

FOR MEMBERS ONLY

चिकित्सासारसंग्रहः ।

श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः ।

संस्कृतसुसफलिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितः ।

HIMIC LIBRARY	
Acc. No 96285	
Class	610
Author	VAN S (J)
Date	30.5.77
Dr. Card	902
Ass	001
Card	001
Card	001
Checked	001

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरय्य

सुप्रित

1921

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवामन्दविद्यासागर बि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

FOR REFERENCE ONLY

चिकित्सासारसंग्रहस्य सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
मुख्यव्याधिकारः	१	मद्यदाहाधिकारः	२८७
ज्वराधिकारः	१२	उन्मादाधिकारः	३००
अतिसाराधिकारः	७५	अपचाराधिकारः	३१०
गण्डस्थिधिकारः	१०६	वातप्याध्यधिकारः	३१६
अर्शोऽधिकारः	१३०	वातरक्ताधिकारः	३७१
अजीर्णाधिकारः	१६६	ज्वरसन्नाधिकारः	३८०
विसृष्टिकाधिकारः	१८२	आमवाताधिकारः	३८३
अलसकाधिकारः	१८२	शूलाधिकारः	४०४
विलम्बिकाधिकारः	१८४	उदावर्ताधिकारः	४२६
भेद्यकाधिकारः	१८५	जानाडाधिकारः	४३०
ज्वर्यधिकारः	१८६	गुल्माधिकारः	४३२
पाण्डुरोगाधिकारः	१८७	हृद्रीमाधिकारः	४४७
काम्लारोगाधिकारः	१८६	उरोग्रहाधिकारः	४५२
इलीमकाधिकारः	१८८	मूत्रकृच्छाधिकारः	४५२
रक्तपित्ताधिकारः	२०२	मूत्रघाताधिकारः	४५७
राजयक्षाधिकारः	२२०	अश्लेष्मीरोगाधिकारः	४६३
अतश्चयाधिकारः	२३५	प्रमेहाधिकारः	४७२
कासाधिकारः	२४०	मेहोरोगाधिकारः	४८३
हृक्काधिकारः	२५८	उदररोमाधिकारः	४८०
श्यासाधिकारः	२६२	श्रीषाधिकारः	५१३
स्वरभेदाधिकारः	२६६	अन्तर्हृद्ग्राधिकारः	४२६
अरोचकाधिकारः	२७३	व्रधरोमाधिकारः	४३१
हृदिरोगाधिकारः	२७७	गलगन्धाधिकारः	५३२
तृणाधिकारः	२८४	गण्डमालाधिकारः	५३५
मूर्च्छाधिकारः	२८८	ग्रन्थिरोगाधिकारः	५३८
मदात्ययाधिकारः	२८९	अर्बुदाधिकारः	५४१

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
श्रीपदाधिकारः	५४३	जलदोषवीर्यस्तम्भादियोगा- धिकारः	८५६
विद्रधिरोगाधिकारः	५४६	रसायनाधिकारः	८६१
व्रणशीयाधिकारः	५५५	वाजीकरणाधिकारः	८०७
व्रणरोगाधिकारः	५५६	क्षेपानाधिकारः	८१७
आगन्तुव्रणाधिकारः	५६४	स्वेदाधिकारः	८२१
भग्राधिकारः	५७३	वमनाधिकारः	८२३
नाडीव्रणाधिकारः	५७७	विरेचनाधिकारः	८२६
भगन्तराधिकारः	५८१	वस्तिकर्माधिकारः	८३२
उपदंशाधिकारः	५८५	धूमपानाधिकारः	८५२
शूकदोषाधिकारः	५८६	कवलाधिकारः	८५५
कृष्ठरोगाधिकारः	५८२	नस्याधिकारः	८५७
श्वित्ररोगचिकित्साधिकारः	६१७	स्वस्थवृत्ताधिकारः	८६१
उदरदंशीतपित्तकोठाधिकारः	६२१	द्रव्यगुणाधिकारः	८६६
अम्लपित्ताधिकारः	६२३	प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः	८७१
विसर्पाधिकारः	६३१	द्रव्यगणपाठाधिकारः	८७३
विस्फोटाधिकारः	६३७	संशोधनसंश्रमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः	८७८
स्नायुरोगाधिकारः	६४०	चतुर्थ्याधिकारः	८८१
ममूरिकाधिकारः	६४१	धान्यवर्गाधिकारः	८८५
क्षुद्ररोगाधिकारः	६५०	मांसवर्गाधिकारः	८८७
मुखरोगाधिकारः	६७३	फलवर्गाधिकारः	८८८
कर्णरोगाधिकारः	६८३	व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारः	८८५
नासारोगाधिकारः	७०३	मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः	१०००
नेत्ररोगाधिकारः	७१३	द्रवद्रव्याधिकारः	१००२
शिरोरोगाधिकारः	७६३	अरिष्टाधिकारः	१०१०
स्त्रीरोगाधिकारः	७७४	दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारः	१०२८
बालरोगाधिकारः	८११		
विषाधिकारः	८३६		

FOR REFERENCE ONLY

चिकित्सासारसंग्रहः ।

ध्यात्वा गिरौशमपहाय वचः प्रपञ्चं
वृक्षानुपास्य भिषजस्तदुदाहृतीश्व ।
श्रीवङ्गसेनभिषजा खलु वैद्यवृद्ध-
सिद्धप्रयोगनिबद्धो बहु लिख्यतेऽस्मिन् ॥ १ ॥

नत्वा शिवं प्रथमतः प्रणिपत्य चण्डीं
वाग्देवतां तदनु तातपदं गुरुं च ।
संगृह्यते किमपि यत्सुजनैस्तदत्र
चेतो विधातुमुचितं मदनुग्रहाय ॥ २ ॥

हे दुर्जनाः ! परगुणेषु भवादृशानां
द्वेषः किमेष सहजो गुणतापहारी ।
याञ्चापि दैन्यफलका च वृथा जगत्यां
तादृग्विधस्य पिशुनस्य विमोचनाय ॥ ३ ॥

कान्तिकावासनिर्जात श्रीगदाधरसूनुना ।
क्रियते वङ्गसेनेन चिकित्सासारसंग्रहः ॥ ४ ॥
इति तिष्ठति यस्यैष चिकित्सासारसंग्रहः ।
स निदानचिकित्सायां न दरिद्रात्यसौ भिषक् ॥ ५ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ ६ ॥
तेषां प्रशमनोपायमतिदुर्वारं हसाम् ।
ब्रूमहे नातिविस्तीर्णं सनिदानचिकित्सितम् ॥ ७ ॥

अथ निदानपञ्चकमाह ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
 सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ८ ॥
 येनाहारविहारेण रोगाणामुद्भवो भवेत् ।
 क्षयो वृद्धिश्च दोषाणां निदानं हि तदुच्यते ॥ ९ ॥
 निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ १० ॥
 उत्पत्तिरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।
 लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्वथायथम् ।
 संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ११ ॥
 हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
 औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ १२ ॥
 विद्यादुपशयं व्याधेः सहि सात्म्यमिति स्मृतम् ।
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतम् ॥ १३ ॥
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
 निवृत्तिरामयस्वासी सम्प्राप्तिर्यातिरागतिः ॥ १४ ॥
 संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
 सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ १५ ॥
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशंशकल्पना ।
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १६ ॥
 हेत्वादिकात् स्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।
 नक्तान्दिनर्तु भुक्तांशैर्व्याधिकालो यथा बलम् ॥ १७ ॥
 इति प्रोक्तो निदानार्थस्तद्व्यासेनोपदिश्यते ।
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मत्ताः ॥
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १८ ॥
 निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।

सुखबन्धाधिकारः ।

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ १९ ॥

प्लीहाभिषण्णं जठरं जठराच्छोफ एव च ।

अग्नीभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ २० ॥

प्रतिश्यायाद्भवेत्कासः कासास्तज्जायते क्षयः ।

क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥ २१ ॥

ते पूर्वं केवला रोगाः पञ्चाद्येत्यर्थकारिणः ।

उभयार्थकरा दृष्टास्तथैव कार्यकारिणः ॥ २२ ॥

कश्चिच्च रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा निवर्तते ।

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥

एवं कच्छतमो नृणां दृश्यते व्याधिसङ्करः ।

तस्माद्यत्नेन सद्बैद्यैरिच्छद्भिः सिद्धिसुत्तमाम् ।

ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २४ ॥

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

तत्तत्कर्म भिषक्पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५ ॥

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मण्याभरते भिषक् ।

अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २६ ॥

अथौषधविधानज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ २७ ॥

भैषज्याहारचेष्टानां यो न वेत्ति गुणागुणम् ।

न स वेत्ति भिषक् सम्यक् तस्य स्वास्थ्यं हिताहितम् ॥ २८ ॥

आदावन्ते रजो ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सिकः ।

साध्यासाध्यविभागज्ञस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २९ ॥

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ ३० ॥

दर्शनसर्पणमग्नौ व्याधिज्ञाने चिन्ता मत्तम् ।

आदौ दृश्यस्ततः स्पर्शाच्छीतादिप्रश्नतः परम् ॥ ३१ ॥
 कच्छोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।
 असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यथाप्रतिक्रियः ॥ ३२ ॥
 याप्याः केचित् प्रकृत्यैव साध्या याप्या उपेक्षिताः ।
 स्वभावाद्वाधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ ३३ ॥
 साध्या याप्यत्व मायान्ति याप्यासासाध्यतां तथा ।
 घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणां निष्क्रियावताम् ॥ ३४ ॥
 जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
 वङ्गिशत्रुविषेस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ ३५ ॥
 स च प्रकुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
 स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बह्वन् ॥ ३६ ॥
 निवृत्तेऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 क्षीणे मार्गे कृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ३७ ॥
 कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।
 कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्मजास्ते स्वहेतुकाः ॥ ३८ ॥
 यथा शास्त्रन्तु निर्णीतो यथा व्याधिश्चिकित्सितः ।
 न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ३९ ॥
 स्वल्पदोषो गरौयान् यः स ज्ञेयः कर्मदोषजः ।
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वस्त्रभेषजैः ।
 कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥ ४० ॥
 नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सिकः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
 विकाराणामकुशलो न जिज्ञीयात् कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ४२ ॥
 यथा विषं यथा शस्त्रं यथाम्बिरशनिर्यथा ।
 तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ४३ ॥

यथाभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषजां मतम् ॥ ४४ ॥
 न चैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः ।
 स्वयमप्यत्र विषजां तर्कणीयम् चिकित्साता ॥ ४५ ॥
 उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यञ्च वर्जितम् ॥ ४६ ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४७ ॥
 वर्षा नभो नभस्यौ तु तत्र वायुः प्रकुप्यति ।
 पित्तं प्रायेण रक्तञ्च शरदाश्विनकार्त्तिके ॥ ४८ ॥
 हेमन्तो मार्गशीर्षौ तु वातलो रूक्ष एव तु ।
 तद्वच्च शिशिरो माघः फाल्गुनश्च प्रकौर्त्तितः ॥ ४९ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ तस्मिन् श्लेष्मा प्रवर्त्तते ।
 ज्येष्ठाषाढौ च विख्यातो निदाघः पित्तवानपि ॥ ५० ॥

अथ जलप्रकरणम् ।

यथर्तुक्रमनिर्दिष्टजलकायश्च वक्ष्यते ।
 वर्षासूदकमादाय पचेत्तत्सप्तभागिकम् ।
 अष्टभागावशिष्टम् निर्दोषसूदकं पिबेत् ॥ ५१ ॥
 धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं घवनाहतम् ।
 शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भावितं भुवि ॥ ५२ ॥
 ग्राह्यं नभो नभस्यौ च ईषीर्जौ तु शरत्कालौ ।
 मार्गशीर्षौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ॥ ५३ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ निदाघः शुचिः शुक्लभाक् ।
 ग्राह्यकाले शृतं तोयं दद्याच्चष्टगुणे जले ।
 अष्टभागावशिष्टम् निर्दोषसूदकं पिबेत् ॥ ५४ ॥
 एतदि प्रशुणं तोयं दद्याच्चष्टगुणे जले ।

षष्ठभागावशिष्टम् पिबेद्दोषहरं जलम् ॥ ५५ ॥
 हेमन्ते च शृतं तोयं दत्त्वा पञ्चगुणे जले ।
 पञ्चभागावशिष्टम् निर्दोषमुदकं पिबेत् ॥ ५६ ॥
 शिशिरे च शृतं तोयं दत्त्वा चतुर्गुणे जले ।
 चतुर्भागावशिष्टम् निर्दोषमुदकं पिबेत् ॥ ५७ ॥
 वसन्ते त्रिगुणं तोयं दत्त्वा क्षयितमाचरेत् ।
 तृतीयभागशिष्टम् पिबेद्दोषहरं जलम् ॥ ५८ ॥
 ग्रीष्मे च द्विगुणं तोयं दत्त्वा वापि भिषग्वरः ।
 अर्द्धोदकावशिष्टम् पिबेद्दोषहरं जलम् ॥ ५९ ॥
 कोपः शरद्वसन्तेषु बहुकालेषु शान्तिः ।
 कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ।
 अथाहोरात्रिभुक्तानां सन्धिष्वपि कफानिलौ ॥ ६० ॥
 वायोः प्रत्यूषसायाह्ने जीर्णान्ते च विसर्पणम् ।
 पित्तस्याहो निशङ्गार्द्धे जीर्णमाने च लक्षयेत् ॥ ६१ ॥
 भुक्तमात्रप्रदोषे तु पूर्वाह्णे श्लेष्मणो भवेत् ।
 एकद्वित्रिविभागेन दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ॥ ६२ ॥
 शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चैवोष्णवारणम् ।
 कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ६३ ॥
 अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।
 क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ ६४ ॥
 यात्युदीर्णं शमयति नान्यव्याधिं करोति च ।
 सा क्रिया ननु या व्याधिं हृत्वा चान्यमुदीरयेत् ॥ ६५ ॥

इति षष्ठः चतुश्चतस्रसुधामाध्यायः ।

अथ प्रकृतिलक्षणम् ।

शुक्रासृग्गर्भिणी भोज्यक्षेष्टा गर्भाशयाग्नौ ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ६६ ॥

कृशो रुक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तो न च स्थितः ।
 बहुवाक् व्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६७ ॥
 अकालपलितो गौरः प्रस्वेदी कोपनो नरः ।
 स्वप्नेऽपि दीप्तिवत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६८ ॥
 स्थिरचित्तः सुबद्धाङ्गः सुव्रतः स्निग्धमूर्ध्वजः ।
 स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ६९ ॥
 संमिश्रैर्लक्षणेर्ज्ञेया द्वित्रिदोषानुगा नराः ।
 दोषस्येद्रससङ्गावे व्याधिप्रकृतिकः स्मृतः ॥ ७० ॥
 प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
 पवनदहनतोयैः कीर्तितास्तास्तु तिस्रः ।
 स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
 शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥ ७१ ॥
 विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।
 बद्धत् प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ७२ ॥
 वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भनकूजनैः ।
 वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ७३ ॥
 विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
 स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्योदये निशि ॥ ७४ ॥
 निरामो विशदो रुक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
 विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ७५ ॥
 दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमन्तरसं गुरु ।
 अम्लिकाकण्ठहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ ७६ ॥
 आताम्रं पित्तमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ।
 पक्वं विगन्धि विज्ञेयं रुचि बल्लिवलप्रदम् ॥ ७७ ॥
 फेनिलस्तन्तुलः श्यावः कण्ठदेशेऽवतिष्ठति ।
 सामो बलाशो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकत् ॥ ७८ ॥

फेनवान् पिण्डिलः पाण्डुर्निःसारो बद्ध एव च ।
पक्वः स एव विज्ञेयः स्वेदवान् वक्त्रशुद्धिकृत् ॥ ७८ ॥

अथ देशप्रकृतिमाह ।

बह्वदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ।
जाङ्गलोऽल्पाब्जुशाखी च रक्तपित्तगदोत्तरः ॥ ८० ॥
संश्लिष्टलक्षणोपेतो देशः साधारणो मतः ।
समाः साधारणे यस्माद्वर्षाशीतोष्णमारुताः ।
समता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८१ ॥
स्वदेशे निचिता दोषास्त्वन्यस्मिन् कोपमागताः ।
बलवन्तस्तथा न स्युः जलजा वा स्थलाहताः ॥ ८२ ॥
उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ८३ ॥
मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।
तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥ ८४ ॥

इति देशप्रकृतिः ।

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भैषज्यं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ८५ ॥

इति चिकित्सासंक्षेपम् ।

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभेषजः ॥ ८६ ॥
प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मरतो यश्च स भिषक् पादमश्रुते ॥ ८७ ॥

इति वैद्यलक्षणम् ।

आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ ८८ ॥

इति रोगीलक्षणम् ।

मुख्यव्याधिकारः ।

८

अथैषधि लक्षणम् ।

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ८८ ॥
दोषघ्नमग्नानिकरमधिकं न विकारि यत् ।
समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं स्यात् गुणावहम् ॥ ८९ ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरो मतः ॥ ९० ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थी गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ९१ ॥
वैद्यहीना स्त्रयः पादा गुणवन्तो निरर्थकाः ।
उक्ताहोतब्रह्माणो यथाऽध्ययं विनाध्वरे ॥ ९२ ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरं सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवान्भसि ॥ ९३ ॥

अथ मानम् ।

जालान्तरगते भानौ यदणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंशो लिङ्गाषड्भिश्च सर्षपः ॥ ९४ ॥
षड्सर्षपैर्यवस्त्रे को गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः ।
गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा ॥ ९५ ॥
चत्वारो माषकाः शाणास्तद्वयं कोलसंज्ञितम् ।
वटकेन्द्रं क्षणं चैव कर्षस्तद् द्विगुणो भवेत् ॥ ९६ ॥
अक्षः पिचुः पाणितलं कर्षं तच्च सुवर्णकम् ।
विडालपदकं तुल्यं किञ्चिच्च कवलग्रहम् ॥ ९७ ॥
ह्याभ्यामर्धपलं ताभ्यां शुक्तिश्चापि तदुच्यते ।
स्याच्चतुष्कार्षिकं चैव पलं सर्वत्र निश्चितम् ॥ ९८ ॥
तत्प्रकुञ्चपलं मुष्टिस्तथा विष्णुं चतुर्थिका ।
षोडशिका समुद्दिष्टा पलमेकं प्रमाणतः ॥ १०० ॥

रक्तिकादिषु मानेषु यावत्सु कुड्वेषु च ।

शुष्कद्रव्यार्द्रयोस्तावत् तुल्यमानं प्रकीर्तितम् ॥ १०१ ॥

कायद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव च ।

सम्यक् पाकं न मुञ्चन्ति हीनवीर्यन्तु केवलम् ॥ १०२ ॥

भार्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।

शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुड्वः समुदाहृतः ॥ १०३ ॥

चतुष्पलास्तु कुड्वः सशरावार्द्ध उच्यते ।

मानिकाष्टौ पलान्येव धरणं दशभिः पलैः ॥ १०४ ॥

द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतं तच्च षोडशकं विदुः ।

खारीच षोडशद्रोणा दशभिर्धरणैस्तुला ॥ १०५ ॥

चत्वारः कुड्वाः प्रस्थः स शरावद्वयं मतम् ।

पलानि चैव विद्वद्भिः षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ १०६ ॥

प्रस्थाश्चत्वार एव स्युराढकोऽष्टशरावकः ।

कंसः स एव विज्ञेयः स तु पात्रं च पण्डितैः ॥ १०७ ॥

अपि मानविदो ह्येषः चतुःषष्टिपलो मतः ।

चत्वारश्चाढको द्रोणः स द्वात्रिंशच्छरावकः ॥ १०८ ॥

सूर्पाङ्गिनल्लघ्नं चैव कलशो घट एव च ।

अयं च पलसंख्यातः षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ १०९ ॥

द्रोणद्वयं च सूर्पः स्यात् स कुम्भ इति चोच्यते ।

चतुःषष्टिशरावोऽसौ व्यवहारार्थमुच्यते ॥ ११० ॥

स द्वादशपलानीह शतानां पञ्च चोच्यते ।

गोणी द्रोणाश्च चत्वारः स शरावन्नतं मतम् ।

अष्टाविंशतिसंयुक्तं सर्वथा सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १११ ॥

पलानां तु सहस्रैकं चतुर्विंशतिकां स्मृतम् ।

प्रस्थादिमानमारभ्य द्रव्यादेर्द्भिर्गुणान्वितम् ।

कुड्वोऽपि कश्चिद्वटं यथादन्ते पृते स्मृते ॥ ११२ ॥

वैणवाक्षायसादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णमथ वृत्तं च कुड्मवं तं विनिर्दिशेत् ॥ ११३ ॥
व्यक्तरीगिणमाह ।

चण्डः सार्द्धसिको भीतः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
यो वैद्यनृपति द्वेष्टा तद्द्वेष्टा शोकपीडितः ॥ ११४ ॥
यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरो वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ॥ ११५ ॥
भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः ।
एतानुपाचरन् वैद्यो बह्वन् दोषानवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वेऽपक्रमैः ।
नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थन्तु वृत्तये ॥ ११७ ॥
चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्रुते ॥ ११८ ॥
चिकित्सायाः फलमाह ।

क्वचिन्नैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्धर्म क्वचिद्वशः ।
कर्माभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ११९ ॥
निषिद्धवैद्यमाह ।

कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः ।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्यन्तरिसमा यदि ॥ १२० ॥
सद्वैद्यास्ते न येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितुम् ।
अवैद्यजीविकासिद्धिः स्यादघुणाक्षरवत् क्वचित् ॥ १२१ ॥
माषान्नं विङ्महे मेहे यवमद्यं मदात्यये ।
अबुद्धिपूर्वमप्याशु सेवितं भेषजं भवेत् ॥ १२२ ॥
आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वन्ति स्वहिताय ये ।
पुण्यायुर्मुषिसंयुक्ता नीरोगास्तु भवन्ति ते ॥ १२३ ॥

आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।

विद्यते यच्च विद्वद्भिः स चायुर्वेद उच्यते ॥ १२५ ॥

अथ रोगगणना ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विसृचिका ।

अलसः सविलम्बी च कृमिरुक् पाण्डुकामलाः ॥ १२५ ॥

हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्म उरःक्षतम् ।

कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्वरोचकः ॥ १२६ ॥

कुर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानात्ययादयः ।

दाह्यात्यस्वपरोन्माद अपस्मारोऽनिलामयः ॥ १२७ ॥

वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।

पङ्क्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ १२८ ॥

हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।

प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ १२९ ॥

मेदो दोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।

गण्डमाला ततो ग्रन्थिरर्वुदं स्त्रीपदं ततः ॥ १३० ॥

विद्रधिर्व्रणशोफौ च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ ।

भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ १३१ ॥

शीतपित्तमुदरंश्च कोठश्चैवान्त्रपैत्तिकः ।

विसर्पश्च सविस्फोटः स्नायुरोग मसूरिका ॥ १३२ ॥

क्षुद्रास्यकर्णनासादृच्छिरः स्त्रीबालकामयाः ।

विषं चेत्ययमेवात्र ज्ञेय उद्देशसंग्रहः ॥ १३३ ॥

अथ ज्वराधिकारः ।

ज्वरः समस्तरोगाणां यतो राजेति विन्युतः ।

अतः प्रथमतस्तस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ १ ॥

दक्षापमानसंकुष्टरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथग् द्वन्द्वं सङ्घातागेन्मुजः स्मृतः ॥ २ ॥

दुष्टाहारविहाराभ्यां दोषा क्षामाशयाश्रयाः ।
 बहिर्निरस्य कोष्ठानि ज्वरदाः स्युः रसानुगाः ॥ ३ ॥
 श्रमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छा द्वेषौ मुहुष्यापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्त्यति ज्वरे ॥ ५ ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ ६ ॥
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां च संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ॥ ७ ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत् घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥ ८ ॥
 विधिर्मरुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
 मृदुप्रच्छर्दनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥ ९ ॥
 सर्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथा दोषं विकल्पयेत् ।
 स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
 विकारा युगपत् यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः ॥ १० ॥
 दोषैः सवेगैर्बहुधा समुद्भूतैर्विभार्गैः ।
 विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिस्वरः ॥ ११ ॥
 कृण्वि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णागात्रश्च न च स्थित्यति सर्वशः ॥ १२ ॥
 परिषेकान् प्रदेहान् स्नेहान् संशोधनानि च ।
 दिवास्वप्नं व्यायामं शिशिरं जलम् ।
 क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तृणज्वरी ॥ १३ ॥
 शोथः हृदिर्मदो मूर्च्छा तृष्णा भ्रममरोचकः ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥ १४ ॥

ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत्तुभोजनम् ।
 श्लेष्मक्षये प्रहृष्टोष्णं बलवाननलस्तदा ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि च ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥ १५ ॥
 ज्वरितो हितमग्नीयाद्यद्यस्याद्विर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ १६ ॥
 गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरौ नाद्यात् कथञ्चन ।
 न तु तस्या हितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ १७ ॥
 आनन्नः स्तिमितैर्दोषैर्याकृतं कालमातुरः ।
 तावत्कालन्तु लघून्नमग्नीयात् तु विरक्तवत् ॥ १८ ॥
 सातत्यात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं द्वेषत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ १९ ॥
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥ २० ॥

इति तद्विषयज्वरविधि

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ २१ ॥
 शालयो रक्तशाखाद्याः शस्यन्ते षष्टिकादयः ।
 यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितामां ज्वरापहाः ॥ २२ ॥
 मुहान् मसूरांश्चकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
 यूपार्थे यूपसात्म्यानां ज्वरितामां प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥
 पटोलपत्रं सफलं कुलकं कारवेरकम् ।
 कर्कोटकं कटिणं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ २४ ॥
 लावान् कपिञ्जलानेषान् पुषताम् शरभाक् शयान् ।
 कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव वृषमात्रिकान् ॥
 मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितामां व्रदापयेत् ॥ २५ ॥
 न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तद्विषयज्वरे ।

कषायैणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्ताराः ॥ २६ ॥

दोषाः बद्धा कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।

स्तम्भ्यन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ २७ ॥

न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैस्तम्भिता मलाः ।

तिर्यग्विभागर्गा स्थित्वा घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ २८ ॥

इति पथ्यविधिः ॥

आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामी मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं घोरं तस्मात्तृणमादिशेत् ॥ २९ ॥

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्थोपजायते ॥ ३० ॥

शरीरलाघवकरं यदद्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तस्मात्तृणमिति ज्ञेयं वृहणं तु पृथग्विधम् ॥ ३१ ॥

बलाविरोधेनाथैर्म लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थो हि क्रियाक्रमः ॥ ३२ ॥

तं हि मारुतक्षुत्तृणामुखशोषभ्रमाम्बिते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा गर्भिण्यां न च दुर्बले ।

न तथाध्वन्मक्रोधकामशोकभवे ज्वरे ॥ ३३ ॥

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य पथ्यमित्याह वाग्भटः ॥ ३४ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३५ ॥

स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासा सहीदर्ये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३६ ॥

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखश्च च ।

क्षुत्प्रणाशी रुचिस्तृणा दीर्घस्य श्रीचनेत्रयोः ॥ ३७ ॥

मनसः सन्ध्रमोऽभीष्टमूर्ध्वातः क्लमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लघ्वनेऽतिक्रते भवेत् ॥ ३८ ॥

इति सुलङ्घितादिबह्वनत् ।

तृष्यतः सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

तद्धि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥ ३९ ॥

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ।

मुस्ता पर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात्तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ ४० ॥

इति षडङ्गपानीयम् ।

पादशेषः कषायः स्यात् प्रसाध्यः षोडशेऽभसि ।

कथितोऽन्तः षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ४१ ॥

लङ्घिताय हिता पेया यथा स्वं पाचनैः कृता ।

दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरात्तानां ज्वरापहा ॥ ४२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरैः ॥ ४३ ॥

संसिद्धं भिषगाहारं प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ।

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ४४ ॥

वाते वा भकफे पित्ते सामे वा तरुणज्वरे ।

यवमण्डं प्रशंसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥ ४५ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरो रुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥ ४६ ॥

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।

सर्पिष्मन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरदोषानुलोमिनीम् ॥ ४७ ॥

कासे श्वासे च हिक्कायां पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥ ४८ ॥

बला वृक्षान्नकोलास्त्रकलशौ धावनी शृता ।

अस्वेदनिद्रादृष्णार्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ॥ ४९ ॥

क्लिप्नां यवागूं मन्दाग्निपिपासार्त्तान्न पाययेत् ।
 मदात्यये मदनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥ ५० ॥
 तत्र तर्पणमेवाग्रे देयं स्यान्नाजसक्तुभिः ।
 ज्वरहरैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करैः ॥ ५१ ॥
 स्याद्धितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले ।
 शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपे च चतुर्गुणे ॥ ५२ ॥
 काथ्यद्रव्याक्षलिं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके ।
 अर्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्येव कल्पयेत् ॥ ५३ ॥
 वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्त्याढके जले ।
 भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥ ५४ ॥
 तदाप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽभसि ।
 अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पानपेयादिसंविधौ ॥ ५५ ॥
 कर्षाद्विं पिप्पलीशुण्ठयोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
 विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ ५६ ॥
 यूषांश्च रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ।
 विल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूषो रसो वाप्युपकल्पनीयः ॥
 कषायपानपथ्यान्निर्द्वादशाहेति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात् कफे क्षीणे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ५७ ॥
 पक्वेषु दोषेष्वशृतं तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहात्परतो दाने ज्वरोपद्रववृद्धिस्तत् ॥ ५८ ॥
 बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परे ज्वरे ।
 लङ्घनाम्बु यवागूर्भिर्यदा दोषो न पश्यते ॥ ५९ ॥
 तदा तं मुखवैरस्य तृष्णारोचकनाशनैः ।
 ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ॥ ६० ॥

लालाप्रसेकहृत्तासहृदयाशुष्यरोचकाः ।
 निद्रालस्या विपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ६१ ॥
 क्षुत्ताशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
 ग्रामज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ॥ ६२ ॥
 भेषजं ग्रामदोषस्य भूयो वर्धयति ज्वरम् ।
 शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ६३ ॥
 यापयेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
 सुसुप्तं कृष्णसर्पं वा कराग्रेण परामृशेत् ॥ ६४ ॥
 ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापश्चसनभ्रमाः ।
 मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पथ्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥
 क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
 दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६६ ॥
 मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
 पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदीषधम् ॥ ६७ ॥
 दोषप्रकृतिवैकल्यादेतेषां पक्वलक्षणम् ।
 पक्वोऽप्यनिर्द्दतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
 विषमं वा ज्वरं कुर्याद्द्वलव्यापदमेव वा ॥ ६८ ॥
 वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
 श्लैष्मिको द्वादशाह्नेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ ६९ ॥
 पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।
 अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दोषपाकतः ॥ ७० ॥
 पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमेऽहनि ।
 शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ७१ ॥
 पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णोभुक्तः पिपासितः ।
 न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरेत् ॥ ७२ ॥
 वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठीष्ठपरिशोषणम् ।

निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ७३ ॥
 शिरो हृद्गात्ररुग्मक्लवैरस्यं गाडविट्कता ।
 शुलाभ्याने जृम्भणश्च भवत्यनिलजे स्वरे ॥ ७४ ॥
 नागुरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं वृहतीद्वयम् ।
 दद्यात्पाचनकं पूर्वं स्वरितानां स्वरापहम् ॥ ७५ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।
 सौम्या सौम्यं हिमं हैममाम्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ ७६ ॥

सर्वज्वरेषु ।

द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्य कृष्णाविडङ्गतः ॥ ७७ ॥
 यत्र येन प्रधानेन द्रव्यं समनुगृह्यते ।
 तत्संज्ञकः समं योगो भवतीति विनिश्चयः ॥ ७८ ॥
 मात्रोत्तमा पलेन स्यात् त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमाः ।
 जघन्या स्यात्पलार्द्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥ ७९ ॥
 काथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ ८० ॥
 दीप्तानलं महाकायं दापयेदक्षलिं जलम् ।
 अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ ८१ ॥
 काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ।
 पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥ ८२ ॥
 ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलादयः ।
 ऋययः सौषधि ग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ ८३ ॥
 रसायणमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमग्नौ ते ॥ ८४ ॥

अथ औषधकालः ।

तत्रोपविश्य विग्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।

औषधान् हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितान् ॥ ८५ ॥
 पिवेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
 निःक्षिप्याचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ ८६ ॥
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
 हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।
 तद्बालवृद्धयुवतौ मृदुभिश्च पीतं
 ग्लानिं परां समुपयाति बलक्षयञ्च ॥ ८७ ॥
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ ८८ ॥
 औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं सशेषान्ने ।
 न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ८९ ॥
 शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यात्
 अन्नाहतं न च मुहुर्वदनाग्निरेति ।
 प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
 दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ९० ॥
 विल्वादेः पञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिकज्वरे ।
 पाचनं पिप्पलीमूल गुडूची विश्वजोऽथवा ॥ ९१ ॥
 न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
 समीकरोति विषमांस्तत् संशमनमुच्यते ॥ ९२ ॥
 किराताब्दामृतोदीच्य वृहतीद्वय गोक्षुरैः ।
 स स्थिरा कलशी विश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ ९३ ॥
 पञ्चमूलीबलाराक्षा कुलथैः सह पौष्करैः ।
 पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति घवनञ्चरम् ॥ ९४ ॥
 पिप्पली शारिवा द्राक्षा बला चांशुमती तथा ।
 एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः ॥ ९५ ॥
 द्राक्षा गुडूची काश्मर्यं जायमाणा सशारिवा ।

निष्काथ्य सगुडं काथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ ८६ ॥

दर्भं बलां गोक्षुरकं पिबेत्पादावशेषितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ८७ ॥

शर्करा दाडिमाभ्याश्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।

वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषश्च तथा हितम् ॥ ८८ ॥

आमं पचेदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।

मुद्रामलकयूषस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ८९ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णोष्णदाहदृक् मूर्च्छा मदास्य कटुता भ्रमाः ।

प्रलापो घ्राणकण्ठीष्ठमुखपाकोऽक्षिसाश्रुता ॥ १०० ॥

श्रीताभिलाषिता पीतमलनेत्रनखत्वचः ।

पित्तोद्गारातिसारी च पैत्तिकज्वरलक्षणम् ॥ १०१ ॥

दाहवम्यर्दितं क्षामं निरन्नं दृष्टयान्वितम् ।

शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥ १०२ ॥

कलिङ्गं कट्फलं सुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ १०३ ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।

चन्दनोशीरश्रीपर्णी परुषकमधुकजः ॥ १०४ ॥

गुडुचीपद्मरोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करामधुरो काथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ १०५ ॥

दुरालभा पर्पटक पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिबेच्छर्करयावगाढं दृष्ट्या स्रपित ज्वरदाहयुक्तः ॥ १०६ ॥

द्राक्षाभया पर्पटकाब्दतित्ता काथं स सम्याकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहदृष्टयान्विते पित्तभवेज्वरे तु ॥ १०७ ॥

पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृष्ट्याश्चैव प्रमाथिनीम् ॥ १०८ ॥

96285

THE RAMAKRISHNA MISHION
INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरीकृतः ।
 तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानदृष्टदाहनाशनः ॥ १०८ ॥
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
 पित्तज्वरं हरेत्तूष्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥ ११० ॥
 रोध्रोत्पलामृतापद्म शारिवाष्पां सशर्करः ।
 क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ १११ ॥
 पर्पटामृतधात्रीणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।
 द्राक्षारम्बधयोश्चापि काशमर्या अथवा पुनः ॥ ११२ ॥
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ११३ ॥
 विश्वपर्पटकोशीर घनचन्दनसाधितम् ।
 दद्यात्कुशीतलं वारि दृष्ट्वादिज्वरदाहनुत् ॥ ११४ ॥
 गुडूची मुस्तधन्याकं मधूकं कटुरोहिणी ।
 तृष्णा शूलारुचिद्वर्दि पित्तज्वरहरो गणः ॥ ११५ ॥
 किरातामृतधान्याक चन्दनोशीरपर्पटैः ।
 सपद्मकैः कृतः क्वाथो हन्ति पित्तभवं ज्वरम् ।
 दाहं हृत्तासमरुचि मुतक्लेशवमथूक्फान् ॥ ११६ ॥
 ससितो निशिपर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलक्वाथः ।
 पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं घोरम् ॥ ११७ ॥
 चन्दनं मधूकं द्राक्षां कटुकां सदुरालभाम् ।
 चन्दनादिगणः प्रोक्तो हन्याद्दाहज्वरारुचिम् ॥ ११८ ॥
 मुहानामञ्जलीचूर्णं षष्टीमधूकसाधितम् ।
 पाक्वं शीतकषायं वा पिबेत्पित्तज्वरापहम् ॥ ११९ ॥
 ऋषीवेरं धान्यकं मुस्तं चन्दनं मधुयष्टिका ।
 वृषोशीरयुतः क्वाथः शर्करा मधुसंयुतः ।
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णादाहज्वरापहः ॥ १२० ॥

भूनिस्वातिविषा लोभ मुस्तकेन्द्रयवामृताः ।
 वासकं नागरं विष्वं कषायो माक्षिकान्वितः ।
 श्वासं कासश्च विट्भेदं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ १२१ ॥
 तिक्ता बालकभूनिस्वश्यामापर्पटवासकैः ।
 मृतं जलं सितायुक्तं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ १२२ ॥
 पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिङ्गेहाङ्गज्वरापहाम् ।
 कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीमपि ॥ १२३ ॥
 हर्म्यं शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
 मलयोदकसिक्ते वा सुप्यात्पित्तज्वरी नरः ॥ १२४ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ १२५ ॥
 हरीतकी प्रियङ्गुश्च पिप्पली लोध्रमेक च ।
 दार्वी हरिद्रा तेजोद्वा सक्षौद्रामुखधावने ॥ १२६ ॥
 एतेन कटुभावाच्च मुखरोगश्च शाम्यति ।
 वक्त्रं विशदतामेति भक्तकृन्दश्च जायते ॥ १२७ ॥
 मुह्ययूषीदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ॥

इति पित्तज्वरः ।

कासश्वासप्रतिश्याय प्रसेकारुचिच्छर्दयः ।
 निद्रागुरुत्वं हृत्तासः स्तैमित्यं मधुरास्यता ॥ १२८ ॥
 शीतरोमाक्षिता शीक्तामलाक्षिकरजत्वचम् ।
 उष्णाभिलाषिता चेति श्लेष्मिकज्वरलक्षणम् ॥ १२९ ॥
 मातुलुङ्गशिफा विश्वकायस्था वन्यिकोन्नवम् ।
 कफज्वरेषु संक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ १३० ॥
 त्रिफला त्रिवृता मुस्तं कटुकं सकलिङ्गकम् ।
 पटोलारग्वधं चैव रोहिणी चित्रकं समम् ।
 काथः क्षौद्रयुतः श्लेष्मज्वरकासगलामखे ॥ १३१ ॥

निम्बविश्वामृता भीरु शठीभूनिम्बपौष्करम् ।
 पिप्पली वृहती चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥ १३२ ॥
 कुष्ठमिन्द्रियवं मूर्धा पटोलं वापि साधितम् ।
 पिबेन्मरीचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ १३३ ॥
 त्रिफला पटोलवासाक्षिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्था ।
 मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलौवासकस्य वा काथः ॥ १३४ ॥
 मात्राक्षौद्रघृतादीनां काथे स्नेहे सुचूर्णवत् ।
 सप्तच्छदं गुडूची च निम्बस्फूर्जकमेव च ।
 काथयित्वा पिबेत्तोयं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ १३५ ॥
 आमलक्यभयाकृष्णाचिन्नकसेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफातङ्गे भेदी दीपनपाचनः ॥ १३६ ॥
 तिक्तानिम्बविषाव्योष शक्राङ्गाभिः शृतं जलम् ।
 पिबेत्कफज्वरं घोरं हन्ति काससमन्वितम् ॥ १३७ ॥
 सिन्धुवारदलकाथं कणाक्ष्यं कफजे ज्वरे ।
 जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥ १३८ ॥
 मुस्तं मधुकवौजानि त्रिफलाकटुरोहिणीम् ।
 परूषकादिनिष्काथः कफज्वरविनाशनः ॥ १३९ ॥
 कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ १४० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

लिहेज्ज्वरार्तस्त्रिफलां पिप्पलीं सममाक्षिकाम् ।
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा च सुखी भवेत् ॥ १४१ ॥
 कट्फलं पौष्करं शृङ्गीं मुस्तकं कटुकं शठीम् ।
 समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४२ ॥
 आर्द्रकस्वरसक्षौद्रैर्लिङ्गात्कफविनाशनम् ।
 शूलानिलाक्षिर्द्विर्कासश्वासाद्यपहम् ॥ १४३ ॥

क्षौद्रोपकुत्थासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।

ग्रीहानं हन्ति द्विक्वाच्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १४४ ॥

कर्षश्ूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः ।

द्रवः शुक्त्यावलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ १४५ ॥

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः ।

व्याधिकोपञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥

अजाज्यशर्करायुक्तो दाडिमौखरसेन तु ।

कदुष्णो मधुनायुक्तः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ॥ १४७ ॥

मुद्गयूषौदनश्चापि पेयः कफसमुत्थिते ॥ १४८ ॥

इति श्लेष्मज्वरप्रकरणम् ।

वातापित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।

पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं सप्तमेऽहनि ॥ १४९ ॥

अत ऊर्ध्वं सप्ताह्वाद्वातश्लेष्मज्वरे पिबेत् ॥ १५० ॥

दृष्ट्वा मूर्च्छां भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

कण्ठास्यशीषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तथा ।

पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १५१ ॥

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ।

निदिग्धिकाबलारास्त्रात्रायमाणामृतायुतैः ।

मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १५२ ॥

त्रिफला शास्त्रली रास्त्रा राजवृक्षाटरूपकैः ।

शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ १५३ ॥

किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ।

निष्काथ्य पित्तानिलजे तं काथं सगुडं पिबेत् ॥ १५४ ॥

मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।

काशमरीफलकं लोभ्रं त्रिफला पञ्चकेशरम् ॥ १५५ ॥

परुषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत्पीतमुषितं मिश्रि ॥ १५६ ॥

वातपित्तज्वरं दाहं तृणामूर्च्छारुचिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥ १५७ ॥

इति मधुकादिकायः ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्याशु वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १५८ ॥

बला भार्ग्यमृतैरण्डचन्दनोशीरपर्पटैः ।

उपकुल्याब्दङ्गीवरैः कषायञ्च पिबेत्ततः ॥ १५९ ॥

पर्वभेदशिरःकम्पं वातपित्तज्वरं जयेत् ।

गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १६० ॥

नीलोत्पलमुशीराणि बलापद्मकमेव च ।

काश्मरीमधुकं द्राक्षा मधुकं सपरूषकम् ॥ १६१ ॥

पेयः शीतकषायोऽयं वातपित्तज्वरापहः ।

सप्रलापं समोहञ्च शमयेत्पैत्तिकं ज्वरम् ॥ १६२ ॥

आरग्वधफलं मुस्तं यष्टीमधुकमेव च ।

उशीरमभया चैव हरिद्रा दारुसाह्वया ॥ १६३ ॥

पटोलं पित्तुमर्दश्च तथा कटुकरोहिणी ।

एभिः सिद्धः कषायः स्याद्वातपित्तभृवे ज्वरे ॥ १६४ ॥

कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेक्त्रादयस्तथा ।

प्रायेण न तु ते देया वातपित्तोद्भवे ज्वरे ।

शूलोदावर्त्तविष्टम्भजनकाः ज्वरवर्धनाः ॥ १६५ ॥

टाडिमामलमुद्गानां यूषस्त्वनिलपैत्तिके ।

मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥ १६६ ॥

महादाहे विधातव्यो यूषः चणकसम्भवः ॥ १६७ ॥

इति वातपित्तज्वरप्रकरणम् ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तभी मुहुर्मुहुः ।
 मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ।
 लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६८ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनान्वितम् ।
 तृष्णादाहज्वरच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १६९ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
 तृष्णा दाहारुचिच्छर्दिसर्वज्वरहरो गणः ॥ १७० ॥
 पटोलं पिशुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।
 साधितोऽयं कषायश्च पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १७१ ॥
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि सृष्टं धान्यपटोलयोः ॥ १७२ ॥
 पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृता गणः ।
 पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ १७३ ॥
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
 पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १७४ ॥
 त्रिफला त्रायमाणा च मृद्वीका कटुरोहिणी ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे ह्यासां कषायो ह्यनुलोमनः ॥ १७५ ॥
 वत्सकं पद्मकाष्ठञ्च नागरं चन्दनामृतम् ।
 पटोलं धान्यकञ्चैव काथो मधुसमायुतः ।
 कफपित्तज्वरं शूलं दाहं हन्त्यङ्घ्रिपाणिषु ॥ १७६ ॥
 पटोलं बालकञ्चैव मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 पाठा मूर्वामृताशुण्ठी चोशीरं कटुरोहिणी ।
 समभागैः शृतं तोयं सर्वज्वरहरं पिबेत् ॥ १७७ ॥
 सनागरं पर्पटकं पिबेद् वा सदुरालभम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाठामुशीरं सोदीर्घं पिबेज्ज्वरस्य शान्तये ॥ १७८ ॥

ज्वरघ्नो दीपनश्चैव कषायो दोषपाचनः ।

तृष्णारुचिप्रशमनो मुखवैरस्वनाशनः ॥ १७८ ॥

यवं पर्पटकं धान्यं पटोलं निम्बसाधितम् ।

पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८० ॥

अमृतेन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।

नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

अमृताष्टकमित्येतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८१ ॥

इत्यमृताष्टकम् ।

कफपित्तवमिकण्डूज्वरविसर्पदाहनुत् ।

कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ १८२ ॥

कण्टकार्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ १८३ ॥

कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहतृष्णारुचिर्द्विर्कासहृद्रोगशूलनुत् ॥ १८४ ॥

कण्टकार्यादिः ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण

सपुष्करं चैव किराततित्तम् ।

पिबेत्कषायन्वथ पञ्चतित्तं

ज्वरं निहत्यष्टविधं समस्तम् ॥ १८५ ॥

भार्गी पुष्करमूलञ्च मुस्तकं कण्टकारिका ।

त्रिकण्टकवृहत्थी च कर्णिनीनागरैः शृतः ॥ १८६ ॥

एष भार्ग्यादिको नाम्ना पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्सासारोचकच्छर्दि तृष्णादाहविवन्धनुत् ॥ १८७ ॥

नागरेन्द्रयवं मुस्तं चन्दनं कटुरोहिणी ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कषायन्तु पिबेन्नरः ।

अममूर्च्छारुचिर्द्विर्पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १८८ ॥

द्राक्षा शम्याकधान्याक कटुकामुस्तग्रन्यिकः ।

काथो हन्यादुदावर्त्तशूलं पित्तकफज्वरम् ॥ १८८ ॥

पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।

पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे तृट्छर्दिदाहनुत् ॥ १८९ ॥

सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं सकामलम् ॥ १९० ॥

पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं यवाः ।

साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १९१ ॥

मुस्तापर्पटकैरातनिर्यूहेण प्रसाधितः ।

कफपित्तज्वरहरो यूषो धान्यपटोलयोः ॥ १९२ ॥

निम्बकीलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥

इति पित्तश्लेष्मज्वरप्रकरणम् ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।

शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः कम्पोऽरुचिस्तथा ।

सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १९४ ॥

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराङ्गयैः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सश्वासकासारुचि पार्श्वरुक्करे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ १९५ ॥

मुस्तापर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।

कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहः ॥ १९६ ॥

मातुलुङ्गफलकेसरो धृतः सिन्धुजम्भमरिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥ १९७ ॥

आरग्वधग्रन्यिकमुस्ततित्ता-

हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे सशूलौ कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १८८ ॥

आरोग्यपञ्चकम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १८९ ॥

96285

इति पञ्चकोशः

किराततिक्तकं सुस्ता गुडूची विश्वभेषजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुः वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २०० ॥

चातुर्भद्रकम् ।

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं ज्वरघ्नं म्लीहनाशनम् ॥ २०१ ॥

निम्बासृता विश्वदारु कट्फलं कटुकी वचा ।

कषायं पाययेदाशु वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २०२ ॥

पर्वभेदः शिरःशूलकासारोचकपीडितम् ॥ २०३ ॥

दारुपर्पटभार्ग्यवचाधान्यककट्फलैः ।

साभया विश्वपूतीकैः काथो हिङ्गुमधूत्कटः ॥ २०४ ॥

कफवातज्वरे पीतो हिक्काशोषगलग्रहान् ।

श्वासकासप्रमेहांश्च हन्यात्तरुमिवाशनिः ॥ २०५ ॥

दशमूलैरसः पीतः कणाक्षश्च कफानिले ।

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक् श्वासकासके ॥ २०६ ॥

पण्यौ हृहत्थौ गोकण्ठी विल्वोऽग्निमन्यनोऽरलुः ।

काश्मरी पाटला चेति सन्निपातहरो गणः ॥ २०७ ॥

दशमूलम् ।

दृष्टान्विते वातकफार्त्तिशूले

सश्वासकासारुचिषट्कविट्के ।

हितं जलं दीपनपाचनञ्च

पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनाम् ॥ २०८ ॥

पीनसश्वासवाधिर्ये जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ।

कफवातज्वरे स्वेदं कारयेत्तं विधानवित् ॥ २०९ ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्चिकसंसिक्तबालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ २१० ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ।

पुष्करमूलयूषस्तु वातश्लेष्मादिके हितः ॥ २११ ॥

वातश्चेज्ज्वरः ।

वैरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाध्यशनेन च ।

व्यामिश्रसेवनाच्चापि सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ २१२ ॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिः शिरोरुजा ।

सप्तावे कलुषे रक्ते निर्भुम्ने चापि लोचने ॥ २१३ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ॥ २१४ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।

ष्ठौवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २१५ ॥

शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रान्नाशो हृदिष्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१६ ॥

कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ।

कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ २१७ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वं मुदरस्य च ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २१८ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २१९ ॥

वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातश्च कुप्यति ।
 तस्य ज्वरो मदस्तृणा मुखशोषप्रमौलिकाः ।
 आधानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमक्लमाः ॥ २२० ॥
 पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्धते ॥ २२१ ॥
 तुद्यते दक्षिणं पार्श्वं मुखशोषगलग्रहाः ।
 ष्ठीवति रक्तपित्तं च कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूयते ॥ २२२ ॥
 विट्भेदश्वासहिक्काश्च वर्धन्ते सप्रमौलिकाः ।
 विधुः फलं च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ ॥ २२३ ॥
 श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णापार्श्वसंग्रहः ॥ २२४ ॥
 शूलमस्त्रियमानस्य हिक्काश्वासश्च जायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रमारीति कथ्यते ॥
 न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ २२५ ॥
 कासः श्वासस्तमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथुः ।
 पार्श्वयोर्वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ।
 वातोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥ २२६ ॥
 एष विस्फोरको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।
 अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
 गात्रे च विन्द्वो रक्ता दाहस्तौत्रः प्रजायते ॥ २२७ ॥
 पित्तोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ २२८ ॥
 जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥ २२९ ॥
 कफोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ २३० ॥

हीनमध्याधिकैर्यस्य वातपित्तकफैः क्रमात् ।
 सन्निपातः प्रभवति पौड्यन् दोषदर्शनात् ॥ २३१ ॥
 अल्पशूलं कटीतोदो मध्यदाहो रुजाभ्रमः ।
 भृशं क्लमः शिरो वक्त्रं मन्याहृदयवाग्रजः ॥ २३२ ॥
 प्रमौलिकाः श्वासहिक्का कासजाद्यविसंज्ञताः ।
 प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयेत्तु चिकित्सकः ॥ २३३ ॥
 एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
 पिटका जायते जन्तो र्यया कृच्छ्रेण जीवति ॥ २३४ ॥
 सवैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
 तिरात्रात्परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥ २३५ ॥
 मध्यहीनाधिकैर्यस्य सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २३६ ॥
 अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र प्रवक्तुं न च शक्यते ।
 रक्तामालक्तकेनैव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥ २३७ ॥
 यत्नेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते ।
 इषुणेवाहतं पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि ॥ २३८ ॥
 प्रमौलिका श्वासहिक्का वर्धन्ते नु दिने दिने ।
 जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः ॥ २३९ ॥
 विसर्गं नाभिजानाति कूजते न च कपोतवत् ।
 प्रतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः ॥ २४० ॥
 तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवक्त्रिर्हतद्युतिः ।
 न रतिं लभते नित्यं विप्ररीतानि चेच्छति ॥ २४१ ॥
 आयस्यते च बहुशो रक्तं दृष्टवति चाल्पशः ।
 एष कर्कोटको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४२ ॥
 अहृदमध्यहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ २४३ ॥

प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 एकपक्षाभिघातस्तु तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४४ ॥
 हीनप्रवृद्धमध्येस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २४५ ॥
 हृदयं दह्यते चास्य यकृत् प्लीहान्मफुष्फुसाः ।
 पचन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधः पृथग्शोणितनिर्गमः ॥ २४६ ॥
 प्रवृद्धहीनमध्येस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथा रोगबलाश्रयाः ।
 प्रलापायाससम्मोहः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ॥ २४७ ॥
 मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 मध्यप्रवृद्धहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा रोग बलाश्रयाः ॥ २४८ ॥
 मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युस्तमः कम्पशिरोग्रहाः ।
 कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशोऽहृदि ग्रहः ॥ २४९ ॥
 खेभ्यो रक्तं विसृजति तत्राप्येतद्विशेषणम् ।
 अर्वाक् त्रिरात्रामृत्युश्च तन्द्री वा स्तब्धलोचनः ।
 एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ॥ २५० ॥
 सर्वैर्दोषैः प्रकुपितं सन्निपातं निबोध मे ।
 त्रयाणामपि दोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ॥ २५१ ॥
 यानि ज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि कृतञ्च यः ।
 तैः सर्वैरेव सम्पूर्णैर्विज्ञेयः कूटपाकलः ॥ २५२ ॥
 व्याधिभ्यो दारुणेभ्यश्च वक्ष्येऽस्त्राम्नि सन्निभः ।
 केवलोच्छ्वासपरमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ २५३ ॥
 त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
 तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥ २५४ ॥

धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।

अस्वया झुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥ २५५ ॥

पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।

कुलदेवार्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः ॥ २५६ ॥

मक्षचपीडामपरे गरकर्मणि चापरे ।

सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजाः कूटपाकलम् ॥ २५७ ॥

कूटस्थैर्जायते दोषैर्बलिभिः कूटपाकलम् ।

त्रयोदशविधं प्रोक्तं सन्निपातस्य लक्षणम् ॥ २५८ ॥

वर्धते वापि हीनस्य क्लीयते चोच्छ्रितस्य च ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरक्रिया ॥ २५९ ॥

हीनस्य वर्धनाद्धानिर्वृद्धयोरिति निश्चयः ।

वायनादतिवृद्धस्य हीनयोर्वृद्धिसम्भवः ॥ २६० ॥

ततः समत्वं दोषाणामामस्थानं कफस्य तु ।

तत्रस्थानां क्रियां तद्वदिति ज्वरविनिर्णयः ॥ २६१ ॥

अथा दोषोच्छ्रयश्चैवं ज्वराच्छेषानुपाचरेत् ।

निर्हरेत्पित्तमैवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।

वृन्निवारतरं तद्धि ज्वरात्तेषु विशेषतः ॥ २६२ ॥

सन्निपाते क्षुधात्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।

अथ भिषगाख्यातिं लभेन्मूढी नराधमः ॥ २६३ ॥

सन्निपाते तु दाहात्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ।

प्रातुरः स कथं जीवेद् भिषक् वा स कथं भवेत् ॥ २६४ ॥

सन्निपातेन मनुजं विलपन्तन्तु यो घृतम् ।

पाययेद्भोजयेद्वापि तौ च स्यातामुभौ बधम् ॥ २६५ ॥

सन्निपातेन तृण्यन्तं पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् ।

पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः ॥ २६६ ॥

मुद्रतरणं ह्येतत् वदन्ति भिषगीश्वराः ।

मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥ २६७ ॥
 यच्च तत्र भवेत् जेता स जेतामयसङ्गले ।
 सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
 कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्च पूजां न सोऽर्हति ॥ २६८ ॥
 श्लेष्मनिग्रहमेवादी कुर्याद्व्याधी त्रिदोषजे ।
 निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःसूहाटितेषु च ।
 लाघवं जायते ह्यस्य तृष्णा चैवोपशाम्यति ॥ २६९ ॥
 लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
 अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २७० ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
 लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ २७१ ॥
 दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
 न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ २७२ ॥
 कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत् ।
 आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ २७३ ॥
 ग्लान्यङ्गुलीरवोऽश्रद्धाविकृतिर्हीनलङ्घिते ।
 प्रकाङ्क्षालाघवोऽग्लानिः स्वस्थता सुप्रसन्नता ॥ २७४ ॥
 उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।
 सम्मोहः सन्धिर्गैथिल्यं वातरुक् चातिलङ्घिते ॥ २७५ ॥
 शस्तं सुलङ्घितस्यादौ विधाय कबलग्रहम् ॥ २७६ ॥
 लाजसक्तुकपथं स्यात्सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
 तच्चेज्जीर्यत्यविघ्नेन रोगी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ २७७ ॥

इति केचित्

रक्तपित्तहरत्वेन दाहज्वरकृते तथा ।
 सक्तवः शीतवीर्याः सुर्लाजपूर्वा हिता न ते ॥ २७८ ॥
 पाचनो दीपनो लाजमण्डस्तो नोष्ण इष्यते ।

पतोऽयं दशमूलादि साधितोऽयं भिषग्मतः ॥ २७९ ॥

पञ्चमुष्टिकयूषेण त्रिकण्टककृतेन च ।

त्रिदोषशमनात्यर्थं त्रिकण्टेनैव साधयेत् ॥ २८० ॥

यवकोलकुलत्थानां मुहामलकशुण्ठयोः ।

एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ २८१ ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ २८२ ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूषः ।

यवकोलकुलत्थैश्च मुहामलकसंयुतैः ।

आन्याकविश्वयुक्तैश्च यूषो वातकफापहः ॥ २८३ ॥

सप्तमुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कफवातामदोषघ्नः कण्ठहृद्दन्तशोधनः ॥ २८४ ॥

इति सप्तमुष्टिकः ।

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् ।

आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ २८५ ॥

तेनास्य तालुकोष्ठांशमन्यापार्श्वशिरो गलात् ।

क्षीनोऽप्याकृष्यते स्नेहा लाघवं चास्य जायते ॥ २८६ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

मुष्णाक्षिगौरवं जाह्न्यं क्लेशसैवोपशाम्यति ॥ २८७ ॥

सक्तद्वित्रिचतुःकुर्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।

एतच्च परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ २८८ ॥

इति कवलग्रहः ।

शूरसार्जकनिर्यासः समधुव्योषसैन्धवः ।

महाश्लेष्मानिलोद्रेक संज्ञानाशविमोक्षणः ॥ २८९ ॥

मधूकसारसिन्धूय वचोषणकणाः समाः ।

पिष्ट्वा मस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ २९० ॥

इति मधूकसारादिनक्षम् ।

स्विन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।
 विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ २८१ ॥
 तेनास्य शाम्यते मूर्च्छाकासः श्वासस्तथैव च ॥ २८२ ॥
 अष्टाङ्गं मधुना लिङ्ग्यादार्द्रकस्वरसेन वा ।
 सम्मोहं दारुणं हन्ति तन्द्राकाससमन्वितम् ॥ २८३ ॥
 कट्फलं पुष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
 श्लक्ष्णं चूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २८४ ॥
 एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
 हिक्कां श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥ २८५ ॥
 एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजैः रसैः ।
 ऊर्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायम् अवलेहिका ।
 अधोरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयुज्यते ॥ २८६ ॥

इति अष्टाङ्गावलेहिका ।

मरीचं पिप्पली शुण्ठी पथ्यालोभं सपुष्करम् ।
 भूनिम्बकटुकाकुष्ठं यवानी कट्फलं तथा ॥ २८७ ॥
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 प्रस्वेदे कण्ठरोधे च सन्धौ मर्दनमिष्यते ॥ २८८ ॥
 एतदुष्णलनं प्रोक्तं सन्निपातहरं परम् ।

इति मरीचाद्युष्णलनम् ।

सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।
 शीतोपचारं क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ २८९ ॥
 क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते ।
 भिन्नरूपतया तास्तु न कुर्वन्ति हि दूषणम् ॥ ३०० ॥
 यदा स्वल्पानिलकफौ तालुक्लोमगतौ श्रितौ ।
 कुर्यातामधिकं शोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥ ३०१ ॥
 तदा तां स्फुटितां जिह्वासुष्कुप्तां मधुपिष्टया ।

द्राक्षया साज्यया चास्यं लेपयेत्सन्निपातिनः ॥ ३०२ ॥

घर्षेज्जिह्वां जङ्घां सिन्धुतूप्रणैः सान्त्वयेत्तसैः ॥ ३०३ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्ण-

निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।

मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वात्

शीतेन जम्तोः परितः सरत्वात् ॥ ३०४ ॥

चूर्णं यथा कट्फलकृष्णजीरकं

लोध्नं गवां काननविट् पुरातनम् ।

तिक्ता सपथ्यालवणं तथाञ्जनम्

उद्धूलनं स्वेदविकारजित्परम् ॥ ३०५ ॥

भूनिम्बः कारवी तिक्ता वचा कट्फलजं रजः ।

उद्धूलनं त्रिदोषोत्थे ह्यभिष्यन्दिनि च ज्वरे ॥ ३०६ ॥

इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम् ।

विल्बोऽग्निमन्यः श्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा ।

त्रिकण्टकः पृष्टिपंणी वृहती कण्टकारिका ।

दशमूलमिदं श्वाससन्निपातज्वरापहम् ॥ ३०७ ॥

अविपाकानिलश्लेष्म तन्द्रा पार्श्वार्त्तिकासनुत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥ ३०८ ॥

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।

तेषाम्बु वल्कलं ग्राह्यं ऋस्वमूलानि कृत्स्नशः ॥ ३०९ ॥

दशमूलस्य निर्यूहः कट्फलादि रजो युतः ।

तुल्यार्द्रकरसोपेतो मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३१० ॥

पञ्चमूली किरातादिगणो योज्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया वा कफोत्कटे ॥ ३११ ॥

इति चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् ।

चिरज्वरे वातकफोत्थणे वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥ ३१२ ॥

दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजबीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ३१३ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्ता वमीहरः ॥ ३१४ ॥

इति अष्टादशाङ्गकार्यः ।

दशमूली कषायन्तु पुष्कराङ्गकणायुतम् ।

सन्निपातज्वरे देयं श्वासकासतृषान्विते ॥ ३१५ ॥

वृहती पुष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ३१६ ॥

वृहत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥ ३१७ ॥

इति वृहत्यादिः ।

शठीपुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ ३१८ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्राश्च शस्यते ॥ ३१९ ॥

इति शब्द्यादिः ।

शठीपुष्करमूलन्तु गुडूची विश्वभेषजम् ।

त्रिकण्टकं त्रायमाणा पिप्पली सदुरालभा ॥ ३२० ॥

व्याघ्री पर्पटकं रास्नाऽभया कटुरोहिणी ।

देवदारुवचाभार्गीसमभागानि कारयेत् ॥ ३२१ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासं श्वासं दिवानिद्रां रात्रौ जागरणं तथा ।

मुखशोषं तृषां दाहं त्रिदोषञ्च नियच्छति ॥ ३२२ ॥

इति बृहच्छादिः ।

पित्ताधिक्ये तु शब्द्यादिवृहत्यादिः कफाधिके ।

वातोत्तरे सन्निपाते कट्फलादिः प्रशस्यते ॥ ३२३ ॥

कट्फलाब्दवचापाठापुष्कराजाजिपर्पटैः ।

देवदार्वभया शृङ्गीकणाभूनिम्बनागरैः ॥ ३२४ ॥

भार्गीकलिङ्गकटुकाशठिकटुणधान्यकैः ।

समांशैः साधितः काथो हिङ्गुार्द्रकरसैर्युतः ॥ ३२५ ॥

कर्णमूलोद्भवं शोथं हन्ति मन्यागलाश्रयम् ।

कफवातज्वरं श्वासं कासं हिक्कां हनुग्रहम् ॥ ३२६ ॥

दशमूलयुतो ह्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ।

अभिन्यासं समस्तञ्च कट्फलादिर्नियच्छति ॥ ३२७ ॥

इति कट्फलादिः ।

दारुनागरभूनिम्ब धान्यतित्ता कलिङ्गजैः ।

गजाङ्गा दशमूलाब्दैर्मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३२८ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यग्रहपाश्चात्तिं श्वासहिक्का वमीर्हरेत् ॥ ३२९ ॥

इति अष्टादशाङ्गः ।

गुडूचीचन्दनं पद्मनागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयारग्वधोशीरपाठा धान्याब्दरोहिणी ॥ ३३० ॥

कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

तन्द्रा कासज्वरश्वासपिपासा दाहनाशनः ॥ ३३१ ॥

विण्मूत्रानिलविष्टम् त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥ ३३२ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

अमृतादशमूलीभ्यां साधितं विधिवज्जलम् ।

सन्निपातज्वरं हन्यान्नयोदशविधं नृणाम् ॥ ३३३ ॥
 विषशुण्ठी दशमूलौ क्षिप्वा पाठा च पिप्पलीन्द्रयवैः ।
 सकिराततिक्तवासा शमयति हतौजसं सद्यः ॥ ३३४ ॥
 त्रूषणदशमूलशुण्ठी भार्गी क्षिप्नोद्भवोद्भवः काथः ।
 पीतः शमयति सहसा ज्वरमुग्रं सन्निपाताख्यम् ॥ ३३५ ॥
 द्विपञ्चमूलौ षड्ग्रन्थौ विश्वा गृध्रनखौद्वयम् ।
 कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥ ३३६ ॥
 सिंहास्य पर्पटारिष्टं यष्टिधान्यकनागरम् ।
 दारुग्रगन्धेन्द्रयवाः श्वदंष्ट्रा ग्रन्थिकं तथा ॥ ३३७ ॥
 एषां कषायमहनि सन्निपातज्वरे पिबेत् ।
 श्वासातिसारकासघ्नं शूलारुचिहरं परम् ॥ ३३८ ॥
 कटुफलं त्रिफला दारु चन्दनं सपरुषकम् ।
 कटुकं पद्मकोशौरं विपचेत्कार्षिके जले ॥ ३३९ ॥
 तत्सन्निपातदाहघ्नं पानमात्रे प्रशंसितम् ।
 दीर्घकालप्रयुक्तानां ज्वरीणाममृतोपमम् ॥ ३४० ॥
 समुस्तं पञ्चमूलञ्च दद्याद्वातोत्तरे गदे ।
 भृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥ ३४१ ॥
 कफोत्तरे बृहत्यादिगणञ्च दशमूलजः ।
 परुषकाणि त्रिफला देवदारु सकटुफलम् ।
 पित्तोत्तरे नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥ ३४२ ॥
 मुस्ता पर्पटकोशौर देवदारु महौषधम् ।
 त्रिफला धन्वयासञ्च नीलीकाम्पिस्तकं त्रिहृत् ॥ ३४३ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
 मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ ३४४ ॥
 अष्टादशाङ्गमुदकं सन्निपातज्वरापहम् ॥ ३४५ ॥
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमुक्तं मनीषिभिः ।

मन्या स्तम्भ उरोघाते हनुस्तम्भे शिरोगदे ॥ ३४६ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः ।

व्योषाह्वं त्रिफलारिष्ट पटोली तित्तवत्सकैः ।

सभूनिम्बामृतापाठैस्त्रिदोषज्वरजिष्णुलम् ॥ ३४७ ॥

विल्बकं चिचुता दन्ती समूलं चतुरङ्गुलम् ।

पक्वं कषायं विस्त्राय नीलीचूर्णविमिश्रितम् ॥

ससर्पिष्कं पिबेत्तूर्णं सन्निपाते विरेचनम् ॥ ३४८ ॥

• कम्पप्रलापनं यस्य संज्ञानाशश्च दारुणः ।

रसैश्च लाववर्त्तैश्च कलिङ्गैः शशतित्तिरैः ॥ ३४९ ॥

तर्पयेत्प्राक् पुराणेन सर्पिषाऽभ्यञ्जयेदपि ।

बला राज्ञा गुडूच्याद्यैस्तैलैश्च परिषेचयेत् ॥ ३५० ॥

आचितामाशयकफे सन्निपातज्वरे दृढे ।

शान्तेऽप्यवश्यं तस्याश्च तन्द्रा समुपजायते ॥ ३५१ ॥

अभिद्रवरसक्षीर दिवास्वप्ननिषेवणात् ।

दुर्बलस्याल्पवातस्य जम्तोः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ३५२ ॥

वायुमार्गं समावृत्य धमनीरनुसृत्य च ।

तन्द्रां सुघोरां जनयेत्तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३५३ ॥

उन्मीलिते विनिर्भुग्ने परिवर्त्तिततारके ।

भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपक्ष्मणी ॥ ३५४ ॥

विवृत्ताननदन्तौष्ठ मुहुर्मुत्तानशायिनाम् ।

पिच्छिलोच्छिन्नतन्तुश्च कण्ठे श्लेष्मास्य गच्छति ॥ ३५५ ॥

कण्ठमार्गावरोधश्च वैकृतं चोपजायते ।

सोऽर्वाक् त्रिरात्रं साध्यः स्यादसाध्यस्तु ततः परम् ॥ ३५६ ॥

ज्योतिषत्यास्तथा तैलं मूलं पिण्डाकरस्य च ।

तन्द्राविनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजितम् ॥ ३५७ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपः कुष्ठमेव च ।

मूत्रेण पिष्ट्वा वत्सस्य नस्यं तन्द्राविनाशनम् ॥ ३५८ ॥
 असुराङ्गयगन्धस्य विट्चूर्णमधुसंयुतम् ।
 अञ्जनाद्बोधयेन्मुग्धं तन्द्रितं सान्निपातिनम् ॥ ३५९ ॥
 जातौपुष्पं प्रबालञ्च मरिचं रोहिणी वचा ।
 सैन्धवं वत्समूत्रेण तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६० ॥ ०
 अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६१ ॥
 सन्निपातज्वरोत्पन्नां युक्त्या तन्द्रां जयेद्भिषक् ।
 उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां सविशेषतः ॥ ३६२ ॥
 त्रयश्च कुपिता दोषा उरः स्रोतोऽनुगा भृशम् ।
 आमा विवक्षा ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोऽनुगाः ॥ ३६३ ॥
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं नृणाम् ।
 प्रस्तब्धगात्रस्त्ववाग्मी नष्टचेष्टो न काङ्क्षते ॥ ३६४ ॥
 न च दृष्टिर्भवेत् तस्य समर्था रूपदर्शने ।
 न च गन्धरसस्पर्शशब्दांश्चाप्यथ बुध्यते ॥ ३६५ ॥
 शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णं माहारन्नाभिनन्दति ।
 कूजते तुद्यते चैवं प्रतिपत्तिश्च ह्रीयते ॥ ३६६ ॥
 कलं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।
 प्रत्याख्येयः स भूयिष्ठं कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ३६७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 ते घ्नन्ति संहिताधातोः पाकान्मुञ्चति चान्यथा ॥ ३६८ ॥
 दिवसैर्द्विगुणैः सप्त नवैकादशभिः क्रमात् ॥ ३६९ ॥
 दुर्गेऽभसि यथा मग्नं भाजनं त्वरया बुधः ।
 गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथाभिन्यासपौडितम् ॥ ३७० ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षिप्रं विद्याद्वत्तौजसम् ॥ ३७१ ॥
 कारवीपुष्करैरण्डत्रायस्तीनागरामृता ।

दशमूलौ शठी शृङ्गी वासा भार्गीपुनर्नवा ॥ ३७२ ॥
 तुल्यमूत्रेण निष्काप्य पीतः स्रोतो विशोधनः ।
 अभिन्यासज्वरायासमाशु घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ ३७३ ॥
 मातुलुङ्गाऽश्मभिद्विष्व व्याघ्री पाठा कबूकजः ।
 काथो लवणमूत्राण्योऽभिन्यासामाहशूलनुत् ॥ ३७४ ॥
 व्याघ्री दुरालभा भार्गी शठी शृङ्गी सपौष्करम् ।
 पक्काम्बुश्लेष्महृद्देयमभिन्यासप्रशान्तये ॥ ३७५ ॥
 भार्गीपुष्करमूलञ्च रास्ना विल्वं समुस्तकम् ।
 नागरं दशमूलञ्च पिप्पली विषसाधितम् ॥ ३७६ ॥
 हिङ्गुार्द्रकरसोपेतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 सन्निपातज्वरं घोरमभिन्यासञ्च दारुणम् ।
 हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ३७७ ॥
 बीजपूरकविल्वाश्मभेदकं वृद्धतीक्ष्णम् ।
 सवासकं तथैरण्डं जले चाष्टगुणे शृतम् ॥ ३७८ ॥
 पक्का गोमूत्रसंयुक्तं विडसौवर्चलान्वितम् ।
 हृदवस्तिशूलमानाहमभिन्यासे ज्वरे हितम् ॥ ३७९ ॥
 दन्तीं द्रवन्तीं वृद्धतीक्ष्णैरण्डं बीजपूरकम् ।
 श्यामां व्याघ्रीञ्च निष्काप्याभिन्यासे बहुवर्चसि ॥ ३८० ॥
 सिंही व्याघ्रश्च ता द्राक्षा अजाजी सकटुत्रिकम् ।
 शृङ्गीविडङ्गञ्च समं पक्का विस्त्राय्य साधयेत् ॥ ३८१ ॥
 घृताक्तैस्तण्डुलैर्भृष्टैः पेयामुष्णां ज्वरी पिबेत् ।
 हिका श्वासौ च कासी च तथाभिन्यासपीडितः ॥
 विबद्धवातविण्मूत्रः पानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
 वृद्धतीक्ष्णं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।
 पक्का पाने प्रशसन्ति श्लेष्मा तेनोपशाम्यति ॥ ३८३ ॥
 त्रिवृद्धिशाला कटुका त्रिफलारग्वधैः कृतः ।

सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ ३८४ ॥
 तिक्ताभयात्रिवृहन्तीफलं वै राजवृक्षजम् ।
 क्षाराढ्यः सैन्धवोपेतः काथो भेदी ज्वरापहः ॥ ३८५ ॥
 आर्द्रकस्वरसोपेतं सिन्धूतं सकटुत्रिकम् ।
 प्रबोधाय मुखे दद्यान्नस्यञ्च मरिचेन वै ॥ ३८६ ॥
 मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।
 अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ३८७ ॥
 शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णमरिचसैन्धवैः ।
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसो न शिलावचैः ॥ ३८८ ॥
 शिरीषबीजं मरिचं वत्समूत्रेण तत्समम् ।
 अञ्जनं तदभिन्यासे संज्ञा बोधनमिष्यते ॥ ३८९ ॥
 मातुलुङ्गरसं तस्य हिङ्गुशुण्ठीयुतं मुखे ।
 दद्यात्प्रधमनं तीक्ष्णं कटुतिक्तोपसंहितम् ॥ ४०० ॥
 पटोलपत्रं सुषुवी वृहती कण्टकारिका ।
 मरिचं पिप्पली विष्णुं चिरविष्णुं संचिचकम् ॥ ४०१ ॥
 करञ्जबीजमञ्जिष्ठा त्रायन्ती विश्वभेषजम् ।
 गलप्रबोधनं अष्टमभिन्यासज्वरापहम् ॥ ४०२ ॥
 करञ्जो विष्णुमञ्जिष्ठे त्रायन्त्यग्निः पटोलकम् ।
 वृहती सुषुवीव्योषं काथः स्याद्गलप्रोधनः ॥ ४०३ ॥
 चिकित्सिते कृतेऽप्येवं यस्य संज्ञा न जायते ।
 ललाटे पादयोर्वापि तस्य दाहः प्रशस्यते ॥ ४०४ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ४०५ ॥
 तं जयेच्छोणितस्रावैः सर्पिःपानप्रलेपनैः ।
 प्रदाहैः कफपित्तघ्नैः वमनैः कवलग्रहैः ॥ ४०६ ॥
 जीर्णानां रक्ताशालिनां ज्वरघ्नकाथसाधितः ।

सृतस्त्वोदमो द्विस्त्रिः कार्यो यूषादिकोऽपि वा ॥४०७॥

। चेज्जीर्यत्यविघ्नेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ४०८ ॥

। रिकं पांशुकं शुण्ठी वचा कट्फलकाष्ठीकैः ।

। र्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ ४०९ ॥

प्रभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।

प्रागन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वन्तं विभावयेत् ॥ ४१० ॥

। यावास्तथा विषकृते दाहोऽतीसार एव च ।

। मक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ४११ ॥

। ग्रीषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरो रुग्णमथुस्तथा ॥ ४१२ ॥

। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।

। हृदये वेदना चास्यं गात्रञ्च परिशुष्यति ॥ ४१३ ॥

। मयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।

। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहदृष्ट्या च जायते ।

। भूताभिषङ्गादुद्देगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ४१४ ॥

। कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।

। भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ४१५ ॥

। अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।

। दानस्वस्त्वयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ४१६ ॥

। भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।

। जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनः स्वास्थ्यैश्च मानसैः ॥ ४१७ ॥

। ग्रीषधिगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।

। जयेत्कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ४१८ ॥

। क्रोधजे पित्तजित्काम्ये नार्य्याः सद्वाक्यमेव च ।

। आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।

। हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ४१९ ॥

। कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।

याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुत्थितः ॥ ४२० ॥
 विसर्पेण ज्वरो यश्च यश्च विस्फोटकज्वरः ।
 तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे भवेत् ॥ ४२१ ॥
 निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ।
 अमक्षयोत्ये भुञ्जीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ॥ ४२२ ॥
 रोगोत्थानप्रकोपाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ।
 शमयेत् पाचयेद्वापि यथायोगैश्चिकित्सिकः ॥ ४२३ ॥
 स्त्रीणामप्यप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ।
 स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ।
 तस्य प्रशमनं कार्यं यथादोषविधानतः ॥ ४२४ ॥
 अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ।
 कषायमधुरस्निग्धां यथा दोषमथापि वा ॥ ४२५ ॥
 अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
 मद्यैर्द्रव्यैश्च सात्त्वैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ४२६ ॥
 व्यधबन्धग्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।
 ज्वरानुपाचरेत् पूर्वं सुस्निग्धक्षीरभोजनैः ॥ ४२७ ॥

इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

दोषोऽल्पो हितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
 धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ४२८ ॥
 सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः ।
 भिषजा चैव विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशितान्वितः ॥ ४२९ ॥
 मेदो गतस्तृतीयेऽङ्गि ह्यस्थिमज्जागतः पुनः ।
 कुर्याच्चतुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥ ४३० ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ४३१ ॥
 अहोरात्रे सततको द्वीकालावनुवर्तते ।

अन्येद्युष्कस्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ४३२ ॥
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ।
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं भुवते विषमज्वरम् ॥ ४३३ ॥
 यस्मादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
 वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ४३४ ॥
 कफपित्ताग्निकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
 वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ४३५ ॥
 चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
 जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ।
 मध्यकायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ ४३६ ॥
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 अस्थिमज्जागतोदोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 स मध्ये ज्वरयत्यङ्गि ह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥ ४३७ ॥
 समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ।
 भवेत्तौक्ष्णो मृदुर्वापि ज्वरस्तस्य तु रात्रिजः ॥ ४३८ ॥
 ज्वरास्तु विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
 यथोल्बणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ४३९ ॥
 विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना ।
 वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वृत्तिभिः सानुवासनैः ।
 स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ४४० ॥
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।
 विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४४१ ॥
 वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ।
 कषायोष्णान्तु विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ४४२ ॥
 वायन्ती कटुकानन्ता सारिवाभिः शृतं जलम् ।
 सन्तताद्यो ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ४४३ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाष्टशक्राङ्गा त्रिफलाशृतम् ।

जलं जन्तुः पिबेच्छीतमन्यद्युज्वरशान्तये ॥ ४४४ ॥

पटोलारिष्टमृद्धीकाशस्याकं त्रिफला वृषम् ।

काथ एकाहिकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ४४५ ॥

षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ।

क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ४४६ ॥

पटोलेन्द्रयवानन्ता पथ्यारिष्टाशृताजलम् ।

ज्वरं सततकं पानं निहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ४४७ ॥

उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।

अम्भसा कथितः पेयः शर्करामधुयोजितः ।

ज्वरे तृतीयके पुंसां तृणादाहसमन्विते ॥ ४४८ ॥

स्थिरासामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात् सितामधुविमिश्रितम् ।

चातुर्थिके ज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ४४९ ॥

शैलूषमण्डनरजः वयसानुरूपं ।

शुभ्राङ्गवत्सुरभौपयसा निपीतम् ।

आदित्यवारभवपालदिने नरेण

चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ४५० ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ४५१ ॥

निम्बः पटोलं त्रिफला मृद्धीका मुस्तवत्सकी ।

किराततिक्तमशृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ४५२ ॥

गुडूचामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ४५३ ॥

कल्कः शिरोषपुष्पस्य रजनीहयसंयुतः ।

नस्यं सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ४५४ ॥

गस्थपत्रस्वरसेन नस्य निहन्ति चातुर्थिकमुग्रवीर्यम् ॥ ४५५ ॥

सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठनिबद्धमपहरति ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ४५६ ॥

सितवर्षाभूमूलं पयसा पीतं च पैत्तिकं जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलेनैव भक्षणादथवा ॥ ४५७ ॥

कृष्णामलकीरामठदार्वीवचाराजसर्षपरसोनैः ।

छागलमूत्रसुपिष्टैर्नस्य त्वेकाहिकादिघ्नम् ॥ ४५८ ॥

• वन्दाकं विषजातञ्च तन्नेन विषमज्वरे ।

सर्पिषा दधिमण्डेन हिङ्गुना च प्रयोजयेत् ॥ ४५९ ॥

पिप्पली शर्करा क्षौद्रं शृतं क्षीरं घृतं नवम् ।

खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ ४६० ॥

क्षीराविका रजनिमर्दक सत्रयाणाम्

मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

बद्धं दिवाकरदिनेऽप्यथवाष्टमीषु

रात्रिज्वरं हरति रक्षितसूत्रबद्धम् ॥ ४६१ ॥

घृतं पयः शर्करा च पिप्पली मधुसर्पिषा ।

पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे ॥

क्षतक्षीणे क्षये कासे हृद्रोगे चापि शस्यते ॥ ४६२ ॥

मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधिकण्टकारिकाक्वाथः ।

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ४६३ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं

योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

प्रसुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण

वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ४६४ ॥

जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

अग्निमान्द्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ ४६५ ॥

क्षीरेण वक्षवद्व्या वा दुग्धानाशौ कणां पिबेत् ।
 यावत्पूर्णं शतं तत्स्यात्तथा चैवापकर्षयेत् ।
 वातास्रश्वासपाण्डूशो गुल्मशोफोदरापहम् ॥ ४६६ ॥
 विषमज्वरेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 शान्तिं नयेत् त्रिविधापि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ॥ ४६७ ॥
 सुरा समण्डाः पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधाः ।
 तित्तिराश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ४६८ ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
 वाराणस्याश्च यद्वत्तं तत्तदेकाहिके स्मरेत् ॥ ४६९ ॥
 योऽसौ सरस्वतीतीरे अपुत्रस्तापसो मृतः ।
 तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यत्येकाहिको ज्वरः ॥ ४७० ॥
 एतन्मन्त्रेण वाञ्छत्यपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ ४७१ ॥
 आम्लोतजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।
 पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थिकहरीं त्रयहम् ॥ ४७२ ॥
 सैन्धवं पिप्पलीनाश्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ॥ ४७३ ॥
 उर्णनाभेश्च जालेन कज्जलं ग्राहयेच्छनैः ।
 अञ्जयेन्नेत्रयुगलं द्वाहिकन्तु ज्वरं जयेत् ॥ ४७४ ॥
 निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्यासिद्धार्यकं घृतम् ।
 विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुश्चेति धूपनम् ॥ ४७५ ॥
 वैडालं वा शकृच्छ्रेष्ठं वेपमानस्य धूपने ।
 सहदेवी वचाभद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ।
 प्रदेहोद्वर्त्तनं कुर्यादेभिर्वा ज्वरशान्तये ॥ ४७६ ॥
 मयूरचन्द्रकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ ४७७ ॥
 पलङ्कषावचाकुष्ठैर्निम्बपत्रयवैर्घृतैः ।
 पथ्यासिद्धार्यकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ४७८ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ ४७९ ॥

रुद्रजटा गोशृङ्गं विडालविष्ठोरगस्य निर्मोकः ।

मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वग्रुद्रनिर्माल्यम् ॥ ४८० ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकागलकरोमाणि सर्षपाः सवचाः ।

हिङ्गुगवास्थिमरिचाः समभागाः छागमूत्रसम्पिष्टाः ॥ ४८१ ॥

धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्नियतम् ।

ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ ४८२ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

ज्वरवेगस्य कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्येष्टैरङ्गुतैर्वापि विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ ४८३ ॥

सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यै ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ४८४ ॥

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषङ्गतम् ॥ ४८५ ॥

बलान्निमन्त्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ।

तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनम् ॥ ४८६ ॥

चन्दनं चित्रकं सिंही वत्सकं मुस्तनागरे ।

कटुका त्रायमाणा च धातूग्रशीरे द्विशारिवे ॥ ४८७ ॥

द्राक्षाऽर्धपलमात्राणि सौम्यवारेषु संहरेत् ।

क्षीराढकसमायुक्तां सर्पिषोऽर्धतुलां पचेत् ॥ ४८८ ॥

चातुर्थिकं हरेत्पीतमुष्मादं विषमज्वरम् ।

वशाहिकं श्लासकासौ च सर्वापस्मारमेव च ॥ ४८९ ॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

विडङ्ग सुस्तत्रिफला मञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।

श्यामैलवालुकैलाभिः चन्दनामरुदारुभिः ॥ ४९० ॥

वर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीशारिवाहयैः ।

हरेणुका त्रिवृहन्तीवचातालीशनागरैः ॥ ४८१ ॥

बलाविशालवृहतीमालतीपृश्निपर्णीभिः ।

एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४८२ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणकं नाम सर्पिः पक्वं त्रिदोषनुत् ।

विषमज्वरश्वासकासगुल्मीन्मादज्वरापहम् ॥ ४८३ ॥

इति कल्याणघृतम् ।

एतदेव हविः पक्वं जीवनीयोपसंस्कृतम् ।

द्विपञ्चमूलकाथेन शतावर्याः रसेन च ॥ ४८४ ॥

चतुर्गुणेन पयसा महाकल्याणमुच्यते ।

अपस्मारग्रहं शोषं क्लैब्यं कार्श्यमजीवितम् ॥ ४८५ ॥

घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चापि विषमज्वराः ।

जीवनीयगणत्वेन काकोल्यादिगणग्रहः ।

महाकल्याणके कार्यो घृते तु दशकार्षिकः ॥ ४८६ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

शुण्ठीकणा चित्रकश्च चव्यं ग्रन्थिकमेव च ।

कुर्यात् पञ्चपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ ४८७ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

एतैस्तु पलिकैः कल्कैः सैन्धवेन समन्वितैः ॥ ४८८ ॥

षट्पलं नाम विख्यातं विषमज्वरनाशनम् ।

श्वासकासाग्निदौर्बल्य प्रतिश्यायित्वमेव च ।

प्लीहोर्द्ध्वातश्चयथुपाण्डुरोगांश्च नाशयेत् ॥ ४८९ ॥

इति षट्पलं घृतम् ।

नागरञ्चविकाचारः पिप्पलीमूलचित्रकम् ।

कृष्णा च पलिकान् भागान् घृतप्रस्थे विपाचयेत् ॥ ५०० ॥

शृङ्गवेररसं प्रस्थं मस्तुप्रस्थं तथैव च ।

एकाहिकं द्वाहिकञ्च त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ॥ ५०१ ॥

एतान् सर्वज्वरान् हन्ति स्थूलत्वं कुरुते भृशम् ।

दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ५०२ ॥

इति अमृतषट्पलं घृतम् ।

वर्चिकं नागरकुष्ठमूर्वा लाक्षा निशालोहितयष्टिकाभिः ।

लं ज्वरे षट्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ ५०३ ॥

दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्टरमिष्यते ।

इति षट्कट्टरतैलम् ।

क्तारनालैर्दधिमस्तुतक्रैः फलाम्बुभागेन समं हि तैलम् ।

ण्णादिकल्कैर्मृदुवक्त्रिसिद्धमभ्यञ्जनं वातकफज्वराणाम् ॥ ५०४ ॥

काहिकद्वित्रिचतुर्थकानां मासार्धमासद्वयमासिकानाम् ।

नवारणं तद्विषमज्वराणां तैलन्तु षट्कट्टरकं महत्स्यात् ॥ ५०५ ॥

कल्के कृष्णादिगणो यथा ।

कृष्णा चित्रकषड्यन्या वासकं विषकाघनम् ।

ग्रन्थिकैले चातिविषा रेणुकञ्च कटुत्रयम् ॥ ५०६ ॥

यवानो गोक्षनी व्याघ्री भूनिम्बं विष्वचन्दनम् ।

भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्वा सजीरका ॥ ५०७ ॥

सर्षपं हिङ्गुकटुकी विडङ्गञ्च समांशकम् ।

एषः कृष्णादिको नाम्ना गणो ज्वरविनाशनः ॥ ५०८ ॥

इति महाषट्कट्टरतैलम् ।

लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

मस्वाढकं समादाय पिष्ट्वा चात्र विनिक्षिपेत् ॥ ५०९ ॥

शतपुष्पा हरिद्रा च मूर्वा कुष्ठं हरेणुकम् ।

कटुकं मधुकं रास्ना अश्वगन्धा च दारु च ॥ ५१० ॥

समुस्तं चन्दनं चैव पृथगक्षसमानकैः ।

द्रव्यैरेतैस्तु तत्सिद्धमभ्यङ्गं मारुतापहम् ॥ ५११ ॥

विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत् ।
 कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्ठं दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥ ५१२ ॥
 त्रिकपृष्ठग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।
 पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ५१३ ॥
 अश्लिभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं त्विदम् ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

सोमं सानुचरं देवं समाह्वयणमीश्वरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ ५१४ ॥
 त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
 लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥ ५१५ ॥

इति विषमज्वरः ।

नित्यं मन्दज्वरो रुक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासको ॥ ५१६ ॥
 प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
 मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ५१७ ॥
 कफवातज्वरप्रोक्तां क्रियां वातबलासके ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् श्लेष्मज्वरघ्नीन्तु प्रलेपके ॥ ५१८ ॥
 विदग्धेऽज्वरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनार्द्धं शीतलं देहमर्धमुष्णं प्रजायते ॥ ५१९ ॥
 काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
 तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ५२० ॥
 काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
 शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ५२१ ॥
 त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ५२२ ॥
 करोत्वादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरी कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ५२३ ॥

द्वावेती दाहशीतादि ज्वरी संसर्गजी मती ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कच्छसाध्यतमश्च सः ॥ ५२४ ॥

इति दाहशीतादिनिदानम् ।

शुण्ठीबराब्दोशीरैश्च पिबेत्तोयं सुसाधितम् ।

दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतम् ॥ ५२५ ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥ ५२६ ॥

मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राभ्रसापि वा ।

दाहज्वरात्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ ५२७ ॥

तानसुप्तस्य गभीरताम्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।

त्रासुधाराबहुलं पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ५२८ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहदैत्यहरा मताः ॥ ५२९ ॥

शतधीतघृताभ्यक्तं लिह्याद्वा यवशक्तुभिः ।

कोलामलकसंयुक्तैः शुकधान्यान्तसंयुतैः ॥ ५३० ॥

अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।

अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ ५३१ ॥

वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ।

लिप्तेऽङ्गे दाहदृग्मूर्च्छाः सर्वथैव प्रशाम्यति ॥ ५३२ ॥

दाडिमं वदरं लोभ्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ५३३ ॥

कालीयवदरानन्ता यष्टिचन्दनकाष्ठीकैः ।

सघृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृणादाहविनाशनः ॥ ५३४ ॥

स्वरसं मातुलुङ्गश्च संयुक्तं मधुसर्पिणा ।

वायुशोषे प्रदेहोऽयं मूर्ध्नि दाहे ससैन्धवः ॥ ५३५ ॥

करवीरस्य पत्राणि चन्दनं सारिवातिलः ।
 तृणाघ्नः शिरसालेप आरणालेन पेवितः ॥ ५३६ ॥
 वारिश्रीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वापि पायितम् ।
 वामयेत्पाययित्वा तु तेन तृणा प्रशाम्यति ॥ ५३७ ॥
 पद्मकोत्पलकङ्कारमृणालविसपीष्करैः ।
 कुमुदोशीरमञ्जिष्ठा पद्मगैरिककट्फलैः ॥ ५३८ ॥
 शारिवाहयलोध्राब्द क्षीरीखर्जूरमुस्तकैः ।
 धात्रीशतावरीयुक्तैः काथे कल्कैः प्रयोजितैः ॥ ५३९ ॥
 सलाक्षाम्भः पयः शुक्लस्वच्छकाञ्जिकमस्तुभिः ।
 पक्वं तैलमिदन्वच्यं तृणादाहज्वरापहम् ॥ ५४० ॥
 पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसन्निधौ ।
 तत स्नेहसमान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥

इति पद्मकतैलम्

शीते तस्य तु वातघ्नं सुखोष्णाम्भोऽवगाहनम् ।
 पट्टकौशेयवासोभिः पत्रोर्णादिभिरावृतः ।
 निवाते मन्दिरे स्थाप्य कृष्णागुरुसुधूपिते ॥ ५४२ ॥
 कायस्था नाकुली तिक्ता वयस्थापुरचोरकैः ।
 सहदेवी वचा कुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥ ५४३ ॥
 एतैरेवौषधैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः ।
 सान्त्वैर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ५४४ ॥
 सुखोष्णैर्मस्तुगोमूत्रशुक्तैः सेकोऽतिशीतहा ।
 सुरसार्जकशिग्रूणां प्रलेपो दलसम्भवः ॥ ५४५ ॥

इति दाहशीतादियुक्तज्वरविधिः ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं कर्ष्यरोचकी ।
 रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चास्योपजायते ॥ ५४६ ॥
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहः छर्दनविभ्रमौ ।

प्रलापः पिडिकास्तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ५४७ ॥

पिण्डकोद्वेष्टनं तृष्णास्तृष्टमूत्रपुरीषता ।

उष्णान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ५४८ ॥

भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापः कृदिरेव च ।

दीर्गान्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५४९ ॥

भेदोऽस्यां कूजनं श्वासो विरेकश्चर्दिरेव च ।

विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५५० ॥

तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।

अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ ५५१ ॥

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।

शेफसस्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५५२ ॥

रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।

अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थोऽपि न जीवति ॥ ५५३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन् कुर्याद्वमनलङ्घने ।

मेकः संशमनौ लेपो रक्तमोक्ष मसृग्गते ॥ ५५४ ॥

तौष्णं विरेकश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।

मेदःस्थे मेदसो नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ ५५५ ॥

वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यम्भ्यङ्गोदत्तनं तथा ।

मज्जाशुके क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ५५६ ॥

कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।

हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ५५७ ॥

इति सप्तधातुगतचिकित्सा ।

वर्षा शरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५८ ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तक्षेभान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात्पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ५५८ ॥
 तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
 कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५५९ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५६० ॥
 अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
 सम्यस्थिशूलमस्वेदो दीपवर्चोविनिग्रहः ॥ ५६१ ॥
 अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ५६२ ॥
 सन्तापो ह्यधिको बाह्य तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् ।
 वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ५६३ ॥
 बलवत् स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ५६४ ॥
 ज्वरे तुल्यत्वं दूष्यत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ५६५ ॥
 न शाम्यति ज्वरो यस्य पक्षादूर्ध्वं शरीरिणाम् ।
 मन्दवेगानुचारी च स ज्ञेयो जीर्णतां गतः ॥ ५६६ ॥
 आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 मध्यं चतुर्दशाहन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ५६७ ॥
 पुराणेऽपि ज्वरे दोषाः यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
 लङ्घयेत्तत्र तं पश्चाद्यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ ५६८ ॥
 निदिग्धिकानागरिकामृतानां तोयं पिबेन्निश्चितपिप्पलीकम् ।
 जीर्णज्वरारोचक कासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसे तु ॥ ५६९ ॥
 हन्यूर्ध्वजान् गदान् प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ५७० ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथः क्षिप्रोद्भवोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकतोऽथवा ॥ ५७१ ॥
 पिप्पलीं मधुसंमिश्रं गुडूचौ स्वरसं पिबेत् ।
 जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ५७२ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्ये च शस्यते गुड़पिप्पली ।
 कासाजीर्णरुचिश्वास हृत्पाण्डु कृमिरोगनुत् ॥ ५७४ ॥
 अमृतायाः कषायन्तु शृतं चैव सुशीतलम् ।
 मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ५७५ ॥
 अनक्तं बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
 सुखाम्बुना प्रागुदयात् पिबेदक्षसमं रवेः ।
 एष सर्वज्वरं हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ५७६ ॥
 द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ५७७ ॥
 उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
 पुष्करं पिचुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिति स्मृतम् ॥ ५७८ ॥
 जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ५७९ ॥

इति द्राक्षादिकाथः ।

शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ ५८० ॥
 मधुना वाथ तैलेन ज्वरघ्नेन प्रयोजयेत् ॥ ५८१ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।
 कल्कः सुखोष्णो लेपो ज्वरिषु शिरसो रुजं जयति ॥ ५८२ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं नस्यं स्यादनवं घृतम् ॥ ५८३ ॥
 कणामधुकमृद्वीकाबलाचन्दनशारिवा ।
 निःक्वाथ्य पयसा पीतो जीर्णज्वरविनाशनः ॥ ५८४ ॥
 श्वेतजयन्तीमूलं विधिना बद्धं शिखान्तरे हन्ति ।
 जीर्णज्वरं नराणां खल इव दुरितेन चात्मानम् ॥ ५८५ ॥
 तिक्ता पर्पटभूनिम्ब मुस्तच्छिन्नरुहां पिबेत् ।
 अभ्यासेन जयत्येष ज्वरमामृत्युमातुरः ॥ ५८६ ॥
 धावनं लङ्घनं चिन्ता व्यवायं शोकभीक्रुधः ।

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥ ५८७ ॥
 गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिङ्गम् ।
 चिरादपि च सन्नष्टं निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५८८ ॥
 सायं स्निग्धमशेषं कृत्वा वार्त्ताकुमेव पूर्वाह्णे ।
 मधुयुतमश्वत्थं चिरान्नष्टामप्याप्नुयान्निद्राम् ॥ ५८९ ॥
 वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्यास्य ।
 विधृतं निद्राकरणं सुषूयं वाऽशितं सगुडम् ॥ ५९० ॥
 निद्रानाशे प्रकर्त्तव्यं पादयोर्मृदुमर्दनम् ।
 तिलतैलारनालाभ्यां शतधीतघृतेन च ॥ ५९१ ॥
 छागक्षीरेण विजयां पिष्ट्वा पादौ प्रलेपयेत् ।
 तेनायाति पुनर्निद्रा चिरकालगतापि वा ॥ ५९२ ॥
 सुस्वरं श्रावयेद्वापि सङ्गीतं मधुरस्वनम् ।
 कर्णसम्पूरणाद्वापि निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९३ ॥
 मरिचं लालया घृष्ट्वा कस्तूर्याञ्जनमिष्यते ।
 त्रिरात्रादपि सन्नष्टं निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९४ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।
 कल्कः सोष्णो लेपो ज्वरेषु शिरोरुजं हन्ति ॥ ५९५ ॥
 क्षौणे कफे ज्वरे जीर्णे स्वल्पदोषे पिपासिते ।
 दाहार्त्ते च पयो योज्यं तन्नवे तु विषं भवेत् ॥ ५९६ ॥
 श्वासात्कासाच्छिरः शूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ५९७ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ५९८ ॥
 मितज्यविश्वखर्जुरीमृद्धीकाभिः शृतं पयः ।
 शीतं मधुयुतं पीतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ ५९९ ॥
 त्रिकण्टकबलाव्याघ्री गुडनागरसाधितम् ।

वर्चो मूत्रविवन्धघ्नं शोथज्वरहरं परम् ॥ ६०० ॥
 पृथ्वी च विष्ववर्षाभूपयस्योदकमेव च ।
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ ६०१ ॥
 चूर्णं त्रिवृत्कणा श्यामा त्रिफलानां सिता समम् ।
 भेदिकोष्णरुजादाहगौरवज्वरनाशनम् ॥ ६०२ ॥
 साधितं विष्वपेशिभिर्मूलैर्लामज्जकस्य च ।
 सद्यो हन्ति पयः पीतं ज्वरं सम्परिवर्त्तिकम् ॥ ६०३ ॥
 मधुकारग्वधद्राक्षा तिक्तायासफलत्रिकैः ।
 सपटोलैर्जलं भेदि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ६०४ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
 कामन्तु पायसं तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ ६०५ ॥
 अरोचके गात्रसादे वैस्वर्ये वमनादिषु ।
 शान्तज्वरेऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरैः ॥ ६०६ ॥
 ज्वरोष्मणा ज्वरेऽजीर्णे वायुः कुप्यति रुक्षिते ।
 घृतं संशमनं तस्य दीप्तस्येवाम्बुवेश्मनः ॥ ६०७ ॥
 कल्याणकं फट्फलकं घृतं जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ ६०८ ॥
 कुक्कुटं तरुणं सद्यः कृत्वा पादान्ध्रवर्जितम् ।
 तस्य मांसस्य कुर्वीत शृतं पलशतं भिषक् ॥ ६०९ ॥
 वृहती कण्टकारी च शृङ्गीकर्काटकस्य च ।
 वदराणि कुलत्थानि भार्गी क्षामलिकी तथा ॥ ६१० ॥
 शठीपुष्करमूलञ्च पञ्चमूलं महत्तथा ॥
 एतत्तुलाञ्च संगृह्य द्विदोषे त्वन्धसः पचेत् ॥ ६११ ॥
 पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ।
 षड्गुणं क्षीरमाहृत्य विपचेत्तु घृताढकम् ॥ ६१२ ॥
 तत्र कल्कीकृतं दद्यादस्त्रव्यं पञ्चमूलकम् ।
 तन्माधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ॥ ६१३ ॥

तस्य काले पिबेन्मात्रां बलं दोषमवेक्ष्य च ।
 जीर्णे तस्मिंस्तु भुञ्जीत रक्तशाल्योदनं तथा ॥ ६१४ ॥
 जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुथतां श्वासकासिनाम् ।
 प्रयोज्यं कौकुटं सर्पिर्यक्ष्मिणां विषमज्वरे ॥ ६१५ ॥
 लेखनं वृंहणीयञ्च बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौकुटं घृतम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 पक्त्वाऽनेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ६१६ ॥
 पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
 कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ६१७ ॥

इति वासादिघृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिते काथदुग्धयोः ।
 प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ६१८ ॥
 कल्काच्चतुर्गुणं स्नेहं स्नेहात् काथश्चतुर्गुणः ।
 काथाच्चतुर्गुणं वारि काथ्यः काथसमो मतः ॥ ६१९ ॥
 मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।
 कठिनात्कठिने द्रव्ये देयं षोडशिकं जलम् ॥ ६२० ॥
 मृदादि काथ्यसङ्घाते मान उक्ते चिकित्सकाः ।
 मध्यस्योभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥ ६२१ ॥
 पलैः षोडशभिः प्रस्थं शुष्काणां तद्विदो विदुः ।
 द्विगुणं स्वरसार्द्राणां तैलचारघृताभसाम् ॥ ६२२ ॥
 न लभ्यते रसो येषां काथं तेषान्तु निक्षिपेत् ।
 त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत्पतञ्जलेः ॥ ६२३ ॥
 पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
 कलिङ्गका त्वामलकौ शारिवातिविषे स्थिरा ॥ ६२४ ॥
 द्राक्षामलकवीजानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतद् घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ६२५ ॥
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 अङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ ६२६ ॥
 जलस्नेहौषधानाम्नु प्रमाणं यच्च नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ६२७ ॥
 इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं क्वापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।
 यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्नेहस्य सम्बिधौ ।
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना ॥ ६२८ ॥
 एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ ६२९ ॥
 क्षीरवृक्षासनारिष्टजम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
 शिरीषखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ६३० ॥
 कटुकापर्पटोक्षीरवचातेजोवतीघनैः ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरं जयेत् ॥ ६३१ ॥
 इति क्षीरवृक्षाद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ।
 तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ६३२ ॥
 जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्काशयाश्रिते ।
 स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरुहो यथा विधिः ॥ ६३३ ॥
 इति जीर्णज्वरः ।

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य वा ।
 मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ ६३४ ॥
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धूत्यैः पलिकैः पयसा समम् ।
 सर्पिः प्रस्थं शृतं प्लीहविषमज्वरनाशनम् ॥ ६३५ ॥
 इति क्षीरपट्पलं घृतम् ।

अत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।
 द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ ६३६ ॥
 दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः ।
 सक्षारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥ ६३७ ॥
 वातपित्तकफव्याधीन् ग्रीहानं चापकर्षति ।

इति दशमूलीक्षीरषट्पलं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।
 निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ६३८ ॥
 कृत्वा कषायं कल्कार्यं दद्यादामलकीं शठीम् ।
 द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ६३९ ॥
 घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
 क्षयकासप्रशमनं शिरः पार्श्वरुजापहम् ॥ ६४० ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

अत्राप्यष्टगुणैस्तोयैः कथितः काथदुग्धयोः ।
 प्रत्येकं द्विगुणो भागः कर्तव्यो भिषजा घृते ॥ ६४१ ॥
 वासामृतारिष्टभागीं पञ्चमूलफलत्रिकैः ।
 सपायसमधुद्राक्षा काश्मौर्यै रक्षसन्मितैः ॥ ६४२ ॥
 घृतप्रस्थं विपक्तव्यमेभिर्मात्रामतः पिबेत् ।
 वृहदासाघृतं प्रोक्तमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ ६४३ ॥

इति वृहदासाद्यं घृतम् ।

मञ्जिष्ठातिविषा पथ्या वचा नागररोहिणी ।
 देवदारुहरिद्रा च द्रोणेऽपाम्पालिकान् पचेत् ॥ ६४४ ॥
 काथेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ।
 शृङ्गवेरकणाहिङ्गुद्विचारपटुपञ्चकैः ॥ ६४५ ॥
 तत्कफावृतसर्वैकज्वरिणाममृतोपमम् ।
 वर्धहिधारुचिश्वास पाण्डुरोगविकारिणाम् ॥ ६४६ ॥

मलग्रहप्रमेहार्शः प्लीहापक्ष्मारशोषिणाम् ।

उदावर्त्तपरीतानां मन्दाग्निकृमिकुष्ठिनाम् ॥ ६४७ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं घृतम् ।

कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।

द्विपलान् सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ ६४८ ॥

पञ्चकोलकसप्ताह्वा वयस्या हिङ्गुतुम्बुरु ।

शठीपुष्करमूलार्कमूलं प्रतिविषा वचा ॥ ६४९ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्या दुरालभा ।

नक्तमालमुंभे पाठे कटुका शिग्रुतेजनी ॥ ६५० ॥

सोमवल्कं द्विरजनी कटुकी कण्टकारिका ।

पटोलनिम्बगोजिह्वा कम्बुका मदनी जटाः ॥ ६५१ ॥

लवणानि पलांशानि क्षारानर्धपलोन्मितान् ।

प्रस्थं चाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनं कफवातजित् ॥ ६५२ ॥

हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मश्वासकासार्षसां हितम् ।

दौर्घज्वराभिभूतानीं ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ ६५३ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा मूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैलं षट्चरणं नाम ह्यभ्यङ्गाज्ज्वरनाशनम् ॥ ६५४ ॥

इति षट्चरणं तैलम् ।

लाक्षानिशाकुष्ठशुण्ठी मञ्जिष्ठा च सुवर्चिका ।

मूर्वाचन्दनसंसिद्धं तैलं तक्रेऽथ षड्गुणे ॥ ६५५ ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्येत दाहं शीतज्वरापहम् ।

इति षट्पत्रं तैलम् ।

मूर्वालाक्षाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

वृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ६५६ ॥

आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ६५७ ॥

इत्यङ्गारकं ।

लाक्षाससमं तैलं तैलाग्नस्तु चतुर्गुणम् ।

अश्वगन्धा निशा दारु कौन्तीकुष्ठान्दचन्दनैः ॥ ६५८ ॥

समूर्वा रोहिणी रास्ना शताह्वा मधुकैः समैः ।

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥ ६५९ ॥

सर्वज्वरक्षयोन्माद सर्वापस्मारवातनुत् ।

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां प्रशस्यते ॥ ६६० ॥

इति लाक्षादितैः

लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।

लामञ्जकं चन्दनञ्च गैरिकं नीलमुत्पलम् ॥ ६६१ ॥

एषां भागान् समान् कृत्वा पक्त्वा तोये चतुर्गुणे ।

चतुर्भागावशेषे च गर्भे चैनं समावपेत् ॥ ६६२ ॥

रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।

वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारुनखत्वचम् ॥ ६६३ ॥

शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च ।

एभिरक्षसमैः कल्कैः पाषाणेनैव पेषितैः ॥ ६६४ ॥

मस्तुशुक्तारनालानामाढकाढकमावपेत् ।

क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपात्रयेत् ।

तदभ्यङ्गात् क्षपयति तैलं दाहं न संशयः ॥ ६६५ ॥

वातपित्तभवं क्षिप्रं ज्वरमेतन्नियच्छति ।

सप्रलापञ्च दृष्ट्याञ्च तालुशोषणमुखणम् ॥ ६६६ ॥

ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षःसन्दूषिताश्च ये ।

तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥ ६६७ ॥

इति महालाक्षादितैलम् ।

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठा लाक्षा मूर्वा महीषधैः ।

सक्षीरैः साधितं तैलमभ्यङ्गाद्वाहशीतनुत् ॥ ६६८ ॥

इति स्वर्जिकाय तैलम् ।

बलामधुकमञ्जिष्ठा पद्मपद्मकचन्दनैः ।

समुद्रफेन क्लीवेर रजनौगैरिकोत्पलैः ॥ ६६९ ॥

पिष्टैरेतैः पचेत्तैलं मस्तुक्षीरं चतुर्गुणम् ।

वातपित्तज्वराज्जीर्णस्तेनाभ्यक्तः प्रसुच्यते ॥ ६७० ॥

इति बलाद्य तैलम् ।

पटोलपिचुमन्दाभ्यां गुडूच्यामलकेन च ।

मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ ६७१ ॥

इति पटोलादिस्नेहः ।

पटोलमदनारिष्ट गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

श्वदंष्ट्रा मदनं शृङ्गी मधुकारिष्टवासकैः ॥ ६७२ ॥

अश्वगन्धेति तैलस्य कार्षिकैराढकं पचेत् ।

अनुवासनकं तैलं सर्वज्वरविनाशनम् ।

क्षत्स्नान् वातविकारांश्च नाशयेदपि चोत्थितान् ॥ ६७३ ॥

इति पटोलाद्यनुवासनम् ।

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥ ६७४ ॥

षड्भिः केचिदहोरात्रैः केचिदष्टाभिरेव च ।

वक्ष्यन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्तनम् ॥ ६७५ ॥

परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भवेत् ।

गुणालाभे तु कर्त्तव्या विश्रामान्तरितक्षया ।

सैव न स्याद्यथा तस्यां पूर्ववत्सङ्कराद्भयम् ॥ ६७६ ॥

ज्वरे पुराणे सङ्क्षौणे कफपित्ते दृढाग्नये ।

रुक्त्ववृद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ६७७ ॥

चन्दनोत्पलकाशमर्यमधुकागुरुकल्ककैः ।

सिद्धं तैलं विधातव्यं वस्तौ सर्वज्वरापहम् ॥ ६७८ ॥

इति चन्दनायनवासनम् ।

घृततैलगुडादींस्तु चैकाहेनैव साधयेत् ।

उषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् बह्वन् ॥ ६७९ ॥

स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।

वक्त्रौ क्षिप्ते तु नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ६८० ॥

नस्ये मृदुः खरोऽभ्यङ्गे स्नेहे किट्स्तु मध्यमम् ।

नातिस्थिरं पचेद्वस्तौ खरमभ्यङ्गने पचेत् ॥ ६८१ ॥

तत्र स्नेहौषधि विवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुः ।

मधूच्छिष्टमिव विशदमविलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः ॥

क्षणमवसन्नमीषद्विशदं चिक्कणश्च यत्र भेषजं स खरम् ॥

इति त्रिधा स्नेहपाकलक्षणम् ।

उक्तञ्च—स्नेहपाकोऽथ कल्के स्यान्मृदुरङ्गुलिलेपिनि ।

न गृह्णात्यङ्गुलिं मध्यः शीर्यमाणो खरः स्मृतः ॥ ६८२ ॥

परं पाको मृदुः कार्थ्यो द्रव्यस्य न खरो मतः ।

किञ्चित् वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ६८३ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ ६८४ ॥

घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ।

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ६८५ ॥

पक्वतैलाद्भवेद्दीर्यं हीनमर्द्धाद्यतः परम् ।

घृताच्चाब्दात्परं पक्वं गुडादेस्त्वद्भूतः परम् ॥ ६८६ ॥

इति तैलपाकविधिः ।

आरग्वधमुशीरश्च मदनस्य फलानि च ।

पर्युषतस्यो मधुकं निरुहमुपकल्पयेत् ॥ ६८७ ॥

प्रियङ्गुमदनं सुस्तं मधुकञ्च शताङ्गया ।

कल्कः सर्पिर्गुडचौद्रैर्ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ ६८८ ॥

इति आरग्वधनिरुह वस्तिः ।

एकादशाष्टौ षट्कञ्च कषायस्य पलं मतम् ।

कफपित्तानिलोत्पेषु विकारेषु यथाक्रमम् ॥ ६८९ ॥

स्नेहस्य त्रिचतुःषष्टाञ्चत्वारो मधुनस्तथा ।

पलद्वयन्तु कल्कस्य कर्षः स्यात् सैन्धवस्य च ॥ ६९० ॥

रसक्षीरान्नमूत्राणामेकैकं प्रक्षिपेत् पलम् ।

निरुहकल्पना मात्रा कथितेषा महर्षिणा ॥ ६९१ ॥

इति निरुहमात्राकल्पनाविधिः ।

विष्णुं सहस्रमूर्धनं चराचरगुरुं विभुम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ ६९२ ॥

ज्योतिषक्रं धनिष्ठादि वक्ष्यते दिननिश्चयात् ।

दशरात्रं धनिष्ठासु ज्वरो भवति देहिनाम् ॥ ६९३ ॥

वारुणेऽपि दशाहेन मृत्युमाप्नोति मानवः ।

षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ ६९४ ॥

उत्तरासु भवेन्मोक्षो दिवसोऽर्द्धं चतुर्दशे ।

चतूरात्राष्टरात्रं वा रेवत्यां वर्त्तते ज्वरम् ॥ ६९५ ॥

अश्विनीष्वपि षड्रात्रं सुखं भवति देहिनाम् ।

यमदेवे समुत्पन्ने मरुणं पञ्चमेऽहनि ॥ ६९६ ॥

कृतिकासु गृहीतस्य सप्तरात्रं भवेज्ज्वरः ।

न मुञ्चेद्यदि समाहादेकविंशति मे सुखम् ।

अत ऊर्ध्वं विपद्येत त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९७ ॥

रोहिण्यामष्टरात्रेण मुच्येदेकादशेऽहनि ।

मृगे च षडहं ज्ञेयं नवरात्रमथापि वा ॥ ६९८ ॥

आर्द्रायामुपसृष्टस्य पञ्चाहात् मृत्युमादिशेत् ।

ऊर्ध्वं यद्यपि वर्त्तेत त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९९ ॥

पुनर्वसूपसृष्टेन ज्वरेण परिपीडनात् ।
 त्रयोदशाहान् मुच्येत सप्तविंशेऽथ वाहनि ॥ ७०० ॥
 पुष्पे त्रिरात्रं ज्वरितः सप्तरात्रान्निवर्त्तते ।
 अश्लेषासु भवेन्मृत्युर्दीर्घकालक्रमात्तथा ॥ ७०१ ॥
 मघासु द्वादशाहेन मृत्युर्भवति देहिनः ।
 ऊर्द्धं याति मघायान्तु पुनरेव सुखी भवेत् ॥ ७०२ ॥
 पूर्वासु चोपसृष्टस्य फाल्गुनीषु भवेद्दश ।
 उत्तरासु तथा चाष्टौ नवरात्रादथापि च ।
 एकविंशतिरात्राद्वा ज्वरः सौख्यत्वमृच्छति ॥ ७०३ ॥
 हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामष्टमेऽहनि ।
 ऊर्द्धं प्रपद्यमानो वा मुच्येच्चित्रागमे पुनः ॥ ७०४ ॥
 स्वातियोगे दशाहेन मुच्यतेऽथ त्रयेण वा ।
 विशाखासु भवेन्मृत्युरेकविंशतिमेऽहनि ॥ ७०५ ॥
 ज्वरस्तु दिवसानष्टावनुराधासु वर्त्तते ।
 अत ऊर्द्धं न मुक्तं स्यान्नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७०६ ॥
 ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्द्धं वा द्वादशात् सुखम् ।
 स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहे तथा गते ॥ ७०७ ॥
 आषाढायान्तु पूर्वायां नवमेऽहनि मुच्यते ।
 उत्तरासु त्वाषाढासु मासात् क्षिप्यत्यसंशयः ।
 अष्टमान्नवमान्मासात्ततोऽस्य सुखमादिशेत् ॥ ७०८ ॥
 अवशेनाष्टरात्रन्तु क्षिप्यन्ति ज्वरपीडिताः ॥ ७०९ ॥
 एतद्भगवता प्रोक्तं नक्षत्राणां विचेष्टितम् ।
 य एवं वेत्ति तत्त्वेन स राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥ ७१० ॥
 वसुरग्निरिति धनिष्ठायां वटशृङ्गमौदुम्बरं वा जुहुयात् ॥ १ ॥
 तत्वायामौति शतभिषजि जलपुष्पं जुहुयात् ॥ २ ॥
 उत्तराह्निगौहि द्वे इति पूर्वभाद्रपदासु शाख्योदनं जुहुयात् ॥

हिरिव भोगैरिति उत्तरभाद्रपदासु घृतौदनं जुहुयात् ॥ ४ ॥

णो प्राशयेति रेवत्यां फलान्यक्षतानि जुहुयात् ॥ ५ ॥

श्विना तेजसेत्यश्विन्यां गुडौदनं जुहुयात् ॥ ६ ॥

सियम इति भरण्यां तण्डुलान् जुहुयात् ॥ ७ ॥

ग्निर्मूर्धा इति कृत्तिकासु घृतं जुहुयात् ॥ ८ ॥

हरण्यगर्भ इति रोहिण्यां सर्पपवीजानि जुहुयात् ॥ ९ ॥

भ्रसामेति मृगशिरसि पायसं जुहुयात् ॥ १० ॥

हः केतुना इति आर्द्रायां कशरां जुहुयात् ॥ ११ ॥

ह्रीमूषमातरमिति पुनर्वसौ तण्डुलं जुहुयात् ॥ १२ ॥

हस्यते अति यदर्थ्य इति पुष्ये घृतपायसं जुहुयात् ॥ १३ ॥

मोऽस्तु सर्पेभ्यो इति अश्लेषासु सर्वौषधीर्जुहुयात् ॥ १४ ॥

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे सुरशैलेय पञ्चकैः ।

वचाकर्चूरमुस्तैश्च सर्वौषधिकमुच्यते ॥

इति सर्वौषधीवर्गः ।

इं पितृभ्य इति मघासु शालितण्डुलं जुहुयात् ॥ १५ ॥

तर्जितं भागमुग्रैति पूर्वफाल्गुनीष्वक्षतानि जुहुयात् ॥ १६ ॥

सवितुर्वरेण्यमिति उत्तरफाल्गुनीषु घृतं जुहुयात् ॥ १७ ॥

गकृष्णेनेति हस्ते रक्तापुष्पं जुहुयात् ॥ १८ ॥

मस्य त्वासवितुरिति चित्रायां मधुपायसं जुहुयात् ॥ १९ ॥

युरग्नेजा इति स्वातिषु तण्डुलान् जुहुयात् ॥ २० ॥

द्राग्नि आगतमिति विशाखायां यवघृतं जुहुयात् ॥ २१ ॥

नो मित्रो वरुणेति अनुराधासु मसूरं जुहुयात् ॥ २२ ॥

द्रा सुत्रामेति ज्येष्ठासु कनकं तदभावे पीनपुष्पं जुहुयात् ॥ २३ ॥

लाय स्वाहेति मूले तिलव्रीह्याज्यान् जुहुयात् ॥ २४ ॥

माघम्पुपकिष्किषमिति पूर्वाषाढे घृतौदनं जुहुयात् ॥ २५ ॥

श्वेऽय इति उत्तराषाढे मधुराम्नं जुहुयात् ॥ २६ ॥

इदं विष्णुरिति श्रवणे मूर्वास्तदभावे तण्डुलं शुद्धयात् ॥ २७ ॥

इति धनिष्ठादिनचतुर्थीत्यन्नज्वरस्तस्ययनम् ।

उरग वरुण आर्द्रा वासवेन्द्र चिपूर्वा

यमभङ्गुत विशाखाः पापवारेण युक्ताः ।

तिथि नवमषष्ठी द्वादशीभिश्चतुर्थी

मरणसहितयोगो रोगिणां मृत्युरेव ॥ ७११ ॥

स ज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदग्धानि गुरुणि वा ।

असात्मग्रान्द्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥ ७१२ ॥

व्यायाममतिचेष्टां चाऽभ्यङ्गं स्नानं विवर्जयेत् ।

तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ ७१३ ॥

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्मो बलवान् भवेत् ॥ ७१४ ॥

वार्यमाणो दिवा स्वप्नं भुङ्क्ता यः सेवते नरः ।

तस्मात्तन्द्रा जडत्वश्च मोहश्चाप्युपजायते ॥ ७१५ ॥

न जातु तर्पयेत् प्राञ्जः सहसा ज्वरकर्मितम् ।

तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ७१६ ॥

खासो मूर्च्छारुचिः कृदिस्तृष्णातिसारविड्ग्रहाः ।

हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ७१७ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणैः ।

ज्वरः प्राणान्तकद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ७१८ ॥

ज्वरक्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यस्य केशसीमन्तकज्वरः ॥ ७१९ ॥

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शीते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरुणश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ ७२० ॥

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

वक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ७२१ ॥

हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं बिभ्रान्तलोचनम् ।
 सन्ततोच्छसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ७२२ ॥
 हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
 गम्भीरतीक्ष्णवैगतं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ७२३ ॥
 अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।
 शान्तज्वरोऽपि साध्यः स्यादनुबन्धभयान्नवः ॥ ७२४ ॥
 बलवान् सर्वदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ७२५ ॥
 ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ७२६ ॥
 दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसंज्ञिता ।
 कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७२७ ॥
 स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाको मुखस्य च ।
 क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७२८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।

स्वेदक्षयः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणं स्यात् ॥ ७२९ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलिते ज्वरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अतिसारनिदानमाह ।

गुर्वतिस्निग्धरुक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णे रसात्मैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
 स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
 शोकदुष्टास्त्रुमद्यातिपानैः सात्म्यार्तुपर्ययैः ॥ २ ॥
 जलाभिरमणैर्वैगविघातैः क्लमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥
 संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः ।
 सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधन्तं वदन्ति ॥
 एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥
 हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।
 विट्सङ्ग आधानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥
 हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु देहिनः ।
 कार्यञ्चानशनस्यान्ते सद्रवं लघुभोजनम् ॥ ७ ॥
 विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं चास्य शस्यते ।
 हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेच्चामेषु मानवः ॥ ८ ॥
 खड्गयूषयवागूभिः पिप्पल्यादि प्रयोजयेत् ।
 मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
 खड्गयूषमिति प्रोक्तं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ९ ॥
 अग्निसन्दीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
 अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ १० ॥

इति खड्गयूषः ।

विल्वं सधान्यञ्च सजीरकञ्च पाठा च शुण्ठी तिलसंयुता च ।
 पिप्पला षडङ्गः सुकृतो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
 तृणापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।
 ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिताः ॥ १२ ॥
 आमपक्कक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।
 अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति यवागूः ।

संसृष्टमामैर्दोषैस्तु न्यस्तमस्यु निमज्जति ।
 पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसञ्चितम् ॥ १४ ॥
 एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥

न तु संग्राहकं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।

दोषा ह्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान् बह्वन् ॥ १६ ॥

शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

दण्डकालसकाधानग्रहण्यर्शो गदांस्तथा ॥ १७ ॥

डिम्भो यः स्थविरो वापि वातपित्तात्मकश्च यः ।

क्षीणधातुवलश्चापि बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १८ ॥

ग्रामोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्तरणं व्रजेत् ॥ १९ ॥

स्तोकं स्तोकं विद्वज् वा सशूलं योऽतिसार्यते ।

अभयापिप्लीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥

दीप्ताग्निर्बहुदोषो विबन्धमतिसार्यते ।

विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २१ ॥

क्षुत्क्षामस्य विरेके तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ।

भेषजैर्मरुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ २२ ॥

योऽतिद्रवं प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्यते ।

तस्यादौ वमनं योज्यं पश्चात्तङ्गुनमेव च ॥ २३ ॥

शूलानाहप्रसेकार्त्तं वामयेदतिसारिणम् ।

पिप्पलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा २४ ॥

पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ।

ग्रामातिसारनाशाय क्वाथमेभिः पिबेन्नरः ॥ २५ ॥

पाठाहिङ्गुजमोदोग्रा पञ्चकोलाब्दजं रजः ।

उष्णाम्बुपीतं सङ्गं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥

इति ग्रामपाचनविधिः ।

ग्रूषणातिविषाहिङ्गु वचा सौवर्चलाभया ।

सुखोष्णेनाग्नसा हन्यादामातिसारमुद्वतम् ॥ २७ ॥

वचा विष्वक्काया विष्ठा कुलकं कुष्ठदीप्यकम् ।

सविडङ्गं जयेत्पीतमाममुष्णाम्बुना शृतम् ॥ २८ ॥
 हरीतकी सातिविषा हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
 सैन्धवं चेति पिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।
 आम्रातिसारे योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २९ ॥
 आम्रातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।
 न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ३० ॥
 एरण्डरससम्पिष्टं पक्कमामञ्च नागरम् ।
 आम्रातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ ३१ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणी ।
 पाठा वत्सकबीजानि हरितक्यो महीषधम् ॥ ३२ ॥
 एतदामसमुत्थानमतीसारं सवेदनम् ।
 कफात्मकं सपित्तञ्च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 श्वदंष्ट्रै रण्डधान्यान्ल यवपुष्करसाधिता ।
 पथ्या मधुयुता लीढा शूलग्रन्थिविनाशिनी ॥ ३४ ॥
 नागरातिविषा मुस्तैः क्वाथः स्यादामपाचनः ॥ ३५ ॥
 विल्वं मोचरसं पाठा गूडूची विश्वमुस्तकम् ।
 गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्त्युदरामयम् ॥ ३६ ॥
 धान्यनागरमुस्तञ्च बालकं विल्वमेव च ।
 आमशूलविवन्धघ्नं पाचनं वक्त्रिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 पित्ते धान्यचतुष्कञ्च शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ।

इति धान्यपञ्चकम् ।

देवदारुवचामुस्त नागरातिविषा भया ।
 सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३८ ॥
 नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।
 तृष्णाशूलातिसारघ्नं रोचनं दीपनं लघु ॥ ३९ ॥
 धान्यकातिविषोदीच्य यवान्नी मुस्तनागरे ।

बलाद्विपणीं विल्वञ्च दद्याद्दीपनपाचने ॥ ४० ॥

अभया नागरं सुस्तं गुडेन सह योजितम् ।

चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्त्तिता ॥ ४१ ॥

आमातिसारमानाहं सविबन्धं विसूचिकाम् ।

कृमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ४२ ॥

इति चतुःसमा गुटी ।

दलोत्थः स्वरसः पेयो हिञ्जलस्य समाक्षिकः ।

जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥

पयस्युत्काथ्य सुस्तानां विंशतिं त्रिगुणेऽम्भसि ।

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ॥ ४४ ॥

इति पित्तानुबद्धपाचनम् ।

एरण्डमूलैः सकणैरारनाले विमिश्रिते सयवैः ।

स्विन्नां खादेदभयामामातीसारशूलार्त्तः ॥ ४५ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

शराजसुनिषन्नकञ्चटं दाडिमस्य फलमर्जुनोद्भवम् ।

ताथ एष परिशीलितो नृणां हन्ति साममथशूलमुद्धतम् ॥ ४६ ॥

कलिङ्गातिविषा हिङ्गु पथ्यासौवर्चलं वचा ।

शूलस्तम्भविवन्धघ्नं पेयं दीपनपाचनम् ॥ ४७ ॥

इति कलिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

स्विन्नामविल्वयवगोक्षुरकोरुबूक-

क्षिन्नोद्भवा तुषजलैर्मधुनावलीढा ।

बद्धाल्पविट्कमतिसारमसृग्विमिश्रम्

आमातिसारमपि हन्ति हरीतकीयम् ॥ ४८ ॥

निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।

नरं रुक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेत् घृतम् ॥ ४९ ॥

क्षारनागरचाफ्फेरीकोलदध्यन्तसाधितम् ।

सर्पिः पक्कं पिबेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥ ५० ॥

शुण्ठीक्षार सकल्काभ्यां विशिष्टं द्रव्यमिष्यते ।

इति चार्जेरीष्टम् । इति आम्रातिसारः ।

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।

अवाप्य पिष्ट्वा विपचेद्यवागूं दध्नि तां पिबेत् ।

एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्कानसंशयः ॥ ५१ ॥

सलोध्रं धातकी विल्वं सुस्ताम्नास्थिकलिङ्गकम् ।

पिबेन्माहिषतक्रेण पक्कातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

अम्बुष्टा धातकी लोध्र समङ्गा पद्मकेसरम् ।

मधुकारलुविल्वञ्च पक्कातिसारहा गणः ॥ ५३ ॥

पद्मं समङ्गा मधुकं विल्वं जम्बू सलाटुकम् ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन सत्तौद्रमगदङ्गरम् ॥ ५४ ॥

पक्कातिसारिणे देयो सुस्ताकाथः समाक्षिकः ॥ ५५ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।

शाल्मलीवेष्टकं लोध्रमक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गुं च ।

मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५७ ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पित्तातिसारनाशनाः ।

उक्ता य उपयोज्यास्तु सत्तौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ५८ ॥

इति समङ्गादिचूर्णम् ।

दीर्घवृन्तत्वचं पिष्ट्वा महीषधसमन्वितम् ।

पीतं तण्डुलतोयेन पक्कातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥

पथ्याज्जाजी दुरालम्भा घोटफलसमन्वितः ।

स्वरसोऽप्यथवा कल्कः पक्कातिसारनाशनः ॥ ६० ॥

नवधूतस्य पर्णानि कपित्थफलमेव च ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पक्कातिसारशान्तये ॥ ६१ ॥

।टजं वङ्गिचूर्णञ्च मधुना सह लेहयेत् ।

चरोत्थितमतीसारं पक्वं पित्तास्रजं जयेत् ॥ ६२ ॥

।क्कः शक्कदतीसारो ग्रहणी मार्दवाढ्यता ।

।वर्त्तते यदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ६३ ॥

।षट्जम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वङ्गीवेरम् ।

।लधरनागरसहितं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६४ ॥

।ोचरसमुस्तानागरपाठाशालूकधातकीकुसुमैः ।

।वूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ६५ ॥

।मुस्ता वत्सकवीजं मोचरसं विल्वधातकीलोध्रम् ।

।गुडमथितसम्प्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६६ ॥

।ङ्कोटमूलकल्कः सक्षौद्रस्त्रण्डुलाम्बुना पीतः ।

।ेतुरिव सरिद्भेगं भटिति निरुध्यादतीसारम् ॥ ६७ ॥

।कत्वालबालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।

।आर्द्रकस्वरसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ६८ ॥

।नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणाम् ।

।सद्योऽतीसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ६९ ॥

।ेरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतीसारहन्ता ॥ ७० ॥

।अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

।सक्कदामं सरुक् शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ७१ ॥

।लङ्घनमेकं मुक्ता नान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

।समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ७२ ॥

।यथादोषौषधैः सिद्धः थूषो मण्डादिकः क्रमात् ।

।लाजमण्डः कृतो योगैस्तैः कृता हस्तमन्यता ॥ ७३ ॥

।वस्त्रसुता यवागूर्वा प्रसृतक्षुद्रभक्तकम् ।

।सर्वेषु मलभेदेषु लवणं न प्रयोजयेत् ।

।तद्धि तैश्चरात्सरत्वाच्च दोषः क्षोभाय कल्पते ॥ ७४ ॥

सुनिषन्नकवार्त्ताकं कच्चटं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥
 कपित्थवित्थचाङ्गेरौ तक्रदाङ्गिमसाधिता ।
 ग्राहिणी पाचिनी पेया वाते वा पञ्चमूलिका ॥ ७६ ॥
 पञ्चमूली बला वित्थधान्यकोत्पलवित्थजा ।
 वातातीसारिणे देया शुक्लेणान्यतमेन च ॥ ७७ ॥
 वचा चातिविषा मुस्त' वीजानि कुटजस्य च ।
 श्रेष्ठो वातातीसारे च योगो वैद्येन योजितः ॥ ७८ ॥
 पूतिकं मागधी शुण्ठी बलाधान्यं हरीतकी ।
 पक्ताम्बुना पिबेत्सायं वातातीसारशान्तये ॥ ७९ ॥

इति वातातीसारः ।

पीतं रक्तं सितं नीलं दुर्गन्धिहरितं द्रवम् ।
 दाहपाकपिपासा च शक्त्यपित्तात्प्रवर्त्तते ॥ ८० ॥
 आमाम्नयमतिसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।
 लङ्घितस्य यथासात्मं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ८१ ॥
 शृतां चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः ।
 पेयामम्बामनम्बां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ ८२ ॥
 धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारवान् ।
 ताभ्यामेव सपाठाम्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ८३ ॥
 वित्थशक्रयवाभोद बालफातिविषायुतः ।
 कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ८४ ॥
 वित्थविश्वघ्नोदीच्यधान्यकैः कथितं जलम् ।
 सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ८६ ॥
 माक्षिकेन युतो हन्यात्पित्तातीसारमुख्यणम् ।
 मन्दं सन्दीपयेदग्निं शूलं चाशु निवर्त्तयेत् ॥ ८७ ॥

मधुक' कट्फलं लोध्रं दाडिमस्य फलं त्वचम् ।
 पित्तातीसारे मध्वाक्तं दापयेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ८८ ॥
 समङ्गा धातकीपुष्पं विष्णुं सौवर्चलं विडम् ।
 सक्षौद्रं दाडिमस्यैककल्कं तण्डुलवारिणा ॥ ८९ ॥
 पीतं पित्तातीसारघ्नं सपित्तं जठरामयम् ॥ ९० ॥
 धान्यकल्केन संसिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ।
 पित्तातीसारे सरुजे देयं दीपनपाचनम् ॥ ९१ ॥

इति धान्यकं घृतम् ।

मुस्तं वत्सकबीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।
 दावीं दुरालभा विष्णुं बालकं रक्तचन्दनम् ॥ ९२ ॥
 बालकं चन्दनं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ।
 उशीरं चन्दनं लोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ॥ ९३ ॥
 पाठा मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ।
 फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ॥ ९४ ॥
 प्रडेते पाचिका यौगाः पित्तातीसारानाशनाः ।

इति पित्तातीसारः ।

पित्तवन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यग्नाति पैत्तिके ।
 तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उत्खणः ॥ ९५ ॥
 तत्र तूर्णं क्रिया कार्या रक्तपित्तनिवर्हिणी ॥ ९६ ॥
 कागे चार्द्धोदके क्षीरे नागरोत्पलबालकैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ९७ ॥
 कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
 सद्यो जयेदतिसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ॥ ९८ ॥
 क्रीवेरातिविषा मुस्ता विष्णुधान्यकवत्सकम् ।
 समङ्गा धातकी लोध्रं विष्णुं दीपनपाचनम् ॥ ९९ ॥
 हन्त्यरोचकपिच्छामं विषमं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतिसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ १०० ॥

इति श्रीवेरादिः ।

विल्वं छागी पयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ १०१ ॥

गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविवन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ १०२ ॥

धातकी वदरीपत्र कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोभ्रमेकतो दध्ना पिवेन्निर्वाहिकादितः ॥ १०३ ॥

पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १०४ ॥

रसाञ्जनं चातिविषा कुटजस्य फलत्वचम् ।

धातुकी शृङ्गवेरञ्च पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥ १०५ ॥

क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुख्वणम् ॥ १०६ ॥

निःकाथ मूलममलं गिरिमल्लिकायाः

सम्यक्पलं द्वितयमम्बु चतुःशरावे ।

तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं

क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ १०७ ॥

प्रक्षिप्य मासकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ।

रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यमिह विन्दति ॥ १०८ ॥

इति गिरिमल्लिकाद्यं घृतम् ।

वदरीमूलकल्कन्तु तिलकल्कं तथैव च ।

संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।

तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ १०९ ॥

यष्टीमधुतिलाः क्षणा पद्मकेसरमुत्पलम् ।

क्षौद्रमत्स्यण्डिका युक्तमाजेन पयसा पिवेत् ॥ ११० ॥

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।

रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ १११ ॥
 क्षीरपिष्टं पिबेक्षोभ्रं यष्ट्याह्नोत्पलमिश्रितम् ।
 रक्तातिसारशमनं शर्करामधुयोजितम् ॥ ११२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुनः कल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
 रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वयासरसान्वितः ॥ ११३ ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ११४ ॥
 शङ्खकी वदरी जम्बू प्रियालाम्नाजुनत्वचः ।
 पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक् शोणितवारणाः ॥ ११५ ॥
 सुस्विन्न कश्चटं बालविल्बं सनवनीतकम् ।
 लिङ्गाद्रक्तातिसारे च सशूले ग्रहणीगदे ॥ ११६ ॥
 वयस्या शारिवा लोभ्रं शर्करा मधुयष्टिका ।
 पीतः शीतेन पयसा सक्षौद्रो रक्तनाशनः ॥ ११७ ॥
 मुस्तकेन्द्रयवैः काथं सुशीतं मधुना युतम् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नः ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ११८ ॥
 नवनीतं मधुयुतं लिङ्गेद्वा सितया सह ।
 नागकेशरचूर्णं वा रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ११९ ॥
 केशराजसमुद्भूता जलेन गुटिका कृता ।
 क्षयेत्साममतीसारं सशूलं साम्रमाशु च ॥ १२० ॥
 कृष्णमृन्मधुकं लोभ्रं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ १२१ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहलणाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ १२२ ॥
 कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ।
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १२३ ॥
 यावच्च लसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्धकर्षं तक्त्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।
 अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम् ॥ १२४ ॥
 कुटजकायतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ १२५ ॥
 यो रक्तं शक्तः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतिसार्थ्यते ।
 सपक्षवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ॥ १२६ ॥
 पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं मथ चैवातिमन्यितम् ।
 नवनीतं पिबेद्युक्त्या तक्रं चानुपिबेन्नरः ॥ १२७ ॥
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपदेक्ष्यते ।
 यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छवस्तिस्तदा हितः ॥ १२८ ॥
 शास्त्रलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाककृतानि च ।
 सङ्कुट्बोलूखले सम्यगगृह्णीयात् पयसि शृते ॥ १२९ ॥
 गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ।
 युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ॥ १३० ॥
 तैलाक्तवपुषं दद्याद्वस्तेः प्रत्यागते रसे ।
 भोजयेत् पयसा वापि पित्तातिसारघ्नीडितम् ॥ १३१ ॥

इति पिच्छवस्तिः ।

क्षौरद्रुमाणाञ्च रसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
 सितापलाङ्गं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ १३२ ॥
 दाहे पाके हितं चाजं पथः क्षौद्रं सशर्करम् ।
 गुदप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ १३३ ॥
 स्वेदोऽथ मूषिकामांसैस्तद्वसाञ्च क्षणं तथा ।
 गुदनिस्सरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३४ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

शम्बूकमांसं सुस्विन्नं सतैललवणान्वितम् ।
 र्षदं घृतेन चाभ्यक्ष्य स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १३५ ॥
 गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत् क्षिप्रमेव वा ॥ १३६ ॥

मेघनादस्य मूलानि मधुना सितया सह ।

निहन्ति शोणितस्रावं तण्डुलोदकपानतः ॥ १३७ ॥

इति रक्तातिसारः ।

श्वेतं विस्रङ्गनं स्निग्धं शीतलं मन्दवेदनम् ।

गौरवाऽरुचि हृत्तासैः पुरीषं सार्थ्यते कफात् ॥ १३८ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १३९ ॥

पूतिकव्योष विल्वाग्नि पाठादाडिमहिङ्गुभिः ।

योजयेत् संस्कृतैर्यूषः श्लेष्मातिसारनाशनः ॥ १४० ॥

गोकण्टकं गुह्या व्याघ्री कषायं सुमृतं पिबेत् ।

आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ १४१ ॥

पथ्यासौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषा वचा ।

आमातिसारकफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १४२ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालविल्व सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या छर्दिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ १४३ ॥

पथ्याग्नि कटुका पाठा वचा ग्रन्थिकवत्सकैः ।

सनागरैर्जयेत् क्वाथः कल्को वा श्लेष्मिकीं सुतिम् ॥ १४४ ॥

पाठावचाचिकटुकं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

उष्णाम्बुपीतान्येतानि श्लेष्मातिसार नाशनम् ॥ १४५ ॥

हिङ्गुसौवर्चलं व्योषमभयातिविषावचा ।

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४६ ॥

कुष्ठं पाठा वचा सुस्तं चित्रकं कटुरोहिणी ।

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४७ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं पाठा कटुकरोहिणी ।

अभयाम्बुधरा शुण्ठी विल्वकर्कटिकायुता ॥ १४८ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।

कृमिशत्रुवचाविल्व पेशीधान्यककटफलम् ॥ १४८ ॥
 श्लोकार्धविहिता योगाश्चत्वारः कण्टकाः स्मृताः ।
 श्लेष्मातिसारिणे देया ह्येते वर्णबलप्रदाः ॥ १५० ॥
 नागरातिविषामुस्तं यवानीचित्रकं वचा ।
 शुण्ठीपुष्करमूलञ्च पाठा कटुकरोहिणी ॥ १५१ ॥
 भस्मातकास्थीन्यभया धातकी कौटजं फलम् ।
 हिङ्गुसौवर्चलं क्षारं बिडङ्गं विडसैन्धवम् ॥ १५२ ॥
 मूत्रपिष्टान् समानेतान्वटकानक्षसम्मितान् ।
 छायाशुष्कांस्तु तान् ज्ञात्वा दद्याच्छ्लेष्मातिसारिणे ॥ १५३ ॥
 कृमिश्वयथुपाण्डुर्त्तिं म्लीहगुल्मोदरापहान् ।
 ग्रहण्यर्शो विकारघ्नानग्निसन्दीपनान् पिबेत् ॥ १५४ ॥

इति नागराद्यो वटकः । इति श्लेष्मातिसारः ।

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
 वर्चः कुर्यान्नैकरूपं तृषार्त्तः ।
 सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः
 साध्यो बालवृद्धावलानाम् ॥ १५५ ॥
 शालिपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
 एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ १५६ ॥

इति वृहच्छालिपर्ण्यादिः ।

यवकल्केन संसिद्धा प्रसारिण्यग्निमन्ययोः ।
 यवागूं प्राश्यमानोऽपि वातीसारी सुखी भवेत् ॥ १५७ ॥
 अजमोदा समङ्गा च बालकं पद्मकेसरम् ।
 यवागूं साधयेदेतैः सर्वातीसारनाशिनीम् ॥ १५८ ॥
 श्रावरकभद्रमुस्ता विश्वीषधविल्वधातकीपुष्पैः ।
 सिद्धा तत्र यवागूं देया सर्वातिसारिषु च ॥ १५९ ॥

स्निग्धं कुतूहलदहने चाङ्गेरीपत्रसञ्चयं युक्त्या ।
 सिन्धुद्वयेन मिश्रं हन्यरुचिं जठररोगञ्च ॥ १६० ॥
 कटुङ्गमोचाङ्गघनाम्बुविल्वैः ससारिवावत्सकनागरैश्च ।
 जलं शृतं सर्वभवं नराणां निहन्त्यतीसारमसक्तवेगम् ॥ १६१ ॥
 पञ्चमूलीबलाविल्व गुडूचीमुस्तनागरैः ।
 पाठाभूनिम्बक्रीवेर कुटजत्वक् फलैः शृतम् ॥ १६२ ॥
 हन्ति सर्वानतिसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
 मशूलीपट्टवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १६३ ॥
 पञ्चमूलीति सामान्यात्पित्ते योज्या कनीयसी ।
 महती पञ्चमूली च वातश्लेष्माधिके यथा ॥ १६४ ॥

इति पञ्चमूल्यादिः ।

समङ्गातिविषामुस्तं क्रीवेरं विश्वधातुकी ।
 कुटजत्वक्फलं विल्वं काथः सर्वातिसारनुत् ॥ १६५ ॥
 अभयानागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ १६६ ॥
 आमातिसारमानाहं विषमाञ्च विसूचिकाम् ।
 कृमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ १६७ ॥
 विल्वाब्धधातुकीपाठा शुण्ठीमोचरसः समः ।
 पीतो रुन्ध्यादतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ १६८ ॥
 दन्तीन्दीवरकेसरांजशिखरो क्षीराविकादीप्यकम् ।
 सूर्यावर्त्तकजीरकद्वययुतं भ्रष्टं मनाक् खर्परे ।
 पिष्ट्वा पर्युषिताम्बुना दिनमुखे पीतं निहन्त्यामृणाम् ।
 नानावर्णरुजातिसारकगदं प्रोवाच धन्वन्तरिः ॥ १६९ ॥
 पलमङ्गोटमूलस्य पाठादाव्योश्च पेषयेत् ।
 यथ्याम्बुनाक्षमात्रस्य वटी सर्वातिसारहा ॥ १७० ॥
 मङ्गोटमूलं तक्रेण अतिसारहरं परम् ।

माहिषेण तु तक्रेण पाठापत्रं तथैव च ॥ १७१ ॥
 कुटजत्वक्फलं सुस्तं काययित्वा जलं पिबेत् ।
 अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुसंयुतम् ॥ १७२ ॥
 विभीतकफलं दग्धं हन्यास्रवणसंयुतम् ।
 महास्तमप्यतीसारं चक्रपाणिरिवाऽसुरान् ॥ १७३ ॥
 वटप्ररोहं संपेथ्य श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा ।
 तं पिबेत्तक्रसंयुक्तमतिसारहरं परम् ॥ १७४ ॥
 धातकीनागरं विल्वं सलोध्नं पद्मकेसरम् ।
 जम्बूत्वङ्नागरं धान्यं पाठामोचरसं तथा ॥ १७५ ॥
 समङ्गा धातकी विल्वं मध्यजम्बाम्रयोस्त्वचः ।
 कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ १७६ ॥
 चाङ्गेरी तत्र कोलान्ना चत्वारस्ते कफोत्तरे ।
 श्लोकार्क्षविहितान् दद्यात् सस्नेहलवणान् गुडान् ॥ १७७ ॥

इति अतीसारे च चत्वारो यूषाः ।

अवेदनं सुसम्पन्नं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १७८ ॥
 स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्ध-
 मादाय तत्क्षणमतीव च पेषयित्वा ।
 जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं
 वध्नं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलितम् ॥ १७९ ॥
 सुखिन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा
 क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।
 कृष्णात्रिपुत्रमतिपूजित एष योगः
 सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ १८० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

काश्मरी पद्मपत्रैश्च पक्ता कटुङ्ग बल्कलम् ।

सपद्मकेसरो ग्राही स्याद्रसो मधुसंयुतः ॥ १८१ ॥

इति श्लोनाकपुटपाकः ।

न्यग्रोधादिगणा पूर्णं पुटपाकश्च तित्तिरे ।

द्रवो मधुसितो पेयः पीतो हृन्म्युदरामयम् ॥ १८२ ॥

इति न्यग्रोधादि पुटपाकः ।

शुण्ठीमल्लघृतान्वितां परिवृतां गोधूमपिष्टैस्ततः ।

सद्यो गोमयवेष्टितान्तु विपचेन्मृदाग्निना चातुरः ॥

श्रीतीक्ष्णस्य सितासमां प्रतिदिनं भक्षेन्नरः पथ्यभुक् ।

सर्वोपद्रवसंयुतानपि जयेद्दीर्घातिसारामयान् ॥ १८३ ॥

इति शुण्ठीपुटपाकः ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तवर्णता ।

मेषजत्वात्पलस्यास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १८४ ॥

कुटजत्वकृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारनुद्भवेत् ॥ १८५ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांसेन काथादतिविषारजः ॥ १८६ ॥

इति कुटजावलीङ्गः ।

मूलं त्वचः पलशतं रक्तस्य कुटजस्य च ।

जलद्रोणे विपाच्यैतत्पादशेषमथोद्धरेत् ॥ १८७ ॥

भूयस्तद्विपचेत्तावद्यावत्क्षाम्द्वत्त्वमेति च ।

सैन्धवाच्च विडङ्गार कृष्णेन्द्रियवधातकी ॥ १८८ ॥

जीरं चूर्णं समं कृत्वा मध्वक्तं विलिङ्गैस्ततः ।

ततो महिषदघ्ना च भोजयेच्च तमातुरम् ॥ १८९ ॥

दुर्निवारमतिसारं जयेदेतदसंशयः ॥ १९० ॥

शतं कूटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

काथे पादावशेषेऽस्त्रिंशेहीभूते पुनः पचेत् ॥ १९१ ॥

सौवर्चल यवचार विडङ्गसैन्धवपिप्पली ।

धातकीन्द्रयवा जाजी चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ १८२ ॥
 लिङ्गाद्वदरमात्रन्तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।
 पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥
 दुर्वारं ग्रहणी दोषं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १८३ ॥

इति कुटजावलेहः ।

लेहे यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रव्यकल्कयोः ।
 तत्रापि पादिकः कार्यो द्रवात्कल्को विजानता ॥ १८४ ॥
 कूटजत्वक्फलशतं कषायमुपकल्पयेत् ।
 वस्त्रपूतं पुनः काथ्यं यदा लेहत्वमागतम् ॥ १८५ ॥
 भस्मातकं विडङ्गानि त्रिफला त्रिकटु तथा ।
 रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ॥ १८६ ॥
 वचा सातिविषा विष्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
 बालकञ्च समङ्गा च प्रत्येकन्तु पलं पलम् ॥ १८७ ॥
 त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।
 मधुनः कुडवं दत्त्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ १८८ ॥
 एष लेहस्तु शमयेदर्शोरक्तसमुद्भवम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १८९ ॥
 ये च दुर्नामजा रोगा स्तांस्तु सर्वान् व्यपोहति ।
 रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १९० ॥
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।
 अनुपाने च तं दद्याद् दधि तक्रं घृतं पयः ॥ २०० ॥

इति कुटजावलेहः ।

तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः सङ्कुट्य पक्वा रसमाददीत ।
 तस्मिन् सुतप्ते पलसम्मितानि सञ्चूर्ण्य दद्यात् सह शाल्मलीनाम् ॥ १९१ ॥
 पाठां समङ्गाऽतिविषां समुस्तां
 विष्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

प्रक्षिप्य भूयो विपक्षेच्च तावद्
 दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥ २०२ ॥
 पीतस्वसौ कालविदा जनेन
 मण्डेन वाऽजापयसाथ वापि ।
 निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं
 कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥ २०३ ॥
 दोषञ्च हन्याद्विविधं सरक्तं
 पित्तं तथार्शांसि सशोणितानि ।
 अमृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं
 निहन्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ २०४ ॥

इति कुटजाष्टकावलेहः ।

तुला द्रव्ये जलद्रोणे द्रोणे द्रव्य तुला मताः ।
 जीर्णे त्वपथ्यभोजी स्यादर्शोभ्यः प्रतिमुच्यते ।
 रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ २०५ ॥

इति कुटजावलेहः ।

सदार्यङ्कोटपाठानां मूलं त्वक्कुटजस्य च ।
 शाल्मलीशालनिर्यासधातकौलोध्रदाडिमम् ॥ २०६ ॥
 पिष्ट्वाक्षसम्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना ।
 तेनैव मधुसंयुक्तानैकैकान् प्रागरुत्थितः ॥ २०७ ॥
 पिवेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः ।
 अङ्कोटवटको नाम्ना सर्वातिसारनाशनः ॥ २०८ ॥

इति अङ्कोटवटकः ।

वत्सकस्याऽमृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमौदकम् ।
 अपयित्वा रसे तस्मिन् पादशेषेऽवतारिते ॥ २०९ ॥
 अष्टौ पलानि शक्रस्य यवाश्चूर्णीकृतानि तु ।
 शुद्धपाकं विदित्वा तु यथा वज्रावतारितम् ॥ २१० ॥

सद्यः सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणीं गदान् ।

नाशयेद्दीपयेच्चाग्निं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥ २११ ॥

इति वत्सकाद्या गुटि

पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दार्वींश्च तत्समाम् ।

पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्पितान् ॥ २१२ ॥

क्वाया शुष्कां पिवेत् क्षिप्रं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।

वातपित्तकफप्रायान् हन्वजान् सान्निपातिकान् ॥

हन्यात् सर्वानतिसारान् गुटिकेयं प्रयोजिता ॥ २१३ ॥

इति मङ्कोटगुटिका

पलार्धमरुणायास्तु द्विपलं कुटजस्य च ।

केशराजस्य मूलं तु कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २१४ ॥

सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।

पूतेऽस्मिन्नर्धतः खण्डं छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २१५ ॥

वित्खातिविषयोऽमूर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ।

प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्वा पक्त्वा च भक्षयेत् ॥ २१६ ॥

शुद्धं तदनुभुञ्जीत काष्ठीकाम्बुप्रसाधितम् ।

माषगोक्षुरसिद्धं वा छागक्षीरं पिवेन्नरः ॥

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २१७ ॥

इति अपराजितावलीः ।

वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्चैव त्वगुत्तमा ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥ २१८ ॥

षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डविमिश्रितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं चिदोषमपि दारुणम् ॥ २१९ ॥

इति षड्घृतम् ।

कुटजत्वक्फलं लोघ्नं कृष्णा दार्वीमहीषधम् ।

कटुका चेति तैः सिद्धं घृतं सर्वातिसारनुत् ॥ २२० ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

नी सलाक्षा कटुका सविष्ठा त्वक्कौटजाःशक्रयवः सकृष्णाः ।

अर्विपक्वं घृतमाशुहन्ति मण्डेन पीतं सकलातिसारम् ॥ २२१ ॥

इति समाकृतम् ।

तुलां सङ्कुल्य विल्वस्य पचेत्पादावशेषिताम् ।

सक्षीरं साधयेत् तैलं क्षणपिष्टैरिमैः समैः ॥ २२२ ॥

धातकी विल्वकुष्ठञ्च राज्ञा शुण्ठी पुनर्नवा ।

देवदारुवचामुस्तं लोभ्रं मोचरसान्वितम् ॥ २२३ ॥

मृद्वग्निना साधितञ्च ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।

विल्वतैलमितिख्यातं महदात्रेय पूजितम् ॥ २२४ ॥

इति महाविल्वतैलम् ।

ग्रहण्यर्शो विकारे ये स्नेहाद्या उपकल्पिताः ।

तेऽपि चात्र प्रयोक्तव्या यथा दोषं विजानता ॥ २२५ ॥

इति सर्वातिसारम् ।

कट्वादिभीरसैः क्रुद्धैः प्रवृद्धौ पित्तमारुतौ ।

व्यासाद्य ग्रहणीं मृणामतीसारकरौ स्मृतौ ॥ २२६ ॥

सशब्दं फेनिलं रुक्षं कषायोदकसन्निभम् ।

पक्वान्तरसवर्णाभं हृदिद्राप्रतिमं घनम् ॥ २२७ ॥

विण्मूत्र कृष्णं सृजति सशूलं दाहपाकवान् ।

विद्यात्तहाहशोषान्त्सं वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २२८ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

आहारो भिषजा योज्यः सर्वदा हितमिच्छता ॥ २२९ ॥

कट्फलं मधुकं लोभ्रं त्वग्दाडिमफलस्य च ।

वातपित्तातिसारघ्नं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ २३० ॥

कलिङ्गकं वचा मुस्तं दारु सातिविषा समम् ।

कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत्पित्तानिलामयी ॥ २३१ ॥

फेनिलं बहुशो रक्तं सकलं वेदनान्वितम् ।

विविधं सार्धमाणश्च वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २३२ ॥

इति वातपित्तातिसारः ।

कटुमूलवणस्निग्धगुरुमिष्टोपसेवनात् ।

श्लेष्मपित्ते प्रकुपिते वक्त्रं सञ्छाद्य देहिनाम् ॥ २३३ ॥

कषायन्तं द्रवं स्निग्धं मन्दवेगं सवेदनम् ।

घनं शाल्मली पिच्छाभं पद्मपत्रनिभं क्वचित् ॥ २३४ ॥

पिच्छिलं शङ्खवर्णाभं रक्तविन्दुभिराचितम् ।

क्षुत्तृणो चातिबहुले श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३५ ॥

यथा दोषप्रशमनी दद्याद्दीपनपाचनी ।

यवागूर्बद्धदोषाणां श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३६ ॥

शालिपर्णी बला विल्वैः पृथक् पर्णी च साधिता ।

दाडिमाम्लयुता पेया श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥

कुटजातिविषा मुस्तं हरिद्रा पर्णिनीद्वयम् ।

सक्षौद्रशर्करं शस्तं श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३८ ॥

मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा च कुटजैः समाः ।

एषां कषायः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तातिसारहृत् ॥ २३९ ॥

मुस्तं हरिद्रे मधुकं पृश्निपर्णी सहस्रकम् ।

मधुयुक्तं निहन्त्याशु श्लेष्मपित्तसमुद्भवम् ॥ २४० ॥

सवेदनं सरक्तञ्च पुरीषं तन्दधाति च ।

श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं चाशु नियच्छति ॥ २४१ ॥

पाठा वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।

पिवेन्निःक्वाथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ २४२ ॥

पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ २४३ ॥

लोध्नं चन्दनयद्वाह्न दार्वी पाठाऽनिलोत्पलम् ।

तण्डुलोदकसम्पिष्टं दीर्घवृन्तत्वगन्धितम् ॥ २४४ ॥

पूर्ववत् कथितादस्माद्रसमादाय शीतलम् ।

मध्वक्त्तं पाययेच्चेतत् कफपित्तोत्तरामये ॥ २४५ ॥

इति लोधादिपुटपाकः । इति श्लेष्मपित्तातिसारः ।

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ।

कुरुतस्सावतीसारं क्रुद्धौ वक्त्रं निरस्य च ॥ २४६ ॥

द्रवं सफेनं पुरीषं तत्तुल्यमामगन्धिकम् ।

सशब्दं वेदनावन्तं न चामं परिपच्यते ॥ २४७ ॥

नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमक्लमैः ।

प्रसक्तं सन्धिकक्यूजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ॥ २४८ ॥

धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वक्ततोऽथवा ।

आहारो भिषजा यक्ष्म्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४९ ॥

चिरविल्वं वचा दारुपञ्चकोलं पुनर्नवा ।

विदारिगन्धा वृहती विल्वाद्यं खण्डितान् यवान् ।

क्वाथो यवागूर्यूषं वा वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५० ॥

विल्वं वत्सकवीजानि पाठाहिङ्गुशिवान्विता ।

वातश्लेष्मातिसारेषु कषायं पाचनं पिबेत् ॥ २५१ ॥

चित्रकातिविषा मुस्तं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक् फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ २५२ ॥

पूति दारुत्वचं रोध्नं कटुङ्गमथ नागरम् ।

दाडिमाम्लयुतं दद्याद्वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५३ ॥

वातातिसारे यक्ष्मोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ।

तदत्रापि प्रयुञ्जीत सपित्तकफमारुते ॥ २५४ ॥

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्यातीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २५५ ॥

पटोलयवधान्याक्कप्रथः प्रियः सुशीतलः ।
 शर्करा मधुसंयुक्तः कर्द्यतीसारनाशनः ॥ २५६ ॥
 प्रियङ्गुञ्जनमुस्ताह्वं पाययेत्तु यथा बलम् ।
 तृणातीसारकर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ २५७ ॥
 कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
 कर्द्यतीसारतट्टदाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २५८ ॥
 जम्बाम्रपल्लवोशीरवटशुङ्गावरोहकम् ।
 रसः क्वाथोऽथवा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ॥ २५९ ॥
 कर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृणाञ्च दुर्जयाम् ।
 नियच्छत्यचिराद्रक्तच्युतिं वाऽनेकहेतुकाम् ॥ २६० ॥
 इति कर्द्यतीसारः ।

विडङ्गातिविषा मुस्तं दारुपाठा कलिङ्गकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं शोथातीसारनाशनम् ॥ २६१ ॥
 किराताब्दाशृतोदीच्य मुस्तचन्दनधान्यकैः ।
 शोथातिसारहृत्तासतट्टदाहज्वरनाशनः ॥ २६२ ॥
 विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।
 घृतं निहन्यतीसारं ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ॥ २६३ ॥
 इति शोथातीसारः ।

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
 वाष्पोष्मा वै वक्त्रिमाविश्य जन्तोः ।
 कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं
 तच्चाधस्तात् काकणन्ती प्रकाशम् ॥ २६४ ॥
 निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड् वा
 निर्गन्धं वा गन्धवञ्चातिसारः ।
 शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं
 रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ २६५ ॥

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।

तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥ २६६ ॥

इति भयशोकजौ अतिसारी ।

विषार्शः कृमिसम्भूते हिता चोभयशर्मदा ॥ २६७ ॥

शर्करा धातकी लोध्रैः पाठारलुकपिप्पली ।

समङ्गाभिर्मोचरसपद्मकेसरसंयुतैः ॥ २६८ ॥

अर्शः प्रभावकृमिजं विरुद्धपानान्न दोषसम्भूतम् ।

अतिसारभयं शमयति लेहः कल्याणको नान्ना ॥ २६९ ॥

इति कल्याणावलेहः ।

दीप्ताग्निर्बहुदोषो यो विबन्धं वातिसार्यते ।

विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २७० ॥

क्षुत्क्षामस्य विरिक्तस्य युञ्ज्यात्पेयां विचक्षणः ।

भेषजैर्मरुतघ्नैश्च दीपनैः सम्प्रकल्पिताम् ॥ २७१ ॥

अन्नाजीर्णात्प्रदुताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषा धातुसङ्घातमलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ २७२ ॥

तत्रापि वमनं कार्यं लङ्घनञ्च यथाक्रमम् ।

शूलानाहप्रसेकान्तं वामयेदतिसारिणाम् ॥ २७३ ॥

पिप्पलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा ।

विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं वापि शस्यते ॥ २७४ ॥

पिप्पल्यादिः प्रयोक्तव्यो यूषः सह षडादिभिः ॥ २७५ ॥

नागरातिविषा मुस्तं हिङ्गुवत्सकचित्रकाः ।

घनतेजोवती पाठा पिप्पलीन्द्रयवाः समम् ॥ २७६ ॥

सैन्धवं कीटजं वीजं वचा कटुकरोहिणी ।

विडं पाठामतिविषां कुटजं विश्वभेषजम् ॥ २७७ ॥

एलाकुटजवौजानि लोभ्रं सावरकं न्यसेत् ।

वत्सकातिविषा शुण्ठी विल्वहिङ्गुयवाम्बुदाः ॥ १७८ ॥

श्लोकार्धं विहिता योगाः षडेते पाचना मताः ।

उष्णाम्बुमद्यधान्यान्मैः पीताः वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ २७९ ॥
इति चामपाचनविधिः ।

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २८० ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला

पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवाच्च

ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ २८१ ॥

तासामतीसारवदादिशेष लिङ्गं क्रमं चामविपक्वताच्च ॥ २८२ ॥

तैलं सर्पिर्दधिक्षौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ।

सर्वमालोद्य पातव्यं सद्यो निर्वीहिकां जयेत् ॥ २८३ ॥

कल्कः स्याद्बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सारोऽन्लस्नेहाद्यः सद्यो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २८४ ॥

बलाविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वमेषजम् ।

लिङ्गाद्वातप्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ २८५ ॥

विल्वपेशी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचयोजितम् ।

लीढा प्रवाहिकाक्रान्तः क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २८७ ॥

धातकौ वदरीपत्रं कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ २८८ ॥

त्रूप्रणं त्रिफला सुस्तं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

विल्वं कर्कटिका हिङ्गु विडङ्गं सनिदिग्धिकम् ॥ २८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।

तत्प्रयोगं पिबेत्कोलं हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ २८० ॥

इति वृषभाद्यं घृतम् ।

इति प्रवाहिका ।

यवाः सक्तुश्च लाजानां मूलं पुष्पञ्च शाल्मलेः ।

न्यग्रोधोडुम्बराश्लथशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २८१ ॥

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरशेषं कषायञ्च पूतं कृत्वा क्षिपेदथ ॥ २८२ ॥

कल्कः शाल्मलिनिर्व्यास समङ्गाचन्दनोत्पलम् ।

वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गु पद्मकेशरम् ॥ २८३ ॥

पिच्छावस्तिरियं सिद्धा सघृतक्षौद्रशर्करा ।

प्रवाहिका गुदभ्रंश रक्तस्रव ज्वरापहा ॥ २८४ ॥

इति पिच्छावस्तिः ।

दौषाग्निर्निष्पृगीषो यः सार्यते फेनिलं शक्नुत ।

स पिबेत् फाणितं शुण्ठी दधितैलसमन्वितम् ॥ २८५ ॥

दध्ना ससारेण समाक्षिकेन

भुञ्जीत निःसारिकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यकथितेन वापि

क्षीरेण शीतेन सधुष्मतेन ॥ २८६ ॥

बला विश्वशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् ।

दौषाग्निं पाययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ २८७ ॥

शशमांसं सरुधिरं समङ्गा सघृतं दधिः ।

विपाच्य खादेत् सेवेच्च सृङ्गं शक्नुतः क्षये ॥ २८८ ॥

इति पुरीषक्षये व्यवस्था ।

विवन्धवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।

सरक्तपित्तस्य प्रयः पिबेत्पृष्ठासमन्वितः ॥ २८९ ॥

जीर्णेऽमृतोपमं क्षीरमतीसारे सुयोजितम् ।

अचिरोत्ये च तत्प्रेयमपाभ्यागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ ३०० ॥

अथ असाध्यलक्षणमाह ।

पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत् पिण्डनिभस्तनु ।

घृततैलवसा मज्जा वेश्वारं पयोदधि ॥ ३०१ ॥

मांसधावन तोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम् ।

कर्पूरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ ३०२ ॥

कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं कथितं बहु ।

तृष्णादाहभ्रमश्वासहिक्कापाश्चास्थि शूलिनम् ॥ ३०३ ॥

सम्भूर्च्छाऽरतिमोहैश्च युक्तं पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ ३०४ ॥

असंवृतगुदं क्षीणं शूलाधानैरुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥ ३०५ ॥

श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नरं वृद्धमतिसारो विनाशयेत् ॥ ३०६ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो

यैस्तैरतिसारगदो न सिध्येत् ।

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो

ऽहत्वा तनुं नैव निवर्तते तु ॥ ३०७ ॥

शोथं शूलं ज्वरं मूर्च्छां श्वासं कासमरोचकम् ।

हृदि तृष्णाञ्च हिक्काञ्च दृष्टातिसारिणं त्यजेत् ॥ ३०८ ॥

हस्तपादाङ्गुली सन्धि प्रपाको मूत्रविट्ग्रहः ।

पुरीषस्योष्णतातीव कोष्ठभेदी न जीवति ॥ ३०९ ॥

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दीप्तान्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ३१० ॥

स्नानावगाहमभ्यङ्गं गुरुस्निग्धञ्च भोजनम् ।

व्यायाममग्निसन्तापमतीसारे विवर्जयेत् ॥ ३११ ॥

इति अतिसारनिदानचिकित्साधिकारः ।

अथ ज्वरातिसारमाह ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।

तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितः पुनः ॥ ३१२ ॥

अवमानं ज्वरोत्सृष्ट उपेक्षेत मलं सदा ।

अतिप्रवर्त्तमानन्तु साधयेत् तं चिकित्सकैः ॥ ३१३ ॥

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।

न तन्मिलितयोः कार्यं मन्योन्यं वर्धते यतः ॥ ३१४ ॥

अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सकैः ॥ ३१५ ॥

लङ्घनमुभयोर्युक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।

उत्पलषष्टिकसिद्धं लाजामण्डादिकं पेयम् ॥ ३१६ ॥

पृश्निपर्णी बलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।

ज्वरातिसारे पेयां वा पिबेत् सान्नां शृतां नरः ॥ ३१७ ॥

धातकी क्वाथसंसिद्धा विश्वभेषजसंस्कृता ।

दाडिमाम्लयुता पेया ज्वरातिसारशूलिनाम् ॥ ३१८ ॥

एरण्डमूलयवगोक्षुरकारनालैः

स्निग्धां लिङ्गन्ति विजयां मधुना युतां ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्त्युदरामयास्तु

सर्वे सशूलविषमज्वरकासयुक्ताः ॥ ३१९ ॥

कणा करिकणा लाजा गणो मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥ ३२० ॥

पाठेन्द्रयवभूनिम्ब सुस्त पर्पटकामृता ।

जयत्याममतीसारं ज्वरश्च समहौषधम् ॥ ३२१ ॥

नागरातिविषा सुस्तं भूनिम्बामृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः काथः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३२२ ॥

इति नागरादिः ।

क्रीवेरातिविषा मुस्त विख्वा नागरधान्यकम् ।

पिबेत्पिच्छा विबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ।

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ३२३ ॥

इति क्रीवेरादिः ।

गुडूच्यतिविषा धान्य शुण्ठी विख्वाब्द बालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ॥ ३२४ ॥

पिबेत्क्षायं सक्षौद्रं पिपासादाहनाशनम् ।

ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ३२५ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विख्वं पाठा यवानिका ॥ ३२६ ॥

हावेतौ सिद्धयोगौ तौ श्लोकार्धेनाभिभाषितौ ।

ज्वरातिसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥ ३२७ ॥

उत्पलं दाडिमत्वचं पद्मकेसरमेव च ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३२८ ॥

उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वमेव च ।

समङ्गा धातकी लोभ्रं विख्वं दीपनपाचनम् ॥ ३२९ ॥

हन्त्यरोचकपिच्छामं विविधं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ३३० ॥

विख्वबालकभूनिम्ब गुडूची धान्यनागरैः ।

कुटजाब्दयुतः काथो ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ३३१ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं केशरं नीलमुत्पलम् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३२ ॥

नागरातिविषा मुस्ता गुडूची विश्ववत्सकैः ।

कषायः पाचनः शोथज्वरातिसारवारणः ॥ ३३३ ॥
 मुस्तकातिविषा शुण्ठी वत्सकाभयतिक्तकैः ।
 सर्वातिसारहृत्तास सर्वशोफज्वरापहः ॥ ३३४ ॥
 काथेन दशमूलस्य विश्वमक्षयुगं पिबेत् ।
 ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ ३३५ ॥
 मुस्तकविष्वातिविषा गोपी भूनिम्बवत्सककाथः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातिसारं जयेद्द्वोरम् ॥ ३३६ ॥
 नागरामृतभूनिम्ब विष्वांमलकवत्सकैः ।
 समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातिसारहृज्जलम् ॥ ३३७ ॥
 व्योषं वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
 चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां वचाम् ॥ ३३८ ॥
 श्लक्ष्णं घूर्णीकृतं सर्वं तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य प्रपिबेत्तण्डुलाब्धुना ॥ ३३९ ॥
 सक्षौद्रं वा पिबेदेतत्पाचनं ग्राहि दीपनम् ।
 तृष्णाक्षिप्रशमनं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३४० ॥
 कामला ग्रहणीदोषान् गुल्मं म्लीहानमेव च ।
 प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुश्चापकर्षति ॥ ३४१ ॥

इति व्योषाद्यं घूर्णम् ।

कटुङ्गविष्वजम्बास्थिकपित्तं सरसाञ्जनम् ।
 लाक्षा हरिद्रे क्लीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम् ॥ ३४२ ॥
 लोध्नं मोचरसः शङ्खं धातकी वटशुङ्गकम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ ३४३ ॥
 छायाशुष्कान् पिबेत्प्रातर्ज्वरातीसारशान्तये ।
 रक्तपित्तज्वरहराब्जूलातिसारनाशनान् ॥ ३४४ ॥

इति कटुङ्गाद्यो वटकः ।

पाठामतिविषा निम्ब समङ्गा चन्दनं जलम् ।

धातकी सुस्त भूनिम्ब' जटामांसौ सनागरम् ॥ ३४५ ॥

दावी च समभागानि घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

सज्वरेऽस्मिन्नतिसारे ग्रहण्यां पाण्डुरोगिणि ।

मूत्रकृच्छ्रे गुदस्रावे विषूच्यामलसे हितः ॥ ३४६ ॥

इति पाठाद्यं घृतम् । इति ज्वरातिसारनिदानम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलिते अतिसाराधिकारः समाप्तः ।

अथ ग्रहणीनिदानमाह ।

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्ने रहिताग्निः ।

भूयः सन्दूषितो वङ्गिर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

तस्मात्कार्यः परिहारस्त्वतिसारे विरिक्तवत् ।

यावन्न प्रकृतिस्थः स्यादोषतः प्राणतस्तथा ॥ २ ॥

मांसासृष्टेदसां तिस्रश्चतुर्थी श्लेष्मधारिणी ।

पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी चाग्निधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृताः ॥ ३ ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या पूर्वं समुदाहृता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

नाभेरुपरि सा ह्यग्निर्वलोपस्तम्भवृंहिता ॥ ५ ॥

अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः ॥ ६ ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः ।

तस्मात् सन्दूषिते वङ्गौ ग्रहणी दूष्यते नृणाम् ॥ ७ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ८ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्वचं मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ८ ॥
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं तृणालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 कटुतिक्तकषायातिरूक्ष शीतान्नभोजनैः ।
 प्रमितानशनाद्यध्व वेगनिग्रह मैथुनैः ॥ ११ ॥
 मारुतः कुपितो वक्त्रं सञ्छाद्य कुरुते गदान् ॥ १२ ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरां गता ।
 कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृणा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ १३ ॥
 पार्श्वोरुवंक्षणाग्रीवा रुगभीक्ष्णं विषूचिका ।
 हृत्पीडाकार्श्यदौर्वल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ॥ १४ ॥
 गृद्धिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ।
 जीणे जीर्यति चाध्मानं भुङ्क्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ १५ ॥
 सवातगुल्म हृद्रोग प्लीहाशङ्की च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासादिर्दितोऽनिलात् ॥ १६ ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोष मजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सामातीसारभेषजैः ॥ १७ ॥
 दोषं सामं निरामञ्च विद्यादन्नातिसारवत् ।
 अतिसारोक्त विधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १८ ॥
 विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलक संस्कृतम् ।
 दद्यात्पेयादि लघ्वन्नं योजयेत् पुनः दीपनम् ॥ १९ ॥
 पञ्चकोलकयूषस्तु मूलकानां रसोऽथवा ।
 सुन्निग्धो दाडिमाम्लश्च वातनुद्गोजने हितः ॥ २० ॥
 पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेत् भिषक् ॥ २१ ॥
 कपित्थ विल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।

यवागूः पाचयत्यामं शक्नोत् संवर्त्तयत्यपि ॥ २२ ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवम् ।
 पथ्यं मधुरपाकत्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ॥ २३ ॥
 कषायोष्णविकाशित्वा द्रौण्याच्चैव कफे हितम् ।
 वाते स्वाद्वन्तसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहितम् ॥ २४ ॥
 शुण्ठी समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेत् समांशां कथितां जले
 मन्दानलत्वे सततामताया मामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २५ ॥
 पिप्पली बृहतीव्याघ्री यवक्षार कलिङ्गकाः ।
 चित्रकं शारिवापाठाशठी लवणपञ्चकम् ॥ २६ ॥
 तच्चूर्णं पाययेद्दध्ना सुरयोष्णाभ्रसापिवा ।
 मारुतग्रहणीदोषे शमनं परमं मतम् ॥ २७ ॥

इति पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

धान्यकाति विषोदीच्य यवान्नी मुस्तनागरम् ।
 बलाद्विपर्णीविल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ २८ ॥
 कलिङ्गं हिङ्गूतिविषा वचा सौवर्चलाभया ।
 दावीं ग्रन्थिकमूलेन पातव्योष्णेन वारिणां ॥ २९ ॥
 नागरं कौटजं बीजं पिप्पली बृहतीद्वयम् ।
 चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ३० ॥
 चूर्णयित्वा सुरामण्डं दधिकोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ।
 पिबेदग्निं विवृद्धार्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ३१ ॥
 यवान्नी व्योषसिन्धूत्य जीरकद्वयहिङ्गुजम् ।
 आद्यग्रासाशितं साज्यं चूर्णं वातनुदग्निहृत् ॥ ३२ ॥

इति हिङ्गुष्टकम् ।

कृष्णाविडं विजयानां गुटिका सर्पिष्मतीपाने ।
 ग्रहणीदोषे स्वरुचिमन्दाम्नि शक्नोद्विबन्धे च ॥ ३३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं द्विङ्गुजमोदाच्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ३४ ॥

गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३५ ॥

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्गिद मेव च ।

सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ३६ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

ज्ञात्वातु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् ।

दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥

धान्यविल्वबलाशुण्ठीतालपर्णीशृतं जलम् ।

स्याद्वातग्रहणीदोषे सामाह्ने सपरिग्रहे ॥ ३८ ॥

द्विपञ्चमूले सरलं देवदारु समागरम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३९ ॥

शरबीजं यवान् कोलान् कुलत्यानाकुलीकृतान् ।

पाचयेदारणालेन दध्ना सौवीरकेण च ॥ ४० ॥

चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

स्वर्जिका यावशूकानां क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥ ४१ ॥

सैन्धवोद्गिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।

ससौवर्चलपाकानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ४२ ॥

विनोय चूर्णितांस्तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।

करोत्यग्निबलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ४३ ॥

अत्र शुष्कमानेन द्विपञ्चमूलादीनां षट्पञ्चाशत्पलाधिक-
शतद्वयमारणालादीनामन्यतमस्य च चतुर्भिर्द्रोणैर्निःकाथ्य
णावशेष इष्यते स्वर्जिकाक्षार यवक्षारयोरपि द्विपलि-
पम् ।

इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूल्यभयाव्योष पिप्पलीमूलसैन्धवैः ।

रास्त्राक्षारद्वयाजाजी विडङ्गशठीभिर्घृतम् ॥ ४४ ॥

शुक्लेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ।

तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।

काष्ठीकेन च तत्पक्वं पीतमग्निकरं परम् ॥ ४५ ॥

शूलगुल्मोदरानाहकासानिलगदापहम् ॥ ४६ ॥

पञ्चमूलं कनीयांसमत्र । इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

चव्यचित्रकपाठानां तेजोवत्यास्तथैव च ।

कणापिप्पलीमूलानां भागान् दद्याच्चतुष्पलान् ॥ ४७ ॥

पलानि चाष्टौ मुस्तायाः सुनिशामुष्टयस्त्रिह ।

आस्फोतायाः प्रबालानां मालतीकरवौरयोः ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कतापसाऽक्षोटकस्य च ॥ ४८ ॥

एतान् सङ्कुट्य विपचेत् जलद्रोणचतुष्टये ।

चतुर्भागावशेषन्तु कुर्यान्मन्देन वङ्गिना ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषे स्यातां प्रत्येकं त्रिपलोन्मिते ।

पिप्पलीनाञ्च कुडवं विडङ्गानां घनस्य च ॥ ५० ॥

तथा वत्सकबीजानां कल्कार्थं सम्प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥

क्षारस्य यावशूकस्य स्वर्जिकायास्तथैव च ।

विडसैन्धवयोश्चैव दद्याद् द्वे द्वे पले शृते ॥ ५२ ॥

ततस्तेन कषायेण कल्कैरेभिश्च पेप्नितैः ।

दधिमस्त्वल्मयुक्तैश्च पचेद्द्वयो घृतादकम् ॥ ५३ ॥

साम्बुकल्कं पिबेत् कर्षं विष्टम्भे द्विगुणं पिबेत् ।

उष्णोदकानुपानञ्च कुर्याज्जीर्णेऽथ भोजनम् ॥ ५४ ॥

अनेन ग्रहणीदोषाः सर्वे नश्यन्ति देहिनाम् ।

कफवातश्रयश्चैव गुल्मश्चैव चतुर्विधः ॥ ५५ ॥

अर्शांसि नाशयत्येव म्लीहानं शमयत्यपि ।

महदग्निघृतमखेतस्त्रिषणा परिचक्षते ॥ ५६ ॥

स्निग्धं भुञ्जीत चाप्यनं मांसं खादेश मेदुरम् ।

अत्यग्निनाशनार्थाय भक्षयेन्मधुना सह ॥ ५७ ॥

इति मृदप्रिष्टम् ।

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातामुलोलनम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासञ्जरापहम् ॥ ५८ ॥

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहन्याच्छयथुं ग्रहणीं सामवातजाम् ॥ ५९ ॥

इति शुष्कीष्टम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

खदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विष्णुं पाठा यवानिका ॥ ६० ॥

चाङ्गेरी स्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् ॥ ६१ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रंशार्तिमानाहमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति वृद्धचाङ्गेरीष्टम् ।

वस्तिकर्म भिषक् कुर्यान्मन्दाग्नेः सक्तावर्चसः ॥

इति वातग्रहणी ।

कटुजीर्णविदा ह्यग्न्यन्ताराद्यैः पित्तमुख्यणम् ।

संभावयेच्चानिलं वै जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।

पूत्यन्तोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचित्छर्दितः ॥ ६४ ॥

वक्त्रेः प्रदूषणं पित्तं विरेकैर्वमनेन वा ।

हृत्वा भोज्यैर्लघुग्राह्यौ दीपनैरविदाहिभिः ॥ ६५ ॥

त्रिभिः संतुंहयेद्दण्डिं चूर्णस्निग्धैश्च तिक्तकैः ॥ ६६ ॥

रसाञ्जनमतिविषा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

नागरं धातकी चैव सञ्जीव तण्डुलाम्बुना ॥

पित्तग्रहणीदोषार्थं रक्तपित्तातिसारमुत् ॥ ६७ ॥

इति रसाञ्जनादि चूर्णम् ।

पाठावत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।

पिबेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिषा ॥ ६८ ॥

पित्तश्लेष्माभिभूतानां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ ६९ ॥

इति पाठादिक्वाथचूर्णम् ।

नागरातिविषा मुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठा तित्ताकरोहिणी ॥ ७० ॥

पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सत्तीद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ७१ ॥

अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं क्षणात्त्रयेण पूजितम् ॥ ७२ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

जलमष्टगुणं दद्यात् पलं कण्डिततण्डुलान् ।

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ ७३ ॥

इति तण्डुलोदकविधिः ।

भूनिम्बकटुका व्योष मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकावत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥ ७४ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोष गुल्मनुत् ।

कामला ज्वरपाण्डुत्व मेहारुच्यतिसारनुत् ॥ ७५ ॥

गुडयोगाद् गुडाम्बु स्याद् गुडवर्णं रसान्वितम् ।

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

पाठा विल्वानल व्योष जम्बूदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषा मुस्ता दार्वी भूनिम्बवत्सकैः ॥ ७६ ॥

सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।

सत्तीद्रञ्च पिबेच्छर्दि ज्वरातिसारशूलवान् ॥ ७७ ॥

वृद्धाग्रहणीदोषाऽरोचकानलजित् ।

इति पाठाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनं पञ्चकोशीरं पाठा मूर्वा कुटञ्जटम् ।

षड्ग्रन्था शारिवाऽऽस्फोता सप्तपर्णापरुषकान् ॥ ७८ ॥

पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपित्तकान् ।

कटुका रोहिणी सुस्तं निम्बश्च द्विपलांशकम् ॥ ७९ ॥

द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतं पचेत् ।

किराततिक्तोद्भयवबीरामागधिकोत्पलैः ॥ ८० ॥

कल्कैरक्षंसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

किराततिक्तं षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।

चन्दनं पञ्चकोशीरं दावीत्वक्कटुरोहिणी ॥ ८१ ॥

कुटजत्वक्फलं सुस्तं यवानौ देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैला सौराष्ट्रतिविषा वचा ॥ ८२ ॥

मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्वा पर्पटकं तथा ।

तच्चूर्णं मधुनां लेह्यं पेयं सर्वं घृतेन वा ॥ ८३ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशूलगुल्मारुचिज्वरान् ।

कामलां सन्निपातश्च मुखरोगश्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद् घृतम् ।

हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलान् ॥ ८५ ॥

इति मसूराद्यं घृतम् ।

मसूराणां पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् दद्याद्विल्वं पलायकम् ॥ ८६ ॥

घृतप्रस्थं पचेद्बीजान् शास्त्रविम्बदुनाम्बिना ।

प्रवाहिकामतिसारं ग्रहणीदोषमेव च ॥ ८७ ॥

हृन्वात् क्षिप्रमसन्देहं कृष्णाग्नेयस्य शासनात् ।

भिन्नविट्के प्रसंशन्ति मसूरघृतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति तन्मात्ररोक्तं मसूर घृतम् ।

व्रीहिप्राण्यङ्गयोः क्वाथ मुषितं परिवर्जयेत् ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ ८९ ॥

कलिङ्गफलकल्केन घृतप्रस्थं प्रसाधितम् ।

कफपित्तसमुद्भूतां ग्रहणीं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ९० ॥

इति कलिङ्ग घृतम् । इति पित्तग्रहणीनिदानम् ।

गुर्वतिस्त्रिग्वशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्राङ्मन्यग्निं कुपितः कफः ॥ ९१ ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखात् हृत्तासकृद्यरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठौवनपीनसाः ॥ ९२ ॥

हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरुम् ।

दुष्टो मधुर उद्गार सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ९३ ॥

भिन्नामश्लेषसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ।

अक्षयस्यापि दीर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥ ९४ ॥

तस्याधिकित्तामाह ।

ग्रहण्यां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

लवणान्नकटुक्षारैः क्रमादङ्गिं विवर्जयेत् ॥ ९५ ॥

शुण्ठी मुस्तं विडङ्गञ्च सुरातक्रोष्णवारिणा ।

श्लैषिकं ग्रहणीदोषं पीतं हृद्यग्निवर्धनम् ॥ ९६ ॥

पालाशं चित्रकं चय्यं मातुलुङ्गहरीतकी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं पाठा धान्यकनागरम् ॥ ९७ ॥

कर्षिकामुदकप्रस्थे पक्ता पादावशेषिती ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ ८८ ॥

इति यवागूविधिः ।

समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभया रास्ना शठी मरिच नागरम् ॥ ८९ ॥

कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलमांसाग्निवर्द्धनम् ॥ ९० ॥

इति पिप्पलाद्यं चूर्णम् ।

व्योषं साम्रत्वचं वत्सं चूर्णयेत् तण्डुलाम्बुना ।

निपीतं ग्रहणीदोष कामला पाण्डुरोगजित् ॥ ९०१ ॥

प्रमेहारुच्यतीसार गुल्म शोथज्वरापहः ॥ ९०२ ॥

भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।

अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ ९०३ ॥

सक्षारः सर्पिषा पीतो भोज्योवाप्यव चूर्णितः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ ९०४ ॥

इति भस्मातकक्षारः ।

दुरालभाकरंजौ द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वां पाठा मारग्वधं तथा ॥ ९०५ ॥

गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।

दग्धा तच्च पिबेत् क्षारं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ९०६ ॥

इति दुरालभादि क्षारः ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ।

दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्द्धनः ॥ ९०७ ॥

इति भूनिम्बाद्यः क्षारः ।

हे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणी ।

सुस्तकं वस्तमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्द्धनः ॥ ९०८ ॥

इति हरिद्राद्यः क्षारः ।

यवक्षारं दशपलं सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ।

भस्मातकानि त्रिवृता चित्रकं त्रिफलात्वचः ॥ १०८ ॥

सुहृत्कयोश्च दुग्धश्च तैलस्य च घृतस्य च ।

प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णैरेतैर्विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥

तद्वाहयेन्महाक्षारं पाययेच्च सुखाम्बुना ।

ग्रहणीदीपने श्रेष्ठो गुल्मार्शोक्तमिनाशनः ॥ १११ ॥

इति महाक्षारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डाक्षिपलं लवणत्रयात् ।

वार्त्ताकुकुडवं चार्काद्विल्वे हे चित्रकात्पले ॥ ११२ ॥

दग्धानि वार्त्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।

भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासाश्रसां हिताः ।

विसूचिका प्रतिश्याय हृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ११३ ॥

इति वार्त्ताकुकुटिका ।

नवपिप्पलीमध्वाक्ते कलशेऽगुरुधूपिते ।

मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ११४ ॥

कुड्वार्धं विडङ्गस्य पिप्पल्याः कुड्वं तथा ।

चतुर्थकांशं त्वक्क्षीरं केसरं मरिचानि च ॥ ११५ ॥

त्वगेलापत्रकर्चूरं क्रमुकाऽतिविषा घनान् ।

हरेण्वे ले तु तेजोह्वा पिप्पलीमूलं चित्रकान् ॥ ११६ ॥

कर्षिकं संस्थितं मांसमेतदूर्ध्वं नियोजयेत् ।

मन्दं समदीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ ११७ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोग कुष्ठार्शः श्वयथुज्वरान् ।

वातश्चेष्वासमयांशान्यानरिष्टोऽयं व्यपोहति ॥ ११८ ॥

इति मध्वारिष्टः ।

द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडङ्गस्य ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धश्च तथा भस्मातकाढकम् ॥ ११९ ॥

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव द्रोणेऽपाञ्च विपाचयेत् ।

द्रोणावशेषं तच्छीतं मध्वाढकसमन्वितम् ॥ १२० ॥

एला मृणालागरुभिः चन्दनागुरुधूपिते ।

कुम्भे मासि स्थिते तापे मासान्ते तं वियोजयेत् ॥ १२१ ॥

ग्रहणीं दीपयत्येष हृहणी रक्तपित्तनुत् ।

शोथकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणाञ्च नाशनः ॥ १२२ ॥

इति मधुपुष्पासवः ।

द्विपञ्चमूलरजनौ जीवकर्षभचित्रकान् ।

पृथक् पञ्चपलैर्भागैश्चतुर्द्रोणेऽभ्यसः पचेत् ॥ १२३ ॥

द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य कुडवं क्षिपेत् ।

चूर्णितान् पलिकान् सर्वान् दद्याच्चात्र समाक्षिकान् ॥ १२४ ॥

प्रियङ्गुपुष्प मञ्जिष्ठा विडङ्गं मधुकं कणा ।

लोध्रं सावरकं चैव मासार्द्धं स्थापयेत् क्षिती ॥ १२५ ॥

दशमूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तनुत् ।

आनाह कफ हृद्रोग पाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १२६ ॥

इति दशमूलासवः ।

प्रास्थिकी पिप्पलीप्रस्थं गुडं प्रस्थं विभीतकम् ।

उदकप्रस्थसंयुक्तं यवप्रस्थं निधापयेत् ॥ १२७ ॥

तस्मात् सुजातात्तु पलं सलिलाऽञ्जलिसंयुतम् ।

पिबेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १२८ ॥

स्वस्थोऽपि यः पिबेन्मासं नरः स्निग्धरसाशनः ।

तस्याग्निं दीपयत्येष आरोग्याय प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

इति पिण्डासवः ।

वृहतीचित्रकक्षारः सप्तवारपरिस्तुतः ।

द्विगुणेन घृतं पक्वं वर्धयत्याशु पावकम् ॥ १३० ॥

इति वृहतीचित्रकक्षारवृतम् ।

स्यान्मान्द्यं जठरस्याग्ने र्यस्य स्यान्न मलश्रुतिः ।

तस्य वृद्धिकरं पक्वं युक्तियुक्तं हितं घृतम् ॥ १३१ ॥

इति श्लेष्मण्यक्षणी निदानम् ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १३२ ॥

त्रिदोषविधिवद्द्वेद्यः पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

सर्वजायां ग्रहण्यान्तु सामान्यो विधिरीक्ष्यते ॥ १३३ ॥

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टं घृतानि च ।

प्रविभज्य यथाऽवस्थं सर्वजे वस्तिकर्म च ॥ १३४ ॥

घृतक्षाराऽऽसवाऽरिष्टान् दद्यादग्निविवर्धनान् ॥ १३५ ॥

शतावरी चन्दनपद्मकोत्पलं

प्रियङ्गुपाठामगधास्थिराभिः ।

विल्वाजमोदातिविषा समङ्गा

जीवन्ति वल्लीन्द्रयवैः सुपिष्टैः ॥ १३६ ॥

घृतं कषाये तु कलिङ्गकानां

पक्वं निहन्याद् ग्रहणीं त्रिदोषाम् ।

पित्तातिसारं रुधिरप्रवाहं

तथार्शसो दोषसमूहबन्धम् ॥ १३७ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

आरुष्करं हिङ्गुकणा सयष्टी

पूतिक शुण्ठी मरिचं गजाङ्गा ।

अजाजी चव्यारुचकं सवङ्गि-

मूलं विडङ्गं सह दीप्यकञ्च ॥ १३८ ॥

सन्धारहिङ्गुत्रिकटूग्रगन्धा

पलार्धभागैर्विपचेद्विधिज्ञः ॥ १३९ ॥

अत्र धान्यकचाङ्गेरी दशमूली समं पृथक् ।

हविः प्रस्थं निहन्त्याशु ग्रहणीं सर्वजां नृणाम् ॥ १४० ॥

विष्टम्भमामजान् रोगान् कृमिजान् कुक्षिजांस्तथा ।

मन्दानलभवान् सर्षपभस्त्रानिव वारिदम् ॥ १४१ ॥

इत्यारुष्करं घृतम् । इति सर्वजाग्रहणीनिदानम् ।

अन्तकूजनमालस्यं दौर्वल्यं सदनं तथा ।

द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सकृत् ॥ १४२ ॥

ग्रामं बहुसपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्ष्मासाद्दशाह्वादा नित्यं चापि विमुञ्चति ॥ १४३ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं ब्रजेच्च सा ।

दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥ १४४ ॥

चिकित्सामाह ।

मसूरयूषः संपीतः क्वाथो नागरविल्वजः ।

संग्रहग्रहणीं हन्ति तन्नेत्रेण वृहती तथा ॥ १४५ ॥

विश्वाजाजौ बिल्वपेशी कल्कसिद्धं घृतं हरेत् ।

मसूरस्य कफायेण संग्रहग्रहणीगदम् ॥ १४६ ॥

इति मसूरघृतम् । इति संग्रहग्रहणी ।

अथ गीतकस्य गुणाः ।

ग्रहणीरोगिणां तक्रं संग्राहि लघु दीपनम् ।

सेवनीयं सदा गव्यं त्रिदोषशमनं हितम् ॥ १४७ ॥

दुःसाध्यो ग्रहणीदोषो भेषजैर्नैव शाम्यति ।

सहस्रशोऽपि विहितैर्विना तक्रस्य सेवनात् ॥ १४८ ॥

यथा तृणचयं वङ्गि स्तमांसि सविता यथा ।

निहन्ति ग्रहणीरोगं तथा तक्रस्य सेवनम् ॥ १४९ ॥

संग्राह्या धेनवः श्रेष्ठा स्तक्रपानाय रोगिणाम् ।

तासां पयस्यथ गुणा जायन्ते वर्णभेदतः ॥ १५० ॥

पीताया मारुतं हन्ति श्वेतायाः पित्तजान् गदान् ।
 रक्तायाः गोः कफं हन्ति कृष्णायाः गोस्त्रिदोषजित् ॥ १५१ ॥
 अरण्ये चारयेद्देनू नर्तितद्वणलतान्विते ॥ १५२ ॥
 पीतोदकाया विस्रम्भात् मन्दं मन्दं प्रचारयेत् ।
 तासां दुग्धं परिग्राह्यं तक्रार्थं भिषजां वरैः ॥ १५३ ॥
 दुग्धमक्कथितं वाते पित्ते त्वीषत्कृतं हितम् ।
 कफे त्रिदोषजे रोगे पादोनक्कथितं शृतम् ॥ १५४ ॥
 तदीषदन्तसंयोगात् कठिनं दधि शंस्यते ।
 तदल्पजलसंयुक्तं मन्यनैर्मथितं भवेत् ॥ १५५ ॥
 तक्रमुद्धृतसारन्तु शुण्ठीचूर्णयुतं पिबेत् ।
 तक्रमेण निर्वले जाते त्यक्ते चास्त्रादिभोजने ॥ १५६ ॥
 शरीरे जात रुक्षत्वं शुक्लत्वं मूत्र नेत्रयोः ।
 किञ्चित् स्निग्धं पिबेत् तक्रं ततश्चाधिकसारवत् ॥ १५७ ॥
 तक्रं सनवनीतञ्च पिबेन्नागरसंयुतम् ।
 शनैः शनैः हरेदन्नं तक्रान्तु परिवर्द्धयेत् ॥ १५८ ॥
 तक्रमेव यथाहारो भवेदन्नविवर्जितः ।
 तक्रसात्म्यं यथा कुर्यान्नैवान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ १५९ ॥
 बुभुक्षायां पिपासायां पिबेत् तक्रं सनागरम् ।
 अमं न कुर्याद्बहुशो न कुर्याद्बहुभाषणम् ॥ १६० ॥
 न कुर्यान्नैथुनं तक्रपाने क्रोधं विवर्जयेत् ।
 एवं यः सेवते तक्रं ग्रहणी तस्य नश्यति ।
 शौघमेव न सन्देहः शौर्यया द्यूतकारिणः ॥ १६१ ॥
 प्रशान्ते ग्रहणीरोगे अन्नं गृह्णाति योगतः ।
 अन्नत्यागविधानेन गृह्णीयाच्च शनैः शनैः ॥ १६२ ॥
 ग्रहणीरोगिणां तक्रं हितं दोषत्रयापहम् ।
 कालकूटविषं साक्षादन्वया परिसेवितम् ॥ १६३ ॥

तस्मात् यत्नेन संसेष्यं तक्रं संचहणीगदे ।

ग्रस्तं मातःपरं किञ्चिद् ग्रहणीरोमशाक्तये ॥ १६४ ॥

इति सर्वग्रहण्यां तक्रसेवनविधिः ।

आम्नातकाम्बजम्बूत्ये कषाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागून्तु भुक्ता कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ १६५ ॥

अङ्गोटमूलं धातक्यो विल्वपेशौ महौषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगहरं परम् ॥ १६६ ॥

अङ्गोटस्य त्रयोभागाः भागश्चैकोऽरुणाभवः ।

तण्डुलोदकसंपीतः सर्वकुक्ष्यामयापहः ॥ १६७ ॥

तक्रेण वल्कलं पीतं स्निग्धं पथ्यातरुज्वम् ।

ग्रहणीं नाशयेत् क्षिप्रमामरक्ताश्रितां ध्रुवम् ॥ १६८ ॥

स्निग्धानि बालविल्वानि खादेत् क्षौद्रेण मानवः ।

तक्रेणाऽनलगर्भेण सार्धं तद् ग्रहणीं जयेत् ॥ १६९ ॥

बालविल्व बला शुण्ठी धातकी मुस्तधान्यकैः ।

कषायैः साधिता हन्ति यवागूर्ग्रहणीगदम् ॥ १७० ॥

जम्बूदाडिमः शृङ्गाट पाठाकच्चटपक्षवैः ॥ १७१ ॥

पक्कं पर्युषितं बालविल्वं सगुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतिसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १७२ ॥

चाङ्गेरी स्वरसे दद्याद् घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

अजाक्षीरस्य च प्रस्थं पिबेत्सर्पिरिहौषधैः ॥ १७३ ॥

व्योषविल्वकपित्थानि समङ्गा धातकी घनम् ।

अजाज्यतिविषा मोचा धान्यकोत्पलबालकम् ॥ १७४ ॥

बला यवानिकाम्मिष पाठा ग्रन्थिकदाडिमम् ।

अक्षप्रमाणैरेतैस्तु सर्पिः सिद्धं महागुणम् ॥ १७५ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं शूलगुल्मज्वरापहम् ।

कफवातारुचिहरं वलवर्णान्निवर्धनम् ॥ १७६ ॥

कृमिदोषगुदभ्रंशयक्तत्प्लीहामयापहम् ।

सर्वातिसारशमनं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १७७ ॥

इति चाङ्गेरी वृतम् ।

पिप्पली नागरं पाठा श्वदंष्ट्रा च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥

गण्डारी पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यकचित्रकम् ।

पिष्ट्वा कल्कं क्षिपेत् काथे द्रवैरर्द्धपलैः पृथक् ॥ १७९ ॥

पलानि सर्पिषश्चात्र चत्वारिंशत्प्रदापयेत् ।

चाङ्गेरी स्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ १८० ॥

मृदग्निना साधयेत्तत् सर्पिः सिद्धं निधापयेत् ।

तदाहारे विधातव्यं पाने च योगिकैर्बुधैः ॥ १८१ ॥

ग्रहण्यर्थोविकारघ्नं गुल्महृदोगनाशनम् ।

शोथप्लीहोदरानर्शं मूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥ १८२ ॥

कामहिक्कारुचिश्वास सदनं पार्श्वशूलनुत् ।

बलपुष्टिवर्णकरमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८३ ॥

अत्र गण्डार्यादिचित्रकान्तैस्त्रिपलिकैरेभिः षोडशगुणैः

जलैस्तथा काथयेद्यथा कषायः स्नेहसमत्वं भवतीति ।

इति वृहत्चाङ्गेरी वृतम् ।

मुस्तकातिविषा विष्व चूर्णितं कौटजं तथा ।

मधुना वापि संलीढं ग्रहणीं हन्ति सर्वजाम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलक सुस्त्रिंशं बालविष्वं गुडान्वितम् ।

शेषे द्रवानुपानं स्यात् संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ १८५ ॥

श्वेतो वा यदि वा रक्तः प्रपक्वो ग्रहणीगदः ।

गुडेनाधिकसंज्ञेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ १८६ ॥

विष्वाम्बु शक्रयवबालकमोचसिद्ध

भाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयञ्च ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
 शोषं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ १८७ ॥
 भोजनार्थं ससुन्नानां वर्चोवेगविनाशनम् ।
 आरनालोदकैः पिष्टं प्रातः पिष्टकभक्षणम् ॥ १८८ ॥
 केशराजोऽर्जुनचारं प्रातः पीतञ्च मस्तुना ।
 निहन्ति साममत्यर्थमचिराद् ग्रहणीरुजम् ॥ १८९ ॥

इति सिद्धोऽयं योगः ।

कपित्थमधिलीढ्वैव सव्योषं क्षौद्रशर्करम् ।
 कट्फलं मधुसंयुक्तं मुच्यते जठरामयात् ॥ १९० ॥
 ब्रूषणत्रिफला कल्के विस्वमात्रे गुडात्पले ।
 सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ १९१ ॥

इति अष्टपलकं घृतम् ।

विस्वाग्नि चव्यार्द्रकमृङ्गखैरैः
 काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदीत्ये
 शोथाग्निसादाऽरुचिनुद्धरिष्ठम् ॥ १९२ ॥

इति विल्वाद्यं घृतम् ।

मसूरस्य तुला काथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १९३ ॥
 तस्मिन् द्विगुणे क्षीरे ग्रहणीघ्नं त्रिदोषनुत् ।
 दुर्नामानिलविष्टम्भं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १९४ ॥
 बलवर्णकरं हृद्यमग्निसन्दीपनं परम् ।

इति बृहन्मसूराद्यं घृतम् ।

यवानो पिप्पलीमूलं चतुर्जातकनागरैः ।
 मरिचाम्निजलाजाजी धान्यसौवर्चलैः समैः ॥ १९५ ॥

वृक्षान्नधातकी कृष्णाविष्व दाडिम तिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १८६ ॥

चूर्णोऽतिसारग्रहणी क्षयगुल्मगलामयान् ।

श्वासं कासाऽरुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८७ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ।

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ १८८ ॥

तं पिवन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ॥ १८९ ॥

इति मधूकपुष्पाशकः ।

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य

शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य

व्योषेभ कृष्णाहवुषाजमोदैः ॥ २०० ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफला यवानी

पाठाग्नि धान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-

वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ २०१ ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं

यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः

सश्वासकास स्वरभेदशोथाः ॥ २०२ ॥

शाम्यन्ति चाऽयं चिरमन्तरग्नेः

हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनोऽयं

कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥ २०३ ॥

तैले त्रिवृक्षनाक् भ्रष्टः त्रिसुगन्धि पक्षं पक्षम् ।

सुसिद्धे निक्षिपेदत्र गुडं कल्याणपूर्वके ॥

इति कल्याणगुडः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानौ मरिचानि च ॥ २०४ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकं तथा ।

सौवर्चलं सैन्धवञ्च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ २०५ ॥

आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुक्षिका ।

नागरेन्द्रयवाश्चैव षड्विंशत्येककार्षिकम् ॥ २०६ ॥

मृद्दीकायाः प्रधानाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ।

त्रिहतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धं तुलां तथा ॥ २०७ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ वामलक्ष्या रसस्य तु ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २०८ ॥

श्रीदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।

तावन्मात्रं प्रयुञ्जीत भिषक् दृष्ट्वा यथा बलम् ॥ २०९ ॥

सर्वांश्च ग्रहणीरोगान् प्रमेहाश्चैकविंशतिम् ।

उरोघातं प्रतिश्यायं दीर्घल्यं वृद्धिसङ्कयम् ॥ २१० ॥

ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्यात्कान्तिं मतिं स्वरम् ।

पाण्डुरोगान् जवाक्षन्ति रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥ २११ ॥

धातुक्षीणो वयःक्षीणः क्षीणः स्त्रीभिः क्षयी तथा ।

तेभ्यो हितञ्च सर्वेभ्यो बन्ध्यानाञ्चैव पुचदम् ॥ २१२ ॥

रूपौदार्यं स्वरौदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।

महाकल्याणकं नाम रसायणमनुत्तमम् ॥ २१३ ॥

इति महाकल्याणगुडः ।

विडङ्गं पिप्पलीमूलं त्रिफला धान्यचित्रकान् ।

मरिचेन्द्रयवा आजौ पिप्पली हस्तिपिप्पलीः ॥ २१४ ॥

खवणान्यजमोदाञ्च चूर्षितं कार्षिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णं भागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ २१५ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थान् गुडानर्घतुलांस्तथा ।
 पक्वा मृदग्निना खादेद्दरोदुम्बरोन्मितम् ॥ २१६ ॥
 गुरु भुक्तं न चात्र स्यात् विहाराहारमन्त्रणे ।
 मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रक्षयमरोचकम् ॥ २१७ ॥
 श्वयथुं गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमक्षयम् ।
 कुष्ठार्शःकामलामेहान् गुल्मोदरभगन्दरान् ॥ २१८ ॥
 ग्रहणीपाण्डु रोगांश्च हन्ति सर्वामयांस्त्वयम् ।
 कल्याणको गुडः ख्यातः सर्वास्त्रुतुषु योजितः ॥ २१९ ॥

इति कल्याणको गुडः ।

चित्रकामृतचाफ्फे रौचव्यग्रन्यिकनागरम् ।
 विल्वञ्च धातकी पाठा क्लीवेरं सपुनर्नवम् ॥ २२० ॥
 कुटजत्वक्फलं लोध्रं पृथक् पञ्चपलांशकम् ।
 जले चतुर्गुणे सिद्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ २२१ ॥
 आर्द्रकस्वरसं मुस्तं प्रसन्नं चान्नकाष्ठीकम् ।
 तुलार्घञ्च पृथग् दद्याद् गुडस्यार्घतुलां पचेत् ॥ २२२ ॥
 तन्तुमत्सदृशं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ।
 त्र्यम्बकं त्रिफला मुस्त यवानी जीरकद्वयम् ॥ २२३ ॥
 चूर्णमष्टपलैरेतैः सिद्धं शीते प्रदापयेत् ।
 मात्रामग्निबलं ज्ञात्वा उपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २२४ ॥
 मन्दाग्न्युपहताः केचिद्ये च वातकफामयैः ।
 हतास्तेभ्यो हितं चेदं वज्रिहृद्विकरं परम् ॥ २२५ ॥
 ग्रहणीदोषशूलघ्नं श्लेष्मपाण्डुमयापहम् ।
 श्वासकासज्वरार्शोघ्नं ग्रीहगुल्मोदरापहम् ॥ २२६ ॥
 दीर्घकालोत्थितश्चैव हन्ति रोगगणस्त्रिदम् ।
 दृष्टं वारसहस्रेण किं पुनश्चाचिरोत्थितम् ॥ २२७ ॥

गुडं कल्याणकं नाम वृथं पौष्ट्यं बलप्रदम् ।

इति कल्याणकं गुडम् ।

मस्वारणाल चाफ्रेरी शृङ्गवेररसं तथा ।

तुलार्घ्वन्तु पृथक् दद्यादामलक्याः शतार्घ्वकम् ॥ २२८ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ गुडस्यार्घ्वतुलां पचेत् ॥ २२९ ॥

वत्सकातिविषा कुष्ठं धातकी च रसाञ्जनम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं दारुचव्यं सचित्रकम् ॥ २३० ॥

सत्तारलवणं चूर्णं दद्यादर्घ्वपलांशकम् ।

मात्रामग्निबलापेक्षी चोपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥

दुर्नामश्वासकासघ्नो ग्रहणीदोषमेहनुत् ।

गुल्मीदावर्तहृद्रोग शोफपाण्डुमयापहः ॥ २३२ ॥

कफवातामदोषघ्नः पाचनो वक्त्रिदीपनः ।

गुडकल्याणको नाम्ना वृथः पुष्टिबलप्रदः ॥ २३३ ॥

इति गुडकल्याणकः ।

कुष्माण्डकानां पक्वानां खिन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।

सर्पिष्प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ २३४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ २३५ ॥

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपलं तथा ॥ २३६ ॥

तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेवतु ।

प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥ २३७ ॥

तावत्पाकं प्रकुर्वीत मृदुना वक्त्रि नाभिषक् ।

यावद्दर्बीप्रलेपः स्यात् तदैवमवतारयेत् ॥ २३८ ॥

श्रीदुम्बरं चामलकं वादरं वा प्रमाणतः ।

यथा बलं तु कायस्य भक्षयेत्तु गुडं नरः ॥ २३९ ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।

प्रसह्य ग्रहणीदोषान् कुष्ठानर्शोभगन्दरान् ॥ २४० ॥

ज्वरमानाहृद्दोग गुल्मोदरविसृचिकाः ।

कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैकविंशतीन् ॥ २४१ ॥

वातशोणितवीसर्पं राजयक्ष्माहलीमकान् ।

कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररुढांश्चापि नाशयेत् ॥ २४२ ॥

व्याधिक्लीणा वयः क्लीणाः स्त्रीषु क्लीणाश्च ये नराः ।

तेषां हितश्च बल्यश्च वयःस्थापन एव च ।

गुडकल्याणको नाम्ना बन्ध्यायाः पुत्रदः परः ॥ २४३ ॥

इति कुष्माळकल्याण गुडः ।

त्रिवृत्तिक्ता निकुम्भा च खदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।

विशाला सुस्तकं शुण्ठी कमिशतुर्हरीतकी ॥ २४४ ॥

द्विपलांशाः पलान्यष्टौ भस्मातकफलानि च ।

सूरणं द्वादश प्रोक्तं षट् पलं वृद्धदारकम् ॥ २४५ ॥

एतानि खण्डशः कृत्वा द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।

पादशेषन्तु कुर्वीत पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ २४६ ॥

कन्दस्तिक्तास्त्रिवृद्धक्लिर्मुस्तैलामरिचत्वचम् ।

नागकेशरचूर्णश्च ह्येकैकं द्विपलोन्मितम् ॥ २४७ ॥

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि गुडमध्ये विनिक्षिपेत् ।

भक्षयेद् गुटिकां प्राज्ञः कर्षांशां पथ्यभुङ्क्ते नरः ॥ २४८ ॥

वातपित्तकफप्रायां द्विदोषां साक्षिपातिकाम् ।

ग्रहणीं नाशयत्याशु चक्रपाणिर्यथाऽसुरान् ॥ २४९ ॥

कामलाकुष्ठमेहार्थः पाण्डुरोगभगन्दरान् ।

खययूदरगुल्मांश्च जयेत्सम्यक् प्रयोजितः ॥ २५० ॥

सर्वास्त्रुतुषु कर्त्तव्यो गुडोऽयं बहुशालिकः ।

इति बहुशालि गुडः ।

आलिप्य तापीकरवीरकाभ्यां
 वैश्वानरे प्रज्वलिते निधाय ।
 तप्तं सुतप्तं विनियोज्य तन्ने
 निर्वाप्य वारान् बहुशः सुलोहम् ॥ २५१ ॥
 एभिः प्रकारैः सुसृताश्च लोहाः
 चूर्णीकृताश्चापि पलानि चाष्टौ ।
 सर्पिष्पलं तैलपले पलानि
 चत्वारि चादाय वरारसस्य ॥ २५२ ॥
 तक्रस्य चान्नस्य चतुष्पलानि
 कर्षश्च कर्षं पृथगौषधानाम् ।
 व्योषाजमोदा चविकानलानां
 मूलं प्रदद्याद्दशपिप्पलीनाम् ॥ २५३ ॥
 सिन्धुप्रभूतं सविडङ्गचूर्णं
 तन्नेन हन्यादग्रहणीं समस्ताम् ।
 अर्शांसि शोथं परिणामसंज्ञं
 शूलञ्च दीप्तिं प्रकरोति वज्रेः ॥ २५४ ॥

इति सारकल्पोऽयम् ।

पलार्धमरुणायास्तु द्विपले कुटजत्वचः ।
 केशराजस्य मूलानि कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २५५ ॥
 सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्वा पादस्थिते रसे ।
 दत्त्वा सप्तपलं तस्मिंश्छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २५६ ॥
 शोथं पक्करसं भूयः पचेद्दार्वीप्रलेपनम् ।
 विश्वातिविषयोश्चूर्णं सुस्तस्येन्द्रियवस्य च ॥ २५७ ॥
 प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्वा तदक्षमात्रकम् ।
 तदग्नित्वानुभुञ्जीत काष्ठीकान्नप्रसाधितान् ॥ २५८ ॥
 मत्स्यान् गोपुच्छसंज्ञांस्तु छागक्षीरं ततः पिबेत् ।

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २५८ ॥

इति अपराजितो लेहः ।

इति वज्रसेनसङ्कलिते ग्रहणीनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अर्शोनिदानमाह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदबलित्वये ॥ १ ॥
 दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।
 मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥
 कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।
 प्रमितात्याशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥
 लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
 शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥
 कटुक्ललवणोष्णानि व्यायामान्यातपप्रभाः ।
 देशकालावशिशिरो क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
 विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वं पानान्नभोजनम् ।
 पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥
 मधुरस्निग्धशीतानि लवणान्नगुरूणि च ।
 अव्यायामदिवास्वप्न शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
 प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
 श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥
 हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यात् इन्द्रोत्पन्नानि च ।
 सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सङ्गजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भोऽन्नस्य दीर्घं कुक्षेराटोप एव च ।
 कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽस्यविट्कता ॥ १० ॥

ग्रहणी दोषपाण्डुर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिदृश्ये ॥ ११ ॥
 गुदाङ्गुरा बद्धनिलाः शुष्कास्त्रिमिचिमान्विताः ।
 स्नानाः श्यावारुणाः स्तम्भा विशदाः परुषाः खराः ॥ १२ ॥
 मिथो विसदृशा वक्रास्तूष्णा विस्फुटिताननाः ।
 विम्बीकर्कशुर्खर्जूर कर्कोटिफलसन्निभाः ॥ १३ ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्क्षिप्रार्थकोपकाः ।
 शिरः पार्श्वशकट्यूरुवङ्कणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 क्षवथूद्गारविष्टभङ्गदृग्रहाऽरोचकप्रदाः ।
 खासकासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
 तैरात्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विषद्वमुपवेश्यते ॥ १६ ॥
 कृणत्वङ्गुलविण्मूत्र नेत्रवक्त्रश्च जायते ।
 गुल्मप्लीहोदराष्ठीला सम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

इति वातार्शोनिदानम् ।

अथ तस्य चिकित्सायाः ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासन-
 प्रतिसिद्धमिति । वातजे स्नेहस्वेदादीति ।

लवणान्यर्कपत्राणि विनीय तरुणानि च ।
 तैलेनाम्लेन युक्तानि युक्त्या क्षारं दहेद्विषक् ॥ १८ ॥
 उष्णोदकेन मद्यैर्वा रसैरन्ध्रैस्त्व लाभतः ।
 पीतः प्रशमयत्येष क्षारोऽर्थो वातसम्भवम् ॥ १९ ॥

इति लवणादिक्षारः ।

अथ पित्ताऽर्शो निदानम् ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीता सितप्रभाः ।
 तन्मृक्षक्साविणो विस्त्रा स्तनयो मृदवस्तथा ॥ २० ॥

शुकजिह्वायुक्तत्खण्ड जलीकोवक्त्रसन्निभाः ।
 दाहपाकज्वरस्वेद दृग्मूर्च्छाऽरतिमोहदाः ॥ २१ ॥
 सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सांमाह ।

पित्तजेषु विरेचनमिति ।

बालकं शृङ्गवेरञ्च यापयेत् तण्डुलाम्बुना ।
 मधुयुक्तं प्रशमये दर्शःपित्तसमुद्भवम् ॥ २३ ॥

अथ कफाऽर्शो निदानम् ।

श्लेष्मोत्थणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
 उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ २४ ॥
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाक्याः स्पर्शनप्रियाः ।
 करौरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २५ ॥
 वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सकासश्वासहृत्तास प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २६ ॥
 मेहकृच्छ्रशिरोजाड्य शिशिरन्वरकारिणः ।
 क्लैव्याग्निमार्दवहृदि समप्रायविकारदाः ॥ २७ ॥
 वसाभासकफप्राय पुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सा ।

कफजे शृङ्गवेरस्य क्वाथो नित्योपयौगिकः ।

अथ सर्वात्मकाश्चोनिदानम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सांमाह ।

यथास्त्रौषधसंयुक्तं पाययेत्कहजेषु च ।
 सर्वास्त्र्यर्शांसि मतिमान् पूर्वमाक्षेपनादिभिः ।

स्वेदरक्तावसेकैश्च जयेच्च हितभोजनैः ॥ ३० ॥
 त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शांसि चातिसारश्च ग्रहणीगुद एव च ॥ ३१ ॥
 एषामग्निबले ह्रीने वृद्धिं वृद्धे परिक्षयः ।
 तस्मादग्निं सदा रक्षेदेषु त्रिषु विशेषतः ॥ ३२ ॥
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमार्शसैः ॥ ३३ ॥
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।
 गुदजाऽविपरीतेन न तत्कार्यं कदाचन ॥ ३४ ॥
 शालिषष्टिकगोधूमयवान्नं संस्कृतं घृतैः ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥ ३५ ॥
 मांसैर्मांसरसैर्वापि कन्दवार्त्ताकुमूलजैः ।
 जीवन्त्युपोदकाशकै स्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ३६ ॥
 अन्यैश्च सृष्टविण्मूत्रमरुद्भिर्वह्निदीपनैः ॥ ३७ ॥
 वातातिसारवद्विन्नवर्चांस्यऽर्शांस्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसकृत् ॥ ३८ ॥
 प्रवृत्तबहुलाऽस्त्राणि पित्तशोणितनाशनैः ।
 योगैरुपाचरेत्तत्तु विड्बन्धे बन्धनाशनैः ॥ ३९ ॥
 कृष्णसर्पवराहोद्वज्रम्बूक वृषदंशनाम् ।
 वसामभ्यञ्जनं दद्याद्धूपनं वार्षसां हितम् ॥ ४० ॥

इति कृष्णसर्पादि वसाया अभ्यञ्जनं धूपनञ्च ।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ४१ ॥
 नृकेशं सर्पनिर्मोकं वृषदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूलं शमीपत्र मर्शसां धूपनं परम् ॥ ४२ ॥

इति नृकेशादि धूपनम् ।

निशा कोशातकीचूर्णं विशुष्कं सैन्धवान्वितम् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ४३ ॥

इति निम्बादि लेपः

कृष्णानिशा शङ्खसुवर्चिका च

करञ्जबीजं सदलञ्च सिन्धुः ।

गुल्माफलं केशरमध्यबीजं

समूलकन्तुत्यक्केर्मपाच्यम् ॥ ४४ ॥

दक्षस्य वर्चः कनकं यवान्नी

कोशातकीबीजरसश्च तुल्यः ।

स्रङ्गकदुग्धेन च भावयित्वा

पश्चात् प्रभार्य सुरभीरसेन ॥ ४५ ॥

क्षित्वा विष्टब्धाय विष्टब्धं योज्यं

लेपं विदध्याद् गुदजक्षयाय ।

ग्रन्थार्पुदं पूयवहाञ्च नाडीं

सगण्डमालामपचीं प्रहन्ति ॥ ४६ ॥

शस्त्रादिभिर्ये च जिताः प्रलेपा-

त्तेऽपि प्रणश्यन्त्यधिमांसदोषाः ।

इति सिद्धयोगोऽयम् ।

गुदश्चयथुशूलार्त्तं मन्दाम्निं पाययेत्तु तम् ।

द्रूपणं पिप्पलीमूलं पाठा हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ४७ ॥

सौवर्चलं पुष्कराख्य मजाजी विस्वपेशिकम् ।

विडं यवान्नी ह्रबुषा विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ४८ ॥

तिन्तिडीकञ्च मण्डेन मद्येनोणोदकेन च ।

तथार्शो ग्रहणीदोषाश्चूलानाहाञ्च मुच्यते ॥ ४९ ॥

इति द्रूपणाद्यं पूर्यम् ।

पूतीकमभया सुस्तं भूनिम्बाऽसितवत्सकाः ।

शूरणाम्निकसिन्धूत्वं देवदासी च चूर्णिता ॥ ५० ॥

तक्रेण पिबतश्चात्रं तक्रेणैव समग्रतः ।

मासात्पक्वफलानीव पतन्त्यर्शांस्त्र्यसंशयम् ॥ ५१ ॥

इति अर्शः पातनम् ।

विडङ्गसारामलकश्च पिष्टं

भस्मातकक्वाथमधुप्रगाढम् ।

अर्शांसि जन्तुंश्च जयत्यजीर्णान्

क्षयश्च सन्धुक्षयति क्षणेन ॥ ५२ ॥

कठिनं यः पुरीषन्तु कच्छान्मुञ्चति मानवः ।

सष्टृतं लवणैर्युक्तं नरोऽपानजहं पिबेत् ॥ ५३ ॥

सक्तुर्दधिरसोपेतो दधिसर्पिः समायुतः ।

त्वक्पत्रैला विडम्बोषजीरकद्वयमित्रितः ।

विड्विबन्धामशूलघ्नो रोचनो गुदजे हितः ॥ ५४ ॥

विड्विबन्धे हितं तक्रं यवानौविडसंयुतम् ॥ ५५ ॥

सैन्धवं नागरं पाठा दाडिमस्त्र रसं गुडम् ।

सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५६ ॥

गुडभस्मातकं शुण्ठी विडङ्गं वृद्धदारकम् ।

त्रिगुणं दीपनं वृष्यमर्शसो विड्विबन्धनुत् ॥ ५७ ॥

इति गुडाद्यं चूर्णम् ।

न प्ररोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।

तक्राभ्यासोऽर्शसां कार्यो बलवर्णाम्निवृद्धये ।

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ॥ ५८ ॥

तेन पुष्टिर्बलं वर्णं प्रहर्षश्चोपजायते ।

वातक्षेपविकाराणां शतश्च विनिवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥

चिरवित्त्वाम्निसिन्धूत्यनागरेन्द्रयवारलून् ।

तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ ६० ॥

हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमायुतम् ।

एष प्रलेपकः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ ६१ ॥

इति हरिद्रादि प्रलेपः ।

स्वेदो गोमयपिण्डेन सक्तनामलकेन च ।

शतपुष्पेण वा कार्थ्यो गुदजानां निवृत्तये ॥ ६२ ॥

इति गुदस्वेदः ।

सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ।

त्रिवृहन्तीयुतां वापि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ६३ ॥

अम्बुना वाप्यपामार्गमूलं वा तण्डुलाम्बुना ।

तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्धनम् ॥ ६४ ॥

कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥ ६५ ॥

तिलभस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् ।

दुर्नाम श्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ६६ ॥

मृत्क्षिप्तं शूरणं कन्दं पक्त्वाग्नी पुटपाकवत् ।

दद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ६७ ॥

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवारिणा ।

खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति द्विजदार्याङ्गपुष्टिदम् ॥ ६८ ॥

खिन्नं वार्त्ताकुफलं व्योषायाः क्षारजेन सलिलेन ।

तदघृतभृष्टं युक्तं गुडेन तृप्तितां याति ॥ ६९ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्यान्वेव सुवृद्धगुदजानि ।

नाशं प्रयान्ति पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ ७० ॥

इति वार्त्ताकुपुटपाकः ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुकण्डुरुजापहा ।

गुदजान्नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया ॥ ७१ ॥

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ७२ ॥

दुःस्पर्शकेन विस्वेन यवान्या नागरेण वा ।
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हृन्म्यर्शसां रुजम् ॥ ७३ ॥
 प्रातः प्रातरदृष्टार्शो ब्रह्मचारौ गुडाभयाम् ।
 गोमूत्रद्रोणसंसिद्धां भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ७४ ॥
 कुशमूलं बलायुक्तं पानं तण्डुलधावनम् ।
 रुणद्धि गुदजास्त्रावं प्रदरं वापि सर्वजम् ॥ ७५ ॥
 शस्त्रैर्वापि जलौकाभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।
 शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ ७६ ॥

इति शोणितस्त्रावविधिः ।

रुग्गतं कफवातेन अत्यर्थं गुदकीलकम् ।
 स्वेदयेद्वा वृषापिण्डैः रास्त्रया वाथ शिग्रुभिः ॥ ७७ ॥
 नागरं ग्रन्थिकं चव्यं पिप्पली क्षारचित्तकम् ।
 एतैश्च पलिकैः सर्वैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥
 उदकस्य त्रयो भागाः क्षीरस्यैकं तदेकतः ।
 दुर्नामश्वासकासघ्नं ग्रीह पाण्डुमयापहम् ॥ ७९ ॥
 विषमज्वरशान्त्यर्थं तृणारोचकनाशनम् ।
 एतत् षट्पलकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ८० ॥

इत्युदकषट्पलं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।
 साधितं पिबतः सर्पिः पतत्यर्शांस्यऽसंशयम् ॥ ८१ ॥

इति पलाशचारघृतम् ।

चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुंबुरुणि च ।
 यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ ८२ ॥
 चित्तकं विष्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥ ८३ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकण्ठं परिस्रवम् ।

गुदवङ्कणशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ८४ ॥

इति चव्याथं घृतम् ।

क्रीवेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गा चित्रचव्यकम् ।

पाठा सातिविषा विष्व' धातकी देवदारु च ॥ ८५ ॥

दावीत्वङ् नागरं मांसी मुस्तं चारो यवाग्रजः ।

चित्रकश्चेति पेष्ठाणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ ८६ ॥

एकत्र साधयेत्सर्वं तत्क्षर्पिः परमौषधम् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणी पाण्डुरोगीऽरुची तथा ॥ ८७ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहप्रवाहके ।

पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतच्चिदोषनुत् ॥ ८८ ॥

इति क्रीवेराद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ८९ ॥

द्वौ चारौ हबुषा चैव दद्यादर्क्षपलोन्मितान् ।

दधिकाष्ठीकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥ ९० ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ९१ ॥

अर्शसां नाशनं त्रैलोक्यं तथा गुल्मोदरापहम् ।

ग्रन्थर्वुदापची कास कफमेदोऽनिलानपि ॥ ९२ ॥

नाशनयेद् ग्रहणीदोषं क्षययुं सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ॥ ९३ ॥

सर्वांस्तान्नाशनयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।

इति चन्निघृतम् ।

मस्रातक सहस्रांश्च जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टान् कषायमवतारयेत् ॥ ९४ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कल्मेषिमानि दापयेत् ।

वृषणं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ ८५ ॥
 हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ।
 द्वौ क्षारौ हवुषा चैव दद्यादर्धपलोमितान् ॥ ८६ ॥
 दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।
 आर्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥ ८७ ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैः मृद्वग्निना पचेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मृदाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८८ ॥
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं गूढवातानुलोमनम् ।
 कफवातोद्भवे गुल्मे म्लीहोदरदकोदरे ॥ ८९ ॥
 शोफं पाण्ड्यामयं कासं ग्रहणी श्वासमेव च ।
 एतान् विनाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ९० ॥

इति वृद्धदग्निघृतम् ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थनिरुक्षिताः ।
 विलोमवातशूलार्त्ता स्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ ९०१ ॥
 पिप्पली मधुकं विल्वं शताह्वा मदनं वचा ।
 कुष्ठं शठी पुष्कराह्वं चित्रकं देवदारु च ॥ ९०२ ॥
 पिष्ट्वा तैलं विपक्षव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
 अर्शसां वृद्धवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ ९०३ ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कट्यू रूष्ट्रदीर्घस्थमानाहं वङ्गणामयम् ॥ ९०४ ॥
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोथं वातवर्चो विनिग्रहम् ।
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ ९०५ ॥

इति पिप्पल्यायं घृतम् ।

काशीश दन्तीसिन्धूथ करवीरानलैः पचेत् ।
 तैलमर्कपयो मिश्रमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ ९०६ ॥

इति काशीशायं घृतम् ।

काशीशं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ।
 शिलाभिदश्चमारञ्च जन्तुघ्नं दन्तीचिचकम् ॥ १०७ ॥
 हरितालं तथा स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेत्समैः ।
 तैलं सुहृत्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥
 एतदभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारवत् पातयेद् ध्रुवम् ।
 क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूषयेद्वलिम् ॥ १०९ ॥

वृद्धकाशीशायं तैलम् ।

दन्यश्चमारकाशीश विडङ्गैलाग्निसैन्धवैः ।
 सार्कक्षीरैः पचेत् तैलमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ ११० ॥

इति दन्यायं तैलम् ।

लवणोत्तमवक्त्रि कलिङ्गयवान्
 चिरबिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।
 पिब सप्तदिनं मथितांशुलितान्
 यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १११ ॥

इति लवणोत्तमायं चूर्णम् ।

कटुत्रयं वचाहिङ्गु पाठाक्षारी विषद्वयम् ।
 चव्यतिक्तकलिङ्गानि गजाङ्गालवणानि च ॥ ११२ ॥
 ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गुणो द्वाविंशको मतः ॥ ११३ ॥
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात् ततो नरः ॥ ११४ ॥
 विडालपदकं वापि पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 श्वासं हन्यात्तथा शोथमर्शासि च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥
 कृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सकृथिशूलमरोचकम् ।
 म्लीहानं सप्रमेहञ्च कामलां पाण्डुरोगताम् ॥ ११६ ॥
 आमवातमुदावर्तमन्धवृद्धिगुदक्लमीन् ।

हृत्पञ्च ग्रहणीरोगान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ११७ ॥

इति कटुत्रयाद्यं चूर्णम् ।

भस्मातकश्च त्रिफलां दन्तीचित्रकमेव च ।

एतानि समभागानि सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ॥ ११८ ॥

कपालपुटसम्पक्कं मृदुना गोमयाग्निना ।

एतत्कल्याणलवणं श्रेष्ठमर्थोविकारिणाम् ॥ ११९ ॥

इति कल्याणलवणम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-

गुल्माऽरुचिश्चसन कण्ठहृदामयेषु ॥ १२० ॥

इति समशर्कराचूर्णम् ।

व्योषाऽग्न्यऽरुष्करविडङ्गतिलाभयानां

चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

दुर्नामशोथगरकुष्ठशक्तादिवन्धान्

अग्नेर्जयत्य बलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ १२१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

तिक्ततुम्बुरद्भवं तैलं तैलमलसि सम्भवम् ।

आक्षोटकरसञ्चैव रसं निगुण्डिगोमयैः ॥ १२२ ॥

प्रत्येकैकान्तु सर्वेषां ग्राह्यं पलचतुष्टयम् ।

कर्पेकं सैन्धवं दद्याद्दन्तीमूलं द्विमाषकम् ॥ १२३ ॥

द्विमाषं सर्जिकाक्षारमेतत्तैलं विपाचयेत् ।

तिक्ततुम्बीकृता वर्त्ती र्यवेन्द्रस्वरसेन च ।

तैलेनाभ्यक्षनेनैव दद्यात् दुर्नामशान्तये ॥ १२४ ॥

इति फलवर्त्तितैलम् ।

त्रिकत्रयं वचाहिङ्गु पाठाचारौ निशाद्यम् ।
 चम्यतिक्ताकलिङ्गानि शताङ्गालवणानि च ॥ १२५ ॥
 ग्रन्थिविष्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लेष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १२६ ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात्ततो नरः ॥ १२७ ॥
 श्वासं हन्वात्तथा शोथमग्नांसि च भगन्दरान् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥ १२८ ॥
 हिक्काश्वासं प्रमेहांश्च कामलापाण्डुरोगताम् ।
 आमवातमुदावर्त्तं मन्त्रदृष्टिगुदकमीन् ॥ १२९ ॥
 अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।
 महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ॥ १३० ॥
 अप्रजानाञ्च नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।
 विजयो नाम चूर्णोऽयं महाव्याधिहरः परः ॥ १३१ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

त्रिफलादशमूलाम्नि निकुम्भानां पलं पलम् ।
 वारिद्रोणे शृतं पाद शेषे गुडतुलायुतम् ॥ १३२ ॥
 आन्यभाण्डे स्थितं मासं दन्त्यरिष्टो निसेवितः ।
 गुदजकम्युदावर्त्तं ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १३३ ॥
 अरिष्टादेस्तु सन्धानं धातकीलिसभाजने ।
 पानमानमरिष्टादेः काथपानसमं जगुः ॥ १३४ ॥
 भेषजत्वात् पलचैकं प्रथमं मदलक्षणम् ।

इति दन्त्यरिष्टः ।

सनागराऽरुष्करहृद्दारकम्
 गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
 अशेषदुर्नामकरोगदारकं

करोति वृषिं सहसैव दारकम् ॥ १३५ ॥

इति चतुःसमी मोदकः ।

मरिचमहौषधिचित्रक शूरणभागाः यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमी गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १३६ ॥
ज्वलयति ज्वलनं जाठर मुन्मूलयति शूलगुदगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लेपदमर्शांसि प्रणाशयत्याशु ॥ १३७ ॥

इति स्वल्पशूरणमोदकः ।

पूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाऽर्धो मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १३८ ॥

इति शूरणपिण्डी ।

षोडश शूरणभागा वज्जेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्धेन ॥ १३९ ॥
त्रिफलाकणा समूला तालीशाऽरुष्करकमिघ्नानां
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥ १४० ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णम् ॥ १४१ ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुहृथभोजनरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ १४२ ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भौमस्य मारुतेरपि महाशनौ तेन तौ जातौ ॥ १४३ ॥
अग्निबलबुद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रक्षारान्निभिर्विनाय्यर्शंसामेषः ॥ १४४ ॥
श्वयथुश्लेपदगदजित् ग्रहणीश्च तथा कफानिलजाम् ।
नाशयति बलीपलितं मेधाङ्कुरते जराश्च हरेत् ॥ १४५ ॥
द्विकां श्वासं कासश्च सराजयश्चप्रमेहांश्च ।

प्लीहानश्च तथोग्रं हन्याशु रसायनं पुंसाम् ॥ १४६ ॥

इति वृषत् ग्रस्यमोदकः

हरौतकीनां त्रिपलं त्रिपलं कटुकत्रयम् ।

त्वक्पत्रं सार्धपलकं गुडस्यार्धपलं मतम् ॥ १४७ ॥

अगस्यमोदकानेतान् कल्पितान् परिभक्षयेत् ।

शोथार्शोग्रहणीदोषकासोदावर्तनाशनान् ॥ १४८ ॥

इत्यगस्यमोदकः ।

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।

पिप्पल्याः कुडुवार्धश्च चव्यस्य पलमेव च ॥ १४९ ॥

तालीशपत्रस्य पलं पलाहं केशरस्य च ।

हे पले पिप्पलीमूलादूर्ध्वकर्षश्च पत्रकात् ॥ १५० ॥

सूक्ष्मैलाकर्षमेकान्तु कर्षश्च त्वङ्मृणालयोः ॥ १५१ ॥

गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता ॥ १५२ ॥

पूर्वं भक्षेच्च पश्चाच्च भोजनस्य यथा बलम् ।

मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेदनु ॥ १५३ ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च ।

वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥ १५४ ॥

पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगे गलग्रहे ।

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥ १५५ ॥

कृमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ।

कृद्यतीसाररोगाणां कामलाहिकिनां हिता ॥ १५६ ॥

शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विङ्ग्रहे वातपित्तजे ।

प्राणदेयं सितां दत्वा चूर्णमानाञ्चतुर्गुणाम् ॥ १५७ ॥

अग्नपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।

पलद्वयस्यनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १५८ ॥

फलान्मृधान्यान्तरसोदकश्च मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानम् ।

द्रवो रसः क्षीरहिमास्युपित्ते उष्णाम्बुयूषं कफजे विदध्यात् ॥ १५९ ॥

गण्डूषमात्रया देयं मृदौ क्रूरे च पञ्च च ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य च ॥ १६० ॥

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति ।

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १६१ ॥

इति प्राणदागुटिका ।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागराः ॥ १६२ ॥

पलाभिवृद्ध्या क्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ।

भक्तातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।

द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षसम्मितान् ॥ १६३ ॥

कृत्वैनं भक्षयेत्प्रातस्तत्क्रमशोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १६४ ॥

काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षारान्निभिर्विना ।

भिषग्जितमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्थोविकारिणाम् ।

इति काङ्कायनी मीदकः ।

भक्तातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषग् ॥ १६६ ॥

भक्तातकसहस्राङ्गं कृत्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलां व्योषं यवानीं मुस्तसैन्धवम् ॥ १६७ ॥

कर्षाशसम्मितं दद्यात्स्वर्गेलापत्रकेसरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातस्तथाय मानवः ॥ १६८ ॥

कुष्ठार्शःकामलामेहान् ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

हृन्वात् म्लीहोदरं कासं कृमिदोषं भगन्दरम् ॥ १६८ ॥

भस्मातकगुडो ह्येष श्रेष्ठश्चाशौविकारिणाम् ॥ १७० ॥

इति भस्मातकगुडः ।

सुपक्वभस्मातफलानि चैव द्विधा विदार्याढकसन्मितानि ।
विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ १७१ ॥

पुनः पचेत् क्षीरं चतुर्गुणेन

घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितोपलाः षोडशभिः पलैश्च

विमृश्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ १७२ ॥

ततः प्रयुज्याम्लिवलेन मात्रां

अयेद्विकारानखिलान् गुदोत्थितान् ।

कचान् सुनीलान् घनकुक्षिताग्रान्

सुपर्णदृष्टिश्च शशाङ्ककान्तिम् ॥ १७३ ॥

जवं हयानां बलमुत्तमञ्च

स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।

स्त्रीवल्लभत्वं विविधां प्रभाञ्च

नीरोगतां द्वित्रिशतायुषञ्च ॥ १७४ ॥

न चाक्षपाने परिहारमस्ति

न चातपे वाऽध्वनिं मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां

राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ १७५ ॥

इति भस्मातकावबलेहः ।

पटोलमूलं त्रिफलां विशालां चतुरङ्गुलाम् ।

नीलिनीं त्रिवृतां दन्तीं कृमिघ्नं सपुनर्नवम् ॥ १७६ ॥

कटुकं सातला लोभ्रं भागान् दशपलोन्मितान् ।

दत्त्वा द्रोणचतुष्कन्तु सलिले पादशेषिते ॥ १७७ ॥

तैलस्य कुडवं दत्त्वा गुडस्य तु तुलां पचेत् ।

त्रिष्टुर्गुणं पलान्यष्टौ लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १७८ ॥

श्रीतीभूते न्यसेत्तत्र व्योषं पञ्चपलोन्मितम् ।

पलत्रयं त्रिजातस्य दत्त्वा सङ्घट्टयेत् पुनः ॥ १७९ ॥

ततो यथाबलं स्वादेत्पलाहं पिप्पुमेव च ।

नाहारे यन्त्रणा काचिन्न विहारे तथैव च ॥ १८० ॥

विवन्धाधानगुल्मार्यः पाण्डुरोगकफक्षमीन् ।

कुष्ठमेहार्चिं हन्ति ह्यन्धदृष्टिषु शस्यते ॥ १८१ ॥

इति पटोलाद्योऽवलेहः ।

मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।

कर्षद्वयं पलं वापि देयं रोगाऽग्न्यपेक्षया ॥ १८२ ॥

बीजं भस्मातकस्यैकं पूते निःक्वाथ्य वारिणि ।

क्वाथयेत् षोडशगुणे शुक्तिशेषं हि तं पिबेत् ॥ १८३ ॥

एकैकं वर्धयेद्बीजमापञ्चाशद्विचक्षणः ।

आसप्ततिं पञ्चद्वया वर्धयेन्नतिमांस्ततः ॥ १८४ ॥

शुक्तिद्वया कषायञ्च वर्धयेदातुरः पलान् ।

सकषायाणि बीजानि वर्धितानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥

पुनः क्रमेण तेनैव क्वासयेदात्मवासरः ।

इत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं यावदादरात् ॥ १८६ ॥

उपयुक्तं जयत्येतद् गुदजानि क्षमींस्तथा ।

भस्मातकस्य विधानमिदं गोपुरगदितम् ॥ १८७ ॥

इति भस्मातकविधानम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।

पाठाविडङ्गेन्द्रयवद्विष्णुभागवचान्वितैः ॥ १८८ ॥

सर्षपाऽतिविषा जाजी चिचकैरण्डकटुमैः ।

वेजःकुष्ठाजमोदाङ्गा कटुका तेजनी समैः ॥ १८९ ॥

भागैः संचूर्णितैरेषां त्रिफला त्रिगुणा भवेत् ।
 सर्वेषामेव द्रव्याणां समो देयोऽथ गुग्गुलुः ॥ १८० ॥
 एकीकृत्य शुभे भाण्डे मधुना सुपरिप्लुतः ।
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ १८१ ॥
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैथुनैः ।
 रेतोदोषाश्च ये पुंसां योनिदोषास्तु योषिताम् ॥ १८२ ॥
 निहन्ति सर्वान् दुर्वारान् नात्र कार्या विचारणा ।
 अर्शांसि वातगुल्मश्च वातरोगमरोचकम् ॥ १८३ ॥
 नाभिशूलमुदावर्त्तं हृद्रोगं ग्रहणीं तथा ।
 क्षयं कुष्ठमपस्मारं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ १८४ ॥
 महान्तमग्निसादश्च कासं श्वासं भगन्दरम् ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥ १८५ ॥
 क्षीराज्यरसयूषाक्तं दोषधात्ववलोचितम् ।
 बुभुक्षितो मात्रयाऽन्न मद्याद् गुग्गुलुसेवकः ॥ १८६ ॥
 वातं स्थिरादिकाथेन पित्तं काकोलिकादिना ।
 आरग्वधाद्येन कफं पीतो जयति गुग्गुलुः ॥ १८७ ॥
 दार्वाकाथेन मेहं जयति मधुयुतो मेदसश्चापि वृद्धिं
 पाण्डुत्वं सूत्रयुक्तः क्षपयति बहुलं छागदुग्धेन सिद्धम् ।
 निम्बकाथेन कुष्ठं श्वयथुमतिबलं मूलककाथपीतः
 क्षिप्रं कुम्भीकवृक्षस्वरसपरिगतो मूषकप्रासदोषान् ॥ १८८ ॥
 इति योगराजगुग्गुलुः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।
 गवाक्षी मुस्तविश्वाक्षा विडङ्गानि हरीतकी ॥ १८९ ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
 वृद्धदारपलान्यष्टौ शूरणस्य च षोडश ॥ २०० ॥
 जलद्रोणे पचेत् काथं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतं पूतं रसं भूयः कायेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ २०१ ॥
 मेलयित्वा पचेत् तावद्यावद्वर्षप्रलेपनम् ।
 अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णनीमानि दापयेत् ॥ २०२ ॥
 त्रिवृत्ते जीवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
 एलात्वक्परिचं चापि गजाद्वक्त्रापि षट्पलम् ॥ २०३ ॥
 द्वात्रिंशच्च पलञ्चैव चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाग्निनः ॥ २०४ ॥
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्श्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ २०५ ॥
 दीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणं चापकर्षति ।
 पीनसे च प्रतिश्याय आमवाते तथैव च ॥ २०६ ॥
 अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥ २०७ ॥
 भवन्त्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।
 आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥ २०८ ॥
 रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडश्रीबाहुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ २०९ ॥

इति श्रीबाहुशालो गुडः ।

सार्द्धं पलं पलं चार्द्धं विदध्याद्गुडखण्डयोः ।
 अष्टमध्यमहीनेषु मात्रेयं मुनिना स्मृता ॥ २१० ॥
 तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भवते गुडः ।
 क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ॥ २११ ॥
 यावत् दर्वीप्रलेपः स्वात् यावद्वा तन्मुमान् भवेत् ।
 एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥ २१२ ॥
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः ।
 पीडितो भजते सुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ २१३ ॥

अथ कोष्ठभेदानाह ।

मुण्डं तीक्ष्णं कान्तं त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ।
 मृदु कुण्डं कण्डारं त्रिविधं मुण्डमेव च ॥ २१४ ॥
 हतद्रावमविस्फोटं मृदु कुम्भहतं च यत् ।
 घट्टने प्रसरं दुःखात्तत्कुण्डं मध्यमं स्मृतम् ॥ २१५ ॥
 विधृतं भज्यते भङ्गं कृष्णं स्यात्तु कण्डालकम् ॥ २१६ ॥
 मुण्डं वरं मृदुलकं कफवातशूल-
 मानाहमेहगुदजामय पाण्डुहारि ।
 गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि
 शोफापहं रुधिरकृत् खलु कोष्ठशोधि ॥ २१७ ॥
 खराख्यं योगरं सारं कर्णकं द्रावकं तथा ।
 रोमकं षड्विधं तीक्ष्णं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २१८ ॥
 हुन्तालमपरं तारं वट्टं वाजरकालकम् ।
 कान्तं सप्तविधं प्रोक्तं भ्रामकं चुम्बकं तथा ॥ २१९ ॥
 नीलं कृष्णमतिस्निग्धं सूक्ष्मं सारमयः शुभम् ।
 न नमेद्भङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ २२० ॥
 कृष्ण पाण्डुर कच्छुर वीजतुल्यन्तु योगरम् ।
 विच्छेदनेऽतिपरुषं हुन्तालमिति कथ्यते ॥ २२१ ॥
 योगरैर्वज्रसङ्काशैः सूक्ष्मैर्युक्तेषु सान्द्रकैः ।
 निश्चितं श्यामलाङ्गं वाजरं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २२२ ॥
 नीलं कृष्णप्रभं सान्द्र मव्रणं गुरुतारकम् ।
 अयः पारशवं तीक्ष्णशस्त्रं कालायसं खरम् ॥ २२३ ॥
 रुक्मं स्यात् खरलोहकं समधुरं पाके च वीर्यं हिमम्
 तिक्तोष्णं कफवातपित्तजनितं ग्रीहामपाण्डुर्त्तिनुत् ।
 सद्यः शूलयकृत् गदक्षयजरामोहामवातापहम्
 दीप्तं चातिरसायनं कफकरं दुर्गममेदापहम् ॥ २२४ ॥

खरलोहात्परं सर्वमेकैकं स्याच्छतोत्तरम् ॥ २२५ ॥

गुडूची हंसपादौ च रक्तमालाफलत्रयम् ।

गोपालिका गोरसना तुम्बु रुं लोहतप्तकम्

एषां रसैः सिञ्चयेत्तद्गदोषनिवृत्तये ॥ २२६ ॥

इति तीक्ष्णघ्नीधनम् ।

अथ लोहवर्णनम् ।

तत्तदाकरसम्भूतं तत्तद्रोगविनाशनम् ।

तेन तस्य परीक्षायां यतेमहि सहेतुकम् ॥ २२७ ॥

कान्तकं तण्डुलाङ्गं स्यादार्यवन्मलयोपरि ।

कशताडं कशाङ्गञ्च शूलाग्रश्चोग्रदेशजम् ॥ २२८ ॥

पाण्डिजं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समदाडिमम् ।

भद्रमैरण्डबीजाङ्गं सुहीपत्रनिभं शुभम् ॥ २२९ ॥

वज्रदमर्कपत्राङ्गं मीषत्स्वर्णच्छवि द्विधा ।

कान्तं मृदुतरं ताडं रुक्षं कान्ति शितीकरम् ॥ २३० ॥

क्षुद्राङ्गं गुरुतारं स्यात् कलिङ्गजमयः स्मृतम् ।

रुक्षं रुक्मप्रतीकाशं तीक्ष्णं मृदुफलं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

यकत्प्लीहशिरःशूलमन्त्रपित्तानिलोद्भवम् ।

पार्श्वरोगहतं वातं हन्याद्वातकफोद्भवम् ॥ २३२ ॥

क्षयतीसारशूलानि परिणामोद्भवं तथा ।

वातं सर्वाङ्गिकं पित्तं निहन्त्याश्चोग्रदेशजम् ॥ २३३ ॥

भेदनं दीपनं वक्त्रेर्दुर्नामाख्यं त्रिदोषजम् ।

गात्रभेदं कफं वातं हन्ति वज्रोद्भवं तु यत् ॥ २३४ ॥

गुल्मञ्च पाण्डुरोगञ्च ज्वराञ्च विषमोद्भवान् ।

अर्शांसि श्वासशोथाञ्च प्रमेहाञ्च विशेषतः ॥ २३५ ॥

गलग्रहं रक्तपित्तं मरुद्रोगं भयानकम् ।

निद्रालस्यावरोधञ्च निहन्त्यात् पाण्डिदेशजम् ॥ २३६ ॥

रक्तोत्थं चापि चोष्णं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

मूर्च्छाच्छर्दिहरं दाहं वज्रं शमयति ध्रुवम् ॥ २३७ ॥

सर्वान् रोगान्निहन्त्याशु कुष्ठाष्टादशसन्निभान् ।

पावनं पुत्रजननं बन्ध्याया वीर्यवर्धनम् ।

बल्यं क्षयापहं धातुवृंहणं स्यात् कलिङ्गजम् ॥ २३८ ॥

एतानि सर्वाणि विचेष्टितानि

हितानि रोगोपशमाय सन्ति ।

वयोविशेषेषु विशेषविज्ञै-

र्विज्ञाय दत्तानि च देशकाले ॥ २३९ ॥

सामान्यात् द्विगुणश्चोयं तस्मादष्टगुणं कलिः ।

कलेर्दशगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥ २४० ॥

वज्रात् षष्टिगुणं पाण्डिर्निरचिर्दशभिर्गुणैः ।

ततः कोटिसहस्रेण त्वयः कान्तं महागुणम् ॥ २४१ ॥

इति स्त्रीवर्णनम् ।

त्रिषुच्चित्रकनिर्गुण्डौ सुहीमुण्डितका जटा ।

प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेन् ॥ २४२ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् पुनस्तेन विपाचयेत् ।

पलद्वयं विडङ्गस्य व्योषात्कर्षद्वयं पृथक् ॥ २४३ ॥

त्रिफलायाः पलं पञ्च शिलाजतु पलं न्यसेत् ।

दिव्यौषधहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ॥ २४४ ॥

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।

मधुशर्करयोर्युक्तं चतुर्विंशतिभिः पलैः ॥ २४५ ॥

घनीभूते सुशीते च दापयेदवतारिते ।

एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ॥ २४६ ॥

मन्दमग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ।

पर्वतोऽप्यवजीर्येत प्रसादादस्य देहिनाम् ॥ २४७ ॥

गुरुवृथावपानानि पयो मांसरसा हिताः ।

दुर्नामपाण्डुश्चयथु श्लेहकुष्ठोदरापहम् ॥ २४८ ॥

न स रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्यादिदं क्षणात् ।

करौरकाश्लिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।

स्रवत्यतोऽन्यथा लौहो देहात्किदृश्च दुर्जयम् ॥ २४९ ॥

इत्यग्निमुखलोहः ।

पलद्वादशकं कृत्वा कृष्णलोहस्य खण्डशः ।

भार्ग्यम्बुष्ठा सगण्डीरमूलैः पिण्डं प्रलेपयेत् ॥ २५० ॥

दत्त्वा प्रथमयेत्तावद्यावत्सर्वमृतं भवेत् ।

घृतस्य षट्पलं देयं शर्करायास्तथैव च ॥ २५१ ॥

सूर्यावर्त्तरसप्रस्थे त्रिफलासहिते शुभे ।

प्रक्षिप्य विपचेद्भूयो यावत्सान्द्रत्वमेति च ॥ २५२ ॥

सिद्धे रात्रिषिते वीजं सूर्यावर्त्तस्य दापयेत् ।

कर्षं त्रिकटुकस्यापि त्रिकर्षं चूर्णसंयुतम् ॥ २५३ ॥

मधुत्रिपलसंयुक्तं यथाग्निं चोपयोजयेत् ।

अर्शांसि कामला कुष्ठपाण्डुरोग कर्मीस्तथा ॥ २५४ ॥

वृद्धिं गुल्मोदरं शोथं विशेषात्परिणामजम् ।

शूलान्निहन्ति सर्वास्तु विकारान्नात्र संशयः ॥ २५५ ॥

एतल्लोहाष्टकं नाम सर्वदोषहरं परम् ।

इति लोहाष्टकम् ।

चथं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।

चित्रकस्य पलं पञ्च तालमूली च तत्समा ॥ २५६ ॥

त्रिफलाप्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषेण कषायमवतारयेत् ॥ २५७ ॥

प्राज्यात्पलाष्टकं देयं रुक्मलोहस्य षोडश ।

पथेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥ २५८ ॥

त्रिवृहन्ती विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च ।
 शुण्ठी विभीतकं कृष्णा एषां चूर्णं पक्षार्धिकम् ॥ १५८ ॥
 शर्करा मधु चत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 गुरुवृथापानानि पयो मांसरसो हितः ॥ २६० ॥
 दुर्नाम कुष्ठशयथुपाण्डुप्लीहोदराणि च ।
 गुदशूले कुक्षिशूले परिणामकृते हितः ॥ २६१ ॥
 वलवर्णकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ।
 करीरं काष्ठीकश्चैव काकमाचीच्च वर्जयेत् ॥ २६२ ॥

इति चण्डिका लोहम् ।

अथातः शङ्करलोहमाह ।

प्रणम्य शङ्करं देवं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
 जीवितारोग्यमन्त्रिकृद्भारदोऽपृच्छदीश्वरम् ॥ २६३ ॥
 सुखोपायेन हे नाथ ! शस्त्रक्षारान्निभिर्विना ।
 चिकित्साभर्षपां नृणां कारुण्यात् वक्तुमर्हसि ॥ २६४ ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यमिदमौरितम् ॥ २६५ ॥
 पाण्डुवज्रादिलोहाना मादायान्यतमं शुभम् ।
 कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनद्या माक्षिकेण च ॥ २६६ ॥
 पत्तूरमूलकल्केन सरसेन दहेत्ततः ।
 वज्जी निक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ॥ २६७ ॥
 ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन तु ।
 ततो विज्ञाय गलितं शङ्कुनोर्ध्वं विनिक्षिपेत् ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य तु निर्धमेत् ।
 न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ २६९ ॥
 धातं निर्वापयेत्तस्मिंस्तोहं तन्निफलारसे ।
 यस्तोहं न मृतं तत्तु पार्श्वं भूयोऽपि पूर्ववत् ।

मारणाच्च मृतं यच्च तत्पक्ताव्यमलोहवत् ॥ २७० ॥

तदनुलोहवत् लोहपात्रे कालायसमुद्गरेण सञ्चूर्ण्य हत्वा
हुशः सलिले प्रक्षाल्याङ्गारादुद्धृतस्तदयः केवलमग्नी शुष्की-
कृत्य आतपे दद्यात् पश्चात् लोहशिलायां पिष्ट्वा ततः संशोष्य
विधिवच्चूर्णयेत् ।

लोहेनैव तथा यत्स्यात् दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ २७१ ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे मृत्तिकालिप्तरन्ध्रके ।

रसेः पङ्कोपमं कृत्वा पचेद्भोमयवक्त्रिणा ॥ २७२ ॥

पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।

त्रिफलार्द्रकभृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ २७३ ॥

मानकन्दकभस्मातवक्त्रिणां शूरणस्य च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥ २७४ ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पलम् ।

तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥ २७५ ॥

अष्टभागावशेषे तु रसे तस्याः पचेत् बुधः ।

अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥ २७६ ॥

ताम्रं वा लोहद्वयां तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।

ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्ध्वं च सर्पिषि ॥ २७७ ॥

मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमाहृतः ।

आरभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २७८ ॥

भ्रामरं घृतसंयुक्तं लिहेद्वा रक्तिकाक्रमात् ।

द्वादशरक्तिकापर्यन्तं यथाम्निवत्सं खादेत् ।

वर्धमानानुपानञ्च गव्यक्षीरेण संयुतम् ॥ २७९ ॥

गव्याभावे श्याजायाश्च स्निग्धवृष्यादिभोजनम् ।

सद्यो वक्त्रिकरश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥ २८० ॥

हन्ति वार्तं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमञ्जरम् ।

गुल्मशूलान्निर्वाणं निद्रालस्यमरोचकम् ॥ २८१ ॥
 शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपवाहुकम् ।
 श्वयथुं रुधिरस्रावं दुर्नामञ्च विशेषतः ॥ २८२ ॥
 बलकटुं हृणञ्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्धनम् ॥ २८३ ॥
 आयुष्यं श्रीकरञ्चैव यशस्तेजस्करं शुभम् ।
 सश्रीकं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ॥ २८४ ॥
 दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
 निर्मूलं दह्यते शीघ्रं यथा तूलञ्च वज्रिना ॥ २८५ ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वान्मद्यसेवौ यदा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादि भोजनैः सह दापयेत् ॥ २८६ ॥
 लावतित्तिरिवर्त्तीरमयूरशशकादयः ।
 चटकः कलविष्कृष्य वर्त्तकोहरिणैकः ॥ २८७ ॥
 श्येनः काकः वृहत्तापो वनविष्किरकादयः ।
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलजं शुभम् ॥ २८८ ॥
 मङ्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलञ्च विशेषतः ।
 मत्स्यराज इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥ २८९ ॥
 प्रशस्तं वार्त्ताकुफलं पटोलं वृहतीफलम् ।
 प्रलम्बा भीरुवेचाग्रं ताडकं तण्डुलीयकम् ॥ २९० ॥
 वास्तुकं धान्यशाकञ्च क्रमुकं चक्रवर्त्तनम् ।
 नारिकेलञ्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ॥ २९१ ॥
 शृङ्गाटकञ्च पक्वान्नं द्राक्षा तालफलानि च ।
 जातिकोशं लवङ्गञ्च पूगताम्बूलपत्रकम् ॥ २९२ ॥
 हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत्समग्रताम् ।
 नाग्नीयासकुचं कोलं कर्कभुवदराणि च ।
 जम्बीरं बीजपूरञ्च करमर्दकतिन्तिडीः ॥ २९३ ॥

आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रकादयः ।
 हंससारसदात्यूह शङ्ख कङ्कबलाहकाः ॥ २८४ ॥
 मानकन्दकसेरुणि कतकञ्च कलिङ्गकम् ।
 कुष्माण्डञ्च कर्कोटं क्रमुकञ्च विशेषतः ॥ २८५ ॥
 कटुकं कालशाकञ्च कुण्डुरुं कर्कटीं तथा ।
 द्विदलानि च सर्वाणि ककारादींश्च वर्जयेत् ॥ २८६ ॥
 लोहराजस्तथा चायं स्वयं रुद्रेण भाषितः ।
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ २८७ ॥
 स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमब्रुवम् ॥ २८८ ॥
 ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीया विशेषेण भिषजाः गुरुनिन्दकाः ॥ २८९ ॥
 सुनिरसपिष्टं विडङ्गं सुनिरसलीढं चिरस्थितं घर्मे ।
 द्रावयति लोहदोषान् वङ्गिर्नवनीतपिण्डमिव ॥ ३०० ॥
 काले मलप्रवृत्तिलाघवमुदरे विशुद्धिरुद्गारे ।
 अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ ३०१ ॥
 कृमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
 क्षपयत्यचिरान्नियतं लोहमजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ३०२ ॥
 कुर्यात्कनकबीजैश्च रेचनं किट्टशान्तये ।
 भवेत् यद्यतिसारश्च पीत्वा दुग्धन्तु तं जयेत् ॥ ३०३ ॥
 गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं वृद्धिरस्य भयप्रदा ।

इति ब्रह्मसंणीतलोहः ।

अथ सामान्यविधिः ।

रक्तोष्णः गुदे क्लीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा विद्रुमसन्निभाः ॥ ३०४ ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ३०५ ॥
 भेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
 ह्रीनवर्णबलोत्साही हतौजा कलुषेन्द्रियः ॥ ३०६ ॥
 विट्श्यावं कठिनं रुक्षमधो वायुर्न वर्तते ॥ ३०७ ॥

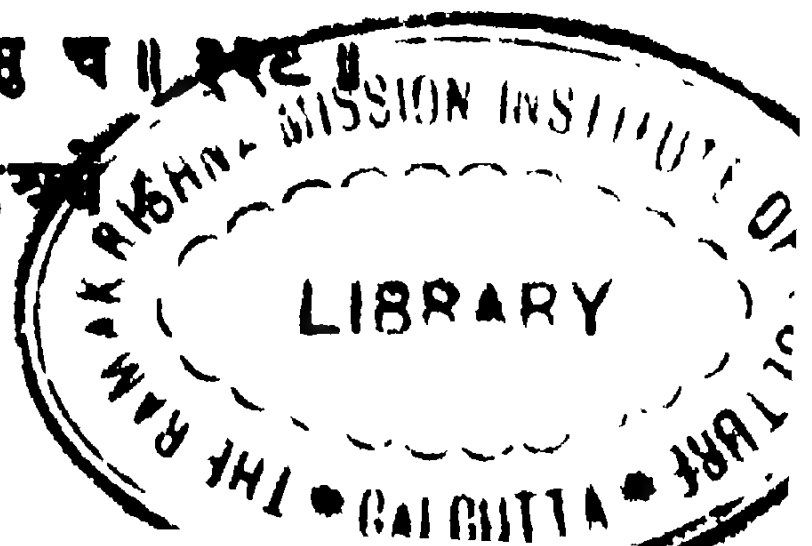
वातानुबन्धमाह ।

तनु चारुणवर्णश्च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।
 कट्यूरुगुदशूलश्च दीर्बल्यं यदि बाधिकम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ ३०८ ॥
 शिथिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
 यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डुपिच्छिलम् ॥ ३०९ ॥
 गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३१० ॥
 रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्विषक् ।
 दुष्टास्त्रे निगृहीते स्युः शूलानाहाद्यसृग्गदाः ॥ ३११ ॥
 चन्दनकिराततिक्तक धन्वयवासाः समागराः कथिताः ।
 रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ३१२ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात् केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
 दधिरसमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवाहाः ॥ ३१३ ॥
 सपञ्चकेशरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिहन् ।
 सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसि सुखी भवेत् ॥ ३१४ ॥
 लाजैः पेया पीता चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
 हन्त्याशु रक्तरोगं तथा बलाष्टशिपणीभ्याम् ॥ ३१५ ॥
 पयसा शृतेन यूपैः सतीनमुद्रादकीमसूराणाम् ।
 भोजनमद्यादन्तैः शालिश्यामाककोद्रवाणाम् ॥ ३१६ ॥
 शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैरेणमांसैश्च ।
 भोजनमद्यादन्तैः मधुरैरीषक्षुमधुरैर्वा ॥ ३१७ ॥

अथोत्सिका बीजकल्केन लेपो रक्तार्थसां हितः ।
 तद्वद्वोषरजोयुक्तं नवनीतं प्रलेपयेत् ॥ ३१८ ॥
 समङ्गोत्पलमोचाङ्गं तिरीटतिलचन्दनैः ।
 छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितात्मके ॥ ३१९ ॥
 सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसाञ्जनञ्च मधुयुतानि ।
 रक्तापहानि दद्यात्पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ ३२० ॥
 यवान्नीन्द्रयवं पाठा विल्बं शुण्ठी रसाञ्जनम् ।
 चूर्णं शूले हितं पेयं प्रहृष्टे वातशोणिते ॥ ३२१ ॥
 कुटजफलबल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
 सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्थसां भिषजा ॥ ३२२ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

अवाक्पुष्पी बला दावीं पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्लथ शुक्लाश्च त्रिपलोन्मिताः ॥ ३२३ ॥
 कषाय एव देया च जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ ३२४ ॥
 कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनकुङ्कुमम् ।
 कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥ ३२५ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं समङ्गा सनिदग्धिका ।
 विल्बं मोचरसं पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥ ३२६ ॥
 चतुष्प्रस्थं घृतप्रस्थे कषायमुपकल्पयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ ३२७ ॥
 सुनिषण्णकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२८ ॥
 एतदर्शः स्वतीसारे त्रिदोषे रुधिरच्युतौ ।
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ ३२९ ॥
 उत्थाने चातिबहुशः शोथे शूले गुदाश्लेष्मे

मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाम्बावत्तथावपि ॥ ३३० ॥
 प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णान्निर्वर्द्धनम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ३३१ ॥
 द्रव्याण्यष्टाविद्वावाप्य जलघोडशके कथेत् ।
 निःक्वाथ्य प्रस्थशेषन्तु गृह्णीयात् प्रसृतं भिषक् ॥ ३३२ ॥
 इति अवाक्पुष्पीकृतम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ वदरी प्लक्षवेतसाः ।
 एभ्यः प्रवालांस्तरुणांस्त्रिपलांश्च समाहरेत् ॥ ३३३ ॥
 अवाक्पुष्पाः पलान्यष्टौ द्वौ च दाव्यास्तथैव च ।
 शालपर्ण्याः पले द्वे तु सर्वमेतत् समावपेत् ॥ ३३४ ॥
 द्वे पले कालशाकस्य सर्वमेतत् समावपेत् ।
 द्विद्रोणे सलिले साध्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ३३५ ॥
 घृतस्याऽर्द्धाद्वकञ्च स्यात् सकषायं सुखाग्निना ।
 कुचाङ्गे र्याम्बिकाभ्याश्च स्वरसः स्नेहसन्मितः ॥ ३३६ ॥
 देवदारु च सुस्तञ्च चित्रकं विल्वपेशिका ।
 कट्फलं शृङ्गवेरञ्च पिप्पली चन्दनं तथा ॥ ३३७ ॥
 सौवेरमञ्जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरोहिणी ।
 गन्धप्रियङ्गुपुष्पञ्च शाल्मली जीवकाह्वया ॥ ३३८ ॥
 वत्सकस्य च बीजानि तथा चातिविषाभया ।
 एषामक्षसमा भागाः पृथग्दत्त्वा विपाचयेत् ॥ ३३९ ॥
 वातगुल्ममतीसारं शूलं ज्वरमरोचकम् ।
 स्त्रीणामसृग्दरं सर्वं रक्तपित्तप्रवाहिकाम् ॥ ३४० ॥
 पाण्डुरोगं तथा कासं कृमिदोषांश्च नाशयेत् ।
 कृदि माक्षिकसंयुक्तं शमयेद्दीपनं परम् ॥ ३४१ ॥
 गर्भाधानञ्च बन्ध्यानां करोत्यर्शोनिवारणम् ।
 चाङ्गे रौघृतमित्युक्तं ख्यातमर्शो निवारणम् ॥ ३४२ ॥

बलमांसकरश्चैतद्रक्तगुल्महरं तथा ।

अर्शसां पित्तजातानां हितं तद्रक्तजेष्वपि ।

सन्निपातसमुत्थेषु सर्वतो भिषजः क्रमः ॥ ३४३ ॥

इति मङ्गशाङ्गेरौघतम् ।

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।

यावत्सान्द्ररसं तद्व्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः ॥ ३४४ ॥

मोचरसः समङ्गा फलिनौ च पलांशकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥ ३४५ ॥

पूतः कथितः सान्द्रः स्वरसो दार्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक् स्रावम् ॥ ३४६ ॥

क्वागक्षीरप्रयुक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम् ।

जीर्णैर्षधस्तु शालीन् पयसा क्वागेन भुञ्जीत ॥ ३४७ ॥

रक्तगुदजातीसारं सासृगुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयमार्गगम् ॥ ३४८ ॥

अत्राष्टभागावशिष्टा कर्त्तव्या क्वाथकल्पना ॥ ३४९ ॥

इति कुटजरसक्रिया ।

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ३५० ॥

वस्त्रपूतं ततः क्वाथं पचेत्लेहत्वमागतम् ।

मुखं मोचरसं लोभं कपित्थफलधातकी ॥ ३५१ ॥

भक्तातकं विडङ्गानि त्रिकटुं त्रिफलां तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य पलानि च ॥ ३५२ ॥

वचामतिविषां विष्वं प्रत्येकन्तु पलं घलम् ।

त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३५३ ॥

मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवं तथा ।

एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् ॥ ३५४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ॥ ३५५ ॥
 अम्लपित्तमतिसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 ग्रहणीमार्दवं काश्यं श्वयथुं कामलामपि ॥ ३५६ ॥
 अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।
 यथा सात्तम्रं निषेवेत पानाहारविचक्षणः ।
 रोगानीकबधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ३५७ ॥

इति कुटजलेहः ।

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकञ्चविकासृता ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ३५८ ॥
 एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 भस्मातकसहस्रे द्वे छित्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ३५९ ॥
 तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्विषक् ।
 तुलाद्वं तीक्ष्णलोहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ ३६० ॥
 त्रूषणं त्रिफलावक्लि सैन्धवं विडमौद्भिदम् ।
 मौवर्चलं विडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥ ३६१ ॥
 कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ।
 शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ ३६२ ॥
 सिद्धशीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ।
 प्रातर्भोजनकाले वा ततः स्वादेद्यथाबलम् ॥ ३६३ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीरोगं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 कृमिगुल्माश्मरीमेह शूलश्चाशु व्यपोहति ॥ ३६४ ॥
 करोति शूलोपचयं बलीपलितनाशनम् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ३६५ ॥

इति चित्रकादि भस्मातकावलेहः ।

असात्तप्रतायामेतेषां दाहादिप्रसूत इत्युक्ते ॥ ३६६ ॥

भावितं रजनीचूर्णं सुहीक्षीरेः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं छिन्नस्यर्शोभगन्दरम् ॥ २६७ ॥

इति सूत्रबन्धनम् ।

सुहीकाण्डगते क्षीरे भस्मातकसमन्विते ।

ज्योतिषात् त्रिफलादम्बीकोशातक्यग्निसैन्धवैः ॥ ३६८ ॥

चूर्णैरेतैः समष्टैः बन्धयेत् सूत्रकं दृढम् ।

सूत्रं तत्पातयेदर्शः छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ३६९ ॥

इति चारसूत्रम् ।

श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च ।

पीतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पश्च कीर्तितः ॥ ३७० ॥

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालपुष्पकमाहृत्य दग्धा भस्म समाहरेत् ॥ ३७१ ॥

आढकन्तु समादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ ३७२ ॥

शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।

शनैः शनैर्मृदावग्नौ यावत्सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ ३७३ ॥

स्वर्जिकायावशूके च शुण्ठीमरिचपिप्पली ।

वचातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥ ३७४ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथगेवाऽष्टमाषकम् ।

दर्श्या सङ्घटितञ्चैव स्थापयेदायसे घटे ॥ ३७५ ॥

एषः वङ्गिसमः क्षारः कीर्तितः कश्यपादिभिः ।

नातितीक्ष्णो न च मृदुः शिवः शीघ्रं सपिच्छलः ।

शुक्लः स्रक्ष्णोऽत्यभिष्यन्दी क्षारस्याष्टाविमे गुणाः ॥ ३७६ ॥

इति क्षारपुष्पादिक्षारः ।

करीषराशिमध्यस्थं कृत्वा कर्मसु योजयेत् ।

क्षारं क्षारोदकं कोष्णं न्यसेन्नन्दप्रवाहिनीम् ॥ ३७७ ॥

तोये कालकपुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्दर्व्या शनैर्घटयेत् ।
 दग्ध्वाग्नी बहुशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत्
 यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक् शतात् ॥ ३७८ ॥
 पानीयं प्रतिसारणीयमिति च क्षारो द्विधा शस्यते
 तत्राद्यो गरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ।
 तुर्य्येणाष्टमकेन षोडशगुणेनांशेन संव्यूहितो
 मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकः शङ्खकः ॥ ३७९ ॥
 पानीयं भावयित्वा तु स्रावयेच्च चतुर्गुणे ।
 द्विगुणे षड्गुणे वारि तद्वारानेकविंशतिम् ॥ ३८० ॥
 प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छित्थरक्ताता ।
 सञ्जायते तदा स्राव्यं क्षाराभ्यो ग्राह्यमिष्यते ॥ ३८१ ॥

इति क्षारः ।

हरीतकीनां प्रस्थाङ्गं प्रस्थमामलकस्य च ।
 कपित्थानां दशपलं तदर्द्धं चेन्द्रवारुणी ॥ ३८२ ॥
 विडङ्गं पिप्पली लोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्वीणे विपाचयेत् ॥ ३८३ ॥
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशेषे प्रदापयेत् ।
 गुडस्य द्विशतं रक्षेत् मासाङ्गं घृतभाजने ॥ ३८४ ॥
 पलादूर्द्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रा यथा बलम् ।
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति सङ्ख्यम् ॥ ३८५ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नः प्लीहगुल्मोदरापहः ।
 कुष्ठशोथारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ ३८६ ॥
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्लिषनाशनः ।
 कृमिग्रन्थर्वुदव्यङ्ग राजयक्ष्मन्वरान्तकृत् ॥ ३८७ ॥
 पानमानमरिष्टादेः काथपानसमं जगुः ।

भेषजत्वात्फलं केचित् प्रथमं मदलक्षणम् ॥ ३८८ ॥

इत्यभयारिष्टः ।

षडङ्गुलं सकर्णीकं कुर्याद्यन्त्रस्य मण्डलम् ।

अङ्गुष्ठोदरविस्तीर्णं छिद्रं स्यादङ्गुलायतम् ॥ ३८९ ॥

पञ्चाङ्गुलं बालकानां वयस्थानां षडङ्गुलम् ।

अर्शसाप्तत् प्रयोक्तव्यं लुप्ताष्टन्तु भगन्दरे ।

यन्त्रं सप्ताङ्गुलं स्त्रीणामायतं चतुरङ्गुलम् ॥ ३९० ॥

इति यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः ।

तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः ।

तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरसम्भूताः प्रवाहिणी
विसर्जनी संवरणी चेति । रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धे गुदे इष्टः
परिकीर्तितः प्रथमा तु गुदे अष्टादशाङ्गुलमात्रा तत्राऽचिर-
कालजातानि अल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि । मृदु-
प्रसृतावगाढानि उच्छ्रिताग्राणि क्षारेण कर्कशस्थिरपृथु-
कठिनानि अग्निना । तनु मूलानि उच्छ्रिताग्राणि क्लेदवन्ति
च शस्त्रेण ।

क्षारेण वङ्गिना वापि वातश्लेष्मसमुद्भवम् ।

क्षारेणैव दहेदर्शः पितरक्तसमुद्भवम् ॥ ३९१ ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शोभिः उपद्रुतमुपस्निग्धं परिस्निग्ध-
मनिलवेदनाहृद्यपशान्त्यर्थं स्निग्धमुष्णमल्पमसं द्रवप्रायं भुक्त-
वन्तमुपवेश्य शुचौ देशे साधारणे व्यभ्रे काले समे फलके
शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदम् अन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायम्
उत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन
परिक्षिप्तग्रीवासक्थिकं परिकर्मभिः सुपरिगृहीतमस्यन्दनशरीरं
कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रमृच्छणमुष्णं पायी शनैः शनैः

प्रवाहमानस्य प्रणिधाय प्रविष्टं चार्शो वीक्ष्य शलाकया उत्पीर्य
पिचुवस्त्रयोः अन्यतरेण प्रसृज्य क्षारं पातयेदिति ।

पञ्चपत्रसमः पातः क्षारलेपः प्रशस्यते ।

हेमन्ते ह्युद्गते सूर्ये वसन्तेऽस्तगते मतः ॥ ३८२ ॥

पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक्शतमात्र-
मुपेक्षेत ततः प्रसृज्य क्षारव्याधिवलं चावेक्ष्य पुनः पातयेत्
अथार्शः पक्वजाम्बवसङ्काशम् अभिवीक्ष्यावसन्नमीषन्नतमुपावर्त्त-
येत् क्षारं प्रक्षालयेत् धान्यान्मदधिमस्तुशुक्तानामन्यतमिन ततो
यष्टिमधुकमिश्रितसर्पिषा निर्वाप्य यन्त्रमपनीय उत्थाप्य तुर-
मुष्णोदककोष्ठेऽवगाह्य शीताभिरग्निः परिषिञ्चेत् । अशीताभि-
रित्येके ततो निर्वातमागारं प्रवेश्य आचारिकमादिशेत् ।

उक्तञ्च—युष्मदात्पाकाय लघुन्नं माषतक्रसमन्वितम् ।

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते ॥ ३८३ ॥

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥ ३८४ ॥

अस्त्रीकाष्ठीकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ।

सर्पिषा सममात्राणि तथैवमनुलेपयेत् ॥ ३८५ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

सावशेषं पुनर्दाहैश्चैकैकं समुपक्रमेत् ॥ ३८६ ॥

प्राग्दक्षिणं ततो वामं ततः पृष्ठाग्रजं पुनः ।

ज्वलनेनाथ सन्दग्धः पक्वजम्बूफलोपमः ॥ ३८७ ॥

तत्र लेपं प्रयुञ्जीत पथ्यान्क्षारचन्दनैः ।

दाहे वस्त्रादिजे लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥ ३८८ ॥

विषदेवाह्न सुरसा कुष्ठ गुडपुनर्मवैः ।

कल्कैः कृतैरधो नाभेर्लेपयेद्द्विस्त्रिवङ्गणम् ॥ ३८९ ॥

छाया सुशोषिता गोविट् पिण्डैः सौवीरपाचितैः ।

स्वेदयेद् गुददेशन्तु दाहादिक्लेशशान्तये ॥ ४०० ॥

क्षारमुष्णास्बुनाऽवाप्य विबन्धे मूत्रवर्चसे ।

पिबेत् व्रणविशुद्ध्यर्थं वराक्षार्थं सगुग्गुलुम् ॥ ४०१ ॥

ग्राह्यारमुद्दिशेच्चापि स्वेदनं वेदनासु च ।

जीर्णशाख्यमसुक्तादि पथ्यं तिक्ताम्यसैन्धवैः ॥ ४०२ ॥

गुदेष्वर्शसु सर्वेषु तद्देशे पूर्वजन्मनि ।

जलीकाभिर्हरेच्चासृक् पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ ४०३ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदौसिलाघवं बलवर्णोत्प-
त्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावद-
रणं दाहो ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोप-
द्रवा भवन्ति । श्यामाल्पव्रणता कण्ठुरनिलवैगुण्यमिन्द्रिया-
णामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे तु लक्षणमिति ।

स्वर्गसे तु कपित्थाम्लदाडिमामलकोद्भवे ।

द्विप्रस्थे सर्पिषोः प्रस्थं पचेत् क्षारार्त्तिदाहनुत् ॥ ४०४ ॥

इति कपित्थाद्यं घृतम् ।

रूढं सर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनभेषजम् ॥ ४०५ ॥

मेढ्रादिष्वपि जायन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४०६ ॥

नाभिकर्णाक्षिनासासु जातेष्वर्शसु योजयेत् ।

लेपं तैलञ्च पूर्वोक्तं घ्राणजे शस्त्रकर्म च ॥ ४०७ ॥

प्रतिसारणेन च सैन्धवनिशायुगाङ्गारधूमकासीसलवण-
प्रलेपनानि नासामेहनगुदजानि शमयन्तीति ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं चूर्णं कल्कश्च तत्त्रिधा ।

कोलास्थिमात्रपिण्डेन घर्मेण नवसप्तषट् ॥ ४०८ ॥

अष्टमध्यमहीनेषु कवलीक्तं च लक्षणम् ।

इति प्रतिसारणमात्रा ।

नासाजार्शःसु कुर्वीत क्षारेण प्रतिसारणम् ।
 नासास्रोतःप्रमाणेन यन्त्रं सौवर्णराजतम् ॥ ४०८ ॥
 अङ्गुलं वर्णकोपेतमर्द्धाङ्गुलमथायतम् ।
 उत्तानशायिनः क्षारं दद्यात् पित्तुशलाकया ॥ ४१० ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।
 कौलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलन्तु तद्विदुः ॥ ४११ ॥
 वातेन तोदपाकृष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रन्थित्वं समवर्णता ॥ ४१२ ॥
 चर्मकोलं दहेच्छित्वा क्षारेण दहनेन वा ।
 पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्वये ।
 सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ४१३ ॥
 तस्मादर्शांसि सर्वाणि बहुव्याधिकराणि च ।
 सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ४१४ ॥
 बाह्यायान्तु बली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ४१५ ॥
 द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ४१६ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तराखलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ४१७ ॥
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाम्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ४१८ ॥
 हस्ते पादे सुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्या साध्योऽर्शसो हि सः ॥ ४१९ ॥
 हृत्पार्श्वशूलं सम्बोहः छर्दिरङ्गस्य रग्ज्वरः ।
 दृग्णा गुदस्य पाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुस्म ॥ ४२० ॥
 दृग्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।

शोधातीसारसंयुक्त मर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४२१ ॥
 वेगावरोधः स्त्री पृष्ठयान मुत्कटकासनम् ।
 यथास्वं दोषलक्षान्न मर्शसां परिवर्जयेत् ॥ ४२२ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलिते अर्शोनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अजीर्णनिदानमाह ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
 कफपित्तानिलाधिव्यात् तत्ताम्याज्जाठरोऽमलः ॥ १ ॥
 विषमो वातजान् रोगं स्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
 करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २ ॥
 समा समान्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
 स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
 कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिन्न विपच्यते ।
 मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥
 तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५ ॥
 समग्निं रक्षयेन्नित्यं मन्त्रपानेभ्यनैर्हितैः ।
 मन्दाग्निं कटुतिक्तैश्च कषायवमनैर्हितैः ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णाग्निं मधुरस्निग्धैः विरेकगुरुशीतलैः ।
 स्नेहान्नलवणाद्यैश्च विषमाग्निं मुपाचरेत् ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नं मण्डं पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
 विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ८ ॥
 सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयञ्च तदर्धमुन्नः कटुकत्रयञ्च ।
 कुस्तुम्बुरुसैन्धवहिङ्गुतैलैरेभिश्च सर्वैः क्रियते च मण्डः ॥ ९ ॥
 विमोघनो वस्तिविमोघनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥१०॥

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ११ ॥

सिन्धूय हिङ्गु त्रिफला यवानी व्योषैर्गुडांशैर्गुडकान् प्रकुर्यात् ।

तैर्भक्षितैस्तृप्ति मवाप्नुवन्ना भुञ्जीत मन्दाम्निरपि प्रभूतम् ॥१२॥

गुडेन शुण्ठीमथचोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेस्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥१३॥

विडङ्ग भक्ष्यातक चित्रकामृता सनागरा तुल्यगुडेन सर्पिषा ।

लिहन्ति ये मन्दहृताशना नरा भवन्ति ते वाङ्मृत्युवङ्मयः ॥१४॥

अभया निम्बसंयुक्ता भक्षितानलवृद्धिकृत् ।

दद्रुविस्फोटकांश्चैव नाशयत्याशु देहिनाम् ॥ १५ ॥

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचास्त्रतक्रेण ।

सप्ताहादग्निकरं पाण्डुरोविनाशनं परम् ॥ १६ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गु युक्ता ।

सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधां च ॥१७॥

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तं यवक्षारं समालिहेत् ।

सर्पिषा प्रातरुत्थाय ततो वज्रिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

विजया पिप्पली शुण्ठी त्रिसमं परिकीर्तितम् ।

अग्निसन्दीपनं नृणां तृट्दोषमयनाशनम् ॥ १९ ॥

नागराम्बु सदा पथ्यं जीर्णाऽजीर्णविशङ्किनाम् ॥ २० ॥

किञ्चिदामेन मन्दाम्नि रभयागुडनागरम् ।

जम्घ्वा तक्रेण भुञ्जीत युक्तमन्नं षडूषणैः ॥ २१ ॥

विश्वाभया गडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।

पिवेच्छुष्णि मन्दाम्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥ २२ ॥

कणामरीचशुण्ठीभिर्ग्रन्थिकानलचव्यकैः ।

भिषग्भिराद्यै राख्यातं चतुष्पञ्च षडूषणम् ॥ २३ ॥

उपवासादि मन्दाम्निर्यवागूभिः पिबेत् घृतम् ।
 रौक्षे मन्दे पिबेत् सर्पिः तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥ २४ ॥
 चूर्णारिष्टासवैर्मन्द मभिस्त्रेह्वादुपाचरेत् ।
 भिन्ने गुदोपलेपास्तु मले तैलसुरासवाः ॥ २५ ॥
 उदावर्त्ते तु मन्दाम्नौ निरुद्धाः सानुवासनाः ।
 व्याधियुक्तस्य मन्दाम्नौ सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २६ ॥
 इति अग्निमान्यम् ।

अजीर्णानाह ।

ग्रामं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २७ ॥
 अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
 वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २८ ॥
 कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।
 तीव्रं प्रवर्षयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ २९ ॥
 तृड्दाहश्वासमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।
 पक्ता रसादिकान् धातून्नाशयेदाशु जीवितम् ॥ ३० ॥
 अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्त्विकं लघु चापि भुक्तं मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।
 प्रद्वेषयुक्तेनच सेव्यमानं मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ३२ ॥
 म्लानिगौरवमाटोपं भ्रमो मारुतमूढता ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 तत्रामे गुरुतोत्कृष्टदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
 उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धे प्रवर्त्तते ॥ ३४ ॥
 विदग्धे भ्रमदृग्मूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।
 उद्गारश्च सधूमाश्चः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ३५ ॥

विष्टब्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।
 मलवाताऽप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गसादनम् ॥ ३६ ॥
 रसशेषेऽन्नविहेषो हृदयाशुद्धिगौरवैः ।
 अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
 रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥
 प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
 तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ ३८ ॥
 मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
 उपद्रवा भवन्त्येते मरणश्चाप्यजीर्णतः ॥ ३९ ॥
 वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।
 धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥ ४० ॥
 ग्रामाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ४१ ॥
 अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
 तद्व्यास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ४२ ॥
 विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं वा लवणोदकम् ।
 रसशेषे दिवास्त्रप्लं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ४३ ॥
 आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुतूप्रणसैन्धवैः ।
 दिवास्त्रप्लं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ४४ ॥
 व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तान्तिसारिणः
 शूलश्वासवतस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।
 क्षीणान् क्षीणकफाष्ठिशुष्मदहतान् वृद्धान्नुसाजीर्णिनो
 रात्रौ जागरिताश्चरान्निरशनान् कामन्दिवा स्वापयेत् ॥ ४५ ॥
 पथ्यापिप्पलीसंयुक्तां चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।
 मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ४६ ॥
 चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।
 आधानं वातगुल्मञ्च शूलश्चाशु नियच्छति ॥ ४७ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्खं स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले ।

पूर्वं स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशौ ॥४८॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

द्राक्षासितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लौढाऽभयां वै स सुखं लभेत् तु ॥४९॥

चित्रकचविकानागर मागधिकाग्रन्यिकैर्यवागूः स्यात् ।

गुल्मानिलशूलहरी रुचिप्रदा वङ्गिजननी च ॥ ५० ॥

वत्सकं सप्तपर्णञ्च करञ्जञ्च दुरालभाम् ।

प्राठामारग्वधं मूर्वां षड्ग्रन्थां मदनं दहेत् ॥ ५१ ॥

गोमूत्रेणोपयुक्तस्तु क्षारोऽयं वङ्गिदीपनः ।

शूले निरन्नकोष्ठेऽङ्गिः कौष्ठाभिखूर्णितं पिबेत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुप्रतिविषाव्योष सौवर्चल वचाभया ।

तौब्रात्तिरपि नाऽजीर्णं पिबेच्छूलघ्नमीषधम् ।

दोषग्रस्तानलो नालं पक्वं शक्नोऽहिताशनम् ॥ ५३ ॥

प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशौ न दुष्यति ।

अजीर्णे सायमाशौ तु प्रातराशौ विषीभवेत् ॥ ५४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकबलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत्

जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ ५५ ॥

इति हिङ्गुष्टकम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥

यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रशस्यते ।

पिबेद्भ्रा मस्तुना वा सुरया कौष्ठावारिणा ॥ ५८ ॥

सोदावर्तमजीर्णञ्च ग्रीहानमुदरं तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ति विषं वा येन भक्षितम् ॥ ५८ ॥

अर्शोहरो दीपनञ्च श्लेष्मघ्नो गुल्मनाशनः ।

चूर्णो ह्यग्निमुखो नाम्ना न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ ६० ॥

इति अपिसुखचूर्णम् ।

चित्तकहपुष्पा ग्रन्थिका पिप्पलीसौवर्चलाजमोदाभिः ।

धान्यशठीयवपुष्करक्षाराजाजितित्तिङ्गीकैश्च ॥ ६१ ॥

चव्ययवानीदाङ्गिमृद्धीकैलान्नवेतसैश्च समैः ।

अग्निमुखोऽयं चूर्णः काष्ठीकेन मस्तुनापि वा ॥ ६२ ॥

पीतोऽन्यतमेन नृभिः गुल्मारुचिवह्निषादशूलानि ।

दुर्नामप्लीहोदर कफवातगदान्विनाशयति ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयमपिसुखचूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं क्षणजीरकम् ।

सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ६४ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।

मरिचाजाजीशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ६५ ॥

त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम् ।

दाङ्गिमात् कुडवच्चैकं द्वे पले चान्नवेतसात् ॥ ६६ ॥

एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाक्यममृतोपमम् ।

लवणं भास्करं नाम्ना भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ६७ ॥

जगतोऽस्य हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।

तक्रमस्तुसुराशुक्त मन्त्रकाष्ठीकयोजितम् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलानूपमांसेषु रसेषु विविधेषु च ।

मन्दाग्नीनां स्वादयतां शक्तो भवति पावकः ॥ ६९ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं शोथकुष्ठभगन्दरान् ।

ऋद्रोगमामदोषाञ्च विविधान् उदरे स्थितान् ॥ ७० ॥

प्लीहानं वातरक्तस्य श्वासकासोदरकमीन् ।

शूलस्य नाशयत्येतद्दुष्टं नृप इवापदः ॥ ७१ ॥

इति मास्करलवणम् ।

सैन्धवसमूलमगधा चव्यानल नागरहरीतक्यः ।

क्रमदृष्टमग्निवर्धनं करोति वड़वानलं चूर्णम् ॥ ७२ ॥

इति वड़वानलचूर्णम् ।

हिङ्गुसैन्धवं कृष्णानां कृष्णामूलककोलयोः ।

यवान्याश्च हरीतक्या दाडिमाम्लिकयोस्तथा ॥ ७३ ॥

वङ्गिनागरकोयाणां भागाः सम्बर्धिताः क्रमात् ।

हिङ्गु द्वादशकं नाम चूर्णं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ७४ ॥

अरुचिं पञ्चगुल्मांश्च हृद्रोगं सन्नियच्छति ।

अष्टीलाभानशूलानां हन्धमर्शांसि नाशयेत् ॥ ७५ ॥

इति हिङ्गुद्वादशकं चूर्णम् ।

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जलवणानि च ।

सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी कृमिघ्नं हिङ्गु पुष्करम् ॥ ७६ ॥

शठी दार्वी त्रिवन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।

धात्री जीरकवृक्षान्न श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥ ७७ ॥

अम्लवेतसमन्त्रीका दाडिमं सकटुत्रिकम् ।

भक्षातकाजमोदा च यवानी सुरदारु च ॥ ७८ ॥

अभयातिविषा श्यामा हृपुषारग्वधं समम् ।

तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ॥ ७९ ॥

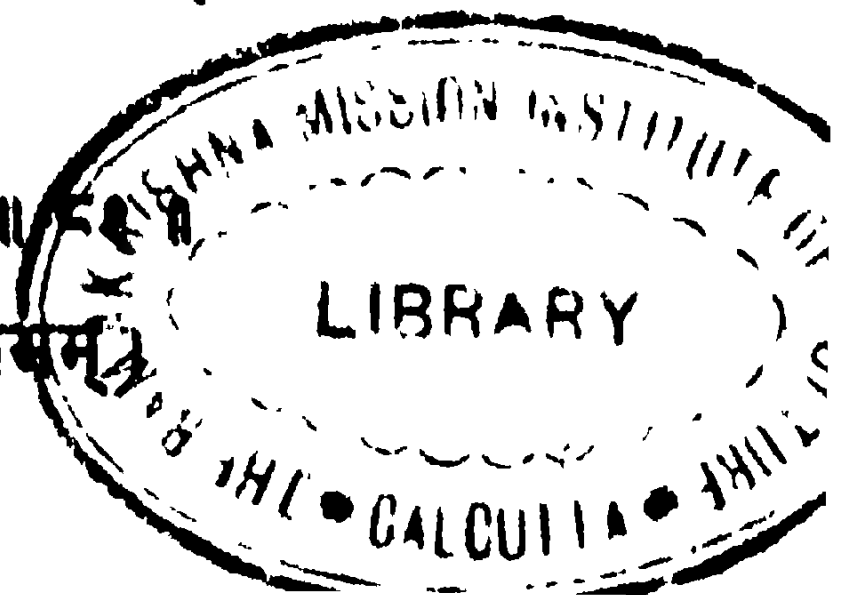
क्षाराणि लोहकिट्टश्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ।

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ॥ ८० ॥

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्विषसत्रयम् ।

दिनत्रयश्च शुक्लेन आर्द्रकस्वरसेन च ॥ ८१ ॥

अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रथम् ।

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्भदम् ॥ ८२ ॥
 अजीर्णक मथो गुल्मं ग्रीहानं जठराणि तु ।
 उदराण्यन्त्रवृद्धिश्च अष्टौलां वातशोणितम् ॥ ८३ ॥
 प्रणुदत्युत्थणान् दोषान् नष्टमग्निश्च दीपयेत् ।
 समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा च भाजने ।
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥ ८४ ॥
 गोदोहमात्रात्तत्सर्वं द्रवीभवति सोष्णकम् ॥ ८५ ॥

इति वृद्धदग्निमुखं चूर्णम् ।

पथ्या नागरक्षणा करञ्जविल्वादिभिः सितातुल्यैः ।
 वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनम् ॥ ८६ ॥

इति समस्तं वडवामुखं चूर्णम् ।

हिङ्गुगन्धवेतसकटुत्रिकचित्रकेभ्यः
 सत्तारपौष्करफलत्रिकदाडिमेभ्यः ।
 कार्यः पृथग्गुडपलान्यवकुट्य चूर्णः
 ज्वालामुखोऽयमनलस्य करोति दीप्तिम् ॥ ८७ ॥

इति ज्वालामुखं चूर्णम् ।

पिप्पल्यतिविषा हिङ्गु नागरेन्द्रयवाः वचा ।
 पाठाजमोदकटुका वृषसौवर्चलाभयाः ॥ ८८ ॥
 वृषहादशकं चूर्णमजीर्णनाह गुल्मनुत् ।
 भगन्दरश्वासकास मूत्रकृच्छ्राशंसां हितम् ॥ ८९ ॥

इति वृषहादशकं चूर्णम् ।

एलात्वङ् नागपुष्पाणां मात्रोत्तर विवर्द्धिता ।
 मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्पञ्च षडुत्तराः ॥ ९० ॥
 द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावन्ती सितशर्करा ।
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ९१ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

मरिचाम्मिकाया पथ्या दाडिमस्य मण्डौषधम् ।

हिङ्गु, सौवर्चलोपेतं चूर्णमम्निकरं परम् ॥ ८२ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

नागरं कीटजं बीजं पिप्पली वृहती द्वयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ८३ ॥

चूर्णं पिष्ट्वा सुरा मण्ड दधिकोणांश्च, काष्णिकैः ।

पिवेदग्निविबुधार्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ८४ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सक्षारसिद्धमप्लाग्निं कफगुल्मस्य नाशयेत् ॥ ८५ ॥

इति मस्तुषट्पलं घृतम् ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं घृतप्रस्थस्य तत्समम् ।

चुक्रप्रस्थेन संयोज्यं तथा काष्णिकमस्तुनोः ॥ ८६ ॥

पिप्पली मरिचं हिङ्गु, साजमोदं सजीरकम् ।

हपुषाजाजि कृष्णा च सैन्धवं विडमौलिदम् ॥ ८७ ॥

सौवर्चलं यवक्षारं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

चविका पिप्पलीमूलं यवानी धान्यनागरम् ॥ ८८ ॥

एतैः कर्षसमैर्भागेर्विपचेन्मृदुनाग्निना ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसन्भवान् ॥ ८९ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु नराणां बलवर्धनम् ।

गुल्मप्लीहोदरं शूलं क्ष्वरं हिक्कां प्रमीलिकाम् ॥ ९० ॥

महाषट्पलमित्येतस्त्वलनं दाववज्जिवत् ।

क्षिप्रमेव तथा रोगान्नाशयत्यशनिर्यथा ॥ ९०१ ॥

इति महाषट् पलं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भक्ष्मातकं यवानीश्च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ ९०२ ॥

हिङ्गु, सौवर्चलश्चैव विडुसैन्धवचव्यकम् ।

सामुद्रश्च यवक्षारं चित्रको वचया सह ॥ १०३ ॥

एतैरर्धपलैर्भागेर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥ १०४ ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

विष्टम्भमामदौर्बल्यं प्लीहानमपकर्षति ॥ १०५ ॥

कासं खासं क्षयश्चापि दुर्नाम सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ १०६ ॥

तान् सर्वान्नाशयत्याशु शुष्कं दाधानलो यथा ॥ १०७ ॥

इति सरिषार्थं घृतम् ।

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निविवर्धनम् ।

रोचनं दोषशमनं कृदिदाहविनाशनम् ॥ १०८ ॥

इति धान्यजीरक घृतम् ।

धान्यकं निस्तुषं कृत्वा जले चाष्टगुणे पचेत् ।

तेन पादावशेषेण तत्कल्कैर्विपचेत् घृतम् ॥ १०९ ॥

वातरोगेषु सर्वेषु पैत्तिकेषु च शस्यते ।

कफजेषु च रोगेषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ ११० ॥

इति धान्य घृतम् ।

द्वे जीरके चित्रकं च यवानी नागरं तथा ।

पलिकानि च तत्सर्वं पञ्चैव लवणानि च ॥ १११ ॥

आरनालाढकं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निविवृद्धार्थमर्शसां नाशनं परम् ॥ ११२ ॥

इति जीरक घृतम् ।

धान्यकस्य तु शुद्धस्य चतुःषष्टिपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ११३ ॥

घृतप्रस्थं पचेत्तेन शनैर्मृदग्निना भिषक् ।

जीरकस्य पलान्यष्टौ कल्कीकृत्य निधापयेत् ॥ ११४ ॥

अग्निसन्दीपनं हृद्यं पिबेच्छुं निवर्हणम् ।

ग्रामशूलं गुदे शूलं शूलं बङ्गणयोनिजम् ॥ ११५ ॥

ग्रामवातमुदावर्त्तमर्शरोगांश्च नाशयेत् ।

इति धान्यक घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु, चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ११६ ॥

द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्धपलोन्मितान् ।

दधिकाष्ठीकशुक्लानि घृतमात्रासमानि च ॥ ११७ ॥

आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचेयत् ।

एतदग्निमुखं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ११८ ॥

अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ।

अन्यार्बुदापचीकासकफमेदोऽनिलानपि ॥ ११९ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।

सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ १२० ॥

इति अग्निघृतम् ।

यक्षस्वादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्र गुडकाष्ठीकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्लं चुक्रं तदुच्यते ॥ १२१ ॥

इत्यल्पचुक्रम् ।

गुडक्षौद्रारणालानि समस्तुनि यथोत्तरम् ।

शंसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् चुक्रस्य सिद्धये ॥ १२२ ॥

इति चुक्रसन्धानविधानम् ।

प्रस्थं तण्डुलतोयत स्तुषजलात् प्रस्थत्रयं चाक्षतः

प्रस्थाह्वं दधितोऽन्मूलकफलान्यष्टौ गुडाभ्यानिके ।

मान्यौ शोधितशृङ्गवेर सकलात् द्वे सिन्धुजाण्योः पले

हे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य माण्डे दृढे ॥ १२३ ॥
 स्निग्धे धान्ययवादि राशिनिहितं त्रीन्वासरात् स्थापयेद्
 ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षाषु पुण्यागमे ।
 षट्शीतेऽष्टदिनान्यतः परिमितं विस्त्राव्य संवापयेत्
 चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्लञ्च शुक्रञ्च यत् ॥ १२४ ॥
 हन्याद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान् ।
 दुर्नामानि च शूलगुल्मजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥ १२५ ॥

इति वृद्धशुक्रसन्धानविधानम् ।

वङ्गेर्हिपञ्चमूलस्य काथे पलशतद्वये ।
 अमृताया रसस्यैके पूतेऽस्मिन्नभयाढके ॥ १२६ ॥
 पचेद् गुड़तुलां तावद्यावदाऽऽपाकलक्षणम् ।
 अन्येद्युस्तत्र मधुनः सुशीते कुड़वद्वयम् ॥ १२७ ॥
 प्रक्षिपेत्त्रिसुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलं पलम् ।
 प्रत्येकं स्याद्यवक्षाराच्छुक्तिस्तस्मिन् रसायने ॥ १२८ ॥
 उत्तमं कथितं पुंसामश्विभ्यामग्निवृक्षये ।
 जीर्यत्यपि हि काष्ठानि कासश्वासं क्षयं कृमीन् ॥ १२९ ॥
 गुल्मोदरार्शः कुष्ठानि सान्द्रवृद्धिं निहन्ति च ।
 योगशतैरप्यऽजितां स्युहाज्जयति पीनसान् ॥ १३० ॥
 चित्रकहरीतक्यमृतेत्यत्र चित्रकादीनां त्रयाणामम्भः प्रत्येकं
 पञ्चाशत्पलं दत्त्वा विस्त्राव्य सार्द्धं द्वादशवासराः स्थापयितव्यम् ।

इति चित्रकगुडः ।

हे पाठे दशमूलार्कं कट्फलातिविषात्रिहत् ।
 भागैर्दशपलान् दत्त्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १३१ ॥
 पादशेषे गुड़तुलां दत्त्वा पक्वे गुडे ततः ।
 चूर्णितां पञ्चपलिकां चव्यव्योषहरीतकौम् ॥ १३२ ॥
 चित्रकं सयवक्षारं द्विगुणं तत्र दापयेत् ।

द्व्यां प्रलेपनं वापि ततस्तमवतारयेत् ॥ १३३ ॥

हिङ्गुम्लवेतसं चव्यं त्रिवृतस्तु पलं तथा ।

क्षिप्त्वा चैकीकृतं सर्वं स्थापयेद्वाजने शुभे ॥ १३४ ॥

ततः चारगुडं खादेदजीर्णादिचिनाशनम् ।

प्रीहार्शः शोथपाण्डुत्व मेहकुष्ठगरापहम् ॥ १३५ ॥

इति चारगुडः ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां त्रिवृन्मूलं शतावरीम् ।

दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शठीम् ॥ १३६ ॥

पृथक् दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ।

त्रिसप्तकत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् ॥ १३७ ॥

तद्द्रोणं साधयेदग्नीं चतुर्भागावशेषितम् ।

ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३८ ॥

मिद्वं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।

वृश्चिकालीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत् ॥ १३९ ॥

एतत्पञ्चपलान् भागान् पृथक्पञ्च पलानि च ।

हरीतकीं त्रिकटुकं खर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥ १४० ॥

हिङ्गुम्लवेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ॥ १४१ ॥

अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

भुक्तं मुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ १४२ ॥

प्रीहार्शः श्वयथुश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।

मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥ १४३ ॥

कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मं चाशु व्यपोहति ।

ख्यातः चारगुडो ह्येष रोगग्रस्ते प्रयोजयेत् ॥ १४४ ॥

इति चारगुडः ।

क्षयं यदा दोषविषयमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति ।

भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥ १४
 प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
 तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ १४६ ॥

इति अजीर्णाप्रिमाग्ननिदानचिकित्साधिकारः ।

विमूच्यादि रोगानाह ।

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।
 विमूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १४७ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विमूचीति निगद्यते ॥ १४८ ॥
 न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलीलुपाः ॥ १४९ ॥

विमूच्या लक्षणमाह ।

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ १५० ॥

चलसकलक्षणमाह ।

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यत्यथ कूजति ।
 निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षेरुपरि धावति ॥ १५१ ॥
 वातकम्पभ्रमानाहशूलादीन् प्रकरोति वा ।
 पित्तं ज्वरातिसारौ च दाहादिस्वेदनानि च ॥ १५२ ॥
 श्लेष्माङ्गुताकृदिवाग्भङ्गष्ठीवनानि च ॥ १५३ ॥
 वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदनु ।
 तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च यस्य तु ॥ १५४ ॥
 नाधो गच्छति यो नोर्ध्वमाहारो न विपच्यते ।
 तेन सोऽलसको नाम्ना शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५५ ॥
 दोषास्त्वलसके प्रोक्ताश्छर्द्यतीसारवर्जिताः ।
 कारकास्तीव्रशूलादेः स्रोतसः सन्निरोधकाः ॥ १५६ ॥

तिर्ययातास्तनुस्तब्धाः स्तम्भवत्स्तम्भयन्ति च ।

स दण्डालसकस्याज्यः शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५७ ॥

दुष्टञ्च भुक्तं कफमासताभ्यां

प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्याम्

आचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १५८ ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तत्तच्चणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १५९ ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरजातमेव ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायाक्षरोऽसौ पुनरागमाय ॥ १६० ॥

उद्गारशुद्धिरुक्ताहो वेमोक्षार्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १६१ ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमी उपद्रवा घोरा विसृच्यां पञ्च दारुणाः ॥ १६२ ॥

विसृच्यां सर्वरूपाणि सन्नियम्य चिकित्सकः ।

वमनं कारयेत् क्षिप्रं मुखेन लवणाम्बुना ॥ १६३ ॥

यावत्क्षान्तिष्ठते दुष्टो नरस्याऽन्नरसो हृदि ।

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ॥ १६४ ॥

विसृच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ।

तद्दिने लङ्घनं कार्यं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १६५ ॥

जातिफलञ्च चुक्रञ्च मिष्टतैलेन पाचयेत् ।

तेन मर्दनमात्रेण खल्लीशूलं निवारयेत् ॥ १६६ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कर्षणं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

विसृच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ १६७ ॥

इति चुक्राभावेऽपि काञ्जिकं देवम् ।

अर्कपत्ररसप्रस्थं प्रस्थं धस्तूरकस्य च ।

श्वेतसुहीरसप्रस्थं प्रस्थं शौभाञ्जनार्द्रकात् ॥ १६८ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं पले द्वे द्वे प्रमाणतः ।

एकीकृत्य समस्तं तदधिकं चान्नकाञ्चिकम् ॥ १६९ ॥

तैलप्रस्थं समावाप्य पचेन्मृदग्निना शनैः ।

खल्लीं निवारयत्येतत् विसूचीरोगसम्भवाम् ॥ १७० ॥

पक्षाघातामवातांश्च गृध्रसीं खञ्जपङ्कताम् ।

इति चर्करसादितेषु ।

करञ्जनिम्बशिखरी गुडूच्यर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद् घोरां हन्ति विसूचिकाम् ॥ १७१ ॥

हन्ति दन्त्यग्निकल्कस्तु पिप्पलीकल्कसंयुतः ।

पीतः कोष्णेन तोयेन क्षिप्रं हन्याद्विसूचिकाम् ॥ १७२ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

छाया विशुष्का वटिका तु कार्या हन्याद्विसूचीं नयनाञ्जनेन ॥

इति अञ्जनम् ।

गुडपुष्पसारशिखरी तण्डुलं गिरिकर्णिका हरिद्रे द्वे ।

अञ्जनगुटिका विलयति विसूचिकां त्रिकटुकसनाथा ॥ १७४ ॥

इति द्वितीयमञ्जनम् ।

त्वक्पत्ररास्नाऽगुरुशियु कुष्ठैरत्यम्लपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

उदत्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थं कारि ॥ १७५ ॥

पिपासायामथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य च ॥ १७६ ॥

सरुम्वाऽऽनद्धमुदर मन्त्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवती कुष्ठशताह्वा विश्वसैन्धवैः ॥ १७७ ॥

तन्त्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सञ्चारमार्त्तिं जठरस्य हन्यात् ।

स्वेदो घटै र्वा बहुवाष्पपूर्णै रूष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ १७८ ॥

विलम्बिकाऽलसकयोर्वेगोत्सर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १७८ ॥

सुरसादिकरञ्जादि सहकाररसं तथा ।

हिङ्गुसौवर्चलं चुक्रं मधुमद्यानि यानि च ॥ १८० ॥

एतेषामूर्ध्वभागित्वात् सम्यक् जीर्णेऽपि देहिनाम् ।

अजीर्णतायामिवोद्गारो गन्धतो ह्युपलक्ष्यते ॥ १८१ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः विसृचिकाऽलसकविलम्बिकानिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भस्मकनिदानमाह ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।

तीव्रं प्रवर्द्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥

तड्दाह श्वास मूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।

पक्वान्नमाशु धात्वादीन् सङ्ख्यन्नाशयेत्तनुम् ।

क्षणान्मुक्तं भवेद्भस्म सं रोगो भस्मकः स्मृतः ॥ २ ॥

तं भस्मकं गुरुस्निग्ध सान्द्रमण्डहिमस्थिरैः ।

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥

अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धतक्रसर्पिंषि ।

संसेवेत यवागूं समधुच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥

असक्तपित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ।

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं सेव्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते वानलः समः ।

समधातौ पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनम् ॥ ७ ॥

सुडुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्नान्युपहारयेत् ।

निरिन्धनो रसं लब्ध्वा यथैवान्नेन पाचयेत् ॥ ८ ॥
 कोलास्थि मज्जा कल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै ।
 अचिराद्विनिहत्येष प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ ९ ॥
 नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥ १० ॥
 सिततण्डुलसितकमलं छागक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादशदिवसं बुभुक्षितो न भवेत् ॥ ११ ॥
 विदारौ स्वरसं क्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
 माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भस्मकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कृमिनिदानमाह ।

कृमयस्तु द्विधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
 वह्निर्मल कफाऽसृग्विट् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 नामतो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिख्याश्च नामतः ।
 द्विधा ते कोठपिटिकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णभोजौ मधुरान्नसेवौ द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जौ च दिवाशयी च विरुद्धभोजौ लभते कृमींस्तु ॥ ४ ॥
 माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
 मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
 विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ६ ॥
 ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः छर्दनं भ्रमः ।
 भक्तद्वेषातिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ॥ ७ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवर्धनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोपमाः ॥ ८ ॥
 रुद्धधान्याङ्गुराकारा स्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।
 खेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥
 अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुहाः ।
 चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥
 हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 कृदिशूलज्वरानाह कार्श्यश्चयथुपीनसान् ॥ ११ ॥
 रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ॥ १२ ॥
 केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 षडेते कुष्ठकर्माणः सहस्रौरसमातरः ॥ १३ ॥
 पक्वाशये पुरौषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
 संवृद्धाश्च भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥ १४ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावाः पीताः सिताऽसिताः ॥ १५ ॥
 ते पञ्च नामभिः ख्याताः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १६ ॥
 विद्धेदशूलविष्टम् कार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तेषामन्यतमं वैद्यो जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ।
 सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वाऽन्नमादिशेत् ॥ १८ ॥
 विरेचयेत्तीक्ष्णतमैः योगैरास्थापयेच्च च ॥ १९ ॥
 विडङ्ग तण्डुलव्योषशियुभिर्मरिचेन च ।
 तक्रसिद्धा यवागूः स्नात् कृमिघ्नी समुवर्चिका ॥ २० ॥

विडङ्गव्योषसंयुक्तं मन्त्रमण्डं पिवेन्नरः ।

दीपनं कृमिनाशाय बलिष्ठं कुरुते भृशम् ॥ २१ ॥

सक्षौद्रः कृमिचिद्भिः पीतः कृमिहरशिशुजस्य काथः ।

पीतं मूत्रमजायाः ग्रन्थिकचूर्णान्वितं वापि ॥ २२ ॥

पुष्कराङ्गास्थिनिर्यासं कृमिघ्नार्धेन संयुतम् ।

लिङ्गाङ्गर्मस्थितः प्रातः सर्वकृमिनिवारणम् ॥ २३ ॥

पारशीयं यवान् पीता पर्युषिता वारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजालं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ २४ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

किंशुकस्य रसं वापि धत्तूरस्यापि वा रसम् ॥ २५ ॥

मुस्ता सुपर्णी फलदारशिशु काथः सकृष्णाकृमिशत्रु कल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् कृमौन्निहन्ति कृमिजांस्रोगान् ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन तु पूषिकाः ।

जग्ध्वा सौवीरकं चानु पिवेत् कृमिहरं परम् ॥ २७ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिवेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिवेत्तद्बीजकल्कं वा तक्त्रेण कृमिनाशनम् ॥ २८ ॥

लिङ्गात् क्षौद्रेण विडङ्गं चूर्णं कृमिविनाशनम् ।

सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ २९ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनञ्च हितं भवेत् ।

कृमिनां नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ३० ॥

पलत्रयं वचा दन्ती विहृत्कम्पितकैः समैः ।

सिद्धं सर्पिर्गवां मूत्रे पीतं कृमिविनाशनम् ॥ ३१ ॥

इति त्रिफलाद्यं द्रवम् ।

त्रिफलायाः त्रयः प्रस्थाः विडङ्गं प्रस्थमेव च ।

दीप्यञ्च दशमूलञ्च साभतः समुपाहरेत् ॥ ३२ ॥

पादशेषे जलद्रोणे पूते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्परं कृमिनाशनम् ॥ ३३ ॥

विडङ्गघृतमित्येतस्तेष्वं शर्करया सह ।

सर्वकृमीन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ३४ ॥

इति विडङ्गाद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् ।

चव्यचित्रकतालीसपत्रकं नागकेशरम् ॥ ३५ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।

मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ३६ ॥

दाडिमात् कुडवच्चैव द्वे पले चाम्बवेतसात् ।

सर्वमेकत्र संघृष्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्याद्यमिदं ख्यातं नष्टवक्त्रेः प्रदीपनम् ।

अर्शांसि ग्रहणीगुल्म मुदरं सभगन्दरम् ॥ ३८ ॥

कृमिकण्डू रुचिहरं सुरयोष्णोदकेन वा ।

नातःपरतरं किञ्चिदामशोथनिषूदनम् ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

पलङ्कषापले द्वे तु कृष्णायसपलद्वयम् ।

पथ्यामृताक्षधात्रीणां पृथगेकैकशः पलम् ॥ ४० ॥

पूतीकचव्यव्योषाम्नि कारवीकृमिनाशनैः ।

चूर्णितैरर्क्षपलिकैस्तिलतैलं पलद्वयम् ॥ ४१ ॥

त्रिफलाया रसप्रस्थे खडं प्रस्थयुगं पचेत् ।

दार्वीप्रलेपात्पाकश्च चातुर्जातिकसंयुतम् ॥ ४२ ॥

सावित्रवटका ह्येते यथाग्निबलभक्षिताः ।

कृमिकोष्ठाग्निदौर्बल्य शोथगुल्मोदरव्रणान् ॥ ४३ ॥

कामलापाण्डुरोगार्शो भगन्दरगदज्वरान् ।

निहन्त्युर्वा सन्निरुद्धाः वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ४४ ॥

वातप्रमेहशमनाः चक्षुष्याः पुष्टिवर्धनाः ।

भवन्त्यतिस्निग्धभुजां वातातपनिषेविणाम् ॥ ४५ ॥

इति सावित्रवटकः ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपनं यूकनाशनम् ॥ ४६ ॥

ककुभकुसुमं विडङ्गं लाङ्गली भस्मातकं तद्योशौरम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसं मदनचैवाष्टमं दद्यात् ॥ ४७ ॥

एष सुगन्धो धूपो मशकानां नाशनः श्रेष्ठः ।

शय्यासु मत्कुणानां शिरसि वस्त्रे च यूकानाम् ॥ ४८ ॥

इति मशकहरी धूपः ।

भण्डीपिष्टाऽऽरनालेन गोमूत्रेणामिपिष्टकाः ।

कुनटीकटुतैलेन योगा यूकापहास्त्रयः ॥ ४९ ॥

लाक्षाभस्मातकश्च श्रीवासः श्वेताऽपराजिता ।

अर्जुनस्य फलं पुष्पं विडङ्गं सर्जगुग्गुलुः ॥ ५० ॥

एभिः कृतेन धूपेन शाम्यन्ति नियतं गृहे ।

भुजङ्गमूषका दंशा घृणा मशकमत्कुणा ॥ ५१ ॥

इति गृहे भुजङ्गादिनाशको धूपः ।

सविडङ्गं गन्धशिलया सुसिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

निखिलान् नयति विनाशं लिख्यासहितांश्च वै यूकान् ॥ ५२ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समापतोयान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कृमिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानमाह ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात् सृष्टः ॥ १ ॥

पिपासारुचिह्वासासैरुदाहोऽङ्गगौरवम् ।

रक्तलोचनता तस्य पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

प्रवायमन्त्रं लक्षणानि मयं मृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

नेषेव्यमाणस्य समेत्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुताञ्च ॥ ३ ॥

वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादो मृद्गलक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

वेणून् पीतत्व मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ४ ॥

त्वसूत्र नयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभता ।

वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ ५ ॥

पीतमूत्रशक्लनेत्रो दाहदृणाज्वरान्वितः ।

भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ ६ ॥

कफप्रसेकश्चयथु तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वसूत्रनयनाननैः ॥ ७ ॥

सर्वान्नसेवितः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ८ ॥

ज्वरारोचकह्वासा कूर्दिदृणाक्लमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः स्थाज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

सृत्तिकादतशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्त मूषरा मधुरा कफम् ॥ १० ॥

कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्रक्तञ्च रुक्षयेत् ।

पूरयत्यविपक्षैव स्रोतांसि निरुणञ्चि च ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णान्विनाशनम् ॥ १२ ॥

शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपात्राभिमेहनः ।

कमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं साष्टकृपान्वितम् ॥ १३ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १४ ॥

बहुलं विट् सुहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।
 दीनः स्वेदादिदिग्धाक्लः कृदिमूर्च्छाहृडन्वितः ॥ १५ ॥
 स नास्त्यऽसृग्क्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो नरः ॥
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १६ ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं स्नानं तथास्तेषु च मध्यशूनम् ।
 गुदे मुखे श्रेफसि मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥ १७ ॥
 विवर्जयेत्पाण्डु किनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीडितश्च ।
 साध्यश्च पाण्डुमयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥ १८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ।
 पिबेद्घृतं वा रजनौविपक्कं यक्षैफलं तिक्तकमेव चापि ॥ १९ ॥
 विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ २० ॥
 विधिदिग्धोऽथ वातोत्थं तिक्तं शीतस्तु पैत्तिके ।
 श्लैष्मिके कटुरुक्षोणः कार्थ्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ २१ ॥
 द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तत् ।
 ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां श्वासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २२ ॥
 अयस्त्रिलवूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।
 तैर्मोदकः क्षौद्रयुतः सुभुक्तः पाण्डुमये दूरगतेऽपि शस्तम् ॥ २३ ॥

इति आदिमोदकम् ।

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचाम्लतक्रेण ।
 सप्ताह्नादग्निबलं पाण्डुर्शी विमर्दनं परम् ॥ २४ ॥
 सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं चाप्ययोरजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा वा पिबेन्नरः ॥ २५ ॥
 गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमभ्यसेत् ।
 पाण्डुरोगं जयेत्सर्वं पक्षिशूलश्च दारुणम् ॥ २६ ॥

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
 मधुसर्पिर्युतं लौढा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २७ ॥
 दीपनं चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ।
 कल्याणकाङ्क्षयं दद्याद्भक्षयेद्वा गुडं नरः ॥ २८ ॥
 मृत्तिकां भावितां दद्यात्तुल्यां निम्बरसेन वा ।
 वार्त्ताक्या कटुरोहिण्या गोमूत्रेण च भावयेत् ॥ २९ ॥
 मृद्वेषकरणार्थन्तु भिषक् पञ्चान्नियोजयेत् ।
 मूर्वातिक्तानिशायास कृष्णाचन्दनपर्पटैः ।
 त्रायस्तीवत्सभूनिम्बपटोलास्त्रुददारुभिः ॥ ३० ॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
 पाण्डुताज्वरविस्फोट शोफार्शो रक्तपित्तनुत् ॥ ३१ ॥

इति मूर्वाद्यं घृतम् ।

कटुकां रोहिणीं मुस्तां हरिद्रां वत्सकत्वचम् ।
 पटोलं चन्दनं मूर्वां त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ३२ ॥
 सपिप्पलीं कर्कटिकां पूतिकां देवदारु च ।
 पिष्ट्वाक्षमात्रं तैः सर्पिः प्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥ ३३ ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्लेष्मथुं सभगन्दरम् ।
 अर्शांस्यऽसृग्दरश्चैव हन्याद्विस्फोटांस्तथा ॥ ३४ ॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

व्योषं विल्वं द्विरजन्यौ त्रिफलाद्विपुनर्नवा ।
 मुस्ता चायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३५ ॥
 वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकोद्भवान् ॥ ३६ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

देवद्रुं त्रिफलां व्योषं वृश्चिकालीं हयोरजः ।
 हरिद्रे चित्रकं भार्गीं पाठे द्वे च पुनर्नवाम् ॥ ३७ ॥

विडङ्गं पिप्पलीं लोभं पचेन्मूत्रचतुर्गुणे ।
घृतं तत्पाण्डुरोगघ्नं ग्रहणीगुददोषनुत् ॥ ३८ ॥

इति देवदार्याद्यं घृतम् ।

रजनीक्वाथकल्काभ्यां घृतं पाण्ड्वामयापहम् ।
त्रिफलाकल्कगोमूत्रसिद्धं वा माहिषं घृतम् ॥ ३९ ॥

इति रजनी त्रिफलाद्यं घृतम् ।

दन्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।
तद्वत्प्रस्थो घृताद् गुल्मप्लीहहृद्रोगपाण्डुनुत् ॥ ४० ॥
दन्ती कुडवोऽत्राष्टपलिकः षोडशभिः सलिलकुडवै
निःक्वाथ पादावशेषः कृतः ।

इति दन्तीघृतम् ।

ताप्यरजतरूप्यायो मलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चित्तकत्रिफलाश्लेष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ४१ ॥
शर्कराष्टपलोन्मिश्रा चूर्णिता मधुनाप्लुता ।
उदुम्बरसमां मात्रा मतः खादेद्यथाग्निमान् ॥ ४२ ॥
दिने दिने प्रयोगेण जीर्णं भुञ्ज्याद्यथेप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलत्यांश्च काकमाचीकपोतकान् ॥ ४३ ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
कुष्ठानि गरजं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ॥ ४५ ॥
विशेषाद्वन्यपद्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ४६ ॥
सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न सम्भवेत् ।
तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यादतन्मित्रतः ॥ ४७ ॥

इति योगराजः

कुटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।

भावितानि दशाहानि रसैर्द्विगुणितानि च ॥ ४८ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावतौ सितशर्करा ।

त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ४९ ॥

निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्याच्चिजातकात् ।

मधुत्रिपलसंयुक्ता कुर्यादक्षसमा गुटी ॥ ५० ॥

दाडिमाम्बपयःक्षीर रसयूषसुरासवान् ।

तां भक्षयित्वाऽनुपिवेन्निरसो हितभक्ष्यभाक् ॥ ५१ ॥

पाण्डुकुष्ठगरभीह्व कामलार्शोभगन्दरान् ।

श्रुतिट्कक्कुक्रमूत्राम्नि दोषशोथगदोदरान् ॥ ५२ ॥

कासासृग्वातपित्तासृक् शूलगुल्मगलग्रहान् ।

नेत्रचक्रगदान् हन्ति सर्वरोगहरा शुभा ॥ ५३ ॥

इति कुटजगुटिका ।

वृषणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।

द्राक्षा चेन्द्रयवं मुस्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

शतावरी शिग्रुबीजं चित्रकं गजपिप्पली ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ॥ ५५ ॥

पाठा भस्मातकं दन्ती विशाला सदुरालभा ।

शठौ मधुरसा रास्ना विडङ्गश्च समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥

एतैश्चूर्णैः समैर्वापि लोहं द्विगुणमाहरेत् ।

यावश्शुकश्च सभृत्य गवां मूत्रेण पाचयेत् ॥ ५७ ॥

तत्रोऽक्षमात्रां गुटिकां पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।

पाण्डुरोगं जयत्याशु ब्रह्मदण्ड इवासुरान् ॥ ५८ ॥

कमिकुष्ठप्रमेहार्शो ग्रहणीदोषशोथहा ।

भगन्दरश्वासकास ग्रीहगुल्मोदरापहा ॥ ५९ ॥

इति वृषणादिगुठी ।

अथ कामलानिदानम् ।

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमसृज्ज्ञासं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ६० ॥
 हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्गखाननः ।
 रक्तपीतशक्नुवेत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 दाहाऽविपाकदौर्वल्य सदनाऽरुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ६२ ॥
 कालान्तरात् खरोभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला ॥ ६३ ॥
 कृष्णपीतशक्नुमूत्रो भृशं शून्य मानवः ।
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिं विण्मूत्रो यस्य ताम्यति ॥ ६४ ॥
 दाहारुचितडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।
 नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ॥ ६५ ॥
 हृद्यरोचकहृत्तास ज्वरक्तमनिपीडितः ।
 नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ ६६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
 ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ६७ ॥
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ।
 प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसं शुभम् ।
 निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्यकल्पयेत् ॥ ६९ ॥
 नस्यं कर्कोटमूलस्य घ्न्यं वा जालिनीफलम् ॥
 गुडूचीपत्रकल्कं वा पिवेत्तन्नेन कामली ।
 भक्तं तन्नेन भुञ्जीत स जहात्याशु कामलाम् ॥ ७० ॥
 लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 प्रलिङ्घ्य मधुसर्पिभ्यां कामलार्त्तः सुखी भवेत् ॥ ७१ ॥

किराततिक्तं सुरदारु दावीं मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।
 दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वापि फलत्रिकञ्च ॥ ७२ ॥
 विडङ्गसारञ्च समांशकानि सर्वैः समं चूर्णमथात्र लौहम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां गुटिका विधेया तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोक्तव्यम् ७३
 निहन्ति पाण्डुं श्वयथुं प्रमेहं हलीमकं हृदग्रहणीप्रदोषम् ।
 श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्तमर्शांस्यथो वाग्ग्रहमामवातम् ॥ ७४ ॥
 व्रणान् सगुल्मान् कफविद्रधींश्च श्लिवाणि कुष्ठं सततप्रयोगात् ७५

इत्यष्टादशाङ्ग गुटिका ।

धात्री लोहरजो व्योष निशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।
 लौट्ठा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७६ ॥
 तुल्यां वायोरजःपथ्याहरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णितां कामली लिह्याद् गुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ७७ ॥
 हरिद्रात्रिफलानिम्ब वलामधुकसाधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति हरिद्राद्यं घृतम् ।

गुडूचीरसकल्काभ्यां सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
 माहिषं घृतमेवाशु कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
 इति गुडूचीघृतम् ।

अयोरजो हरिद्रे द्वे त्रिफला कटुरोहिणी ।
 चूर्णं कामलिनां श्रेष्ठं घृतमाक्षिकसंयुतम् ॥ ८० ॥
 सकफे मारुते पित्तं कामलायां वह्निः क्षिपेत् ।
 तस्य स्युः पीतमूत्रत्वक् श्वेतविट्दशनानि च ॥ ८१ ॥
 विष्टम्भगौरवाटोप हिक्काश्वासज्वरादयः ॥ ८२ ॥
 तं हि कटुश्चरुक्षौद्रैश्च शिखितित्तिरदक्षजैः ।
 रसैर्यूपैश्च कौलत्यैर्मृज्जैश्चापि भोजयेत् ।
 व्योषाक्ष्यं बीजपूरान्नं पिबेद् वातप्रशान्तये ॥ ८३ ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ॥ ८४ ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ।

मासं मासिकधातुं वा किट्टं वाथ हिरण्यजम् ॥ ८५ ॥

दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम् ।

विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाद्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ८६ ॥

इति कुम्भकामला चिकित्सा ।

कामलार्तः रुजेद्यस्तु तैलपिष्टनिभं मलम् ।

कफवद्गुदार्तस्य श्लेष्मघ्नैः कामलां हरेत् ॥ ८७ ॥

इति कामला चिकित्सा ।

अथ हलीमकनिदानम् ।

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्भरितः श्यावपीतकः ।

बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दान्निव्यं मृदुज्वरः ॥ ८८ ॥

स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ ८९ ॥

सन्तापो भिन्नवर्चश्च वह्निरन्तश्च पीतता ।

पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य तं हलीमकिनं वदेत् ॥ ९० ॥

अथ हलीमकचिकित्सा माह ।

पिबेत् खदिरतोयेन मद्यं लोहरजांसि च ॥ ९१ ॥

सिता तिक्ता वला यष्टौ त्रिफला रजनीयुगैः ।

लेहं लिङ्गात् समध्वाज्यं हलीमकप्रशान्तये ॥ ९२ ॥

इति सिताद्यो लेहः ।

मधुरैरक्षपानैस्तु वातपित्तहरैर्हरेत् ।

कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ९३ ॥

अमृतलतारसकण्ठे प्रसाधितं तुरगविद्धिषा सर्पिः ।

क्षीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ९४ ॥

इत्यमृताद्यं प्लुतम् ॥ इति हलीमकचिकित्सा ।

फलत्रिका मृतावासा तिक्ता भूनिम्ब निम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ८५ ॥
 दावीतिक्ताभयारिष्ट वर्षाभू षु पटोलजः ।
 काथः शोथोदरश्वास कामला पाण्डुरोगनुत् ॥ ८६ ॥
 त्रूषणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गचित्रकं समम् ।
 लोहचूर्णं नवगुणं कृत्वा चूर्णं पिबेन्नरः ॥ ८७ ॥
 मासं तक्रेण गोमूत्रैर्लिङ्गाद्वा मधुसर्पिषा ।
 स जयेत् पाण्डुहृद्रोग कुष्ठशोथ भगन्दरान् ॥ ८८ ॥
 कृमौनर्शांसि जयति मन्दाम्बित्वमरोचकम् ।
 युक्तितोऽभ्यसनाच्चैव जरां न लभतेऽचिरात् ॥ ८९ ॥
 इन्द्रियाणां विशुद्धिश्च बलवर्णप्रसादनम् ।
 मासेन लभते जन्तु रेतचूर्णात् नवायसात् ॥ ९० ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

पुनर्नवात्रिवृद्धोषं विडङ्गं दारुचित्रकम् ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकम् ॥ १०१ ॥
 कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तश्चेति पलोन्मितम् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद् गोमूत्रार्द्धादके पचेत् ॥ १०२ ॥
 गुडेन वटकान् कृत्वा तक्रेणाऽलोष्य तान् पिबेत् ।
 ते पाण्डुरोगं क्लीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ॥ १०३ ॥
 खयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठकृमींस्तथा ।

इति मण्डूरवटकः ।

त्रूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
 दावीत्वक्त्राक्षिकं धातु ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १०४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ १०५ ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।

उदुम्बरसमान् कुर्याद्दृष्टकांस्तान् यथाग्निनः ॥ १०६ ॥

उपयुञ्जीत तन्नेन सात्मं जीर्णं च भोजयेत् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ १०७ ॥

कुष्ठानि गरजं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।

अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्त्यपि ॥ १०८ ॥

इति वृद्धमण्डूरवटकः ।

निम्बं पटोलं कुटजं त्रिफला मुस्तनागरम् ।

पचेज्जलादके पादशेषे दद्याच्च शीतले ॥ १०९ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ मासं संस्थापयेच्च तम् ।

उद्धृत्य तं शिलातुल्य मेतांश्चापि पलोन्मितान् ॥ ११० ॥

मोचधात्रीफलतुगा कर्कटादिनिदिग्धिकाः ।

त्रिवर्णपादसंयुक्तं चौद्रं त्रिपलसंयुतम् ॥ १११ ॥

पयोऽनुपानं गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ।

कामलापाण्डुरोगार्शः शोथज्वरनिपीडितः ॥ ११२ ॥

इति निम्बादिगुटिका ।

विडङ्गमुस्तत्रिफला देवदारु षडूषणैः ।

निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ॥ ११३ ॥

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

तैरक्षमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद्दिने दिने ॥ ११४ ॥

कामला पाण्डुरोगार्तः सुखमापद्यते क्षणात् ।

इति मण्डूरगुटिका

विभीतकाऽयोमलनागराणां चूर्णं तिलानां गुडसम्प्रयुक्तम् ।

तक्रानुपानं गुटिका निहन्ति ह्यतिप्रवृद्धानपि पाण्डुरोगान् ।

इति विभीतकाद्या गुटिका

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकम् ।

विडङ्गमुस्तसमायुक्ता भागास्त्रिपलसम्मिताः ॥ ११६ ॥

यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूतं तमुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत्तन्नेन तक्रभुक् ।
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाम्बित्वमरोचकम् ॥ ११८ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीं शोथमूरुस्तम्भं हलीमकम् ।
 कृमिं प्रीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥ ११९ ॥
 मण्डूरो वज्रनामायं रोगानीकप्रणाशनः ॥ १२० ॥
 निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।
 ग्राहयेदष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णतः ॥ १२१ ॥

इति मण्डूरवज्रवटकः ।

विडङ्गं त्रिफला व्योषं दावीं कृष्णमयोरजः ।
 कामला पाण्डुरोगघ्नं लिङ्गात् क्षौद्रघृतप्लुतम् ॥ १२२ ॥

इति विडङ्गाद्यं लोहम् ।

रसमामलकीनान्तु संशुद्धं यन्त्रपीडितम् ।
 द्रोणं पचेत्तु मृद्वग्नौ तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १२३ ॥
 चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा ।
 प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः कल्कपेशितम् ॥ १२४ ॥
 शृङ्गवेरपले द्वे च तुगाक्षीर्याः पलद्वयम् ।
 तुलाद्वं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ १२५ ॥
 मधुप्रस्थसमायुक्तं लेहयेत्पलसम्मितम् ।
 हलीमकं कामलाञ्च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ १२६ ॥

इति आमलक्यवलेहः ।

पचेत् खदिरनिःक्वाथे विडङ्गधान्यायोरजः ।
 बलातिक्तासिता यष्टी त्रिफला रजनीद्वयम् ॥ १२७ ॥
 लेहं लिङ्गात्समध्वाज्यैः पाण्डुरोगी हलीमकी ।

स लेहः कामलां हन्यात् अपि संवत्सरोत्थिताम् ॥ १२८ ॥

इति खदिरलेहः ।

कृष्णे द्वे ग्रन्थिकं वक्त्रिर्दीप्यकोषणसैन्धवम् ।

कृमिघ्नं त्रिफला धान्य कालजामजमोदकम् ॥ १२९ ॥

पलिकानि त्रिवृत्पञ्च तैलं सर्पिः पलाष्टकम् ।

रसप्रस्थत्रयं धात्र्या गुडस्यार्द्धशतं पचेत् ॥ १३० ॥

एतत्कल्याणकं पाण्डु कामलाऽर्शोज्वरापहम् ।

मेहकुष्ठक्षयश्वास ग्रहणीहृद्रसायनम् ॥ १३१ ॥

इति कल्याणगुडः ।

पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृता दार्व्यभया कषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलं श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १३२ ॥

यवगोधूमशाल्यन्न रसैर्जाङ्गलजैः समैः ।

मुद्गाढकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥ १३३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ रक्तपित्तनिदानमाह ।

घर्मव्यायामशोकाध्व व्यायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरग्नैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्त मूर्ध्नि स्याधो द्विधापि वा ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेंद्रयोनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥

केचिच्चैव यक्तत्प्लीक्षा प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ४ ॥

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।

लोहगन्धश्च निःश्वासे भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ५ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेनञ्च तनुरुक्षञ्च वातिकम् ॥ ६ ॥
 रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभ मञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
 ऊर्ध्वं कफसंसृष्ट मधोगं मारुतानुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्या मुभाभ्यां तद्व्यवर्त्तते ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ ९ ॥
 एकमार्गं वलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यात् निरुपद्रवम् ॥ १० ॥
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
 यत्त्रिदोषमसाध्यं तन्मग्दाग्नेरतिवेगवत् ॥ ११ ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रुतश्च यत् ॥ १२ ॥
 दौर्बल्यं श्वासकास ज्वर वमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छाः
 भुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
 तृणा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूयनिष्ठौवनञ्च
 भक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥ १३ ॥
 मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमान्धोनिभं वा
 मेदः पूयास्रकल्पं यक्नुदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
 यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकाराः
 तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्भृशं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥
 लोहितं कर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
 लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥
 पित्तास्रं शमयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो यतः ।

हृत्पाण्डु ग्रहणीदोष म्लीहगुल्मक्षयादिज्ञात् ॥ १७ ॥

गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छाञ्च ह्यरुचिं तथा ।

कुष्ठाण्यर्शांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।

बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्तम्भनमादितः ॥ १८ ॥

क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।

अवाप्त्यमविरेच्यञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥ २० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ऊर्ध्वं तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ।

प्राग्धोगमने पेयं वामनञ्च यथा बलम् ॥ २१ ॥

आरग्वधेन धात्र्या वा चिहृता पथ्ययाऽथवा ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् ॥ २२ ॥

मुस्तेन्द्रियवयध्याह्वं मदनाह्वं पयो मधु ।

शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २३ ॥

शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।

रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ २४ ॥

शालिषष्टिकनीवार कोरदूषप्रसाधिका ।

श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २५ ॥

मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।

प्रशस्ताः सूपयूपार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥

दाडिमामलकं कोलमल्लार्थं चापि दापयेत् ।

पटोलनिम्बवेत्ताग्र म्लक्षवेतसपल्लवाः ।

शाकार्थं शाकसात्मग्रानां तण्डुलीयादयो हिताः ॥ २७ ॥

पारावतकपोतांश्च लावरक्ताक्षवर्त्तकान् ।

शशान् कपिञ्जलानेषान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥ २८ ॥

रक्तपित्तहरान् दद्याद्द्रसांस्तोषां प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 ईषदम्बाननम्बांस्य घृतभृष्टान् ससैन्धवान् ।
 कफानुगे पूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ ३० ॥
 पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ।
 जलं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूषकैः ॥ ३१ ॥
 क्लीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकामृता ।
 वृषोशीरयुतः काथः शर्करामधुसंयुतः ॥ ३२ ॥
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ ३३ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं पृश्निपर्णी प्रियङ्गुका ।
 जले साध्यरसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥
 चन्दनोशीरलोधाणां रसे तस्मिन् सनागरे ।
 किराततिक्तकोशीरमुद्गानां तद्वदेव तु ॥ ३५ ॥
 शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तजे ।
 वातोत्तरे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ३६ ॥
 मयूरप्लक्षनिर्यूहः न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
 रसो विषोत्पलादीनां वार्त्ताकककरो हितौ ॥ ३७ ॥
 तृष्यते तित्तसंसिद्धं तृष्णाघ्नं वा कफोदकम् ।
 सिद्धं विदारौगन्धाद्यैः शृतशीतमथापि वा ॥ ३८ ॥
 प्रियङ्गुञ्जनमृत्तोषधः श्लक्ष्णचूर्णावचूर्णितः ।
 वासाकाथो रसो वाऽसृक् पित्तजित्ससितामधुः ॥ ३९ ॥
 वृषपत्राणि संपौष्य रसं समधुशर्करम् ।
 पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ४० ॥
 पत्रं त्वगेलानतचन्दनानां श्यामाकशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ।
 स्याद्वात्रीवासाद्विगुणोत्तराणां चूर्णं सिताक्षौद्रसमन्वितानाम् ४१
 दाहे ज्वरे लोहितपित्तयुक्ते कासे क्षये शोणितमूत्रकृच्छ्रे ।
 रक्तेऽतिमात्रं पतिते सुखेन गुदेऽथ नासाश्रुतिमेद्वयोनी ॥ ४२ ॥

प्रोक्तं पुरा रक्ताविनिग्रहार्थं चूर्णं वशिष्ठेन महागदग्रम् ।

इति पत्रकादिचूर्णम् ।

उत्पलं कुसुमं पद्मं कङ्कारं लोहितोत्पलम् ।

मधुकञ्चेति पित्तासृक् कृष्णाक्षुर्दिहरो गणः ॥ ४३ ॥

तथा वृषाकषायश्च शर्करा मधुसंयुतम् ।

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

आटरूषकनिर्यूहं प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ४५ ॥

वासाकषायोत्पलसृत्प्रियङ्गु लोभ्राञ्जनाभोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि हन्यात् पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ४

वासायां विद्यमानाया माशयां जीवितस्य च ।

रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४७ ॥

तालीशचूर्णयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्तश्वासतमक स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ४८ ॥

आटरूषकमृद्धीका पथ्या काथः संशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः सकलश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ४९ ॥

शतावरीवरारास्ना काश्मर्यं सपरूषकम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ५० ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ।

गुडूचीवासकं लोभ्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥ ५१ ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तं कृष्णाकासज्वरापहम् ॥ ५२ ॥

पिबेच्छीतकषायं वा जम्बूाम्नाजुर्मसम्भवम् ।

उदुम्बरफलानाञ्च रसं समधु पाययेत् ॥ ५३ ॥

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ५४ ॥

अतसीकुसुमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्भसा पीता ।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुह्ययूषेण ॥ ५५ ॥
 उशीरकालीयकलोध्रपञ्चकं प्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकम् ।
 पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं सशर्करां तण्डुलधावनमुतम् ५६
 रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ५७ ॥
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रवैरेभिः प्रयोजयेत् ।
 प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्र मञ्जनञ्चेति चूर्णयेत् ।
 एतच्चूर्णन्तु पातव्यं रसक्षौद्रसमन्वितम् ॥ ५८ ॥
 नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेद्राञ्च वेगतः ।
 रक्तपित्तं स्रवदन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५९ ॥
 यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं स्रवति वेगतः ।
 तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ६० ॥
 अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ ६१ ॥
 इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दं नीलमुत्पलम् ।
 केसरं पुण्डरीकस्य मोचामधुकपञ्चकैः ॥ ६२ ॥
 वटप्ररोहशुक्लाश्च द्राक्षाखर्जूर एव च ।
 एतानि समभागानि कषायमवतारयेत् ॥ ६३ ॥
 व्युषितं मधुसंयुक्तं पाययेच्छर्करान्वितम् ।
 सप्रमेहं रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ६४ ॥
 लोहगन्धिनि निःश्वासे उद्वारे धूमगन्धिनि ।
 पृथ्वीकां शाणमाघ्राण्त्तु खादेद् द्विगुणशर्कराम् ॥ ६५ ॥
 कषायैर्विविधैर्योगैर्दीप्तेऽम्बौ त्रिजिते कफे ।
 रक्तपित्तं नचेच्छाम्ये तच्च वातीस्वर्णं पयः ॥ ६६ ॥
 क्षागं पयः स्वात्परसं प्रयोगे गव्यं मृतं पञ्चगुणे जले वा ।
 सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं त्रिदारिगन्धादिगणे मृतं वा ॥ ६७ ॥
 यष्टीमधुकाशुर्नजीवनीय द्राक्षा बला गोक्षुरकैः मृतं वा ॥ ६८ ॥

द्राक्षया फलिनीभिर्वा प्रियाल मधुकेन वा ।

श्वदंष्ट्रया शतावर्ष्या रक्तजित्साधितं पयः ॥ ६८ ॥

पक्कोदुम्बरकाश्मर्यः पथ्या खर्जूरगोस्तनी ।

मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ७० ॥

खदिरस्य प्रियङ्गूनां कोविदारस्य शाल्मलेः ।

पुष्पचूर्णन्तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ७१ ॥

वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना पीता रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ७२ ॥

स्वरसः सरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः ।

क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्वरीभूषितो हिमः ॥ ७३ ॥

द्रव्येण यावता द्रव्य मेकौभूयाऽर्द्रतां व्रजेत् ।

तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ७४ ॥

क्षीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीय जीर्णे पयसान्न मद्यात् ।

सद्यो निहन्याद्वधिरं क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कम् ।

कल्कं मधूकत्रिफलार्जुनानां निशिस्थितं लोहमये सुपात्रे ।

साज्यं विलिह्यानुपिबेत्सुशीतं सशर्करं छागपयः क्षुधार्तः ॥ ७५ ॥

अतिनिस्सृतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदनु ।

सकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं पित्तसमायुतम् ॥ ७७ ॥

पारावतस्य मांसं वा घृतसिद्धं सशर्करम् ।

भक्षयेन्मधुना शीतं रक्तपित्तनिवारणम् ॥ ७८ ॥

सकफे ग्रथिते रक्ते क्षारः सक्षौद्रसर्पिषा ।

मृणालोत्पलपद्मानां किंशुकासनयोस्तथा ॥ ७९ ॥

मधुकस्य प्रियङ्गूना मवलेहः पृथक् पृथक् ।

प्रायेणोपहृताग्नित्वात् सपित्तमतिसार्यते ॥ ८० ॥

प्राप्नोति चास्रवैरस्यं नवान्नमभिनन्दति ।

नागरेन्द्रयवौ तत्र पातय्यौ तण्डुलाम्बुना ।

सिद्धा यवागूर्जीर्णं वा चाङ्गेरीतक्रदाङ्गिमैः ॥ ८१ ॥
 नासाप्रवृत्तरुधिरं हृतमृष्टं स्रक्ष्यपिष्टमामलकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ८२ ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चक्षुरसं पिवेद्वा ॥ ८३ ॥
 रसो दाङ्गिमपुष्पोत्थो रसो पूर्वाभवोऽथवा ।
 भ्राम्बास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ८४ ॥
 रसो दाङ्गिमपुष्पस्य दूर्वारससमन्वितः ।
 अलक्तकरसोपेतः पथ्यारससमन्वितः ॥ ८५ ॥
 योजितो नसयोः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।
 नासारक्तं प्रवृत्तन्तु हन्यादिति किमद्भुतम् ॥ ८६ ॥
 दूर्वाभयादाङ्गिमपुष्पकाणां लाक्षामलक्याः स्वरसेन नस्यम् ।
 दिनत्रयं यः कुरुते प्रभाते नासाऽसृजं नाम रुजं निहन्ति ॥ ८७ ॥
 श्यामाऽथ मोरटानन्ता शर्कराभिः शृतं घृतम् ।
 सर्वदोषहरं हृद्यं नस्यं नासागतेऽसृजि ॥ ८८ ॥

इति श्यामाघृतम् ।

दूर्वाभव्यफलं माषकुलत्थौ वंशपत्रिका ।
 जलस्थलोद्भवी कर्णमोचकी खरमञ्जरी ॥ ८९ ॥
 दण्डोत्पलस्य मूलकं निःकाष्ठाष्टगुणेऽश्वसि ।
 तत्पादशेषितं तैलं तुष्यं कृत्वा विपाचयेत् ।
 तत्तैलं प्रतिमर्शेण चानाहाख्यं गदं जयेत् ॥ ९० ॥

इति दूर्वाव्यं वैद्यम् ।

रक्तातिशारिकं कर्म हस्ते स्नात्वाधुनाभिनि ।
 पित्तप्रमेहिकं कर्म नेत्रे विनियोजयेत् ॥ ९१ ॥
 शृतं क्षीरं चिकित्सापि घञ्जसूत्र्या तृणाक्षया ।
 गोकण्टकानां खरसैः पर्यिनीभिस्तथा प्रयः ॥ ९२ ॥

हृन्म्याशु रक्तं सरजं विशेषाभूषणमार्गगम् ।

मेढ्रगे विहितस्यापि वस्तिरुत्तरसंज्ञिकः ॥ ८३ ॥

इति तृणपञ्चमूलीश्वीरम् ।

चन्दनं नलदं लोध्रं मुशीरं पद्मकेशरम् ।

नागपुष्पञ्च विल्वञ्च भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ८४ ॥

झीवेरञ्चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च ।

शृङ्गवेरं सातिविषा धातकी सरसाञ्जनम् ॥ ८५ ॥

आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।

नीलोत्पलं समङ्गाञ्च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ ८६ ॥

चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ८७ ॥

योगो लोहितपित्तानामग्निनां ज्वरिणां तथा ।

मूर्च्छामेदोपसृष्टानां तृणार्त्तानां प्रदापयेत् ॥ ८८ ॥

अतीसारं तथा कृदिं स्त्रीणाञ्च रजसो ग्रहम् ।

प्रच्युतानाञ्च गर्भाणां स्थापनं परमुच्यते ।

अश्विनोः सम्प्रतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ८९ ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलबालुका ।

सिता लोध्रमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकौ ॥ १०० ॥

विपचेत्कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाम्निना ।

तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दद्यादेवं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

द्राक्षायाश्चाङ्गमधुक काश्मरी चन्दनं सितम् ।

पिष्ट्वा तत्कार्षिकैर्द्रव्यैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०२ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०३ ॥

चक्षुःसाविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।

मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्म प्रयोजयेत् ।

रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वा सेन्दीवरं पद्मं मञ्जिष्ठा शैलबालुका ।

रास्ना मुस्ता तथोशीरं चन्दनं मधुकाङ्गयम् ॥ १०५ ॥

पद्मकं लोध्रकुष्ठञ्च चन्दनं रजनीद्वयम् ।

काकोत्थी शारिवे चेति कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ १०६ ॥

घृतप्रस्थमजाक्षीरं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

दूर्वायाः स्वरसेनापि साधितं मृदुनाग्निना ॥ १०७ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०८ ॥

रक्तस्रावीणि चाशंसि लेपयेत्तेन सर्पिषा ।

मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥

पित्तजेषु विकारेषु स्फोटादिषु च बुद्धिमान् ।

विषेषु कीटदोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् ॥ ११० ॥

इति महादूर्वाद्यं घृतम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानाऽऽपोथ्य वासयेत् ।

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाभसा पचेत् ॥ १११ ॥

तदङ्गं शर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् ।

अधो वा यदि वा चोर्ध्वं रक्तं यस्य प्रवर्तते ॥ ११२ ॥

सुखं तस्याशु युज्येत अग्निवेशवचो यथा ।

इति शुङ्गाद्यं घृतम् ।

पतावरीदाडिमतिमिड्डीकं काकोलीमेदे मधुकं विदारौम् ।

पिष्टा च मूलं फलपूगकस्य घृतं प्रचेत् क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ११३ ॥

तासज्वरानाहविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्ति ॥ ११४ ॥

इति पतावरीघृतम् ।

शतावर्थास्तु मूलानां रसं प्रखण्डयं मतम् ।
 तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११५ ॥
 जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
 काकोलीक्षीरकाकोली नृहीका मधुकं तथा ॥ ११६ ॥
 सुद्वपर्णी माषपर्णी विदारि रक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं तिष्ठं विस्त्रावयेद् घृतम् ॥ ११७ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु घातरक्तगरेषु च ।
 क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाक्प्रीकरणसुत्तमम् ॥ ११८ ॥
 अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।
 योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकच्छञ्च पैत्तिकम् ॥ ११९ ॥
 एतान् रोगानिहत्याशु क्रियाभ्राणौव साधतः ।
 शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १२० ॥
 शतावर्थादिके चाप्ये शर्करामधुपादिकम् ।

इति वृक्षचक्रावरीघृतम् ।

वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः
 प्रदायकल्कं विपचेद् घृतं तत्क्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १२१ ॥

शाणस्य कोविदारस्य हृषस्य ककुभस्य च ।

कल्याणम् कृत्वा प्रशंसन्ति पुष्पकञ्च चतुष्पलम् ॥ १२२ ॥

इति वाक्त्रासं घृतम्

समूलपत्रशाखन्तु हृषं धीतं मुकुटितम् ।

स्वरसं तस्य निष्कास्य कषायं वा जले शृतम् ॥ १२३ ॥

चतुर्गुणे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कुसुमैर्मन्त्रिणीभिश्च कल्कपेक्षैः सुखास्त्रिनर ॥ १२४ ॥

विष्टुष्टेयं काष्ठदस्ता पात्रे लोहस्ये दृढे ।

अनेन तिष्ठिना यत्नं मधुपादसमाशुतम् ॥ १२५ ॥

निमेष्णात्रे चये श्वासे रक्तपित्ते हलीमके ।

शिरोपघाते तिमिरे तथा सन्ने च पावके ॥ १२६ ॥

न तुल्यमस्ति भैषज्यं विशेषाद्रक्तपित्तिनाम् ।

इति वासाघृतम् ।

वासाकल्करसे सर्पिः पयसा सह पाचयेत् ।

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयध्याह्वचन्दनैः ॥ १२७ ॥

उशीरमधुकानन्ता शारिवोत्पलपद्मकैः ।

त्रायन्युत्पलमूर्वाभिर्मदयन्याश्च पल्लवैः ॥ १२८ ॥

सिताक्षौद्रयुतं हन्याद्रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पैत्तिकं वातिकं गुल्मं स्वरभेदं हलीमकम् ॥ १२९ ॥

ये चान्ये कीर्त्तिता रोगा रक्तपित्तकफाश्रयाः ।

तान् सर्वान्नाशयत्येतत्पीयमानं हिताग्निना ॥ १३० ॥

इति महावासाद्यं घृतम् ।

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च ।

शतावरीविदारी च शालिपर्णी बला तथा ॥ १३१ ॥

अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।

काश्मर्याश्च फलैश्चैव माषबीजं तथैव च ॥ १३२ ॥

पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्विगुणैः सः पचेत् ।

द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १३३ ॥

मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ १३४ ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।

पृथक्कर्षसमा भागाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १३५ ॥

रसः स्यात्पौण्ड्रकेक्षूणा मादृकादृकमाहरेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३६ ॥

रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।

हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभङ्गं स्वरक्षयम् ॥ १३७ ॥

मूत्रकच्छसुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।

एतद्रात्रां प्रदातव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् ॥ १३८ ॥

स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।

क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ १३९ ॥

श्रेष्ठं बलकरं धन्यं हृद्यं वृष्यं रसायनम् ।

ओजस्तेजस्करं स्वर्यं मायुष्यं प्राणवर्धनम् ॥ १४० ॥

संहं हयति शुष्कांश्च पुरुषान् दुर्बलेन्द्रियान् ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तं स्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ।

कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ १४१ ॥

इति कामदेववृत्तम् ।

अनन्ता शारिवा पद्मं सलोभ्रं नीलमुत्पलम् ।

कल्कैरेतैः पचेत्सर्पिः सक्षीरं नावनं परम् ॥ १४२ ॥

रक्तपित्तं प्रशमयेन्नारीणां प्रदरं तथा ॥ १४३ ॥

इत्यनन्ताद्यं वृत्तम् ।

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।

वासावृतं शतावर्ष्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १४४ ॥

दूर्वामधूकमच्छिष्टा द्राक्षेक्षुरसचन्दनैः ।

शारिवाहयनक्ताञ्चै स्तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥

क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धमध्यञ्जने हितम् ।

रक्तपित्तहरं ह्येत इत्थं वातघ्नमुत्तमम् ।

दूर्वातैलमितिख्यातं शशिवर्णकरं महत् ॥ १४६ ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

मधूकं मधूकं द्राक्षा त्वक्क्षीरो पिप्पली तथा ।

त्रिजातस्य त्रयः कर्षाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १४७ ॥

द्राक्षामधूकखर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।

मधुना गुटिका बद्धाः भक्तौह पित्तघ्नोष्णितम् ॥ १४८ ॥

कासश्वासाश्चिच्छर्दि मूर्च्छाहिकामदभ्रमान् ।
क्षतक्षयं स्वरभ्रंशं ग्रीहानं दीर्घमारुतान् ॥ १४८ ॥
रक्तनिष्ठौवहृत्पार्श्वं रुक्पिपासास्वरानपि ।

इति मधुकाया गुटिका ।

वृद्धं पुरातनं वापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् ।
त्वक्सिराभिर्विनिर्मक्तं मन्त्रबीजैर्विवर्जितम् ॥ १५० ॥
स्त्रिंशं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव तु पीडितम् ।
विशुष्कमातपे किञ्चिद् गृह्णीयात्तु तुलां ततः ॥ १५१ ॥
श्रीदुम्बरे कटाहे तु पंचैत् प्रस्थं तु सर्पिषः ।
कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् ॥ १५२ ॥
कुष्माण्डपीडनात् तोयं तेनैव विपचेत्पुनः ।
मुक्तसर्पिर्यदा पश्येत्तदा पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५३ ॥
सुस्त्रिंशपाके निष्पन्ने सर्पिरर्धं क्षिपेन्मधु ।
कणापल्लव्यं चूर्णं जीरकस्य सनागरम् ॥ १५४ ॥
त्रिसुगन्धं सधन्याकं मरिचं शुक्तिपाणिकम् ।
खादेदग्निबलापेक्षी पथ्यभुञ्जात्त्रया नरः ॥ १५५ ॥
कासं श्वासं क्षतक्षीणं वक्ष्माणं हृदये रुजम् ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं दृढच्छर्दिश्च विमुञ्चति ॥ १५६ ॥
वैस्वर्यं पौनसं काश्यं जीमूतमिव मारुतः ।

इति खण्डकुष्माण्डकम् ।

कुष्माण्डकात्पलशतं सुस्त्रिंशं निष्कुलीकृतम् ।
पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये कटे ॥ १५७ ॥
यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं गृह्णीयात् ।
पिप्पलीमृक्कवेराभ्यां हे पले जीरकस्य च ।
त्वगेलापन्नमरिचधन्यकानां पलायकम् ॥ १५८ ॥
न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दध्या संघट्टयेन् मुहुः ।

तत् पक्कं स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्घकम् ॥ १५९ ॥

तद्यथाऽग्निबलं खादे द्रक्तपित्तौ क्षतक्षयौ ।

कासश्वासतमश्छर्दिं तृष्णाज्वरनिपीडितः ॥ १६० ॥

वृथं पुनर्नवकरं वलवर्णप्रसादनम् ।

उरः सन्धानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् ॥ १६१ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ।

इति खण्डकुष्माण्डकः ।

पञ्चाशच्च पलं स्निग्धं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्कं पलशतं खण्डं वासाक्काथीढके पचेत् ॥ १६२ ॥

शुभाधात्रीघनैर्भागीं त्रिसुगन्धैश्च कर्षिकैः ।

शैलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः ॥ १६३ ॥

पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलौमकम् ।

हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ १६४ ॥

युक्तसर्पिषि कुष्माण्डे पाके बन्धेनुमुद्रया ॥ १६५ ॥

इति वासाखण्डकुष्माण्डः ।

कुष्माण्डकविधानेन शूरणः परिकीर्तितः ।

अशंसं मूढवातानां मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति शूरणपाकः ।

क्षौरमिक्षुरसं यूपं पञ्चमूलीकषायजम् ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं खण्डकुष्माण्डकादिषु ॥ १६७ ॥

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १६८ ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।

हे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १६९ ॥

कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातन्तु चूर्णितम् ।

क्षिप्त्वा विलोडितं खादेत् रक्तपित्ती यथानलम् ॥ १७० ॥

कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ १७१ ॥

इति वासाखण्डः ।

वासाकुटजकुष्माण्ड शतपत्रा सहामृता ।

नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा मताः ॥ १७२ ॥

क्षीरं चतुर्गुणं लेहाद् घृतं द्विगुणमुत्तमम् ।

चूर्णपादश्च वैडङ्गं दद्यान्मधुसिते समे ॥ १७३ ॥

एकीकृत्य पचेत्लेहं खादेदग्निबलं यथा ।

रक्तपित्तं जयत्युग्रं खण्डखाद्यं रसं स्मृतम् ॥ १७४ ॥

इति शर्करासमं लेहम् ।

अमृता त्रिवृता दन्ती आवणौ खदिरो वृषः ।

चित्तको भृङ्गराजश्च कोकिलाक्षः सपुष्करः ॥ १७५ ॥

पुनर्नवाबलाकाशाः शिशुमोरटदारकाः ।

सुह्रीरविरसो दर्भः कुशास्थि सह पीवरौ ॥ १७६ ॥

गवाक्षीवरुणः कन्दश्चविका तालमूलिका ।

नागबलाकणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ॥ १७७ ॥

पलोन्मितानि सर्वाणि जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभांगावशिष्टन्तु कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥

त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम् ।

तस्मादष्टावशेषस्तु कषायः सुपरिस्तुतः ॥ १७९ ॥

माक्षिकेण हतश्चापि पुटितश्च यथाविधि ।

आयसं चूर्णितं पूतं पलं षोडशसम्मितम् ॥ १८० ॥

पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।

द्वे पले च रसस्यापि पुटितस्य यथाविधि ॥ १८१ ॥

गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके ।

रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मक्ष्यण्डा वाथ काषिके ॥ १८२ ॥

गुग्गुलोर्ध्वपलं दत्त्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा ।
 एवं पाकविधिस्तु पचेन्नोहं समाहितः ॥ १८३ ॥
 शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।
 माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत् ॥ १८४ ॥
 शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलार्धं समितं भिषक् ।
 अथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ १८५ ॥
 त्रिकटुत्रिफलादन्तौ त्रिवृता जीरकद्वयम् ।
 गायत्रिसारं तालीशं धन्वाकं मधुयष्टिका ॥ १८६ ॥
 शुभा रसाञ्जनं शृङ्गी चित्रकं चव्यमुस्तकम् ।
 चातुर्जातककङ्गोलं लवङ्गं जातिकं फलम् ॥ १८७ ॥
 द्राक्षाखर्जूरकं चूर्णं पलार्धं समितं भिषक् ।
 एषः लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ १८८ ॥
 यत्र यत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।
 रक्तपित्तेऽन्त्रपित्ते च क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥ १८९ ॥
 दुर्गन्धि चोटरे शूले ग्रहण्याश्चामवातके ।
 वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥ १९० ॥
 अस्योपयोगान्मनुजस्तारुख्यमधिगच्छति ।
 ब्रह्मचर्येण कुर्वीत श्रुतं माक्षिकसर्पिषा ॥ १९१ ॥
 माषकं रक्तिकावृक्षं यावदष्टौ च माषकाः ।
 बर्धयेद् द्विदलं सूपं मांसं चामूपसम्भवम् ॥ १९२ ॥
 ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 अमृताख्यो वरो लोहः सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ १९३ ॥
 अनेन जन्तवः स्वस्था नीरुजः सन्ति माम्यथा ।

इति चस्त्याख्यां बीजरासवम्

शतावरीश्चिकरुहा वृषमुण्डतिका वशा ।
 तालमूली च गायत्री चिकित्सावाक्यचक्षाणां ॥ १९४ ॥

भार्गीपुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि तु ।
 जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १८५ ॥
 दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य च ।
 पलद्वादशं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥ १८६ ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः ।
 पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडादेः पाकवद्यथा ॥ १८७ ॥
 प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्वजतुर्कं त्वचम् ।
 मृङ्गं विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजौ पलं पलम् ॥ १८८ ॥
 त्रिफलाधाम्बकं पत्रं हयं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमधितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥ १८९ ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ॥ २०० ॥
 गुरुवृथापानानि स्निग्धं मांसादि हृंहणम् ।
 रक्तपित्तं प्रदुष्टञ्च क्षयं कासं विशेषतः ॥ २०१ ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ।
 श्वयधुं पाण्डुरोमञ्च कुष्ठं ग्रीहोदरं तथा ॥ २०२ ॥
 आनाहं रक्तस्रावञ्च अग्नपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं हृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥ २०३ ॥
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाऽग्निबलवर्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डसाध्यं प्रकीर्तितम् ॥ २०४ ॥
 ह्यागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्तकराः शशाः ।
 कुलिङ्गाः कृष्णसारा ये तेषां मांसानि योजयेत् ॥ २०५ ॥
 नारिकेरपत्रः पानं सुनिषज्जकवास्तुकम् ।
 शूष्कामूलकजीराख्यं पटोसं वृहतीफलम् ॥ २०६ ॥
 फलं वार्त्ताकुपक्ताम्रं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसम्भवम् ॥ २०७ ॥

वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं समग्रता ।

इति खण्डकाद्यो लेखः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ २०८ ॥

शीतावगाहसेकाद्याः प्रशस्ता रक्तपित्तिनाम् ।

दाडिमामलकं विहानम्लसात्मनाय दापयेत् ॥ २०९ ॥

शालिषष्टिकनौवार चणमुद्गमसूरकाः ।

श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २१० ॥

पटोलनिम्बवेलाय तण्डुलीयादयो हिताः ।

पारावतकपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्णकान् ॥ २११ ॥

शशान् कपिञ्जलानेणाम् हरिणान् कालपुच्छकान् ।

रक्तपित्तहरान् विद्यादमांस्त्वेषां प्रयोजयेत् ।

ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान् मशर्करान् ॥ २१२ ॥

सामान्यो हितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ।

प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो वातादिजे गदे ॥ २१२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः रक्तपित्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ राजयक्ष्मनिदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यऽनन्तराः ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-

वम्यग्निसादमदपीनसर्कासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्ले क्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥
 स्वप्नेषु काकशुकशङ्खकिनीलकण्ठ-
 गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
 तं वाहयन्ति सनदीर्विजलाश्च पश्ये-
 च्छुष्कांस्तरुन् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ४ ॥
 अंसपार्श्वभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥
 कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरभेदो महारुचिः ।
 अग्निमान्द्यं विजानीयात्तत्क्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ७ ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोद्धंसि विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ८ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ९ ॥
 एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातिसारपार्श्वार्त्तिं स्वरभेदाऽरुचिज्वरैः ॥ १० ॥
 त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः ज्वरकासाऽसृगामयैः ।
 जङ्घाच्छोषार्दितं जन्तुं स्वमिच्छन् विपुलं यशः ॥ ११ ॥
 सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षयैः ।
 युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
 महाशनं क्षीयमाणं मतिसारप्रपीडितम् ।
 शूलमुष्कोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टार मूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
 वाष्प्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥

परं दिनसहस्रान्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मवत्सं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १६ ॥
 व्यायशोकवार्धक्यव्यायामाऽध्वप्रशोषिताम् ।
 व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणी लक्षणैः शृणु ॥ १७ ॥
 व्यायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 पाण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १८ ॥
 प्रध्यानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
 विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १९ ॥
 जराशोषी कृशो मन्दो नष्टबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ २० ॥
 जीवति श्लेष्मणा हीनो गौरवारुचिपीडितः ।
 संप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ २१ ॥
 अध्वशोषी च सस्ताङ्गः संभृष्टपुरुषच्छविः ।
 प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २२ ॥
 व्यायामशोषी भूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २३ ॥
 रक्तक्षयाद्देहनाभि स्तथैवाहारयन्मृणात् ।
 व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

व्यायशोषिणां क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 सक्लैर्मधुरैर्हृद्यैः जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः क्षिग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दीपनैर्लघुभिश्चाग्नेः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २६ ॥
 आस्वासुखैर्दिवास्वप्न शीतैर्मधुरहृद्द्वैः ।
 सक्रमांसरसाहारै रध्वशोषिणमाचरेत् ॥ २७ ॥

अणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।

ईषदन्तैरनन्तैर्वा यूपमांसरसादिभिः ॥ २८ ॥

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।

उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥ २९ ॥

बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३० ॥

शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तञ्च जीवितम् ।

अतो विशेषात् संरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ३१ ॥

शालिषष्टिकगोधूम यवमुद्गादयो हिताः ।

मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः पथ्या विशुष्यताम् ॥ ३२ ॥

मूलकानां कुलत्थानां यूपैर्वा सूपसंस्कृतैः ।

सपिप्पलीकं मयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ ३३ ॥

दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

येन षड्भिनिवर्तन्ते विकाराः पौनसादयः ॥ ३४ ॥

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।

पादस्थं संस्कृतं चाज्यं षडङ्गो यूप उच्यते ॥ ३५ ॥

इति षडङ्गयूपः ।

धन्याकं पिप्पली विश्व दशमूलीजलं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वास पौनसादिनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

अश्वगन्धामृता भार्गी दशमूलीवचावृषा ।

पुष्करातिविषा घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निनः ॥ ३७ ॥

कपिमांसं समादाय श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत् ।

तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ३८ ॥

हारिणं क्षायमांसन्तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।

अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ ३९ ॥

शमूलवचाराका पुष्करसुरदादनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वशिरोरुक् क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ४० ॥

ककुभत्वङ्गागबला वानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्कं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४१ ॥

स्थिरा पुनर्नवैरण्ड वासर्षभाः सजीरकाः ।

श्वदंष्ट्राभीरुलाङ्गुली विदारौ हंसपादिका ॥ ४२ ॥

बृहत्यौ वृश्चिकालौ च द्वे मेदे मर्कटौ तथा ।

शोषगुल्मानिलश्वास कासपित्तहरो गणः ॥ ४३ ॥

द्विपञ्चमूलौमगधा धान्यनागरजं जलम् ।

चातुर्जातकसंयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुरः ।

कासज्वरादिशमनं बलपुष्टिविवर्धनम् ॥ ४४ ॥

समूलपत्रच्छदपल्लवाया रसः प्रयोज्यो मदयन्तिकायाः ।

मासोपयोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं हरति प्रसह्य ॥ ४५ ॥

छागमांसं पयः छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।

छागीपसेवाशयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं नरः ॥ ४७ ॥

व्योषं शतावरीत्रीणि फलानि द्वे वले तथा ।

सर्वामयहरो योगः सेव्यो लोहरजोऽन्वितः ॥ ४८ ॥

एतदक्षतं हन्ति कण्ठजां विविधां रुजम् ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥ ४९ ॥

मधुनाक्या विडङ्गाश्च जतुलोहघृताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताग्निनः ॥ ५० ॥

चव्यव्योषविडङ्गानि चूर्णं कृत्वा लिहेन्नरः ।

सर्पिर्मधुभ्यां मुच्येत क्षयरोगाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

दिनकरदौधितिशोषित पारावतमांसमनुदिनं नियतम् ।

यो लेदिमधुघृताभ्यां स जयति यक्ष्माणमत्युग्रम् ॥ ५२ ॥

कणाद्राक्षासितालेहः क्षयश्च क्षौद्रतैलवान् ।
 मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धा कणासितोद्भवः ॥ ५३ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयो ।
 क्षौराशी लभते पुष्टिं मतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ५४ ॥
 शतपुष्पा नतं कुष्ठं मधुकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्ठपार्श्वशरक्षु च ॥ ५५ ॥
 चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन् वारान् ।
 मधुघृतसितोपलाभिलेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५६ ॥
 जीवन्ती शतबीजा च विकसा सपुनर्नवा ।
 अश्वगन्धाभयाभार्गी तर्कारौ मधुकं बला ॥ ५७ ॥
 विदारौसर्षपा कुष्ठं तण्डुलीयातसीफलम् ।
 माषास्तिलाश्च किट्छ्व सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ५८ ॥
 यवचूर्णञ्च द्विगुणं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
 एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
 पुष्टये शोषिणां कार्यमभ्यङ्गोद्वर्तनादिकम् ।

इति जीवन्त्याद्युद्वर्तनम् ।

पिबेन्नागवलामूलं सार्धं कर्षं विवर्द्धितम् ।
 पलं क्षौरयुतं मासं क्षौरवर्त्तीरनन्नभुक् ॥ ६० ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ॥ ६१ ॥
 सितोपलातुगाक्षौरी पिप्पली बहुला त्वचः ।
 अम्यादूङ्गं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६२ ॥
 चूर्णितं प्राशयेदेतच्छासकासज्वरापहम् ।
 पार्श्वशूलञ्च मन्दाग्निं सुप्तजिह्वामरोचकम् ।
 हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ ६३ ॥

इति सितीपलादिश्लेहः ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।

यथोत्तरं भागवद्व्या त्वगैला चार्धभागिके ॥ ६४ ॥

पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।

कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ ६५ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषघ्नीहृशोषज्वरापहम् ।

हृद्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६६ ॥

कल्पयेद् गुटिकाश्चैव चूर्णं पक्वा सितोत्पलम् ।

गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णास्रघुतरा स्मृता ॥ ६७ ॥

इति तालीमादिचूर्णगुटिका ।

तालीशं चित्रकं व्योषं दाडिमं तिमिडीयकम् ।

एतेषां पलिकान् भागान् दीप्यको गजपिप्पली ॥ ६८ ॥

यवानी शतमीद्यश्च कृमिघ्नं ग्रन्थिकं तथा ।

चव्यश्च केसरश्चैव हृपुषाजात्यधान्यकम् ॥ ६९ ॥

जातीफलं लवङ्गश्च त्रिसुगन्धं कणा शुभा ।

एतेषां कर्षमेकस्तु द्विगुणा शर्करा भवेत् ॥ ७० ॥

पीनसं राजयक्ष्माणं हृद्रोगं वातपैत्तिकम् ।

मूत्रकृच्छ्राक्षेत्ररोगान् पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ ७१ ॥

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ।

विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव श्लेकादशगलग्रहान् ॥ ७२ ॥

ज्वरांश्चूलानि चार्वांसि भगन्दरांश्च शोषकान् ।

वैस्वर्यहननश्चैव जलस्तम्भं हनुप्रहम् ॥ ७३ ॥

महातालीशमित्थेतत् सर्वान् व्याधीन् व्यपोहति ॥ ७४ ॥

इति महातालीमादिचूर्णम् ।

तालीशमरिचनागर पिप्पलीतन्मूत्रत्रुटिफलत्वचः ।

जातिफलमृणालं त्वक्क्षीरीमुस्ततुष्यांशम् ॥ ७५ ॥

चूर्णं त्रिगुणसितोत्पलं मेतद्द्रव्यं प्रदीपनं हृद्यम् ।

ज्वररक्तपित्तकासश्वासक्षयगुण्यशूलघ्नम् ॥ ७६ ॥

कृम्यतिसारपृथ्वी हृद्रोगान् मूढमासतं दाहम् ।

करचरणादिषु शमयति पाण्डुगदं कण्ठरोगञ्च ॥ ७७ ॥

इति तालीशाद्यं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचकं कोल जाजीफलदलैः समैः ।

लवङ्गमांसीमरिचैः कृष्णाशुण्ठीविवर्धितैः ॥ ७८ ॥

चूर्णं सिता समं हृद्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैश्वर्यश्वासगुल्मार्शः हृदि कण्ठामयापहम् ॥ ७९ ॥

प्रयुक्तं चाक्षपानेषु भेषजद्वेषिणां हितम् ॥ ८० ॥

इति कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

जातिफलं विडङ्गानि चिचकं तगरं तिलाः ।

तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गं चोपकुक्षिका ॥ ८१ ॥

कर्पूरं चाभया धात्री मरिचं पिप्पलीतुगा ।

एषामक्षसमा भागाद्यातुर्जातकसंयुताः ॥ ८२ ॥

पलानि सप्तमङ्गायाः शर्करा सम योजिताः ।

जयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमग्निमार्दवम् ॥ ८३ ॥

वातश्लेष्मोद्भवांश्चान्यान् प्रतिश्यायानरोचकान् ।

एतानेव रुजो हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ८४ ॥

इति जातिफलादिचूर्णम् ।

मृङ्गार्जुनाश्वगन्ध नागबलापुष्कराद्वयाक्षिभरुहाः ।

तालीसादिसमेता श्लेष्मा मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः ॥ ८५ ॥

अक्षयं चूर्णम् ।

यवान्नीतिन्तिङ्गीकञ्च नागरक्षान्नवेतसम् ।

दाडिमं वदरक्षान्नं कार्ष्णिकानुपकल्पयेत् ॥ ८६ ॥

धान्यसौवर्षलाजाजी वराङ्गं चार्द्धकार्ष्णिकम् ।

पिप्पलीनां पञ्चचैकं द्वे पले मरिचस्य च ॥ ८७ ॥

शर्करायाश्च चत्वारो पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ८८ ॥

हृत्प्रीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्थोविबन्धनुत् ॥ ८९ ॥

इति यवान्याद्यं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलाकेसरं त्वक् च पत्रं तालीशजं तुगा ।

पृथ्विका दाडिमं धान्यं जीरकञ्च द्विकार्षिकम् ॥ ९० ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरम् ।

मरिचं दीप्यकञ्चैवं वृक्षान्नं चान्नवेतसम् ॥ ९१ ॥

अजमोदाजगन्धा च दधित्यञ्चेति कार्षिकम् ।

प्रदेयमिह शुद्धायाः शर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ९२ ॥

चूर्णमस्ति प्रदातव्यं परमं रुचिवर्द्धनम् ।

प्रीहकासमथार्शांसि श्वासं शूलं ज्वरं वमिम् ॥ ९३ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ९४ ॥

इति सूक्ष्मैलाद्यं चूर्णम् ।

गुडूची शारिवा कृत्वा पञ्चमूलीवलावृषम् ।

समूलपत्रशाखन्तु पृथग्दशपलानि च ॥ ९५ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पिप्पलीचन्दनं लोधं क्लीवेरोशोरपर्पटम् ॥ ९६ ॥

पाठाभूनिम्बयष्ट्याह त्रायन्ती नीलमुत्पलम् ।

सुस्तकन्द्यवाः शुण्ठी कटुकं सदुरालभम् ॥ ९७ ॥

त्वक्पत्रं वृषमूलञ्च कर्कुरैर्घृणैर्भिषक् ।

अजाक्षीरेण तत्तुल्यं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं रक्तपित्तं त्रिदोषजम् ।

श्वासकासघ्नतक्षीण दाहशोथरुजापहम् ॥ ९९ ॥

इति यवान्याद्यं घृतम् ।

वासासृतादिनिदिग्धिकानां रसोऽयगन्धेभवलार्जुनानाम् ।
सिद्धं सपञ्चोषणं पुष्कराणां कण्ठैः घृतं छागपयस्य शोषे ॥ १०० ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्यामलकेन च ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं पेयमनुत्तमम् ॥ १०१ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

घृतं खर्जूरमृद्धीका मधुकैः सपरुषकैः ।
सपिप्पलीकैर्वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १०२ ॥
इति खर्जूराद्यं घृतम् ।

एलाजमोदामलकाभयाश्च गायत्रिनिम्बाशनसालसारान् ।
विडङ्गभस्मातकचित्रकञ्च कटुत्रिकाभोदसुराद्रिकांस्तु ॥ १०३ ॥
पक्वा जले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिंस्तु सिद्धे त्ववतारिते च ।
त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥ १०४ ॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मन्यक्ततं विदध्यात् ।
पलं पलं प्रातरतो लिङ्गेष्वपश्चात्पिबेत् क्षीरमतन्द्रितञ्च ॥ १०५ ॥
एतद्विधेयं परमं पवित्रं दोषघ्नमायुष्यतमं तथैव ।
यस्माद्यमाशु व्यपहन्ति नूनं पाण्ड्यामयश्चैव भगन्दरञ्च ॥ १०६ ॥
न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ।

इति एलामन्यघृतम् । अत्र चतुर्गुणकायेन कल्कमिदं पाच्यम् ।

दशमूलीशृतात् क्षीरात् सर्पिं यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं घृतं स्वरविशोधनम् ॥ १०७ ॥
शिरःपार्श्वींशशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०८ ॥

इति दशमूलीघृतं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
सयावशूकैः सक्षीरैः क्षीतसां शोधनं घृतम् ॥

कल्कोऽत्र पादिकः कार्यः क्षीरश्चापि चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥
इति वषट्कघृतम् ।

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलाणि कुटजस्य च ।

शृण्ठीपुष्करमूलञ्च व्याघ्रीगोक्षुरकं बला ॥ ११० ॥

नीलोत्पलं चामलकी त्रायमाणा दुरालभा ।

पिप्पली च समञ्जिष्ठा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ १११ ॥

एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिरुग्रं व्यपोहति ॥ ११२ ॥

इति जीवन्त्याद्यं घृतम् ।

पिप्पलीगुडसंयुक्तं क्वागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविष्वङ्गार्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ११३ ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

यष्टीबलागुडच्युतं पञ्चमूलतुलां पचेत् ।

द्रोणेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद् घृतम् ॥ ११४ ॥

धात्रीविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ११५ ॥

प्रबलं राजयक्ष्माण मुन्मूलयति शीलितम् ।

इति पाराशरघृतम् ।

श्वदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीं बलाम् ।

भागानेताम्नितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ ११६ ॥

पचेदष्टगुणे तोये चतुर्भागावशेषिते ।

रसे तु पूते द्रव्याणामेषां कल्कं समाचरेत् ।

शृण्ठीपुष्करमूलानां पिप्पलीत्रायमाणयोः ॥ ११७ ॥

आमलक्याः किरातस्य तिक्तस्य कुटजस्य च ।

फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टानश्चसम्नितान् ॥ ११८ ॥

तैः साधयेद् घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ।

ज्वरं दाहं भ्रमं शोषं मंशपार्श्वशिरोवज्रम् ॥ ११९ ॥

तृष्णाच्छर्दिमतीसारं मेतत्सर्पिर्व्यपोहति ।

पचेदष्टगुणेनात्र घृतं ज्ञेयं चिकित्सकैः ॥ १२० ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

कागमांसं तुलां गृह्य साधयेदुत्पणेऽभ्रसि ।

पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिर्हृद्धिश्च मेदे ह्ये जीवकर्षभकौ तथा ।

काकोलीक्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् सिद्धे चावतार्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ १२३ ॥

पलं पलं लिहेत्यातयक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ।

क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १२४ ॥

स्वरक्षयसुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदुस्तरम् ।

बलमांसकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १२५ ॥

स्त्रीषु चतुष्पदे श्रेष्ठं पुंसु वै विहगे मतम् ।

इति कागच्छाद्यं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये प्रस्थद्वयं मांसरसस्य चैकम् ।

कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयः प्रस्थयुतं घृतञ्च ॥ १२६ ॥

सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूल क्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ १२७ ॥

इति कक्षागर्भं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपञ्चकम् ।

मञ्जिष्ठा सलिलं दारु कट्फलं पूतिकेशरम् ॥ १२८ ॥

पत्रैले च सुरामांसी कङ्कोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ १२९ ॥

त्वग्नेण नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकम् ॥ १३० ॥

अपस्मारज्वरीन्मादं कृत्वा लक्ष्मीविनाशनम् ।

आयुः पुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १३१ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे तैलं प्रस्थं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

शतशः पाचितं यष्टी पलकल्केन यत्नतः ॥ १३२ ॥

पाननस्यादिभिर्यक्ष्महृद्गुदामयपाण्डुजित् ।

ऊर्ध्वजत्रुगुदोन्मादं रक्तपित्तविससर्पमुत् ॥ १३३ ॥

इति शतपाकतैलम् ।

ज्वरसन्तापदौर्बल्ये लाक्षातैलं प्रयोजयेत् ।

बालरोगाधिकारोक्तं पारम्पर्योपदेशतः ॥ १३४ ॥

वासकस्य रसप्रस्थं मानिका सितशर्करा ।

पिप्पलीद्विपलं सर्पिर्दन्ता मृदग्निना पचेत् ॥ १३५ ॥

लेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षौद्रपलाष्टकम् ।

दत्त्वावतारयेद्द्वौ मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ १३६ ॥

निहन्ति राजयक्ष्माणं श्वासकासञ्च दारुणम् ।

पार्श्वशूलञ्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥ १३७ ॥

इति वासावलेहः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षा मूर्वर्षभकजीवकैः ।

वीरद्विक्षीरकाकोलौ वृहतीकपिकच्छुभिः ॥

सृजूरविषमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥ १३८ ॥

धात्रीविदारौक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतं पचेत् ।

शर्करायास्तुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ॥ १३९ ॥

दत्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्वात् कासद्विक्राज्वरापहान् ।

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ॥ १४० ॥

शुक्रनिद्राक्षयं दृष्ट्वा हन्युः कार्श्यं सकामलम् ।

इति सर्पिर्गुडः ।

विल्वाग्निमन्यशोनाक काश्मर्यः पाटलावला ।
 पर्यञ्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥ १४१ ॥
 शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
 श्रमृता चाभया वृद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी ॥ १४२ ॥
 सुस्तं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने ।
 विदारौवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ १४३ ॥
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
 पञ्च दद्यात्तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 ज्ञात्वा रसगतानेतानौषधानथ तद्रसान् ।
 तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ १४५ ॥
 पलद्वादशके भृष्टा दत्ता चार्द्धतुलां भिषक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १४६ ॥
 षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धसिते प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥ १४७ ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगैलापत्रकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ १४८ ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
 क्षीणक्षतामां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ १४९ ॥
 स्वरक्षयसुरोरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषाञ्चैवापकर्षति ॥ १५० ॥
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योऽपरुन्ध्यान्नभोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥ १५१ ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं मायुः प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ १५२ ॥
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात्तमेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
 जराक्षतं रूपमपास्व पूर्वं विभर्ति रूपं नवयौवनानाम् ॥ १५३ ॥

केचिदिच्छन्ति मत्स्यण्ड्याः स्थाने तु शितशर्करा ।
 मृदुकल्कसमः पाको भृष्टधात्र्या प्रशस्यते ॥ १५४ ॥
 चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ।
 अयन्तु च्यवनप्राशः पित्तोद्रेके प्रशस्यते ॥ १५५ ॥
 चत्वारः षड्यवासास्य दीयते प्रथमं किल ।

इति च्यवनप्राशावलेहः ।

उच्चटेशुरसः क्षौद्रं तुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ।
 प्रस्थं प्रस्थं पृथग्गृह्य शर्करार्द्धतुलां तथा ॥ १५६ ॥
 आत्मगुप्ताफलानाञ्च कुडवं मरिचस्य च ।
 त्रिसुराभ्यीकृतावापं मन्यानेन विमन्ययेत् ॥ १५७ ॥
 पलिकामोदकान् कृत्वा स्थापयेद्भाजने वरे ।
 एतदुद्विकालमेकं वा खादेदग्निबलं प्रति ॥ १५८ ॥
 बटकान्नियताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 स हन्याद्यक्षिणः सद्य एकादशविधं क्षयम् ॥ १५९ ॥
 स्वरवर्णवलौदार्यं तुष्टिपुष्टिविवर्धनम् ।
 आयुष्यं पौष्टिकं चाग्न्यं भूतोपहतचेतसाम् ।
 व्याकुलीकृतदेहानां वृद्धानां क्षीणरेतसाम् ॥ १६० ॥
 वाजीकरणमप्येवं बन्धनानां पुत्रदं परम् ।
 धनुः स्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलवर्धनम् ॥ १६१ ॥
 हृत्प्लीहग्रहणीदोष मूत्रकच्छापतन्त्रकम् ।
 अपस्मारविषोन्मादनाशनं तद्रसायनम् ॥ १६२ ॥

इत्युच्चटाद्यो मोदकः ।

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
 यक्षिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १६३ ॥
 नित्यं स्वदेवपूजा भक्तिर्भेषज्यदेवतागुरुषु ।
 कागलमांसपयोऽग्निं जीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥ १६४ ॥

उपद्रवान् सत्वरवैकृतादीन् जयेद्यथा क्षिप्र मवेक्ष्य शास्त्रम् ।

त्यजेत् कुवैद्यप्रतिपादितानि बुद्धेर्विरुद्धानि च भेषजानि ॥ १६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्ग्रहितः राजयज्ञनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ क्षतक्षयनिदानमाह ।

धनुराऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।

युद्धप्रमानस्य वलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ १ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्यतः ।

शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥

अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूष्णं वापि प्रनृत्यतः ।

तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षस्याल्पमिताशनः ।

उरोविरुध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।

क्रमाद्वर्णं बलं वीर्यं रुचिरग्निश्च ह्रीयते ॥ ७ ॥

ज्वरो दाहो मनोदैर्घ्यं विड्भेदोऽग्निवधावपि ।

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ॥ ८ ॥

कासमानस्य वाऽभीक्ष्णं कफः सान्द्रश्च जायते ।

स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसः क्षयात् ॥ ९ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १० ॥

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः काशो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ११ ॥

क्रियाजयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्युच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासशोणितदर्शनम् ।

स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १४ ॥

परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।

सुभिषग्भिरुपक्रान्त स्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्राणरोधात् क्षयाद्वापि कोष्ठात्पूतियुतात्तथा ।

क्षतोरस्यन्नपाकेन निःश्वासो वाऽतिपूतिकः ॥ १६ ॥

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयोऽद्याच्च शर्करम् ॥

पार्श्ववस्तिरुजि चाल्प पित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १७ ॥

भिन्नविट्कः समुस्ताभिर्विषापाठा सवत्सका ।

बलाश्वगन्धा श्रीपणीं बहुपत्री पुनर्नवा ॥ १८ ॥

पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ १९ ॥

शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ।

शृतं क्षीरानुपानञ्च लिङ्घात् क्षीणः क्षतः क्षयः ॥ २० ॥

इक्ष्वालिका विसग्रन्थि पद्मकेशरचन्दनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ २१ ॥

रक्तछीवी पिबेत्क्षिप्तं लाक्षारसपयो घृतैः ।

वर्षाभूशर्करामुस्त शालितण्डुलजं रजः ॥ २२ ॥

लाक्षाचूर्णन्तु सुक्षतं क्षौद्राग्नयेन समन्वितम् ।

सक्तक्षीदं शमयति शोषोद्भूतां वमिं तथा ॥ २३ ॥

एलापत्रं त्वचो द्राक्षा पिप्पल्याश्च पक्वं तथा ।

सितामधुकखर्जूरं मृद्दीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २४ ॥

संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रास्ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २५ ॥

कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठौवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २६ ॥

शोथप्लीहाब्जवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुटिकातर्पणीवृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २७ ॥

इत्येखाद्यागुटिका ।

यद्याह्वनागवलयोः क्वाथे क्षीरसमे घृतम् ।

पयसापिप्पलीमांसी कल्कैः सिद्धं क्षये हितम् ॥ २८ ॥

इति यद्याह्वं घृतम् ।

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलोत्थान् शमयत्युदीर्णान् ॥ २९ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

खदंष्ट्रोशीरमस्त्रिष्ठा बलाकाश्मर्यकतृणम् ।

दर्भमूलं पृश्निपर्णी वलासर्षपका स्थिरा ॥ ३० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्तवर्षाभू मेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ ३१ ॥

शतावर्यादिमृद्दीका शर्कराश्रावणीवृषैः ।

प्रस्थं सिद्धं घृताद्वात पित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ ३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहम् ।

धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदम् ॥ ३३ ॥

इति खदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः सम्मितं प्रस्थं मधुकस्य पलाष्टकम् ।

पचेत्तोयादके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३४ ॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलक्ष्यम् ।

प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्वाक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतसुखावहम् ॥ ३६ ॥
 वातपित्तज्वरश्वास सविस्फोटहलीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसवलप्रदम् ॥ ३७ ॥

इति द्राक्षाद्यम् घृतम् ।

क्षीरे धात्रीविदारीक्षुक्षीरीणाञ्च तथा रसे ।
 पचेत्क्षमे घृतप्रस्थं मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३८ ॥
 द्राक्षाद्विचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधूककुसुमानन्ता काश्मरीतृणसंज्ञकैः ॥ ३९ ॥
 प्रस्थाद्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ।
 पलार्धकांश्च संचर्ष्य त्वगैलापत्रकेसरान् ॥ ४० ॥
 विनीय तस्य मंलिह्यात् मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ॥ ४१ ॥
 अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।
 क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ ४२ ॥
 तृष्णारुचिश्वासकास हृदिमूर्च्छाप्रमर्दनम् ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नञ्च बलं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राशः ।

बलाविदारीक्ष्वा च पञ्चमूलीपुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरहृक्षाणां शुङ्गाः मुद्ग्यंशिकाः पृथक् ॥ ४४ ॥
 विपाच्य सलिलद्रोणे पूते पादावशेषिते ।
 पादांशे छागगोक्षीरे विदार्याः स्वरसे पृथक् ॥ ४५ ॥
 जीवनीयैः पचेत्कल्कै रक्षमात्रैर्घृताढकम् ।
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदापयेत् ॥ ४६ ॥
 गोधूमं पिप्पलीभार्गी चूर्णे शृङ्गाटकस्य च ।
 समाक्षिकं कौडविकं तक्षर्वं खजमूर्च्छितम् ॥ ४७ ॥
 स्थानं सर्पिर्गुडान् क्षत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ।

तान् जम्घ्ना पलिकान् क्षीरं मद्यं चानुपिवेत्कफे ॥ ४८ ॥
 शोषे कासे क्षये क्षीणे अमस्त्रीभारकर्षिते ।
 रक्तनिष्ठौवने तापे पीनसे चोरसि क्षते ॥ ४९ ॥
 शस्ताः पार्श्वशिरः शूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ ५० ॥
 अत्र षोडशगुणे जले निःक्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टक्वाथे द्विगुणं
 क्षीरं विदार्याजरसयोः प्रत्येकं द्विपञ्चाशत्पलैः पाकः ।

इति सर्पिर्गुणः ।

गोक्षीराद्विदकं सर्पिः प्रस्थमिन्दुरसाढकम् ।
 रसं विदार्याः कुडवं रसात् प्रस्थञ्च तैत्तिरात् ॥ ५१ ॥
 दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिन्दुरसैरिमान् ।
 मधूकपुष्पकुडवं पिप्पलीकुडवं तथा ॥ ५२ ॥
 कुडवाहं तुगाक्षीर्याः खर्जूरणि च विंशतिः ।
 पृथग्विभीतकान् पञ्च पिप्पल्यश्च चतुर्थकान् ॥ ५३ ॥
 त्रिंशत्पलानि खण्डाद्वा मधुकात्कर्षमेव च ।
 तथार्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ५४ ॥
 सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्राच्छीते प्रक्षिप्य मोदकान् ।
 कारयेन्मरिचाज्जो पलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ५५ ॥
 वातासृक् पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
 शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ५६ ॥
 क्षयिदुर्वलभीरूणां पुष्टिवर्णवलार्थिनाम् ।
 योनिदोषक्षतस्रावदुर्बलानाञ्च योषिताम् ॥ ५७ ॥
 गर्भार्थिनीनां गर्भञ्च सवेद्यासां म्रियेत च ।
 धन्या बल्या हितास्तासां शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्मोदकः ।

यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
 अन्नपानं निषेध्यन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥ ५९ ॥

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च
 त्यजेदुदारान् विषयान् भजेत्तु ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः शृणुयात् द्विजेभ्यः ॥ ६० ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः क्षतक्षयनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कासनिदानमाह ।

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षादनिषेवणाच्च ।
 विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥
 प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सन्निवृत्तकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
 निरेति वक्तात् सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥
 पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
 क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥
 पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
 कण्ठे कण्ठूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥
 हृच्छृङ्खलमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलः स्वरौजाः ।
 प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रूक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेया क्षीरयूषरसादिभिः ॥ ६ ॥
 वास्तुको वायसौशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
 स्नेहात्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥ ७ ॥
 दध्धारनालान्नफलं प्रसन्नापानमेव च ।
 शस्यते वातकासेषु स्वादुस्त्रलवणानि च ॥ ८ ॥
 गाम्यान्पोदकैः शाल्वियवगोधूमषष्टिकान् ।
 रसैः मांसात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्विहितम् ॥ ९ ॥

दशमूलीश्रुता कासश्वासहिकारुजापहा ।
यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ १० ॥
पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमश्रुतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ ११ ॥
रसं कर्कटकानां वा घृतभृष्टं सनागरम् ।
वातकासप्रशमनं शृङ्गीमल्लस्य वा पुनः ॥ १२ ॥
शठीशृङ्गीकणाभार्गी गुडवारिदघासकैः ।
सतैलैर्वातकासघ्नैर्लेहोऽयमपराजितः ॥ १३ ॥
भार्गीद्राक्षाशठीशृङ्गी पिप्पलीविश्वभेषजैः ।
गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ १४ ॥
चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा शृङ्गी द्राक्षा शठी सिता ।
लौढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ १५ ॥
दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कैर्घृतं पचेत् ।
दक्षतित्तिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ १६ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

भार्गीकल्कैर्घृतञ्चाथ पचेद्दधि चतुर्गुणे ।
भार्गीरसं द्विगुणितं वातकासहरं परम् ॥ १७ ॥
इति भार्ग्यादिघृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्राक्षां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां मानिकांशांस्त्रीन् कुलत्थान् वदरान् यवान् १८
तुलाहं राजमाषस्य पादशेषेण तेन तु ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९ ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
पञ्चकासाब्धिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्तीहोर्ध्वानिलं जयेत् ॥ २१ ॥

जीवकर्षभकौ मेदे काकोली मधुकं सह ।
 जीवन्तीजीवनीयोऽयं मधुरो जीवनी गणः ॥ २२ ॥
 सूर्यपणीं विना केचिदष्टवर्गमिमं विदुः ।
 ऋद्धिद्वियुतं चान्ये जीवन्ती मधुकं विना ॥ २३ ॥

इति रास्त्रायं वृत्तम् ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं व्योषं सुस्तं दुरालभाम् ।
 शठीपुष्करमूलञ्च त्र्यसौ सुरसा वचा ॥ २४ ॥
 भार्गी क्षिप्ररुहा राज्ञा कर्कटाख्या च कार्ष्णिकान् ।
 कल्कान्निदिग्धिकार्धस्य कषाये पलविंशतिः ॥ २५ ॥
 मत्स्यण्डिकाया दत्ता तु सर्पिषः कुडवं पचेत् ।
 सिद्धशीते पृथक् क्षौद्र पिप्पली कुडवान्वितम् ॥ २६ ॥
 चतुष्पलं तुगात्तीर्थ्याः चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
 लेहयेत्कासहृद्रोगश्वासगुल्मानिवारणम् ॥ २७ ॥

इति कण्टकार्यावलेखः । [इति वातकासनिदानम् ।]

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः ।
 पित्तेन पीतानि वमेत्काटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ २८ ॥
 काकोली वृहती मेदा युग्मैः सहषनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 वला द्विवृहती द्राक्षा वासाभिः कथितं जलम् ।
 पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ३० ॥
 शठीक्षीवेरवृहती शर्करा विष्णुभेषजम् ।
 पक्वा रसं पिबेत्पूतं सष्टतं पित्तकासनुत् ॥ ३१ ॥
 सरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
 कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्सामधुशर्करम् ॥ ३२ ॥
 द्राक्षामधुकाक्कूर्जूर पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
 पित्तकासहरं ह्येतन्निश्चात्माचिकसर्पिणा ॥ ३३ ॥

महिष्यजाविणोक्षीर धात्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिःप्रस्थं पचेद्युक्त्वा पित्तकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥

इति षट्प्रस्थं घृतम् ।

आपोथ्य क्षीरिणां शृङ्गान् पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

द्राक्षाकल्के घृतं सिद्धं लिङ्घ्यात् तत्पित्तकासनुत् ॥ ३५ ॥

इति क्षीरघृतम् ।

क्षीरघृक्षाङ्कुरकायं पक्वं क्षीरसमं घृतम् ।

पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना चावलेहयेत् ॥ ३६ ॥

इति द्वितीय क्षीरघृतम् । इति पित्तकासः ।

लेप्यमानेन मुखेन सौदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।

रक्तगौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ३७ ॥

कफजे कृदनं कार्यं मामे लङ्घनमेव च ।

शस्तं यवान्नविकृतियूषांश्च कटुतिक्तकान् ॥ ३८ ॥

गमलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कशुना मूलकशुण्ठिकेन ।

ठीकणाभ्यां सकुलत्यकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहर्त्ता ॥ ३९ ॥

इति नवाङ्गयूषः ।

शठी सातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटस्य च ।

अभया शृङ्गवेरञ्च समं दृषदि पेषयेत् ॥ ४० ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सुखोदकपरिप्लुतम् ।

काले पानाय दातव्यं श्लेष्मकर्मनिवर्हणम् ॥ ४१ ॥

तैलभृष्टञ्च पिप्पल्याः कल्काच्च ससितोत्पलम् ।

पिबेद्वा कफवातघ्नं कुलत्यं सलिलप्लुतम् ॥ ४२ ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलौजसं पिबेत् ॥ ४३ ॥

पौष्करं कट्फलं भार्गी विष्णुपिप्पलीसाधितम् ।

पिबेत् काशं कफोद्रेके कासश्वासे च हृदयहे ॥ ४४ ॥

देवदारुशठीरास्त्रा शृङ्गीधन्वयवासकम् ।

तैलक्षौद्रयुतं लिङ्गाच्छ्लेष्मकासे सुदारुणे ॥ ४५ ॥

व्योषपुष्करमृद्धीका त्रिफला-शठिचित्रकैः ।

मधुतैलयुतो लेहः श्लेष्मकासनिवर्हणः ॥ ४६ ॥

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्या रसाढकं ।

घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४७ ॥

सौवर्चलयवक्षार विल्वामलकपुष्करैः ।

वृक्षौक-वृहतीपथ्या-यवानीदाङ्गिमादिभिः ॥ ४८ ॥

द्राक्षापुनर्नवा-चव्य दुरालम्भान्त्ववेतसैः ।

शृङ्गी तामलकी भार्गी रास्त्रागोक्षुरकैः पचैत् ॥ ४९ ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।

कण्टकारीघृतं सिद्धं कफकासनिषूदनम् ॥ ५० ॥

इति वृहत्कण्टकारीघृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जीरकषड्ग्रन्थिकचव्यकल्कितम् ।

सर्पिः कफकासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ ५१ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

निर्गुण्डपत्रस्वरसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५२ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशक्त्यपरिवेष्टितम् ।

खिन्नमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५३ ॥

इति श्लेष्मकासः

कट्फलं कर्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं बलाभया ।

शुण्ठीपर्पटकं शृङ्गी सुराक्षञ्च जले शृतम् ॥ ५४ ॥

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरेषु च ॥ ५५ ॥

इति कट्फलादिः क्षापः

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्पद्राक्षसमानमीषाम् ।
कर्षार्धमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि महीषधस्य ॥ ५६ ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमांस्तु प्रबलाग्निहन्ति ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्म श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५७ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां काथं मधुसमायुतम् ।
पिवेत्सपित्ते कफजे कासे श्वासे ज्वरे क्षये ॥ ५८ ॥
वासकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५९ ॥
वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।
पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वंशरोचनया युतम् ॥ ६० ॥
दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराक्षशठीविल्व सुरसाव्योषहिङ्गुभिः ॥ ६१ ॥
पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६२ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवेररसं तथा ।
कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६३ ॥
दशमूलकुलत्यांश्च शुष्कमूलकशिशुकम् ।
भार्गीं च कुङ्कुमांशानि काथयेत्सलिलादके ॥ ६४ ॥
पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वा लवणत्रयम् ॥ ६५ ॥
हिङ्गुतुम्बुरुणो व्योषं यवानौजीरकद्वयम् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा भृङ्गरसस्तथा ॥ ६६ ॥
कट्फलं चित्रकश्चैव समभागानि कारयेत् ।
सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥

वातश्लेष्मात्मके कासे प्रतिश्याये च पीनसे ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ।

तैलं त्विदं भृङ्गराजं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् । इति वातपित्तश्लेष्माधिकारः ।

अथ निदानम् ।

अतिव्यवायभाराऽध्व युद्धाऽश्वगजनिग्रहैः ।

रुक्षस्योरःक्षतात् वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ६९ ॥

स पूर्वं कासवे शुष्कं ततः ष्ठीवेक्षशोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा ॥ ७० ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ७१ ॥

पर्वभेदञ्चरश्वासदृष्ट्या वैस्वर्थपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ७२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कासे नु क्षतजे वल्यैर्जीवनीयैर्घृतैरपि ।

अमनैः पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ७३ ॥

यवागूं वा पिवेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ॥ ७४ ॥

द्राक्षेक्षुबालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतां पेयां मधुयुतां सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ ७५ ॥

इक्ष्विक्षुबालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥ ७६ ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

लिङ्घान्तन्मधुसर्पिभ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ७७ ॥

इतीश्वर्यवर्देहः ।

पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सुपक्वं बृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो क्षेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ७८ ॥

मस्त्रिष्ठमूर्वानतवक्त्रिपाठाः कृष्णां हरिद्रां विलिहेद्विचूर्ण्य ।
क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्ये पिबेद् घृतं चेक्षुरसे विपक्षम् ॥७८॥
इक्ष्वक्षुबालिकापद्म मृणालोत्पलचन्दनैः ।
मृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ ८० ॥

इतीक्षादिभिर्चौरपाकः ।

पञ्चाशच्च पलं स्निग्धं कूष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्षाथाढके पचेत् ॥ ८१ ॥
शुभ्रा धात्री घना भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ।
पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानं प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥
युक्तसर्पिषु कूष्माण्डे पाके गन्धेन मुद्रया ॥ ८३ ॥

इति वासाकूष्माण्डकः । इति क्षतकासः ।

विषमासात्मप्रभोज्याति व्यवायातिप्रजागरैः ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ चयो मलाः ॥ ८४ ॥
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ ८५ ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।
शृङ्गश्च निष्ठीवति दुर्बलश्च प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥८६॥
तं सर्वलिङ्गं भृशदुष्टिकित्स्थं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥८७॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ ८८ ॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्यविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ ८९ ॥
चीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥९०॥

अथ चिकित्सामाह ।

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा सम्यक् वृद्धतीफलम् ।

घृतक्षीद्रयुतो स्नेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ८१ ॥

चूर्णं काकुभनिष्कं वासकरसभावितं बहुन् धारान् ।

मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकासपित्तहरम् ॥ ८२ ॥

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविवृद्धयर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ८३ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

कुलीरशुक्तीश्चटकैणलावान्निःकाथ्य वर्गेर्मधुरैस्तथान्यैः ।

पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमाणं हन्यात् क्षयोत्थं क्षतजश्च कासम् ॥ ८४ ॥

इति कुलीराद्यं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलौत्रिफला भार्गी शुण्ठी सचित्रकैः ।

कुलत्थपिप्पलीमूल पाठाकोलयवैर्जले ॥ ८५ ॥

शृते नागरदुस्पर्शं शठीपिप्पलीपौष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८६ ॥

सिद्धेऽस्मिन् चूर्णितौ क्षारी द्वौ पञ्चलवणानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ८७ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

शुभेऽङ्गि सुदेशसम्भूतं मूलशतं सम्यगश्वगन्धायाः ।

पुण्येऽहनि संक्षुष्यं विपचेद् द्रोणेऽभसि च विद्वान् ॥ ८८ ॥

ज्ञात्वाष्टभागसिद्धं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।

हे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य मांसस्य ॥ ८९ ॥

सर्पिःप्रस्थमथैकं गव्यञ्च पयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।

कल्कानश्चसमानानूर्द्ध्वमतः सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ९० ॥

काकोलीद्वयसृङ्गी मेदे हे जीरकं स्वयं गुप्ताम् ।

वृषभकमेलं मधुकं सृङ्गीकां यासपिप्पली ॥ ९०१ ॥

जीवन्तीमुपकुल्यां बलां विदारीं शतावरीं चात्र ।

दत्त्वा सम्प्रविपचेत् सर्पिरयोवृत्य स्रित्वा च ॥ ९०२ ॥

मधुमर्करयोः कुङ्कुमं दत्त्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् ।

लीढा तत्पाणितले यथेष्टमाहारमश्रीयत् ॥ १०३ ॥

क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रियहीनबलवर्णमांसाश्च ।

प्राश्य प्रकुर्यात् सद्यः पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ १०४ ॥

उपयुज्य सर्पिरेतत् सप्ततिवर्षो युवेव पुनर्भूत्वा ।

बहुशः स्त्रियोऽधिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ १०५ ॥

पुत्रार्थिनीच नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।

बन्ध्या लभते पुत्रं प्राश्येदद्याश्चगन्धाद्यम् ॥ १०६ ॥

उपभुङ्क्ते यः पुरुषो मासत्रयं द्विमासं मासं वा ।

नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां तृप्तिम् ॥ १०७ ॥

खालित्यबलीपलितैर्नचास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् ।

वातव्याधिभिरार्त्तस्तथैव हृद्द्विस्तिरोगार्त्तः ॥ १०८ ॥

न चिरादपि रोगार्त्ता भुञ्जानाः सर्पिररोगा भवन्ति ।

अतोऽजगद्वितार्थि सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ॥ १०९ ॥

श्रेष्ठं वाजीकरणं निर्वृद्धास्त्रिभ्यां पूर्वं बहुशः ।

प्रोक्तं वृष्यं वल्यं क्षयकासहरं पुष्टिकरञ्च ॥ ११० ॥

इत्यश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीमधुकं वापि कार्ष्णिकञ्च सितोत्पलम् ।

प्रस्थिकं गव्यमाज्यञ्च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ १११ ॥

यवगोधूममृद्धीका चूर्णमामलकाद्रसम् ।

तैलञ्च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ ११२ ॥

पचेन्नेहं घृतक्षौद्र युक्तः सश्वासकासनुत् ।

क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाऽल्परेतसाम् ॥ ११३ ॥

इति पिप्पल्याद्योऽवलीङ्गः ।

सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।

सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ११४ ॥

इति क्षयकासः ।

अष्टतानामरं फल्गुं व्याघ्रपर्णीसुसाधितः ।

काष्ठः पिप्पलीचूर्णाच्चः कासश्वासौ जयत्यसम् ॥ ११५ ॥

भार्गी समाम्बा सिंही कुलत्वं मूलकं तथा ।

पिबेत् पिप्पलीचूर्णेन कासश्वासं व्यपोहति ॥ ११६ ॥

स्वरसं शृङ्गवेरस्य मात्तिकेण समन्वितम् ।

पाययेत्कासश्वासघ्नं प्रथिष्यायकफापहम् ॥ ११७ ॥

पथ्या शुण्ठीघ्नगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ११८ ॥

नागरेणाभया तद्वत् काममाशु व्यपोहति ॥ ११९ ॥

स पिप्पलीपुष्करमूलपथ्या शुण्ठीशठीमुस्तकसूक्ष्मचूर्णैः ।

गुडेन युक्ता गुटिकाः प्रयोज्याः श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु ॥ १२० ॥

अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्तं पक्ता क्षीरं प्रयोजयेत् ।

कासं श्वासान्वितं घोरं हन्यादेतन्नःसंग्रहः ॥ १२१ ॥

पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते ।

श्वासकासारुचिहरं बलवर्णान्निवर्धनम् ॥ १२२ ॥

इति कासनासः ।

वायुमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरं जडे ।

क्षवथौ गन्धमासे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥

अथ कासे धूमानां पानम् ।

मनःशिलैला मरिचं मांसीमुस्तं सगुण्णुलम् ।

धूमन्तस्थानु च पथः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ १२४ ॥

पञ्चकासान् क्षयद्वन्द्वं सर्वदोषसमुत्थितान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ १२५ ॥

इति मनःशिलादिधूमपानम् ।

मनःशिलालिप्तदलं वदर्याधर्मशोषितम् ।

सक्षीरं धूमपानन्तु महाकासनिवारणम् ॥ १२६ ॥

पिष्टा त्रिपुटधसूर मूलव्योषमनःशिलाः ।
 तेन प्रलिप्य वसनं धूमवर्त्तिः प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 धूमं तस्याः पिबेद्यस्तु त्रहात् कासमुदस्यति ॥ १२८ ॥
 अर्कक्षीरशिले तुल्ये तदर्धे च कटुत्रिकम् ।
 चूर्णितं वङ्गिनिक्षिप्तं पिबेद्धूमन्तु योगवित् ॥ १२९ ॥
 जातेरुत्तरदिष्मूल शिलैलागुगुलुः समः ।
 अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ॥ १३० ॥
 भक्षयेद्यथ तच्चूर्णं पिबेद् दुग्धमथाम्बुना ।
 कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ १३१ ॥
 कण्टकारीकृतः काथः सकृष्णः सर्वकासहृत् ।
 कण्टकार्याः कणायाम् चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ॥ १३२ ॥
 देवदारुबलारास्त्रा त्रिफलाव्योषपद्मकैः ।
 मविडङ्गैः शिलातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १३३ ॥
 कुनटीसैन्धवव्योष विडङ्गामलहिङ्गुभिः ।
 लेहः साज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः ॥ १३४ ॥

इति कुनव्यादिलेहः ।

हरीतकीकणाशुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
 कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चाऽनलदीपनः ॥ १३५ ॥

इति हरीतक्याद्यो मोदकः ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगीलं
 चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्द्धमन्यात् ।
 खादेदिदं समसितं गुदजाम्निमान्द्य-
 गुल्माश्चिह्नसमकाण्डहृदामयेषु ॥ १३६ ॥

इति अर्करासमचूर्णम् ।

वङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्यात्तसमानमीषाम् ।
 सार्धमात्रं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारिमहीषधस्य ॥ १३७ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलान्निहयात् ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासान्निमान्यं ग्रहणीप्रदोषान् ॥ १३८ ॥

इति वृहत्कर्करा समचूर्णम् ।

कर्षः कर्षाद्विमथो पलं पलद्वयं तथाष्टिकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ १३९ ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ १४० ॥

अत्र दाडिमं दाडिमफलत्वक् च । इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

प्रस्थं विभीतकानामस्थि विहाय साधयेदजाम्बूवे ।
लेहयेदवलेहोऽयं मधुयुक्तः श्वासकासघ्नः ॥ १४१ ॥

इति विभीतकावलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरं त्रिफलां शठीम् ।
मुस्तैलां पिप्पलीं द्राक्षां ह्रीं वृहत्थी विभीतकम् ॥ १४२ ॥
शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरज्ज स्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥ १४३ ॥
भार्गीं तामलकीमृष्टिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारं चित्रकहिङ्गवल्ग्वेतसं देवदारु च ॥ १४४ ॥
चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
चूर्णं पाणितलं पञ्च कासान्नैतद्व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति जीवन्त्याद्यं चूर्णम् ।

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १४६ ॥
एतैश्चूर्णैः समैः सर्वैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।
लिङ्गान्नेहं विपच्येतत् सर्वकासहरं परम् ॥ १४७ ॥

इति पद्मकाद्यं चूर्णम् ।

सर्पिर्गुडूचौष्ठकण्टकारीकायेन कल्केन १३ सिद्धमेतत् ।

पेयं पुराणज्वरकासशूलश्वासान्निमान्द्यं यद्वर्षीमदेषु ॥ १४८ ॥

इति सिङ्गान्तं दृतम् ।

घृतं रास्त्राबलापय्या श्वदंष्ट्रा कण्टकाचितम् ।

कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिर्मुदनम् ॥ १४९ ॥

इति कण्टकारीदृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्यास्तुलां शुभाम् ।

क्षुप्तां पचेज्जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १५० ॥

मिश्रिते तत्कषायेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कान् विल्वप्रमाणांश्च तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

सौवर्चलं यवक्षारो रास्त्रा त्रिकटुकं वचा ॥ १५२ ॥

एतत्सर्पिः प्रशंसन्ति पञ्चकासनिवारणम् ।

श्वासं कासं प्रतिश्यायं श्लेष्मकासञ्च नाशयेत् ॥ १५३ ॥

निदिग्धिकाघृतमिदं न व्याधिरतिवर्त्तते ।

जातशूलोऽपि संवृद्धो देवसेनामिवासुराः ॥ १५४ ॥

इति कण्टकारीदृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां क्षुप्तां कृत्वा द्रोणेऽभसि पचेत् ।

तेनाढकेन कायेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५५ ॥

रास्त्रादुःस्पर्शवङ्गन्या पिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

सौवर्चलयवक्षार कृष्णामूलैश्च तं जयेत् ॥ १५६ ॥

कासश्वासकफठीवह्निधारोचकपीनसान् ॥ १५७ ॥

इति कण्टकारीदृतम् ।

समूलपत्रशाखान्तु श्लेष्मं कृत्वाटक्षकम् ।

तस्य कुर्वात्पलायतं द्वौ प्रक्षी पञ्चमूलयोः ॥ १५८ ॥

हरीतकी विभीतकबोर्वक्षसं कुडवच्चयम् ।

दद्यादामलकानाञ्च कुडवञ्च त्रिभागशः ॥ १५८ ॥
 निःकाय्य सलिलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ।
 भेषजानि सुपिष्टानि तन्नेमानि प्रदापयेत् ॥ १५९ ॥
 हे मेदे हे हरिद्रे च जीवकर्षभकाबुभौ ।
 काकोलीक्षीरकाकोली चन्दनं मधुकं तथा ॥ १६० ॥
 मुद्गपर्णी माषपर्णी पयस्या चापि पिप्पली ।
 मरिचं चाश्वगन्धा च सशुण्ठी काकनासिका ॥ १६१ ॥
 सूक्ष्मैला शतपुष्पा च मृद्वीका च शतावरी ।
 एतैः सर्पिर्विपक्त्व्यं गवां क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १६२ ॥
 सर्वकासापहं सर्पिः क्षीणक्षतसुखावहम् ।
 हिक्काश्वासहरक्षैव स्वररक्तप्रसादनम् ॥ १६३ ॥

इति वृद्धासकायं घृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादावशेषिते तस्मिन् कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ १६४ ॥
 दुरालभा क्षिप्ररुहा भार्गी कर्कटकाह्वया ।
 रास्ना मुस्तं शटी चव्यं चित्रकं त्रूषणं तथा ॥ १६५ ॥
 पलांशानि पलान्यत्र शर्करायास्तु विंशतिः ।
 घृततैलपलान्यस्मिन्ष्टावष्टौ प्रदापयेत् ॥ १६६ ॥
 कल्कीकृत्य घृते शीते मधुनोऽष्टपलं क्षिपेत् ।
 चतुःपलं पिप्पलीनां तुगाक्षीर्याश्चतुःपलम् ॥ १६७ ॥
 एषः लेहः शमयति पञ्चकासांश्चिरोत्थितान् ॥

* इति कण्टकारीविहः ।

समूलपुष्पकृदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिप्लुताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादेतत्तु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ १६८ ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नी विपक्वमुत्तार्य ततः सुग्रीते ।
 कटुत्रिकञ्च त्रिपलप्रमाणं पक्त्वाणि घटपुष्परसञ्च चापि ॥ १६९ ॥

क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथान्निप्रयुज्यमानो विधिनावलीहः ।

वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च हिदोषकासानपि च त्रिदोषान् १७१

क्षतोद्भवं च क्षयजञ्च हन्यात् सपीनसश्वाससुरःक्षतञ्च ।

यक्ष्माण्यमेकादशमुग्ररूपं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ १७२ ॥

इति व्याघ्रीहरीतकी ।

दशमूलीं स्वयङ्कुमां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्तकान् ॥ १७३ ॥

भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यथादृकम् ।

हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चादके पचेत् ॥ १७४ ॥

यवैः स्विन्नैः कषायन्तु पूतं तच्चाभयाशतम् ।

पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥ १७५ ॥

तेलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धयतीति च माषिकात् ।

कुडवं पलमानं च चातुर्जातविचूर्णितम् ॥ १७६ ॥

लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनम् ।

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्धनम् ॥ १७७ ॥

पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्काः सविषमज्वरान् ।

हन्यात् गुल्मग्रहण्यर्थो हृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १७८ ॥

अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ १७९ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

संख्या पलानां शतशो मताऽगस्त्यहरीतकी ॥ १८० ॥

यथोद्दिष्टगुणं कुर्वन् पित्तञ्च कुरुते यदि ।

तथा सार्यं गुडौ योज्य एष एवाल्पमात्रया ॥ १८१ ॥

आर्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।

शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥ १८२ ॥

यवगोधूममाषाञ्च तिलाद्यापि नवा हिताः ।

पुराणा विरसा रुक्षा न तदर्थकराः स्मृताः ॥ १८३ ॥

हरीतक्योऽपि नवा घाञ्जाः ।

अभयानां शतं दारु शङ्खपुष्पी मधूलिकाम् ।

स्वयं गुप्तां पञ्चमूली द्वे शटीं पुष्कराह्वयम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलबला हस्तिपिप्पली साश्वमेदकान् ।

भार्गी पुनर्नवाश्चैव द्विपलांशां यवाढकम् ॥ १८५ ॥

पचेत्पञ्चाढके तोये पादशेषं तथोद्धरेत् ।

विनीय चाभयां तत्र पुनश्चाग्नावधिस्रयेत् ॥ १८६ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तत्र कषाये कुडवं पृथक् ।

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च घृतात् क्षौद्राक्षयैव च ॥ १८७ ॥

पक्त्वा तस्मै हवत् स्वाय्यं घृतभाण्डे विधानतः ।

पथ्यभुङ् नियताहारः स्वादेद् द्वे द्वे हरीतकी ॥ १८८ ॥

हन्याच्च ग्रहणीगुल्मपाण्डुर्त्तिविषमज्वरान् ।

यक्ष्माश्च श्लेह वैस्वर्यं श्वासकासारुचिक्षयान् ॥ १८९ ॥

बलवर्णान्निजननं बलीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं सिद्धं भगव्यविहितं मतम् ॥ १९० ॥

इति वृद्धदण्डहरीतकी ।

यवाढके सप्तजलाढकानि हरीतकीनान्तु शतं गुरुणाम् ।

लौहे कटाहे समधिश्रयित्वा द्रव्याणि चैतानि समाधदीत ॥ १९१ ॥

दन्ताग्निगन्धाचिरविल्वमूलं भस्मातकं विल्वफलं नतञ्च ।

उभे हरिद्रे गजपिप्पली च पत्राणि मूलानि च चित्रकस्य ॥ १९२ ॥

पिप्पल्यपामार्गमथात्मगुप्ता सर्वाणि कुर्यात्पलसन्मितानि ।

एकत्र सर्वाणि भिषग्विदग्धाद् द्विपञ्चमूली च यवप्रमाणाम् ॥ १९३ ॥

मृदूनि सुखिन्नयवान् विदित्वा शनैः प्रयत्नादवतारयेच्च ।

विस्त्राव्य तेनैव जलेन साहं पचेत्पुराणस्य शतं गुडस्य ॥ १९४ ॥

भूयो गुरुणामपि तत्र दद्याच्चरीतकीनाञ्च सहस्रमन्यत् ।

प्रस्थं पुराणस्य घृतस्य दद्यात्तवस्य तैलस्य च तावदेव ॥ १९५ ॥

शीते मधु स्नेहसमन्तु दद्यात्

पलानि चाष्टावथ पिप्पलीनाम् ।

सा कल्कमिश्रा त्वथ सेव्यमाना

सर्वान् ज्वरान्नाशयतीह मासात् ॥ १८६ ॥

मासद्वयेनैव च नेत्ररोगान्निहन्तापूर्वाच्च करोति दृष्टिम् ।

कुष्ठानि मासत्रयतो निहन्ति प्रभिन्नकर्णाङ्गुलिनासिकानि १८७

भगन्दरं श्लेष्मदवातगुल्मं

श्वासं तथा मासचतुष्टयेन ।

सम्भक्षिता पञ्चभिरेव मासैः

करोति केशान् भ्रमराक्षनाभान् ॥ १८८ ॥

षड्भिस्तु मासैः खलु सापि कुर्यात्

केशान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् ।

सहस्रपथ्यामथ चोपयुञ्ज्या

बलं भवेदुत्तमकुञ्जरस्य ॥ १८९ ॥

स्वरं मयूरस्य हयस्य वेगं शरच्छशाङ्कस्य पराञ्च कान्तिम् ।

सौभाग्यमेधास्मृतिसत्त्वयुक्तो बलान्वितः पद्मदलायताक्षः ॥ २०० ॥

जीवेत्समानाञ्च सहस्रमग्रं प्रयोगकालादिति सत्यवाक्यम् ।

समीक्ष्य कल्पांस्तु चकार योगं हिताय लोकस्य मुनिर्वशिष्ठः २०१

इति यश्विष्ठहरितकी ।

कुलत्यानां पलशतं दशमूलपलं तथा ।

शतं ब्राह्मणयज्याश्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥ २०२ ॥

पादावशेषे पूते च गुडस्यार्धतुलां पचेत् ।

पाकं ज्ञात्वावतार्यैव सुशीते श्लेष्मचूर्णितम् ॥ २०३ ॥

षट्पलञ्च तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।

कुडवं मधुनो दद्यात् स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥ २०४ ॥

खादेदग्निबलापेक्षी नाशयेदचिरादयम् ।

यच्छाणं पीनसं कासं श्वासं जीर्णमजीर्णकम् ॥ २०५ ॥

जीर्णज्वरं पाण्डुरोगं हृद्रोगं श्लेष्ममाकृतम् ।

कुलत्थगुड इत्युक्तः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ २०६ ॥

इति कुलत्थगुडः ।

चतुष्पलं मूलकशुण्ठिकस्य तथैव शुद्धस्य कुलत्थकस्य ।

तुल्यं प्रदद्याद्द्वयमूलतश्च द्रोणेऽश्वसः सर्वमिदं प्रचेत्तु ॥ २०७ ॥

दत्त्वा हविस्तैलपलायकञ्च गुडस्य शुद्धस्य तुलां तथैव ।

तावत्प्रचेद्यावदिदं समस्तं सङ्गृह्य द्रव्यां गुडपाकमेति ॥ २०८ ॥

चूर्णीकृतैर्जीरकचव्यमृङ्गी भार्गीत्रिसौगन्धिककट्फलैश्च ।

मुस्तायवानौशटिपुष्करैश्च सव्योषकैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥ २०९ ॥

सार्धं क्षिपेत् माक्षिकप्रस्थमात्रं दद्यात् सुशीते त्वथ वङ्कयपेक्षाम् ।

मात्रां ततो लेहवदालिङ्गैश्च पथ्याशनश्च त्वथ योगकाले ॥ २१० ॥

कफोद्भवा ये च विकारजाता सञ्ज्ञासकासा हृदयक्षताश्च ।

हृत्पार्श्वशूलज्वरहृद्दृष्टिणा स्वरक्षयारोचकवह्निसादाः

ते नाशमायान्त्युपयोगतश्च कुलत्थसंज्ञस्य गुडस्य शीघ्रम् ॥ २११ ॥

इति द्वितीयः कुलत्थगुडः ।

खादिरवासकपञ्चवं छायाशुष्कञ्च संचूर्ण्य ।

त्रिभागपिप्पलीयुक्तं कटुत्रयं मधुनावलिङ्घ्यात् ॥ २१२ ॥

इति कासश्लेष्मघ्नचूर्णम् ।

इति वक्त्रसेनसङ्खितः कासनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ हिक्कानिदानमाह ।

विदाहि मुखविष्टम्भि रुक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।

शीतपानासनस्नानरजोभूमातपानिषैः ॥ १ ॥

आयामकर्मभातश्चरिणायातापतर्पणैः ।

आमदोषाभिघातक्षीययरोगप्रपीडनैः ॥ २ ॥

विषमाशनाध्यशनैस्तथा संशमनैरपि ।

हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ ३ ॥

मुहुर्मुहुर्वायुवदेति सखनो

यकृत् श्लेष्मान्वाणि सुखादिवाक्षिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्त्यसूम् यत-

स्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते बुधैः ॥ ४ ॥

प्राचोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।

हिक्कां करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति च ॥ ६ ॥

कण्ठोरसो गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।

हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ७ ॥

पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कायत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ८ ॥

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते ।

कम्पयन्ती शिरोशीवां यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥

विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जलमूलात् प्रधावति ॥ १० ॥

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ११ ॥

मर्मास्त्रापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ १२ ॥

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो

दृष्टिबोर्ध्वमाम्यते यस्य नित्यम् ।

जीवोऽबहिद् जीति यथातिसात्रं

तौ द्वौ चाख्यौ वर्जयेद्विक्लमाक्षौ ॥ १३ ॥

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तद्वेषकृतस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १४ ॥

आयासात् या समुत्पन्ना हिक्का हन्याशु जीवितम् ।

यमिका या प्रलापात्ति मोहदृष्ट्यासमन्विता ॥ १५ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्यतोऽन्यथा ।

आसां क्षुद्राक्षजाः साध्याः शेषाः प्राणहरा मताः ॥ १६ ॥

यथाग्निरिक्षोः पवनानुवृद्धो वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तम् ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वास सहिक्का च विलम्बिका च १७

प्राणावरोधतर्जनविस्मापनभयभाषकैश्च घोरैः ।

कथाप्रयोगैः शययेद्विक्कां घोरां मनोघातेः ॥ १८ ॥

हिक्कात्तस्य पयस्छागं हितं नागरसाधितम् ।

रसान् पिबेत् फलिन्याश्च लाजशक्तून् ससैन्यवान् ॥ १९ ॥

मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पलीशर्करान्विता ।

नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ २० ॥

स्तन्येन मक्षिकाविष्टा नस्य बालककाश्वना ।

योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ २१ ॥

मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।

अप्यसाध्या नयत्यस्तं हिक्काक्षीद्रावलेहनात् ॥ २२ ॥

सद्य एव महायोगः काशमूलभवं रजः ।

हिक्कात्तो मधुना लिङ्गाच्छुण्ठीधात्री कणान्वितम् ॥ २३ ॥

प्रबालत्रिफलाशङ्क चूर्णं मधुघृतप्लुतम् ।

पिप्पलीगैरिकं चेति लेहो हिक्कानिवारणः ॥ २४ ॥

कोलमजाक्षनं लाजा तिक्ता काशमगैरिकम् ।

कण्ठाधात्रीसिताशुण्ठी कासीसन्दधिनाम च ॥ २५ ॥

पाटल्याः सक्कलं पुष्पं कृष्णाक्षर्जूरमुद्दकम् ।

षड्भेदे पादिका लेह्या हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥ २६ ॥

नेपास्यागोविषाणाभ्यां कुष्ठसर्जरसस्य च ।

धूमं कुशस्य वासाण्यं पिबेच्चिकीपशान्तये ॥ २७ ॥

निर्धूमाङ्गारनिक्षिप्तं क्षण्यमाषरजोद्भवः ।

हिक्का पञ्च निहन्तयाशु धूमः पीतो न संशयः ॥ २८ ॥

सुपूतिकीटं लसुनोयगन्धाहिंश्वन्वितं चूर्णमिदं सुभावितम् ।

प्रजाविमूत्रेण च सप्तकृत्वा घ्राणानिषिक्तं विनिहन्ति हिक्काम् ॥ २९ ॥

इति सुपूतिकीटाद्यं चूर्णम् ।

हरेणवोऽथ पिप्पल्यः काथहिङ्गुसमायुतः ।

हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३० ॥

कुक्कूलानलसंस्त्रिप्तं दध्नुवात्यप्रससम्भवः ।

रसः समाक्षिकः पीतो हिक्कामाशु नियच्छति ॥ ३१ ॥

नारीक्षीरेण वा सिद्धं सर्पिर्मधुरकैरपि ।

नासानिसिक्तं पीतं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥ ३२ ॥

इति नारीक्षीराद्यं द्रवम् ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नं मुष्णं वातानुलोमनम् ।

भेषजं पानमन्त्रं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥ ३३ ॥

हिक्काश्वासे पिबेद्भाग्नीं सविश्वामुष्णवारिणा ।

नागरं वा सिताभागीं सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ३४ ॥

अभयानागरकल्कं पौष्करयावशुकमरिच कल्कं वा ।

तोयेनोष्णेन पिबेच्छासी हिक्की च तच्छान्तौ ॥ ३५ ॥

दृषितो दशमूलस्य काथं वा देवदारुजम् ।

मदिरां वा पिबेद्युक्त्या हिक्काश्वासनिपीडितः ॥ ३६ ॥

दशमूलोरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।

कृष्णासौवर्चलक्षार वयस्याहिङ्गुरोचकैः ।

कायस्थया च तत्पानाद्विकृताश्वासौ नियच्छति ३७ ॥

इति दमसूत्रायं वृत्तम् ।

वासाष्टतं वायुं पिबेत्पिबेत् त्रूषणमेव वा ।

वातपित्तानुबन्धे तु गुडविश्वसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं शृतं तोये चतुर्गुणे ।

श्वासघ्नं भेषजं यच्च तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

इति वक्त्रसेनसंस्कृतः शिकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ श्वासनिदानम् ।

यैरेव कारणेर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासः क्षीरो भवति देहिनाम् ॥ १ ॥

महोर्ध्वच्छिन्नतमकच्छुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ।

भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ २ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पौडा शूलमाधानमेव च ।

आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफमूर्च्छितः ।

विश्वम्ब्रजति संक्रुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥

उद्धूयमानवातो यः शब्दबहुःखितो नरः ।

उच्चैः श्वसति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ५ ॥

प्रनष्टसंज्ञाविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विहृताक्षाननो वद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ६ ॥

दीर्घं प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृत्तमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यच्च विभ्रान्ताश्च इतस्ततः ।
 प्रमुह्यन्वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते चाधः श्वासो निरुध्यते ।
 मुह्यतस्त्राम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्यसून् ॥ ९ ॥
 यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणैर्निपीडितः ।
 न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मछेदरुगर्दितः ॥ १० ॥
 आनाह स्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
 विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन्नक्तैकलोचनः ॥ ११ ॥
 विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
 छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १२ ॥
 प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
 ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १३ ॥
 करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
 अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १४ ॥
 प्रताम्यति सवेगेन तस्यते स निरुध्यते ।
 प्रमोहं कांसमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥
 श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥ १६ ॥
 तथास्योर्ध्वं सते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
 न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ १७ ॥
 पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौख्यमुष्णश्चैवाभिनन्दति ॥ १८ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो बहुश्वासो मुह्यस्यैवावधम्यते ॥ १९ ॥
 मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च प्रवर्धते ।
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवीत्यतः ॥ २० ॥
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवीत्यतः ॥ २१ ॥

क्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्याप्रतमकन्तु तम् ।
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ २२ ॥
 तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रताम्यति ।
 मज्जतस्तमसौवास्य विद्याप्रतमकन्तु तम् ॥ २३ ॥
 रुजायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयेत् ।
 क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ २४ ॥
 हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथोत्तरे ।
 न च भोजनपानानां निरुणक्षु चिताङ्गतिम् ॥ २५ ॥
 नेन्द्रियाणां व्यथाच्चैव काश्चिदापादयेद्भुजम् ।
 स साध्य उक्तो बलिनः सर्वो वाऽव्यक्तलक्षणः ॥
 क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥ २६ ॥
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥
 कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
 यथा श्वासश्च कासश्च हरते प्राणमाशु हि ॥ २८ ॥
 वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोत्तरः ।
 कफाद्वाताधिकात्पित्तसंसृष्टः क्षिन्नसंज्ञकः ॥
 श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूहस्तथा मतः ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहवस्ति मृते केचिदूर्ध्वश्चाधश्च शोधनम् ।
 मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ ३० ॥
 दशमूलौ शटी राक्षा पिप्पली विष्णुपीष्करैः ।
 मृक्नीतामलकीभार्गी गुडूचीनागरार्धिभिः ॥ ३१ ॥
 यवागूं विधिना सिद्धं कषायं वा पिवेन्नरः ।
 कासश्चक्षुःश्लेष्माश्च हिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३२ ॥
 कुलत्थयवकोलाक्ष दशमूलसबलाजसम् ।
 पानार्थं कल्पयेत् कास हिक्काश्वासनिष्ठतये ॥ ३३ ॥

कुलत्थनागरव्याघ्रीषासाभिः क्वथितं पुष्कम् ।

पीतं पौष्करसंशुद्धं श्वासकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥

दशमूलकषायस्तु पुष्करेण विचूर्णितः ।

श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशनः ॥ ३५ ॥

रन्भाकुन्दशिरीषाणां कुसुमं पिप्पलीयुतम् ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासं व्यपोहति ॥ ३६ ॥

देवदारुवचाभागीं विश्वपौष्करकट्फलैः ।

कृत्वा क्वाथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥ ३७ ॥

शृङ्गीमहौषधिकणाघनपुष्कराणां

चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।

क्वाथेन पीतममृताह्वपचमूल्याः

श्वासं त्रह्णेण शमयेत् अतिदोषमुग्रम् ॥ ३८ ॥

कूष्माण्डकसिताचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा ।

शौघं शमयति श्वासं कासश्चैव सुदारुणम् ॥ ३९ ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गी विस्वमध्यत्रिकण्टकैः ।

अमृताग्निदृतैरेतैः यूषः स्याच्छ्वासनुत्परः ॥ ४० ॥

कुलत्थदशमूलानां क्वाथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।

कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ॥ ४१ ॥

शुष्कमूलकयूषश्च द्विक्काश्वासनिवारणः ॥ ४२ ॥

द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ॥ ४३ ॥

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिङ्गन् ।

त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ ४४ ॥

श्वाविधः सूक्ष्मका दग्धा सच्चौद्रष्टतशर्करा ।

श्वासकासहरा वर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ ४५ ॥

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं राक्षां कणां शटीम् ।

तैलेन विलिङ्गन् हृन्मन्त्राणां माण्डव्यामि ॥ ४३ ॥

हरिद्रापत्रमैरण्मूलं सार्वभौमं मन्त्राभिलासम् ।

देवदारुघनं मांसीं पिष्ट्वा वर्त्तिः प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

तां घृताक्षां पिबेद्भूमं श्वासं हन्ति सुदारुणम् ।

श्वासहिक्कापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ।

श्वासो विलयनं याति मारुतश्च प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥

स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैनं भोजयित्वा रसौदनम् ।

वातश्लेष्मविबन्धे वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

शृङ्गीकटुत्रयफलत्रयकण्टकारी

भार्गी सपुष्करजटालवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिबेदग्निशिरेण जलेन हिक्का-

श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ ५१ ॥

इति शङ्खादि चूर्णम् ।

निदिग्धिकां चामलकप्रमाणां हिङ्ग्वार्द्रयुक्तां मधुना सुयुक्ताम् ।

लिङ्गन्नरः श्वासनिपौडितो हि श्वासं जयत्येव बलात् व्रहेण

भस्मातकमधुपर्णी पथ्यादशमूलनागरकायः ।

तमकं कफप्रधाने शस्तः श्वासे च मारुतजे ॥ ५२ ॥

पथ्या कषायमथवा पिबेद्रसं मार्कवस्य मधुना ।

तमके पुष्करजं वा सनागरं क्षीरमेकञ्च ॥ ५४ ॥

शटीपुष्करजीवन्ती त्वक्षुस्तं पुष्कराङ्गयम् ।

सुरसा तामलक्यौ वा पिप्पल्यगुरुनागरम् ॥ ५५ ॥

बालकञ्च समं चूर्ण्य कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।

सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायाञ्च प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

अत्रैकस्माद्द्रव्यादष्टगुणा शर्करा ॥ सर्वथेति पानभोजनादि

इति शङ्खादि चूर्णम्

हिंसाविडम्बपूतिका विपाशाव्योषचित्रकैः ।

द्विचौरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजले घृतम् ॥ ५७ ॥

कर्षमात्रैः पचेत्तच्च श्वासकासौ व्यपोहति ।

अर्शांस्वरोचकं गुल्मं शक्नुतेदं क्षयं तथा ॥ ५८ ॥

इति हिंसायं घृतम् ।

सौवर्चल यवक्षार कटुकाव्योषचित्रकैः ।

घृतं वचाविडम्बैश्च साधितं श्वासशान्तये ॥ ५९ ॥

इति सौवर्चलघृतम् ।

कुलत्थरससंयुक्तं पञ्चकोलशृतं घृतम् ।

दौपनं श्वासकासघ्नं कफव्याधिहरं परम् ॥ ६० ॥

इति कुलत्थायं घृतम् ।

तिक्तासौवर्चलक्षारपथ्यात्रिकटुहिङ्गुभिः ।

समालुरैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं श्वासकासनुत् ॥ ६१ ॥

गुल्मानाहञ्च शमयेत् प्रवृद्धान् गुदजानपि ।

इति तिक्तायं घृतम् ।

कुलत्थदशमूलञ्च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।

प्रस्थं प्रस्थञ्च संगृह्य वारिद्रोणेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरकं द्विगुणं दत्त्वा कल्कितैः पञ्चकोलकैः ॥ ६३ ॥

सक्षारैः पलिकैः सर्वैः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

कासश्वासहरञ्चैव हिक्काञ्च विषमज्वरम् ॥ ६४ ॥

हन्यात्तथार्शोप्रहणी हृद्रोगारुचिपीनसान् ।

गुल्मं ग्रीवामयं हन्याद्वलवर्णान्निवर्धनम् ॥ ६५ ॥

अग्निसन्दीपनञ्चैव कौलत्थं षट्पलं घृतम् ॥ ६६ ॥

इति कुलत्थायं घृतम् ।

सुवहाकाशिकाभार्गी शुकास्थं कौशुलं फलम् ।

काकादनीशुक्रैरं वर्याभूतकालीयेयम् ॥ ३६ ॥
 पलमाद्वैष्टं तपस्वः पवित्रेणैवकाष्ठके ॥ ३७ ॥
 कदुष्णं पीतमेतच्च श्वासामयकिनाशनम् ॥ ३८ ॥

इति सुप्रसन्नं इतम् ।

तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।
 पीयमानं यथा न्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥ ३९ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्ताग्रे भोजनस्य च ॥ ४० ॥
 पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता हृतभाजिताः ।
 प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैर्विणा ॥ ४१ ॥
 जेतुं कासक्षयश्वासहिक्काशोषगलामयान् ।
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरान् ॥ ४२ ॥
 वैस्वर्यं पीनसं शोषं गुल्मं वातवलासकम् ।
 मासमेवाश्रतो युक्त्या माध्विकां पिबतोऽनु च ॥ ४३ ॥
 अवधारितवेगस्य यक्ष्मा न भवति ध्रुवम् ।

इति चारपिप्पली ।

शतं संगृह्य भार्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् ।
 शतं हरीतकीनाञ्च पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ ४४ ॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्तुते ।
 आलोड्य च तुलां पूतां गुह्यस्य त्वभयां ततः ॥ ४५ ॥
 पुनः पचेत्तु मृद्वग्नी यावक्नेहत्वमागतम् ।
 शीते च मधुनश्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥ ४६ ॥
 त्रिकटु त्रिसुमन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।
 कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः ॥ ४७ ॥
 भक्षयेदभयामिकां लेहस्यार्धपलं लिहेत् ।
 श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं यच्चविधस्तथा ॥ ४८ ॥

स्वरवर्णप्रदोद्योप गठराग्नप्रदीपनः ।

हरीतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम् ॥ ७८ ॥

इति भार्गवगुहः ।

कुलत्थं दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका ।

शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ८० ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्यार्द्धतुलं क्षिपेत् ॥ ८१ ॥

शीतौभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ८२ ॥

षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।

त्रिसुगन्धिकयुक्तञ्च खादेदग्निबलं प्रति ॥ ८३ ॥

श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।

योगसन्दर्शनादत्र बृहवैद्योपदेशतः ॥ ८४ ॥

जलं चतुर्गुणं देयं स्वल्पत्वाद्गोणवारिणा ।

मानसान्निध्यसंवादाद्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ८५ ॥

इति कुलत्थगुहः ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः आसनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ स्वरभेदनिदानमाह ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-

सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सूः ॥ १ ॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा

भिसं शनैः वहति गर्दभवत् स्वरञ्च ।

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा

ब्रूवाद्भूषणं स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥

कण्ठात्कफेन सक्तं कण्ठश्चक्रावहः

स्वल्पं शमीर्बदति चापि दिवा पिशेवात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत्

तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥

धूयेत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च

वागेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

अन्तर्गतं स्वरमलक्ष्यपदं चिरैण

मेदोऽव्ययाद्बदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृक्षस्य कण्ठस्य चापि चिरोत्थितो यः सहजोऽपि जातः ।

मेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

स्निग्धान् स्वरातुरनरानपक्वदोषान्

संयोजयेद्दमनरेचनवस्त्रिभिश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः

सम्पादयेत्तु विविधैः कवलयहैश्च ॥ ६ ॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्तः

तच्चाप्यशेषमवचारयितुं यतेत ।

वैशेषिकाश्च विधिमूर्धमतो वदामि

तद्वै स्वरातुरहितं निश्चितं निबोध ॥ ७ ॥

स्वरोपघातेऽनिलजी भुक्तोपरिष्ठतं पिबेत् ॥ ८ ॥

कासमर्दकवार्त्ताक मार्कवस्त्ररसैः पचेत् ।

पीतं घृतं हस्त्रबिलं स्निग्धं वार्त्ताकजी रसे ॥ ९ ॥

इति कासमर्दादिष्टम् ।

तथा कोष्ठां जलं देयं भुक्ते घृतगुडोदने ।

पेत्तिके तु विरेकश्च पयश्च मधुरैः नूतनम् ॥

लिहेन्मधुदन्ताणां का चूर्णं मधुसमायुतम् ॥ १० ॥

अग्नीयाश्च ससर्पिष्णां यष्टीमधुकषायकम् ॥ ११ ॥

शृङ्गांस्वचं क्षीरवतां हुमाणां सङ्कुल्य दुग्धे विपचितु तेन ।

कल्केन यष्टीमधुकस्य सर्पिः सिद्धं पिबेत्तन्मधुशर्कराज्ञाम् ॥ १२ ॥

इति यज्ञाद्यं वृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभिषजम् ।

पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये ॥ १३ ॥

अजमोदां निशां धात्रीं चारं वङ्गिं विचूर्ण्य च ।

मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ १४ ॥

पलत्रिकत्रूपणयावशूकचूर्णञ्च हन्यात् स्वरभेदमाशु ।

किं वा कुलत्थं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हन्यथ पौष्करं वा ॥ १५ ॥

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।

कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥ १६ ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति १७ ॥

अगुरुसुरदारुदार्वीं सलिलं स्वरभेदहृत्पिबेत्कोणाम् ।

व्याघ्रीसुरतरुनागर ससिंहमुखकाथमथवापि ॥ १८ ॥

तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ।

पथ्या पिप्पलीसंयुक्तं युक्तं वा नागरेण तु ॥ १९ ॥

वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

स्वरोपघाते मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ।

क्षयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ २१ ॥

निदिग्धिकापलशतं तदर्धं ग्रन्थिकस्य च ।

चित्तकस्य तदर्धञ्च दशमूलञ्च तत्समम् ॥ २२ ॥

द्रोणद्वयेऽपि निःक्वाथ्य कषायाढकमाहरेत् ।

पूते क्षिपेत्तद्वर्षेण पुराणस्य गुडस्य च ॥ २३ ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा च लेहवन्नाधु साध्यते ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्या स्निजातकपलं तथा ॥ २४ ॥

मरिचानां पलत्वेकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रूयाद्यथानलम् ॥ २५ ॥

स्वरभेदहरं मुख्यं प्रतिश्यायहरं परम् ।

श्वासकासाग्निमान्द्यार्शो गुल्ममेहगलामयान् ॥ २६ ॥

आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् अन्यर्वुदानि च ॥ २७ ॥

इति निदिग्धिकालेहः ।

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ २८ ॥

वातादिजनितश्वासकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।

योगास्तांश्चापि युञ्जीत यथा दोषं चिकित्सकः ॥ २९ ॥

चव्याम्बवेतसकटुत्रयतिन्तिडीकं

तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तं

वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ३० ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्राबाव्यालगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासश्च पञ्चविधम् ॥ ३१ ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ३२ ॥

स्वरसानां चालाभे चूर्णस्याढकमुदकस्य च ।

तद्धारिपर्युषितं मृदितं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ३३ ॥

इति कण्टकारीष्टम् ।

ह्रिकाश्वासे चये कासे स्वर्याणि पठितानि तु ।

सर्पींषि तानि योज्यानि भिषग्भिः स्वरसंक्षये ।

इति वक्त्रसेनसहितः स्वरभेदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथोचकनिदानमाह ।

वातादिभिः शोकभयार्तिलोभक्रोधैर्मनोव्याधिरूपैः ।
 अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषावक्त्रश्च नरोऽनिलेन ॥ १ ॥
 कटुमृणं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्याक्षवणञ्च वक्त्रम् ।
 माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य विवन्धसम्बन्धयुतं कर्केन ॥ २ ॥
 अरोचके शोकभयार्तिलोभक्रोधाद्य हृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
 स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजनैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

हृच्छूलपौडनयुतं पवनेन पित्तात्
 तड्दोहशोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
 श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-
 द्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
 अरोचकाः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ ५ ॥
 चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तु भोजनम् ।
 द्वेषं करोति यो जन्तुः स भक्तद्वेष उच्यते ॥ ६ ॥
 यस्य चान्ने भवेच्छृङ्खला सभक्ताकन्द उच्यते ।
 कुपितस्य भयार्त्तस्य ज्वरितस्य विरोधकः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।
 कुर्याद्दृष्ट्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोप्लजे ॥ ८ ॥
 वान्तोवचाङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत् तु
 स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।
 कृष्णाविडङ्गयवभस्माहरेणु भार्मी-
 राक्षौलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ ९ ॥
 पित्ते गुडाम्बुमधुकैर्वमनं प्रशस्तं

लेहः सतैलवसितामचुसर्पिर्लिङ्गः ।

निम्बाम्बुदितवतः कफजोऽनुपायः ।

राजदुमाश्च मधुना सह दीप्यकाक्षम् ॥ १० ॥

मरिचं मधुना लेहं कफजोऽरोचके भिषक् ।

अरुचौ कवलास्तावदूमाः सुमुखधावनम् ॥

मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाऽऽश्वासनानि च ॥ ११ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।

धान्येलापघ्नकोशीर पिप्पल्यश्चन्दनोत्पलम् ॥ १२ ॥

लोध्रं तेजोवती पथ्या त्रूषणं सयवाग्रजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासस्त्वजाजीशर्करायुतः ॥ १३ ॥

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।

चत्वारोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ १४ ॥

अम्बिकागुडतोयञ्च त्वगैलामरिचान्वितम् ।

अभक्ताकन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥ १५ ॥

शृङ्गवेररसश्चैव मधुना सह योजयेत् ।

अरुचिश्चासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १६ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १७ ॥

कारय्यजाजीपत्रैला व्योषवृक्षान्मदाडिमम् ।

सत्तौद्रशर्करं हृद्यं रुचि वृद्धिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

इच्छाविनाशजनितेषु च बाधकेषु

भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।

अर्थेन चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय

पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ १९ ॥

दैव्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं

दद्यात् प्रियं मनसि सेव्यमरोचकेषु ॥ २० ॥

सात्म्यान् स्वदेवस्यितान् विविधांश्च भक्ष्यान्

पानानि मूलफलपत्राण्यवरागसेहान् ।

सेवेदसांश्च विविधान्विविधैः प्रकारै-

र्भुञ्जीत चापि लघुरुक्षमनः सुखानि ॥ २१ ॥

यस्य यदीप्सितं किञ्चित्तदेयमरुचौ सदा ।

विडङ्गमधुसंयुक्तो रसो दाडिमसम्भवः ॥

असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥ २२ ॥

अष्टादशशिग्रुफलानि दशमरिचानि विंशतिपिप्पल्यः ।

आर्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ २३ ॥

विडलवणसहितमेतत्खजाहृतं सुरभिगन्धाक्यम् ।

व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहंसकं नाम्ना ॥ २४ ॥

इति कलहंसकाञ्चिकम् ।

हे पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्दोषात्पलत्रयम् ।

त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ २५ ॥

दीपनं रोचनं हृद्यं पीनसञ्चरकासजित् ।

इति दाडिमाद्यं चूर्णम् ।

पिप्पलीनां शतञ्चैकं हे शते मरिचस्य च ।

सितापलचतुष्कञ्च नागरार्घपलं तथा ॥ २६ ॥

धान्यसौवर्चलाजाण्य स्वर्गले धार्घकार्षिके ।

कोलदाडिमहृक्षान्न यवानी चान्नवेतसम् ॥ २७ ॥

कार्षिकांश्चूर्णयेदेतान् हृद्यमन्नप्ररोचनम् ।

ग्रीहहृदग्रहणीदोष पञ्चकासनिवर्हणः ॥ २८ ॥

खाण्डवो नाम गुल्माग्निं विवन्धानाह शूलनुत् ।

इति खाण्डवचूर्णम् ।

तालौशोषणचम्यनागरवर्णैस्तुल्यांश्चैर्द्विस्ततः ।

कृष्णाग्निकतिमिड्डीकहुतमुगंस्वर्णीरकास्थैर्युतः ।

विश्वैलावदराच्च वेतसप्रकैर्भाज्याप्रसोदायुतैः
 स्यं शैर्दाडिमपाद एव विहितं श्लेष्मः सितार्वायुतः ॥ २८ ॥
 कण्ठास्योदरहृदिकारश्मनः कासाम्निसन्दीपनो
 गुल्माधानविसूचिका गुदरुजाश्वासकमिच्छदिह ।
 कासारुच्यतिसारमूढमरुतां वा हृद्गुजां नाशनः
 चूर्णीऽयं भिषजामतीव कथितः ख्यातो महाखाण्डवः ॥ २९ ॥

इति महाखाण्डवः ।

क्षतोक्तान्तु यवान्याद्यं चूर्णमत्र प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 यवानौ तिलिङ्गकश्च नागरं सान्त्ववेतसम् ।
 दाडिमं वादरक्षान्नं कार्ष्णिकानुपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गमर्धकार्ष्णिकम् ।
 पिप्पलीनां शतश्लोकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ ३३ ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ३४ ॥
 हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नः विषन्धानाहनाशनम् ।
 कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ३५ ॥

इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

लवङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलकृष्णजौरकम् ।
 एला सकृष्णागुरुश्चक्रेकेशरं कणा सविष्ठा मलदं सहाम्बुना ॥
 कर्पूरजातीफलवंशरोचनं सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं ब्रह्मप्रदं तृणतमं त्रिदोषनुत् ॥ ३७ ॥
 उरो विषन्धं तमकं गलग्रहं सङ्कासयक्ष्माक्षिपीनसं तथा ।
 ग्रहण्यतीसारमयासृजः क्षयं ग्रमेहरोगश्च विहन्ति सत्वरम् ॥ ३८ ॥

इति लवङ्गाद्यं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलापत्रकं स्वप् च पत्रं ताक्षीशजम्बुना ।
 पृथ्वीकाशीरकं भाज्यं दाडिमं कार्ष्णिकमर्धकम् ॥ ३९ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चर्ष्यचित्तकानागरम् ।
 मरिचं दीप्यकश्चैव वृक्षान्नं चान्नवेतसम् ॥ ४० ॥
 अजमोदामश्लगन्धा दधित्य' चापि कार्षिकम् ।
 प्रदेयं चातिशुद्धायाः शर्करायाश्चतुःपलम् ॥ ४१ ॥
 चूर्णमग्निप्रसादं स्यात्परमं रुधिवर्धनम् ।
 ग्रीहानं कासमर्शांसि शूलं श्वासं वमिं ज्वरम् ॥ ४२ ॥
 निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।
 वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ४३ ॥

इति सूक्ष्माद्यं चूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्राकट्फलगोक्षुरव्योषैः ।
 सर्पिः स्वराभिघातं हन्यात् कामं च पञ्चविधम् ॥ ४४ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः चरीचकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कृदिरोगनिदानमाह ।

दृष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ।
 कृदयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
 अतिद्रवैरतिस्निग्धैरह्यैर्लवणैरपि ।
 अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्मैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
 अमाङ्गयात्तथोद्देगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।
 नार्थ्याश्चापन्नसत्वायां स्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥
 बीभत्सैर्हंतुमिष्टान्यैर्द्रुतमुत्क्रेशितो बलात् ।
 छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गमञ्जनैः ।
 निरुच्यते कृदिरिति दोषो वक्तुं प्रधानतः ॥ ४ ॥
 वृक्षासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
 द्वेषोऽन्नपाने च मृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृत्पाख्यपोडामुखशोषशैर्षं नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदेः ।

उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तमुकं कषायम् ॥ ६ ॥

कृच्छ्रेण चाऽल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ७

क्षीणस्य या कृर्दिरतिप्रवृत्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्य साध्यां साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवाच्च ॥ ८ ॥

अथ वातकृर्दिचिकित्सा माह ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाः

स्युः कृर्दयो लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेत् मारुतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ ९ ॥

ससैन्धवं पिबेत्सर्पिर्वातकृर्दिनिवारणम् ।

लवणत्रययुक्तेन संयुक्तं त्रूषणेन च ।

हन्यात् क्षीरोदकं पीतं कृर्दि पवनसम्भवाम् ॥ १० ॥

मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।

यवागूं मधुमिश्रां च पञ्चमूलौशृतां पिबेत् ॥ ११ ॥

धान्याकविश्वदशमूलकषायसिद्धान्

यूषावसान् पवनवम्यरुचिप्रशान्त्यै ।

पीत्वा सुखानि लभते मधुमिश्रितं वा

शङ्खाक्षया स्वरसमूषणचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

इति वातकृर्दिः ।

अथ पित्तकृर्दिनिदानम् ।

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसन्तापनमो भ्रमार्त्तः ।

पित्तं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ १३ ॥

अथ पित्तकृर्दिचिकित्सा ।

कृर्द्यां पित्तोद्भवायान्तु शल्यकुम्भोद्भवं रजः ।

मृद्वीकेषुविदारौष्णं रसोरेकाय शस्यते ॥ १४ ॥

पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ।

कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तयुतां वमिम् ॥ १५ ॥

लाजामसूरयवमुद्भक्ता यवागूः

कुर्यां हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम् ।

यूषाः सुगन्धिमधुतिक्तसप्रगाढा

मृद्वृष्टलोष्टभवमम्बु हितं तृषायाम् ॥ १६ ॥

तट्दाहपित्तबहुलेषु वमीगतेषु

द्राक्षारसं पिबति माक्षिकसंयुतञ्च ॥ १७ ॥

सोदीच्यं गैरिकं पेयं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।

शीतं धात्रीरसाद्यं वा पित्तहृदिनिवृत्तये ॥ १८ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।

पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं हृदिस्तेन निवार्यते ॥ १९ ॥

चन्दनञ्च मृणालञ्च बालकं तगरं वृषम् ।

सतण्डुलोदकक्षौद्रः कल्कः पीतो वमिं जयेत् ॥ २० ॥

कषायो मृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

कुर्यातीसारतट्दाह ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २१ ॥

क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रः हृदिनाशनः ॥ २२ ॥

हरीतकीनां चूर्णन्तु लिङ्गाम्माक्षिकसंयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ २३ ॥

गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः कथितं पिबेत् ।

क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदि पित्ताग्निसम्भवाम् ॥ २४ ॥

सिताचन्दनमध्वक्तं लिङ्गेद्वा मक्षिकाशकम् ।

सोपद्रवा पित्तभवा हृदिरेतेन शाम्यति ॥ २५ ॥

सर्पिः क्षौद्रसितोपेतान् लाजशङ्खान् पिबेत् तथा ।

पित्तच्छर्दिश्च तेनाशु प्रशाम्यति सुदुस्तरा ॥ २६ ॥

इति पित्तच्छर्दिचिकित्सा ।

अथ कफहृदिनिदानम् ।

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्राकृचिगौरवार्त्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥ २७ ॥

अथ कफहृदिचिकित्सा ।

कृद्यो कफोद्भवायान्तु वमनं योजयेद्विषक् ।

तोयैः सर्षपसिन्धूत्यहिङ्गुनिम्बकणायुतैः ॥ २८ ॥

शस्यन्ते शालिगोधूमयबभ्रुमकुष्ठकाः ।

तक्रकाष्ठीकयूषाश्च षटोलाद्याश्च भोजने ॥ २९ ॥

आरग्वधादिनिर्यूहं दशाङ्गं योग्यमेव च ।

पाययेन्मधुसंयुक्तं कफहृदि विनाशनम् ॥ ३० ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।

क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं लिङ्गात्कफच्छृदियुते च वेगे ॥ ३१ ॥

विडङ्गत्रिफलाविष्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गप्लक्षशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वर्मिन् ॥ ३२ ॥

सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं सुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसम्ययुक्तां लिङ्गात्कफच्छृदिविनिग्रहार्थम् ॥ ३३ ॥

इति कफहृदिचिकित्सा ।

अथ विदोषहृदिनिदानम् ।

शूलाविपाकाकृचिदाहलृणा श्वासप्रमोहप्रवलं प्रसक्तम् ।

हृदिस्त्रिदोषाल्लवणान्मनीलं सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ ३४ ॥

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्पन्नदोषस्य समाचितन्तु दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ३५ ॥

विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।

दुष्टं नरश्छर्दयतीह वेगात् तयार्दितश्चाशु विनाशनमेति ॥ ३६ ॥

अथ त्रिदोषहृदिचिकित्सा ।

पिष्टा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराश्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलच्चैव कुडवं सलिलस्य च ।
 वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ ३७ ॥
 मसूरसक्तवः क्षौद्रं मर्दिता दाडिमाभसा ।
 पीता निवारयत्याशु छर्दिं दोषत्रयोद्भवाम् ॥ ३८ ॥
 श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
 पेयश्छर्दित्रये शीतो सुर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
 समान्निका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्भसा ।
 तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ॥ ४० ॥
 कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ।
 तिसृष्वपि भवेत्प्रथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥ ४१ ॥
 युक्तान्नलवणः पिष्टाः कुस्तुम्बुर्योऽथवा हिताः ।
 तण्डुलाम्बुयुतं खादेत् कपित्थं तूषणेन वा ॥ ४२ ॥
 एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
 लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिङ्ग्य
 छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥ ४३ ॥

इत्येलादि चूर्णम् । इति त्रिदोषछर्दिचिकित्सा ।

कोलमज्जाकणाधात्री लाजाविश्वफलत्रिकम् ।
 श्यामाञ्जनाब्दकोलस्य माक्षिकं विट्सितायुतम् ॥ ४४ ॥
 कणोषणकपित्थन्तु त्वगेलापत्रकं समम् ।
 सक्षौद्राः पादिका लेहाः षडेते छर्दिनाशनाः ॥ ४५ ॥
 कोलामलकमज्जानी मक्षिकाविट् सितामधु ।
 सकृणतण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु निरुच्छति ॥ ४६ ॥
 लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानां
 क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।
 पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनां

लेहास्त्रयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ ४७ ॥
 मनः शिलामागधिकोषणानां चूर्णं कपित्थाक्षरसेन युक्तम् ।
 लाजैः समांशैर्मधुनावलीढं कृदिं प्रसक्तामसक्तानिहन्ति ॥ ४८ ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।
 तज्जलं पानमात्रेण कृदिं जयति दुर्जयाम् ॥ ४९ ॥
 जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वतः ।
 चौद्रेण युक्तः शमयेत्तेहोऽयं कृदिमुखणाम् ॥ ५० ॥

अत्र जातीशब्देन धाव्याः यज्ञम् ।

निम्बाम्रपल्लवगवेधकधान्यमेव
 क्लीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।
 कृदिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
 लीढा निहन्ति मधुना सदुरालभा वा ॥ ५१ ॥
 विदलानि च मुद्गानां पिप्पल्यश्चैव कुट्टिता ।
 आशु तत्कलिलं पेयं समधु कृदिनाशनम् ॥ ५२ ॥
 सौवर्चलमजाज्यश्च पिप्पलीमरिचानि च ।
 युक्तोऽयं मधुना लेहः श्रेष्ठः कृदिनिवारणः ॥ ५३ ॥
 मातुलुङ्गरसो लाजा शर्करामधुसंयुतः ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः श्रेष्ठः कृदिनिवारणः ॥ ५४ ॥
 कृष्णोषणसिताचूर्णं लाजतुल्यं समाक्षिकम् ।
 कपित्थबीजपूरान् कल्कितं कृदिनाशनम् ॥ ५५ ॥
 प्रियङ्गुञ्जनमुस्तानि पाययेत्तु यथाबलम् ।
 तृणातिसारकृदिघ्नं सघ्नीद्रतण्डुलाम्बुना ॥ ५६ ॥
 आम्रास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधु शर्करः ।
 निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ५७ ॥
 जम्बाम्रफलशतं चौद्रं दत्त्वा सुशीतलं सलिलम् ।
 लाजैरवचूर्ण्य पिबेच्छर्द्यतिसारे परं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।
कल्के क्षाये च हविषः प्रस्थं हृदिनिवारणम् ।
तृष्णारुचिप्रशमनं दाहञ्चरहरं परम् ॥ ५८ ॥

पद्मकाद्यं घृतम् ।

क्लृप्ताणकतूप्रणजीवकानि घृतानि हृद्यानि तु हृदिरोगे ॥ ६० ॥

इति साधारणविधिः ।

अथ आगन्तुजहृदिनिदानम् ।

बीभत्सजा दीर्घदजामजा च ह्यसात्मगतो वा कमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेत्तु दोषोच्छयेणैव यथोक्तमादौ ॥ ६१ ॥

शूलहृत्सासबहुला कमिजा च विशेषतः ।
कमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ६२ ॥

अथ आगन्तुजहृदिचिकित्सा ।

बीभत्सजामबीभत्सैर्हेतुभिः संहरेद्वमिम् ।
दीर्घदोषां वमिं हृद्यैः काङ्क्षितैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ ६३ ॥
लङ्घनैर्वमनैर्वापि सात्मैर्वा सात्मप्रसम्भवाम् ।
कमिहृद्रोगवञ्चापि साधयेत् कमिजां वमिम् ॥ ६४ ॥
यथादोषश्च वितरेच्छस्तं विधिमनन्तरम् ।
पवनघ्नो चिरोत्थासु प्रयोज्या हृदिषु क्रिया ॥ ६५ ॥

अथ हृदिदृष्ट्याचिकित्सामाह ।

फलाप्रवालं छिन्नायाः मधुकं नीलमुत्पलम् ।
क्षुसैः शीतकषायोऽयं तृष्णाहृदिनिवारणः ॥ ६६ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धां लाजपेयां पिबेन्नरः ।
सशर्करां समाक्षिकां तृष्णाहृदिनिवारणाम् ॥ ६७ ॥
आम्रजम्बुकषायं वा पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ।
हृदि सर्वां प्रणुदति तृष्णाश्चैवापकर्षति ॥ ६८ ॥
वटशुष्कं सितालोभं दाडिमं मधुकं मधु ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन कृदिदृष्ट्यानिवारणम् ॥ ६९ ॥

ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।

भोजयेत्तेन शाम्येत कृदिदृष्टो चिरोत्थिते ॥ ७० ॥

महाकल्याणकं सर्पिः कल्याणकमथापि वा ।

शतावरीघृतं वापि तृष्णाकृदिनिवारणम् ॥ ७१ ॥

कासश्वासौ ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाः कृद्वैरुपद्रवाः ॥ ७२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कृदिदृष्ट्याकृदिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ तृष्णानिदानमाह ।

भयश्रमाभ्यां बलसङ्घ्यादा उर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रसन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥१॥

स्रोतःस्वऽपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ॥२॥

भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ ३ ॥

क्षामास्यता मारुतसम्भवायान्तोदस्तथा शङ्खशिरस्तु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्रं शीताभिरङ्गिश्च विवृद्धिमेति ॥४॥

मूर्च्छात्रविद्वेषविलापदाह रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां सुखधूमनश्च ॥५॥

वाष्पावरोधात्क्लृप्तसंघतेऽग्नौ तृष्णाबलासेन भवेत्तथानु ।

निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥६॥

क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थीक्षतजा मता तु ॥७॥

रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तथाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।

पेपीयतेऽग्निः स सुखं न याति बां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत् ॥८॥

त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठौवनसादयुक्ता ।
 क्षेप्य तथान्तं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥ ८ ॥
 क्षीणस्वरः प्रताप्यन् दीनाननः संशुष्कहृदयगलतालुः ।
 भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ १० ॥

ज्वरमोहक्षयकास श्वासाद्यपष्टदेहानाम् ।
 सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
 घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया ॥ ११ ॥

अथ तृष्णाचिकित्सामाह ।

वातघ्नमन्नपानं मृदुलघुशीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
 स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजे तर्पे ॥ १२ ॥
 तृष्णातिष्ठद्वावुदरे च पूर्णं तं वामयेन्मागधिकोदकेन ।
 विलोमनश्चात्र हितं विधेयं स्याद्वाङ्मिमास्नातकमातुलुङ्गैः ॥ १३ ॥
 सुवर्णरीप्यादिभिरग्नितप्तैः लोष्टैः कृतं वा सिकतोत्करैर्वा ।
 जलं सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हितं वा ॥ १४ ॥
 तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।
 रसाश्च वृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १५ ॥
 पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा य उक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गणे वा ।
 पिबेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृषो विमुच्येत हि वातजायाः ॥ १६ ॥

इति वाततृष्णा ।

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वां निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ १७ ॥
 स्वादुतिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ।
 काश्मर्यं शर्करायुक्तं चन्दनोशीरधान्यकम् ।
 द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्पे जलं पिबेत् ॥ १८ ॥
 स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वा पित्तजे तर्पे ।
 तद्वद् द्राक्षाचन्दन खर्जूरशीरमधुसंयुतं तोयम् ॥ १९ ॥
 द्राक्षाचन्दनखर्जूरी पीतं मधुयुतं जलम् ।

तृष्णाहरं पिबेद्वापि मधुना तण्डुलोदकम् ॥ २० ॥

इति पित्ततृष्णा ।

तक्तं द्रवञ्च कटुञ्च कफतृष्णानिवर्हणम् ॥ २१ ॥

विस्वाढकीधातकीपञ्चकोल दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ।

हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ २२ ॥

सजीरधान्याद्र्दकमृग्वैर-

सौवर्चलान्यर्धजलगुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति

पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ २३ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।

काश्मर्यशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः ॥ २४ ॥

शर्कराकेसरं क्षौद्रं कृष्णाजीरकदाडिमैः ।

स्नेहो वा तट्जयी कृष्णा मधुक्षीरद्रुमाङ्गुरैः ॥ २५ ॥

अम्लं दाडिमबीजं पीतं धात्रीफलञ्च धान्याम्लैः ।

आर्द्रपटास्तरणकृतप्रावृतगात्रस्तृषां जयति ॥ २६ ॥

गोस्तनेक्षुरसक्षीर यष्टीमधुमधूत्पलैः ।

नियतं नस्यतः पीतैस्तृषा शाम्यति दारुणा ॥ २७ ॥

कर्णशिरो मुखलेपः चुक्रिकयाम्लदाडिमरसेन ।

तर्पयति शीघ्रमेव जलौघवत्सैकतराशिम् ॥ २८ ॥

कोलदाडिमवृक्षास्तुक्रिकाचुक्रिकारसः ।

पञ्चाम्बको मुखे लेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २९ ॥

क्षीरेक्षुरसमाध्वीक क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।

वृक्षास्तैश्च गण्डूषास्तालुशोषनिवारणाः ॥ ३० ॥

तालुशोषे पिबेत्सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ।

धान्याम्लमास्यवैरस्य मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

तदेव शृतशीतं हि सुखशोषहरं परम् ॥ ३१ ॥

वैशद्यं जनयत्वास्ये सन्दधाति सुखव्रणान् ।
 दाहदृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ३२ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपञ्च पिपासादाहनाशनः ॥ ३४ ॥
 वारिश्रीतं मधुयुक्तं माकण्ठादा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ३५ ॥

वटप्ररोहेर्मधुकुष्ठकोत्पलैः
 सलाजचूर्णैर्गुटिकां प्रकल्पयेत् ।
 सुसंहिता सा वदने विधारिता
 तृष्णां प्रहृदामपि हन्ति सत्वरम् ॥ ३६ ॥

इति सामान्यविधिः ।

क्षतोद्भवां रुग्णनिवारणेन जयेद्रसानामसृजञ्च पानैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्यात् मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ३७
 ग्रामोद्भवां विष्वक्वायुतानां जयेत्कषायैरथ दीपनानाम् ।
 उल्लेखनैर्गुर्वशनप्रजातां जयेत् क्षतोत्थां तु विनापिपासाम् ॥ ३८ ॥
 सिन्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
 अतिरूक्षदुर्वलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिच्छाशु पयः ॥ ३९ ॥
 क्वागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ४० ॥
 मूर्च्छाक्वर्दिदृषादाह स्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ ४१ ॥
 तृष्यन्नूर्ध्वामयी क्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगञ्च प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥ ४२ ॥
 सात्मशान्नपानभैषज्यैस्तृषार्त्तस्य जयेत्तृषाम् ।
 तस्याञ्जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४३ ॥

द्विती मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात्सर्वास्त्रवस्थासु न कचिद्द्वारि वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावे पिपासार्तः क्षणात्प्राणैर्विमुञ्चते ॥ ४५ ॥

इति बङ्गसेनसङ्कलितः दृष्टान्तिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूर्च्छानिदानमाह ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
 वेगाघातादभौघाताङ्गीनसत्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥
 करणायतनेषूग्रा वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।
 निविशन्ते यदा दोषा स्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥
 संज्ञावहासु नाडीषु पिहिताश्वनिलादिभिः ।
 तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
 सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
 मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
 वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
 षट्षप्येतासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥
 हृत्पीडाजृम्भणं म्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
 सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वन्तं विभावयेत् ॥ ६ ॥
 नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाकृष्णम् ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
 वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
 काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ ८ ॥
 रक्तं हरितवर्णञ्च वियत्पीतमथापि वा ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
 संभिन्नवर्चाः पीताम्भो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १० ॥
 मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
 गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाद्र्द्रेण चर्मणा ।
 सप्रसेकः सङ्कलासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १२ ॥
 सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
 स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥
 पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
 तस्माद्रक्तस्य गन्धेन भुवि मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ १४ ॥
 द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदपि सुहृति ॥ १५ ॥
 गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
 त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥ १६ ॥
 स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजागूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 मद्येन विलपन् शीते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
 गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १८ ॥
 वेपथुः स्वप्नदृष्ट्याः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
 वेदितव्यं तीव्रतरैर्यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १९ ॥
 मूर्च्छा पित्ततमप्राया रजः पित्तानिलाद्भ्रमः ।
 तमो वातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ २० ॥
 अनायासश्च मो देहे प्रसृष्टः श्वासवर्जितः ।
 क्लमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ २१ ॥
 इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
 निद्रार्तस्येव यस्यैतत्तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 इन्द्रियाणाम्बु मनसो मोहो निद्रा निगद्यते ।
 विमोहस्विन्द्रियाणाम्बु स तु तन्द्रा निरुच्यते ॥ २३ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायां मतविगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवीपशीम्यन्ति सन्धासैनौषधैर्विना ॥ २४ ॥
 वाग्देहमनसा चेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः ।
 सद्यस्यन्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २५ ॥
 स ना सन्धाससद्यस्तः काष्ठौभूतो नृतोपमः ।
 प्राणैर्विमृश्यते शीघ्रं मुक्ता सद्यःफलां क्रियाम् ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सेकावंगांहा मणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
 शीतानि पानानि च गन्धवेन्ति
 सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि ॥ २७ ॥
 सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
 सदाङ्गिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
 तथा यवा लोहितशालयश्च
 मूर्च्छासु पथ्याश्च संतीनमुक्ताः ॥ २८ ॥
 मूर्च्छां प्रशस्ताम्बुशिरोविरेकैः
 जयेदभीष्णं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ २९ ॥
 कोलमज्जीषणोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
 पीतं मूर्च्छां जयेत्क्षौद्रां कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ३० ॥
 भ्रमः पित्तस्य संवृद्धौ जायते पवनस्य च ।
 अतस्तयोः प्रशमनीं क्रियामत्रावचारयेत् ॥ ३१ ॥
 महीषधानृता क्षौद्रं पुष्करं ग्रन्थिकीद्भवम् ।
 पिबेत्क्षणायुतं क्वाथं मूर्च्छायाश्च मर्देषु च ॥ ३२ ॥
 पिबेद् दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसीऽपि वा ॥ ३३ ॥
 कापोसवीजपाण्डुर तण्डुलतक्रौः प्रकाशिता पया ।

धान्यकहिङ्गुमगार बीरकसवणैर्विनाशयेद् भ्रमणम् ॥ ३४ ॥

खिन्नमासलकं पिष्ट्वा द्वाचया सह संयजेत् ।

विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ।

तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा श्वासः कासस्तथैव च ॥ ३५ ॥

पञ्चमूलकप्रायश्च मधुना सितया पिबेत् ।

यथास्त्वच्च उ्वरघ्नानि कषायाणि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।

मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ॥ ३७ ॥

विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

कृष्णा शताक्षा शस्त्रीनां साभयानां पलं पलम् ।

गुडस्य षट्पलान्येषा गुटिका भ्रमणाग्निनी ॥ ३९ ॥

इति भ्रमणाग्निनीगुटी ।

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।

सूचीभिस्तोदतं शस्तं दाहपीडात्स्वान्तरे ॥ ४० ॥

लुघ्नं केशलोम्नाश्च दन्तैर्दशनमेव च ।

आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥ ४१ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्य रसं पिबेत् ।

खादेत् सव्योषलवणबीजपूरककेशरम् ॥ ४२ ॥

पथ्याक्कायेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन च ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ४३ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्क्षितः मूर्च्छानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ महात्थयनिदानमाह ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्ते मध्येऽपि प्रकीर्तिताः ।

तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युद्यो महात्थयः ॥ १ ॥

किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवास्ति तथा स्मृतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं तथामृतम् ॥ १ ॥
 प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्तान्तु हन्त्यसून् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ २ ॥
 विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथा बलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिबेन्नद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
 स्निग्धैस्तदन्नेमांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
 भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
 काम्यता मनसस्तुष्टिस्तोजो विक्रम एव च ।
 विधिना सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥ ६ ॥
 तदेवानन्नमन्नेन सेव्यमानममात्रया ।
 कायाग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ॥ ७ ॥
 मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।
 निगूढमपि भावं स्वं प्रकाशं कुरुतेऽवशः ॥ ८ ॥
 श्लेष्मिकांश्चाल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ।
 पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरौतांश्च बाधते ॥ ९ ॥

अथ त्रिगुणमदलक्षणमाह ।

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखञ्च पानाच्च निद्रारतिवर्धनञ्च ।
 सम्पाठगीतस्वरवर्धनञ्च प्रोक्तोऽतिरम्यो प्रथमो मदी हि ॥ १० ॥
 अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोऽन्नतलीलाकृतिरप्रशान्तः ।
 आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ११ ॥
 गच्छेदगम्यानगुरुंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।
 ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषस्त्वतन्त्रः ॥ १२ ॥
 चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियः ।
 कार्याकार्यविभागान्नो मृतादपि परो मृतः ॥ १३ ॥
 को मदं तीक्ष्णं गच्छेदुन्मादं चैव चापि रः ।

बहुदोषमिवामहः कान्तारं खड्गः क्षती ॥ १४ ॥
 निर्भुक्तमेकान्तत एव मद्यं निर्विध्यमाणं पुनर्विषं मित्यम् ।
 उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरमेदम् ॥ १५ ॥
 क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
 व्यायामभाराध्वपरिहतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १६ ॥
 अत्यन्तभक्ष्यावततोदरेण सजीर्णभक्तेन तथा बलेन ।
 उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान् १७

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।
 पानविभ्रमसंज्ञञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥
 हृक्काश्वासशिरः कम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
 विद्याहृद्प्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १९ ॥
 तृष्णादाहज्वरस्वेद मोहातिसारविभ्रमैः ।
 विद्याहरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ २० ॥
 कुर्यरोचकहृक्कास तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ २१ ॥
 श्रेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ २२ ॥

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
 विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।
 लिङ्गं परस्व तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः
 तृष्णारुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ २३ ॥
 आधानमुपमथबोहिरणं विदाहः
 पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।
 श्रेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
 पित्तप्रकीपजनितानि च कारणानि ॥ २४ ॥
 हृद्गतोदकफसंस्रवकण्ठधूम-
 मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।

द्वेषः सुप्तावतिष्ठतेषु च तेषु तेषु

तं पानमिभ्यममुभयस्यैव धीमाः ॥ २५ ॥

हीनोक्तरीक्षमतिशीलममव्यदाहं

तैश्चप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेत्तु ।

जिह्वीष्ठतालुमसितं त्वयवापि नीलं

पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभं वा ॥ २६ ॥

चिकित्सायै वसथुवेपथुपार्श्वशूलाः

कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तु ॥ २७ ॥

ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्यास्योपजायते ।

श्लेष्मप्रसेकहृत्कण्ठास्यशोषश्च सङ्घिण्णता ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मद्यं सौवर्चलं व्योषं सुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।

जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ २९ ॥

योजयेन्मातुलुङ्गान्मदाङ्गिमैः पानकान्यपि ।

स्निग्धाक्षलवणाक्तांस्य रसान् जाङ्गलजान् शुभान् ॥ ३० ॥

सूक्तं सौवर्चलं मृङ्गी वृषणार्द्धकदीप्यकैः ।

मद्यं पीत्वा जघत्युग्रं प्रवर्णेत्यं मदात्ययम् ॥ ३१ ॥

पित्ताक्तके क्षधुरचर्म कषायक्षिप्तं

मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धि ।

पीत्वा च सद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढं

किञ्चित् क्षणस्थितमथोत्तिष्ठितव्यमेव ॥ ३२ ॥

सतीनमुद्विज्जान् वा दाडिसामलकान्वितान् ।

द्राक्षात्मसक्ताण्डूर्परुषकरसैश्च वा ।

कल्पयेत्तर्पणान् यूपान् त्वांस्य विविधास्तथा ॥ ३३ ॥

पित्ते चोद्विज्जान् सुक्तं मद्यमर्धोदकं पिबेत् ।

पित्तपानात्यये योण्या सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ३४ ॥

वमनद्रव्यसंयुक्त मध्वीजोर्लक्ष्मं हितम् ।

पानरोगे कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथा वलम् ।

दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्नद्यं समाहितः ॥ ३५ ॥

त्रिफलाया रसो वापि व्योमचूर्णसमन्वितः ।

शुष्कमूलकजो यूषः कौलत्यो वा मधूत्कटः ॥ ३६ ॥

यवान्न विकृतिर्योष्या जाङ्गलाश्चकृतानि च ।

सौवर्चलमजाजीञ्च वृक्षान्मं सास्त्रवेतसम् ।

त्वगेला मरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ ३७ ॥

एतल्लवणमष्टाङ्गं मग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशुद्धये ॥ ३८ ॥

अत्रैकद्रव्यभागास्तु त्वगेला मरिचानामर्द्धांशकत्वम् । शर्करायाश्च सौवर्चलादिभिश्च तुल्यो भागः ।

इति अष्टाङ्गलवणम् ।

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ ४० ॥

न चेन्नद्यक्रमं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।

लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जाते दीर्घल्यलाघवे ॥ ४१ ॥

ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ।

क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ४२ ॥

मन्यः खर्जूरमृद्दीका वृक्षान्मन्त्रिकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ४३ ॥

चव्यं सौवर्चलं हिङ्गु जीरकं विशदोप्यकम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययवजापहम् ॥ ४४ ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

मधुना हन्युपसृक्ता त्रिफला रसो मुहूर्तार्द्धां प्रातः ।

सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामसोन्मादान् ॥ ४५ ॥

इति महर्षिकृष्णगुडाद्रंशवीनी ।

अहानि सप्त चाष्टौ च मृणां पानात्ययं स्मृतम् ।

पानं हि भजते जीर्णमत ऊर्ध्वं विमार्गगम् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः शमयति मदमाशु मदनकोद्वजम् ।

धत्तूरकञ्च दुग्धं सशर्करञ्च पानयोगेन ॥ ४७ ॥

सहृदिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशेमयेत्पीतमाहृतेर्वारिश्रीतलम् ॥ ४८ ॥

वन्यकरीषघ्राणाज्जलपानास्त्रयणभक्षणादपि च ।

शाम्यति पूगफलमदसूर्णं रुजा शर्कराकबलात् ॥ ४९ ॥

मद्यं पीत्वा यदि ना तत्क्षणमवलेढि शर्करां सघृताम् ।

जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ ५० ॥

कट्फलमुस्तगुडूची माषैः क्रमविवर्धितैश्च तत्सर्वम् ।

चर्वितमुखधृतमात्रं हन्याद्दन्धं सुराप्रभवम् ॥ ५१ ॥

पथ्याक्काथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ५२ ॥

शतावरी सवृश्चिक यष्टीकल्कैः शृतं घृतम् ।

पयः पुनर्नवाक्काथे पानात्ययमपोहति ॥ ५३ ॥

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ।

इति शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम् ।

ये च तृष्णादयो रोगास्ते निवार्याः स्वभेषजैः ॥ ५४ ॥

मद्यप्रक्षीणदेहस्य वस्तयः सानुवासनाः ।

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानसर्पिः क्षीरनिषेवणम् ॥ ५५ ॥

जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः सग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

पिबेत्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोपघातांश्च मदं न याति ॥ ५६ ॥

यं दोषमधिकं पश्येत्समादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदीर्घे मदात्यये ॥ ५७ ॥
क्रान्तिश्च हीना च विहीनकर्णौ जिह्वातिनीला दंशनावली च ।
नेत्रे तु रक्ते शुकपक्षपौते क्षणाधरी यत्र विवर्जनीयः ॥ ५८ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः पानात्ययेपरमदपानाजीर्णपानविभक्तनिदानः ।

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मद्यजदाहनिदानमाह ।

त्वचं प्राप्तः सपानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।

दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शतधौतघृताभ्यक्तं दिद्यात्तु यवशक्तुभिः ।

कीलामलकसंयुक्तौ दाहिमाम्बुनेन बुद्धिमान् ॥ २ ॥

छादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारणालार्द्रवाससा ।

लामञ्जकेन युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥

चन्दनाम्बुकणास्यन्दि तालवृक्षोपवीचनैः ।

सुप्याहाहार्दितोऽभोजकदलीदलसंस्तरे ॥ ४ ॥

परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शस्यते शिशिरं तोयं दाहदृष्टोपशान्तये ॥ ५ ॥

क्षीरेः क्षीरकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।

अन्तर्दाहं प्रशमयेदतैश्चान्यैः सुशीतलैः ॥ ६ ॥

फलिनीलोभ्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।

कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ७ ॥

स्रक्सास्रक्षकतो लिप्यश्चन्दनस्यापि दाहनुत् ।

त्वग्जातैस्त्रीक्षणै रीधौक्षीतकृत्स्नमथागुत् ॥ ८ ॥

क्रौवेरपद्मकोशीर चन्दनक्षौद्रवारिणा ।

सम्पूर्णमवगाहितं क्रोणीं दग्धाविंशो ततः ॥ ८ ॥
 चामलकाश्च कुडुवं सुखिकं निष्ठा सौष्ठवम् ।
 प्रस्थेन पयसः शिष्टा वचेत् प्रस्थे च सर्षपि ॥ १० ॥
 प्रस्थं दत्त्वा सितायाश्च वासापलचतुष्टयम् ।
 जीरकं मरिचं कृष्णं चातुर्जातं क्षिपेत्पुनः ॥ ११ ॥
 कर्षं दत्त्वा ततः सिन्धे भाण्डे धृत्योपभोजयेत् ।
 दाहं सुदुर्जयं हन्ति मूर्च्छां कृदिं चिरोत्थिताम् ॥ १२ ॥

इति चामलकादिष्वङ्गः ।

मातुलुङ्गरसजीद्रं प्रलेपात् दाहं नाशनम् ।
 शस्यते चात्र पानानि शीतानि विविधानि च ॥ १३ ॥
 शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ।
 पित्तज्वरहरं यच्च दाहे तत्कार्यमिष्यते ॥ १४ ॥
 वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
 नार्यश्चन्दनदिग्धाक्षो दाहदैर्घ्यहरा मताः ॥ १५ ॥
 कुशादिशालिपर्णीभिर्जीवकर्षभसाधितम् ।
 तैलं घृतञ्च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १६ ॥

इति कुशाद्यं घृतम् ।

अथ रक्तजदाहनिदानम् ।

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ।
 संभ्रूयते चोष्यते च ताम्राभस्तास्रलोचनः ।
 लोहगन्धाङ्गवदनो वक्त्रिनेवावकीर्यते ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तं विलङ्घ्य विधानेन संस्त्रुष्टाह्वात्माचरेत् ।
 प्रशाम्भत्ययका दाहो रसैस्तुष्टस्य जायते ॥ १८ ॥
 शाखान्नयं यथा व्यत्यं रोहिणीं व्यधेत् ॥ १९ ॥

अथ पित्तजदाहनिदानम् ।

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ २० ॥

तृष्णानुरोधादध्वातो क्षीणे तेजः समुद्भवः ।

सवाद्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्नन्दचेतसः ।

संशुष्कगलताखोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सा ।

पाययेत् काममग्नश्च शर्कराग्नः पयोऽपि वा ।

क्षीरमिक्षुरसं वापि कारयेत् पित्तजं विधिम् ॥ २२ ॥

अथ रक्तेपूर्णकोष्ठजदाहनिदानम् ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽग्न्यः स्यात्सुदुस्तरः ।

विधिः सद्योव्रणोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ २३ ॥

धातुक्षयोत्यो यो दाहस्तेन मूर्च्छा तृष्णान्वितः ।

क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ २४ ॥

क्षतजोऽनग्रतश्चान्यः शोचतो वाप्यनेकधा ।

तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णा मूर्च्छा प्रलापकम् ॥ २५ ॥

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।

सर्व एव च वज्र्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिनिः ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसन्मितम् ।

क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ २७ ॥

सर्व एव विवर्ण्यास्तु शीतगात्रेषु देहिषु ।

प्रशान्तोपद्रवो वापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥ २८ ॥

इति वज्रसेनसहस्रितः दाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथोन्मादनिदानमाह ।

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मादमाश्रिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कौर्त्तितः ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥

विषाद्वति षष्ठस्तु यथास्वं तेषु भेषजम् ।

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचि भोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अवहवाक्यं हृदयश्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥

रूक्षाल्पशीतान्नविरेक धातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।

चिन्तातिदुःखं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्थानहास्यस्मितगीतनृत्यवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।

पारुष्य काश्यारुणवर्णता च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

अजीर्णकटुम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥

अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणीणां परोषाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीताचभापित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १० ॥

संपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।

हृदिश्च लाला च रणश्च भङ्गो नखादिशीलाश्च कफात्मके स्यात् ॥ १२ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽपि घोरः सर्वैः समस्तैरपि हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृग् विरुद्धभेषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥

चोरेर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-

र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १४ ॥

चित्तं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो

गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ।

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः

श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

अवाष्पुषस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।

जागरुको ह्यसन्देह मुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसम्भवे ।

कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १७ ॥

यच्चोपदिश्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूष्ययोः ॥ १८ ॥

द्रुमाग्निजलशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।

रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ १९ ॥

ब्राह्मी कुमाण्डौफल षड्ग्रन्था शङ्खपुष्पिका स्वरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ २० ॥

चाङ्गेरीरसकाञ्जिक गुडसमभागाः सुमथिताः क्रमशः ।

उन्मादरोगशमनाः पीता दिवसत्रयेणैव ॥ २१ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः कमकदलसंयोजितः समभागः ।

शमयत्युन्मादगदं तृणराजवल्लीरसयुक्तः ॥ २२ ॥

सितकुसुमधलायाः साष्टैकर्षतयं यः

शिखरिचरणकौलं क्षीरपाकेन पक्वम् ।
 पिवति तदनु शीतं प्रातरुत्थाय नित्यम्
 जयति भटिति घोरं व्याधिमुन्मादमुग्रम् ॥ २३ ॥
 सिद्धार्थको हिङ्गुवचा करञ्जो देवदारु च
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ।
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरोषो रजनीद्वयं
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २४ ॥
 नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ।
 अपस्मारविषोन्मादं हृत्वा लक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २५ ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा गोमूत्रे च तदर्थकम् ॥ २६ ॥

इति सिद्धार्थकाद्यञ्जनम् ।

दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ २७ ॥
 उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तिलमाषजः ।
 प्रयोज्यं सार्धपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २८ ॥
 आश्वासयेत् सुहृद्भिश्च वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
 ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि च ॥ २९ ॥
 बद्धं सार्धपतैलाक्तं मुत्तानमातपे न्यसेत् ।
 कपिकच्छायवा तप्तैर्लोहितैलजलैः स्पृशेत् ॥ ३० ॥
 कषाभिस्ताडयित्वा च सुबद्धं विजने गृहे ।
 रुन्ध्याच्चेतो हि विद्वांस्तं यथा व्रजति तत्सुखम् ॥ ३१ ॥
 सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
 त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥ ३२ ॥
 अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
 त्रासयेयुर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाश्चया ॥ ३३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं भवेत् ।
 तेन तस्य शमं याति सर्वतो विभ्रुतं मनः ॥ ३४ ॥
 सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसेषु पूतिभिः ॥ ३५ ॥
 इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्त्या शान्त्याश्वासैः शमं नयेत् ॥ ३६ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवात् ।
 परस्परप्रतिद्वन्द्वै रेभिरेव शमं नयेत् ॥ ३७ ॥
 बुद्ध्या दोषं वयःसात्स्रं देशकालं बलाबलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ३८ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
 वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ३९ ॥
 अपस्मारक्रियां वापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ।
 शान्तिं दोषविशुद्धिञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥ ४० ॥
 मृदुपूर्वान्तु विषजे क्रियामूर्द्धां प्रयोजयेत् ।
 शोकशान्तिमुपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ॥ ४१ ॥
 उरोबाहुललाटस्थां शिरां मुक्ता प्रयत्नतः ।
 निवाते शमनं युञ्ज्याद्विषाद्यम्बुकणान्वितम् ॥ ४२ ॥
 व्रूषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
 शिरोषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ ४३ ॥
 गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता ।
 चातुर्थिकमपस्मार मुन्मादं वा नियच्छति ॥ ४४ ॥

इति व्रूषणाद्या वर्त्तिः ।

कुष्ठाश्वगन्धे लवणानमोदे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
 माङ्गल्यपुष्पया च समानचूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्वेन ॥ ४५ ॥
 तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तन्नाभितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।
 सर्पिर्मधुभ्याञ्च ततोऽक्षमात्रं लिङ्गाच्चरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यमिच्छन्मनसश्च धैर्यं मेधां तथेच्छन्निगुणश्च कालम् ।

पठेन्नरः श्लोकसहस्रमङ्गस्तद्वत् प्रयोज्यं द्विगुणश्च कालम् ॥ ४७ ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ।

जगद्धिताय लोकानां दुर्मेधानां विचेतसाम् ॥ ४८ ॥

इति सारस्वतं चूर्णम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ५८ ॥

इति हिङ्गवाद्यं घृतम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥ ५० ॥

वयस्या शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्थानाकुलीद्वयम् ॥ ५१ ॥

कटम्भरा वृश्चिकाली सस्थिराऽपि च तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ५२ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।

मेधाबुद्धिसृृतिकारं बालानां चाग्निदीपनम् ॥ ५३ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

त्रिफलालक्ष्मणाऽनन्ता समङ्गा शारिवामृता ।

ब्राह्मी पाठा द्विद्वहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवा ॥ ५४ ॥

सहदेवी सूर्यवल्ली वयस्या गिरिकर्णिका ।

तोयकुम्भे पचेदेतत् पलांशं पादशेषिते ॥ ५५ ॥

नतं कौन्ती वचा कुष्ठं कृष्णासर्षपसैन्धवैः ।

निरुक् मवर्णवत्सायाः संसिद्धं पयसा च गोः ॥ ५६ ॥

पुण्ययोगे घृतप्रस्थं सुहृमकलशे स्थितम् ।

पानाभ्यञ्जनतो मेधा स्मृत्यायुः पुष्टिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नञ्च विषघ्नञ्च सारस्वतमिदं घृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारस्वतं घृतम् ।

काथ्ये विचूर्णिते क्षिप्त्वा ततः षोडशिकं जलम् ।
 पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेवः काथविधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥
 दशमूली तथा रास्ना वातारिस्त्रिवृता बला ।
 मूर्वा शतावरी चेति काथ्यैस्तु कुडवैः पृथक् ॥ ५९ ॥
 कृतकाथं पृथक् प्रस्थद्वयं मृद्वग्निना पचेत् ।
 विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वलवालुकम् ।
 स्थिरानन्ता द्वे रजन्यौ शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ६० ॥
 नीलीत्यलैला मञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेसरम् ।
 विडङ्गं ह्यग्निपर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ ६१ ॥
 तालीशपत्रं वृहती मालतीकुसुमं नवम् ।
 षष्टाविंशतिभिः कल्कैः एतैः कर्षसमन्वितैः ॥ ६२ ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टेस्तद् विपचेत् घृतम् ।
 अपस्मारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले कृशे ॥ ६३ ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेषु च ॥ ६४ ॥
 कण्डूपाण्डूामयोन्माद विषमेहगरेषु च ।
 भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥ ६५ ॥
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६६ ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥

इति पानीयकल्याणकं घृतम् ।

द्विजलं सचतुःक्षीरं तस्यात् कल्याणकं महत् ।
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पन्नौव विंशतिम् ॥ ६७ ॥
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिर्क्षीरं चतुर्गुणम् ।
 वीरादिमाष काकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्भिभिः ॥ ६८ ॥
 मेदया च समैः कल्कैस्तस्मात् कल्याणकं महत् ।

वृंहणीयं विशिषेण सविपातहरं परम् ॥ ६८ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

श्यामा मधुरसा रास्ना देवदारु शतावरी ।

श्वदंष्ट्रा दशमूलञ्च तैर्युक्त्या क्वाथकल्कितैः ॥ ७० ॥

साधितञ्चेतसं नाम घृतं चेतो विकारनुत् ।

उन्मादमदमूर्च्छायां ज्वरापस्मारभेषजम् ॥ ७१ ॥

इति चैतसं घृतम् ।

पञ्चमूल्या च काश्मर्यो रास्नैरण्डतिष्ठला ।

मूर्वाशतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमैः ॥ ७२ ॥

कल्याणकस्य चांशेन चैतसं नाम तद्वृतम् ।

सर्वचेतो विकाराणां शमनं परमुच्यते ॥ ७३ ॥

कार्यः कषायो द्विगुणाष्टतयैः पानीयकल्याणककल्कपाच्यम् ।

इति द्वितीयं चैतसं घृतम् ।

निशायुक् त्रिफला श्यामा वचा सिद्धार्थहिङ्गुभिः ।

शिरोषकटभी श्वेता मञ्जिष्ठा व्योषदारुभिः ॥ ७४ ॥

समैः कल्कैर्घृतं मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥

इति निशायं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं याव्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सरलं दारु शक्येलापूतिकेशरम् ॥ ७५ ॥

पत्रं तैल्वं सुरा मांसी कङ्गोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवणागुरुकुङ्कुमम् ॥ ७६ ॥

त्वग्रेणुनलिका चेति तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं परमं मतम् ॥ ७७ ॥

अपस्मारग्रहोन्माद कृत्वालक्ष्मीज्वरापहम् ।

आयुःपुष्टिकरश्चैव वग्नीकरणसुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

त्रिवृतामिषमद्यो यो हितार्थी प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुमिरुन्मादैर्न कदाचित् स युज्यते ॥ ७६ ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ८० ॥

अथ भूतोन्मादनिदानमाह ।

अमर्त्येवाग्निक्रमवौर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ ८१ ॥

सन्तुष्टः शुचिरथ दिव्यमाल्यगन्धो

निस्तन्द्रोऽप्यविततसंस्कृतप्रभाषी ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ ८२ ॥

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।

सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैः

दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥ ८३ ॥

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी

स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं

गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८४ ॥

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारो

गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै

यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८५ ॥

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।

मांसेषुस्तिलगुडपायसाभिकाम-

स्तङ्गतो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ ८६ ॥

यस्तूथ्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्किण्यौ विलिङ्गति जिह्वया तथैव ।

क्रोधालुर्गुण्डमधुदुग्धपायसेषुः

विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ ८७ ॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-

निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी

शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ ८८ ॥

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।

आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ ८९ ॥

उद्वस्त्रः कृशपुरुषो विरुद्धभाषी-

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।

बद्धाशौ विजनवनान्तरोपसेवी

व्याचेष्टन् त्रसति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥ ९० ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यस्याद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ ९१ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसुराः सन्ध्ययोरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्ष्माश्च प्रतिपद्यपि ॥ ९२ ॥

पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।

रक्षांसि रात्रौ पैशाचाः चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ ९३ ॥

दर्पणादीन् यथा क्वाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृक् ।

विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ ९४ ॥

अथ चिकित्साधिकारः ।

सर्पिण्यानादरामन्तोर्मन्त्रादिष्वेष्ट्यते विधिः ॥ ८५ ॥

पूजावल्युपहारेष्टि होममन्त्राञ्जनादिभिः ।

जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ ८६ ॥

रक्तमाल्यानि गन्धश्च बीजानि मधुसर्पिषी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ८७ ॥

ऋक्षजम्बुकरोमाणि शल्लकीलसुनं तथा ।

हिङ्गु मूत्रञ्च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ८८ ॥

शिरीषबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।

मञ्जिष्ठां रजनीं कुष्ठं वस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥ ८९ ॥

वार्त्तीक्षायाविशुष्का च सा योज्या नयनाञ्जने ॥ ९० ॥

कर्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-

स्त्वङ्मांसौ वृषदंशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ ९१ ॥

इति महाधूपवरः ।

कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा चैतसं घृतम् ।

तैलं नारायणं वाथ महन्नारायणं तथा ॥ ९२ ॥

न च रौद्रं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वा चरेत् ॥ ९३ ॥

वैद्यांस्तु वै निहन्युस्ते ध्रुवं क्रद्धा महौजसः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥ ९४ ॥

ति वङ्गसेनसङ्कलितः उन्मादभूतीन्मादनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथापस्मारनिदानमाह ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुधा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वेर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ।

तमसो दर्शनं ध्यानं हृत्कम्पो नेत्रवैकृतम् ।

भ्रमो हृदयशून्यत्वं भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तमः प्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

हृत्कम्पशून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ४ ॥

कम्पते दशते दन्तान् फेनोद्दामी श्वसित्यपि ।

परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चाऽनिलात् ॥ ५ ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।

सदृष्णोष्णानलव्याप्त लोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ६ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चाऽसाध्यो यः क्षीणस्याऽनवश्च यः ॥ ८ ॥

प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

पक्षाघातादशहाता मासाहा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ १० ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारे छर्दनादीनि बुद्धिमान् ।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तिकस्तु विरेचनैः ।
 कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक् सम्यग्विशोधनम् ।
 सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ १३ ॥
 उपयोगे ग्रहोक्तानां योगानां चाथ शेषतः ।
 शिग्रुकटुङ्गकिणिही निम्बत्वग्रससाधितम् ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४ ॥
 गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ।
 पित्तेषु तैलं सिद्धञ्च नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसापि विरेचयेत् ।
 पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानां विशेषतः ॥ १६ ॥
 तैलेन लशुनं सेव्यं पयसा च शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १७ ॥
 उद्धन्वनमरग्रीवापाशं दग्ध्वा कृतामसी ।
 शीताम्बुना समं पीत्वा हन्त्यपस्मारमुद्धतम् ॥ १८ ॥
 विदह्य निर्द्रवां कृत्वा छागजामन्त्रनालिकाम् ।
 तामन्त्रसाधितां खादेदपस्मारमुदस्यति ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डौ भव वन्दाक पाननस्योपयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ २० ॥
 मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शकृत्पारावतस्य च ।
 अञ्जनाच्चन्त्यपस्मारमुन्मादश्च विशेषतः ॥ २१ ॥
 श्वशृगालविडालानां कपीनाञ्च गवामपि ।
 पित्तानि नस्यतो दद्यादपस्मृतिनिवृत्तये ॥ २२ ॥
 यष्टीहिङ्गुवचादारु शिरीषलशुनामयैः ।
 साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ २३ ॥
 कपित्थाब्धारदाशुनान् सुस्तोषीरयवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा कृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे मरार्दिते ।

विषपीते जलमृते चैताः, स्युरमृतोपमाः ॥ २५ ॥

बद्धपायुं विपर्याक्षं शीतपादकरोदरम् ।

विद्याज्जलमृतं जन्तुं शूनपान्नाभिमेहनम् ॥ २६ ॥

इति जलमृतसंख्यमिदम् ।

पुण्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ २७ ॥

याभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं सम्प्रबुद्धयते ।

स्रोतांसि चास्य शुद्ध्यन्ति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति ॥ २८ ॥

नकुलोलूकमार्जारं गृध्रकोटाहिकाकजः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ २९ ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिग्रुपर्णैरुद्धर्त्तनं तैरथवा प्रलेपः ।

पूतिश्च गोमूत्र्यक्ततोऽत्र धूमो नस्यच्च तीक्ष्णैरवबोधनार्थम् ॥ ३० ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठं पूतनाकेश रोचकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचयेत् ॥ ३१ ॥

मूलं वर्हिशिखाया गवाक्ष्यालीढं नरेण मासेन ।

निःशेषयत्यपस्मृतिमिति सिद्धं नात्र सन्देहः ॥ ३२ ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मात्तिकेण वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् भुवम् ॥ ३३ ॥

उत्तरदिगतमुस्तकमूलं बुद्ध्या समुद्धृतं पेष्मम् ।

पीतं पयसा हन्यादपस्मृतिं गो सवर्णवत्सायाः ॥ ३४ ॥

कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यद्व्याह्वं स पिवेत्प्राहम् ॥ ३५ ॥

काकोत्तरगतं मूलं योमानोतं विधूपितम् ॥ ३६ ॥

उग्रमक्षमितं धूसं कृतञ्च मधुसर्पिषा ।

भक्षयेत् क्षीरभक्ष्याग्नी त्रिदिनेऽपस्मृतिक्षयः ॥ ३७ ॥

ककलासस्य मत्तस्य शीघ्रे च जठरे क्षिपेत् ।

विपाटिते च मरिचं शीघ्रे स्थाप्य प्रयत्नतः ।

चूर्णयित्वा प्रथमयेदपस्मारनिवृत्तये ॥ ३८ ॥

मदनस्य च बीजानि चूर्णयित्वा तथैव च ।

पिण्डीतकस्य चाल्पस्य कर्पूरं चेषयेज्जले ॥

ततोऽस्य पानमात्रेण नश्यतेऽपस्मृतिर्गदः ॥ ३९ ॥

त्रिपाठिना विक्रमेण ह्ययमुक्तो न संशयः ।

दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकाली महामदः ॥ ४० ॥

तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलीजलं तस्य कल्याणज्यञ्च योजयेत् ॥ ४२ ॥

पञ्चकोलं समरिचं त्रिफलं विडसैश्वरम् ।

कृष्णाविडङ्गपूतीक यवानीधान्यजीरकम् ॥ ४३ ॥

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।

अपस्मारे तथोन्मादे अर्शसां ग्रहणीगदे ॥ ४४ ॥

एतत्कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ।

इति कल्याणकं चूर्णम् ।

पलङ्गुषा वचा यष्टी वृश्चिकाली च सर्षपा ।

जटिला पूतनाकेशी नाकुली हिङ्गुजीरकैः ॥ ४५ ॥

लसुनातिविषा तिक्ता कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणम् ।

मांसाग्निनां यथा लाभं वत्समूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४६ ॥

सिद्धमभ्यङ्गने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४७ ॥

इति पलङ्गुषातैलम् ।

त्रिफलाव्योषकुष्ठाब्दयवक्षारफणिज्जकैः ।

एभिः कल्कीकृतैर्द्रव्यैर्गन्धमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४८ ॥

साधितं नावनं तैलमपस्मारं विनाशयेत् ॥ ४९ ॥

इति त्रिफलातैलम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठं शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं पक्कमुन्मादग्रहापस्मारहृदघृतम् ॥ ५० ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ।

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यज्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इति कुष्माण्डघृतम् ।

गोशक्कद्रसदध्याम्लक्ष्मीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादमपस्मारविनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति स्वल्पपञ्चगव्यघृतम् ।

द्वे पञ्चमूल्या त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनी कटुरोहिणी ॥ ५३ ॥

शम्याकफलमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ ५४ ॥

भार्गी पाठा त्रिकटुकं त्रिवृता निचुलानि च ।

श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकी ॥ ५५ ॥

द्वे शारिवे रोहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्टाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ५६ ॥

गोशक्कद्रसदध्याम्लक्ष्मीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ ५७ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथावदरेष्वपि ।

गुल्मार्षः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ ५८ ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोभं चातुर्थिकनिवारणम् ।

इति महापञ्चगव्यघृतम् ।

जङ्गमानां वयस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

क्षोरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥ ५८ ॥

शणस्त्रिहस्तथैरण्ड दशमूलौ शतावरी ।

रास्ना मगधिका शिग्रु काथ्ये द्वे द्वे पले पृथक् ॥ ६० ॥

विदारौ मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ तथा सिता ।

खर्जूरौ भीरुमृदोका युञ्जातं गोक्षुरं तथा ॥ ६१ ॥

चैतसस्य घृतस्यांशैः पक्तव्यं सर्पिरुत्तमम् ।

महाचैतसमज्जन्तु ज्वरापस्मारनाशनम् ॥ ६२ ॥

मदोन्मादप्रतिश्याय तृतीयकचतुर्थकान् ।

पाप्मालक्ष्मणौ जयेदतत् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३ ॥

श्वासकासहरश्चैव शुकार्त्तवविशोधनम् ॥ ६४ ॥

द्रव्य आपोत्यते काथ्ये दत्त्वा षोडशिकं जलम् ।

पादशेषश्च कर्त्तव्यमेष काथविधिः स्मृतः ॥ ६५ ॥

१

इति महाचैतसं घृतम् ।

मधूकद्विपले कल्के द्राणे चामलकीरसे ।

तस्मिन् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्मारभेषजम् ॥ ६६ ॥

इति मधूकघृतम् ।

मांसक्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्यष्टगुणे घृते ।

काषिकैर्जीविनोयैश्च सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति मांसीघृतम् ।

वचा शम्याककैरण्डवयस्या हिङ्गुक्षोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कषायुक्तैर्वीतश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ ६८ ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

कटभी निम्बकटुङ्गमधुशिग्रुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ६९ ॥

इति कटभीतैलम् ।

श्लिपुकुष्ठशिलाज्जौ लघुनव्योषहिङ्गुभिः ।

वत्समूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ ७० ॥

इति श्लिपुतैलम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ ७१ ॥

इति जीवनीययमकम् ।

इति वक्त्रसेनसङ्कलितोऽपस्मारनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वातव्याधिनिदानमाह ।

रूक्षशीताल्पलघ्नं व्यवायातिप्रजागरैः ।

लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिप्रचेष्टितैः ॥ १ ॥

विषमादुपचाराद्वा दुष्टासृक् स्रावणादति ।

धातूनां संचयाच्चिन्ता शोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।

मर्मबाधाद्गजोष्ट्राश्व शौघयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥

देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥

आत्मरूपन्तु यदव्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्नां पर्वणामपि ॥ ६ ॥

लोमहर्षः प्रलापश्च पार्श्वपृष्ठकटौघहाः ।

साञ्जपाङ्गुल्यकुञ्जत्वशोषोऽङ्गानामनिद्रताम् ॥ ७ ॥

गर्भशुक्ररजोनाशः स्यन्दनं गात्रसुप्तता ।

शिरोनासाक्षिजन्तूनां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ॥ ८ ॥

भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

एवं विधानि कृपाणि कुर्वते कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकत् ॥ ८ ॥
 तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्महृद्रोगगुल्मार्यपार्श्वशूलश्च मारुते ॥ १० ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते नाचस्फुरणभञ्जनम् ।
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्थिसन्धयः ॥ ११ ॥
 ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाधानाश्मशर्कराः ।
 जङ्घोरत्रिकहृत्पृष्ठ रोगशोफा गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
 रुक्पाश्वोदरहृन्नाभ्यां तृणोद्गारविसूचिकाः ।
 कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥
 पक्वाशयस्थेऽन्त्रकूजं शूलाटोपी करोति च ।
 कच्छमूत्रपुरीषत्व मानाहन्त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥
 श्रितादिष्विन्द्रियबधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणः ॥ १५ ॥
 त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा क्षणा च तुद्यते ।
 आतन्यते सरागा च सर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥
 रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
 गात्रे चारुं पि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १७ ॥
 गुर्वङ्गन्तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
 सरुक् स्तिमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १८ ॥
 भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धि शूलं मांसबलक्षयः ।
 अस्वप्नं सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥
 क्षिप्रं सुक्षति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 कुर्याच्छिरागतः शूलं शिरः कुक्षनपूरणम् ।
 बाह्याभ्यन्तरमायामं खण्डीकुजत्वमेव च ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गेकाङ्गरोमांश्च कुर्यात् क्षायुमतोऽनिलः ।

हन्ति सन्निगतः सन्धीन् शूलशोथौ करोति च ॥ २२ ॥
 प्राणे पित्तावृते कृदिर्दाहस्यैवोपजायते ।
 दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यश्च कफावृते ॥ २३ ॥
 उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
 अस्वेदहर्षौ मन्दान्निः शीतता च कफावृते ॥ २४ ॥
 स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ।
 कफेन सङ्गो विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २५ ॥
 अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।
 अधःकाये गुरुत्वश्च शीतता च कफावृते ॥ २६ ॥
 व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
 गुरूणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ २७ ॥
 लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ।
 स्तम्भनोत्क्षेपणश्वास शोफशूलानि सर्वशः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

नरश्च शुद्धवातार्त्तमादौ पानं नियोजयेत् ।
 वसायाश्चाथ मज्जायाः तैलस्याथ घृतस्य च ॥ २९ ॥
 अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्यं स्नेहो विरेचनम् ।
 स्निग्धान्नलवणस्वादु वृष्यं वातामयापहम् ॥ ३० ॥
 पटोलकफलैर्यूषो वृष्यो वातहरो लघुः ।
 वाय्वालककृतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ३१ ॥
 पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ३२ ॥
 कोलं कुलत्था सुरदारुरास्त्रा माषा उमातैलफलानिकुष्ठम् ।
 वचाशताह्वयवचूर्णमन्त्रमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ३३ ॥
 स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैश्चानिलहृत्प्रदेहः ।
 आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुणैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥ ३४ ॥
 निरस्थिपिथितं पिष्टं स्निग्धं गुडघृताम्बितम् ।

कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवारमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

इति वेशवारः ।

बृहत् फाणिज्जकोत्थेन रसेन परिलेपयेत् ।

प्रदेशं वायुना ग्रस्तं नरः सम्यक् प्रशान्तये ॥ ३६ ॥

तिन्तिडीकदलैः सिद्धं तालशिण्डिकया सह ।

पिष्टा सुखोष्णमालेपं दद्याद्वातरुजापहम् ॥ ३७ ॥

वाजिगन्धावलातिस्रो दशमूली महौषधम् ।

हे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणो मारुतनाशनः ॥ ३८ ॥

इति वाजिगन्धादिगणः ।

सहचराऽमरदारु सनागरं कथितमभसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपौडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ ३९ ॥

पलमर्द्धपलञ्चापि रसोनस्य च कुट्टितम् ।

हिङ्गुजोरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४० ॥

चूर्णैस्तैर्माषकोम्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुक्क्वाथानुपानतः ॥ ४१ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं साममेकं निरन्तरम् ।

वातरोगान्निहन्त्याशु चार्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४२ ॥

एकाङ्गरोगिणे दद्यात्तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

जरुस्तम्भेषु च गृध्रस्यां कृमिदोषे विशेषतः ॥ ४३ ॥

इति पेयं रसोनम् ।

पलमर्द्धपलं वापि रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजोरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४४ ॥

चूर्णितैर्माषकोम्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुक्क्वाथानुपानतः ॥ ४५ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातामयं निहन्त्येव मर्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४६ ॥

एकाङ्गरोगिणां रोगं तथा सर्वाङ्गरोगिणाम् ।

ऊरुस्तम्भगृध्रसीञ्च शूलद्वन्द्वं कर्मापि ॥ ४७ ॥

कटिपृष्ठामयं हन्याज्जाठरञ्च समीरणम् ।

इति स्वरूपरसीनपिण्डः ।

पिष्टा ससूक्ष्मां लशुनस्य कन्दं चूतेन लिह्याद् घृतभोजनाशी ।

तस्य प्रणश्यन्ति हि वातरोगाः संस्कारहीनात् पुरुषादिवार्धः ॥ ४८ ॥

दशमूलस्य निर्यूहो हिङ्गुपुष्करचूर्णितः ।

शमयेत्परिपीतस्तु वातं मिमिक्षसंश्रितम् ॥ ४९ ॥

वातग्रहेप्रदेशे च स्वेदः कार्यो विजानता ।

सिद्धार्थकविमिश्रैस्तु पत्रैर्मदनमिश्रितैः ॥ ५० ॥

यदा तेन विधानेन सदोषत्वान्न सिध्यति ॥ ५१ ॥

भेषजैः स्नेहसंयुक्तैर्भोज्यैर्हि प्रचितो मलः ।

मार्गं रुद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीणो यश्च विरेकैः स्यात्तं निरुद्धैरुपाचरेत् ॥ ५३ ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्वातलो यो न शाम्यति ।

विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवात्र शोणितम् ॥ ५४ ॥

पिबेत् कुटजबीजानां चूर्णं प्रातः सुखाम्बुना ।

शुण्ठीचित्रकयुक्तानां कुक्षिवातनिवारणम् ॥ ५५ ॥

प्रातरुत्थाय यत्नेन तैलमात्रासमन्वितम् ।

पिबेद्दृष्टव्यवातघ्न मर्द्रकस्वरसं बुधः ॥ ५६ ॥

ऊर्ध्वं वातविनाशाय वासापत्रसमन्वितम् ।

श्यामामूलं पिबेत्पिष्टं क्षीरेण परिमिश्रितम् ॥ ५७ ॥

सुप्तवाते त्वसृष्णोक्तं कुर्याच्च बहुशो भिषक् ।

दिह्याच्च सवणामार धूमैस्त्रैलसमन्वितैः ॥ ५८ ॥

हृदयानिलनाशाय गुडूचीमरिचाव्वितम् ।

पिबेत्प्रातः प्रयत्नेन सम्यगुष्णान्धसाः सह ॥ ५९ ॥

पिबेदुष्णान्भसा पिष्टं साक्षगन्धं विमीतकम् ।

गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥ ६० ॥

देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषितम् ।

हृदातवेदमार्त्तस्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ६२ ॥

काकोल्यादिः सदातप्तः सर्वांस्तद्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुस्निग्धः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥ ६३ ॥

सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः ।

तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वै वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥

काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाष्टवर्गिकसंज्ञिकः ।

वातघ्नो दशमूलादि वर्गोऽग्नौ दाडिमादिकम् ॥ ६५ ॥

सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैन्धवादिकम् ।

अन्नादिभिश्च संस्कार्यं काकोल्यादित्रयं त्रिभिः ॥ ६६ ॥

इति सात्वतः खेदः ।

दशमूलौवलास्तिस्रो विदारीपृश्निपर्णिका ।

शतावर्यश्वगन्धा च जीवनीयगणैः सह ॥ ६७ ॥

श्यामापुनर्नवैरण्ड पृश्नि पर्णी च मर्कटी ।

पुण्डरीकं तुगाक्षीरी शास्त्रलीसुरदारु च ॥ ६८ ॥

कुष्ठशूरणमूलानि कर्कटाख्यामृता निशा ।

आम्नातकोकिलाख्यश्च शठीपाषाणभेदकः ॥ ६९ ॥

अलर्को वसुधण्टा च सूर्यावर्त्तः सकाञ्चनम् ।

यवकोलकुलत्याश्च तिलोमासर्षपास्तथा ॥ ७० ॥

रास्नाप्रसारणीकुष्ठं मातुलुङ्गान्धवेतसौ ।

चूक्रामूपानि मांसानि स्नेहाश्चत्वार एव च ॥ ७१ ॥

काञ्चिकं दधितक्रश्च जम्बीरं तिन्तिडीफलम् ।

कुक्कुटीबीजपूरश्च सर्वाणि लवणानि च ॥ ७२ ॥

सुखोष्णैस्तैलयुक्तैस्तु सुपिष्टैर्वातरोगिषु ।

उपनाहः सदा कार्यो वातव्याधिनिवृत्तये ॥ ७३ ॥

अयं हि गुल्मश्च तथान्त्रवृद्धिं हन्यात्तथा शोफमुदग्रमाङ्गम् ।

हन्यान्नरस्यादितवातमुपमाजानुशोथश्च तथादितं वा ॥ ७४ ॥

इति महाशास्त्रम् ।

वायौ जठरजे युञ्ज्यात् क्षारचूर्णादिपाचनम् ।

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षिप्रं पिवेन्नरः ॥ ७५ ॥

पाचनीयरसैर्युक्तैरन्यैर्वा पातयेन्मलान् ।

गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मोदावर्त्तिकं हितम् ॥ ७६ ॥

आमाशयस्थे त्वनिले प्रशस्तं प्राग्भोजनं दीपनपाचनञ्च ।

प्रच्छर्दनं तीक्ष्णविरेचनञ्च पुरामुक्ता यवशालयश्च ॥ ७७ ॥

भूतीकपथ्या शठिपुष्कराणि विल्वं गुडूचीसुरदारुशुण्ठी ।

विडङ्गवासातिविषा कणा च क्वाथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥ ७८ ॥

आमाशयगते वायौ कूर्दिः श्यावो यथाक्रमम् ।

देयः षट्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥ ७९ ॥

चित्रकेन्द्रयवौ पाठा कटुकातिविषाभया ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्धरणस्मृतः ॥ ८० ॥

योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः षष्ठां षट्धरणाः पृथक् ।

दिनेषु षट्सु दातव्यास्तेन षट् धरणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

इति षट्धरणी योगः ।

वक्त्रेः संवृंहणं कार्यं कर्मोदावर्त्तिकं तथा ।

पक्वाशयगते वापि देयं स्नेहविरेचनम् ॥ ८२ ॥

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ।

कार्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ८३ ॥

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यश्चानिलहा क्रमः ।

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ ८४ ॥

वायौ त्वगाश्रितेऽभ्यङ्गं स्नेहं स्वेदश्च योजयेत् ।
 रक्तस्थे शीतलान् लेपान् विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ ८५ ॥
 मांसमेदोगते वाते सविरेकं निरुहणम् ।
 अस्थिमज्जागते स्नेहं वाह्याभ्यन्तरतो भिषक् ॥ ८६ ॥
 केतकी नागबलातिबलानां यदबहुलेन रसेन विपक्षम् ।
 तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिर्हरति ॥ ८७ ॥

इति केतकाद्यं तैलम् ।

सन्धिस्रायुगते वाते दाहस्नेहोपनाहनम् ।
 हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥ ८८ ॥
 अवगाह कुटीकर्षुः प्रस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ।
 जयेत् सर्वगतं वातं शिरामोक्षैश्च बुद्धिमान् ॥ ८९ ॥
 एकाङ्गवातं मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥ ९० ॥
 वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।
 वमनं हन्ति नस्यच्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ ९१ ॥
 सर्गाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ।
 रुणद्धि केबलो वस्तिस्तोयवेगमिवाचलः ॥ ९२ ॥
 पिबेदैरण्डतैलं वा वस्तिकुक्षिगुदाश्रये ।
 दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ९३ ॥
 मूर्धस्थे स्नेहकृत्तस्य शिरोवस्तिश्च लेपनम् ॥ ९४ ॥
 बला विल्बशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
 तस्य शुक्तिं प्रकुर्वं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ९५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः ।

तैलं सङ्कुचिते त्वक्के माषसैन्धवसाधितम् ।
 बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चोपरिभक्तकम् ॥ ९६ ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुथताम् ।
 सिताकाशमर्थमधुकैर्हितमुत्थापने पयः ॥ ९७ ॥

अथ हनुमन्माह ।

जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्क चर्वणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः संश्रयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ९८ ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ९९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

संवृतं चिवुकं स्निग्धा मुन्नाम्यास्यञ्च बुद्धिमान् ।

विवृतां नामयित्वा तु कुर्यादायामवत् क्रियाम् ॥ १०० ॥

सगुडां पक्कविम्बीन्तु प्रक्षिप्य वदनान्तरे ।

सस्तं सङ्गमयेत् स्थानं स्निग्धस्निग्धञ्च नाशयेत् ॥ १०१ ॥

अर्दिते नवनीतेन खादेन्नाषेण्डुरीं नरः ।

अर्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोक्षणम् ॥ १०२ ॥

श्लेष्मभागे क्षयं नीते वृंहणैः समुपाचरेत् ।

रसोनं घृततैलाभ्यां पिबेद्वाप्यर्दितापहम् ॥ १०३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भमाह ।

वाग्वादिनी शिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वास्तम्भः स तेनाक्षपानवाक्येष्वनीशता ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

सामान्योक्ता क्रिया चात्र अर्दितस्य हिता मता ॥ १०५ ॥

अथ मन्यास्तम्भमाह ।

दिवा स्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्वं निरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाहतः ॥ १०६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पञ्चमूलीकृतः क्षायो दशमूलीकृतोऽथवा ।

रुचं खेदं तथा नखं मन्यास्तम्भे प्रकीर्षयेत् ॥ १०७ ॥

अथ कुञ्जवचनमाह ।

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् ।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुञ्जमादिशेत् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सा ।

वातत्रैर्दशमूल्या च वातकुञ्जमुपाचरेत् ।
स्नेहैर्मांसरसैर्वापि प्रहृष्टं तं विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

अथ शिरोग्रहमाह ।

रक्तमाश्रित्य पवनं कुर्यान्मूर्ध्नि धराः शिराः ।
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ॥ ११० ॥

अथ चिकित्सा ।

शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया ॥ १११ ॥

अथ निदानम् ।

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वाऽसबन्धनम् ।
असबन्धनशोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ।
शिरां संकुच्य तत्रस्थो जनयत्यपबाहुकम् ॥ ११२ ॥
स्फिक्पायुकटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसीस्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ११३ ॥
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ॥
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भ्रमम् ॥ ११४ ॥
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वक्त्रिमार्दवम् ।
तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ११५ ॥
तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।
वाह्नोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सोच्यते ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सा ।

बाहुशोषे पिबेत् भुक्ता सर्पिः कल्याणकं महत्

वातेऽपवाहुके नस्य स्वेदं चोत्तरभक्तिकम् ॥ ११७ ॥
 वलामूलशृतं तोयं सैन्धवेन समन्वितम् ।
 बाहुशोषगते वायौ मन्यास्तम्भे च शस्यते ॥ ११८ ॥
 परमौषधमपवाहुकमन्यास्तम्भोर्जतुगतरोगे ।
 शीतलजलेन नावनं सुपश्मने जिह्मिकी च पुरः ॥ ११९ ॥
 नस्येन शीतप्रयसा शुक्रशिखीमूलजिह्मिनीं पिष्ट्वा ।
 अपवाहुककन्धरपीडा मचिरादिनाशयेद्योग एषः ॥ १२० ॥
 काकोडुम्बरिदुग्धैः सरामठैर्हरेत् सर्वयोगविघ्नम् ।
 कपिकच्छुमूलमुक्तैर्नस्यैरपवाहुजां पीडाम् ॥ १२१ ॥
 मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रं तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ।
 नस्यन्तु यो माषरसेन दद्यान्मासादसौ वज्रसमानबाहुः ॥ १२२ ॥
 दशमूलीबलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
 सायं भुङ्क्ता पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामपवाहुके ॥ १२३ ॥
 माषसिन्धुबलारास्त्रा दशमूलकहिङ्गुभिः ।
 वचाजटाशताख्याभिः सिद्धं तैलं सन्नागरम् ॥ १२४ ॥
 ऊर्ध्वं भक्ताशनादन्याद्वाहुशोषापवाहुकौ ।
 पक्षाघातं तथैवाशु विश्वाचीमुद्धतामपि ॥ १२५ ॥

इति माषतैलम् ।

अथ निदानम् ।

वायुः कठ्याश्रितः सकृद्भुङ्क्तुः कण्ठरामश्चिप्रेद्यदि ।
 खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सकृद्भुङ्क्तुर्बन्धात् ॥ १२६ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खञ्जनिव च गच्छति ।
 कलायखञ्जं तं विद्यात् मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ १२७ ॥
 हृष्येते चरणौ यस्य भवेत्तां च प्रसृतकौ ।
 पादहर्षः स विज्ञेयः ककमाकृतकोष्णः ॥ १२८ ॥

पादयोः कुरुते दाहं पित्ताग्नेरसहितोऽनिलः ।
 विशेषतश्चङ्क्रमणात् पाददाहं तमादिषीत् ॥ १२६ ॥
 वातशोणितजः शीथी जानुमध्ये महोरजः ।
 ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलक्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ १२७ ॥
 रुक् पादे विषमे न्यस्ते अमाद्या जायन्ते यदा ।
 वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वीतकण्टकम् ॥ १२८ ॥

अथ चिकित्सा ।

खञ्जपङ्क्तोः कलायास्थे विश्वाचीपादहर्षयोः ।
 पाददाहे च गृध्रस्यां क्रोष्टुके वातकण्टके ॥ १२९ ॥
 शिरां विध्वाश कुर्वीत यथाविधि चिकित्सकः ।
 उपाचरेदभिनवं खञ्जं पङ्क्तमथापि वा ।
 विरेकाऽऽस्थापनस्वेदगुग्गुलुस्त्रैहवस्त्रिभिः ॥ १३० ॥
 पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफव्याधिहरो विधिः ।
 वातरक्तक्रमं कुर्यात् पाददाहे विशेषतः ॥ १३१ ॥
 मसूरविदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ।
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥ १३२ ॥
 नवनीतेन संलिप्ता वङ्किना परितापितौ ।
 मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥ १३३ ॥
 गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूचीं त्रिफलाम्भसा ।
 क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारुकम् ॥ १३४ ॥
 रसं तित्तिरिमांसस्य क्रोष्टुके मधुरं पिबेत् ।
 वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्याम्बुकमस्तकम् ॥ १३५ ॥
 रक्तावसेचनं कुर्वाद्भीष्मां वातकण्टके ।
 पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ १३६ ॥
 पुनर्नवायाः श्वेताया स्त्रैलं मूलेन साधयेत् ।
 वातकण्टकमाहन्वात् पादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥ १३७ ॥

अथ निदानम् ।

नाभेरधस्तात्पश्चातः सञ्चारी यदि वाऽचलः ।
 अष्टौलावह्नौ ग्रन्थिरुद्धमायत उन्नतः ॥
 वाताष्टौलां विजानीया इहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ १४१ ॥
 एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।
 प्रत्यष्टौलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥ १४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अष्टौलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तरविद्रधेः ।
 चूर्णं हिङ्गादिकञ्चात्र पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ १४३ ॥

अथ निदानम् ।

अधो या वेदना यातिवर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
 भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नामतो मता ॥ १४४ ॥
 गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं विधाविता ।
 वेगैः प्रकाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ १४५ ॥

अथ चिकित्सा ।

तून्याश्च प्रतितून्याश्च प्रशस्ताः स्नेहवस्तयः ।
 पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमथाम्बुना ॥ १४६ ॥
 उष्णेन रामठक्षारं प्रलीढमथवा घृतम् ।

अथ निदानसाह ।

वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ १४७ ॥
 अयोरजः श्वेतलोभ्र मञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ १४८ ॥
 पलाण्डुहिङ्गुलशुनं वचाकटुकरोहिणी ।
 जीवन्तीरससंयुक्तं तन्द्राविलयनं परम् ॥ १४९ ॥

निदानम् ।

साटोपमत्युग्ररुजमाधानमुदरे भृशम् ।

प्राधानमिति जानीयाद् घोरं वातनिरोधजम् ॥ १५० ॥

विमुक्तापार्श्वद्वयं तदेवामाश्रयोत्थितम् ।

प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याकुलिताऽनिलम् ॥ १५१ ॥

प्राधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

फलवर्त्तिक्रियां कुर्याद्वस्तिकर्म च शोधनम् ॥ १५२ ॥

प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्यात्लङ्घनकूर्दने ।

दीपनानि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्वस्तिकर्म च ॥ १५३ ॥

निदानम् ।

सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसञ्चकः ।

खल्वी तु पादजङ्घोरु करमूलावमोटिनी ॥ १५४ ॥

वायुं वेपथुनामानं स्वेदाभ्यङ्गानुवासनैः ।

उपाचरेन्निरुहैश्च शिरोवस्तिविरेचनम् ॥ १५५ ॥

कुष्ठमैन्धवयोः कल्कसुकृतैलसमन्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्वीशूलनिवारणः ॥ १५६ ॥

भस्मातकानि सिन्धूत्य मधूच्छिष्टमहौषधम् ।

अस्त्रेण पयसा वाऽपि घृतमेतद्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥

एतेनोद्वर्त्तनं कार्यं प्रदेहस्यैव शाम्यति ।

अतिप्रवृद्धां खल्वीं तु तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥

इति भस्मातकाद्यं घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

प्रावृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।

नरान् करोत्यवचनान् मूकमिन्मिणगद्गदान् ॥ १५९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रस्थं घृतस्य पलिकैः शीघ्रवचाधातकीलोध्रलवणैः ।

प्राजे पयसि सपाठैः सिद्धं सारस्वतं नाज्जा ॥ १६० ॥

विधिवदुपयुज्यमानं जडगद्गदमूकतां क्षणान्त्रित्वा ।

क्षुतिमतिजेषामतिभाः कृत्वा च सस्यमिष्टवासकति ॥ १६१ ॥

इति सारसंग्रहं वृतम् ।

सहरिद्रावचाकुष्ठं पिप्पलीविद्यभेषजम् ।

अज्जाजी चाजमोदा च यष्टिमधुकसैन्धवम् ॥ १६२ ॥

एतानि समभागानि क्षणचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषालोद्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ १६३ ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छुतिधरो नरः ।

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोक्किलनिःस्वनः ॥ १६४ ॥

जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ।

इति कल्याणको लेहः ।

अथ निदानम् ।

मारुते प्रसृष्टे वस्ती मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ।

विकारान् विविधान् वापि प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ १६५ ॥

स्थाननामानरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गे पित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ १६६ ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।

तदा क्षिपत्याशु सुडुर्मुहुर्देहं सुडुस्वरः ॥ १६७ ॥

सुडुर्मुहुस्तदाऽऽक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्त्तते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा मिरः शक्नोति च पीडयेत् ॥ १६९ ॥

धनुर्वन्नामयेऽन्ध्राख्याक्षिपेन्नोदयेत्तथा ।

अक्षणादुष्णमेवापि स्वात्माक्षो वा निमीलिकाः ॥

कफोत इव कूजेन निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १७० ॥

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

अदि मुक्तो नरः स्वात्माक्षं याति मोहं वृत्ते पुनः ॥ १७१ ॥

वायुका दाहणं प्रादुरेते तन्मयतानकम् ॥ १७२ ॥

कफान्वितो यदा वायुर्भ्रमनीष्वेव तिष्ठति ।
 स दण्डवत् स्तब्धयति कण्ठो दण्डापतानकः ॥ १७३ ॥
 धनुस्तुल्यो नमेयस्तु स धनुस्तन्मसंश्रितः ।
 विवर्णवद्वदनः सस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।
 प्रस्त्रियंश्च धनुस्तन्मे दशरात्रं न जीवति ॥ १७४ ॥
 अङ्गुलीगुल्फजठरं हृद्दक्षोगलसंश्रितः ।
 स्रायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति घेगवान् ॥ १७५ ॥
 विष्टब्धाक्षः स्तब्धधनुर्भ्रमपार्श्वः कफं वमन् ।
 अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ १७६ ॥
 तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ १७७ ॥
 बाह्यस्रायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ।
 तमसाध्यं बुधाः प्राहुः पृष्ठकट्युदभञ्जनम् ॥ १७८ ॥
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाक्षेपकस्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १७९ ॥
 गर्भपातनिमित्तश्च शोणितप्रस्रवाश्च यः ।
 अभिघातनिमित्तश्च न सिद्धं त्यपतानकः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकादिषु ॥ १८० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अथापतानकेनार्त्तं मसस्ताक्षमवेपनम् ।
 अस्तब्धमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ॥ १८१ ॥
 अखट्टापातिनश्चैव त्वरितं समुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
 तत्र प्रागेव सुखिनां क्षिग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्धये युष्मदादन्नपाने ततो हृतम् ॥ १८३ ॥
 विदार्यादिगणकाथे दधिक्षीररसैः शृतम् ।
 नातिमात्रं ततो वायुर्व्याप्नोति सहस्रैव च ॥ १८४ ॥
 वेगान्तरेऽत्र सूक्ष्ममसक्तञ्चास्य रेचयेत् ।

अवपीडैः प्रधमनेस्तीक्ष्णैः स्नेहनिवर्हणैः ॥ १८५ ॥
 श्वसनासु विमुक्तासु तथा संघ्नां न विन्दति ।
 सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिषले कफे ॥ १८६ ॥
 अपतानकिने शस्तं दशमूलौघृतं जलम् ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं जीर्णे मांसरसौदनम् ॥ १८७ ॥
 हृन्त्यभुक्तवता पीतमन्त्रं दध्यपतानकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं स्नेहवस्त्रिरथापि वा ॥ १८८ ॥
 कुलथयवकोलानि भद्रदार्यादिकं गणम् ।
 निष्काथ्यानूपमांसञ्च तेनाम्नैः पयसाऽथवा ॥ १८९ ॥
 स्वादुकन्दयुतं धेमं महास्नेहं विपाचयेत् ।
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहैश्च नस्यपानानुवासनैः ।
 स हन्ति वातं तेनैव स्नेहस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥

इति महास्नेहः ।

पलायकं तिल्वकतो वचायाः प्रस्थं पलं शिथु च पञ्चमूलम् ।
 सैरण्डसिंहोत्रिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ १९१ ॥
 दध्नीपेतं यावशूकांशविल्वैः सर्पिष्प्रस्थं हन्ति तत्क्षेप्यमानम् ।
 दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान् योनिव्यापद्वधगुल्मोदरञ्च ॥ १९२ ॥

इति तिल्वकघृतम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातेऽपतानके ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टं कुर्याद्येन क्रियापथम् ॥ १९३ ॥
 दोषमाक्षेपके ज्ञात्वा शिरां विद्धा यथाक्रमम् ।
 समीरणहरं कर्मा कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १९४ ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरायामे योज्या चार्दितवत् क्रिया ।
 अथापतन्त्रकेणार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् ।
 निरुहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ १९५ ॥
 श्वसनाः कफवाताभ्यां रुद्धास्तस्य विमोक्षयेत् ।

तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञां तासु सुप्तासु विन्दति ॥ १८६ ॥

मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गश्च फणिंजकम् ।

एतानि स्रक्चूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १८७ ॥

इति मरिचादिनसम् ।

हिङ्गुम्लवेतसं शुण्ठी ससौवर्चलदाडिमम् ।

पिवेहातकफघ्नश्च वातहृद्रोगनुद्धितम् ॥ १८८ ॥

हरीतकीवचारास्त्रा सैन्धवं चाम्लवेतसम् ।

घृतमार्द्रकसंयुक्तमपतन्त्रकनाशनम् ॥ १८९ ॥

विभीतकं सातिविषं भद्रमुस्तश्च पिप्पलीम् ।

भार्गी च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २०० ॥

चूर्णाण्येतानि मद्येन पीतान्युष्णोदकेन वा ।

नाशयन्ति मृणां शीघ्रं कासश्वासापतानकम् ॥ २०१ ॥

इति विभीतकादिचूर्णम् ।

अथ निदानम् ।

गृहीत्वोर्ध्वन्तनो वायुः शिरास्त्रायुं विविश्य च ।

पक्ष्मन्यतमं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ॥ २०२ ॥

कृत्स्नोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्ष्मबधं विदुः ॥ २०३ ॥

सर्वाङ्गरोगं तं केचित् सर्वकायस्थितेऽनिले ॥ २०४ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युः वायौ पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २०५ ॥

शुद्धवातहतं पक्ष्मं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ २०६ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

पक्ष्मघातिनमक्षीणं स्निग्धं स्निग्धं विरेचितम् ।

वस्तिभिः संप्रयुञ्जीत क्रमेणाक्षेपकस्य च ॥ २०७ ॥

माषात्मगुप्तामैरण्डमृतं वाष्पात्मकं तथा ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥ २०८ ॥
 आत्मगुप्तावलामाषविशैरण्डमृतं जलम् ।
 ससैन्धवं पिवेन्नासारन्ध्रेणाशु व्यपोहति ॥
 पक्षाघातं शिरोरोगं नेत्रसेगहरं परम् ॥ २०९ ॥
 माषबलाशुकशिखी कक्षरास्त्रोरुबूकाश्चगन्धानाम् ।
 काथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥ २१० ॥
 अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भसकर्णनादरुजम् ।
 दुर्जयमर्दितवातं पक्षाहाज्जयति चावश्यम् ॥ २११ ॥
 माषिके हिङ्गुसिन्धूत्ये जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

इति माषादिनष्टम् ।

ग्रन्थिकाऽग्निकणाशुगुठी रास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
 माषकाथाम्बुना तैलं पक्षाघातं व्यपोहति ॥ २१२ ॥

इति ग्रन्थिकादितैलम् ।

माषात्मगुप्तातिविषोरुबूक रास्त्राशताह्वालवणैः सुपिटैः ।
 चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति हि पक्षवातम् ॥ २१३ ॥

इति माषतैलम् ।

पृथक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।
 दशमूलाम्बुना भाव्यं त्वगीलार्धपलान्वितम् ॥ २१४ ॥
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतम् ।
 एवं मांसरसाभ्यासाद्वातरोगानशेषतः ॥
 हन्ति सन्ध्यस्त्रिमज्जःस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २१५ ॥
 लेहवद्विगुणेनायमासोद्यालोद्य चातपे ।
 दशमूलाम्बुना शोध्यः सप्तवारान् सुगुग्गुलुः ॥ २१६ ॥

इति आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः ।

शुक्लैरण्डस्य मूलानि युग्मं सङ्घचरस्य च ।

मुस्ता दुरालभा दीप्या देवाह्वं कटुका शटी ॥ २१७ ॥

पञ्चकोलं वला वय्या क्षुद्रे हे च पुनर्नवा ।

विषोया वाजिगन्धा च शतावर्थाटवकम् ॥ २१८ ॥

धान्यं छिन्नरुक्षा चैव विडङ्गं व्याधिघातकम् ।

गोक्षुरं हृद्यदारु च दीप्यको निशयुग्मकम् ॥ २१९ ॥

चतुस्त्रिंशतिको भागः पीतः कौशिकसंयुतः ।

सर्ववातविकारघ्नः पाचनो दीपनी लघुः ॥ २२० ॥

ग्रामवातस्य शोथस्य स्रोतसां कफनाशनः ।

इत्येरुण्डादिर्गुग्गुलुयुतः काथः ।

आभाश्वगन्धाहबुषागुडूची शतावरीगोक्षुरकश्च राज्ञा ।

श्यामाशताह्वा च शटी यवानीसनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ॥ २२१ ॥

देयं भवेत्कौशिकमत्र तुल्यं देयं तथा सर्पिरतोऽर्धभागम् ।

पक्षार्धमात्रन्तु ततः प्रयोगात् कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥ २२२ ॥

प्रद्येन वा कोष्णजलेन वाथ क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ।

कटिग्रहे गृध्रसि बाहुपृष्ठे हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ॥ २२३ ॥

सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते

मज्जागते स्नायुगते च कोष्ठे ।

रोगान् जयेद्वातकफानुबन्धान्

वातेरितान् हृद्यहयोनिदोषान् ॥ २२४ ॥

भग्नास्थिविघ्नेषु च खल्ववाते

त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ २२५ ॥

इति त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः ।

व्योषं सप्रत्यिकं पथ्यां चित्रकं जीरकद्वयम् ।

अजमोदा यवानी च वचाचव्यमवलुजम् ॥ २२६ ॥

लवणत्रितयं क्षारौ कस भायानि काश्यपि ।

यावस्येतानि चूर्णीनि तन्नाम्नं गुग्गुलुं शुभम् ॥ २२७ ॥

पादार्धसन्धितं चात्र योजयेदक्षवेतसम् ।

गुटिकौषा हिता वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ २२८ ॥

दृढीकरोति भग्नश्च जठरानलदीपनी ।

पूजिता देवदेवेन कालपाशेन शम्भुना ॥ २२९ ॥

इति स्नायभुवगुगुलुवटी ।

गन्धर्वहस्ताटरूपमुस्तकनक्तमालपूतीकारगन्धचित्रकाणां
पत्राण्याहृत्यार्द्राणि लवणेन सहोलूखले संक्षुध्य स्नेहघटे
संचिप्यालिप्य गोशक्कन्निर्दाहयेत् एतत्पत्रलवणमुपदिशति
वातरोगिणामिति पत्रलवणम् । एवं सुहीकाण्डवार्त्ताकुशिशु-
लवणानि संक्षुध्य घटे सर्पिस्तैलवसामज्जानं प्रक्षिप्याऽवलिप्या-
ऽवलिप्य पूर्ववद्देहेत् एतत् स्नेहलवणमुपदिशति हि वातरोगीषु ।

इति स्नेहलवणम् ।

त्रिफलाशङ्खिनीदन्तीविडङ्गं त्रिवृता सुधा ।

कार्षिकाणि पचेत्तानि तिल्वकस्य पलेन च ॥ २३० ॥

दध्नि च त्रिवृताक्वाथे घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

तिल्वकाख्यं घृतं तत्स्याद्विरेके वातरोगिणाम् ॥ २३१ ॥

इति तिल्वकाख्यं घृतम् ।

रास्त्रापुष्करविश्वाम्नि शिशुसैन्धवगोक्षुरैः ।

कृष्णां पिष्ट्वा पचेत्सर्पिः कृत्स्नं वातार्त्तिनाशनम् ॥ २३२ ॥

इति रास्त्रादिघृतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कर्कशैः क्षीरं चतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृथं मांसविवर्धनम् ॥ २३३ ॥

इत्यश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽम्भसः पचेन्नागान् दशमूलांचतुर्गुणान् ।

यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थीकृतैः सह ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पयनार्तिजित् ॥ २३४ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

भ्राजं चर्मविनिर्मुक्तं स्थज्जा शृङ्गसुरादिकम् ।

पञ्चमूलीद्वयश्चैव कुलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३५ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनीयेः सयष्ट्याह्वैः क्षीरश्चैव शतावरीम् ॥ २३६ ॥

छागल्याद्यमिदं नान्ना सर्ववातविकारनुत् ।

अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्ये मूकमिन्मिणे ॥ २३७ ॥

जङ्गदपङ्गूनां खण्डे गृध्रसीकुञ्जयोः ।

अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ २३८ ॥

द्वाविंशच्च पलान्येव देयानि दशमूलतः ।

घृते तैले च योगे च यद्रव्यं पुनरुच्यते ।

तज्ज्ञातव्यमिहार्थेण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ २३९ ॥

इति छागल्याद्यं घृतम् ।

बलानिष्कृथकल्काभ्यां तैलपक्वं पयोऽन्वितम् ।

सर्ववातविकारघ्नमेवं शैलेयपाचितम् ॥ २४० ॥

इति बलाशैलेयतैलम् ।

बलाग्निमन्यमैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

विखनागबलाभीरुश्लोनाकं पारिभद्रकम् ॥ २४१ ॥

पाटला साश्वगन्धा च केतकी च प्रसारणी ।

पृश्निपर्णी स्थिरा चैव श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ २४२ ॥

एषां दशपलान् भागान् वास्त्रिद्रोणद्वये पचेत् ।

पादशेषं परिस्नाय्य तैलं प्रस्थद्वयं पचेत् ॥ २४३ ॥

कल्कानि जीवयानि राज्ञासैन्धवदारु च ।

कुष्ठं मांसीवचाग्रम्य मस्तिष्ठासरलानि च ॥ २४४ ॥

त्वक्पत्रकं वराहस्य एकाशुक्लकण्ठकम् ।

एतैः कल्कैः सुपिटैश्च पाचयेन्नादुनान्निना ॥ २४५ ॥

क्षीरञ्च द्विगुणं दद्याच्छतावर्ध्यारसस्य च ।

एतत्तैलवरं तेषां रोगाणां वातजम्भनाम् ॥ २४६ ॥

नाशयेद्वातरक्तञ्च आमवातं सुदारुणम् ।

गृध्रसीपीठसर्पेषु चाव्यवाते सदाहितम् ॥

पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ २४७ ॥

इति महाबलातैलम् ।

बलामूलौकषायस्य दशमूलौकृतस्य च ।

यवकोलकुलत्यानां काथस्य पयसस्तथा ॥ २४८ ॥

अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ।

पचेदवाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ २४९ ॥

तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठां पद्मकं कुष्ठं मेलां कालानुशारिवाम् ॥ २५० ॥

मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।

शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥ २५१ ॥

तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजते मृगमयेऽपि वा ।

प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ २५२ ॥

बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

यथा बलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ २५३ ॥

या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।

क्षीणे वाते मर्महते मथितेऽभिहते तथा ॥ २५४ ॥

भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ।

सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ २५५ ॥

ह्रिकाश्वासमधीमन्यं गुल्मं कासं सदुस्तरम् ।

षण्मासादुपयुज्येतदन्तर्हृदि व्यपोहति ॥ २५६ ॥

प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।

एतच्च राज्ञाकर्तव्यं राजमान्याश्च ये नराः ।

सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि मानिनः ॥ २५७ ॥

इति महाबलातैलम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे तुलां सहचरस्य च ।

पादशेषे पचेत्तैलं दत्त्वा क्षौरं चतुर्गुणम् ॥ २५८ ॥

चन्दनाऽगुरुयष्ट्याह्व शटौदेवद्रुमं घनम् ।

सैन्धवश्चाजमोदा च काकोल्यौ जीरकावुभौ ॥ २५९ ॥

कुष्ठं सौवर्चलं व्योषं राज्ञा भार्गीत्रिकण्टकम् ।

एतै रक्षसमैर्भागैः शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ २६० ॥

पक्व प्रयोजयेत्पानादभ्यङ्गे नावनेऽपि वा ।

जङ्घ्वाते ह्यधोवाते पक्षाघातेऽपवाहुके ॥ २६१ ॥

कर्णवाते शिरःकम्पे शिरोरोगे तथार्दिते ।

सर्ववातकृते दोषे कफमेदःकृतेऽनिले ॥ २६२ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

कृत्स्नां सहचरादेकां कृत्वा जर्जरितां तुलाम् ।

काश्मरीपाटलाविल्वं तुलात्रिभिरथापरम् ॥ २६३ ॥

अश्वगन्धां बलां तद्वत् मूलं शातावरं वचाम् ।

चतुर्द्रोणे विपक्त्व्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ २६४ ॥

शताह्वाहिङ्गुयष्ट्याह्व देवदारु सचित्रकम् ।

त्वगीला कुमिहन्ता च राज्ञातगरसैन्धवाः ॥ २६५ ॥

महासहचरं तैलं वातश्लेष्महरं परम् ।

पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ २६६ ॥

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ।

विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ २६७ ॥

इति महासहचराद्यं तैलम् ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बला च बहुपुत्रिका ।

एरण्डस्य च मूलानि वृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २६८ ॥

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एतेषां पलिकान् भागान् तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६९ ॥

आजस्रैवाथ गव्यञ्च क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।

अस्य पक्वस्य तैलस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥ २७० ॥

अश्वानां वातभग्नानां कुक्षराणां तथैव च ।

तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् ॥ २७१ ॥

आयुष्माञ्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्धञ्च भेदकम् ॥

कामलापाण्डुरोगञ्च शर्करामश्मरीं हरेत् ॥ २७२ ॥

क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरीकृताः ।

येषां चापि क्षयो व्याधिरन्तवृद्धिश्च दारुणा ॥ २७३ ॥

अर्दितं गलगण्डञ्च वातशीणितमेव च ।

स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥ २७४ ॥

गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।

एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ २७५ ॥

इति विष्णुतैलम् ।

बलाश्वगन्धामरदारुस्रा स्थिरावचानागबला सलोहम् ।

आरुष्करं चन्दनपुष्कराख्यं नतं गुडूचीलवणोत्तमं च ॥ २७६ ॥

काकोलिमेदे मधुकं विदारी सचित्तकं गुग्गुलुज्वीरकञ्च ।

द्राक्षागुरुर्नागरधान्यकञ्च एतानि सर्वाणि समानि कृत्वा ॥ २७७ ॥

कल्कैः कषायैर्विधिना प्रयुक्तैस्तैलं पचेत्तोयचतुर्गुणञ्च ।

अम्बारणालं दधिदुग्धयुक्तं दत्त्वा समांसं विधिवद्विधिभिः ॥ २७८ ॥

तन्नावनाभ्यञ्जनस्यपानैर्निहन्ति घोरानचिरेण रोगान् ।

कल्याणकं नाम मधुञ्च तैलं सुभ्रं जयेत्कार्मुकनामधेयम् ॥ २७९ ॥

दण्डापतानादितवेपमानाः सुपिण्डिताः पिण्डितकुञ्जखञ्जाः ।
 पुनर्युवानोऽतिमनोऽभिरामा भवन्ति ते तैलवरेण सर्वे ॥ २८० ॥
 अश्वोऽपि भग्नः सक्तदेव दन्तौ भग्नौ भवेन्मारुतविक्रमश्च ।
 बन्ध्यापि पुत्रं लभते वराभं दीर्घायुषं सर्वगुणैरुपेतम् ॥ २८१ ॥
 अस्फुप्रवाताहतचञ्चलोर्मिमहोदधिर्लङ्घयतीह वेलाम् ।
 सवातजा एव हि तैलराजं रोगा न वै लङ्घयितुं समर्थाः ॥ २८२ ॥

इति महाकल्याणकं तैलम् ।

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।
 एरण्डस्य च मूलानि बृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २८३ ॥
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २८४ ॥
 पादावशेषे पूते च गर्भे चैनं समाचरेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारुशताह्वाचन्दनागुरु ॥ २८५ ॥
 शैलेयं तगरं कुष्ठमेलामांसीस्थिराबला ।
 अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलाङ्गानि च पेषयेत् ॥ २८६ ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् ।
 शतावर्या रसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २८७ ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः फलम् ।
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ २८८ ॥
 तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् ।
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ २८९ ॥
 गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ॥ २९० ॥
 अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरौघापि नाशयेत् ॥ २९१ ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।

नारायणमिति स्नातं कान्तान्तकरणं तथा ॥ २८२ ॥

इति कल्पनारायणं तैलम् ।

विष्णोऽग्निमन्त्रः श्योनाकः पाटला पारिभद्रकः ।

प्रसारण्यश्वगन्धा च वृद्धती कण्ठकारिका ॥ २८३ ॥

बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।

एषां दशपलान् भागांश्चतुर्दोणेऽभ्रसः पचेत् ॥ २८४ ॥

पादशेषं परिस्राव्य तैलप्रस्थं पचेच्छनैः ।

शतपुष्पी देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ।

चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णी चतुष्टयम् ॥ २८५ ॥

रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ।

एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥ २८६ ॥

शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।

आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २८७ ॥

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।

अश्वो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥ २८८ ॥

पङ्कलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।

अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ॥ २८९ ॥

मन्यास्तम्भे हनुस्तम्भे दन्तरोगे गलग्रहे ।

यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ॥ २९० ॥

क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा स्वरक्षीणाश्च ये नराः ।

वधिरा लङ्घजिह्वाश्च मन्दमेधस एव वा ॥ २९१ ॥

मन्दप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ।

वातात्ती वृषणी येषामन्मृद्विष्य दारुणा ।

एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ २९२ ॥

इति मध्यमनारायणं तैलम्

विष्णुमन्त्रा वृद्धी श्वदंष्ट्रा श्वोनाकवाक्काशकपादिभद्राः ।

बुद्धाकटिकातिवृत्ताग्निमन्यं प्रत्येकमेकं प्रदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३०३ ॥

सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतानां चिन्ता सुयन्त्रात्सरणीयुक्तानाम् ।

मूलं विदध्यादथ पाटलीनां द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्ता ॥ ३०४ ॥

पादावशेषेण रसेन तेन तैलादकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।

प्राजं विदध्यादथवापि मव्यं दद्याद्रसं वापि श्वतावरीणाम् ॥ ३०५ ॥

तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्त्राश्वमन्त्रामरदारुकुष्ठम् ।

पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्यमांसीरजनीद्वयञ्च ॥ ३०६ ॥

शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एला सयष्टीतगराब्दपत्रम् ।

भृङ्गाष्टवर्गाम्बु वचा पलाशं पृथ्वी च थोण्येयक चोरकाख्यम् ३०७

एतैः समस्तैः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानाम् ।

दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् प्रस्नेददौर्गन्ध्यविनाशाय ॥ ३०८ ॥

चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणैरालोष्य सर्वं विधिना विपक्वम् ।

नारायणं नाम महश्च तैलं सर्वैः प्रकारैर्विधिवत्प्रयोज्यम् ॥ ३०९ ॥

अश्वेभपुंसां पवनार्दितानां ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च ।

एकाङ्गशुष्कार्दितवेपमाना वाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च ॥ ३१० ॥

मन्याहनुस्तम्भगलग्रहार्ताः त्यक्तामयास्ते बलवर्णयुक्ताः ।

संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति बभ्यापि नारी लभते सुपुत्रम् ।

देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं सुमेधसं श्रौविजयान्वितञ्च ॥ ३११ ॥

शास्त्राश्रिते कोष्ठगते च वाते वृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम् ।

जिह्वानिले दन्तगते च शूले वातापहं तैलवरं प्रसिद्धम् ॥ ३१२ ॥

उन्मादकुलञ्जरकर्षितानां नातःपरं तैलवरं प्रदिष्टं

वातामये वैद्यवरेण्योक्तं वायुः प्रकर्षं प्रमदाप्रियत्वम् ॥ ३१३ ॥

प्राप्नोति लक्ष्मीर्विजयञ्च नित्यं रक्षांसि दुष्टानि निहन्ति नूनम् ।

तैलोपजीवी जरया विमुक्तो जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥ ३१४ ॥

दिवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य सायुस्त्रिभुवनानसुरैः सुरांसि ।

नारायणोक्तं सुरहं हणार्थं नारायणं तेन वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३१५ ॥

इति महानारायणं तैलम् ।

माषप्रस्थं समादाय पचेत् सम्यक् जलादुके ।

पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३१६ ॥

जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुण्या ससैन्धवा ॥ ३५१ ॥

रास्नात्मगुप्ता कटुका मधुकं कुष्ठमेव च ।

पक्षाघातादिर्दिते वाते कर्णशूले च दारुणे ॥ ३१८ ॥

मन्दश्रुती चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामपबाहुके ॥ ३१९ ॥

कलायस्वस्त्रे शस्तं स्यात् पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२० ॥

यवमाषतिलानाञ्च प्रस्थः षोडशभिः पलैः ।

इति माषतैलम् ।

माषक्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे ।

यवकोलकुलत्यानां क्वागमांसरसे पृथक् ॥ ३२१ ॥

प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

रास्नात्मगुप्ता सिन्धूत्य शताह्वैरण्डमुस्तकैः ॥ ३२२ ॥

जीवनीय बलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ।

हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽपबाहुके ॥ ३२३ ॥

वाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ।

विश्वाच्या मर्दिते कुञ्जे गृध्रस्यामपतानके ॥ ३२४ ॥

वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु प्रयोजयेत् ।

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२५ ॥

इति महामाषतैलम् ।

माषस्यार्द्धादिकं दत्त्वा तुलार्धं दशमूलतः ।

क्वागमांसपलं त्रिंशज्जलद्रोणे त्रिपाचयेत् ॥ ३२६ ॥

चतुर्भागावशेषन्तु कषायसमवतारयेत् ।

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३२७ ॥

जीवनीयानि मष्णिष्ठा चव्यचित्रककटफलम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं राक्षसलकगोक्षुरम् ॥ ३२८ ॥

आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताह्वा लवणत्रयम् ।

अश्वगन्धामृताभीरु यवानी सवचा शटी ॥ ३२९ ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ।

पक्षाघातादिभिः सर्वैरर्दिते च हनुग्रहे ॥ ३३० ॥

कर्णशूले च बाधिर्ये तिमिरे च विदोषजे ।

पाणिपादशिरो ग्रीवा अवणे मन्द एव च ॥ ३३१ ॥

कलायखञ्जे पङ्क्तौ च गृध्रस्यामपवाङ्कुके

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३३२ ॥

एतत्तैलं प्रशंसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।

इति वृद्धन्माषादि तैलम् ।

माषद्रोणं समावाप्य चाश्वगन्धां शतावरीम् ।

प्रसारणीं सातिबलां तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ३३३ ॥

सहचरस्य मूलन्तु केतकीनां तथैव च ।

आत्मगुप्ता च वाय्यालं दशमूलमथापि वा ॥ ३३४ ॥

एषां दशपलान् भागान् कौक्कटं मांसमेव च ।

चतुःषष्टिपलं दत्त्वा जलसूर्ये विपाचयेत् ॥ ३३५ ॥

तेन पादावशेषेण शास्त्रवन्मृदुनाग्निना ।

क्षीरद्रोणसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३३६ ॥

अतः कल्कानिमान् दद्यात् पलिकान् स्रक्पेपितान् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनसैन्धवम् ॥ ३३७ ॥

देवदारुबलाकुष्ठं राक्षसैलाशुकशिम्बिका ।

शतपुष्पा वचा मांसी विदारौ च प्रसारिणी ॥ ३३८ ॥

वृषदारुकमूलञ्च विडङ्गं सरलं तथा ।
 शतावर्यश्वगन्धा च शटी त्रूषणमेव च ॥ ३३९ ॥
 अम्लवेतसदावीं च शाणं देयं पृथक् पृथक् ॥ ३४० ॥
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपबाहुके ॥ ३४१ ॥
 कर्णस्रावे च बाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हृद्रोगे चैव गृध्रस्यामामवाते कटिग्रहे ॥ ३४२ ॥
 कलायखञ्जे विश्वाच्यां हितमेतद्विशेषतः ।
 जङ्घोरुपादपृष्ठे च पार्श्वे शूलमतीव च ॥ ३४३ ॥
 अन्तर्वृद्धाण्डवृद्धिञ्च वातरक्तं सुदारुणम् ।
 पीनसं कुञ्जपङ्कू वा चाशीतिं वातजान् गदान् ॥ ३४४ ॥
 बलिपलितखालित्यान् केशानां पतनं हरेत् ।
 बलमांसप्रदञ्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ३४५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिण्याः परमं हितम् ।
 हस्त्यश्वोद्रादिव्यायामैर्भ्रष्टमन्धिप्रमादकम् ॥ ३४६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिर्निर्मूलतां नयेत् ।
 सर्ववातविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ३४७ ॥

इति सामिषमहामाषतैलम् ।

क्षीराढकं शतावर्या रसप्रस्थद्वयं पृथक् ।
 शृङ्गवेरस्य तैलस्य प्रस्थं साध्यञ्च कार्षिकैः ॥ ३८४ ॥
 शताङ्गा दारुशैलेय मांसी चन्दनबालकैः ।
 त्वगेलांशुमती रास्ना तगरैरण्डसैन्धवैः ॥ ३८५ ॥
 अश्वगन्धा समङ्गीया मूर्वामरिचनागरैः ।
 तन्मास पीतं विधिवत्तैलं सिद्धार्थकं जयेत् ॥ ३८६ ॥

कुष्ठवामनपङ्क्तुत्ववातभग्नावकुञ्चनम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च हनुमन्त्या गला मयान् ॥ ३५१ ॥

वातरक्तञ्च कुष्ठानि कण्डूपामाविचर्चिकाः ।

गण्डमालापचिवक्त्रपाकोदरभगन्दरान् ॥ ३५२ ॥

कुष्ठव्रणान् सविषमानारम्भान् विविधान् ज्वरान् ।

सन्निपातांश्च शूलानि विषमूर्ध्वभ्रमामयान् ॥ ३५५ ॥

वातगुल्मं वह्मन् मेहानन्तवृद्धिञ्च शर्कराम् ।

कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं नेत्रगदोद्भवम् ॥ ३५४ ॥

मूढगर्भांश्च भग्नांश्च योनेर्वन्ध्यामयान् वह्मन् ।

वृद्धानामल्पशुक्रदृक् स्मृतीनां क्षयरितसाम् ॥ ३५५ ॥

रसायनं बलारोग्यवर्ण्यग्न्यायुर्विवर्द्धनम् ॥ ३५६ ॥

ओं नारायणाय स्वाहा उत्तराभिमुखः स्थित्वा खदिर-
कीलकेन खन्यते । शतावरी औषधी च सर्वासां साधनाय
उत्पाटनाय अयं मन्त्रः ।

ओं कुमारवीजनाय स्वाहा । इत्युत्पाटनमन्त्रः । इति
शतावरीतैलम् ।

माषस्यार्द्धाढकं देयं दशमूलं तुलार्द्धतः ।

बलामूलन्तु तस्यार्द्धं केतकीनां तथैव च ॥ ३५७ ॥

दक्षमांसं पलं त्रिंशच्छण्डिका पञ्चविंशतिः ।

जलद्रोणद्वये पक्त्वा पादशेषेऽवतारिते ॥ ३५८ ॥

तिलतैलस्य च प्रस्थं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ मञ्जिष्ठा चव्यकट्फलम् ॥ ३५९ ॥

व्योषं रास्ना कणामूलं मधुकं पुष्करं तथा ।

माषात्मगुप्तकैरण्ड शताङ्गा लवणत्रयम् ॥ ३६० ॥

कुष्ठाश्वगन्धा ह्यमृता यवानी सवचा शटी ।

नागरं मागधी सुस्तं वर्षामू रजनीद्वयम् ॥ ३६१ ॥

शतावरी बृहत्थौ च एतैरक्षसमन्वितैः ।

मन्दश्रुतौ च श्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।

हृत्कम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे शिरोमहे ॥ ३६३ ॥

शस्त कलायखञ्जे च गृध्रस्यामपषाङ्गके ।

वाधिर्ये कर्णनादे च सर्ववातविकारनुत् ॥ ३६४ ॥

दण्डापतानके चैव मन्यास्तम्भे विशेषतः ।

हनुस्तम्भे प्रशस्तं स्यात् सूतिकावातनाशनम् ॥ ३६५ ॥

त्वचं मांसप्रदञ्चैव शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ।

अण्डवृद्धिमन्त्रवृद्धिं वातरक्तञ्च नाशयेत् ॥ ३६६ ॥

इति महाभाषतैजम् ।

भाषप्रस्थं बलाप्रस्थं दशमूल्यास्तथा परम् ।

प्रस्थं सहचरस्यैकमश्नाद्वा प्रस्थमेव च ॥ ३६७ ॥

जलद्रोणद्वये पक्ता चतुर्भागावशेषिते ।

तैलप्रस्थं पचेच्छाग क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३६८ ॥

कल्कैः सिन्धूत्ययश्चाह्न रास्ना व्योषाश्चगन्धकैः ।

शतपुष्पा समायुक्तैस्तत्सिद्धं सर्ववातनुत् ॥ ३६९ ॥

इति भाषतैजम् ।

शतत्रयं प्रसारिण्या हे च पीतसहाचरात् ।

अश्वगन्धैरण्डबला वरीरास्ना पुनर्नवा ॥ ३७० ॥

केतकी दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।

प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलाहं किटिभं तथा ॥ ३७१ ॥

तुलाहं स्याच्छिरीषस्य लाक्षायाः पञ्चविंशतिः ।

पलानि लोघ्राञ्च तथा सर्वमेकात्र साधयेत् ॥ ३७२ ॥

द्रोणद्वयं काष्ठीकञ्च षड्विंशत्याढकान्वितम् ।

क्षीरदध्नीः पृथक् प्रस्था दशमसुवाढकं तथा ॥ ३७३ ॥

इक्षोरसाढके चैव श्यागम्मांससुखां नयेत् ।

जलं पञ्चचत्वारिंशदस्ये पक्वे तु शेषयेत् ॥ ३७४ ॥
 सप्तदशरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाकाथ एव च ।
 कुडवानाढकोष्माणे द्रवैरेभिस्तु साधयेत् ॥ ३७५ ॥
 सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणप्रस्थेन संयुतम् ।
 प्राद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्कैर्भस्मातकं कणा ॥ ३७६ ॥
 नागरं मरिचं चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।
 भस्मातकासहित्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ३७७ ॥
 पथ्याक्षधात्रः सरलं शताह्वा कर्कटी वचा ।
 चोरपुष्पी शटी मुस्तं द्वयं पञ्चस्य सोत्पलम् ॥ ३७८ ॥
 पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।
 दशमूलं समुद्दिष्टं चक्रमर्दो रसाञ्जनम् ॥ ३७९ ॥
 गन्धतणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥ ३८० ॥
 देवपुष्पीव्योलपत्रे शङ्खकीरसशैलजे ।
 प्रियङ्गुशीरमधुरी मांसीदारुवलावचा ॥ ३८१ ॥
 श्रीवासो नलिकाख्येति सूक्ष्मैला कुन्दुर्मुखा ।
 नखीद्वयञ्च त्वक्पत्री सुमना पूतिचम्पकम् ॥ ३८२ ॥
 मदनं रेणुकापृक्का मातुलुङ्गं पलत्रयम् ।
 प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ ३८३ ॥
 गन्धोदकी च त्वक्पत्री पत्रकोशीरमुस्तकम् ।
 प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ ३८४ ॥
 तुल्यार्धभागोऽत्र जले प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
 अर्द्धावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥ ३८५ ॥
 गन्धाम्बुचन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
 कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक्कालीयककुङ्कुमम् ॥ ३८६ ॥
 भद्रश्रियं श्रित्तिपर्णं लसा कस्तूरिका तथा ।

लवङ्गागुरुकङ्कोल जातीकोषफलानि च ॥ ३८७ ॥
 एलालवङ्गच्छसी च प्रत्येकं त्रिपलोन्मिता ।
 कस्तूरीषट्पला चन्द्रात्पलं सार्धं गृह्यते ॥ ३८८ ॥
 वेधार्थं पुनश्चन्द्रं मेदौ देयी तथोन्मिता ।
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्तिता ॥ ३८९ ॥
 गुणान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषा बलोत्तमान् ॥ ३९० ॥
 अत्र शुक्तिविधिर्मण्डः प्रस्थपञ्चादकोन्मितम् ।
 काष्ठीकं कुडवं दध्नी गुडप्रस्थोऽम्बुमूलकात् ॥ ३९१ ॥
 पलान्यष्टौ शोधिताद्रात्पलषोडशकं तथा ।
 कणाजीरकसिन्धूत् हरिद्रामरिचं पृथक् ॥ ३९२ ॥
 द्विपलं भाविते भाण्डे घृतञ्चाष्टदिनस्थितम् ।
 सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्यं गृह्यते ।
 तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षत्रयोन्मितम् ॥ ३९३ ॥

इति शुक्तविधिः ।

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनं तथा ।
 शोधनं चात्र संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ३९४ ॥
 आम्रजम्बूकपित्तानां बीजपूरकविल्वयोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ ३९५ ॥
 चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्त्रिङ्गीजलैः ।
 नखं संक्वाथयेदेभिर्भाण्डेन मृण्मयेन तु ॥ ३९६ ॥
 पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।
 गुडपथ्याम्बुना ह्येवं शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥ ३९७ ॥

इति नखशुद्धिः ।

गोमूत्रे चालम्बुषके पक्ता पञ्चदलीदके ।
 पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ॥ ३९८ ॥

गन्धोष्ण शुध्यते द्योवं रजनी च विशेषतः ॥ ३८८ ॥

इति हरिद्रावचाशुद्धिः ।

मुस्तकन्तु मनाक् क्षुषं काष्णिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीये स्निग्धमातपशोषितम् ॥ ४०० ॥

गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

आजशीभास्वनजलैर्भावयेच्चेति शुध्यति ॥ ४०१ ॥

इति मुस्तकशुद्धिः ।

काष्णिके कथितं शैलं मृदा पथ्यागुडाम्बुना ।

सिद्धेदेवं ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ ४०२ ॥

इति शैलजशुद्धिः ।

यथालाभमपामार्गं स्रुष्ट्यादिक्षारलेपितम् ।

वाष्पस्वेदेन संस्वेद्य पूतिं निर्लीमतां नयेत् ॥ ४०३ ॥

दोलापक्वं पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि ।

खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥ ४०४ ॥

आजशीभास्वनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।

शिशुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।

पचेदेवं विशुद्धश्च मृगनाभिसमो भवेत् ॥ ४०५ ॥

इति खाटासीशुद्धिः ।

तुरष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरश्चापि सर्पिषा ।

रुधिरेणायसं प्राज्यैर्गोमूत्रैर्ग्रन्थिपर्णिकम् ॥ ४०६ ॥

मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ।

ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ॥ ४०७ ॥

पीता केतकीगन्धा च लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ४०८ ॥

पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्गुरपक्वं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ॥ ४०९ ॥

पक्वञ्च सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ।

भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ॥ ४१० ॥

मृगशृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ।

काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ४११ ॥

स्निग्धाल्पकेशरं त्वस्रं शैलजो वृत्तमांसलः ।

सुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ४१२ ॥

रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ।

जातीफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ४१३ ॥

एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ।

नखमश्वखुरं हस्तिकर्णश्चैवात्र शस्यते ।

एतेषामपरेषाञ्च नवताप्रवरो गुणः ॥ ४१४ ॥

इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैलम् ।

माषद्रोणं समादाय अश्वगन्धाप्रसारणी ।

द्विपञ्चमूल्यात्मगुप्ता बलागन्धर्वहस्तकः ॥ ४१५ ॥

एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणे चतुष्टये ।

क्वाथमेभिः प्रकुर्वीत चतुर्भागावशेषितम् ॥ ४१६ ॥

यष्ट्याह्वदारुकुष्ठैला रास्ना मांसी बला वचा ।

शताह्वा चात्मगुप्ता च अश्वगन्धा च चन्दनम् ॥ ४१७ ॥

शठ्युरुवुकवृक्षान्म त्रूषणागुरुवृश्चिकम् ।

सिन्धुद्रव्यं विदारौ च प्रसारणी शतावरी ॥ ४१८ ॥

वृद्धदारुकातिबला विडङ्गसरलानि च ।

कल्कैरेतैः पलैर्भागैस्त्रीलाढकसमायुतैः ॥ ४१९ ॥

क्षीरतुल्यसमायुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये भोज्ये च पूजितम् ॥ ४२० ॥

अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।

मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपवाहुके ॥ ४२१ ॥

मन्दश्रवणवाधिर्ये कर्णरोगातिपीनसे ।
 हृद्रोगं गृध्रसीधैव आमवातकटिग्रहम् ॥ ४२२ ॥
 जङ्घोरुपादपृष्ठेषु पार्श्वशूलमतीव च ।
 पन्तवृद्धाण्डवृद्धिञ्च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ ४२३ ॥
 विश्वाचीखञ्जपङ्कूर्वा वातजान् अशीतिं हरेत् ॥ ४२४ ॥
 बलीपलितखालित्यं केशानां पतनं परम् ।
 बलमांसकरञ्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ४२५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिणीनां परं हितम् ।
 हस्त्यश्वोद्गादिव्यायामैर्भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ४२६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिं निर्मूलतां नयेत् ।
 सर्वातङ्गविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४२७ ॥

इति महामाषतैलम् ।

प्रसारणीशतकाये तैलप्रस्थं पयः समम् ।
 जीवकर्षभकी मेदे काकोल्यौ कुष्ठचन्दने ॥ ४२८ ॥
 शताह्वा दारुमञ्जिष्ठा रास्ना पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
 वस्तिपानादिभिर्युक्तं मेतस्मारुतरोगनुत् ॥ ४२९ ॥

इति शतप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ।
 तुलां तुलां पृथग्भारि द्रोणे पादांशशेषिते ।
 तैलाढकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्चिकम् ॥ ४३० ॥
 द्विपलैर्यन्यकक्षार प्रसारिण्यक्षसैन्धवैः ।
 समञ्जिष्ठाम्नियध्याक्षैः पलिकैर्जीवनीयकैः ॥ ४३१ ॥
 शुण्ठ्याः पञ्चपलान् दत्त्वा त्रिंशद्भस्मातकानि च ।
 यषेहस्त्यादिना वातं हन्ति सन्धिभिरास्थिगम् ॥ ४३२ ॥

पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रज्ञा बलवर्णान्निष्ठये ।

प्रसारिणीयं त्रिशतीत्वक्षं सौवर्चलन्निष्ठ ॥ ४३३ ॥

इति त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुण्णं पचेत्तोयाऽर्मणे शुभे ।

पादशिष्टे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम् ॥ ४३४ ॥

द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ ४३५ ॥

शतपुष्पां देवदारुं रास्नां वारणपिप्पलीम् ।

प्रसारिण्याश्च मूलानि मांसी भस्मातकं तथा ॥ ४३६ ॥

पचेन्मृदग्निना तैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत् ।

अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ॥ ४३७ ॥

कुञ्जस्तिमितपङ्कजं गृध्रसीखञ्जकार्दितम् ।

हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तम्भश्चाशु नियच्छति ॥ ४३८ ॥

इति कुञ्जप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रामुत्पाद्य शरत्काले प्रसारणीम् ।

शतं ग्राह्यं सहचराच्छतवर्ष्याः शतं तथा ॥ ४३९ ॥

बलात्मगुप्ताश्वगन्धा केतकीनां शतं शतम् ।

चतुर्गुणेन तोयेन द्रवैस्तैलाढकं पचेत् ॥ ४४० ॥

मस्तुमांसरसं चुक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।

दध्याढकसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ४४१ ॥

द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्धपलात्मिका ।

तगरं चन्दनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥ ४४२ ॥

रास्ना सैन्धवपिप्पली मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।

जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथा पुनः ॥ ४४३ ॥

शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठी देवाह्वमेव च ।

काकोली क्षीरकाकोली वचा भस्मातकं तथा ॥ ४४४ ॥

पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।

मातिपक्कं मातिहीनं सिद्धपूतं निधापयेत् ॥ ४४५ ॥

यत्र यत्र प्रदातव्यं तन्मे निगदतः शृणु ।

कुञ्जानामथ पङ्कूनां वामनानां तथैव च ॥ ४४६ ॥

येषां शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ॥ ४४७ ॥

वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ।

श्लीपदक्षीणशुक्लाणां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ४४८ ॥

वस्ती पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।

प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ४४९ ॥

इति सप्तशतिका महाप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीपलशतं गुडूचीसहचरं बला ।

एरण्डमश्वगन्धा च दशमूलीशतावरी ॥ ४५० ॥

कुट्टयित्वा पलशतं साधयेत् सलिलार्मणे ।

चतुर्भागावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ॥ ४५१ ॥

तैलं मांसरसं क्षीरं दधिशुक्तं तथैव च ।

एतानि समभागानि द्विगुणं चाम्लकाञ्जिकम् ॥ ४५२ ॥

कल्के पेष्याणि भागानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ।

नागरातिविषा मुस्तं शठी चैलाम्बपत्रकम् ॥ ४५३ ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं पुष्कराह्वं ससैन्धवम् ।

तुषणं कटुकं क्षारं मञ्जिष्ठा कटुका गुरु ॥ ४५४ ॥

शताह्वा पिप्पलीमूलं मांसीचन्दनमेव च ।

प्रसारणीमूलमपि जीवनीयानि यानि च ॥ ४५५ ॥

एतैस्तु पलिकैर्भागै स्तैलपात्रे विपाचयेत् ।

अश्वं वा वातसम्भग्नं गजं वा जर्जरीकृतम् ॥ ४५६ ॥

एकाङ्गं क्षवथुं कम्पमपतानकमेव च ।

हन्यादेतान् गदान् सर्वान् महत्येषा प्रसारणी ॥

बलवर्णकरी ह्येषा नित्यमात्रेयपूजिता ॥ ४५७ ॥

इति मन्त्राप्रसारणीतेषाम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।

सहचरस्य शतं हे च शतावर्थ्यखगन्धयोः ॥ ४५८ ॥

गुडूचैरण्डमूलानां वानरीक्षुरकस्य च ।

पुनर्नवायाः केतव्याः पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ ४५९ ॥

त्रिफलाचित्रकं विल्वं बलातिबलयोरपि ।

शिरीषमूलं पञ्चाश द्राक्षादाकृतदंशिके ॥ ४६० ॥

सर्वमेतत् सुसंक्षुब्ध कटाहे समधिक्षिपेत् ।

वारिद्रोणे शते काथ्यं दशभागस्थितेन वै ॥ ४६१ ॥

व्यक्तास्तेनारणालेन द्रोणद्वययुतेन च ।

मस्तुक्षीरेक्षुनिर्यास छागमांसरसैस्तथा ॥ ४६२ ॥

आढकाढकसंयुक्ते तथा शुक्त्याढकेन च ।

तेन द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ॥ ४६३ ॥

द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ।

भस्मातकं नतं शुण्ठी कृष्णा शय्यभया वचा ॥ ४६४ ॥

बलाप्रसारिणी चैव कणामूलन्तु चोरकम् ।

लवङ्गं शतपुष्पा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ॥ ४६५ ॥

कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी सैन्धवं मदनं वचा ।

कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ॥ ४६६ ॥

तुम्बुरं चन्दनं पूति कङ्कोलं त्रिसुगन्धिकम् ।

पद्मकोत्पलकालीय दार्व्यग्निसितचन्दनम् ॥ ४६७ ॥

शठी रेणुकशैलेयं श्रीवांसं कण्डुरं नलम् ।

जातीकोषं वरा भीरु सरलं पद्मकेसरम् ॥ ४६८ ॥

प्रियङ्गुशीरतगरं नलिकाजीवनं गणम् ।

लवङ्गं नागपुष्पञ्च तथा कर्पूरमञ्जनम् ॥ ४६९ ॥

कटुकापूगजातीनां फलानि ताडिकीफलम् ।
 भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४७० ॥
 दृष्टवर्गरसस्पर्शं गन्धेनापि समन्वितम् ।
 स्वभागशेषं तत्सिद्धं तप्तु गुप्तं निधापयेत् ॥ ४७१ ॥
 पानाभ्यङ्गे तथा नस्ये निरुद्धे चामुवासने ।
 एतच्चि वडवाश्चानां किशोराणां यथामृतम् ॥ ४७२ ॥
 एतदेव कुमारानां कुमारानां गंवामपि ।
 बृद्धोऽप्येतन्नरः पीत्वा पुनश्च तरुणो भवेत् ॥ ४७३ ॥
 एतेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 मूले सिक्ताः प्ररोहन्ति सनालकृदपल्लवाः ॥ ४७४ ॥
 अप्रसूता च या नारी सम्यक् पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥ ४७५ ॥
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चापि संसृष्टान् सान्निपातिकान् ॥ ४७६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयत्येव तैलमेतत् प्रयोजितम् ।
 पूर्वस्माद्विशिष्टतरं गन्धहस्तीति लक्षणम् ॥ ४७७ ॥

इति गन्धहस्तीप्रसारिणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्यांश्च अश्वगन्धाशतं तथा ॥ ४७८ ॥
 केतकीनां शतस्रैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाळ्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥ ४७९ ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ।
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ॥ ४८० ॥
 सुव्यक्तनारणालेन दधिमस्त्वाढकेन च ।
 क्षीरशुक्लेषु निर्यासं छागमांसरसेन च ॥ ४८१ ॥
 तैलं द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ।

द्रव्याणि यानि पेयाणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ४८२ ॥

भक्ष्यातकं नतं शृण्वी चित्रकं पिप्पली शटी ।

वचापृक्षाप्रसारिख्यः पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४८३ ॥

देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ।

कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी वीरचन्दनशारिवाः ॥ ४८४ ॥

कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ।

कर्पूरकन्दुरुनिशालवङ्गध्यामसैन्धवम् ॥ ४८५ ॥

कङ्कोलनलिका मुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ।

शटीहरेणुशैलेय श्रीवासञ्च कशेरुकम् ॥ ४८६ ॥

त्रिफलाकच्छुराभीरु सरलापद्मकेसरम् ।

प्रियङ्गुश्रीरजलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥ ४८७ ॥

दशमूलाश्वगन्धा च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

आयसे वाथ ताम्रे वा सुट्टदे मृण्मयेऽपि वा ॥ ४८८ ॥

प्रयोगः षड्विधश्चापि रोगार्त्तानां विधीयते ।

अभ्यङ्गात् त्वगतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥ ४८९ ॥

भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान्नस्यादूर्ध्वं गतांस्तथा ।

आमाशयगते वस्तिर्निरूहः सर्वकायिके ॥ ४९० ॥

एतच्च वडवाश्वानां किशोराणां यथामृतम् ।

एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥ ४९१ ॥

अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।

सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥ ४९२ ॥

वृद्धोऽप्यनेन पीतेन पुनश्च तरुणो भवेत् ।

अप्रसूता च या नारी सा पीत्वापि प्रसूयते ॥ ४९३ ॥

अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ।

अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् श्लैष्मिकानपि ॥ ४९४ ॥

सन्निपातसमुत्थांस नाशयेत् क्षिप्रमेव च ।

एतेनाभ्यकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ॥

पुष्टिवर्णबलञ्चाशु तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥ ४८६ ॥

इति षष्ठादशतकं प्रसारणीतैलम् ।

शरत्सुसम्पक्कसुजातसारप्रसारणीमूलशतं विशुद्धम् ।

दशैव मूलानि बलाश्वगन्धा शतावरीसाहचरं श्वर्दष्टा ॥ ४८७ ॥

रास्नात्मगुप्तामृतवृश्चिकानां

शतं शतञ्चापि सुकुट्टितञ्च ।

पृथक् पृथक् त्वादकसन्मितानां

कुलत्थकोलांस यवांस दद्यात् ॥ ४८८ ॥

द्रोणैस्तु षड्भिर्विपचेज्जलस्य द्रोणावशेषेषु पचेच्च तत्र ।

तैलादकं मांसरसादकञ्च दध्यादकं क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ४८९ ॥

शुक्तादकं मूलरसादकञ्च मस्त्वादकञ्चादककाष्ठीकञ्च ।

द्रव्यैः समैरर्धपलांशिकैश्च सुसूक्ष्मपिट्टैर्दृष्टिं प्रयत्नात् ॥ ५०० ॥

रास्नाशताह्वाऽगुरुदारुयुक्तं मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं नताब्दम् ।

मांसौवचासैन्धवचित्तकञ्च क्षारं यवानां सरलं कृमिघ्नम् ॥ ५०१ ॥

आरुष्करं पुष्करमूलकुष्ठं सपिप्पली पिप्पलीमूलचव्यम् ।

मेदायुगञ्चार्धभका वुभौ च काकोलियुग्मं मरिचं त्वगैलम् ॥ ५०२ ॥

शृङ्गीशटी व्याघ्रनखं सचोचं पृक्षागजाह्वा मदनं सशुण्ठी ।

सकेशरं चन्दनपत्र चोरं त्रिकण्टशृङ्गाटककोलकञ्च ॥ ५०३ ॥

ऋद्धिं सहृद्धिं रजनीमृणालं

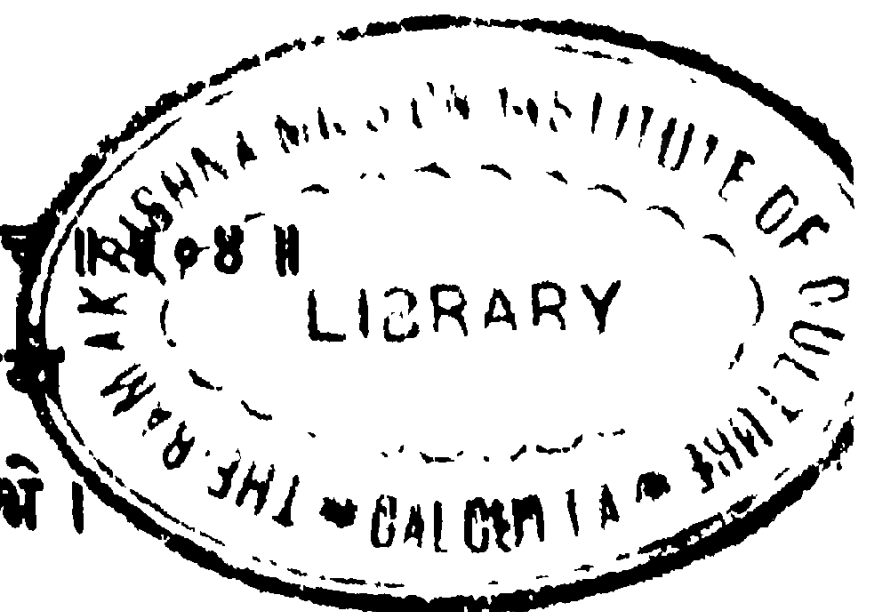
यवान्यजाजीत्वजमोदकञ्च ।

पञ्चाशतन्तानधिकांसतुर्भिः

क्षिप्वा विपाच्यं मृदुनाग्निना च

सम्पूज्य विप्रान् भिषजोऽवताम्य

शान्तिं तथा स्वस्थवधार्थं कुम्भे ।

क्षिप्त्वा च सम्यूज्य गृही सुगुप्ते
तत् स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ॥ ५०५ ॥

यान्यान्विकारान्विनिहन्ति युक्तं
नियुज्यते यत्र तथा निबोध मे ।

ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च
सङ्कोचितस्नायुशिराश्च कुक्षाः ॥ ५०६ ॥

गतिप्रनष्टा विनताश्च खञ्जाः
सन्ध्यस्थिसम्पीडितभग्नगात्राः ।

मन्यासु पृष्ठे भुजकण्ठकट्यां
स्तम्भं नृणां मारुतजं निहन्ति ॥ ५०७ ॥

एकाङ्गसर्वाङ्गजमप्यशेषं
वातं जयेददितशोथकण्डूः ।

स्तम्भं जयेच्चापकृताभिधानं
वाह्यान्तरायामहनुग्रहश्च ॥ ५०८ ॥

ये वातसंग्राह्यतिजर्जिताङ्गा-
विस्लिष्टजान्वस्थिकटीकपालाः ।

सन्धिच्युताः स्तब्धतमः शिराश्च
भवन्ति सर्वेऽपि पुनर्नवास्ते ॥ ५०९ ॥

स्नायुस्थिसन्ध्यरुगवातशूलं
शिरोभवं गात्रभवं निहन्ति ।

कर्मायथार्थप्रभवश्च शूलं
सर्वाङ्गमेकाङ्गगमाशु हन्ति ॥ ५१० ॥

स्त्रीणाञ्च योन्युद्भववस्तिशूलं
क्रुधेन वातेन च रक्ताजश्च ।

पुंसाञ्च शुक्रव्ययमागते च
शूलं तथा मेढ्रगतं निहन्ति ॥ ५११ ॥

क्षीणेन्द्रिया ये विकलाश्च गद्गदाः
 स्मृत्या विहीनाः पुनरुक्तवाचः ।
 निरुद्धवाचस्त्वथ कश्मला ये
 स्त्रियश्च याः स्युः प्रजया विहीनाः ॥ ५१२ ॥
 दुष्टेन्द्रिया ये पुरुषाश्च तेषां
 प्रसारणी चैव हिता क्रियासु ।
 विशोधयेदार्त्तवशुकदोषान्
 प्रजाकरो स्यात् स्मृतिदा प्रदिष्टा ॥ ५१३ ॥
 प्रत्याधानाधानमाहार्त्तिकोष्ठं
 जृम्भोद्धारं कर्णनादं क्षतञ्च ।
 वातोन्मादं वातजापस्मृतिञ्च
 शाखावातं गृध्रसीं चापि हन्ति ॥ ५१४ ॥
 रोगान् जयेद्वातभवानशीतिं
 मिश्रांस्तथा वातकफोद्भवांश्च ।
 सेवन्ति ये शूलजितां प्रसारणीम्
 अभ्यङ्गपानाशननस्यवस्तिभिः ॥ ५१५ ॥
 भवन्ति ते चाप्यजिताः सदामयैः
 विष्णुर्यथाभूदजितः सुरारिभिः ॥ ५१६ ॥
 अजिता नामतः ख्याता वातरोगैर्न जीयते ।
 क्षीणजर्जरिताङ्गानां वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥ ५१७ ॥
 प्रसारयति चाङ्गानि तेन प्रोक्ता प्रसारणी ।
 अभ्यङ्गैस्त्वग्गतं हन्ति पाने नाडीगतं तथा ॥ ५१८ ॥
 भोजनेन तु कोष्ठस्थान्नस्येनोर्ध्वगतान् गदान् ।
 अधोगान्वस्तिदानेन सर्वान् हन्ति प्रसारणी ॥ ५१९ ॥
 सकलभुवनरोगानुग्रवीर्यान्निहन्ति
 प्रतिहतविषमाम्नीरूपसम्पत्स्वभावः ।

उपचितसमगात्रः कान्तिलावण्ययुक्ता

भवति च बलवान् वा जाठरेष्मौ प्रदीप्ते ॥५२०॥

तुरगजवसमं स्याद् गृध्रदृष्टिर्वपुषान् ।

श्रुतिमयूरसमं स्याद्धारयेत् विश्रुतञ्च ॥

स्मृतिमतिधृतियुक्तः स्पष्टवाक् हृष्टचित्तः ।

स्फुटपटुगुणयुक्तः शुद्धशुक्रः प्रजावान् ॥ ५२१ ॥

विषगदविनिहन्ता यद्वदेवादरः स्यात् ।

पवनगदनिहन्ता तद्वदेवाशु दृष्टिः ॥

अमृतमिव सुराणां नागराजं सुधैव ।

भवति च पुरुषाणां तद्वदेतद्धि तैलम् ॥ ५२२ ॥

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागराख्या बला तथा ।

नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्या भागतो द्विगुणा मता ॥ ५२३ ॥

इति अजितप्रसारणीतैलम् ।

रसोनकल्कस्वरसेन सिद्धं तैलं पचेद्यस्त्वनिलामयार्तः ।

नस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्थौ विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ ५२४ ॥

इति रसोनतैलम् ।

बालमूलकमापीड्य तैलं दध्यन्लकाञ्चिकम् ।

क्षोरञ्चैवाढकं दद्यात्पचेत्कल्कैः पलोष्मितैः ॥ ५२५ ॥

रास्नाभस्नातकं शिग्रु सैन्धवं गजपिप्पली ।

बला चातिबला शुण्ठी पिप्पली चित्रकं वचा ॥ ५२६ ॥

श्वदंष्ट्रा चेति तत्पक्वं वातश्लेष्मामयापहम् ।

ब्रध्मगृध्रसिपङ्गुत्वं खञ्जं वै सापतानकम् ॥ ५२७ ॥

कट्यूरुस्तम्भनं शोषं पर्वस्तम्भप्रकम्पनम् ।

हन्याद् गुल्मञ्च वातोत्थं बलवर्णान्निवर्धनम् ॥

बन्ध्यानां पुत्रदञ्चैव तैलमूलकसाङ्गयम् ॥ ५२८ ॥

इति मूलकाद्यं तैलम् ।

दशमूलं बला राक्षा चाश्वगन्धा पुनर्नवा ।
 गुडूचैरण्डपूतीकभार्गीदृषकरोहिषम् ॥ ५२९ ॥
 शतावरी सहचरा काकनासा पलोन्मिता ।
 यवमाषातसीकोल कुलत्थाः प्रसृतोन्मिताः ॥ ५३० ॥
 चतुर्दोणेऽश्वसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन तु ।
 तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पचेच्छनैः ॥ ५३१ ॥
 अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।

इति दशमूलाद्यं तैलम् ।

शतं पक्वाऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।
 विस्राव्य विपचेत्तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५३१ ॥
 कल्कैर्मृणालशालूक विसकिञ्जल्कमालती ।
 पुष्पैर्झीवेरमधुक शारिवा पद्मकेसरैः ॥ ५३३ ॥
 मेदा पुनर्नवा द्राक्षा मञ्जिष्ठावृहतीद्वयैः ।
 एलैलबालुत्रिफला मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥ ५३४ ॥
 पक्वं रक्ताश्रयं वातरक्तपित्तमसृग्दरम् ।
 हन्यात्पुष्टिबलं कुर्यात् कृशानां मांसवर्धनम् ॥ ५३५ ॥
 रेतो योनिविकारघ्नं व्रणशोथापकर्षणम् ।
 खण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५३६ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
 तैलप्रस्थं पचेदेभिः समस्तैर्गोमयाग्निना ॥ ५३७ ॥
 शतावरी सांशुमती पृश्निपर्णीबलाद्वयम् ।
 अश्वगन्धा च विष्वक्च श्वदंष्ट्रा पौण्ड्रकं तथा ॥ ५३८ ॥
 निष्काथ्य मूलमेतेषां तस्मिंस्तैले विनिक्षिपेत् ।
 शतपुष्पादेवदारुमांसी शैलेयकं बला ॥ ५३९ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठ मेलाचांशुमती वचा ।

वृद्धिजीवककाकीलि मेदामधुकमुत्पलम् ॥ ५४० ॥

सर्वमेतत्समाहृत्य कर्कुरक्षसमन्वितैः ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥ ५४१ ॥

अङ्गशूलं शिरःशूलं मेहदण्डापतानकम् ।

वातरक्तं सदाहृच्च वातपित्तार्दितं गदम् ॥ ५४२ ॥

शोथपाण्डुमयप्लीह कामलागरगृध्रसीः ।

योनिशूलमसृग्दोष माधानं विनिहन्ति च ॥ ५४३ ॥

क्षीणशुक्रौजसां पुंसां शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ।

शतावरीतेलमिदं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ५४४ ॥

इति शतावरीतेलम् ।

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।

स्वेदोऽग्निना निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥ ५४५ ॥

रसः पयांसि भोज्यानि स्वादुल्लवणानि च ।

वृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ५४६ ॥

हनुस्तम्भादिताक्षेप पक्षघातापतानकाः ।

कालेन महता वाता यत्नात्सिद्ध्यन्ति वा न वा ॥ ५४७ ॥

नवान् बलवतश्चैतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ५४८ ॥

विसर्पदाहरुक्सङ्ग मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ।

क्षीणमांसबलं वाता हन्युः पक्षवधादयः ॥ ५४९ ॥

क्षीणं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाधाननिपीडितम् ।

रुजार्तिमन्तश्च नरं वातव्याधिविनाशयेत् ॥ ५५० ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्धीनरोगः समाः शतम् ॥ ५५१ ॥

अथ अर्दितनिदानमाह ।

उच्चैर्वाहरतोऽत्यर्थं स्वादतः कठिनानि च ।

हसतो जृम्भतो भारा द्विषमाच्छयनासनात् ॥ ५५२ ॥

शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिगः ।

अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥ ५५३ ॥

वक्त्रं भवति वक्त्राङ्गं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।

शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ५५४ ॥

ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना ।

तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥ ५५५ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्च स्याद्विधं तत् समासतः ।

लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्ग्रहः ।

ओष्ठयोः श्वयथुः शूलमर्दिते वातजे भवेत् ॥ ५५६ ॥

पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ।

गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके ॥ ५५७ ॥

भाविनो लक्षणं तस्य वेपथुर्नेत्रमाविलम् ॥ ५५८ ॥

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।

न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५५९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलवस्ति च ।

उपनाहाश्च शस्यन्ते नावनं वस्तयोऽर्दिते ॥ ५६० ॥

दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।

बलया पञ्चमूलं वा क्षीरं वातात्मके हितम् ॥ ५६१ ॥

मांसपिष्टकृतं जग्धा नवनीतेन सोऽर्दिती ।

क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥ ५६२ ॥

वस्तावभ्यङ्गनस्ये च स्वेदयेत्तत्परः पुमान् ।

पिबेदुपरि भुक्त्वाज्य मर्दितं स व्यपोहति ॥ ५६३ ॥

अर्दिते पित्तजे शीतान् स्नेहांश्चैव विनिर्दिशेत् ।

घृतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकस्तथैव च ॥ ५६४ ॥

जिह्वीभूताननो मूको दाहवान्योऽर्दितौ भवेत् ।

कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् ॥ ५६५ ॥

शिरसो रेचनं कार्यं द्रव्यैः पित्तहरैस्तथा ।

सतीक्ष्णस्यपानेन पुराणस्यैव सर्पिषः ॥ ५६६ ॥

श्लेष्मभागे क्षयं नीते वृंहणैः समुपाचरेत् ।

अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनं सम्प्रशस्यते ॥ ५६७ ॥

दाहेन च समायुक्ते शिरसा रक्तमोक्षणम् ॥ ५६८ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।

तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं हृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ॥ ५६९ ॥

दशमूलैरसक्षीर जीवनीयविपाचितम् ।

तैलं हन्त्यर्दितं तस्य पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५७० ॥

इति दशमूलाद्यं तैलम् ।

सदृणमहापञ्चमूलमाहृत्य, द्विगुणोदके क्षीरे निष्काथ्य, क्षीरावशिष्टमवतार्य, विस्राव्य, तैलप्रस्थेन सहोन्मिश्र्य, पुनरग्नावधिशृत्य, विपाचयेत्, ततस्तेलानुगतमवतार्य, शीतोभूतमश्नीयात्, तदेतत् क्षीरतैलम् अर्दितानां पानादिषु प्रयोज्यम् । इति क्षीरतैलम् ।

वातव्याधिविधानं मिहकुर्याद्विचक्षणः ।

अथ गृध्रसीनिदानम् ।

स्फिक्पायूरुकटौष्ठ जानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसीस्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति सन्दते मुहुः ।

वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ॥ ५७१ ॥

वातजायां भवेत् तोदो देहस्यातीव वक्रता ।

जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम् ॥ ५७२ ॥

वातश्लेष्मोद्गवायान्तु स्तैमित्यं वज्रिमार्दवम् ।

तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ५७३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वत्राकर्षणं कूर्याद्भूषदीपनपाचनम् ।
 तप्ततैलेष्टकास्वेदमर्दनं चोपनाहनम् ॥ ५७४ ॥
 गृध्रस्यामत्सरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा ।
 ज्ञात्वा निरामदीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥ ५७५ ॥
 आदौ वस्तिविधिं कुर्याद्यावद्दूर्घं न शुद्ध्यति ।
 स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येव हुतं यथा ॥ ५७६ ॥
 दशमूलीबलारास्त्रा गुडूचीविश्वभेषजम् ।
 पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ५७७ ॥

इति रास्त्रादशमूलम् ।

पञ्चमूलीकषायन्तु सुखोष्णं त्रिवृतायुतम् ।
 गृध्रसीं गुल्मशूलञ्च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५७८ ॥
 द्वित्रिस्थानेषु गृध्रस्यां शिरां प्रच्छन्नवेधिताम् ।
 गुञ्जाकल्केन लिप्त्वा च सद्यस्त्यजति वेदनाम् ॥ ५७९ ॥
 यद्येवं तथापि ग्रन्थान्तरमवलोकनीयम् ।
 तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
 मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ५८० ॥
 तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्गं रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।
 कट्यूरुपृष्ठत्रिकगुल्मशूलं गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ ५८१ ॥
 विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
 तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ५८२ ॥
 पञ्चमूलीकषायन्तूरुवुतैलत्रिवृद्युतम् ।
 गृध्रसीगुल्मशूलञ्च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५८३ ॥
 भेषशृङ्गीविडङ्गानि श्वदंष्ट्रा चाश्वगन्धजम् ।
 एरण्डमूलविल्वञ्च वृहतीकण्टकारिका ॥ ५८४ ॥

कषायोरुवुकोपेतः पीतो वङ्गवस्त्रजम् ।
 शूलं गृध्रसीजं हन्ति चिरकालानुबन्धि वा ॥ ५८५ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।
 दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ५८६ ॥
 सिंहास्यशुण्ठीकृतमालकानां पिबेत्कषायं रुवुतैलमिश्रम् ।
 यो गृध्रसीनष्टगतिश्च सुप्तः स वीतरुक् स्यात्तु किमत्र चित्रम् ॥ ५८७ ॥
 अश्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डफलमिश्रिताम् ।
 यवागूं गृध्रसीखिन्नः शीघ्रमाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ५८८ ॥
 बृहन्निम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेषितम् ।
 पीतं तन्नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ५८९ ॥
 शेफालिकादलैः काथो मृद्वग्निपरिपाचितः ।
 दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रश्च संहरेत् ॥ ५९० ॥
 तगरस्य शिफां सार्द्धं पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
 रिङ्गणानिलरोगस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५९१ ॥
 शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्ट्वाभ्यां पायसं पचेत् ।
 भक्षितं तत्कटीशूलं गृध्रसीं हन्त्यसंशयम् ॥ ५९२ ॥
 वापनादिक्रियायोगैर्यदि शान्तिं न याति सा ।
 तदा कर्त्तव्यमेवन्तु व्यधनादि चिकित्सकैः ॥ ५९३ ॥
 गृध्रस्यात्तस्य जङ्घायां स्नेहस्वेदे कृते भिषक् ।
 पङ्ग्रां समर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५९४ ॥
 अवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुद्रतां ग्रन्थिं कण्डरायां व्यधेच्छिराम् ॥ ५९५ ॥
 तां शस्त्रेण विदार्याशु सवालाङ्गुरसन्निभाम् ।
 समुद्धृत्याग्निना दग्धा लिम्बेद्यष्ट्याह्वचन्दनैः ॥ ५९६ ॥
 बिध्याच्छिरामेव वस्त्रेरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
 यदि नोपशमं गच्छेद्दृष्ट्यादकनिष्ठिकाम् ॥ ५९७ ॥

राक्षायास्तु पलश्लेकां पञ्चकर्षाणि गुग्गुलीः ।

सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ५८८ ॥

इति राक्षादिगुग्गुलुः ।

पथ्याविभीतामलकी फलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पलं कषाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥ ५८९ ॥

अर्द्धावशेषं कथितं कषायं भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लोहे ।

अमूनि पश्चादवतार्य दद्यात् द्रव्याणि सञ्चूर्य पलार्धकानि ॥ ६०० ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥ ६०१ ॥

निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगां-

स्तद्व्याधितान् गृध्रसिखञ्जितांश्च ।

प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्वकण्डूमपि वातरक्तम् ॥ ६०२ ॥

पथ्याह्वयो गुग्गुलुरेष नाम्ना

ख्यातः क्षिती चाप्रमितप्रभावः ।

बलेन नागेन्द्रबलं मनुष्यं

जवेन कुर्याद्वयतुल्यवेगम् ॥ ६०३ ॥

आयुः प्रकर्षं विदधाति सद्यः

चक्षुर्बलं पुष्टिकरो विषघ्नः ।

क्षतस्य सन्धानकरो विशेषात्

रोगेषु शस्तः सकलेषु चैव ॥ ६०४ ॥

इति पथ्याद्यी गुग्गुलुः ।

पचेद्दृताढकं क्वाथे लशुनस्याढकोद्भवे ।

कर्षं चव्याग्निकृष्णानां पलिके विश्वहिङ्गुनी ॥ ६०५ ॥

लवणांश्च पृथक् पिष्ट्वा पलार्धं चान्धवेतसम् ।

गृध्रसीवातरुम्भुस्य पक्षाघातनिवारणम् ॥ ६०६ ॥

इति खड्गनाथं घृतम् ।

वाजिमन्धावलाविल्व दशमूलाखुसाधितम् ।

गृध्रस्यां तैलमैरण्डं परं वस्तौ प्रयोजयेत् ॥ ६०७ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शिशपात्वक् तुलां क्षुप्तां जलद्रोणद्वये पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टञ्च पूतं लेहञ्च कारयेत् ॥ ६०८ ॥

पायसं सहविष्यान्नं तत्कर्षेण च मिश्रितम् ।

भक्षयेदेकविंशहं गृध्रसीनाशनं परम् ॥ ६०९ ॥

हे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।

हे हे भक्ष्यातकास्थीनि विंशतिर्हे तथाढके ॥ ६१० ॥

आरणालात्पचेत्प्रस्थं तैलस्यैरण्डजस्य च ।

गृध्रस्यूरुग्रहांश्चापि सर्ववातविकारनुत् ॥ ६११ ॥

इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।

श्वदंष्ट्रा स्वरसं तैलं क्षीराढकसमन्वितम् ।

शृङ्गवेरपलान् पञ्च विंशद्दुडपलानि च ॥ ६१२ ॥

सिद्धमेकत्र तत्तैलं गृध्रस्यां पादकम्पने ।

कटौपृष्ठग्रहे शोथे शस्तं वातविकारिणाम् ॥ ६१३ ॥

बन्ध्यानां गर्भजननं रेतोदोषापकर्षणम् ।

वस्तौ पाने हितञ्चैव विशेषात् मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ ६१४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः वातव्याधिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वातरक्तनिदानमाह ।

लवणाम्लमधुक्षारस्निग्धोष्णजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलथमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।

दधारणालसौवीर शुक्रतक्रसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध दिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां दुःखितानाञ्च कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

हस्तश्रोत्रैर्गच्छतश्चाश्रुतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य ।

कृतस्त्रं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोक्षीयते तु ॥ ४ ॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं नवा काश्यं स्पर्शाक्षत्वं क्षतेऽति रुक् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिङ्कोद्गमः ॥ ६ ॥

जानुजङ्घोरुकव्यंस हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥

कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासक्तत् ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

वाताधिकेऽधिकं तत्र शूलं स्फुरणं तोदनम् ।

शोथस्य रुक्षकृष्णत्वं श्यावतादृष्टिहानयः ॥ ९ ॥

धमन्यङ्गुलीसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतद्वेषानुपशयो स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥

रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रचिमिचिमायते ।

स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ ११ ॥

पित्ते विदाहः सम्प्लोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

स्पर्शक्षमत्वं रुग्दाहः शोफः पाको भ्रूयोष्णता ॥ १२ ॥

कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्व शीतता ।

कण्डूर्मन्दा च रुग्दन्ते सर्वलिङ्गश्च सङ्करे ॥ १३ ॥

उपद्रवैर्यच्च जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ।

प्राक् स्थित्वा पाणिपादेषु कृत्स्नदेहं विसर्पति ॥ १४ ॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचित् हस्तयोरपि ।

आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनसर्पति ॥ १५ ॥

आजानुस्फुटितं यच्च भिन्नं प्रसृतञ्च यत् ।

वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १६ ॥

अस्वप्नारोचकश्वास मांसकोथशिरोग्रहाः ।

सम्पूच्छा मन्दरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥ १७ ॥

ह्रिकापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्तमाः ।

अङ्गुलीवक्रतास्फोट दाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ १८ ॥

एतैरुपद्रवैर्युक्तो मोहेनैकेन चापि यत् ।

तमसाध्यमिति प्राहुर्वातरक्तं विचक्षणाः ॥ १९ ॥

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २० ॥

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं रक्तयेदायुं यथादोषं यथा बलम् ॥ २१ ॥

उग्राङ्गदाहतोदेषु जलोकाभिविनिर्हरेत् ।

तुम्बीशृङ्गैश्चिमिचिमा कण्डूरुग्वेदनान्वितम् ॥ २२ ॥

प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशदेशान्तरं व्रजेत् ॥ २३ ॥

अङ्गे ग्लाने तु न साध्यं रुद्धं वातोत्तरञ्च यत् ।

गम्भीरं श्लेययुं स्तम्भं कम्पग्लानि शिरामयान् ॥ २४ ॥

ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक् क्षयात् ।

खट्वादीन् वातरोगाश्च मृत्युं वात्यवशेषितम् ॥ २५ ॥

कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन क्षिग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ।

विरेचयेच्च पित्तादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ॥ २६ ॥

रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्वैदिकम् च ॥

न हि वस्तिसमं किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २७ ॥

वाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाह्नयैः ।

विरेकाऽस्थापनस्नेहपानैर्गन्धैरमाचरेत् ॥ २८ ॥

टिवास्त्रप्रां श्रमं तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।

कटूणां गुर्वभिष्यन्दि लवणान्तं विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

पुराणयवगोधूमा नीवाराः शालिषष्टिकाः ।

भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किराः प्रतुदा क्षिताः ॥ ३० ॥

आढक्य खणका मुद्गा मसूराश्च मकुष्ठकाः ।

सूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ३१ ॥

सुनिषसकवेत्राग्रं काकमाची शतावरी ।

वास्तूकोपोदकीशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ३२ ॥

घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्मग्राय दापयेत् ॥ ३३ ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।

सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ३४ ॥

हितं गोधूमचूर्णैर्वा छागक्षौरघृतप्लुतैः ।

लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३५ ॥

क्षौरपिष्टातसौलेपाद्वर्द्धमानफलेन वा ॥ ३६ ॥

रभे शताह्वे मधुकं बला च प्रियालकश्चापि कशीरकश्च ।

घृतं विदारी च सितोत्पलश्च युष्मन्नात्रदेहं पवने सरक्ते ॥ ३७ ॥

प्राज्ञागुडूचीमधुकं पले द्वे सजीरकं सार्धपकं पयश्च ।

घृतं सुसिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलाक्तं प्रणुदेत् प्रदेहम् ॥ ३८ ॥

प्राज्ञागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्कषायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृद्धिदारौक्षुरकः काथो वातास्रनाशनः ॥ ४० ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव वा ।

प्रभूतकालमासेवी मुच्यते वातशोणितात् ॥ ४१ ॥

अमृतानागरधान्यक कर्षत्वितयेन पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तवातं सामं कुष्ठान्यशेषेण ॥ ४२ ॥

वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या जग्ध्वा पिवेच्छिन्नरुहाकषायम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णमाजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

गुग्गुल्वमृतवृक्षीभिर्द्राक्षाः कालुङ्गरसेन वा ।

त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिका कोलसन्मिता ॥ ४५ ॥

भक्षयेन्मधुनाऽलोष्य शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् ।

पादस्फोटं महाघोरं स्फोटं सर्वाङ्गजञ्च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु ह्यसाध्यं वातशोणितम् ॥ ४६ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

माहिषं नवनीतन्तु फलिनीपरिमिश्रितम् ।

गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण लवणेन च ॥ ४७ ॥

तदेकत्र समालोष्य वक्त्रिणा तापयेच्छनैः ।

गात्रमुद्वर्तयेत्तेन देहस्फुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

ष्टतेन वातं सगुढा विबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च ।

वातास्रमुग्रं रुवुतैलमिश्रा शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥

सिंहास्य पञ्चमूल छिन्नरुहैरण्डगोलुरकाथः ।

एरण्डतैलरामठ सैन्धवचूर्णान्वितः पीतः ॥ ५० ॥

शमयति वातरक्तं तथामवातं कटीशूलम् ।

मूत्रपुरीषविबन्धं ब्रह्मविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्वहस्तावृषगोक्षुरकामृतानां
 मूलं बलेक्षुरकयोश्च पचेत्तु धीमान् ।
 वातामृगाश्च विनिहन्ति चिरप्ररुद्ध-
 माजानुगस्फुटितमूर्ध्निगतं तु धीमान् ॥ ५२ ॥
 पिप्पलीवर्धमानं वा सेव्या पथ्या गुडं न वा ।
 कोकिलाक्षामृता क्वाथे पिबेत् कृष्णां यथाबलम् ॥ ५३ ॥
 मधुकाद्विगुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।
 तद्यथाग्निबलं पेयं वातरक्तं रुजापहम् ॥ ५४ ॥
 त्रिफला निम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।
 वत्सादनी दारुनिशा कषायं नवकार्षिकम् ॥ ५५ ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
 कुष्ठं कपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ ५६ ॥
 पञ्चरक्तिकमाषेण कार्थ्योऽयं नवकार्षिकः ॥

इति नवकार्षिककाण्डः ।

कर्षादी तु पलं यावद्दद्याद्दशगुणं जलम् ।
 ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥
 विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
 शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 रक्तोत्तरं क्षीरघृतमधुकोशीरवारिभिः ।
 लेपनं शाल्मलीकल्कमाविक्षीरेण संयुतम् ॥ ५९ ॥
 सेचनं वा प्रकर्तव्यमाविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ।
 सहस्रशतधीतेन घृतेन रुधिरोत्तरे ॥ ६० ॥
 लेपनं शुष्कशीतेन घृतसर्जरसेन वा ।
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्त्राव्य लेपयेत् ॥ ६१ ॥
 तिलाः प्रियालं मधुकं विषं मूलञ्च वेतसाम् ।

सघृतः पयसा पिष्टः प्रलेपो रागदाहनुत् ॥ ४२ ॥

पित्तोत्तरे तु काश्मर्यद्राक्षाख्यधचन्दनैः ।

मधुकक्षीरकाकोली युक्तैः काथं सुश्रीतलम् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्ते पिबेन्नरः ॥ ४३ ॥

पटोलत्रिफलाभीरु गुडूची कटुरोहिणी ।

काथः पित्ताधिके शस्तः शर्करामधुसंयुतः ॥ ४४ ॥

वमनं मृदुनात्यर्थं स्नेहसेकैर्विलङ्घनम् ।

कोष्णाः सेकाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४५ ॥

तैलमूत्रसुरायुक्तैः परिषेकः सदा हिता ।

गौरसर्षपकल्केन प्रदेहो वातरक्तहा ॥ ४६ ॥

शिशुवरुणस्य कल्को धान्याम्लेनानिलार्त्तिजिल्लेपात् ।

भवति नवेति च कल्को न विधेयः सिद्धियोगेऽस्मिन् ॥ ४७ ॥

कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेप्यो वाजिगन्धातिलोद्भवः ।

लेपः सर्षपनिम्बार्कं हिंसाक्षारतिलैर्हितः ॥ ४८ ॥

गृहधूमवचाकुष्ठ शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्धातरक्ते चाथ कफोत्तरे ॥ ४९ ॥

अमृतं कटुकायष्टी शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ ५० ॥

धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा समाक्षिकम् ।

संसर्गे सन्निपाते च क्रियामन्यविमिश्रिताम् ॥ ५१ ॥

बलासतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।

काकोलीं क्षीरकाकोलीं राक्षां मृद्वीश्वं पेप्रयेत् ॥ ५२ ॥

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामक्षा दाहनाशनम् ॥ ५३ ॥

इति षष्ठाद्वयम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याचतुर्गुणे ।

क्षीरतुल्यं घृतं सिद्धं वातशोथितनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति मृतापरीक्षितम् ।

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ७५ ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महीषधम् ।

मृदग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ७६ ॥

ग्रामवातास्रवातादीन् कृमिकुष्ठव्रणानपि ।

अर्शांसि गुल्मांस्य तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥ ७७ ॥

इति अमृतादिघृतम् ।

अमृतास्वरसविपक्वं सर्पिस्तत्कल्कसाधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तमुत्तानं चावगाढञ्च ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयममृतादिघृतम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।

घृतप्रस्थं विपक्त्वा कल्कानष्टौ पलानि च ॥ ७९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृकुष्ठनाशनम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥ ८० ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतामधुकं द्राक्षा त्रिफलानागरं बला ।

वासारग्वधहृक्षीर देवदारुचिकण्टकम् ॥ ८१ ॥

कटुकासवरीकृष्णाकाशमर्यस्य फलानि च ।

रास्नाक्षुरकगन्धर्वहृददारुघनोत्पलैः ॥ ८२ ॥

कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपांचयेत् ।

धात्रीरससमो देयो वारित्रिगुणसंयुतः ॥ ८३ ॥

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञातं भोज्ये पाने च शस्यते ।

बहुदोषोत्थितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥ ८४ ॥

उत्तानं चापि मण्डीरं त्रिकण्णोरुजामुजम् ।
 क्रोष्टुशीर्षं महाशूले आमवाते सुदारुणम् ॥ ८५ ॥
 दाहरोगोपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।
 मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥ ८६ ॥
 एतान् सर्वास्त्रिहन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।
 सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ ८७ ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इति अमृताद्यं घृतम् ।

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८८ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्मतिमान् भिषक् ।
 कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ च यत् ।
 शतावरीवयस्था च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ ९० ॥
 अश्वगन्धा च मूलानि स्थिरा कटुकरोहिणी ।
 ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदे श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ ९१ ॥
 गुडूचीफलनीरास्ता वासकं चापि संहरेत् ।
 तदेकत्र समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ९२ ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु परिषेके च दापयेत् ।
 वातरक्तं सशोयाक्यं सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥ ९३ ॥
 खञ्जोरुस्तम्भवातञ्च रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 वातकृच्छ्रं बहुविधं गृध्रसीं वातकण्टकम् ॥
 नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ९४ ॥

इति महागुडूचीघृतम् ।

शारिवासर्जमस्त्रिष्टा यष्टीसिक्थैः पयोन्वितैः ।
 तैलं पक्त्वा प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं वातरक्तमुत् ॥ ९५ ॥

शारिवासर्जण्याश्च मधूष्णिष्टैः पयोन्वितैः ।

सिद्धमैरण्डतैलं वा वातरक्तारुजापहम् ॥ ८६ ॥

अपूतमयितस्त्रास्य पिण्डतैलस्य योगतः ॥ ८७ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।

क्षीरद्रोणन्तु ताभ्याश्च पचेत्तैलाढकं शनैः ॥ ८८ ॥

कल्कैर्मधुकमस्त्रिष्टा जीवनीयगणैस्तथा ।

कुष्ठैलागुरुमृद्वीका मांसीव्याघ्रनखं नखी ।

हरेणुश्चावणीव्योषं शताह्वा शृङ्गिशारिवा ॥ ८९ ॥

त्वक्पत्रा गुरुविक्राम्ना स्थिरा तामलकी तथा ।

नतं केसरक्रीवेरं पद्मकोत्पलचन्दनम् ॥ ९० ॥

सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।

सेव्यं वातास्रजान् हन्ति सर्वधात्वन्तराश्रितान् ॥ ९१ ॥

धन्यं पुंसवने स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।

खेदकण्डुरुजायास शिरःकम्पामयार्दितान् ॥ ९२ ॥

हन्याद् व्रणकृतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

गुडूचीमधुकं क्लृप्तपञ्चमूली पुनर्नवा ।

रास्त्रामैरण्डमूलश्च जीवनीयानि लाभतः ॥ ९३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं भवेत् ।

कोलान्विल्वयवाक्पाषाण् कुलुत्यांश्चाढकोन्मितान् ॥ ९४ ॥

काश्मर्याणाश्च शुष्काणां षोडशद्रोणवारिणि ।

साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणश्च शेषयेत् ॥ ९५ ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिष्टा त्रिपलिकाश्चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ ९६ ॥

पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिका ।

मक्षिष्ठार्धपलञ्चैव तस्मिन् सर्वयौनिकम् ॥ १०७ ॥

वातरक्ते क्षते क्षीणे भारते क्षीणरेतसि ।

वेपथौ क्षिप्तभग्नानां शस्तमेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

योनिदोषमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ।

हन्यात् पुंसवनञ्चैव तैलाग्रममृताङ्गयम् ॥ १०९ ॥

इति अमृताङ्गयं तैलम् ।

शुद्धां पचेन्नागवलां तुलान्तु जलार्मणे पादकषायसिद्धम् ।

पाच्यन्तु तैलाढकमत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितन्तु ॥ ११० ॥

नतं सयष्टीमधुकं सकल्कं दत्त्वा पृथक् पञ्चपलं विपक्वम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं वस्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ १११ ॥

दशाहयोगेन करोत्यरोगं पीतञ्च तैलोत्तममश्विजुष्टम् ॥

इति नागवलातैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।

दशपाकं भवेत्तेन वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११२ ॥

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्धनम् ।

रेतोयोनिविकारघ्नं मेतद्वातविकारनुत् ॥ ११३ ॥

इति दशपाकबलातैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरं समं पचेत् ।

सहस्रशतपाके वा वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११४ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रबोधनम् ।

जीवनं वृद्धं स्वर्ग्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ११५ ॥

बलातैलसहस्रेण तथा पाकसहस्रकम् ॥ ११६ ॥

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुक्ममूलञ्च तथा प्रगृह्य ।

दत्त्वा पलं षोडशकञ्च शुण्ठ्याः सङ्कुट्या सम्यग्विपचेद्वटेऽपाम् ॥

पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत्तु ।

परण्डतैलं कुडवं च दद्यात्तथा त्रिविधैर्गुणपलानि पञ्च ॥ ११७ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं वा ।
 पलद्वयं त्रुषणचित्रकाणि सिन्धूत्यभक्तातविडङ्गकानि ॥११८॥
 कर्षं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।
 चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्य्य शीते खादेन्नरः कर्षसमप्रमाणम् ॥१२०॥
 वातास्रजं वृद्धिगदश्च सर्वं जयत्यवश्यं त्वथ गृध्रसौष्ठ्व ।
 जङ्घोरपृष्ठत्रिकवस्तिजश्च तथामवातं प्रवत्तं जयेत्तु ॥ १२१ ॥

इति पुनर्नवागुग्गुलुः ।

चत्वारो माषका ह्रीने मध्यमेऽष्टौ च माषकाः ।
 श्रेष्ठे द्वादशकाः प्रोक्ताः वैद्यैर्विज्ञायते त्रिधा ॥
 संसरत्वादगुरुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १२२ ॥
 प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च ह्यर्धप्रस्थन्तु गुग्गुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १२३ ॥
 सर्वमेकत्र सङ्कुट्य काथयेत्त्वर्मणेऽभ्रसि ।
 पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ॥ १२४ ॥
 पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ।
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ १२५ ॥
 ततश्चार्धपलं चूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति ।
 कर्षन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १२६ ॥
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवीणो प्रक्षिपेद्बुधः ।
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा खादेत्कर्षप्रमाणतः ॥ १२७ ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।
 कुष्ठव्रणं प्रमेहंश्च सामवातं भगन्दरम् ॥ १२८ ॥
 आत्यवातश्च श्वयथुं सर्वानेतान् व्यपोहति ।
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥ १२९ ॥

इति अमृतागुग्गुलुः ।

द्विप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥ १३० ॥
 सर्वमेकत्र सङ्कुञ्च साधयेत्स्वर्मणेऽभ्यसि ।
 पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १३१ ॥
 दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वाफलत्रिकम् ।
 गुडचीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकार्षेपलोम्नितम् ॥ १३२ ॥
 त्रिवृता कर्षमेकस्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे चोष्णे क्षिपेत्तत्र त्वमृतां गुग्गुलुं परम् ॥ १३३ ॥
 ततो यथाबलं खादेदन्त्रपित्ती विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १३४ ॥
 कुष्ठव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।
 नाड्याढ्यवातं श्वयथुं हन्यात्सर्वामयांस्तथा ॥ १३५ ॥
 अश्विभ्यां निर्मितो ह्येष ह्यमृताद्यस्तु गुग्गुलुः ॥

इति अमृताद्यो गुग्गुलुः ।

चित्रकं त्रिफलानिम्ब पटोलमधुयष्टिका ।
 वराङ्गं केसरञ्चैव जीवन्ती चान्त्रवेतसम् ॥ १३६ ॥
 रामसेनकदार्व्यला मुस्ता पर्पटकं तथा ।
 तुल्यकं कटुका भार्गी चव्यं पद्मकदीप्यकौ ॥ १३७ ॥
 पिप्पलीमरिचं दन्ती शटी शुण्ठी सपुष्करम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं जीरकं देवदारु च ॥ १३८ ॥
 पद्मकं कटुकं रास्ना दुरालभामृता त्रिवृत् ।
 लतातुरुष्कतालीशी वृक्षान्नलवणत्रयम् ॥ १३९ ॥
 धान्यकं वाजमोदा च कारवी धातुमाक्षिका ।
 जातीफलं तुगाक्षीरी वाजिगन्धा च दाडिमम् ॥ १४० ॥
 कङ्कोलकमुशीरश्च द्विचारामलकं तथा ।
 एतानि पलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४१ ॥
 गिरिजस्य पलान्यष्टौ द्विपलञ्चैव गुग्गुलोः ।

प्रस्थमेकं सितायाश्च घृतस्य कुङ्कुमं तथा ॥ १४२ ॥
 गिरिजेन समं लोहं प्रस्थार्धं माक्षिकस्य च ।
 सर्वमेकत्र सन्मिश्र्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १४३ ॥
 वातव्याधिमूरुस्तम्भमर्दितं गृध्रसीं तथा ।
 विद्रधिं श्लीपदं गुल्मं पाण्डुरोगं हलीकमम् ॥ १४४ ॥
 क्षतक्षयमपस्मार मन्त्रवृद्धिश्च नाशयेत् ।
 अरोचकं पार्श्वशूलमुदरश्च भगन्दरम् ॥ १४५ ॥
 हृद्रोगशूलनुत्कम्पविषमज्वरनाशनम् ।
 वर्षोपयोगात् कुरुते बलीपलितनाशनम् ॥ १४६ ॥
 उरः क्षतश्च यात्रोगान् मुखरोगांश्च दारुणान् ।
 नाशयेद् गुटिकाश्चापि चूर्णं पाणितलोन्मितम् ॥ १४७ ॥
 विविधान्नानि भुञ्जीत यथेष्टञ्च यथासुखम् ।
 रसैर्मांसैश्च यूपैश्च क्षीरैर्द्राक्षां शुभां पिबेत् ॥ १४८ ॥
 मेधां सञ्जनयेद्दीप्तिं जीवेद्द्वर्षशतत्रयम् ।
 बन्ध्यानां पुत्रदा श्रेष्ठा शुक्रवृद्धिकरा परा ॥ १४९ ॥
 गुटिका भास्करी नाम्ना प्रोक्ता देवेन शम्भुना ।
 प्रमेहं रक्तपित्तञ्च सामवातमहाक्षयम् ॥ १५० ॥
 नाडीव्रणांश्च घोरांश्च ह्यपचोश्च प्रणाशयेत् ।
 श्वयथुश्च शिरोरोगं कामलाश्च नियच्छति ॥ १५१ ॥
 धात्विन्द्रियबलक्षीणो हतभो हतपौरुषः ।
 भवेदनेन युक्तो ना बलधातुपराक्रमैः ॥
 दृष्टिपुष्ट्या स युक्तश्च निर्विकारो निरामयः ॥ १५२ ॥
 अग्निदीप्तियुतो हृष्टो दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ।
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥
 कफरोगाश्च ये केचिद् दन्धजं सन्निपातजम् ॥ १५३ ॥
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति भास्करेण तमो यथा ।

रोगविद्राविणी प्रोक्ता गुटी सूर्यप्रभा मता ॥ १५४ ॥

इति सूर्यप्रभागुटिका ।

वरमहिषलोचनोदर सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥ १५५ ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुहा पलानि देयानि यत्नेन ।

विपचेदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन्मुहुर्यावत् ॥ १५६ ॥

अर्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।

अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेदयःपात्रे ॥ १५७ ॥

सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलप्रस्थे ।

त्रिफलाचूर्णार्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ १५८ ॥

कृमिरिपुचूर्णार्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृद्धन्थोः ।

पलमेकन्तु गुडूच्या दत्त्वा सञ्चूर्ण्य यत्नेन ॥ १५९ ॥

उपयुज्य चानुपानं यूपं क्षीरं सुगन्धिसलिलञ्च ।

इच्छाहारविहारी भैषज्यमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥ १६० ॥

तनुरोधि वातशोणित मेकजमथ हृन्मजं चिरोत्थितञ्च ।

जयति स्रुतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजीर्णं वा जानुजं वापि ॥ १६१ ॥

व्रणकामकुष्ठगुल्म श्वयथूदरपाण्डुमेहांश्च ।

मन्दाग्निञ्च विबह्वं प्रमेहपीडकांश्च नाशयत्याशु ॥ १६२ ॥

मततं निषेव्यमाणः कालवशाद्भवति सर्वगदान् ॥

अभिभूय जरादोषं करोति कैशोरकं रूपम् ॥ १६३ ॥

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं जलं तत्र षडाढकम् ।

गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥ १६४ ॥

इति कैशोरगुग्गुलः ।

अष्टौ पलान्यत्र पलद्वयायाः प्रस्थं पृथक् शुद्धफलत्रयस्य ।

दत्त्वा पचेत् द्रोणयुगे जलस्य पादावशेषे पुनरेव वैद्यः ॥ १६५ ॥

दन्ती त्रिवृत् वृषण वानरीणां
 विडङ्गमुस्ता त्रिफलासृतानाम् ।
 कन्दोपगन्धालुकमाणकानां
 सपारदानाञ्च सगन्धकानाम् ॥ १६६ ॥
 पलार्द्धमानप्रमितं सचूर्णं
 दद्याद्विपक्षे पुनरेव तत्र ।
 फलानि संचूर्ण्य च कातकानि
 सहस्रसंख्याकलितानि पश्चात् ॥ १६७ ॥
 खादेत्तु माषद्वितयं प्रतप्तं
 तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
 आम्रानिलं सन्धिगतं सशूलं
 शिरोगतं जानुकटिस्थितञ्च ॥ १६८ ॥
 शोषातिवृत्तिं विषमज्वरार्त्तिं
 प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।
 हन्यान्नराणाभिति सिंहनादो
 मेदो मरुच्छ्मैरुगदान् पुरोऽयम् ॥ १६९ ॥
 दाहोऽत्यन्तप्रवृत्तिर्वा विकारोऽल्पोऽपि चेद्बहुः ।
 तत्कृतस्तु तदा तत्र तक्रभक्षं हितं पिबेत् ॥
 उद्वर्त्तनं शीतजलस्नानञ्च शयनं तथा ।
 विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहनादे यतः सुधीः ॥ १७० ॥
 ज्ञात्वा बलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ।
 तोयारणालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुद्धयति ॥
 फलं कतकसंज्ञस्तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ १७१ ॥
 इति सिंहनादमुग्गुलुः ।

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
 सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥ १७२ ॥

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यक्षतः ।
 पाचयेत्पाकविद्वैद्यः पात्रे लोहमये दृढे ॥ १७३ ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्मिणं खल्वपक्वताम् ।
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ १७४ ॥
 कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च ।
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥ १७५ ॥
 मासादस्योपयोगेन जरापलितनाशनम् ।
 सर्पिस्तैलरसोपेत मञ्जीयाच्छालियष्टिकम् ॥ १७६ ॥
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
 वज्रेदीप्तिकरं पुंसां भाषितं दण्डपाणिना ॥ १७७ ॥
 अत्राहुस्त्रिफलाकाथं पृथक् त्रिपलसम्मितम् ।
 किञ्चिन्निर्याति चैरण्डस्नेहपाकेऽधिके खरे ॥ १७८ ॥

इति सिंहनादगुग्गुलः ।

धान्यतुम्बुरुशुण्ठीनां मांसकूष्माण्डमाषयोः ।
 गुडूच्या गुग्गुलोश्चैव प्रस्थं षोडशभिः पलैः ॥ १७९ ॥

अथ चन्द्रप्रभागुटिकामाह ।

क्षामिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बाः ।
 मागधिमूलं सुस्तं शटीवचाधातुमाक्षिकञ्चैव ॥ १८० ॥
 लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकर्णातिविषाः ॥ १८१ ॥
 कर्षांशिकान्येव समानि कुर्यात्पलायकं चाश्मजतु प्रदद्यात् ।
 निष्यत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥ १८२ ॥
 सिताचैतुष्कं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 पृथक् पलं चूर्णमथावपेक्ष चन्द्रप्रभेयं गुटिका विधेया ॥ १८३ ॥
 ज्वरातिसारग्रहणीविकारांश्चाग्नांसि निर्नाशयते षडैव ।
 भगन्दरान् कामलपाण्डुरोगान् नष्टस्य वज्रे कुरुते प्रदीप्तिम् ।

इत्थामयान् पित्तकाफानिखोत्थाव् नाडीगते मर्मगते ग्रन्थे च ।
 क्षतक्षये गृध्रसियन्मणोश्च मेहे गजाख्ये प्रदरे प्रयोज्या ॥१८५॥
 शुक्रक्षये चाश्मरिन्मूत्रक्षय्ये शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
 शम्भुं समभ्यर्च्य क्षतप्रसादं प्राप्ता गुटी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥१८६॥
 न पानभोज्ये परिहारमस्ति न शीतवातातपमैथुने वा ।
 भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानाप्यथ मस्तुना वा ॥१८७॥
 अजारसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथवा शीतजलानुधानम् ॥१८८॥
 शुक्रदोषान्निहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चैव विंशतिः ।

बलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १८९ ॥

इति चन्द्रप्रभागटिका ।

काले रवितापाट्ये चायःपात्रे शिलाजतु प्रवरम् ।
 त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहं विशुद्धं पुनः शुष्कम् ॥ १९० ॥
 दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।
 मधुकरसे गोमूत्रे त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १९१ ॥
 एकाहं क्षीरेण तु ततःपरं भावयेत्पुनः शुष्कम् ।
 सप्ताहं भाव्यं स्यात् काथेनैषां यथा लाभम् ॥ १९२ ॥
 काकोल्यो हे मेदे विदारियुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
 वृद्धियुगर्षभवीरामुण्डितकाजीवांशुमत्यश्च ॥ १९३ ॥
 रास्नापुष्करचित्तकदन्तीभकणाकलिङ्ग चव्याञ्च ।
 कटुकाशृङ्गीपाठा चैतानि पलांशुकानि कार्याणि ॥१९४॥
 अष्टगुणसाधितानां रसेन पादांशकेन भाव्यं स्यात् ।
 गिरिजस्यैवं भाविनः शुद्धस्य पलानि दशषड् वा ॥ १९५ ॥
 द्विपलञ्च विश्वधात्रीमागधिका कर्कटाख्यसरिचानाम् ।
 तुगाक्षीरीत्वग्नागदलैलानां मन्त्रयित्वा तु ॥ १९६ ॥
 गिरिजस्य षोडशपलैर्गुटिकाः कार्यास्ततोऽक्षतमाः ॥१९७॥
 ताः शुष्का बवकुम्भे आलीमुष्पाधिवारिणि स्थातव्याः ।

तासामेका काले पेया भक्ष्यापि वा सततम् ॥ १८८ ॥

क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवश्च मधुकशिशिरतोयानि ।

पालोक्ष गुणं तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥ १८९ ॥

सुजीर्णलघुपयोजाङ्गलनिर्यूहयूषभोजी स्यात् ।

सप्ताहं यावदतः परं भवेत्सर्वसामान्यः ॥ २०० ॥

भुक्तापि भक्षतेऽग्रं यदृच्छया नोदहेद्भयं किञ्चित् ।

निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारैः कामिभिश्चैव ॥ २०१ ॥

संवत्सरं प्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणित् प्रबलम् ।

बहुवार्षिकमपि गाढं वक्ष्माणं चात्स्ववातश्च ॥ २०२ ॥

स्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहाशः पाण्डुरोगहृद् हृणी ।

ब्रध्वमिगुल्मपीनसहिक्काकासारचिश्वासान् ॥ २०३ ॥

जठरं श्वितं कुष्ठं जाड्यं क्लैब्यं मदक्षयं शोषम् ।

उन्मादमपस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥ २०४ ॥

आनाहमतीसारं सासृग्दरकामलां प्रमेहांश्च ।

यक्कदर्बुदानि विद्रधिं भगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥ २०५ ॥

अतिकार्ष्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपि प्लीहगदञ्च निहन्ति ।

दंष्ट्राविषमपि चौग्रं गराणि चैषां बहुप्रकाराणि ॥ २०६ ॥

मन्त्रौषधप्रयोगानरिप्रयुक्तांस्तान्त्रिकास्तथा वाधाः ।

पाप्मा लक्ष्मीं चैयं शमयति गुटिका शिवा नान्नी ॥ २०७ ॥

बल्या वृथा धन्या कान्तिवर्णयशः श्रीकरी चैयम् ।

दद्यात् नृपसदृशतां जयति वार्दं मुखस्था सर्वम् ॥ २०८ ॥

प्रकृतिमेधासुसृति बुद्धिबलयुक्तस्तथा दृढशरीरः ।

पुष्ट्योजोवर्णेन्द्रिय तेजोबलसम्पदोपेतः ॥ २०९ ॥

बलिपलितरोगरहितो जीवेद्द्वै शरदां शतं स पुंषः ।

संवत्सरप्रयोगात् द्वाभ्यां तु शतानि चत्वारि ॥ २१० ॥

सर्वासयजिह्विहितं सुनिभिर्भक्त्या रसायनं रक्षस्वम् ।

शिवगुटिकेति रसायनसुक्तं गिरिशेन गणपतये ॥ २११ ॥

इति शिवसिद्धान्तात् वृद्धशिवगुटिका ।

तेषु यत्कृष्णमलघुं स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ।

गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं शिलाजतु ॥ २१२ ॥

शिलाजतुसमं द्रव्यं क्वाथ्यमष्टगुणे जले ।

पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन् कोष्णे विनिक्षिपेत् ॥ २१३ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्य तन्मानौषधं तोये ।

तन्निर्युहेऽष्टांशे भूयोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ २१४ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्त्रैः स्त्रैरेव क्वाथैर्भाष्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ २१५ ॥

इति शिलाजतुशुद्धिप्रकारः ।

शतावरी नागबला वृषद्वारकमुच्चटा ।

पुनर्नवामृताकृष्णा वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ॥ २१६ ॥

पृथग् दशपलान्येषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं समर्दयेद्बुधः ॥ २१७ ॥

स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।

घृतप्रस्थेन चालोह्यं त्रिसुगन्धिपलेन च ॥ २१८ ॥

खादेद्यथेष्टचेष्टान्नो यथा वह्निबलं नरः ।

वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥ २१९ ॥

वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।

हत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥ २२० ॥

योगसारामृतो नाम्ना लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्धनः ।

इति योगसारामृतः ॥

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्बु लवणं रसम् ।

दिवास्त्रप्रमभिस्त्रन्दि गुरुधान्यं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्गहितः वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ ऊरुस्तम्भनिदानमाह ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 जीर्णाजीर्णं तथायाससङ्क्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥
 सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
 सक्थस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
 तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तम्बौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दस्तैभित्यं तन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
 संयुक्तौ पादसदन कृच्छ्रोद्वरणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराण्यवातमथाऽपरे ॥ ५ ॥
 प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानस्तिमितता ज्वरः ।
 लोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
 वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्वरणं तथा ॥ ७ ॥
 जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वत् वा दाहवेदने ।
 पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
 संस्थाने पीडने गत्यां चालने वाप्यनीश्वरः ।
 अन्यनेयौ हि सम्भग्ना वूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
 यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहासृक् श्माववसनं वस्त्रिकर्म विरेचनम् ।
 वर्जयेदाण्यवाते तु यतस्तै स्तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं स्नेदलङ्घनरुच्यम् ।

ग्राममेदः कफाधिक्यात् माकृतं परिरक्षता ॥ १२ ॥

यस्यात्कफप्रशमनं न च माकृतकोपनम् ।

तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भिषजम् ॥ १३ ॥

सर्वो रुक्षः क्रमः कार्यं स्तत्रादौ कफनाशनः ।

पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिलाः क्रिया ॥ १४ ॥

भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ।

जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ १५ ॥

वायसीवास्तुकारिष्ट सुनिषण्णकमूलकैः ।

शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णशाल्योदनं भिषक् ॥ १६ ॥

रुक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिसूचकः ।

स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥

प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।

शरीरबलमग्निञ्च कार्य्येषा रक्षता क्रिया ॥ १९ ॥

सत्तारमूत्रस्वेदांश्च रुक्षाण्युत्सादनानि च ।

कुर्व्यादिह च मूत्राण्यैः करञ्जलसर्षपैः ॥ २० ॥

मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरकस्य वा भिषक् ।

पित्तुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ २१ ॥

क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।

गाढमुत्सादनं कुर्व्या दूरुस्तम्भे सवेदने ॥ २२ ॥

दन्ती द्रवन्तीस्वरस सर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।

तर्कारीसुरसा शिथु वचावत्सकनिम्बकैः ॥

पत्रमूलफलैस्तोयैस्तृणमुस्तेन सेचनम् ॥ २३ ॥

भस्मातकामृताशुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवा ।

पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणा ॥ २४ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं भस्मातकफलानि च ।

कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भादिमुच्यते ॥ २५ ॥

रास्नाश्यामाकपथ्या मरिचमिसिशिवा वेल्लकञ्चाश्वगन्धा ।

यासञ्छिन्नाजमोदासुमुखमतिविषा वृद्धदारीवृद्धत्यू ।

शुण्ठीतिक्तायवान्नी सहचरचविकैरण्डदार्याजकर्णा

ऊरुस्तम्भामवातं जठररुजकटिपृष्ठशूलान्त्रवृद्धिम् ॥

वातामश्वासशोथान् कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥ २६ ॥

ग्रन्थिकारुष्ककृष्णानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिबेत् ।

चव्ययासाग्निदारूणां कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ २७ ॥

त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहन् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ २८ ॥

लिङ्गाद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।

सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं कटुरणं नरः ॥ २९ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वा मांक्षिकेण गुडेन वा ।

ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ३० ॥

शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलैरसेन वा ॥ ३१ ॥

त्रिफलापिप्पलीमुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।

लिङ्गाद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः ॥ ३२ ॥

घृतं सौरेश्वरं दद्यादूरुस्तम्भे कफोत्तरे ।

दद्याच्छुण्ठीघृतं वापि वैश्वानरमथापि वा ॥

सैन्धवाद्यं हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥ ३३ ॥

कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीचं सरलं दारुकेसरम् ।

अजगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्धपं पचेत् ।

सर्चोप्रे मात्रया तद्वदूरुस्तम्भादितः पिबेत् ॥ ३४ ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूला नागरादष्टकट्वरम् ।
 तैलप्रस्थं समं दध्ना गृध्रस्यूतग्रहापहम् ॥ ३५ ॥
 सस्नेहं दधिसम्भूतं तक्रं कट्वरमुच्यते ।
 अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैलं सार्धपमिष्यते ॥
 पिप्पलीमूलशुण्ठयोश्च प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥ ३६ ॥

इति अष्टकट्वरं तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कुरुक्षेत्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ आमवातनिदानमाह ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
 स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामश्चाथ कुर्वतः ॥ १ ॥
 वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
 तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
 वातपित्तकफैर्भूयो दूषितो ह्यन्नजो रसः ।
 स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 जनयत्यग्निदौर्वल्यं हृदयस्य च गौरवम् ।
 व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥
 अजीर्णात् यो रसोजातः सञ्चितः संक्रमेण वै ।
 आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥
 युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
 स्तब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ६ ॥
 अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
 अपाकः शूनताङ्गानां मामवातस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥
 स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरसन्धिवु ॥ ८ ॥
 करोति स रजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
 सदोषो रजतेऽत्यर्थं व्याविष्ट इव वृश्चिकैः ॥ ९ ॥
 जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
 उत्साहहानिं वैरस्यं दाहश्च बहुमूत्रताम् ॥ १० ॥
 कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।
 तट्कुर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्बिबन्धनम् ॥ ११ ॥
 जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १२ ॥
 पित्ताक्षदाहरोगश्च सशूलं पवनानुगम् ।
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् ॥ १३ ॥
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो थाप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरैः शोथैः स कच्छः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
 विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयस्याममारुते ॥ १५ ॥
 रुक्षः स्वेदो विधातव्यो वालुकापुटकैस्तथा ।
 उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १६ ॥
 आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।
 पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १७ ॥
 शुष्कमूलकयूषस्तु यूषं वा पाञ्चमौलिकम् ।
 रसकं काष्ठीकं वापि शुण्ठीचूर्णावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 सौवोरं खिन्नवार्त्तिकं तथा तिक्तफलानि च ॥ १९ ॥
 वास्तूकशाकं सारिष्टं शाकं पौनर्नवं हितम् ।
 पटोलं गोक्षुरश्चैव वरुणं कारवेल्लकम् ॥ २० ॥
 यवान्नं कोरदूषान्नं पुराणं शालिषष्टिकम् ।
 खवकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्नातम् ॥ २१ ॥

हितं च यूषं कौस्तुभं काशायस्यशकस्य च ।
 रुच्यं दद्याद्यथा सात्म्यं मामवातहितं च यत् ॥ २२ ॥
 शतपुष्पा वचा विश्वं खदंद्वावरुणत्वचः ।
 पुनर्नवा सदेवाह्वा शटीमुण्डितिकाः समाः ॥ २३ ॥
 प्रसारणी च तर्कारी फलञ्च मदनस्य च ।
 शुक्तकाञ्चिकपिष्टाश्च सुखोष्णा लेपने हिताः ॥ २४ ॥
 अहिंसाकेसुकामूलं शिग्रुवल्मीकमृत्तिका ।
 मूत्रपिष्टैश्च कर्तव्यमुपनाहप्रलेपनम् ॥ २५ ॥
 चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः ।
 देवदारुवचामुस्ता नागरातिविषाभयाः ॥
 पिबेदुष्णाम्बुना नित्यमामवातस्य भेषजम् ॥ २६ ॥
 शटीशुण्ठभया चोग्रा देवाह्वातिविषामृता ।
 कषायमामवातस्य पाचनं रुच्यभोजनम् ॥ २७ ॥
 रास्नां गुडूचीमैरण्डं देवदारुमहौषधम् ।
 पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमञ्जगे ॥ २८ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
 कथितं वारि तत्प्रेय मामवातनिवर्हणम् ॥ २९ ॥
 शटी विश्वौषधी कल्कं वर्षाभूक्काथसंयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिबेज्जन्तु रामवातविनाशनम् ॥ ३० ॥
 रास्नामृतारग्वधदेवादारु त्रिकष्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्गेरुपार्श्वत्रिकपृष्ठशूले ॥ ३१ ॥
 आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।
 खादेद्वाप्यभया विश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ ३२ ॥
 चित्रकेन्द्रयवापाठा कटुकातिविषाभया ।
 आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ॥ ३३ ॥
 पुनर्नवामृताशुक्ली शताह्वाह्वदार्कम् ।

शटीमुष्णतिकाचूर्णमारुणाक्षेन पाययेत् ॥

आमवातं निहन्त्याशु गृध्रसीमुद्धतामपि ॥ ३४ ॥

इति पुनर्नवादि चूर्णम् ।

कर्षं नागरचूर्णस्य काष्ठीकेन पिबेत् सदा ।

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ ३५ ॥

पञ्चकोलकचूर्णम् पिबेदुष्णेन वारिणा ।

मन्दाग्निशूलगुल्मञ्च कफारोचकनाशनम् ॥ ३६ ॥

आमवातगंजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एव निहन्त्याशु ह्येरण्डस्नेहकेसरौ ॥ ३७ ॥

एरण्डतैलयुक्तां हरतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसी वृद्धार्दितो नियतम् ॥ ३८ ॥

आगग्बधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।

आमघ्नानि नरः कुर्यात् सायं भक्तावृतानि च ॥ ३९ ॥

अथ कटिग्रहलक्षणमाह ।

वायुः कठ्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्भुजम् ।

कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थिद्वयाश्रितः ॥ ४० ॥

तस्य चिकित्साश्चाह ।

शुण्ठीगोक्षुरकः काथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामे वाते कटौशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ४१ ॥

यवक्षारसमायुक्तो मूत्रकच्छविनाशनः ॥ ४२ ॥

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराभसा ।

कुक्षिवस्तिकटौशूले तैलमैरण्डसम्भवम् ॥ ४३ ॥

महौषधगुडूच्योस्तु काथं पिप्पलीसंयुतम् ।

पिबेदामे सरुकोष्ठे कटौशूले विशेषतः ॥ ४४ ॥

विशोधैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।

तत्पायसं कटौशूले गृध्रस्यां परमीषधम् ॥ ४५ ॥

शुष्कतरुवल्कलसहितं गोमूत्रं क्षापितं तु समाहम् ।
 द्विद्वयवायतपुष्पासैन्धवयुक्तेन तेनय ॥ ४६ ॥
 तत्पुटपक्वं हन्यात् कटीदजं दारुणं पुंसाम् ।
 आममेदोद्विभवान् विकारांश्चानिलोद्भवान् ॥ ४७ ॥
 अमृतानागरगोक्षुरमुष्णतिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ।
 मस्रवारनालपीतं सामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ ४८ ॥

इति अमृताद्यं चूर्णम् ।

राक्षैरण्यशतावरीसहचरादुःसर्गवासामृता-
 देवाद्वातिविषाभयाघनशटीशुण्ठीकषायः कृतः ।
 पीतः सोरुवृत्तैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले
 कयूरद्विकपर्शपृष्ठजठरे कोष्ठे च वातार्तिजित् ॥ ४९ ॥

इति सधुराक्षादिः ।

राक्षावातारिमुलञ्च वासकः सदुरालभः ।
 शटी दारुवला सुस्तं नागरातिविषाभया ॥ ५० ॥
 खट्वंष्ट्राध्याधिघातञ्च मिसिधान्यं पुनर्नवा ।
 अश्वगन्धामृताकृष्णा वृद्धदारुशतावरी ॥ ५१ ॥
 वचासहचरा चैव चविकावृद्धतीक्ष्णम् ।
 समभागान्वितैरेतैः राक्षात्रिगुणभागिकैः ॥ ५२ ॥
 कषायं पाययेत् सिद्धमष्टभागावशीषितम् ।
 शुण्ठीचूर्णसमायुक्तमाभाद्येन युतं तथा ॥ ५३ ॥
 अलम्बुषादिसंयुक्तमजमोदादिना तथा ।
 यथादोषं यथाध्याधि प्रक्षेपं कारयेद्विषक् ॥ ५४ ॥
 सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतेषु च ।
 कुण्ठके वामने चैव पक्षाघाते तथार्दितौ ॥ ५५ ॥
 जानुजङ्घास्थिपीडासु गृध्रस्याश्च हनुप्रदे ।
 प्रशस्तं वातरक्ते स्नातुं दस्तम्भे तथाऽर्शसि ॥ ५६ ॥

विश्वकोमुखाहृदोगविस्वीक्रीष्टुमीर्षके ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

पंसां मेद्रगते रोमे स्त्रीणां दग्ध्यात्मयेऽपि च ।

योषितां गर्भदं सुख्यं नास्ति विधित् पतःपरम् ॥ ५८ ॥

सर्वेषां पाचनानाम् तु ये षष्ठसि पाचनम् ।

महाराजादिको नाञ्जा प्रजापतिविनिर्मितः ॥ ५८ ॥

इति महाराजादिः।

रास्त्राविश्वविद्वद्भ्यानि रुक्मं त्रिफला तथा ।

दशमूलं पृथक् श्यामाक्षायो वातामयापहः ॥ ६० ॥

अर्थात् भेदके चाक्ये चादिते वातखण्डके ।

नेत्ररोगे शिरःशूले च्चरापस्मारयोस्तथा ॥

मनोभंशि च विविधे कथितञ्च सुखप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति राज्ञादशमूलकायः ।

अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरामृता ।

यथोत्तरं भागवद्व्याख्यामाचर्णञ्च तत्समम् ॥ ६२ ॥

पिबेन्मस्तु सुरां तत्र काष्णिकोणोदकेन वा ।

आमवातं जयत्याशु रक्तपित्तं सशोणितम् ॥ ६३ ॥

त्रिविजानरुसन्धस्थित्वरारोचकनाशनम् ।

अलम्बुषादिकं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ६४ ॥

हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।

प्रत्येकं तेन वा युष्मगात् भागद्वयं यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

इति अथानुषाङ्गं चूर्णम् ।

ग्राभा राखा गुडूची च अतावरी सहोपधम् ।

शतपुष्पाभ्यगन्धी च हपुषा वृद्धदारुवाम् ॥ ६६ ॥

यवानो चाजसीदा च समभागानि काष्येत् ।

सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा विडालापदकं शिबेत् ॥ ६७ ॥

कटिग्रहं गृध्रसीच मन्थादिभ्यः चतुर्गुणम् ।
ये च काश्यगताः शोभाः सर्वास्तानि च मन्थाययेत् ॥ ६५ ॥
चूर्णमाभादिनामिदं सर्ववातविकारनुत् ।

इति आभादिचूर्णम् ।

अलम्बुका गोक्षुरकं गुडूची हृषदाकम् ।
पिप्पली त्रिष्टुता मुस्ता वक्त्रं सपुनर्नवम् ॥ ६८ ॥
त्रिफला नागरक्षौव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
मस्त्वारनालतन्त्रेण यथोमांसरसेन वा ।
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ ७० ॥

इति अलम्बुकाद्यं चूर्णम् ।

माणिमन्यस्य भाणौ द्वौ यवान्यास्तावदेव तु ।
भागास्तयोऽजस्रोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥ ७१ ॥
दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णीकृतं शुभम् ।
मस्त्वारनालतन्त्रेण सर्पिषोऽदकेन वा ॥ ७२ ॥
पीतं जयत्यामवातं गुल्महृदस्तिजान् गदान् ।
प्लीहानं हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥ ७३ ॥
विवन्धं जाठरान् रोगान् तथा वै हस्तपादजान् ।
वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

इति वैश्वानरं चूर्णम् ।

पुद्ध्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसंघट्टे ।
दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥
सर्पिर्नागरकल्केन सीवीरं तच्चतुर्गुणम् ।
सिद्धमग्निकरं शोष्ठमामवातहरं परम् ॥ ७६ ॥

इति शोष्ठीकृतम् ।

नागरकायकल्पाभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन तेजसा चोषलेन जलेन वा ॥ ७७ ॥

वातश्लेष्माग्रमग्नं सन्निवृत्तीपनं परम् ।

नाशयेद् दृढमित्युक्तं कटौष्णमनाशयम् ॥ ७८ ॥

इति वित्तोवृष्टीवृत्तम्

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माण्डिमन्थं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा पृथक् सर्वान् दृढप्रस्रं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

आरमालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ८० ॥

इति हिङ्गाद्यं दृढम् ।

शृङ्गवेरं यवक्षारं पिप्पलीमूलपिप्पलीः ।

सचव्यं चित्रकं हिङ्गु माण्डिमन्थं तथैव च ॥ ८१ ॥

कल्कं कृत्वा तु मतिमान् दृढप्रस्रं विपाचयेत् ।

आरमालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ॥ ८२ ॥

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीरोगमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८३ ॥

इति शृङ्गवेराद्यं दृढम् ।

पिबेहिन्दुदृढं वापि धान्वन्तरमथापि वा ।

महाशृण्ठीदृढं चैव सामवाते पुनः पुनः ॥ ८४ ॥

यत्किञ्चिन्नेष्टुनं सर्पिर्दीपनं पाचनञ्च यत् ।

तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा मस्तुना दृढम् ॥ ८५ ॥

अजमोदमरिचपिप्पलीविडङ्ग सुरदारुचित्रकशताह्वा ।

सैन्धवं पिप्पलीमूलं भागां नवकस्य पलिकाः स्फुः ॥ ८६ ॥

शृण्ठीदशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति हृद्ददारस्य ।

अभयापलानि पञ्च तत्तूर्णं कारयेच्छुष्यम् ॥ ८७ ॥

समगुडवटकानदतत्तूर्णं वा कोष्ठावारिषा पिवतः ।

नश्यन्त्वामानिसजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रम् ॥ ८८ ॥

विसूचिका प्रतितूनी तूनी वृद्धीनाः सुध्रसी धीमा ।
 कटिवस्तिगुदस्फुटनं चैवास्त्रिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥ ८९ ॥
 श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्ये शामवातसम्भूताः ।
 सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ ९० ॥
 क्षुब्धोदनमारोम्यं स्थिरतरुणं बलीपलितनाशनम् ।
 कुरुते सतताभ्यासाद् गुणानन्यांस्तथा सुबद्धम् ॥ ९१ ॥

इति शामादिवटकः ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानौ कारवी तथा ।
 विडङ्गमजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ ९२ ॥
 चव्येला सैन्धवं कुष्ठं रास्ना गोक्षुरधान्यकम् ।
 त्रिफला मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ ९३ ॥
 तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुम् ॥ ९४ ॥
 सम्मर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ९५ ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 शामवाताद्यवातादीन् कृमिदुष्टव्रणानि च ॥ ९६ ॥
 मूत्रगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ।
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ॥
 वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जागतीनपि ॥ ९७ ॥

इति योगरागगुग्गुलुः ।

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।
 चीराढकसमायुक्तं क्षण्डस्यार्धशतं पलम् ॥ ९८ ॥
 व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।
 निदध्याच्चूर्णितं तत्र स्वादेदम्निबलं प्रति ॥ ९९ ॥
 शामवातप्रथमं बलपुष्टिविवर्धनम् ।

वत्समायुषमोजसं वलीपलितनाशनम् ॥ १०० ॥

इति यक्षीकणः ।

पलं शतं रसीनस्य तिलस्य कुडवं तथा ।

हिङ्गु चिकटुकं चारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १०१ ॥

शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकी ।

अजमोदा यवानौ च धान्यकश्चापि बुद्धिमान् ॥ १०२ ॥

प्रत्येकञ्च पलञ्चैषां स्रक्षचूर्णानि कारयेत् ।

घृतं भाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनषोडशम् ॥ १०३ ॥

प्रक्षिपेत्तैलमानीय प्रस्थार्धं काञ्चिकस्य च ।

खादेत्कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ १०४ ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते ।

अपस्मारेऽनले मन्दे श्वासे कासे गरेषु च ॥ १०५ ॥

सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ।

इति रसीनपिष्टः ।

प्रसारिण्या रसे सिद्धं तैलमैरण्डजं पिबेत् ।

सर्वदोषहरश्चैव कफरोगहरं परम् ॥ १०६ ॥

इति प्रसारिणीतैलम् ।

द्विपञ्चमूलीनिर्यास फलदध्यान्वकाञ्चिकैः ।

तैलं कट्यूरुपाश्चार्त्तिकफवातामयान् गदान् ॥ १०७ ॥

हन्ति वस्तिप्रदानेन करोत्यग्निबलं महत् ॥ १०८ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवानिका ।

खर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ १०९ ॥

वचाजमोदा सरणी पौष्करं मधुकं कणा ।

एतान्यर्धपलांशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११० ॥

प्रसवेरप्यतैलं प्रसूतं तु शतपुष्पजम् ।

काष्ठीकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ १११ ॥

एतत्सम्भृत्य सन्धारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यं मामवातहरं परम् ॥ ११२ ॥

पानाभ्यञ्जनवस्तौ च कुरुतेऽग्निबलं भृशम् ।

वातार्तिवङ्क्षणे शस्तं कटीजानूबसन्धिजे ॥ ११३ ॥

शूले हृत्पार्श्वजे चैव वातश्लेष्मनिपीडिते ।

वाह्यायामार्दितानाह्वेष्वऽन्त्रवृद्धिनिपीडिते ॥

अन्यांश्चानिलजान् रोगान्नाशयत्याशु देहजान् ॥ ११४ ॥

इति वृद्धसैन्धवादितैलम् ।

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्धवादिकम् ।

दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ ११५ ॥

तैलस्य द्विपलं दद्यात् काष्ठीकस्य चतुष्पलम् ।

दशमूलरसं मूत्रं पृथक् पञ्चपलानि च ॥ ११६ ॥

वचा मदनयष्ट्याह्वा शताह्वा कुष्ठसैन्धवैः ।

पिप्पल्यतिविषा मुस्ता रास्नाकटफलपौष्करैः ॥ ११७ ॥

अक्षांशिकैश्च तत्सर्वं मन्ययीत विचक्षणः ।

प्रस्थाप्यं प्रथमं देयो वस्तिभिरविशङ्कितः ॥ ११८ ॥

द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्प्रसृतद्वयम् ।

सर्ववातविकारेषु मोहेषु वृषणामये ॥ ११९ ॥

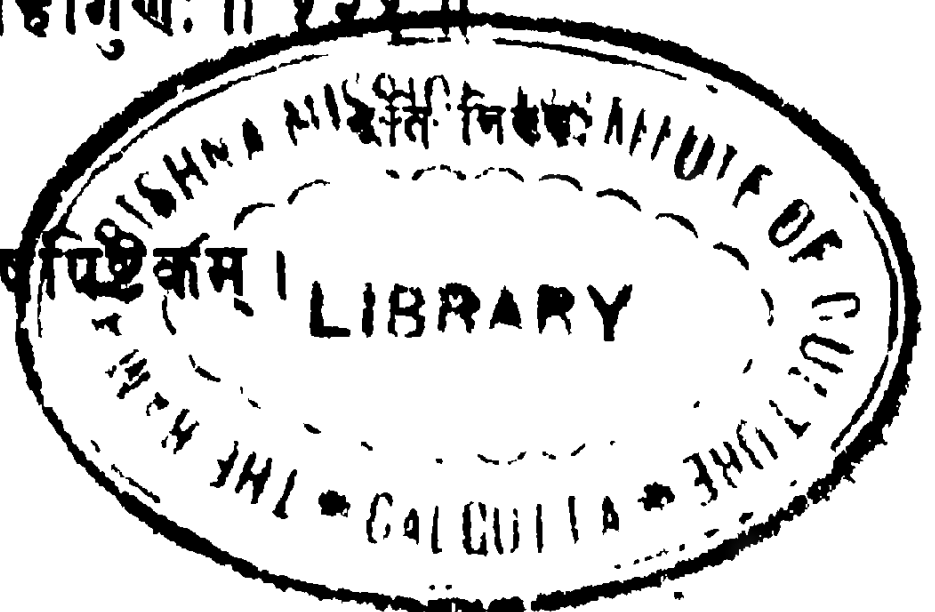
कुक्षौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु जानुजङ्घाकटीग्रहे ।

विबन्धानाह रोगेषु शकं राशमरीपीडिते ॥ १२० ॥

भग्नास्थिपृष्ठगात्रेषु पिच्छितेषु क्षतेषु च ।

एतन्निरुहवत्प्राज्ञो निरायासो महागुणः ॥ १२१ ॥

दधि मत्स्यं गुडक्षीरं पीतकोमापिष्टकम् ।

वर्जयेदामवातार्तो मांसमपूपकश्च यत् ॥ १२२ ॥

अभिषन्दिकरा ये च ये चान्ये गुरुपिण्डिकाः ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमपीडादितैर्मरैः ॥ १२३ ॥

शोकाक्षेपकसङ्कोचस्तम्भश्चयथुकम्पनम् ।

हनुग्रहादितं खल्वपाङ्गुल्यं सुप्तवातता ॥ १२४ ॥

सन्धिच्युतिः पर्वभेदो मेदो मज्जास्थिजा गदाः ।

एते स्थानस्य गान्भीर्यात् सिध्येयुर्यत्नतो नवाः ।

तस्माज्जयेन्नवान्येव सुभिषक् निरुपद्रवान् ॥ १२५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः आमवातनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शूलनिदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्धैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥

कषायतिक्तातिविरुद्धजान्न विरुद्धवस्त्रूरकशुष्कशाकात् ।

विट्शक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिभाष्यहास्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्वि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धान्नभोज्यैश्च समं प्रयाति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।

क्षारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ ६ ॥

विनाय वातशूलानु खेदकोदेषपापरीत् ।

पायसैः क्षयरापिण्डैः क्षिप्त्वा पिप्पिलीत्काटेः ॥ ७ ॥

आयुकारौ हि पवनस्तस्मात् त्वरया जयेत् ।

तच्च शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥ ८ ॥

विश्वैरण्डतिलैः कृत्वा गुडिकामक्षपेचिताम् ।

वातशूलोपशान्त्यर्थं प्रसृज्यादुष्ण्या तया ॥ ९ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुटिका शमयत्याशु शूलस्यैव सुदुस्तरम् ॥ १० ॥

नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काष्ठीकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकको वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ ११ ॥

वातात्मकं हृन्म्यचिरेण शूलं खेदेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः ।

ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाव्यः ॥ १२ ॥

बलापुनर्नवैरण्डं वृद्धतीक्ष्णगोक्षुरम् ।

सहिङ्गु लवणोपेतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ १३ ॥

इति मलादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुस्त्रभयाहिङ्गु पीष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद्यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतन्मकी ॥ १४ ॥

इति तुम्बुरादिचूर्णम् ।

हिङ्गुलक्षणां मलकं यवानी क्षीराभयासैन्धवतुल्यभागम् ।

चूर्णं पिवेद्धारुणिमण्डमिश्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ १५ ॥

विश्वैरण्डजं मूलं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ १६ ॥

विश्वैरण्डयवैः काथः सद्यः शूलनिवारणः ।

तद्वदिन्द्रयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ १७ ॥

यवानीहिङ्गुसिन्धून् क्षारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिषूदनाः ॥ १८ ॥

शूले निरनकोष्ठे हि कोष्ठाग्निर्निर्गताः पिबेत् ।

हिङ्गुप्रतिविज्जयोश्च चर्मासौधर्मा लाभकाः ॥ १८ ॥

इति वातशूलम् ।

अथ पित्तशूलमाह ।

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल निष्पावपिण्याककुलत्ययूषैः ।

कटुक्लसीवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ २० ॥

ग्राम्यातियोगादग्नेर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।

तृणमोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदसूर्च्छाभ्रमदोषयुक्तम् ॥ २१ ॥

मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिष्यानं विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिजः ॥ २३ ॥

वामयेत्पित्तशूलार्त्तं पटोलेक्षुरसादिभिः ।

पश्चाद्विरेचयेत् सम्यक् पित्तगुल्मविरेचनैः ॥ २४ ॥

शीतावगाहाः पुलिनाः सवाता भाण्डानि कांस्थानि जलभुतानि ।

अन्यानि शस्तानि च शीतलानि सचन्दनार्द्रश्च करः सुशीतः ॥ २५ ॥

मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।

परिपूर्णानि तोयेन शूलस्योपरि निक्षिपेत् ॥ २६ ॥

विरेचनं पित्तहरं च शस्तं रसश्च शस्तः शशलावकानाम् ।

सतर्पणं लाजमधूपपक्वं योगाः सुशीता मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ २७ ॥

शतावरी सयक्ष्यान्ना वाय्वालकुशगोक्षुरैः ।

शृतशीतं पिबेत् तोयं सञ्जीवगुडशर्करम् ।

पितासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहक्ष्वरोपहम् ॥ २८ ॥

धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्ती मोक्षनाम्बु वा ।

पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिषूदनम् ॥ २९ ॥

त्रिफलारम्बधत्ताय सद्योऽश्वत्थं शक्यं शान्वितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तात्तं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

कुर्यां स्वरे पित्तभवे च शूले घोरे विदाहे तृपितेऽतिमात्रम् ।

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां पिबेत् क्षणीतां मनुजः सुखार्थी ३१

शतावरीरसं क्षीद्रयुक्तं प्रातः पिबेत्तरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ ३२ ॥

वृहत्थी गोक्षुरैरण्डकुशकाशेषुबालिकाः ।

पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्त्युः सुदारुणम् ॥ ३३ ॥

प्रलिङ्गात्पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ।

सगुडा घृतमिश्रा वा शूलं हन्याद्वरीतकी ॥ ३४ ॥

कुशादिमूलयष्ट्याङ्गैः क्षीरमर्द्धोदके शृतम् ।

रक्तपित्तोपशमनं वेदना चोपशान्त्यति ॥ ३५ ॥

कुशादिमूलारुणपञ्चवल्कलं शतावरीकोमलकाम्बुसाधितम् ।

घृतं पयस्यैव पित्तशूलजित् सितामधूकारुणकैः साधितम् ३६

कुशाद्यं घृतम् । इति पित्तशूलम् ।

अथ श्लेष्मण्यमाह ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैः

मांसेक्षुपिष्टक्षरातिलशष्कुलीभिः ।

अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च

श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३७ ॥

हृत्तासकाससदनादचिसम्प्रसेकैः

आमाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

भुक्ते सदैव हि रजं कुरुतेऽतिमात्रम्

सूर्योदये च शिशिरे कुसुमागमे च ॥ ३८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

संश्लेष्म कोष्ठासङ्कारः समुत्पन्नौस्तथापरैः ।

प्रवाप्य कफशूलार्तमव्यसुपवासयेत् ॥ ३८ ॥
 शाल्यसं जाङ्गलं मांसं सारिष्टं कटुकं रसम् ।
 मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
 लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलकरामठम् ।
 सुखोष्णोनाम्बुना पानं कफशूले प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता ॥ ४२ ॥
 व्याघ्रौ ससिंहीफलविल्वमूलं शिलोद्भवं गोक्षुरकञ्च तुल्यम् ।
 एरण्डमूलं द्विगुणं च पक्त्वा पिबेद्यवक्षारयुतं कषायम् ॥ ४३ ॥
 हृत्कुक्षिपार्श्वानुगतं निहन्त्याच्छूलं नराणां कफजं प्रवृद्धम् ।
 इति श्लेष्मशूलम् ।

अथ दन्तजं त्रिदोषजञ्च शूलमाह ।

द्विदोषलक्षणेरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ॥ ४४ ॥
 सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्यान्निषक् सर्वभवञ्च शूलम् ।
 सुकष्टमेन विषवज्जकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गुव्योषसंयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
 विलिङ्गन्मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४७ ॥
 विदारौदाङ्गिमरसः सव्योषलवणान्वितः ।
 चौद्रयुक्तो जयत्याशु त्रिदोषप्रभवां रुजम् ॥ ४८ ॥
 एरण्डफलमूलानि वृद्धतृणयगोक्षुरम् ।
 पर्णिग्न्यः सहदेवी च सिद्धपुष्पीक्षुवालिका ॥ ४९ ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दोषभवं शूलं हन्त्याक्षर्वभवं तथा ॥ ५० ॥

इति एरण्डशाल्यकः काथः । इति त्रिदोषशूलम् ।

अथ कफशूलमाह ।

घाटोपहृत्तासवमीगुरुत्वं स्त्रीमित्यमानाहकफप्रसेवीः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोह्यं शूलमुदाहरन्ति ॥ ५१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

ग्रामशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।

सेव्यमामहरं सर्वं यद्यदग्निविवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥

चित्रकग्रन्थिकैरण्ड शृण्ठीधान्यजलैः शृतम् ।

शूलानाहविवर्धेषु सहिष्णुविडसैन्धवम् ॥ ५३ ॥

एरण्डविल्ववृद्धतीक्ष्णमातुलुङ्ग-

पाषाणभिन्निकटूमूलकतः कषायः ।

सक्षारहिङ्गुलवणोरुवुतैलमिश्रः

त्रोष्णसमेद्रहृदयस्तनुरुक्षु पेयः ॥ ५४ ॥

इति एरण्डसप्तकः कषायः ।

अथ शूलस्थानमाह ।

वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।

हृन्नाभिकुक्षौ कफसन्निकष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ ५५ ॥

वस्ती हृत्कण्ठपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः ।

कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु सशूलः कफपैत्तिकः ॥

दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ ५६ ॥

एकदोषोत्थितः साध्यः कच्छसाध्यो द्विदोषजः ।

सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ५७ ॥

निगृह्य मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।

साध्यानाटोपसंरुद्धः सूचीभिरिव निस्तुदन् ॥ ५८ ॥

उच्छसित्येव वक्त्रेण नवाक्षमभिनन्दति ।

न च निद्रामुपैत्येष पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥ ५९ ॥

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वज्रिमात्रस्य मारुतः ।

तदास्य भोजनं भुक्तं नालस्यं न पचते ॥ ६० ॥

उच्छ्वसवतिसात्रेण शूलोऽप्यस्य मुहुः ।

शयनेनासनेनैव तिष्ठतो लभते सुखम् ॥

कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवात् ॥ ६१ ॥

कफपित्तावरुहस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।

हृदिस्थं कुरुते शूलं मुच्छासारोधनं परम् ॥ ६२ ॥

हृच्छूल इति स ख्यातो रसमारुतकोपतः ॥ ६३ ॥

संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संवृत्य तिष्ठति ।

वस्तिवङ्गणनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते ॥

विण्मूत्रवातसंरोधो वस्तिशूलः स संज्ञितः ॥ ६४ ॥

नाभ्यां वङ्गणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रानुबन्धकः ।

मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥ ६५ ॥

वायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः ।

वातान् रुणद्धि कोष्ठस्थः मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥ ६६ ॥

शूलं सञ्जनयन् शीघ्रं स्रोत आवृत्य मारुतः ।

दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जीर्यते ॥ ६७ ॥

सर्वत्र वर्धते क्षिप्रं भ्रमन्निःश्वासघोषवत् ।

पिपासा वर्धतेऽतीव भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥ ६८ ॥

उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।

विट्शूलमेतज्जानीयाद्भिषक् परमदारुणम् ॥ ६९ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

रसोनं मद्यसन्निभं पिबेत्पातः प्रकाङ्क्षितः ।

वातश्लेष्मकृतं शूलं निहत्याद्विदीपनम् ॥ ७० ॥

क्षीरोदकं पिबेत्तत्र पिप्पल्याः सगुडान्वितम् ।

कुक्षिशूलं जयत्युग्रं यच्च वातकफोद्भवम् ॥ ७१ ॥

पटोलत्रिफलादिभिः शूलं क्षीययुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरघ्नादि दाहशूलविनाशक्ये ॥ ७२ ॥

पित्तजे कफजे कौपि धा क्रिया कथिता पृथक् ।

एकीकृत्य प्रयुञ्जीत ता क्रिया कफपित्तजे ॥ ७३ ॥

निदग्धिकावृहती च कुशकाशिकुवालिका ।

श्वदंष्ट्रैरण्मुलानि वारिणा सह पाचयेत् ॥

पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ ७४ ॥

इति वन्दनं गुरुम् ।

हिंगुसौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बु ।

पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं देशमूलीयवाग्भसा ॥ ७५ ॥

पार्श्वहृत्कटिपृष्ठानां शूले तन्द्रापतानके ।

श्लेष्मणोत्थे प्रसेके च गलरोमे च शस्यते ॥ ७६ ॥

इति हिङ्गादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।

यवानी च यवक्षारं विडङ्गं नागरं वचा ॥ ७७ ॥

त्रिवृत्त्रिगुणितं चूर्णं रुबुतैलसमन्वितम् ।

उष्णाम्बुना च तत्प्रेयं गुल्मे वातकफात्मके ॥ ७८ ॥

उदरेषु विबन्धे च वातविस्मृत्तरेतसाम् ॥ ७९ ॥

इति रुबुतैलसमन्वितचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिबेद्यवाम्बुना वातगुल्मशूलापतन्त्रकी ॥ ८० ॥

विश्वोरुवकदशमूलयवाग्भसा च

द्विक्षारहिङ्गु लवणत्रयपुष्कराणाम् ।

चूर्णं पिबेच्चृदयपृष्ठकटिग्रहेभ्यः

पक्षाशयान्तिष्ठशङ्खगुल्मशूलौ ॥ ८१ ॥

इति विंशादिचूर्णम् ।

चूर्णं समं रुचकहिङ्गु महीषेधानां

शुष्काम्बुना कफसमीरचक्षुषासु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठपठरार्तिविषुचिकासु

पेषं तथा यवरसेन च विड्विवन्धे ॥ ८२ ॥

काथेन चूर्णपानञ्च यत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्त्तते न तेनायं चूर्णापेक्षाश्चतुर्गुणः ॥ ८३ ॥

हिङ्गुलः स्वल्पमानीतो समग्रब्दे सहार्थता ॥ ८४ ॥

इति दन्तकादिचूर्णे ।

त्रिफलाकाथगोमूत्र क्षौद्रक्षीररसैः पृथक् ।

एरण्डतैलेर्द्विगुणे हितं ग्राम्थै विरेचनम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गुतैलं सलवणं गोमूत्रेण विपाचितम् ।

नाभिस्थाने प्रदातव्यं यस्य शूलं सवेदनम् ॥ ८६ ॥

दारुहैमवतीकुष्ठ शताह्वा हिङ्गुसैन्धवैः ।

अम्बुपिष्टैः सुखोष्णैश्च शूलार्त्तमुदरं दिहेत् ॥ ८७ ॥

इति दारुषट्कसेधः ।

पुनर्मैरण्डयवातसीभिः

कर्पासजैरस्थिभिरारनालैः ।

स्त्रिमैरमौभिर्भिषजा च कार्यः

खेदः समीरार्त्तिहरो नराणाम् ॥ ८८ ॥

इति पुनर्मैकादिखेदः ।

तैलमैरण्डजं वापि दशमूलस्य कारिका ।

पीतं निहन्ति साटोपं हिङ्गु सौवर्चलान्वितम् ॥ ८९ ॥

पथ्यां सशक्रयवपुष्करमूलयुक्तां

निष्काप्य हिङ्गुजटिलातिविषासुयुक्ताम् ।

पीत्वा सुखोष्णमथ वातकृतञ्च शूल-

सामोद्भवं कफकृतञ्च निहन्ति तूर्णम् ॥ ९० ॥

मातुसुहृदसो वापि शिशुकायस्तथापरः ।

सद्यो मधुना पीतः पार्श्वशूलशूलशूलः ॥ ८१ ॥
 मातुलुङ्गरसः सन्निः सन्निः शयनान्वितम् ।
 सुखोष्णं पाययेदेतद्विष्टिबन्धानुलोमनम् ॥ ८२ ॥
 कुक्षिहृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशान्ति ॥ ८३ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चयचित्रकनागरैः ।
 यवागूर्दीपनीया स्वाच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ८४ ॥
 सन्निः तुम्बुरुष्योष यवानीचित्रकाभयाः ।
 सत्तारलवणैश्चूर्णं पिबेत्प्रातः सुखाम्बुना ।
 विगमूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ ८५ ॥
 विल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यःशूलनिवारणम् ॥ ८६ ॥
 मूत्रान्त्रः पाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम् ।
 सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ८७ ॥
 त्रिफलायास्तथा चूर्णं चूर्णं वा काललोहजम् ।
 शर्कराचूर्णसंयुक्तं सर्वशूलनिवारणम् ॥ ८८ ॥
 कम्बलावृतदेहस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
 कटुतैलाक्तशक्तूनां धूपं शूलनिवारणम् ॥ ८९ ॥
 हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतं म्लीहशूलापहं रजः ॥ ९० ॥
 गते निरुद्धाः सविरेचनाश्च क्षीरप्रयोगा मधुराश्च पित्ते ।
 तिक्तः कषायः कटुकस्तथैव कफेन शूले खलु सन्निविष्टे ॥ ९१ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं पाठा द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ।
 चुर्णीकृत्य विधातव्यं भिषजा लशुने रसे ॥ ९२ ॥
 हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्धास्तम्भे सुदारुणे ।
 प्रयोज्यं कुक्षिशूले च भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ९३ ॥

इति हिङ्गाक्षी वटकः ।

एरण्डमूलं कण्टली कण्टली कण्टली कण्टली कण्टली मूलम् ।
 शतावरी हंसपदी बला ल मन्दासो मन्दासो विदारी ॥ १०४ ॥
 विल्वस्य मूलं समुपासचितं निदिधिकाजीविकसर्षपी च ।
 कुशे कुशाख्या सह देवदेवे पचेत्कषायं कलपादशेषम् ॥
 काथेन कल्केन पचेत्तु धीमात्रसेन तुल्यं फलपूरकस्य ॥ १०५ ॥

उत्कृष्टदोषो यस्य स्याद्यस्या शूलो न शाम्यति ।
 तत्र सर्पिरिदं दद्यात् प्रसङ्गविनिवारणम् ॥ १०६ ॥
 सर्वस्थानगतं शूलमेतद्वन्ति चतुर्विधम् ।
 एरण्डाद्यमिदं सर्पिः क्षणात्रेयेण पूजितम् ॥ १०७ ॥

इति एरण्डाद्यं द्रवम् ।

बीजपूरकमैरण्ड रास्नागोक्षुरकं बला ।
 पृथक् पञ्चपलान् भागान् यवप्रस्थसमायुतान् ॥ १०८ ॥
 वारिद्रोणेन साध्यं स्यात् यावत्पादावशेषितम् ।
 द्रुतप्रस्थं पचेत्तेन कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितम् ॥ १०९ ॥
 तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गुव्योषं सौधर्चलं विडम् ।
 सैन्धवं यावशूकञ्च खर्जिका साम्बवेतसम् ॥ ११० ॥
 मस्तुप्रस्थद्वयं दद्यात् सिद्धं मृद्वग्निना भिषक् ।
 पानमेतत् प्रशंसन्ति शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ १११ ॥
 वातशूलं यक्षच्छूलं गुल्माप्लीहापहं परम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च शूलशूलञ्च यज्ञवेत् ॥ ११२ ॥
 वलवर्णकरं हृद्य मणिसन्धैपनं परम् ।
 याज्ञवल्केन मुनिना भाषितं तत्त्वदर्शिना ॥ ११३ ॥

इति बीजपूरकाद्यं द्रवम् ।

दृताचतुर्गुणी देवो मातुलुङ्गरसस्तथा ।
 शुष्कमूलककोलान्न कषायो दाडिमाद्रसः ॥ ११४ ॥
 विडङ्गलवणक्षारं पञ्चकोलयवानीभिः ।

पाठाशूलवद्विषाया विषं शूलं मत्तं घृतम् ॥ ११५ ॥

हृत्पार्श्वशूलं वा शूलं प्रातः हिक्कां तथैव च ।

ब्रधगुल्मप्रमेहाभ्यां वातव्याधिं किनाशयेत् ॥ ११६ ॥

इति शूलघृतम् ।

यस्य नैवं प्रशाम्येत तस्य वस्तिविधिर्मतः ।

नारायणेन तैलेन प्रसारय्या तथैव च ॥ ११७ ॥

वेदना च तृषा मूर्च्छा ग्रामाहो गीस्वारुचीः ।

कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ ११८ ॥

व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ।

वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत् ॥ ११९ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः शूलनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ परिणामशूलनिदानमाह ।

स्त्रैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।

कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्धली ॥ १ ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ २ ॥

आधानाटोपविण्मूत्र विबन्धारतिवेपनैः ।

स्निग्धोष्णैः प्रशमं याति वातिकं तद्वदेद्भिषक् ॥ ३ ॥

तृष्णादाहारतिस्तेदं कटुक्षल्लवणोत्तरम् ।

शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् ॥ ४ ॥

कर्दिहृत्ताससम्प्लोहं स्वल्पकन्दैर्घसन्ततिः ।

कटुतिक्तोपशान्ती च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥ ५ ॥

संसृष्टलक्षणं बुध्वा हिदोषं परिकल्पयेत् ।

विदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसवर्सानलम् ॥ ६ ॥

विषिकित्सासंग्रहः ।

लङ्घनं प्रथमं कुट्यादिमनं सविरेचनम् ।
 वस्त्रिकर्मपरं चाप पक्तिशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥
 निरुद्धो वाजिगन्धा च मधुतैलिकवस्तयः ।
 निम्बकायेन वमने कटुतुम्बीरसेन वा ॥ ८ ॥
 पटोलपत्रकायेन कारवेक्षोदकेन वा ।
 प्रियङ्गुपत्रकायेन हितं मोचरसेन वा ॥ ९ ॥
 यद्ध्याह्वादिकयोगेन वमनं परिशस्यते ।
 पीत्वा च क्षीरमाकण्ठं मदनकायसंयुतम् ॥ १० ॥
 कान्तारकस्य पीण्डस्य कोशकारस्य वा रसम् ।
 परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनाय प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
 दन्तौ च त्रिवृता श्यामा कर्णिका कटुकाह्वया ।
 नीलिकानागरं चूर्णं तैलेनैरण्डजेन वा ॥
 युक्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलनिवारणम् ॥ १२ ॥
 विडङ्गं तण्डुलं व्योषं बृहद्दन्ती सचित्रकम् ।
 सर्वाण्येतानि चाहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १३ ॥
 गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत्प्रातस्त्यक्तः ।
 उष्णोदकानुपानं च दद्यादग्निविवर्धनम् ॥ १४ ॥
 जयेच्चिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ १५ ॥

इति विडङ्गाद्यो मोदकः ।

नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।
 उग्रं परिणतिशूलं तस्य नश्यति त्रिरात्रेण ॥ १५ ॥
 एरण्डवह्निशम्बूक वर्षाभूगोक्षुरं समम् ।
 अन्तर्दग्ध्वा पिबेदह्नि कृष्णाभिः शूलशान्तये ॥ १६ ॥
 पीतं शम्बूकजं भक्ष्य जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
 पक्तिजं विनिहत्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ १७ ॥

शम्बुकं तुषण्यैव पच्य वै सवर्णानि च ।
 समांशैर्गुटिकां कृत्वा बलम्बुकरसेन वा ॥ १८ ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथा बलम् ।
 शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सङ्घसा परिणामजात् ॥ १९ ॥
 विष्णुकान्तामूलकण्ठः पीतः सघृतशर्करः ।
 पयसा शमयत्याशु शूलं पक्तिसमुद्भवम् ॥ २० ॥
 यः पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण ।
 जयति परिणामशूलं शमयेत्तज्जलं वा प्रयोजितम् ॥ २१ ॥
 पलानि त्रीणि शम्बूकाक्षोदचूर्णात्पलद्वयम् ।
 रसाञ्जनात्पलद्वैकं लोहसिङ्घातकात्पलम् ॥ २२ ॥
 सर्वैः समं शर्करा च मधुना च परिप्लुतम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य मोदकान् कारयेद्विषक् ॥ २३ ॥
 तान् भक्षयेच्च यत्नेन शूले गुल्मे हृदामये ।
 विशेषतः पक्तिशूले शोथे पाण्डुगदे भ्रमे ॥ २४ ॥
 दुर्नान्नि कासे कृच्छ्रे च प्रमेहाश्मरिहृद्भिषु ।
 अग्निमान्द्ये स्मृतिभ्रंशे पीनसेऽर्धावभेदके ॥ २५ ॥

इति शम्बूकाद्यी मोदकः ।

कृष्णाभया लोहचूर्णं विलिङ्गन्मधुसर्पिषा ।
 परिणामोद्भवं शूलं सद्यो हन्ति सुदुस्तरम् ॥ २६ ॥
 इति कृष्णाद्यं बीजम् ।

पथ्या लोहरजः शण्ठी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
 परिणामभवं हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ २७ ॥
 इति पथ्यालीङ्गम् ।

त्रिफलां लोहचूर्णन्तु यष्टीमधुकमेव च ।
 मधुसर्पियुतं लिङ्गाच्छूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २८ ॥
 इति त्रिफलाद्यं बीजम् ।

अभ्रन्ताम् रसं लोहं प्रत्येकं संस्तुतं पलम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य गृहीयात्कुशली भिषक् ॥ २८ ॥
 आज्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसंख्यके ।
 क्षिप्वा तत्र पंचैश्वर्यं सुपूतं घनतन्तुना ॥ २९ ॥
 विडङ्गं त्रिफलावल्लीन् त्रिकटून्वा तथैव च ।
 पिष्ट्वा पलोन्मितानैतान्यथा समिश्रितान्नयेत् ॥ ३० ॥
 ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तु विचक्षणः ।
 आत्मनः शोभने वङ्गं पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ३१ ॥
 घृतेन मधुना मांसं भक्षयेन्माषकादिकम् ।
 अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्धयेत्तु समाहितः ॥ ३२ ॥
 अनुपानञ्च दुग्धेन नारिकेलोदकेन च ।
 जीर्णशर्कराशाल्यन्नं सुहुर्मांसरसादयः ॥ ३३ ॥
 रसायनान्यविरुद्धान्यन्यान्यपि कारयेत् ॥ ३४ ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ।
 गुल्मशूलं प्लोहशूलं यक्ष्णच्छूलं विशेषतः ॥ ३५ ॥
 अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ।
 अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन नश्यति ॥ ३६ ॥

इति चतुःसमी लोहः ।

त्रिवृता चित्रकं सुस्तं त्रिफला त्रुषणं तथा ।
 एकैकस्य समोभागस्तदर्धं रसगन्धयोः ॥ ३७ ॥
 लोहाक्षिकं विभगानां भङ्गस्तद्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ ३८ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्विषक् ।
 तत्रैकं भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिबेदनु ॥ ३९ ॥
 पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थमन्नपित्तं वसिं श्वरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वसिक्कुक्षिगुदे रुजम् ॥ ४० ॥

कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणीदोषनाशकम् ।

यकृत्प्लीहोदरश्चैव राजयक्ष्मज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

इति भक्तवास्तिगुठिका ।

अक्षामलकशिवानां स्वरसैः पक्वं सुलोहजञ्च रजः ।

सगुडं यद्युपभुङ्क्ते सुच्यति त्रिदोषजं शूलम् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्यं खीरम् ।

सामुद्रं सैन्धवं क्षारोरुवूकं रौमकं विडम् ।

दन्ती लोहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥ ४४ ॥

दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।

तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादिघृतसाधितम् ।

नाभिशूलं यकृच्छूलं गुल्मप्लीहकृतञ्च यत् ॥ ४६ ॥

विद्रध्यष्ठीलजं हन्ति कफवातोद्भवं तथा ।

अन्नद्रवं जरयितुमजीर्णं ग्रहणीगदम् ॥ ४७ ॥

शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् ।

परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकं स्मृतम् ॥ ४८ ॥

इति सासुद्राद्यं चूर्णम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्त्यन्तपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ ४९ ॥

इति गुडपिप्पलीघृतम् ।

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यं

शूलं प्रवृद्धं परिणामसंघम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

लोहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्तयस्तथा ।

गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडाम्बू चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वन्तु विपचेद् गुडपाकविधानवत् ।

लिहेच्चैतद्यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ ५२ ॥

इति बीजादिलेखः ।

कोलग्रन्थिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितम् ।

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्ताय सान्द्रौकृतम् ।

तत् खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुक् ।

क्षेतुं वातकफामयान् परिणतीशूलं हि शूलानि च ॥ ५३ ॥

इति कोषादिमण्डूरम् ।

यवक्षारं कणा शुण्ठी कोलं ग्रन्थिकचिचके ।

पलप्रमाणमादाय प्रस्थं लोहस्य किट्टकम् ॥ ५४ ॥

शनेः पचेद्दार्दिलेपं गोमूत्राष्टगुणेन च ।

ततोऽक्षमात्रान्वटकान्योजयेत्सप्तरात्रकम् ॥ ५५ ॥

भक्षयेद्भोजनस्याग्रे मध्ये भुक्तवतस्तथा ।

सर्पिः क्षीररसोपेतैरसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥ ५६ ॥

विनिहन्त्यन्त्रपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ।

सर्वशूलगदाक्षांशु नाशयत्येष वीर्यवान् ॥

सभीमवटको ह्येष योगराजः प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥

इति भीमवटकमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रस्याढके पचेत् ।

क्षीरप्रस्थेन तस्मिन् पक्तिशूलहरं मृणाम् ॥ ५८ ॥

इति क्षीरमण्डूरम् ।

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।

शतावरीरसस्वाष्टौ दध्नाश्च पयसस्तथा ॥ ५९ ॥

पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।

विपचेत् सर्वभक्षकं यावत्विण्णत्वमागतम् ॥ ६० ॥

सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्वे भोजनस्यासतोऽपि वा ।

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥

विनिहन्त्येष योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥ ६१ ॥

इति अतावरीमण्डूरम् ।

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलात्रूषणानि च ।

नवभागानि सर्वाणि लोहकिट्टसमानि च ॥ ६२ ॥

गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रात् द्विगुणितं गुडम् ।

शनैर्मृदग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ६३ ॥

स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।

प्राञ्जल्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ६४ ॥

योगोऽयं शमयत्याशु पक्षिशूलं सुदारुणम् ।

कामलापाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्निनामपि ॥ ६५ ॥

अर्थांसि ग्रहणीरोगं कृमिगुल्मोदराणि च ।

नाशयेदम्लपित्तं च स्थूल्यं चाप्यपकर्षति ॥ ६६ ॥

वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यन्लकटूनि च ।

पक्षिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ।

शूलार्त्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

इति तारामण्डूरगुडः ।

वर्षाभूर्वरुणोमान लोहकिट्टन्तु पूतकम् ।

भार्गी च समभागानि मूत्रे दशगुणे पचेत् ॥ ६८ ॥

अन्तर्धूमविपक्वेन मधुसर्पिर्युतं लिहन् ।

वाताधिकं तथा पित्तं हन्त्यजं श्लेष्मजं तथा ।

एतत् त्रिदोषजं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ॥ ६९ ॥

इति पुनर्नवादिमण्डूरम् ।

त्रूषणं त्रिफला चव्यं विडङ्गानलजीरकम् ।

शुक्ली सुस्तं देवकाष्ठं कारवीधान्यतुम्बुरु ॥ ७० ॥

दन्ती त्रिवृत्तयोर्धूतं चण्डिकां गजविषाणी ।
 त्वगीलापत्रकं चूर्णं सर्वमर्षपत्रं पृथक् ॥ ७१ ॥
 मृद्नीयाद्गन्धपाषाणं केशरं चाक्षसम्भितम् ।
 मण्डूरस्य विशुद्धस्य पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ७२ ॥
 कृत्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसैर्भाविष्येत्तु तम् ।
 कर्कोटककेशराजं बन्ध्यातास्रसमुद्भवैः ॥ ७३ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थं मूत्रमष्टगुणं तथा ।
 दत्त्वा विपाचयेत्तावद्यावत्पाकश्च मच्छति ॥ ७४ ॥
 खादेदग्निबलं मत्वा परिहारविवर्जितः ।
 वातश्लेष्मोद्भवं शूलमन्त्रपित्तं सुदारुणम् ॥ ७५ ॥
 ग्रीहानमुदरं गुल्मं ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ।
 कृमीनर्शांसि कुष्ठानि शोषस्थौल्यमरोचकम् ॥ ७६ ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तकफोद्भवाः ।
 तान् सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७७ ॥
 तूषणं नाम विख्यातं वज्रेर्दीप्तिकरं परम् ॥ ७८ ॥

इति वृद्धतूषणाद्यं मण्डूरम् ।

नारिकेलस्य तोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥ ७९ ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ ८० ॥

इति नारिकेलसवणम् ।

त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।
 चित्रकं मधुकं चैव पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 अथचूर्णं पलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव तु ।
 प्रातर्विलिङ्ग्य भुञ्जानोऽजीर्णोऽस्तिंस्तु जयेद्गुणम् ॥ ८२ ॥
 जीर्णावसम्भवं शूलं पाण्डुरोगं हृषीमकम् ।

शामवातं तथा सुखं शयनं विषमज्वरम् ॥ ८२ ॥

इति चर्मोद्वेगः ।

स्निग्धपीडितकृष्णान्धितुलानि मृष्टमाच्यतः ।

प्रस्थाप्यं तुल्यखण्डं पचिदामलकीरसात् ॥ ८३ ॥

प्रस्थे सुस्निग्धकृष्णान्धिरसंप्रस्थे विघट्टयन् ।

दर्श्या पक्वं गते तस्मिन्मूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ८४ ॥

हे हे पले कर्णाजोजी शुण्ठीनां मरिचस्य च ।

पलं तालीशधन्याक चातुर्जीतकमुस्तकम् ॥ ८५ ॥

कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थाप्यं मासिकस्य च ।

पतिशूलं निहन्त्येव दोषत्रयकृतञ्च यत् ॥ ८६ ॥

हृद्यस्तपित्तमूर्च्छाश्च कामखासावरोचकम् ।

हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८७ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञकम् ॥

इति चामलेकखण्डः ।

अर्शोविकारनिर्दिष्टी लेहो लोहामृताद्वयः ।

परिणामशूलशान्त्वर्थं कर्त्तव्यः सम्यजानता ॥ ८८ ॥

अथ अमृतमण्डपविचारः ।

जीर्णेऽजीर्यति चाप्यग्ने यच्छूलमुषजायते ।

पथाऽपथप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ॥

न शमं याति नियमात् सोऽमृतव उदाहृतः ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अमृतवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।

यावत्कटुकपित्ताक्षमम् न हृदयेऽवमम् ॥ ९० ॥

वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्यति ।

पित्ताग्ने वमनं कार्यं कफाग्ने च विरेचनम् ॥ ९१ ॥

अमृतवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते वदीरितम् ।

आमपक्वाशये श्वे गन्धे दध्नद्रवः शमम् ॥ ८३ ॥
 मावेच्छरीं समधुकां सुखिनां तैलपाचिताम् ।
 तादृशीं सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः ॥ ८४ ॥
 धात्रीफलभवं चूर्णमयचूर्णसमायुतम् ।
 यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिङ्गात् क्षौद्रेण तद्भदे ॥ ८५ ॥
 श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ।
 प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं शार्करं हितम् ॥ ८६ ॥
 गौडिकं सौरणं कन्दं कूष्माण्डं वापि भक्षयेत् ।
 कलाययवशक्तून्वा शक्तून्वा लाजसम्भवान् ॥ ८७ ॥
 कुलत्थशक्तूनथवा दध्नाऽद्याद्विस्तरेण तु ।
 चणकानामथवा शक्तून् कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ८८ ॥
 गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
 ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥ ८९ ॥
 घटोल्लपत्रयूषेण खादेश्चणकशक्तूकान् ।
 भृष्टा वा चणकान् खादे द्रुजावानथ निस्तुषान् ॥ ९० ॥
 कलायान्वा निराहार स्तृपितः क्षीरपो भवेत् ॥ ९१ ॥
 अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।
 तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ९२ ॥
 अन्नद्रवे जरपित्ते वङ्गिर्मन्दो भवेद्यतः ।
 तस्मादन्नानि पानानि दीपनीयानि कारयेत् ॥ ९३ ॥
 कलाययवगोधूम श्यामाकाः क्षीरदूषकाः ।
 राजमाषाः स्थूलमाषाः कुलत्थाः कङ्गुणी यवाः ॥ ९४ ॥
 भोजनार्थे प्रशस्ताश्च पुराणाः सप्रियङ्गवः ।
 दधि लुप्तरसं क्षीरं गव्यमार्जं समाहिषम् ।
 घृतं पुराणं शाकार्यं वास्तुको निम्बपक्षवाः ॥ ९५ ॥
 कर्कोटकारवेसानां पत्राणि स्वरसस्य वा ।

यानि कानि चोक्तानि तानि सर्वाणि च ॥ १०६ ॥

वर्हिणो हरिणा मत्स्या रोहिताः सकपिञ्जलाः ।

एतस्मिन्नामये शस्त्रा मत्ता मुनिचिकित्सकैः ॥ १०७ ॥

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।

त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा ॥ १०८ ॥

समालोष्य ततः खादे दक्षमात्रं प्रमाणतः ।

आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥ १०९ ॥

अन्नद्रवं जरत्पित्तं मन्त्रपित्तं सुदारुणम् ।

परिणामसमुत्पद्य शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥ ११० ॥

इति गुडमण्डपिकाः ।

कलायचूर्णौ भागौ द्वौ लोहकिट्टस्य चापरः ।

कारवेक्षपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ १११ ॥

कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुटिकां नरः ।

मण्डानुपानात्सा हन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ११२ ॥

इति कलायचूर्णगुटिका ।

एरण्डसप्तकं पेयं हृषुषाद्यं सदा हितम् ।

धान्वन्तरं सकौमारं घृतं रसायनञ्च यत् ।

इति संचेपतः प्रोक्तं अन्नद्रवचिकित्सितम् ।

अन्नद्रवेऽपि यत्प्रोक्तं जरत्पित्तेऽपि तद्धितम् ।

इति वक्रसेनसंस्कृतः परिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्तनिदानचिकित्साधि-

कारः समाप्तः ॥

अथ उदावर्तनिदानमाह ।

वातविष्मूत्रजृम्भाश्च चोद्गारवमीन्द्रियैः ।

क्षुत्तृणाश्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसम्भवः ॥ १ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो धातुं क्लमो रुजः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजः ।

विनामो वङ्गणानाहः स्यात्सिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मका स्युः ।

तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुच्चतो हि ।

शिरो गुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरः शूल मर्दितार्द्धावभेदकौ ।

इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्य पूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ।

उद्गारवेगेऽभिहिते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ८ ॥

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग शोफपाण्डूामयज्वराः ।

कुष्ठविसर्पहृत्तासाः कृदिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राश्मरीतत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहिते तु शुक्ले ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

कण्ठास्यशोषः अवणावरोधस्तृणाभिघाताद्गृदये व्यथा च ॥ ११ ॥

आन्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ।

जृम्भाङ्गमर्दाक्षि शिरोऽतिजाघं निद्राविघातादथवापि तन्द्रा ॥

दृष्ट्यादितं परितोषं क्षीणं शूलरूपद्रुतम् ।

शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।

वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १४ ॥

पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकश्च यः ।

क्षारवैतरणौ वस्ती युष्मदादत्र चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेत्वभिहृते पिबेत् ।

एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरं वारि तथा पिबेत् ॥ १६ ॥

दुस्पर्शा स्वरसं वापि कषायककुभस्य च ।

एवार्कवीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ॥ १७ ॥

शर्करेक्षरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सर्वत्रैव प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १८ ॥

स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ।

अशुमोक्षोऽशुजे कार्यः स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ॥ १९ ॥

क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।

तथोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः समाहृतः ॥ २० ॥

उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ।

वम्याघातं यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥ २१ ॥

सक्षारलवणोपेत मभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ।

वस्तिशुद्धिकरं सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ २२ ॥

आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।

रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ २३ ॥

अत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।

शालिःपयो निरुहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २४ ॥

क्षुब्धिघाते हितं स्निग्धं सुष्णमल्पास्त्रुभोजनम् ।

दृष्ट्वाघाते पिबेत्तन्मूत्रं यथागुणं कृत्वा ॥ २१ ॥

रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्चासालुसे नरः ।

निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सुप्याच्चैकधारतः ॥ २२ ॥

अथ कुपित वातजनिदानमाह ।

वायुः कोष्ठानुगो रुचैः कषायकटुतिक्तकैः ।

भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ २३ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि कफमेदोबद्धानि च ।

स्रोतमूत्रपुरीषाणि कफमेदोबद्धानि च ।

स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं च प्रवर्त्तयेत् ॥ २४ ॥

ततो हृष्टस्तिशूलार्त्तो हृक्कासाऽरतिपीडितः ।

वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ २५ ॥

श्वासकासप्रतिश्याय दाहमोहदृष्टान्जरान् ।

वमिहिक्काशिरोरोग मनः श्रवणविभ्रमान् ॥

वह्मनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

उदावर्त्तिनमभ्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् ।

वर्त्तिकास्थापनस्नेदवस्तिरेचनकर्मभिः ॥ २७ ॥

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशक ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।

अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्याग्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ २८ ॥

क्षारचित्तकहिङ्गवान् वेतसैर्भेदनैर्मता ।

यवागूः साधिता वापि तत्क्षारग्वधकैः पलैः ॥ २९ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् महाश्यामाऽमृतात्रिवृत् ।

सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिस्वकः ॥

काम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षीरोत्थयं गणः ॥ ३० ॥

सर्पिस्तैलरजः क्षाय शल्मेष्वायतमेषु च ।

उदावर्त्तोदरानाह विषगुणविनाशनः ॥ ३१ ॥

बलमीकसृत्तिकासूतं करञ्जस्य फलस्रवचम् ।
 पिष्ट्वा मूत्रेण सिद्धार्थं सुदावर्त्तप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥
 हरीतकीयवज्जार पौलूनि त्रिवृता तथा ।
 घृतैश्चूर्णमिदं पेयं सुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ३७ ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जं विडञ्चेति द्विरुत्तरम् ।
 मद्येन चाथ पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
 भुक्त्वा स्निग्धसुदावर्त्ता द्वातगुल्मादिसुच्यते ॥ ३८ ॥
 हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्यैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।
 घृताभ्यक्तां गुदे दद्याद्दुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३९ ॥

इति हिङ्वाद्या वर्त्तिः ।

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचागौराश्च सर्षपाः ।
 गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

इति फलवर्त्तिः ।

आगारधूमसिन्धूत्य तैलयुक्ताम्लमूलकम् ।
 क्षुषं निगुण्डिपत्रं वा स्निग्धे पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ ४१ ॥
 खण्डं पलं त्रिवृतासममुपकुल्या कर्षचूर्णितं सूक्ष्मम् ।
 प्राग्भोजने समधु विडालपदकं लिङ्हेत्प्राज्ञः ॥ ४२ ॥
 एतद्वाटपुुरौषे पित्तकफार्त्तं च विनियोज्यम् ।
 स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ४३ ॥

इति नाराचचूर्णम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृहन्ती सचित्रकम् ।
 तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ४४ ॥
 एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 शोथोदावर्त्तगुल्मघ्नं ग्रीहपाण्ड्यामयापहम् ॥ ४५ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

मूलकं शुष्कमर्द्धकं कर्माभू यच्चमूलकम् ॥ ४३ ॥

आरेवतकलसाद्यु पक्वा तेन घृतं घणितम् ॥

तत्पीयमानं शमयेदुदावर्तमसंशयम् ॥ ४६ ॥

इति सूखकाद्यं घृतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवाथाः सम्याकपूतीककरञ्जयोश्च ।

सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात् स्यात्प्रतिबद्धवाते ॥ ४७ ॥

इति स्थिरार्थं घृतम् ।

यन्महावज्रकं सर्पिर्गुल्मिनां विहितं च यत् ।

उदरिणामशेषेण तदुदावर्त्तिने हितम् ॥ ४८ ॥

उदावर्त्तोदरगदे पक्वं सर्पिर्यदीरितम् ।

एतद् द्वित्रिचतुर्भासान् दद्यादुष्णाम्बुना भिषक् ॥ ४९ ॥

वाय्वक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् ।

वातघ्नैर्लवणाद्यैश्च रसाक्यैरन्नमाचरेत् ॥ ५० ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः उदावर्त्तनिदानचिकित्साधिस्वारः समाप्तः ।

अथ आनाहनिदानमाह ।

आमं शक्नुवा निचितं क्रमेण भूयो विबुधं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे च तृणाप्रतिश्यायं शिरोविदाहाः ।

आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भमुद्गारविघातमप्य ॥ २ ॥

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूर्ध्नि शूलोऽथ मूर्च्छा शक्ततश्च कर्दिः ।

श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

आमोद्भवे वातसंप्रक्रमेत संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ।

विषुचिकायासधिकीति तानि कृष्णाणि वैरेचनिकानि चापि ॥ ५ ॥

विषुचरीतकी मयमा सुहृदीरिषः पेययेत् ।

वटिका मूत्रपीतास्ता श्रेष्ठानाहभेदिकाः ॥ ६ ॥

इति विहताद्या वटिकाः ।

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचामौराक्ष सर्षपाः ।

गुडक्षीरसमायुक्ताः फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पानाहं च गुदे शूलं कुक्षिशूलकमेव च ।

तस्य वातमुदावर्त्तं योगेनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥

इति फलवर्त्तिः ।

रामठधूमविडव्योष गुडमूत्रविपाचिता ।

गुदेऽङ्गुष्ठ वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ९ ॥

इति रामठाद्या वर्त्तिः ।

त्रिवृत् कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ।

गुटिका गुडतुल्यास्तु विड्विबन्धगदापट्टाः ॥ १० ॥

इति विहदाद्या गुटी ।

वर्त्तिं स्त्रिकटुकसैन्धव सर्षपग्रहधूममदनकुष्ठफलैः ।

मधुनि गुडे वा पक्के विदधीताङ्गुष्ठपरिमाणा ॥ ११ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।

पानाहोदावर्त्तं शमनी जठरगुल्मनिवारणी ॥ १२ ॥

इति त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ।

द्विचत्तराहिङ्गुवचा सकुष्ठं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखाम्बुनानाहविषूचिकात्तिं हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणेषु ॥ १३ ॥

इति द्विचत्तराहिङ्गवाद्यं चूर्णम् ।

हिङ्गुप्रगन्धाविडशुण्डराजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

ययोत्तरं भागविह्वमेतत् ग्रीहोदरानाहविषूचिकासु ॥ १४ ॥

इति हिङ्गवाद्यं चूर्णम् ।

वचामयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बु नानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु रसौदनाग्नी ॥ १५ ॥
 इति वचाद्यं चूर्णम् ।

आनाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्त्तहरीं क्रियाम् ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलित आनाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ गुल्मनिदानमाह ।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
 कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥
 तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृदस्तिनाभयः ॥ २ ॥
 हृदस्थोरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाऽचलः ।
 वृत्तश्चयोपचयवान् सगुल्म इति कीर्त्तितः ॥ ३ ॥
 स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ४ ॥
 उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धस्तृप्ताक्षमत्वान्मविकूजनानि ।
 घाटोपमाधानमपाकशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ५ ॥
 अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रं वातश्चान्मविकूजनम् ।
 आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षणम् ॥
 रुक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनियग्रहश्च ॥ ६ ॥
 शोकाभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ।
 यत् स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ॥ ७ ॥
 श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वसंश्लिरोरुजश्च ।
 करोति जीर्णैऽत्यधिकं प्रकोपं भुङ्क्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ॥ ८ ॥
 वातात्मगुल्मो नच तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटुं चोपसेवेत् ॥ ९ ॥

प्रागेव वातिके गुल्मे सुखिग्वं स्वेदितं गरम् ।
 रेचितं स्नेहरेकैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥
 उपाचरेद्भिषक् प्राज्ञो मात्राकालविवेकतः ॥ १० ॥
 मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ।
 सुरामण्डेन दातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ११ ॥
 नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले चिचकस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥
 वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ १२ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं शण्ठी दाडिमं सान्त्वयेतसम् ।
 श्वासहृद्रोगशमनमिदं स्याद्विष्णुपञ्चकम् ॥ १३ ॥

इति विष्णुपञ्चकम् ।

स्वर्जिका कुष्ठसङ्घिता क्षारः केतकिजोऽपि वा ।
 पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १४ ॥
 पिबेदैरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ १५ ॥
 पञ्चमूलकषायेण सक्षारेण शिलाजतु ।
 पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ १६ ॥
 वातगुल्मप्रतिकारे प्रकुप्यति यदा कफः ।
 शस्तमुल्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापह्नाः ॥ १७ ॥
 यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ।
 दोषघ्नैरप्यशान्तौ च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ १८ ॥
 मूषणं चिफला धात्री विडङ्गचव्यचित्रकीः ।
 कर्कुरैरेर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ १९ ॥

इति मूषणार्थं वृतम् ।

इषुषा चोषष्टकीका चव्यचित्तकसैन्धवैः ।

साजाजी पिप्पलीमूल दीप्यकैर्विषचेदं घृतम् ॥ २० ॥

सकोलमूलकरसं सक्षारं दधिदाडिमम् ।

तत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ २१ ॥

योन्यर्थो ग्रहणीदोषश्चासकासारुचिज्वरान् ।

पार्श्वहृदस्तिशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २२ ॥

पञ्चादीनि च यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ ।

तत्र स्नेह समान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इति हृपुषाद्यं घृतम् ।

चित्रकव्योषसिन्धूय पृष्ठीका चव्यदाडिमैः ।

दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हपुषा धान्यकैः समैः ॥ २४ ॥

दध्यानलबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।

तत्पिबेद्वातगुल्मान्निदोर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २५ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योष विडदाडिममाषकैः ।

पुष्कराजाजीधान्यान्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ २६ ॥

शटीवचाजगन्धैला स्वरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २७ ॥

इति हिङ्गवाद्यं घृतम्

तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटांश्चैव वर्तिकान् ।

सर्पिः शालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

इति वातगुल्मचिकित्सा

अथ पित्तगुल्मनिदानमाह ।

कटुस्त्वतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताग्निसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं प्रदुष्टं पित्तस्य गुल्मस्य निदानमुक्तम् ।

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च

स्वेदो विदाहो घ्नयवश्च गुल्मः अर्शासहं पित्तिकगुल्मरूपम् ।

अथ पित्तगुल्मलक्षणमाह ।

काकोल्यादि महातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ।
 स्नेहितं संसयेत् पश्चात् योजयेद्वह्निकर्मणा ॥ ३१ ॥
 विरेकाय सिताक्तं वा कम्पितं वा समाक्षिकम् ।
 द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ॥ ३२ ॥
 मधुकं चन्दनं द्राक्षा पयसा मधुकं मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ३३ ॥

अथ पक्वगुल्मलक्षणमाह ।

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ।
 अविवर्णः स्थिरश्चैव स पक्वो गुल्म इष्यते ॥ ३४ ॥
 दाहशूलादिसंचोभ स्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३५ ॥
 पक्वे तु व्रणवत्कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
 स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥ ३६ ॥
 द्वादशाहमुपेक्षेत् रक्तन् वैद्यैरुपद्रवान् ।
 परञ्च शोधनं सर्पिः शुद्धे समधुतित्तकम् ॥ ३७ ॥
 जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा चतुष्पलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥ ३८ ॥
 रोहिणी कटुकासुस्त त्रायमाणा दुरालभा ।
 द्राक्षा तामलकी वीरां जौवन्ती चन्दनोत्पलैः ॥ ३९ ॥
 रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 एतानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ४० ॥
 पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतत् घृतोत्तमम् ॥ ४१ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधुकञ्जर्जरं विदारीं सशतावरीम् ।

परुषकाणि त्रिफलां साधयेत्पुनरसिताम् ॥ ४२ ॥

जलादके पादशेषे रससामलकस्य च ॥

घृतमिक्षुरसं क्षीरमभया कक्षपादिकम् ॥ ४३ ॥

साधयेत्तु घृतं सिद्धं शर्करा क्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगाद्वातगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

शालिगोष्ठागदुग्धञ्च पटोलं मिश्रितं घृतम् ।

द्राक्षापरुषकं धात्री खर्जूरं दाडिमं सिता ॥

पथार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातैलञ्च योजयेत् ॥ ४५ ॥

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ।

अथ कफगुल्मनिदानमाह ।

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दृष्टो निश्चयात्मकस्य ॥ ४६ ॥

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादृहतासकासारुचिगौरवाणि ।

शैत्यं रुग्ण्य कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ ४७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

स्नेहोपनाहनस्वेद तीक्ष्णसंसनवस्तिभिः ।

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ ४९ ॥

पञ्चमूलीशृतं तीयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मे पिबेत्काले जीर्णं मांघवीकमेव च ॥ ५० ॥

यवानीचूर्णितं तक्रं विड्नेन लवणीकृतम् ।

पिबेत्सन्दीपनं वातमूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचिकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीरप्रस्थेन तक्षपिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं श्लैष्मकासज्वरापहम् ॥ ५३ ॥

इति क्षीरषट्पलं घृतम् ।

सव्योषक्षारलवणं दशमूलशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिष्णुविड्दाडिमम् ॥ ५४ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

भक्ष्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारिगन्धाभ्यमापोथ्य सलिलाढके ॥ ५५ ॥

पादावशेषे पूते च पिप्पली नागरं वचा ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटी ॥ ५६ ॥

चित्तकं मधुकं रास्ना पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

एतद्भक्ष्मातकं सर्पिः कफगुल्महरं परम् ।

श्लैष्मपाण्ड्वामयश्वास ग्रहणी कासरोगनुत् ॥ ५८ ॥

इति भक्ष्मातकघृतम् ।

त्रिवृता त्रिफला दन्ती दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पञ्चा चतुर्भागे स्थिते रसे ॥ ५९ ॥

सर्पिरैरण्डजं तैलं क्षीरं तत्र प्रयोजयेत् ।

सन्निग्धो मिश्रकः स्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ ६० ॥

कफवातविकारेषु कुष्ठश्लीहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूले तथाधिके ॥ ६१ ॥

इति मिश्रकः स्नेहः ।

जलद्रोणे विपक्षव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्तकस्य तथैव च ॥ ६२ ॥

षष्टभागावशेषं तं रसं पूतमभिश्त्रयेत् ।

दन्ती समं गुडं पूतं दद्यात् तन्नाभयाच्च ताः ॥ ६३ ॥

तैलार्धकुडवं चैव त्रिहतायास्तुष्यलम् ।

चूर्णितं चार्धपलिकं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ६४ ॥

तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।

क्षिपेच्चूर्णं पलच्चैकं त्वगैला पत्रकेसरात् ॥ ६५ ॥

ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते क्षिग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ६६ ॥

गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।

हृद्रोगं ग्रहणीदोषान् कामलां विषमज्वरान् ॥ ६७ ॥

गुल्मं ग्रीहानमानाहमेतान् हन्त्युपसेविता ॥

इति दन्तीहरीतक्यावलेहः ।

कुलत्थान् जीर्णशालींश्च षष्टिकान्नवजाङ्गलान् ।

मध्यतैलघृतं तक्रं कफगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

इति कफगुणचिकित्सा ।

अथ संसर्गजानाह ।

निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मे संसर्गजे दोषबलाबलञ्च ।

व्यामिश्रलिङ्गानुपलभ्य गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ ६९ ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हृषुषामभयां शटीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गी चान्नवेतसम् ॥ ७० ॥

दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजीचिकं वचाम् ।

ह्री क्षारी पञ्चलवणं चव्यं चैकत्र योजयेत् ॥ ७१ ॥

चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनव्ययम् ।

प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन च ॥ ७२ ॥

पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।

आनाहे मूत्रकच्छे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ७३ ॥

अहृष्यर्शो विकारेषु ग्रीहपाण्ड्वामयेऽरुची ।

उरोविषन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ७४ ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुटिका कार्याः कार्षिकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ७५ ॥

इति हिक्कादिचूर्णम् ।

हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचा चव्याग्निपाठा शटी ।

वृक्षान्नं लवणत्रयं त्रिकटुकं चारद्वयं दाडिमम् ॥

पथ्या पौष्करवेतसान्नहपुषाजाज्यस्तदेभिः कृतम् ।

चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥ ७६ ॥

गुल्माधानगुदाङ्गुरग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञान् गदान्

प्रत्याधानगदोदराश्मरियुतांस्तूनीद्वयारोचकान् ।

ऊरुस्तम्भमतिभ्रमच्च मनसो वाधिर्यमष्ठीलिकां

प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक् पीतमुष्णाम्बुना ॥ ७७ ॥

हृत्कुक्षिवङ्गणकटीजठरान्तरेषु

वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।

शूलानि नाशयति वातबलासजानि

हिङ्गुाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयहिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

गुल्मवान्मदिरामण्डै स्तैलमैरण्डजं पिबेत् ।

बलासे प्रबले वाते पित्ते तु क्षीरसंयुतम् ॥ ७९ ॥

इति संसृष्टगुणचिकित्सा ।

अथ त्रिदोषगुणनिदानम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवत्

घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मनः शरीराग्निबलापहारिणं

त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सासंग्रहः ।

धीमानुपाचरेद्गुल्मं प्रत्याख्याय त्रिदोषजम् ।

सन्निपातोत्थितं गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ ८१ ॥

धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्दृतम् ।

शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८२ ॥

इति धात्रीफलकं दृतम् । इति त्रिदोषगुणचिकित्सा ।

लङ्घनं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।

हृहणश्च भवेदन्नं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८३ ॥

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।

मारुते तु विजिते समुदौर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ ८४ ॥

सुखोष्णजाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।

कटुत्रिकसमायुक्ताः हिताः पानेषु गुल्मिनाम् ॥ ८५ ॥

कुम्भीपक्वेष्टका स्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।

उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ॥ ८६ ॥

स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।

स्वेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८७ ॥

स्रोतसा मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भित्वा विब्रन्धं गुल्मस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ८८ ॥

बल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकांश्च वेदलम् ।

न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्ववातश्च मनुजं गुल्मिनश्च निरुहयेत् ॥ ९० ॥

वचाविडाभया शुण्ठी हिङ्गुकृष्णाग्निदोष्यकाः ।

द्वित्रिषट् चतुरेकाष्ट सप्तपञ्चाशिकाः क्रमात् ॥ ९१ ॥

चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ।

शूलार्शः श्वासकासघ्नं ग्रहणीदोषनं परम् ॥ ९२ ॥

इति वचाद्यं चूर्णम्

पाठा निजुषारकनी त्रिकाटुत्रिकलाग्निकम् ।
 लवणं वृक्षबीजश्च शूर्पं गोमूत्रसाधितम् ॥ ८३ ॥
 घनीभूते तु कटिकां कृत्वा खादेत्तु गुल्मवान् ।
 गुल्मघ्नीहाम्निकादाश्च नाशयेयुरग्रेषतः ॥ ८४ ॥
 हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरुणि हरीतकीम् ।
 श्यामां विडं सैन्धवश्च यवक्षारं मण्डीषधम् ॥ ८५ ॥
 यवक्षाथोदकेनैव घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।
 तेनास्य भिद्यते गुल्मः समूलः सपरिग्रहः ॥ ८६ ॥
 वचा हरीतकी हिङ्गु सैन्धवं साक्षवेतसम् ।
 यवक्षारं यवानीश्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ८७ ॥
 एतच्च गुल्मनिचयं समूलं सपरिग्रहम् ।
 भिद्यते सप्तरात्रेण वज्रैर्वृष्टिं करोति च ॥ ८८ ॥
 वातवर्चोनिरोधे वा सासुद्राद्रार्कसर्षपैः ।
 कृत्वा पायौ विधातव्या वर्तयो मरिचोत्तरैः ॥ ८९ ॥
 खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टा पूतीकनृपहृक्षयोः ।
 पिबेत्तिहृक्षागरं वा सगुडं वा हरीतकीम् ॥ ९० ॥
 गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तो द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
 मूत्रमद्यपयो द्राक्षा रसैर्वीक्ष्य यथा बलम् ॥ ९१ ॥
 क्षारद्वयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ९२ ॥
 षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-
 विश्वौषधज्वलनयावककल्कपक्कम् ।
 प्रस्थं घृतस्य दशमूलरुक्मभागी-
 क्षाथेन वा पयसि दध्नि च षट्पलास्थम् ॥ ९३ ॥
 गुल्मोदराग्निभगन्दरवज्रिसाद-
 कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।

सद्यः शर्म नयति ये च कफानिनीत्या-

स्तानाद्यु नाशयति दुर्जयमग्निमान्धम् ॥ १०४ ॥

इति सार्वीषद्वयसं वृतम् ।

दस्थाः चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशकाटुभिः ।

पचैत्यस्यं घृताहुत्सप्रीहपाण्डू र्त्तिशूलनुत् ॥ १०५ ॥

त्रिवृदकञ्जुहीक्षीरकम्पिस्तैश्च पलांशकैः ।

सेन्धवद्विपलोपेतैः हविः कुडवमम्भसि ॥ १०६ ॥

पक्वमस्मात् पिबेत्कर्षमुष्णवार्यनुपानकम् ।

सर्वगुल्मोदरध्वंसि स्रंसनं विन्दुसंज्ञकम् ॥ १०७ ॥

इति विन्दुघृतम् ।

विडदाडिमसिन्धूत्य हुतभुग् व्योषजीरकैः ।

हिङ्गु, सौवर्चलक्षार चुक्रहृत्तान्त्रवेतसैः ॥ १०८ ॥

बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् ।

साधितं दधिकं नास्ती गुल्महृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १०९ ॥

इति दधिकघृतम् ।

बीलिनीं त्रिफलां राज्ञां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्दिङ्गुं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलाढके ॥ ११० ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १११ ॥

ततो घृतपलं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णे सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ ११२ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्ग शोफपाण्डू मयज्वरान् ।

श्वित्रं श्लीहानमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ११३ ॥

इति नीलिनीघृतम् ।

वचापुष्करकुष्ठैला मदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीहययक्ष्याञ्च मेदायुग्मकुटचटैः ॥ ११४ ॥

पाठाजीरकजीवन्ती भार्गी चन्दनकटुकसैः ।

सरलागुग्गुलिङ्गान्न वाजिनन्धाम्निहृदिभिः ॥ ११५ ॥

विडङ्गारम्बधश्यामा त्रिवृन्भागधिकादिभिः ।

पिष्टैस्त्रैलं पचेत् क्षीरे पञ्चमूलैरसान्विते ॥ ११६ ॥

गुल्मानाहाम्निमान्द्यार्थे ग्रहणीमूत्रसङ्गिणाम् ।

अन्वासनविधौ युक्तं शंस्यतेऽनिलरोगिषु ॥ ११७ ॥

इति वचाद्यं तैलम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च दन्तौचित्तकमाढकी ।

शृङ्गवेरं वचाश्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥ ११८ ॥

त्रिवृतायाः पलं कुर्यात् त्रीन् कर्षांश्चैव हिङ्गुनः ।

पलं हि लवणानाञ्च यवक्षारपलं तथा ॥ ११९ ॥

सद्यः पुष्करमूलस्य दन्तौचित्तकयोरपि ।

द्वे द्वे पले तथा शुण्ठ्या द्वे पले चान्नवेतसात् ॥ १२० ॥

यवान्यजाजीमरिचं धान्यकं गिरिकर्णिका ।

उपकुञ्चिकाजमोदा च कुर्याद्वर्द्धपलोन्मितान् ॥ १२१ ॥

हरीतकीपले द्वे च विडङ्गं दाडिमं तथा ।

मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्भिषक् ॥ १२२ ॥

एकान्तासाञ्च द्वे तिस्रो गुटिकास्ताः सुखाम्बुना ।

अन्त्रैर्मद्यैश्च पातव्या घृतेन पयसाथवा ॥ १२३ ॥

एताः काङ्गायनेनोक्ताः गुटिका गुल्मभेदिकाः ।

अर्थो हृदग्रहणीरोग कमिणाञ्च विनाशिकाः ॥ १२४ ॥

गोमूत्रेण निहन्त्युच्च श्लेष्मगुल्मं चिरोत्थितम् ।

क्षीरेण पित्तगुल्मस्तु मध्येन श्लेष्मवातिकम् ॥ १२५ ॥

त्रिफलारसमूत्राभ्यां निचयं सान्निपातिकम् ।

रक्तगुल्मञ्च नारीणां पयसा कारभेण तु ॥ १२६ ॥

इति काङ्गायनगुटिका ।

हिङ्गुत्रिकटुकचञ्चामोदा चान्याजगन्धा दाहिमतिनि-
 डीका पाठाचित्रकचव्यसेन्धवविडसौवर्धसववचारस्वर्जिका
 पिप्पलीमूलाक्षवेतसशटीपुष्करहपुषाजाजीपथाः । संचूर्ण
 मातुलुङ्गान्नेन बहुशः परिभाष्य गुटिकाः कारयेत् । ततः
 प्रातरेकैकां वातरोगी च भक्षयेत् । एवं खलु योगो गुल्मश्लास-
 कासारोचकहृद्रोगान् हरति अयं जस्तून् प्रति प्रयोगश्चा-
 त्यर्थमुपयुज्यत इति । इति हिङ्गवादिवटिकाप्रकारः संस्कृते-
 नोक्तः ।

अपामार्गपलांशानां तथैवेक्षुरसस्य च ।

सुहृत्कर्कयोर्मातुलुङ्ग कुटजस्याग्निकस्य च ॥ १२७ ॥

तिलसर्षपमूलानि दग्धा भस्मानि कारयेत् ।

गोजाविण्मूत्रसहितं सर्पिस्तैलसमन्वितम् ॥ १२८ ॥

व्रूषणं पिप्पलीमूलं चित्रकं शुष्कमूलकम् ।

मूर्वामतिविषां पाठां कुष्ठं भस्मातकानि च ॥ १२९ ॥

चव्यं पूतिकरञ्जश्च विष्वं कटुकरोहिणीम् ।

द्वौ चारौ पञ्चलवणं समभागानि कारयेत् ॥ १३० ॥

सन्नीय चूर्णलवणैः शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

तदग्निचूर्णं निर्धूमं कृत्वा चूर्णं सुशीतलम् ॥ १३१ ॥

अङ्गुलीयहमालोष्य सुरामण्डेन पाययेत् ।

मस्वारणालमुत्रैस्तु युक्तः स्वादातगुल्मनुत् ॥ १३२ ॥

शूलवातोदरघ्नीहपाण्डूामय किलासकम् ।

हन्यादारोग्यलवणं प्रशस्तं कफवातनुत् ॥ १३३ ॥

इति चारीग्यलवणम् ।

मादेयी कुटजार्कशिग्रु वृहती सुम्बिस्वभस्मातक-

व्याघ्री किंशुकपारिभद्रकजटापामार्गमीपाम्जिकान् ।

वासाशुष्ककपाटलां सलवणां दग्धा जले पाचितम्

हिङ्गुादिप्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्टीलिषु ॥ १३४ ॥

इति नाक्षयीचारः ।

कोऽसौ हिङ्गुादिर्यस्य प्रतिवापः क्रियते ?

हिङ्गुप्रगन्धाविडशुण्डराजजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविषूचिकासु ॥ १३५ ॥

इति सामान्यविधिः ।

अथ रक्तगुल्मनिदानमाह ।

नवप्रसूता हितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृती वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥ १३६ ॥

पैतस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणश्चाप्यपरं निबोध ।

यः सन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥

सरोधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १३७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालक्रमेण च ।

सुस्निग्धस्निग्धकायायै योज्यं स्नेहविरेचनम् ॥ १३८ ॥

शताह्वा चिरवित्स्वत्वज् दारुभार्गी कणाभवः ।

कल्काः पीतो जयेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ॥ १३९ ॥

तिलक्वाथो गुडव्योष घृतभार्गीयुतो भवेत् ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ १४० ॥

पौतः सुरारसो युक्त्या मदिरा वाशु गुल्मनुत् ॥ १४१ ॥

सुण्डिरेचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।

विदधीतास्रगुल्मिन्यां मलसंरेचनाय च ॥ १४२ ॥

विशेषमपरश्चास्याः शृणु रक्तप्रभेदनम् ।

पलाशचारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेच्च सा ॥ १४३ ॥

यस्मिन्नवसरे चारतोयसाध्यघृतादिषु ।

फेनोद्गमस्य निष्पत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः ॥ १४४ ॥

स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणः ॥

इति पञ्चाग्न्यारवृत्तम् ।

कङ्गारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका ।

पक्काम्बुनाथ तत् काथं जीवनीयोपकल्पितम् ॥ १४५ ॥

घृतं पक्का नवं पीतं रक्तपित्तास्रगुल्मनुत् ।

दाहदृष्णाज्वरहृदि योनिदोषहरं परम् ॥ १४६ ॥

इति कङ्गारकं घृतम् ।

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।

अतिप्रवृत्तमस्रन्तु भिन्ने गुल्मे निवारयेत् ॥ १४७ ॥

रक्तपित्तहरैर्योगैर्वर्तध्नैश्च मरुद्गदान् ।

गुर्वभिष्यन्दि कुर्याद्द्वै रक्षन्निबलं सदा ॥ १४८ ॥

गुल्मवदन्नपानानि यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

इति रक्तगुल्मचिकित्सा ।

असाध्यलक्षणान्याह ।

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतशूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १५० ॥

दीर्घल्यारुचिहृत्तास कासकृद्यरुचिज्वरैः ।

दृष्णातन्द्रा प्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १५१ ॥

गृहीत्वा सरुजं श्वासं हृद्यतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १५२ ॥

श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।

जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १५३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः गुल्मनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ हृद्रोगनिदानमाह ।

पत्युष्णागुर्वक्त्रकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।

सञ्चित्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

जठरानलदीर्घत्वादविपक्वस्तु यो रसः ।

स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपजः ॥ २ ॥

अन्यदोषेभ्य एवादौ विवृद्धेभ्योऽन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्रेभ्यो विषस्येव वदन्यामस्य सम्भवम् ॥ ३ ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

प्रायस्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।

निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाद्यतेऽपि च ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

द्विपञ्चमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ ६ ॥

पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

सौवर्चलमथो शुण्ठी ह्यजमोदा च चूर्णितम् ॥ ७ ॥

फलधान्याम्लकीलत्थदधिमद्यवसादिभिः ।

पाययेच्छुद्धदेहश्च स्नेहेनान्यतमेन च ॥ ८ ॥

पुष्कराह्वं फलपूगमूलं महौषधं शय्यभया च कल्कः ।

गारान्तसर्पिलवणैर्विमिश्रः स्युर्वातहृद्रोगविकर्त्तिकाघ्नः ॥ ९ ॥

प्रायः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशपूतीकशटीसुराह्वैः ।

नागराजाजिवचायवानी सक्षार उष्णो लवणेन पेयः ॥ १० ॥

रौतकीपुष्करनागराह्वयैर्यवैर्वर्यस्थालवणैश्च कल्कैः ।

हिङ्गुभिः साधितमेभिः सर्पिः हितश्च हृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ११ ॥

इति हरीतक्याद्यं षष्ठम् ।

पुनर्नवां दारु सघ्नमूलं राक्षां यवान् कौलकपित्तविष्वम् ।
पक्वा जले तेन पचेत्तु तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्घ्नम् ॥ १२ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तैलम् ।

बल्यमांसरसक्षीर घृतशालिष्व भोजयेत् ।

वातघ्नसिद्धं तैलञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥

इति वातहृद्गोचिकित्सा ।

अथ पैत्तिकहृद्गोचिकित्सा ।

तृष्णोष्णदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्षमः ।

धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र सितागुडजलैर्वमेत् ।

पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ १५ ॥

शीताः प्रदेहाः परिशोधनञ्च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।

द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥ १६ ॥

पिष्टा पिबेद्वापि सिताजलेन यद्याह्वयं तिक्तकरोद्दिष्टीं च ॥ १७ ॥

अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ।

सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ १८ ॥

इति अर्जुनादिक्षीरपाकम् ।

घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचो ये ।

हृद्गोचर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १९ ॥

इति ककुभादिचूर्णम् ।

कशेरुकाशैवलमृङ्गवेरप्रपीण्डरीकं मधुकं विसृज्य ।

ग्रन्थिञ्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तगदामयघ्नम् ॥ २० ॥

इति कशेरुकाद्यं घृतम् ।

अथ सौ शर्करा द्राक्षा जीवकर्षभकोत्पलैः ।

बलासर्ज्वकाकोष्ठी मिकानुनैकसाभित्तम् ॥ २१ ॥

सञ्जीवं संक्षिप्तं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥

इति श्रेयसाद्यं वृतम् ।

स्थिरादिकल्कवत्सर्पिः क्षीरेणेशुरसेन वा ।

द्राक्षारसेन पक्कं वा पित्तरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

इति स्थिराद्यं वृतम् ।

सञ्जीवं वितरेहस्ति तैलं मधुकसंयुतम् ॥ २३ ॥

इति पित्तहृद्रोगचिकित्सा ।

अथ कफहृद्रोगनिदानमाह ।

गौरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

हृद्रोगे कफजे स्निग्धं वमितं लङ्घितं नरम् ।

कफघ्नैर्भेषजैर्युञ्ज्यात् ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥ २५ ॥

वचानिम्बकषायाभ्यां वाम्यं हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ २६ ॥

कुम्भी शटी बला रास्ना शुक्ठी पथ्या सपीष्कराः ।

चूर्णिता वा सृता मूत्रे पालव्याः कफहृदुग्रहे ॥ २७ ॥

सूक्ष्मैला मागधीमूलं प्रलीढं सर्पिषा सह ।

नाशयत्याशु हृद्रोगं गुल्मानपि विशेषतः ॥ २८ ॥

मुस्तैलाचन्दनोशीर जीवनी व्योषचित्रकाः ।

विल्वत्वक् कटुकादारु दार्वीत्वक् पर्पटत्वचः ॥ २९ ॥

पटोलं निम्बषड्ग्रन्था ऋद्धिभूनिम्बशिग्रुकाः ।

चूर्णं त्रायन्ती सौराष्ट्री केशरातिविषाः समाः ॥ ३० ॥

तिक्ताख्यं हन्ति हृद्रोगं शूलहृत् सन्निपातजित् ।

इति तिक्तकं चूर्णम् ।

फलतैलं विदध्याश्च वस्तुं वदित्विशादः ॥ ३२ ॥

कौलत्यधान्येषु रसैर्यवाक्षपानानि तीक्ष्णानि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥

इति कफहृद्गोनचिकित्सा ।

अथ निदानमाह ।

विद्यान्निदोषस्त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्त्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ३३ ॥

उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृत्तासकस्तमः ।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ३४ ॥

क्लोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

कृमिजे कृमिजातीनां श्लेष्मिकाणाञ्च ये मताः ॥ ३५ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नश्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीनाधिकं मध्यमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ३६ ॥

हृद्गो कृमिजे पूर्वं कुर्यान्नङ्घ्रनपाचनम् ।

पश्चात् कृमिहरं कर्म कृमिरोगोक्तमाचरेत् ॥ ३७ ॥

कृमिजे च पिबेन्मूत्रं विडं गोमयसंयुतम् ।

हृदि स्थिताः पतन्त्येव ह्यधस्तात् कृमयो नृणाम् ॥ ३८ ॥

कृमिहृद्गोणिनां स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

दध्ना च पललोपेतं त्रग्रहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९ ॥

सुगन्धिभिः सलवणैः योगैः साजाजिशर्करैः ।

विडङ्गगाढैर्धान्यान्लं पाययेत् सिद्धमुत्तमम् ॥ ४० ॥

यवान्नं वितरेच्चास्त्रौ सविडङ्गमतः परम् ॥ ४१ ॥

इति त्रिदोषकृमिहृद्गो ।

चूर्णं पुष्करजं लिङ्घ्यात् मान्तिकेण समायुतम् ।

हृच्छूलश्लामकासघ्नं क्षयहिक्कानिवारणम् ॥ ४२ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं विश्वं दाडिमं सान्त्वयेतसम् ।

चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्वासहृद्गोशान्तये ॥ ४३ ॥

इति हिङ्गुपञ्चकम् ।

हिङ्गुप्रगम्भाविडविम्बशङ्खाकुङ्कुमाभयाचित्रकायाकशुकम् ।
पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराब्जं यवाभसा शूलहृदामयघ्नम् ॥४४॥
दशमूलकषायन्तु लवणक्षारयोजितम् ।

कासं खासश्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥ ४५ ॥
घृतेन दुग्धेन गुडाभसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचोत्थम् ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ४६ ॥
हरीतकी वचा रास्ना पिप्पल्यो विश्वभेषजम् ।
शटीपुष्करमूलञ्च चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ ४७ ॥
पुटदग्धं हरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ ४८ ॥
तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि ।
पिबति पयसा यः स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥४९॥
गोधूमककुभसूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्कम् ।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ ५० ॥
मुख्यं शतार्धन्तु हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।
सिद्धं घृतं वल्लभकं हि नाम्ना हृत्कासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥५१॥

इति वल्लभघृतम् ।

शतार्धमभयानान्तु सौवर्चलपलद्वयम् ।
पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥
घृतं वल्लभकं नाम्ना अष्टं स्यादपतन्त्रके ॥

इति क्षीरवल्लभघृतम् ।

पार्थस्य कल्कं स्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयघ्नम् ॥५३॥
इति अर्जुनघृतम् ।

घृतं बला नागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्रोगशूलं क्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ५४ ॥
इति बलाघृतम् ।

इति वल्लभसङ्कलितः हृद्रोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उरोग्रहनिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दिं गुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् ।
 सास्रं सामं यक्तत्प्लीहं सद्यो वृद्धिं यथा गतम् ॥ १ ॥
 उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ ।
 सस्तम्भं सरुजं घोरं रुद्धं स्पर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥
 आधानकुक्षिहृच्छोथ वातविण्मूत्ररीधता ।
 तन्द्रारोचकशूलानि तत्र लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु स्वेदनं युक्त्या दहनं रक्तमोक्षणम् ।
 तीक्ष्णैर्निरुहणं चैकं क्रमात्तत्क्षणमादरात् ॥ ४ ॥
 पुत्रजीवकशिग्रूत्याः सूर्यावर्तबलोद्भवाः ।
 रसा एकैकशः कोष्णादिशो वा रामठान्विताः ॥ ५ ॥
 सपञ्चलवणाः पेयाः त्रिवृद्गुडसुकल्पिताः ।
 तं प्रवृत्तं यथालाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ६ ॥
 दध्यन्मवेतसत्त्वान् सरामठान् सचित्रकान् ।
 पिबेत्तैलारनालाभ्यामुरोग्रहनिवृत्तये ॥ ७ ॥
 यथातुरेणात्र कृतस्य कर्मणो विधेर्विरोधो न भवेन्मनागपि ।
 यथा बलं वीक्ष्य च शुद्धविग्रहं तथाविधं पथ्यमिति प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः उरोग्रहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानमाह ।

व्यायाम तीक्ष्णोषधरुद्धमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
 आनूपमव्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥
 पृथग्मलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

मूत्रस्य माग परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥

तीव्रा हि रुग्णवस्तिमेद्रे स्वल्पं सुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

पीतं सरक्तं सरक्तं सदाहं कृच्छ्रं सुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमञ्च कृच्छ्रम् ॥ ४ ॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ।

मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ।

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

शक्तस्तु प्रतिघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥

अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते ।

सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रादस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥

पथ्यमानाश्मरीपित्ताच्छोथमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पौडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निस्तु दुर्बलः ।

तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ १२ ॥

अमृता नागरा धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिबेदातरोगार्त्तः शूलवान् मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ १३ ॥

पुनर्नवैरण्डशतावरौभिः पत्तूरहृषीवबलाश्मभिद्भिः ।

द्विपञ्चमूलेन कुलत्यकेन यवैश्च तोयोत्क्षयिते कषाये ॥ १४ ॥

तैलं वराहर्षवसाष्टतश्च तैरेव कल्पोर्लकपेष सिद्धम् ।

तन्मात्रयाच प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मादतमूत्रकृच्छ्रम् ॥१३॥

पुनर्नवाधो सिद्धकः । इति वातकृच्छ्रम् ।

सेकावगाद्याः शिशिराः प्रदेहा यैसो विधिर्वस्त्रपयोविकाराः ।

द्राक्षा विदारौक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥१४॥

कुशः काशः शरो दर्भः क्षुद्रश्चेति तृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रहरं पञ्च शूलं वस्त्रि विशोधनम् ॥ १७ ॥

एतत्सिद्धं पयः पीतं मेद्वगं हन्ति शोणितम् ॥ १८ ॥

शतावरीकासकुशश्वदंष्ट्रा विदारि शालीक्षुकशेरुकाणाम् ।

क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥१९॥

एवार्कबीजं मधुकं सदावीं पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।

दावीं तुषैलामलकौरसेन समाक्षिकं पित्तकृते च कृच्छ्रे ॥२०॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्वन्वयवासकानाम् ।

क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विषन्धे ॥ २१ ॥

शतावरीकासकुशश्वदंष्ट्रा विदारिकेक्षामलकैश्च सिद्धम् ।

सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥२२॥

इति शतावरीघृतम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडार्द्धांशयुतं प्रयोज्य कृच्छ्राश्मरौ मूत्रविघातदोषे ॥२३॥

अयं विशेषेण पुरा विधेयः सर्वाश्मरीणां प्रवरः प्रयोगः ।

इति त्रिकण्टकाद्यं घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरुद्धाः ।

तक्रश्च तिक्तोषणसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २४ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा तुटिं पिबेत् ॥ २५ ॥

तक्रेण युक्तं शितिवारकस्य बीजं पिबेन्मूत्रविघातहेतोः ।

पिबेत्तथा तण्डुलघावनेन प्रवासाचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २६ ॥
 सर्वं त्रिदोषप्रमथे च कृच्छ्रे स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
 त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्यात्पित्ते विरेकः पवने च वस्ति ॥ २७ ॥

बृहती धावनी पाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ २८ ॥

गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटूणां कामतः पिबेत् ।

मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥ २९ ॥

इति त्रिदोषकृच्छ्रम् ।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रं क्रिया मता ।

पञ्चवल्कलकृच्छ्रेः कवोणोऽत्र प्रशस्यते ॥ ३० ॥

मद्यं पिबेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयश्चापि सिताज्ययुक्तम् ।

धात्रीरसं चेक्षुरसं पिबेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ॥ ३१ ॥

इति अभिघातकृच्छ्रम् ।

लेह्यं शुक्रविवन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।

वृथैर्बृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३२ ॥

इति शुक्रजं मूत्रकृच्छ्रम् ।

एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।

मूत्रहृद्रोगशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ ३३ ॥

स्वेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ।

कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्यो सर्वशुक्रविवन्धजित् ॥ ३४ ॥

काथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतः सदा ।

मूत्रकृच्छ्रं शक्कज्जम् पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३५ ॥

इति शक्कजं कृच्छ्रम् ।

सप्तच्छदारग्वधकेतकैलाः निम्बः करञ्जः कुटजो गडूची ।

साध्या जले तेन पचेद्यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ३६ ॥

एवामबीजकल्कश्च शक्कजं पिष्ट्वाक्षसंमितः ।

धान्याम्ललवणेः पेयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभा पर्वतमेदपथ्याः ।

निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीन्सु सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥

निदग्धिकायाः स्वरसं कुडवं मधुसंयुतम् ।

मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३८ ॥

कषायोऽतिबलामूल साधितोऽशेषकृच्छ्रजित् ।

पीतञ्च त्रपुसीबीजं सतिलाज्यं पयोन्वितम् ॥ ४० ॥

त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥ ४१ ॥

यवोरुवकैस्तृणपञ्चमूलपाषाणभेदैः सशतावरीभिः ।

कृच्छ्रेषु गुग्गुल्वभयाविमिश्रैः कृतः कषायो गुडसम्प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥

मूलानि कुशकाशेक्षु शराणां चेक्षुबालिकाः ।

मूत्राघातेऽश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली तृणात्मिका ॥ ४३ ॥

गुडमामलकं पिष्टं अमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रप्रणाशनः ।

द्राक्षासितो पलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥

विदारो शारिवा छागशृङ्गी वत्सादिनी निशा ।

कृच्छ्रं पित्तानिलं हन्ति वक्षिजं पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्

एवोरुवीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।

चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा

प्रत्यग्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥

अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिल्लैर्न संशयः ॥ ४८ ॥

पुनर्नवामूलतुला दर्भमूलं शतावरी ।

बलातुरङ्गगन्धा च दणमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ४८ ॥
 विदारौगन्धानामाञ्च गुडूचतिबला तथा ।
 पृथग्दशपलान् भागानपां द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ।
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥ ५१ ॥
 द्विपलानि पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुडवं तथा ।
 त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥
 एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
 राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले तथा गाढपुरीषिणाम् ।
 मेढ्रवङ्कणशूले च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितजाश्च ये ।
 बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ॥ ५५ ॥
 पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येष्वपि चापरः ।

इति सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिखेदः ।

मूत्राघातविधानमप्यत्रकार्यम् ।

इति वङ्गसेनसङ्ग्रहितः मूत्रकृच्छ्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूत्राघातनिदानमाह ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्रघातास्त्रयोदश ।
 प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥
 रौक्ष्याद्देगाभिघाताद्वा वायुर्वस्ती सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकान्स्तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥

आध्यापयन् वस्तिमुदं रुध्वा वायुवस्तेजसताम् ।
 कुर्यातीवार्त्तिमष्टौलां मूत्रविण्मार्चरोधिनीम् ॥ ४ ॥
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत् तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
 मूत्रस्य वेगोऽभिहिते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद् भृशम् ॥ ८ ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 तन्मूत्रजठरं विद्या दधोवस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
 वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
 स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाप्यनीरुजम् ।
 विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्मरीतुल्यरुग् ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतम् ।
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानितावृतम् ।
 वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः ॥ १५ ॥
 मूत्रं चारिद्र्यमथवा सरक्तं रक्तमेव च ।

कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तो रक्तावातं वदन्ति तम् ॥ १६ ॥

पित्तं कफो वा हौ कानि संहन्तेऽनिलेन चेत् ।

कृच्छ्रान् मूत्रं तथा पीतं रक्तं श्लेथं घनं सवेत् ॥ १७ ॥

सदाहं रोचनाशङ्कपूर्णवर्णं तद्ववेत् ।

शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥

रुद्धदुर्बलघो वर्ततेनोदावर्तं शक्त्यध्या ।

मूत्रस्रोतोऽनुपपद्येत विट्संसृष्टं तदा मरः ॥ १९ ॥

विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रात् विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्रुताध्वलङ्गनायासै रभिघातात्प्रपीडनात् ।

स्वस्थानादस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥

शूलस्पन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं सवत्यपि ।

पीडितस्तु सृजेद्वारां संस्तम्भोद्देष्टनात्तिमान् ॥ २२ ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।

पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवार मबुद्धिभिः ॥ २३ ॥

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।

अविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।

स्यादस्ती कुण्डलीभूते त्वण्मोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहविरेचनम् ।

दद्यादुत्तरवस्तिश्च मूत्राघाते सवेदने ॥ २६ ॥

नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।

पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥ २७ ॥

गोधापद्या मूलं कथितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।

पीतं निरुद्धमचिरात् भिनत्ति मूत्रसङ्घातम् ॥ २८ ॥

पिबेच्छिलजतुक्काथे युक्ते वीरतरादिके ।

रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ २८ ॥

क्काथं सपत्रमूलस्य गोक्षुरोः सफलस्य च ।

पिबेन्मधुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्ररुजापहम् ॥ २९ ॥

घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवस्तिः कृताम्बुना ।

गुण्डयित्वा ध्वजे क्षिप्त्वा मूत्ररोधं जहति तम् ॥ ३० ॥

सदा भद्राश्मभिन्मूलं शतावर्याश्च चित्रकम् ।

रोहिणीकोकिलाक्षी च क्रीड्य स्थूलत्रिकण्टकम् ॥

श्लक्ष्णपिष्टः सुरापीतोमूत्राघातप्रवाधनः ॥ ३१ ॥

पिबेद्दहिर्हिमिश्रामूलं दुग्धभुक् तण्डुलाम्बुना ।

वस्तिमुत्तरवस्तिं वा सर्वेषामेव दापयेत् ॥ ३२ ॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तक्रसंयुतम् ।

जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ॥ ३३ ॥

सतैलं पाटलाभस्म क्षारवद्वा परिश्रुतम् ।

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः ॥ ३४ ॥

त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ ३५ ॥

शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठ मुष्णवाते सशोणिते ॥ ३६ ॥

शिलोद्भवैरण्डकुशास्थिरादिपुनर्नवाभीरुसेषु सिद्धम् ।

तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं कालेषु कृच्छ्रादिषु संप्रयोज्यम् ॥ ३७ ॥

इति शिखीद्विदादि तैलम् ।

धान्यगोक्षुरकक्काथ कल्कसिद्धं घृतं हितम् ।

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ३८ ॥

इति धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।

अम्बुष्ठा पाटला चैव वर्षाभूदयमेव च ।

विदारीकन्दकाशश्च कुशमीरटगोक्षुराः ॥ ४० ॥
 पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा ।
 भस्मातकं शिरोषस्य मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४१ ॥
 समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षणः ।
 पादशेषे कषाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४२ ॥
 कल्कं दत्त्वा च मतिमान् गिरिजं मधुकं तथा ।
 नीलोत्पलन्तु काकोली बीजं त्रापुसमेव च ॥ ४३ ॥
 कूष्माण्डजं तथैर्वारुसम्भवञ्च समं भवेत् ।
 उष्णवातं निहत्येतद् घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

इति भद्रावहं घृतम् ।

विदारी वृषको यूथी मातुलुङ्गी च भूस्तृणम् ।
 पाषाणभेदः कस्तूरी वसुको वशिरोऽनलः ॥ ४५ ॥
 पुनर्नवा वचा रास्ना बला चातिबला तथा ।
 कशेरुविसशृङ्गाट तामलकः स्थिरादयः ॥ ४६ ॥
 शरेक्षुदर्भमूलञ्च कुशः काशस्तथैव च ।
 पलद्वयन्तु संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४७ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावर्यास्तथा धात्र्याः स्वरसो घृतसम्मितः ॥ ४८ ॥
 षट्पलं शर्करायाश्च कार्ष्णिकाण्यपराणि च ।
 यथ्याह्वं पिप्पली द्राक्षा काशमर्थं सपरुषकम् ॥ ४९ ॥
 एला दुरालभा कौन्तौ कुङ्कुमं नागकेशरम् ।
 जीवनीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥ ५० ॥
 एतत्सर्पिर्विपक्तव्यं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु विशेषात् पित्तजेषु च ॥ ५१ ॥
 शर्कर्यश्मरिशूलेषु शोणितप्रभवेषु च ।
 हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक् पित्तजेषु च ॥ ५२ ॥

कासश्वासक्षतोरस्क धनुस्त्रीभारकर्षिते ।
 तृष्णाच्छर्दिमनःकम्प शोणितच्छर्दिते तथा ।
 रक्ते यक्ष्मण्यपस्मारे तथोन्मादशिरोग्रहे ॥ ५३ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ।
 एतत् स्मृतिकरं वृथं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 पुत्रदं बलवर्णाख्यं विशेषाद्वातनाशनम् ॥ ५४ ॥
 पानभोजननस्येषु न क्वचित्प्रतिहन्यते ।
 विदारीष्टतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥

इति विदारीष्टतम् ।

पिष्टाखुमलमुष्णेन चारनालेन पेषयेत् ।
 वद्धमूत्रं निहन्त्याशु तथैव करभीभवम् ॥ ५६ ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य रिच्यते ।
 मैथुनोपरमश्वास्य हंहणीयो विधिर्हितः ॥ ५७ ॥
 ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्तिषु ।
 खगुप्ताफलमृद्दीका क्षणेश्चुरसितारजः ॥ ५८ ॥
 समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।
 सर्वं सम्यग्विमथ्याक्षमात्रं लीढ्वा पयः पिबेत् ॥ ५९ ॥
 हन्ति शुक्रक्षयोऽस्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६० ॥

इति खगुप्तादि मयः ।

क्षौद्रार्द्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषोः ।
 शर्करायाश्च चूर्णञ्च द्राक्षाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६१ ॥
 स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथा चेक्षुरसस्य च ।
 पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥
 तदैकध्यं समानीय खजेनाथ विमथ्य च ।
 तस्य पाणितलं चूर्णं लिहन् क्षीरं ततः पिबेत् ॥ ६३ ॥
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।

शुक्रदोषान् जयेत्सर्वान् ये चापि भृशदुर्जयाः ॥ ६४ ॥

जयेच्छोणितरोगांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत च ।

सर्पिरेतत्प्रयुञ्जानात् योनिदोषात् प्रमुच्यते ॥ ६५ ॥

इति चौद्रार्द्धभागं घृतम् ।

अश्वमेधमूत्रकृच्छ्रेषु भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।

मूत्राघातेषु तत्कुर्व्याद्देशकालविधानवित् ॥ ६६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः मूत्राघातनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथाश्वमेधनिदानमाह ।

वातपित्तकफैस्त्रिस्तुतुर्थी शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्वमेधः सूर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशेषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वमेधपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याधानं तदासन्न देशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ३ ॥

सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्ध्वं सु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तथा मार्गनिरोधनम् ॥ ४ ॥

तद्व्यपायात् सुखं मेहे दृच्छं गोमेदकोपमम् ।

तत्सङ्क्षोभात् क्षते सास्र मायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

तत्र वाताद् भृशं चात्तो दन्तान् खादति वेपते ।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ६ ॥

सानिलं मुञ्चति शक्नोत् मुहुर्महति विन्दुशः ।

श्यावा रुक्षाश्वमेधौ चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

तस्याः पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ ८ ॥

शुण्ठग्निमन्यपाषाण शिग्रुवरुणगोक्षुरैः ।

अभयारग्वधकल्कैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः ॥ ९ ॥

रामठक्षारलवण चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं दीपनं पाचनं परम् ॥

हन्यात्कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेद्रजम् ॥ १० ॥

इति शुण्ठादिः ।

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवूकैः ।

शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं चाश्मरीमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११ ॥

इति एलादिकाथः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।

यवक्षारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धितम् ॥ १२ ॥

अश्मरीं वातजां हन्याच्चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १३ ॥

पाषाणभेदोवसुकोवशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।

शतावरीश्वदंष्ट्रा च वृहती कण्टकारिका ॥ १४ ॥

कपोतवङ्गामलकी काञ्चनोशीरगुन्द्रकाः ।

वृक्षादनौ भङ्गुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ १५ ॥

यवाः कुलत्थकोलानि कतकस्य फलानि च ।

उषकादिप्रतिवापमेषां क्वाथैः शृतं घृतम् ॥

भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १६ ॥

इति पाषाणभेदाद्यं घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायांश्च पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेरश्मरिनाशनैः ॥ १७ ॥

वीरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशवृक्षादनौकुशाः ।

मोरटेन्दीवरो सूर्यभक्ता गोक्षुरटुण्डुकाः ॥ १८ ॥

वसुकोवशिरो दर्भं घोरौयावश्मभेदकः ।

गुन्द्रोऽनल कुरण्टश्च गणो वीरतरादिकः ॥ १८ ॥

अश्मरीशर्कराक्षश्च माकताक्षिंहरो गणः ।

वृहदाते वीरतर स्तदभावे मतः शरः ॥ २० ॥

इति वीरतरादिगणः । इति वाताश्मरी ।

अथ पित्ताश्मरीनिदानमाह ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णः ।

भक्तातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्मरी ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कुशः काशः शरो गुन्द्रः उत्कटो मोरटाश्मभित् ।

दर्भो विदारौ वाराहौ शालिमूलं त्रिकण्टकम् ॥ २२ ॥

भक्षूक पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरण्टिका ॥ २३ ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ।

घृतं शिलाह्वमधुकैर्वीजैरिन्दौवरस्य च ॥ २४ ॥

त्रपुषैर्वारुकादीनां वीजैश्चावापितं शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसंभूता मश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ २५ ॥

इति कुशाद्यं घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांस्य कषायाणि पयांसि च ।

भोजनादि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥ २६ ॥

शिलाजतु शिलाह्वं स्यात्पटीरोगुत्थगुन्द्रकौ ।

मधुकः कृतः स्वत्वाद् वीजैर्वीजकमुच्यते ॥ २७ ॥

कुर्यात् क्षारादिकं क्वाथे तस्मिन् क्षयमवापकैः ।

वर्गत्वेन यथालाभं परिभाषा प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥

इति पित्ताश्मरी ।

अथ कफाश्मरीनिदानमाह ।

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।

अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णा सितायका ॥ २८ ॥

एता भवन्ति वासनां तेषामेव च भूयसाः ।

आश्रयोपचयास्तत्वाद मृदुवाहरे सुखाः ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मृधे वरुणकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।

कुष्ठभद्राक्षमरिचचित्रकैः ससुराक्षयैः ॥ ३१ ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूपकादिगणेन वा ।

भिन्नति कफसंभूता मश्वरी क्षिप्रमेव च ॥ ३२ ॥

भद्रादिस्तेन चात्रेष्टो गणः श्यामादिको बुधैः ॥ ३३ ॥

इति वरुणादि घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥ ३४ ॥

इति कफाश्वरी ।

अथ शुक्राश्वरीनिदानमाह ।

शुक्राश्वरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।

स्थानात् च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥

शोषयत्युपसंस्तृत्य शुक्रं तच्छुक्रजाश्वरी ॥ ३५ ॥

वस्तिरुष्णं तृक्छृत्वं मुष्कश्चयथुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ ३६ ॥

पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ।

अणुशो वायुना भिन्ना स्यात्तस्मिन्ननुलोमगे ॥ ३७ ॥

निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।

मूत्रस्रोतः प्रविश्येताः सिक्ताः कुर्युरुपद्रवान् ॥ ३८ ॥

अथ उपद्रवानाह ।

दौर्बल्यं सदग्नं काष्ठीं कुक्षिरोममथादधिम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातस्य तृणां हृत्पीडनं वमिम् ॥ ३८ ॥

प्रसूननाभिद्वयं वदन्मूत्रं राजातुरम् ।

अश्वरौ अपयत्वाशु सिकता शर्करान्विताः ॥ ४० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शुक्राश्वमेधान्तु सामान्यो विधिरश्वमेधनाशनः ।

यवक्षारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवम् ॥

पिवेन्मूत्रविषमन्त्रं शर्कराश्वमेधनाशनम् ॥ ४१ ॥

तिलापामार्गकदली पलाशयवविल्वजः ।

काथः पेयोऽविमूत्रेण शर्कराश्वमेधनाशनः ॥ ४२ ॥

केम्बुकाङ्गोलकनक शाकेन्द्रीवरजैः फलैः ।

पीतमुष्णाम्बु सगुडं शर्करां पातयत्यधः ॥ ४३ ॥

प्राणभिन्नोक्षुरकोरुवूकी द्वे कण्टकार्यौ क्षुरकाङ्गमूलम् ।

॥ पिवेत्क्षीरसुपिष्टमेतत् स्याद्भेदनार्थं सिकताश्वमेधीणाम् ॥ ४४ ॥

यः पिवेद्रजनीं सम्यक् सगुडं तुषवारिणा ।

तस्याशु चिररूढापि यात्यस्तं मेढ्रशर्करा ॥ ४५ ॥

पिबतः कुटजं दध्ना पथ्यमन्नं च खादतः ।

निपतत्यचिरात्तस्य नियतं मेढ्रशर्करा ॥ ४६ ॥

त्रापुसवीजं दध्ना पीतं वा नारिकेलजं कुसुमम् ।

विण्मूत्रशर्कराया भवति सुखी कतिपयैर्दिवसैः ॥ ४७ ॥

श्वदंष्ट्रा वारुणीशुण्ठीकाथं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

शर्कराश्वमेधिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥ ४८ ॥

कृष्णाण्डकरसो हिङ्गुयवक्षारसमायुतः ।

वस्तौ मेढ्रे सशूले च शर्कराश्वमेधनाशनः ॥ ४९ ॥

नर्नवायो रजनीश्वदंष्ट्रा फलाप्रवालाश्च सदर्भपुष्पाः ।

पौराण्यमखेक्षुरसप्रपिष्टः पेयोऽभवेदश्वमेधिशर्करासु ॥ ५० ॥

वरुणत्वक्च्छिलाभेदः शुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।

कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नस्यपि ॥ ५१ ॥

पञ्चमूल्यास्तृणाख्याया स्तथा गोक्षुरकस्य च ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

गुड़गोक्षुरबीजश्च कल्कं तत्र प्रदापयेत् ॥ ५३ ॥

तत्सिद्धं मूत्रदोषेषु शर्कराश्मरौषु च ।

स्नेहेन भोजने चैव प्रयोज्यं सर्पिरुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इति दृणपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

त्वक् पत्रफलमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।

कषायेण पचेत्तैलं वस्तिना स्थापनेन च ॥ ५५ ॥

शर्कराश्मरौशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।

इति वरुणतैलम् ।

कुशाग्निमन्यशैरेय नलदर्भेक्षुगोक्षुराः ।

कपोतवङ्गावसुकवशिरेन्दीवरीशराः ॥ ५६ ॥

धातक्यरलुबन्दाक कर्णिकाराश्मभेदकाः ।

एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥

पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।

शर्कराश्मरिरीषेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे ॥ ५८ ॥

प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च ।

बन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ॥ ५९ ॥

इति कुशाद्यं तैलम् । इति शुक्राशरी ।

नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभित् कपोतवङ्गजः क्षायः ।

गुड़यावशूकविमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरौमुग्राम् ॥ ६० ॥

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविच्यीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिनाशनम् ॥ ६१ ॥

पिबेद्दण्डजं मूलं क्षायं तत्काष्कसंयुतम् ।

काथश्च शिपुमूलोत्थः कटूणीऽश्मरिनाशनः ॥ ६२ ॥

मृद्वेयवच्चारं पथ्याकालौयकान्वितः ।

दधिमण्डो भिनत्त्यग्रामश्मरीमाशु पानतः ॥ ६३ ॥

पाषाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवङ्कजः काथः ।

मिरिजतु गुडप्रगाढः कर्कटिका त्रपुसबीजयुतः ॥ ६४ ॥

पेयोऽश्मरीमवश्यं दुर्भेदामपि भिनत्ति योगवरः ।

शिखरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६५ ॥

श्रीपर्णीफलबीजं मथितेन यः पुमानद्यात् ।

शाकमशित्वावश्यं तद्धन्ति रोगाश्मरीपीडाम् ॥ ६६ ॥

श्वदंष्ट्रैरण्डबीजानि नागरं वरुणत्वचः ।

एतत् काथवरं प्रातः पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ६७ ॥

कोइवे तूत्पलनालतालकाशेक्ष्वालीक्षुकुशोदकानि ।

पिबेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिमिक्षुत्रपुसानि चैव ॥ ६८ ॥

पलान्यष्टौ तु कुर्वीत क्षाराणां वरुणत्वचः ।

तद्वर्षं यावशूकात्तु ततोऽप्यर्धं गुडात् स्मृतम् ॥ ६९ ॥

एकीकृत्य विमृद्यैतत् खादेत् कर्षप्रमाणतः ।

घर्माश्विना सहावश्यं कच्छाश्मरिविनाशनम् ॥ ७० ॥

इति वरुणादिचूर्णम् ।

वरुणकभस्मपरिस्रुतसलिलं तच्चूर्णं यावशूकयुतम् ।

क्षयनीयं तत्तावद्यावच्चूर्णत्वमायाति ॥ ७१ ॥

तद्गुडयुक्तं हन्यात्तदुदारामश्मरीं घोराम् ।

वह्निमदनं सुकष्टमश्ममयीमश्मरीं चाशु ॥ ७२ ॥

इति वरुणादिचूर्णस्यैवायमन्वः प्रकारः ।

नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं शुचिस्थानजम्

घसे पुष्यनिरीक्षिते वरुणकं छित्वा तुलां ग्राहयेत् ।

संगृह्यासु चतुर्गुणासु विपचेत्पादावशेषं जलम्

तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरं भाण्डे पचेत् पुनः ॥ ७३ ॥
 ज्ञात्वैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेधां पलम्
 शुण्ठेर्वारुकवीजगोक्षुरकणा पाषाणभिच्छीतलाः ।
 कूष्माण्डत्रपुसाक्षवीजकुनटी वास्तूकशौभाञ्जनैः
 द्राक्षैलागिरिजाभया कृमिहृतां चूर्णीकृतानां क्षिपेत् ॥ ७४ ॥
 पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममं योग्यप्रमाणं नरः ।
 खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७५ ॥

इति वरुणकगुडः ।

कुलत्थसिन्धूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।
 बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥ ७६ ॥
 दुःसाध्यं सर्वाश्मरिर्मूत्रकच्छं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।
 एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धवृक्षानिव वज्रपातः ॥ ७७ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद् घृतम् ।
 प्रस्थं गोक्षुरकत्वेन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ।
 अश्मरीर्मूत्रकच्छं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ ७८ ॥

इति शरादिपञ्चमूलघृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुषां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥
 वरुणं कदलीविल्वं वृणजं पञ्चमूलकम् ।
 अमृता चाश्मभेदञ्च बीजञ्च त्रपुसस्य च ॥ ८० ॥
 शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षारं एव च ।
 यूथिकायाश्च मूलानि कार्ष्णिकाणि समावपेत् ॥ ८१ ॥
 अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।
 जीर्णं चास्मिन् पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ॥ ८२ ॥

अश्वरीं शर्कराश्चैव मूत्रकच्छूनां नाशयेत् ॥ ८३ ॥

इति वक्ष्येष्टम् ।

सैन्धवाद्यन्तु यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ।

तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पंचेहीरतरादिना ॥ ८४ ॥

काथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।

एतत्तैलवरं श्रेष्ठमश्वरीणां विनाशनम् ॥ ८५ ॥

मूत्राघाते मूत्रकच्छूने पिच्छिते मथिते तथा ।

भग्ने अमाभिपक्वे च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ८६ ॥

इति वीरतराद्यं तैलम् ।

वीरवृक्षाश्मभेदाग्निमन्यश्लोणाकपाटलाः ।

वृक्षादनी सहैरण्डं भल्लूकोशीरपद्मकम् ॥ ८७ ॥

कुशकाशशरेक्षूणामास्फोता कोकिलाक्षयोः ।

शतावरी श्वदंष्ट्रा च सोलकटा हयवज्जुलाः ॥ ८८ ॥

कपोतवङ्गा श्रीपणी काशमरीमूलसंयुता ।

एतैः कषायैः कल्कैश्च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ८९ ॥

वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ।

शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकच्छूविनाशनम् ॥ ९० ॥

इति द्वितीयं वीरतराद्यं तैलम् ।

पुनर्नवा मृताभीरु सक्षारलवणचयैः ।

शटी कुष्ठवचा मुस्ताराक्षा कट्फलपौष्करैः ॥ ९१ ॥

यवानी हपुषा हिङ्गु शताह्वा साजमोदकैः ।

विडङ्गातिविषा यष्टी पञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९२ ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

गोमूत्रं द्विगुणं देयं काष्ठीकं तद्वदेव तु ॥ ९३ ॥

पुनर्नवाद्यमित्येतत्तैलं पानेन वस्तिना ।

शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकच्छूप्रमोचनम् ॥ ९४ ॥

कट्यू रुवस्तिमेद्रस्य कुक्षिशूलविनाशनम् ।

कफवातामशूलघ्न मन्त्रहृद्ये च नाशनम् ॥ ८५ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तेषाम् ।

ब्रध्नाधिकारनिर्दिष्टं सैन्धवाद्यमिहेष्यते ।

सर्वथैवोपयोज्यस्तु गणो वीरतरादिकः ॥ ८६ ॥

घृतैः क्षौरैः कषायैश्च क्षारैश्चोत्तरवस्तिभिः ।

शल्यवतीमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ ८७ ॥

इति बभ्रुसेनसङ्कलितः चण्डरीनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ प्रमेहनिदानमाह ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।

नवाक्षपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रं सर्वम् ॥ १ ॥

मेदश्च मांसञ्च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्यधातून् सन्दूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥ २ ॥

साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षड्-

याप्या न साध्याः पवनाश्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वात्

महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ३ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोश्च शुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जारसीजः पिशितश्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दन्तादीनां मलाज्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिक्नयता देहे तट्स्वाहास्यश्च जायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ ७ ॥

अथ कफमेहानाह ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्री भवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ।
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥ १० ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।
मूत्राणून् सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥
शीतमेहो सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मेहो मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १२ ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।

अथ पित्तमेहानाह ।

गन्धवर्णरसस्पर्शः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १३ ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेहो मषीनिभम् ।
हारिद्रमेहो कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥
विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठा सलिलोपमम् ।
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

अथ वातमेहानाह ।

वसामेहो वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।
मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जमेहो मुहुर्मुहुः ॥
कषायं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सालसीकं विषज्ज हस्तीमेहो प्रमेहति ॥ १७ ॥

अथ उपद्रवानाङ् ।

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिस्तन्द्राकासः सपौनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ १८ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहलृणान्त्रिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजम्भनाम् ॥ १९ ॥
 वातजानामुदावर्तं कम्पहृदग्रहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते ॥ २० ॥
 यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।
 पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाछर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः ।
 उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेहो दुष्प्रतिक्रियः ॥ २२ ॥

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाङ् ।

रजः प्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुद्ध्यति ।
 कृत्स्नं शरीरं दोषांश्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
 ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ।
 सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
 मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 मधुमेहो मधुसमो जायते स किल द्विधा ।
 क्रुधे धातुक्षयाद्वायौ दोषाहतपथेऽथवा ॥ २५ ॥
 आहतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
 क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कच्छसाध्यताम् ॥ २६ ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनो रतः ॥ २७ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
 मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २८ ॥

विद्रधिश्चापि पिङ्का प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ ३० ॥
 अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।
 गौरसर्पपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ ३१ ॥
 सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।
 जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३२ ॥
 अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ।
 महती पिङ्का नीला सा बुधैर्विनता स्मृता ॥ ३३ ॥
 महत्यल्पचिता ज्ञेया पिङ्का चापि पुत्रिणी ।
 मसूरसंस्थानसमा विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥
 रक्ता सिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी भवेत् ।
 विदारौ कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥
 विद्रधेर्लक्ष्णैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका च सा ॥ ३६ ॥
 ये यन्मयाः स्मृता मेहास्त्रेषामेतास्तु तन्मयाः ।
 विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥
 तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
 गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिता ।
 सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिङ्काः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 दृष्ट्वासमांससङ्कोच मोहहिक्कामदज्वराः ।
 विसर्पमर्मसंरोधा पिङ्कानामुपद्रवाः ॥ ३९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढकी ।
 कुलत्याश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ॥ ४० ॥
 मेहिनां तिक्तशकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ।
 यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिषष्टिकाः ॥ ४१ ॥
 सौवीरञ्च सुरा तक्रं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ।

अम्लेक्षुरसपिष्टाक्षानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

तत्रादित एव प्रमेहिणमुपस्निग्धमन्यतमेन प्रियङ्गादि-
सिद्धेन तैलेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च विरेचनादमन्तरं सुर-
सादिकषायिणास्थापयेत् । महीषधमद्ददारमुस्तावापेन मधु-
सैन्धवयुक्तेन दह्यमानं वा न्यग्रोधादिकषायिण निस्त्रैलेनेति ।

वातोत्कटेषु मेहेषु स्नेहपानं विशेषतः ।

पारिजातजयानिम्ब वङ्गिगायत्रिणा पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता हयस्य शारदस्य च ॥ ४३ ॥

जलेक्षुमद्यसिकताः शनैर्लवणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेहान् कफान् घ्नन्ति काथासाष्टौ समाक्षिकाः ॥ ४४ ॥

हरीतकीकटफलमुस्तलोभाः पाठा विडङ्गार्जुनधन्वयासाः ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ ४५ ॥

दावीविडङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्ण कुष्ठागुरुचन्दनानि ।

हार्द्यग्निमन्यौ त्रिफला च पाठा मूर्वाभया चैव तथा खदंष्ट्रा ॥ ४६ ॥

यवान्युशीराण्यभया गुडूची जम्बूश्रिवाचित्रकसप्तपर्णाः ।

पादैः कषायाः कफमेहविघ्नैर्दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ४७ ॥

उशीरलोभार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्ता मधुकाभयानाम् ।

पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभया मुष्ककवृक्षकाणाम् ॥ ४८ ॥

लोभाम्रकालीयकधातकीनां विश्वार्जुनानां मिश्रिसीत्यलानाम् ।

शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ४९ ॥

अश्वत्थपाठासनवेतसानां कटुक्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।

पैत्तेषु मेहेषु सदोपदिष्टाः कषाययोगा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ५० ॥

कफमेहहरकाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्युहं सिद्धं पित्तहरं घृतम् ॥ ५१ ॥

कम्पिलसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककोटजानि ।

पटोलकालीयगदागुरूणि क्षौद्रेण लिङ्गात्कफपित्तमेहौ ॥ ५२ ॥

दूर्वा कसेरूपूतीक-कुशीकमवधौवलम् ।
 जलेन क्षयितं पीतं शक्नोति मेहहरं परम् ॥ ५३ ॥
 त्रिफलारग्वधद्राक्षा कषायो मधुसंयुतः ।
 पीतो निवृत्तिं फेनाहं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५४ ॥
 क्षिप्त्वा वज्रिकषायं वा पाठा कुटजरामठम् ।
 तिक्ता कुष्ठञ्च संचूर्ण्य मर्पिर्मैत्री पिबेन्नरः ॥ ५५ ॥
 पाठा शिरीषदुस्पर्शमूर्वातिन्दुककिंशुकम् ।
 कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 त्रिफला दारुदार्यब्दकाथः क्षौद्रेण मेहहा ।
 कुटजासनदार्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥ ५७ ॥
 गुडूच्या स्वरसः पेयो मधुना सह मेहजित् ।
 निशाकल्कयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ५८ ॥
 मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाश्मजतूद्वयम् ।
 लोहजं वाभयोत्थं वा लिहेन्मैहनिवृत्तये ॥ ५९ ॥
 कटंकटेरी मधुकत्रिफलाचित्तकैः समैः ।
 मिहः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ ६० ॥
 फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्ताञ्च निःकाथ्य निशांशकल्कम् ।
 पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ ६१ ॥

इति फलत्रिकादिः काथः ।

गोभक्षितान्यवान्मूत्रभावितान् केवलानपि ।
 वित्तकोदक्षिता स्त्रादेस्त्रिम्बसुन्नरसेन वा ।
 भक्षयेन्मधुना मांसं प्रमेही यवपिष्टकम् ॥ ६२ ॥
 मेदोघ्ना वज्रमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु ।
 यवास्तस्माद्विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ॥ ६३ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्लथ श्योणाकारग्वधासनम् ।
 शाम्नं कपित्थं जम्बूञ्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ ६४ ॥

मधुकं मधुकं लोभं वक्ष्यं पाणिभद्रकम् ।
 पटोलं तेषमृङ्गी च दन्तौचित्रकमादकम् ॥ ६५ ॥
 करञ्जत्रिफलाशक भक्तातकफलानि च ।
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधायमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
 फलत्रयञ्चानुपिबेत्तेन मूत्रं विशुद्धयति ॥ ६७ ॥
 एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
 प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च जायते ॥ ६८ ॥

इति न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफलातुल्यं गुग्गुलुञ्च समांशिकम् ।
 गोक्षुरक्वाथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६९ ॥
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद् यथेप्सितम् ॥ ७० ॥
 प्रमेहान् वातरोगांश्च वातशोणितमेव वा ।
 मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरञ्चाशु नाशयेत् ॥ ७१ ॥

इति त्रिकट्वाद्या गुटिका ।

टाडिमस्य च वीजानि कृमिघ्नस्य च तण्डुलाः ।
 रजनी चविकाजाजी नागरं त्रिफला कणा ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकस्य च फलं यवानी धान्यकं तथा ।
 वृक्षान्न चविकाकोल सिन्धूश्च समाहितैः ॥ ७३ ॥
 कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥ ७४ ॥
 प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेव न संशयः ॥ ७५ ॥
 विबन्धानाहशूलघ्नं कामला क्षरनाशनम् ।

दाडिमाद्यं घृतचैतद्विधिनां परिकीर्तितम् ॥ ७६ ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फलापल्लवाः ।

दर्भाङ्गुराश्च गण्डीरौ रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ७७ ॥

काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ७८ ॥

पाठा कम्प्लवकं भार्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका ।

एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि द्विस्तावत् स्यादयोरजः ॥ ८० ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

अलाभे चापि मद्यानां मेहान् जयति विंशतिम् ॥ ८१ ॥

श्वयथुश्च तथार्शांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

उदराण्यथ शूलानि प्लीहानश्चापि कर्षति ॥ ८२ ॥

एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद्भिषक् ।

रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्बलमांसविवर्धनाः ॥ ८३ ॥

इति गोधुरादिचूर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच्च शतं शतम् ।

सङ्कुट्योलूखले विद्वांसतुर्दोणेऽभसः पचेत् ॥ ८४ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

त्रिकटु त्रिफला रास्ना विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८५ ॥

काश्मर्यः पञ्चमूलानि पूतिकस्य त्वगेव च ।

कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ८६ ॥

अक्षमात्रं पिबेत् प्रातः शालिभिः पयसा हितैः ।

प्रमेहं मधुमेहञ्च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ८७ ॥

शालस्यश्चान्नहृदिश्च कुष्ठरोगं विशेषतः ।

क्षयं चैव निहन्त्येतन्नाम्ना सिंहायुतं घृतम् ॥ ८८ ॥

इति सिंहायुतं घृतम् ।

दशमूलं करञ्जो ह्री देवदारु हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुणो दन्तौ चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ८९ ॥

सुधानीपकदम्बाश्च विष्वभक्तातकानि च ।

शटी पुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९० ॥

पृथग्दशपलान् भागानेतांस्तोयार्मणे पचेत् ।

यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९१ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्भिषक् ।

निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥ ९२ ॥

शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्प्लकं तथा ।

वर्गेणानेन तत्सिद्धं पाययेत्तु यथा बलम् ॥ ९३ ॥

एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।

कुष्ठप्रमेहगुल्मांश्च श्लयथं वातशोणितम् ॥ ९४ ॥

प्लीहोदराणि चार्शांसि विद्रधिं पिङ्काश्च याः ।

अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ९५ ॥

पृथक्तोयार्मणे तत्र पचेद्भ्रूव्याच्छतं शतम् ।

शतत्रयाधिके तोय सुत्सर्गक्रमतो भवेत् ॥ ९६ ॥

इति धान्वन्तरं घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिस्त्रैः सवचा दीप्यकरसा समञ्जिष्ठैः ।

भक्तातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ ९७ ॥

गोक्षुरकसोमवल्कैर्निम्बपटोलैर्हृदिद्रया वरया ।

अशमन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव लोभ्रेण ॥ ९८ ॥

मञ्जिष्ठातिविषाभ्यां कक्षकैर्वा कषायैः पचेत्तैलम् ।

कफवातोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥ ९९ ॥

इति अर्जुनाद्यं घृतं तैलं वा ।

गोक्षण्डकं सदलमूलफलं गृहीत्वा
 सङ्कुट्टितं पलशतं कथितन्तु तोये ।
 पादस्थितेन च जलेन पलानि दत्त्वा
 पञ्चाशतञ्च विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०० ॥
 तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णितानि
 दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ।
 शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगैला-
 जातीयकोशककुभत्रपुसीफलानि ॥ १०१ ॥
 वांसीपलाष्टकमिह प्रणिधाय नित्यं
 लेह्यं सुसिद्धममृतं पलसंमितन्तु ।
 हन्त्याशु मूत्रपरिदाहविवन्धशुक्रान्
 कृच्छ्राश्मरीरुधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०२ ॥

इति गोचुराद्यवलेहः ।

सारवर्गकषायं चतुर्थांशावशिष्टमवतार्य परिस्त्राय्य पुन-
 रपनीय साधयेत् । सिध्यति चामलकलोध्रप्रियङ्गुदन्तीकृष्णा-
 पसताम्रचूर्णानि आवपेत् । तदेतदनुपदग्धं लेहीभूतमवतार्या-
 नुगुप्तं निदध्यात् ततो यथा योगमुपयुञ्जीत एषः लेहः सर्व-
 मधुमेहानपहन्ति ।

इति सारलेहः ।

असनञ्च प्रियालञ्च सालञ्च खादिरं तथा ।
 शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०३ ॥
 मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥ १०४ ॥
 मासि शुक्ले शुची वापि शैलाः सूर्यांशु तापिताः ।
 जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ १०५ ॥
 शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याधिनिवारणम् ।

ऋष्यादीनाञ्च लोहानां षण्णामन्यतमञ्च यत् ॥ १०६ ॥
 ज्ञेयं तद्वन्धतश्चापि षण्णीनि प्रथितं क्षिप्त्वा ।
 लोहाद्भवति यद्यस्या ष्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥ १०७ ॥
 अस्य लोहस्य तदीर्यं रसे वापि विभर्त्ति तत् ।
 त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ १०८ ॥
 यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठः श्रेष्ठगुणः स्मृतः ।
 तत्सर्वं तिक्तकटुकं क्षणायामुरसे सरम् ॥ १०९ ॥
 कटुपाक्युष्णवीर्यञ्च शोषणं छेदनं तथा ।
 तत्र यत्तु कृष्णाम्बु स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११० ॥
 गोमूत्रगन्धि नीलं वा तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
 तद्भावितं सारगणे हृतदोषं दिनादितः ॥ १११ ॥
 पिबित्सारोदकेनैव श्लेष्माणपिष्टं यथा बलम् ।
 जाङ्गलेन रसेनाद्यात्तस्मिन् जीर्णे तु भोजनम् ॥ ११२ ॥
 उपयुज्य तुलामिकाममृतस्यैवाश्मजम्बनः ।
 विजित्य मधुमेहास्य मातङ्गं रोगशङ्करम् ॥ ११३ ॥
 षण्णवर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
 शतं शतं तुलायान्ते सहस्रं दशतीलिकम् ॥ ११४ ॥
 भस्मातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
 मेहं कुष्ठमपस्मारं सुग्मादं श्लोपदं तथा ॥ ११५ ॥
 शोषं शोफार्शसीं गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 व्यपोह्यचिरात्काला ष्छिलाजतु निषेवितम् ॥ ११६ ॥
 न सोऽस्ति रोगो यं वापि न हृद्योत्तं ष्छिलाजतु ।
 शर्करां चिरसंभूतां भिनत्ति च तथाश्मेरीम् ॥ ११७ ॥
 भावनालोडने चास्य कर्तव्यं मेषजैर्हितैः ।
 एवं च माक्षिकं धातुं तापीजमष्टतोपमम् ॥ ११८ ॥
 मधुरं काश्चनाभासं मज्जां वा रजतप्रभम् ।

व्यपोहति स्त्रिंशन् कुष्ठमेव पाण्डुसंस्कारान् ॥ ११६ ॥

तद्भावितान् कुष्ठत्वांश्च कपोतांश्च विमर्जयेत् ॥ ११७ ॥

इति शिखावतुसाधिकाभिः प्रयोगः ।

प्रमेहपिडकानां प्राकार्यै रक्तावसेचनम् ।

पाटनञ्च विपक्वाणां तासां पाकं प्रशस्यते ॥ १२१ ॥

काथो वनस्पतेर्वस्त्रमूत्रं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।

एलादिकेन कण्ठेन तैलं व्रणविशोधनम् ॥ १२२ ॥

काथमारग्वधादीनां कुर्यादुद्धर्तनानि च ।

सालसारादिना सेकं भोज्यादीश्च यत्नादिना ॥

प्रमेहिणो यदाश्रुतं मनाविलसपिच्छिलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १२३ ॥

इति कर्कशेनसङ्घटितः प्रमेहविदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मेदोनिदानमाह ।

अथायामदिवास्वप्न स्रेष्णलाहारसेवितः ।

मधुरास्तरसप्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धते ॥ १ ॥

मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्पस्त्वन्ये न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मा दशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

क्षुद्रश्वासदृषामेह स्रवक्रयनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्नेहदोर्मन्थैरस्यप्रणोऽप्यमैद्युनः ॥ ३ ॥

मेदस्तु सर्वभूताना सुदरे वस्तिषु स्थितम् ।

अतएवोदरे रुद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुत्वप्रसृज्जि माह्वारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात्स शीघ्रं जरयन्माह्वारश्चापि काङ्क्षते ।

विकारांश्चाश्रुते घोरान् कांचित्कालविपर्ययात् ॥ ६ ॥
 एतावुपद्रवकरी विप्रिषादग्निमारुतो ।
 एतो हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्यतीव संवृजे सहसैवानिलादयः ।
 विकारान्दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
 मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्तनः ।
 अययोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
 स्थूले स्फुटस्तराः कुष्ठाः विसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः श्लेष्मदापचिकामलाः ॥ १० ॥
 मेदसः स्वेददौर्गन्ध्या ज्ञायते जन्तवोऽणवः ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पुराणाः शालयो मुक्ताः कुलत्थोद्दालकोद्भवाः ।
 लवणा वस्तयस्यैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥ ११ ॥
 अस्वप्नश्च व्यायश्च व्यायामश्चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाति विवर्धयेत् ॥ १२ ॥
 अमचिन्ता व्यायाध्वं क्षौद्रजागरणप्रियः ।
 हन्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनम् ॥ १३ ॥
 सचव्यजीरकव्योषं हिङ्गुसौवर्चलामलाः ।
 मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वज्रिदीपनाः ॥ १४ ॥
 फलत्रयं त्रिकटुकं सतैलं लवणान्वितम् ।
 षण्मासादुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ १५ ॥
 विडङ्गं नागरं क्षारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णान्तु प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १६ ॥
 मूत्रं वा त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं मधूदकम् ।
 विल्वादि पञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ॥
 अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो सण्डश्च सेवितो भुवम् ॥ १७ ॥

कर्कशदलाक्षिसलिलं शतपुष्पाक्षिणुसंयुक्तम् ।
 पुटकेन हन्ति नियतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ १८ ॥
 क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
 मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ १९ ॥
 गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।
 सक्षौद्रत्रिफलाक्वाथः पीतो मेदोहरो मतः ॥ २० ॥
 गुडूचीत्रिफलाक्वाथस्तथा लोहरजो युतः ।
 अश्वजं महिषाक्षं वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २१ ॥
 अतिमुक्ताद्बीजमध्यं मधुलीढं हन्युदरवृद्धिम् ।
 मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥
 यद्वोरुवूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।
 तस्य सलिलस्य पानाज्जठरवृद्धिं शमं नयति ॥ २३ ॥
 प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
 उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन् क्लेशतनुर्भवेत् ॥ २४ ॥
 वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता ।
 स्थौल्यं नश्येदग्निमन्य रसं वापि शिलाजतु ॥ २५ ॥
 शैलेय कुष्ठागुरुदेवदारु कौन्ती समुस्तान्यथ पञ्चपत्रैः ।
 श्रीवासपृष्ठाखरपुष्पदेव पुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिष्य ॥ २६ ॥
 धतूरपत्रस्य रसेन गाढं मुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥
 अमृतातुटिविल्ववत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
 अमृद्वमिदं मधुपुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २८ ॥

इति अमृतादिगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलामुस्त विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
 खादन् सर्वान् जयेद्द्वाराधीमेदः श्लेष्मामवातजान् ॥ २९ ॥

इति दशाङ्गो गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुस्तालमूलौ च त्रिफलास्तद्विरं वृषम् ।
 त्रिवृतालम्बुषा शुण्ठी निर्गुण्ठीचित्रकस्तथा ॥ ३० ॥
 एषां दशपलान् भागां स्तोये पञ्चादके पचेत् ।
 पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ३१ ॥
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहं सूचूर्णितम् ।
 पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥ ३२ ॥
 पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
 प्रस्थाई माक्षिकं देयं शिलाजतु पलद्वयम् ॥ ३३ ॥
 एलात्वचः पलाईश्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
 मरिचाञ्जनकणो हे द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥ ३४ ॥
 पलद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णीकृतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
 अनुपानं क्षिपेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ ३६ ॥
 वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेदोहरं परम् ।
 कामलापाण्डुरोगघ्नं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥ ३७ ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्मादं गराणि विषमाणि च ।
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥ ३८ ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
 श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
 नाग्नीयात्कदलीकन्दं काञ्चिकं करमर्दकम् ।
 करौरं कारवेक्षश्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति लोहरसायसः

सालसारादिनिर्यूहं चतुर्थांशवशेषितम् ।
 परिसृतं ततः शीतं मधुना मधुरीकृतम् ॥ ४१ ॥

फाणितीभाव मापन्नं गुडं शोधितमेव वा ।
 अणपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्य च ॥ ४२ ॥
 एकध्यमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृतभाविते ।
 पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ ४३ ॥
 सूक्ष्माणि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।
 खादिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ४४ ॥
 सुपिधानं ततः कृत्वा यवपल्लवे निधापयेत् ।
 मासांस्त्रींश्चतुरो वापि यावदालोहसंक्षयात् ॥ ४५ ॥
 ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथा बलम् ।
 उपयुञ्ज्याद्यथा योगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 एष स्थूलं कृशेन्नूनं नष्टस्याग्नेः प्रसाधनम् ।
 शोथघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्डुमयापहः ॥ ४७ ॥
 ग्रीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनम् ।
 अभिष्यन्दापहरणो लोहारिष्टो महागुणः ॥ ४८ ॥

इति लोहारिष्टः ।

व्योषचित्तकशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्थी द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ ४९ ॥
 हिङ्गुकैवुकमूलानि यवानी धान्यचित्तकम् ।
 सौवर्चलमजाजी च हृषुषा चेति चूर्णयेत् ॥ ५० ॥
 चूर्णं तैलघृतक्षौद्र भागा स्युर्मनितः समाः ।
 शक्नूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ ५१ ॥
 प्रयोगात् त्वस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५२ ॥
 पाण्डुः ग्रीहामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासी गलग्रहः ॥ ५३ ॥

कामयो ग्रहणीदोषः श्वेतं स्त्रीस्यमतीव च ।

नराणां दीप्यते वक्त्रिः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ ५४ ॥

इति श्लोकाः शतप्रयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्वा त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।

निम्बारग्वधषण्डग्रन्था सप्तपर्णानिशाह्वयैः ॥ ५५ ॥

गुडूचीन्द्रासुरी कृष्णा कुष्ठसर्षपनागरैः ।

तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसप्लुतम् ॥ ५६ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूष नस्यवस्तिषु योजितम् ।

स्थूलतालस्य पाण्डुदीन् क्षयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

चन्दनं कुङ्कुमोशीर प्रियङ्गुतुटिरोचनाः ।

तुरष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरी जातिपत्रिका ॥ ५८ ॥

जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।

नलिका नलदं कुष्ठं हरेणु तगरं प्लवम् ॥ ५९ ॥

नखं व्याघ्रनखं सृक्का वोलोदमनकं तथा ।

स्थौण्यकं चोरकश्च शैलेयं शैलबालुकम् ॥ ६० ॥

सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा तामलकी तथा ।

लामञ्जकं पद्मकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६१ ॥

प्रपीण्डरीकं कर्चूरं समांशैः शाणमात्रकैः ।

महासुगन्धिमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यं कण्डूकुष्ठहरं परम् ।

अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु हृद्यः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६३ ॥

युवा भवति शुक्राक्षः स्त्रीणामत्यन्तवत्सलः ।

सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रमदा शतम् ॥ ६४ ॥

बन्ध्यापि लभते गर्भं षण्णोऽपि पुरुषायते ।

अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ६१ ॥

इति महासुप्रसिद्धम् ।

वासादक्षरसो लेपाच्छूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ ६६ ॥

अलम्बुषाभवं चूर्णं पीतं काष्ठीकसंयुतम् ।

दौर्गन्ध्यं नाशयत्याशु दृष्टं मेदो भवं नृणाम् ॥ ६७ ॥

बिल्वशिवा समभागा स्तेपाङ्गुलमूलगन्धमपहरति ।

परिणत तित्तिडिकांश्चितपूतिकरञ्जोत्थवीजं वा ॥ ६८ ॥

चिञ्चापत्रस्वरसं म्रक्षितं कक्षादि योजितं जयति ।

दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥ ६९ ॥

शिरीषलामञ्जकहेमलोध्रै स्खग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।

पञ्चाम्बुलोधाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ ७० ॥

हिलमोचिरसो युक्तं शूर्णेन दधिफेनजैः ।

प्रलेपेन हरत्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्काटम् ॥ ७१ ॥

हरीतकीन्तु संपिष्य गात्रमुद्वर्त्तयेन्नरः ।

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहप्रस्वेदशान्तये ॥ ७२ ॥

वल्बूलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।

गात्रमुद्वर्त्तयेत् पश्चाद्वरितक्या सुपिष्टया ॥ ७३ ॥

भूय उद्वर्त्तनं कृत्वा पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।

प्रस्वेदान्मुच्यते शीघ्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ७४ ॥

चन्द्रांश्च सलिलं लोध्रं शिरीषोशीरकेसरैः ।

उद्वर्त्तनं भवेदुष्णीषो स्वेदकर्मनिवारणम् ॥ ७५ ॥

सुरया सममभयाफलं चूर्णं मधुना विलिङ्ग्य प्रत्यूषे ।

स्वेदान् कृत्वा लभते पुरुषोऽप्यत्यन्तसौरभ्यम् ॥ ७६ ॥

मल्लौकुसुमामयकरिलेपो घर्मं विनिहन्ति सदाहम् ।

विचकिलपत्रहरिद्रे कर्कटिपत्रं सदूर्वया सहितम् ।

सम्यक् गात्रलेपात् घर्षे विविधं शमं याति ॥ ७७ ॥

हृत्पादसुतौ योज्यं गुण्युपचतित्तकम् ।

अशक्तौ पचतिक्तं वा पक्वा खादेदसङ्कितः ॥ ७८ ॥

इति हृत्पादसङ्कितः मित्तेनिवाक्चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उदररोगनिदानमाह ।

रोगाः सर्वाऽपि सन्देऽन्तौ सुतन्त्रासुदराणि च ।

अजीर्णाश्चलिनैश्चात्रैर्जायन्ते मलसङ्ख्यात् ॥ १ ॥

रुद्धा स्नेदाश्चुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।

प्राणान्नपानान् समूष्य जनयन्त्युदरं मृक्षाम् ॥ २ ॥

तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा बलीविनाशो जठरे निरोधः ।

जीर्णापरिज्ञानविदाहयुक्तो वस्ती रुक्णः पादगतश्च शोथः ॥ ३ ॥

आधानं गसनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलास्त्रिता ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्को वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ४ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहवच्चतुर्दकेः ।

सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपादाभिक्षुचिषु ।

कुक्षिपाष्णोदरकटी पुंष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥ ६ ॥

शुष्कासाक्लमर्दश्च गुरुता मलसंघट्टः ।

श्यावाकृण्वगदित्वमकस्माद्दृष्टिक्लासवत् ॥ ७ ॥

सतोदभेदसुदरं तनु क्षण्यधिराततम् ।

आभ्यातदृष्टिबन्धश्चमाहृतं प्रकरोति च ॥ ८ ॥

वायुश्चात्र सारक् भक्षो विचरेत् सर्वतो गतिः ।

जम्बूनोदरं सर्वं प्रायः क्षण्यतमं मतम् ।

बलिनस्त्रिदजिताम्बुयज्ञसाध्यं नबोत्थितम् ॥ ९ ॥
 अजातशब्दमंरुजं सशब्दं नातिभारिकम् ।
 सदा गुडगुडाघ्नं शिलाजालगवाक्षितम् ॥ १० ॥
 नाभिं विष्टभ्य पायी तु वेगं कृत्वा प्रशाम्यति ।
 हृदङ्गणकटिनाभिगुदं प्रत्येकशूलिनः ॥ ११ ॥
 कर्कशं सृजतेऽपानं नातिमन्दे च घावके ।
 लोलस्याचिरमेवास्ये मूत्रेऽल्पे संहते बहिः ।
 अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणेः ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

उपक्रमेद्विषग्दोष बलकालविशेषवित् ।
 स्थिरादिसर्पिषः पानं स्नेहस्वेदविरेचनम् ॥ १३ ॥
 वेष्टनं वाससा भाभौ सोत्पन्नश्चोपनाहनेम् ।
 चित्रतैलं स्थिराद्यन्तु निरुहः सानुवासनः ।
 पयोयूपरसान्मञ्च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ १४ ॥
 एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
 निहन्ति वातोदरशोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ १५ ॥
 कुष्ठं दन्ती यवक्षारं व्योषं चिलवणं वंछा ।
 अजाजी दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जिका चण्डिचक्रम् ॥ १६ ॥
 शुण्ठी चोष्णाश्विना पीता वातोदररुजापहा ॥ १७ ॥
 दशमूलीकषायेण क्षीरवृत्ति शिलाजतु ।
 सद्यो वातोदरी क्षीर मीष्टं वाग्नातु केवलम् ॥ १८ ॥
 सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदकश्च ।
 सपिप्पलीचित्रकमृष्टकवेरं हिङ्गुविडश्चेति समानिक्तुर्थास्तु ॥ १९ ॥
 एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि शुद्धीत पूर्वं कवले प्रशस्तम् ।
 वातोदरं गुल्ममजीर्णमुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीश्च दुष्टम् ॥ २० ॥

अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरीगं भगन्दरश्चेति निहन्ति सद्यः ॥२१॥

इति सासुद्राद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

सक्षौद्रैरर्द्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

कल्कौ द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु ।

दधिमण्डाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥ २३ ॥

श्वयथुं वातविष्टम् गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ।

अनया मात्रया वारह्यं पाच्यमिदं हविः ॥ २४ ॥

इति दशमूलषट्पलं घृतम्

दशमूलीकषायेण रास्त्रानागरदारुभिः ।

पुनर्नवाभ्याश्च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ २५ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम्

लशुनस्य तुलामेकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ २६ ॥

तत्काथञ्च परिस्राव्य विशाले ताम्रभाजने ।

चित्रतैलाढकं दद्यात् भेषजानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

त्रिकटुत्रिफलादन्ती हिङ्गुसैन्धवचित्रकम् ।

देवदारुवचाकुष्ठं मधुशिग्रुपुनर्नवम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलविडङ्गानि दीप्यकं हस्तिपिप्पली ।

एतेषां पलिकान् भागां स्निग्धतार्द्धपलानि च ॥ २९ ॥

पिष्टा कषायेणानेन शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तत्पिबेत्प्रातरुत्थाय यथाग्निबलमात्रया ॥ ३० ॥

निहन्ति सर्वरोगाणि जठराणि विशेषतः ।

मूत्रक्षयमुदावर्त्तं मन्त्रहृत्तिं गुदकमीन् ॥ ३१ ॥

पार्श्वकुक्षिभवं शूलं मामशूलमरोचकम् ।

यक्षदण्डौषिकानाहान् ह्रीहानश्चाङ्गवेदनाम् ॥ ३२ ॥

मासमात्रेण नमस्कृत्वा चाक्षीतिर्वातजा गदाः ।

इति खण्डनतैलम् । इति वायोदरम् ।

अथ पित्तोदरनिदानमाह ।

पित्तोदरे खरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ ३३ ॥

पीततान्त्रधिरानघं सस्त्रेदं सोष दह्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ ३४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

दुर्बलत्वनुवासादौ शोधयेत् क्षीरवस्त्रिणा ॥ ३५ ॥

सञ्जातबलकायाग्निं जातस्त्रिन्धं विरेचयेत् ।

त्रिवृत्कल्केन पयसा रुक्कस्य शृतेन वा ।

शातलात्रायमाणभ्यां कृतेनारम्बधेन च ॥ ३६ ॥

घृतं पित्तोदरे देयं मधुरौषधसाधितम् ।

स्यात्त्रिवृत्त्रिफलासिद्धं पञ्चाक्षरिर्विशोधनम् ॥ ३७ ॥

अयोधादिकषायेण सर्पिः क्षौद्रसितायुतम् ।

आस्त्रापनं प्रयोक्तव्यं स्नेहवस्त्रिसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

सान्द्रपायससिद्धेन कर्त्तव्यमुपनाशनम् ।

स्थिरादिसाधितं तैलं क्षीरञ्च प्राशने हितम् ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं पित्तोदरविनाशनम् ॥ ३९ ॥

पृश्निपर्णी बला क्वाक्री लाक्षानागरसाधितम् ।

क्षीरं पित्तोदरं हन्ति इति पित्तोदरे क्रिया ॥ ४० ॥

इति पित्तोदरम् ।

अथ श्लेष्मोदरनिदानम् ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदृशं श्लथयुर्गौरवं तथा ।

निद्रालेशोऽरुचिः श्वासः कासः शीतलं त्वगादिषु ॥ ४१ ॥

उदरं स्तिमितं क्षिब्धं शुक्लराजीतं महत् ।

धिराभिष्टुभिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मोदरिणस्तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषाः स्नेहयित्वा,
स्तुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य च, त्रिकटुकमूत्रतैलप्रगाढेन
मुस्तकादिक्वाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च । किट्सर्पपामलक-
वीजैश्चोपनाहयेत् उदरिणं भोजयेच्चैनं त्रिकटुप्रगाढेन
कुलत्थयूषेण पयसा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

व्योषयुक्तं कुलत्थाम्बु पयो वा भोजने हितम् ।

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।

सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ४३ ॥

इति कफोदरम् ।

अथ सन्निपातोदरनिदानमाह ।

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ ४४ ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ ४५ ॥

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।

सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृणया च

दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव ग्रीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ ४६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सन्निपातोदरे कार्यं एष एव क्रियाक्रमः ।

रौक्षीतकाभयाकल्कं गोमूत्रेण विभावितम् ।

पीतं सर्वोदरग्रीहमेहार्थः कृमिगुल्मनुत् ॥ ४७ ॥

सप्तलाशङ्गिनीसिद्धं घृतं चात्र विशोधनम् ।

दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

नागरं त्रिफलाप्रस्थं घृततैलं तथादकम् ।

मस्तुना साधयित्वा तु पिबेत्सर्वोदरापहम् ॥ ४८ ॥

कफमाकृतसम्भूते गुल्मे चैव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

इति नागराद्यं यमकम् । इति त्रिदोषहरम् ।

अत ऊर्ध्वं निगद्यन्ते सामान्या योगसम्प्रदायः ।

दोषैः कुक्षौ हि सम्पूर्णं वक्त्रमन्दत्व मिच्छति ॥ ५१ ॥

तस्माद्योज्यानि पेयानि दीपनानि लघूनि च ।

शालिषष्टिकगोधूम यवनौवारभोजनम् ॥ ५२ ॥

विरेकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ।

उदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ५३ ॥

व्यायामाध्व दिवास्वप्नस्नेहपानानि वर्जयेत् ।

तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ५४ ॥

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं विवर्जयेत् ।

उदरिणां मलाक्यत्वा हृद्दुःशः शोधनं हितम् ॥ ५५ ॥

क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा शक्यम् ।

ज्योतिषत्या पिबेत्तैलं पयसा वा दिनाष्टकम् ॥ ५६ ॥

कङ्कुष्ठचूर्णं मुस्ताम्बुपीतं संसेव्य मानवः ।

अष्टाभ्योऽप्युदरेभ्यश्च द्रुतं कुर्यान्निवृत्तिकाम् ॥ ५७ ॥

सुह्रीपयोभाषितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ।

सहस्रमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरसमयौ ॥ ५८ ॥

वातोदरौ पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरौ पिबेत् ॥ ५९ ॥

यवानीहपुषाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरौ ।

सन्निपातोदरौ क्षिप्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ ६० ॥

बहोदरौ च हपुषा दीप्यकाजाजीसैन्धवैः ।

पिबेच्छिद्रोदरौ तक्रं पिप्पलीक्षीद्रसंयुतम् ॥

प्राषणक्षारलवणैर्युक्तं निःपयोदरौ ॥ ६१ ॥

शिशाजतूनां मूत्राणां गुणः शोष्णफलकः च ।
 क्षुहौघोरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ६२ ॥
 पूतीकरञ्जबीजं मूत्रकबीजं मकादनीमूलम् ।
 शङ्खभस्म च काष्ठीकपीतं शमयेज्जलोदरमपि ॥ ६३ ॥
 कलिङ्गबीजशाणश्च शाणः टङ्गणहिङ्गुनोः ।
 शङ्खशाणसमायुक्तं षड्वा पिप्पलीमाषकाः ॥ ६४ ॥
 गोमूत्रेण तु सपिथ्य पीतं शमयति द्रुतम् ।
 उदराणि च सर्वाणि चिरजातोदकान्यपि ॥ ६५ ॥
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽन्नाम्बुवर्जितम् ।
 पीतमौष्ट्रमजामूत्रं श्लेष्मदूदरनाशनम् ॥ ६६ ॥
 यः पिबेत्प्रातरुत्थाय चव्यचित्रकमिश्रितम् ।
 क्षिप्रं तस्य जघेदौष्ट्रमसाध्यमपि चोदरम् ॥ ६७ ॥
 विशाला शङ्खिनीदन्ती त्रिवृत्तीलीफलत्रयम् ।
 निशाविडङ्गकम्पिष्ठं मूत्रे शोदरवान् पिबेत् ॥ ६८ ॥
 पेयं वा चव्यदन्त्यग्निविडङ्गं व्योषकस्तितम् ।
 पेयो वा शृङ्गवेरास्वः कषायो दारुवङ्गिजः ॥
 चव्यविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये ॥ ६९ ॥
 क्षारद्वयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ७० ॥
 विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषञ्च तत् पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ७१ ॥
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती नीलिनीकल्कसंयुतम् ।
 सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रपानमाचरेत् ॥ ७२ ॥
 देवद्रुमं शिग्रु च पूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्मगन्धाम् ।
 पीत्वाशु हन्याज्जठरं प्रवृद्धं क्षमीन् सन्धोद्यानुदरञ्च दूषम् ॥
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा कस्थोद्दिष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ७४ ॥
 सुक्पयसा परिभावित तण्डुलचूर्णेर्निर्मितः पूपः ।
 उदरमुदारं हन्या योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ ७५ ॥
 वधूलस्य त्वचं श्रेष्ठां काथयेत्सलिलेन तु ।
 पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ७६ ॥
 तत्पिबेत्तक्रसंयुक्तं तक्रभोजी मिताशनः ।
 निहन्यादाशु योगोऽयं जलोदरमपि ध्रुवम् ॥ ७७ ॥
 मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 देवदारुपलाशार्कं हस्तिपिप्पलिशिग्रुभिः ।
 साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिष्ट्यादुदरं शनैः ॥ ७९ ॥
 पटोलपत्रं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।
 कम्पिष्ककं नीलिनी च त्रिवृतं चेति चूर्णयेत् ॥ ८० ॥
 षडाद्यान् कार्षिकानन्ध्यां स्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
 कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ८१ ॥
 विरिक्तो जाङ्गलरसै रोदनं मृदु भोजयेत् ।
 मण्डं पेयाच्च पीत्वा वा सव्योषं षडङ्गं पयः ॥ ८२ ॥
 शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं ततः पुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकानि च ॥ ८३ ॥
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं वापि कर्षति ॥ ८४ ॥
 अत्र पटोलादीनां भागाः कार्षिका अन्येषां द्वित्रिचतु-
 र्गुणाः भागा ग्रहणीयाः । इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।
 यवनानी हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुक्षिका ।
 कारवी पिप्पलीमूल मजगन्धा शटी वचा ॥ ८५ ॥
 शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम् ।
 द्वौ क्षारी पोष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ८६ ॥

विडङ्गश्च समांशानि दन्तिभामलयं भवेत् ।
 त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे शालला स्यात्तुर्गुणा ॥ ८७ ॥
 एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगमणाम्पहः ।
 एनं प्राप्य निवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ ८८ ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।
 आनड्वाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ८९ ॥
 दधिमण्डेन विड्मेदे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ।
 परिकर्त्तिषु वृक्षान्मैरुणाम्बुभिरजीर्णके ॥ ९० ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ ९१ ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सङ्गरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ९२ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

तिलसर्षपनालानि यवनालं सुधामपि ।
 दशमूलमपामार्गं दन्तीं चित्रकमाढकीम् ॥ ९३ ॥
 मधूकमैन्द्रीं त्रिफलां त्रिवृतां करवीरकम् ।
 पुनर्नवां वृश्चिकालीमर्ककम्पिङ्गुनिम्बकम् ॥ ९४ ॥
 एतान् दशपलान् भागान् युक्त्या दग्ध्वा समावपेत् ।
 गोमूत्रे द्रोणसंयुक्ते सप्तकृत्वस्तु पाचयेत् ॥ ९५ ॥
 वचामतिविषां पाठां द्वे हरिद्रे महौषधम् ।
 त्रिवृत्कम्पिङ्गकं चारं तथैव लवणानि च ॥ ९६ ॥
 महौषधं शिबुफलं कुष्ठं भस्मातकानि च ।
 पिप्पलीं च विडङ्गानि त्रिफलां देददारु च ॥ ९७ ॥
 कटुकां रोहिणीं मुस्तं दन्तीं हिङ्गुल्लवेतसम् ।
 दधिशुक्तारनालाना माढकाढकमाचरेत् ॥ ९८ ॥
 समांशकेन भागेन सर्पिस्तैलं विपाचयेत् ।

विगताचिर्यथाशान्तमघैतद्वतारयेत् ॥ ८८ ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

कृत्तोरन्तैश्च पानैश्च क्षीरैर्मूत्रेण वा पुनः ॥ १०० ॥

महाक्षार इति ख्यातो जठराणां विनाशनः ।

प्लीहान्यर्शांसि गुल्मानि सशूलं हृदयग्रहम् ॥ १०१ ॥

यक्ष्माणश्च प्रमेहश्च पाण्डुरोगं भगन्दरम् ।

सक्तमिश्रहणीदोषान् व्रणोदावर्त्तकुण्डलम् ॥

मूत्रकच्छमपस्मारं क्षारोऽयं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥

इति महाक्षारः ।

सुक्क्षीरदन्ती त्रिफला विडङ्गसिंही त्रिवृच्चित्रककर्षककल्कम् ।

घृतं विपकं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षसमानकर्षम् ॥ १०३ ॥

पीत्वोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरिक्ते पेयां रसं वा प्रचरेद्विधिज्ञः ।

नाराचमेतज्जठरामयाणां युक्त्योपजुष्टं समनुप्रदिष्टम् ॥ १०४ ॥

इति नाराचघृतम् ।

त्रिफलाचित्रको दन्ती वृहती कण्टकारिका ।

सुहीसार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १०५ ॥

तस्य मृद्वग्निसिद्धस्य कर्षार्द्धं पाययेन्नरः ।

शोथगुल्मोदरानाह प्लीहोदरकफोदरान् ॥ १०६ ॥

नाशयत्युल्बणानेतान् सर्पिर्नाराचसंज्ञितम् ॥ १०७ ॥

इति नाराचघृतम् ।

पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं स्रुक् पयसः फलम् ।

त्रिवृता पलषट्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥

इति त्रिवृताद्यं घृतम् ।

अर्कक्षीरपले द्वे तु सुहीक्षीरपलानि षट् ।

पथा कम्पिस्तकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ १०९ ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकं तथा ।

एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११० ॥

अथास्य कोष्ठे मलिनि विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।

यावत्तस्य विशेद्विन्दु स्तावद्देगाद्विरिच्यते ॥ १११ ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

शमयत्युदराख्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ११२ ॥

एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ।

इति विन्दुघृतम् ।

शालिपर्णी विदारी च सहदेवा सगोक्षुरा ।

उभे स्थिरे शारिवे च जीवकर्षभकाबुभौ ॥ ११३ ॥

पर्णिन्यौ च विशाला च रुवूको वृद्धिरेव च ।

कण्डूरा त्वक् पत्नी च फलत्रयमथापि वा ॥ ११४ ॥

एषां चतुर्दशपलं मानतः सर्वसंयुताम् ।

पुनर्नवैरण्डयोश्च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ११५ ॥

षोडशांशसमाख्यातं दशमूल्याश्च विंशतिम् ।

सङ्कुट्य कथिते द्रोणे जले पादावशेषिते ॥ ११६ ॥

दधिकाञ्चिकमूत्राणां प्रस्थं प्रस्थं चतुश्चतुः ।

तैलमैरण्डजं चैव प्रस्थमेकं समाचरेत् ॥ ११७ ॥

सार्धकर्षप्रमाणां तां मात्रां वैद्यस्तु दापयेत् ॥ ११८ ॥

पलाशपुष्पीधवचित्रकाणां स्रुहीद्रुमत्वक्पदनाह्वकानाम् ।

फलत्रिकस्यापि तथैव दद्यात् चारस्य लोघ्नस्य पलं तथैव ॥ ११९ ॥

पयः स्रुहायाश्च पलश्चतुष्कं येषां च कल्केन पचेद्विधन्नः ।

क्षीरेण तद्वै पिवतश्च जन्तोः सर्वोदरं तैलवरं निहन्ति ॥ १२० ॥

इति शालीपर्णीतैलम् । सामान्यविधिः ।

अथ मूहनिदानमाह ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।

प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृक्षौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १२१ ॥

तहामपार्श्वे परिष्ठिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ॥ १२२ ॥

प्लीहानिर्वेदनः श्वेतः कठिनः स्थूल एव च ।

महापरिग्रहः शान्तः श्लेष्मसम्भव उच्यते ॥ १२३ ॥

मज्जरः सपिपासश्च स्वेदनस्तीव्रवेदनः ।

पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ १२४ ॥

नित्यमावृष्टकोष्ठश्च नित्योदावर्त्तपौडितः ।

वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ १२५ ॥

क्लमो विदाहः सम्मोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।

उत्क्लेदभ्रममूर्च्छाभिर्ज्ञेयं रक्तस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

त्रयाणामपि रूपाणि प्लीहासाध्ये भवन्ति हि ॥ १२७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदविरेकादि विधेयं प्लीहरोगिणे ॥ १२८ ॥

दध्ना भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।

विध्येत् प्लीहविनाशाय यक्तन्नाशाय दक्षिणे ॥

प्लीहानं मर्दयेद्वाटं दुष्टरक्तप्रशान्तये ॥ १२९ ॥

मलिवन्धे समुत्पन्नं वाममङ्गुष्ठमीरितम् ।

दहेच्छिरां शरेणाशु वैद्यः प्लीहप्रशान्तये ॥ १३० ॥

विडङ्गाक्ष्यान् ससिन्धूत्यान् शक्तून् कृत्वा वचान्वितान् ।

पिबेत् क्षीरेण सञ्चूर्य प्लीहगुल्मोदरापहम् ॥ १३१ ॥

सिन्धुमगधाम्निचूर्णं शिग्रुशिवामलकौरसनिपीतञ्च ।

प्रवलमपि योग्यराजः प्लीहानं नाशयत्वाशु ॥ १३२ ॥

तिलैरण्डद्रवस्तस्य क्षारो भक्ष्यातकं कणा ।

एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यम् गुडं मतम् ॥ १३३ ॥

खादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विह्वये ।

जयेत् प्लीहानमत्सुषं यस्तत्तुल्यं तथैव च ॥ १३४ ॥

अन्धवेतससंयुक्तः शिशुकायः ससैन्धवः ।

पीतः प्लीहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ॥ १३५ ॥

कुष्ठं वचाशृङ्गवेरं चित्रकं कौटजं फलम् ।

पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १३६ ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

प्लीहोदरमुदावर्त्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ १३७ ॥

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।

पयसा च प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ १३८ ॥

अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।

निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १३९ ॥

वायुः प्लीहानमुद्धम्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।

शूलैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्य विवर्द्धते ॥ १४० ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरो रजः ॥ १४१ ॥

पलाशक्षारतोयेन पिप्पलीपरिभाविता ।

गुल्मप्लीहार्तिशमनी वह्निदीप्तिकरी मता ॥ १४२ ॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।

कर्षप्रमाणं शमयेदशेषं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १४३ ॥

शरपुङ्गुमूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात् ।

चिरतरकालसमुत्थं प्लीहानं रुद्धमवगाढम् ॥ १४४ ॥

क्षारं वा विडक्कणाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःशृतम् ।

यकृत्प्लीहप्रशान्त्यर्थं पिबेत्प्रातर्यथाबलम् ॥ १४५ ॥

इति क्षारयोगः

सुस्विन्नं शास्त्रलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः ।

राजिकाचूर्णसंयुक्तं मद्यात् प्लीहोपशान्तये ॥ १४६ ॥

यवानिकाचित्रकयावशुक षड्ग्रन्थिदन्तीमगधीन्नावानाम् ।

प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाखुना मस्तुसुरासर्वैर्वा ॥ १४७ ॥

इति यवान्मादिचूर्णम् ।

विडङ्गानि यवानौ च चित्रकं चेति तत्समम् ।

द्विगुणं देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १४८ ॥

अथ चैतानि चूर्णानि गवां मूत्रेण पाययेत् ।

उदरौभूतमध्येवं प्लीहानं सम्प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥

इति विडङ्गादिचूर्णम् ।

भस्मातकाभयाजाजी गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रानिहन्त्याशु प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १५० ॥

इति भस्मातक मोदकः ।

अभयाफलत्रयाणां पलत्रयं त्रिकटुकात्पलमेकञ्च ।

दोष्यकचव्यकचित्रक विडङ्गवृक्षान्नसिन्धुवचार्क्षपलैः ॥ १५१ ॥

त्वक्पत्रैलाकर्षैस्त्रिभिर्युक्तं सुचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

त्रिंशद्गुडपलसहिताः कर्तव्यास्तदक्षसम्मिता वटकाः ॥ १५२ ॥

अभयावटकानाम्ना प्लीहाशो गुल्मजठरापहराः ।

पाण्डामयकामलिनां मन्दाग्नीनां सर्वदा शस्ताः ॥ १५३ ॥

इति अभयावटकाः ।

चित्रकं त्रिवृता दन्ती त्रिफलापुष्करैः समैः ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु सैन्धवम् ॥ १५४ ॥

भावयेत्तु स्नुहीक्षीरे तत्काण्डे प्रक्षिपेद्बुधः ।

सृत्तिकेनानुलिप्तस्य प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ १५५ ॥

सुदग्धन्तु ततो ज्ञात्वा उद्धरेत्तु शनैर्भिषक् ।

यक्षत्प्लीहोदरानाह गुल्मपाण्डामयादिहृत् ॥ १५६ ॥

सेविनोऽग्निबलं मत्वा अशोभ्यः प्रतिमोक्षयेत् ।

लवणोऽग्निमुखो नाम्ना वक्त्रे दीप्तिकरः परः ॥ १५७ ॥

इति अपिमुखादिवचम् ।

पिप्पलिपिप्पलीमूल चव्यचित्रकसुनागराद्याम् ।

ससैन्धवानाम्पलिका भागा घृतप्रस्थं तदेकध्यम् ॥ १५८ ॥

तुल्यक्षीरं विपचेक्षपिः स्वात् खलु षट्पलकं नाम्ना ।

प्लीहाग्निसादगुल्मोदावर्त्तश्चयथुपाण्डुगदान् ॥ १५९ ॥

श्वासं कासं सपीनसमर्द्धाङ्गवातविषमस्वरानपहुरति ॥ १६० ॥

इति षट्पलकं घृतम्

चिरविल्वत्वचः काथ मार्द्रकस्वरसं घृतम् ।

मस्तुभक्तातककाथं शुक्लचैवान्नकाञ्चिकम् ॥ १६१ ॥

एतैस्तुल्यैर्घृतं धृत्वा कल्कैरेतैस्तु पादिकैः ।

अन्यिकव्योषहपुषा हिङ्गुजाजीह्वयं तथा ॥ १६२ ॥

चव्याजमोदे सञ्चारे तथा लवणपञ्चकम् ।

श्रेयसौ चेति मृदुना तत्साध्यमनलेन वा ॥ १६३ ॥

वक्त्रिषट्प्रस्थमेतत्तु जठरानलदीपनम् ।

प्लीहोदराधानहरं वातोदरदकोदरम् ॥ १६४ ॥

कफवातकृते चैव शूलेऽतीव प्रशस्यते ।

अर्शांसि नाशयत्याशु कृमीश्चैव विशेषतः ॥ १६५ ॥

सपाण्डुराणि कुष्ठानि दद्रुकुष्ठानि यानि च ।

अन्यान्यपि च कुष्ठानि तानि हन्यादिदं घृतम् ॥ १६६ ॥

इति वक्त्रिषट्प्रस्थं घृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

आरनालम्बु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्मुखात् ॥ १६७ ॥

पञ्चकोलकतालीस क्षारैर्लवणसंयुतैः ।

द्विजीरकनिष्पयुग्मैर्मरिचस्त्रय दापयेत् ॥ १६८ ॥

प्लीहगुल्मोदरोन्नादपाण्डुरोमारुचिञ्चरान् ।

वर्द्धाहृत्पार्श्वकव्यूह शूलोदावर्त्तपीनसान् ॥ १६९ ॥

हन्यात्पीलं तदर्धोन्नं शोथघ्नं दीपनं परम् ।

वलवर्णकरणापि भस्मकश्च नियच्छति ॥ १७० ॥

इति चित्रकायं हृतम् । इति चित्रकहृतम् ।

शिलाह्वयं नागरकालश्रावणं काकादनीमूलनिदम्बिका च ।

यस्यैव दद्यात्तद्वर्णानि हिङ्गुल्लवणा च तैरक्षसमैः पृथक् पृथक् ॥ १७१ ॥

अस्य घृतं स्वाद्य पचेच्छनैः शनैः चतुर्मुष्णं मूत्रमतः प्रदीयते ।

यस्य दद्यात् द्विमुष्णं विपक्तं तद्वज्रजुष्टं प्रवदन्ति सर्पिः ।

शीहोदरं दूष्यमथोदरश्च आध्यात्ममानं जठरं निहन्ति ॥ १७२ ॥

इति ब्रह्महृतम् ।

स्वर्जिका च यवक्षारः कासीसं टङ्गुणं तथा ।

सीराह्वं सैन्धवश्चैव लवणं स्फटिकानि च ॥ १७३ ॥

सर्वमेकत्र कर्तव्यं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।

कूपमध्ये क्षिपेत्तन्तु द्रावयेद् द्रावयन्त्रके ॥ १७४ ॥

गुल्मं ग्रीहान्मथानाहं सर्वोदरांस्तथैव च ।

अर्शांसि ग्रहणीदोषं भगन्दरव्रणानि च ॥ १७५ ॥

नाशयेन्नात्र सन्देहो नान्यथा शङ्खरोऽब्रवीत् ।

इति शङ्खद्रावः ।

रोहितकत्वचः अष्टाः पलानां पञ्चविंशतिः ।

कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७६ ॥

पलिकैः पञ्चकोलैश्च तत्तुल्यैश्चापि मात्रया ।

रोहितकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥

ग्रीहाभिवृद्धिं शमये देतदाशु प्रयोजितम् ।

तथा गुल्मज्वरश्वासः क्षमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ १७८ ॥

पत्राष्टगुणैः जस्त्रे निष्काय्य चतुर्भागावशेषः कर्तव्यः ।

इति रोहितकहृतम् ।

रोहितकात्पलशतं संज्ञाय्य वदसदृकम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १७९ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य छागक्षीरं चतुर्गुणम् ।
 तस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्षिकाणि च ॥ १८० ॥
 व्योषं फलत्रिकं हिङ्गुं यवान्नी तुम्बुरुं विडम् ।
 अजाजीकृष्णलवणं दाडिमं देवदारु च ॥ १८१ ॥
 पुनर्नवा विशाला च यवक्षारं सपौष्करम् ।
 विडङ्गं चित्रकश्चैव हपुषा कारवी तथा ॥ १८२ ॥
 एतैर्घृतं विपक्वन्तु विदध्याद्वाजने नवे ।
 पाययेत्त्रिपलां मात्रां व्याधेर्बलमवेक्ष्य च ॥ १८३ ॥
 रसकेनाथ यूषेण पयसा वा घृतं पिबेत् ।
 प्रयुक्तन्तु घृतं तेषां व्याधीन् हन्यादिमान् बद्धन् ॥ १८४ ॥
 यक्तत्प्लीहोदरश्चैव प्लीहशूलं तथैव च ।
 कृच्छूलं कुक्षिशूलञ्च पार्श्वभूतमरोचकम् ॥ १८५ ॥
 विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ।
 छर्द्यतीसारशूलघ्नं तन्द्राज्वरनिवारणम् ।
 रोहितकघृतं ह्येतत् प्लीहानां दृष्टमौषधम् ॥ १८६ ॥

इति महारोहितकं घृतम्

कदलीतिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ।
 पीतं तैलं जयेन्मृणां प्लीहानां कफवातजम् ॥ १८७ ॥

इति कदलीक्षारतैलम्

माणमार्गामृता वासा स्थिरा चित्रकसैन्धवम् ।
 नागरं तालमूलञ्च प्रत्येकन्तु त्रिकार्षिकम् ॥ १८८ ॥
 विडं सौवर्चलं क्षारी पिप्पल्यद्यापि कार्षिकाः ।
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्यादके पचेत् ॥ १८९ ॥
 सान्द्रौभूते गुटीं कुर्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
 यक्तत्प्लीहोदरहरो गुल्मार्थो ग्रहणीहरः ॥ १९० ॥

योगः परिकारो नास्ति वल्लिसन्दीपनः परः ।

इति नासादिग्रन्थिका ।

चित्रकस्य शतं दद्यात् तत्तुल्यं ग्रन्थिकस्य च ।

पञ्चाशद्वैद्यमूलस्य शेषान् पञ्च पलान् पृथक् ॥ १८१ ॥

बलाभार्गीशटी पाठा पौष्करं मूलमेव च ।

चतुर्द्विगुणैः पञ्चा पादशेषावतारिते ॥ १८२ ॥

पचेद्गुडशतं दत्त्वा तैलवत् साधु साधयेत् ।

चतुष्पलम् पिप्पल्यास्तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ १८३ ॥

त्रिजातकपलञ्चैकं मरिचस्य पलं तथा ।

सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा दत्त्वा सम्यग्विघट्टयेत् ॥ १८४ ॥

पलमात्रं ततः खादेव प्लीहगुल्मोदराणि च ।

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं पित्तार्तिं चाक्षपित्तिनाम् ॥ १८५ ॥

भारहाजेन कथितो लेहश्चित्रकसंज्ञकः ॥ १८६ ॥

इति चित्रकसेहः ।

चपलायाः पलं पञ्च यवाग्रं तावदेव तु ।

सामुद्रलवणानाञ्च तावन्मात्रं प्रदापयेत् ॥ १८७ ॥

वेणुशास्त्रोटकञ्चैव शिखर्यङ्गांस्तथैव च ।

शिरौषो लोभ्रहृत्तञ्च विशाखा माणकन्दकम् ॥ १८८ ॥

सुधा च सुरपुष्पञ्च शम्याकदलसञ्चयम् ।

वरुणं शिग्रुमूलञ्च वाय्वर्लं चित्रकं तथा ॥ १८९ ॥

एषां पञ्चपलान् भागान् पलांशान् पञ्चविंशतिम् ।

क्षारं दत्त्वा तु सर्वेषां पचेत्तत्र जलादुके ॥ २०० ॥

गोमूत्रं तावदेवात्र साधयेच्च यथाविधि ।

भक्षयेद् दृढसंयुक्तां यत्नत् प्लीहहरां पराम् ॥ २०१ ॥

वातमण्डौलकाञ्चैव गुल्मं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

इति क्षारविषण्णी ।

प्रशस्तेऽहनि बक्षते वृक्षान् कोभविष्यन्तम् ।

बक्ष्यं विष्णुमूलस्य वाद्यालं चाथ पुष्करम् ॥ २०२ ॥

कन्दो विष्णुमूलस्य च तत्र अक्षय्यद्विजा ।

पृथक् पञ्च वृक्षान्येवं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः ॥ २०३ ॥

क्षारं कृत्वा पचेद्द्वारि ओम्बूबादकयोस्तथा ।

सर्वं विषाद्य सचारा समुत्तानलपिप्पली ॥ २०४ ॥

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः पिप्पली वृत्तमर्दिता ।

वृत्तत् प्रीहहरा ओष्ठा वाताष्ठीलामगुल्मानुत् ॥ २०५ ॥

इति वृत्तत् चारपिप्पली ।

पारिभद्र पलाशार्कं शुद्धपामार्गचित्रकाः ।

वरुणोऽम्बिमयं वसुधं शर्दद्रा वृद्धतीक्ष्णम् ॥ २०६ ॥

पूतीकास्फोतकुटज कोशातध्नः पुमर्नवा ।

समूलपत्रशाखायाः क्षोदयित्वा उद्गृह्यते ॥ २०७ ॥

तिलनालप्रदीपान्नि सुदग्धं भस्म शीतलम् ।

क्षारप्रस्थं गृहीत्वा तु न्यसेत् पात्रे दृढे नवे ॥ २०८ ॥

जलद्रोणे विपक्षस्थं यावत्पादावशेषितम् ।

पूर्ववत् क्षारकल्केन साधयेच्च विचक्षणः ॥ २०९ ॥

प्रस्थमेकञ्च लवणं तदर्धाञ्च हरीतकीम् ।

तुल्याम्बुभागगोमूत्रं साधयेच्चृदुनाम्बिना ॥ २१० ॥

किञ्चित् सवाण्ये चार्धे च सम्यक् सिद्धेऽवसारिते ।

अजाजी तूप्रधसं हिङ्गु यवानी पुष्करं शटी ॥ २११ ॥

एतैश्चार्धपलैश्चूर्णं कृत्वा तत्र प्रदापयेत् ।

लवणश्चाभया नाम भक्षयेच्च यथा वलम् ॥ २१२ ॥

व्याधिष्ठादेच्च मतिमाननुपानं यथा हितम् ।

ये च कोष्ठगता रोमास्ताञ्चिहन्ति न संशयः ॥ २१३ ॥

वृत्तत् प्रीहोदरानाह गुल्माष्ठीलाम्निसादनम् ।

प्रतितुन्दर्तिः प्रसोक्तः शर्कराशरिणाशनम् ॥ २१४ ॥

इति चमसायनम् । इति श्रीश्रीरुचिक्रियम् ।

अथ बलद्वीकनिदानमाह ।

उद्वराग्निः कल्कपित्तकिङ्कैरुपद्रुतः शीतबलोऽतिपाण्डुः ।

अथान्यपार्श्वं यकति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकहाल्युदरं तथैव ॥ २१५ ॥

उदावर्तकजावाहैर्मोहदृढदहनज्वरैः ।

गौरवारुचिकाठिब्यैर्विद्यात्तत्र सखान् क्रमात् ॥ २१६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पूहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकतः संप्रकल्पयेत् ।

कार्यञ्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥ २१७ ॥

पिप्पली चित्रकान् मूलं पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं यकत् पूहोदरापहम् ॥ २१८ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् ।

पिवेत् पूहाग्निसादाग्निः कृच्छ्रोद्वेगहरं परम् ॥ २१९ ॥

इति पिप्पलीघृतम् । इति यकहाल्युदरम् ।

अथ बलद्वीकनिदानमाह ।

अथान्त्रमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा कलाश्रमभिर्वा पिहितं यथावत् ।

अधीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः शर्कराश्च बाध्याम् ॥ २२० ॥

नरुद्धते तस्य गुदे पुरीषं निरेक्षि कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।

अत्राभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २२१ ॥

अल्पं तथात्रोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।

अस्मात् क्षतान्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः सवेदैर्गुदजस्तु भूयः ॥ २२२ ॥

अभेरधोदरमेति हृष्टं निस्तुभ्यते दास्यति चातिमात्रम् ।

तत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टेन्दकोदरं क्रीर्त्तयतीति निबोध ॥ २२३ ॥

ः सेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वाग्मो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य सोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वह्निः ।
 स्नेहोपलितेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
 स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना वा ॥२॥
 यथादृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्निग्धे बद्धोदरे योज्यो मूत्रैस्तीक्ष्णैर्यथान्वितैः ।
 सतैललवणश्चात्र निरुहश्चानुवासनम् ॥ २२७ ॥
 क्षारं वनकरीषाणां स्निग्धं वस्त्रेण गालयेत् ।
 कार्ष्णिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥ २२८ ॥
 पिप्पलीचित्रकं शुण्ठी त्रिवृता त्रिफलावचा ।
 द्वौ क्षारौ सातला दन्ती स्वर्णक्षीरौ विषाणिका ॥ २२९ ॥
 कोलप्रमाणां वटिकां पिवेत्क्षौवीरसंयुताम् ।
 श्वयथावथ वक्त्रस्य प्रवृत्ते च दकोदरे ॥ २३० ॥

इति क्षारगुटिका

छिद्रान्त्रवदसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।
 लब्धानुज्ञो भिषक्कुर्यात् पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ २३१ ॥
 तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ।
 ज्ञातींश्च सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतिं गुरुम् ॥ २३२ ॥
 अनुज्ञाप्य भिषक्कर्म विदध्यात् संशयावहम् ।
 सुवेष्टितमधो नाभिर्वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ २३३ ॥
 अङ्गुल्योदरमात्रन्तु व्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् ।
 नाडौमुभयतो द्वारां संयोज्यापहरेज्जलम् ॥ २३४ ॥
 न चैकस्मिन् दिने सर्वं दोषन्त्वपहरेत्तथा ।
 कासश्वासश्चरास्तृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ २३५ ॥
 अतिसारश्च सुतरां पूर्यते जठरं तथा ।
 तृतीयपञ्चमाद्येषु दिवसेष्वल्पशः पुनः ॥ २३६ ॥

सावयेदुदकं तैलसंवणाभ्यां दृढं व्रणम् ।
 बध्नीयाद्विसृते दोषे जठरं परिगृह्य वा ॥ २३७ ॥
 संवेष्टयेद्वाढतरं कौशेयाविकचर्मभिः ।
 निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ २३८ ॥
 अतःपरन्तु षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।
 त्रीन्मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥ २३९ ॥
 सकोरदूषं श्यामाकं पयसा लवणं लघु ।
 नरः संवत्सरेणैव जयेत्प्राप्तजलोदरम् ॥ २४० ॥

इति बद्धचतुर्दशीदरचिकित्सा ।

स्रुह्यर्कदन्ती धववक्त्रिफल्गी शोफारिपांशी सलकश्च कन्दः ।
 माणत्रियामाग्निकवाणरण्डा तालं तथा मञ्जरिपारभद्रौ ॥ २४१ ॥
 प्रत्येकशः चारचतुःपलाशं तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।
 वतुर्गुणे काथजलावशेषे पचेद्विधिशो विधिशुद्धलोहम् ॥ २४२ ॥
 पूर्णोक्तं तत् पुटितं पुटेन तन्तुच्युतं षोडशिकं पलानाम् ।
 वर्षाभुभक्षातकवक्त्रिदन्ती चिह्नद्वन्ती रविहृदमूलम् ॥ २४३ ॥
 कक्षुकी तालमूली च पीवरी गिरिकर्णिका ।
 नीलिनी वृहती पत्रं शम्याकं विजया समम् ॥ २४४ ॥
 तुषलाशं कथिताष्टशेषं स्रुह्यर्कदुग्धेन पलाष्टकेन ।
 त्वा पचेत्ताम्रमये सुपात्रे पलैर्द्विरष्टैर्हविषस्तथैव ॥ २४५ ॥
 मूनि चूर्णानि च सिद्धशीते क्षिप्तेतथा लोहरजः समानि ॥ २४६ ॥
 मिलितानीति सम्बन्धः ।

लवणानि च सर्वाणि क्षारः पञ्चोषणस्तथा ।
 मरिचं चाजमोदा च हिङ्गुभक्षातकानि च ॥ २४७ ॥
 चित्रकं तालमूलञ्च गवाक्षी त्रिवृतामृता ।
 वर्षाभूः सूरणो मातो विडङ्गं दन्तीग्रन्थिकम् ॥ २४८ ॥
 पलं माक्षिकचूर्णस्य कक्षुष्ठकशिलाजतोः ।

गुग्गुलीर्गन्धकसापि शारदस्य पत्रं वृषकम् ॥ २४८ ॥

शीते प्रलाष्टकं चोदं दद्यात् मधुघृतान्वितम् ।

लोहदण्डेन संघृष्य क्षौद्रपात्रे चिरं तिष्ठेत् ॥ २४९ ॥

विधिनोक्तेन विधित्वा क्षिताहावविहारवान् ।

अन्नपानं यथासाक्षं कुर्वन्नित्र निरामयः ॥ २५० ॥

उदरेषु च सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च ।

अर्शःसु च विशेषेण पाण्डुरोगे सकारसौ ॥ २५१ ॥

विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगात् विन्दति ।

इत्युदरारिखोदम्

अथ साध्यासाध्यनिदानम् ।

जम्बूनैबोदरं सर्वं प्रायः कष्टतमं स्मृतम् ।

बस्तिनस्तदजातास्तु यक्षास्ताध्यं नवोत्थितम् ॥ २५२ ॥

पक्षाद्द्वगुदं तूर्ध्वं सर्वजातोदकं तथा ।

प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २५३ ॥

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नं तत्तुल्यचम् ।

बलशोणितमांसाग्निं परिक्षीणन्तु वर्जयेत् ॥ २५४ ॥

पार्श्वभङ्गान्न विद्वेषशोफातिसारपीडितम् ।

विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २५५ ॥

अथ चिकित्साकाण्डः ।

हरीतक्रीतामरदेवदारु पुनर्नवा क्षिप्ररुद्धा कषायः ।

सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रहरः प्रयोगः ॥ २५६ ॥

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृतादार्यभया कषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं तिहन्ति ॥ २५७ ॥

पुनर्नवां दार्यभयां गुडूचीं पिवेत्समूत्रां सक्षिप्राख्ययुक्ताम् ।

त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्थौष्यप्रसेकोर्ध्वक्रफामयेषु ॥ २५८ ॥

पुराणवारुणी वज्रि मूत्रघणं सवस्त्रानि च ।

चविकान्निरविकल्पेन भक्ष्यं चैवां सुसंस्तुतम् ॥ २६० ॥
 मध्येन मस्तुना साध्यं भोजयेत् भिन्नस्वरः ॥
 श्वयथूदरगुल्फेषु वस्त्रिषादे च हुस्तरे ॥ २६१ ॥
 पुराणं मानकं पिष्टं त्रिगुणीकृतसङ्कुलम् ।
 साधितं तोयक्षीराभ्यामभ्यासे पायसन्तु तम् ॥ २६२ ॥
 हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीपाण्डुतामपि ॥ २६३ ॥
 नवघृतमार्द्रककल्क स्वरसाध्यां परिसाधितं च विधिना ।
 श्वयथूदराग्निसादैरभिभूतः पिवेद्भवत्यरोमः ॥ २६४ ॥

इति चार्द्रकघृतम् ।

विस्वाग्निचव्यार्द्रकं शृङ्गवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 पञ्चामदुग्धं ग्रहयोगदोषे शोथान्निसादारुचिषु प्रदिष्टम् ॥ २६५ ॥
 इति विस्वादिष्टम् ।

इति वक्त्रसेवसहितः उदरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शोथनिदानमाह ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टा वह्निःशिराः ।
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्वात्वप्रांससंश्रयम् ॥
 उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयात्मकम् ॥ १ ॥
 सर्वैर्हेतुविशेषैस्तु रूपभेदाच्चवात्मकम् ।
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ २ ॥
 तत्पूर्वरूपं द्रवणुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥
 ध्यामयाभक्तताशाजलानां चारान्ततीक्ष्णोष्णगुरुपसेवा ।
 ध्यामसृक्काकविरोधिपिष्टगरोपहृष्टासनिषेवणञ्च ॥ ४ ॥
 शोथं चेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
 मथोपचारः प्रतिकर्मणश्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

सगौरवं स्वादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूषाय शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः

पुष्टिहर्षार्त्तियुतौ निमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोक्षमति प्रपीडितो

दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेददृषामदान्वितः ।

य उच्यते स्पर्शसहोऽक्षिरागवान्

स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

गुहस्थिरः पाण्डुरोचकान्वितप्रसेकनिद्रावमिवक्लिमान्धक्त

स कृच्छ्रजन्मप्रथमो निपीडितो नचोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः

निदानकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्यात् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छ्वोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

अभिघातेन शस्त्रादि छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलो दध्यनिलैर्भक्तातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्णालोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखाघाता दविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विस्मृतंशुक्रोपहतमलवहस्त्रसङ्हरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शाग्निरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥

मृदुबलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ १५ ॥

दोषाः श्वयथुसूक्ष्मं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।

पक्षाशयस्या मध्ये तु वर्चस्यानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

यो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गगश्च यः ।
 अर्धाङ्गोऽरिष्टभूतः स्वाद्यशोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥
 श्वासः पिपासा कृदिश्च दीर्घस्थं ज्वर एव च ।
 यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीञ्च मुखजो गुदजो हयम् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगामी नरं पद्मरा मधोगामी तथा स्त्रियम् ।
 उभयं वस्ति सञ्ज्ञातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ २० ॥
 नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ २१ ॥
 क्षुब्धशो हृदयाऽशुद्धिस्तन्द्राजठरगौरवैः ।
 दोषप्रवृत्तिर्नो यत्र व्याधिमामान्वितं वदेत् ॥ २२ ॥
 उक्तञ्च तन्मास्तरे ।—

अथ चिकित्सामाह ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलाम्बुमाधितम् ।
 अल्पमल्पं पटुस्त्रेहं भोजनं श्वयथो हितम् ॥ २३ ॥
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽन्नाम्बुवर्जितम् ।
 पीत्वा चौद्रमजामूत्रं श्वयथूदरनाशनम् ॥ २४ ॥
 शिपुत्वङ्गमालार्कं दार्व्यारग्वधमूलकैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः श्वयथुः प्रलेप्तव्यः कफात्मकः ॥ २५ ॥

स्वोक्तिश्चाह ।

निदानदोषैस्तु विपर्ययक्रमैरुपाचरेत् वै बलकालदोषवित् ।
 यथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुत्थणदोषमादितः ॥ २६ ॥

शिरोगतं शोर्षविरेचनैश्च
 संशोधनैः शोध्यमधस्तथोर्ध्वम् ।
 उपाचरेत् स्त्रेहभवं हि रुच्यं
 प्रकल्पयेत् स्त्रेहगणैश्च रुच्यजम् ॥ २७ ॥

विबद्धविट्केऽनिलजे मिरुहणं घृतं तु पिप्पान्निलजे सतिष्ठम् ।
 पयस मूर्च्छापरिदाहतरिप्ते विप्रोषणीये तु समूत्रमिष्यते ।
 कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्रदुग्धासवयुक्तिभिर्हरेत् ॥२८॥
 शोथे वातोत्थिते पूर्वं मासाध्वं त्रिवृतं पिबेत् ।
 तैलमैरण्णजं वापि मलबन्धे तदेव तु ॥ २९ ॥
 शाक्यन्नं पयसा युक्तं रसैर्वापि प्रयोजयेत् ।
 स्वेदाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान् सेकलेपांश्च कल्पितान् ॥ ३० ॥
 शुण्ठीपुनर्नवैरण्ण पञ्चमूलशृतं जलम् ।
 वातके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥ ३१ ॥
 न्यग्रोधादिगणे सिद्धं सर्पिः स्वात्पित्तशोथिने ।
 तृणमोहदाहपादस्थे हिमलेपादिवाचरेत् ॥ ३२ ॥
 क्षीराशनः पित्तकृते तु शोथे पिबेद्गुडूचीत्रिफलाकषायम् ।
 पिबेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥३३॥
 पटोलत्रिफलारिष्टं दार्वीक्षाथः सगुग्गुलुः ।
 हन्ति पित्तकृतं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥ ३४ ॥
 कफोद्भवे पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना ।
 मन्दान्नौ स्तिमिते कोष्ठे स्रोतोरोधे रुजावति ॥ ३५ ॥
 क्षारमूत्रासवारिष्टं चूर्णतक्राणि योजयेत् ॥ ३६ ॥
 कफे तु कृष्णासिकतापुराण पिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः ।
 कुलत्थशुण्ठिजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनश्च ॥ ३७ ॥
 वर्धनुरूपः खरसः सर्षपतैलेन मिश्रितः पीतः ।
 पङ्कजपत्रसमुत्थः शोथानां नाशनः परमः ॥ ३८ ॥
 पुनर्नवाविष्वत्रिवृदगुडूची शम्याकपथ्यासुरदाहकल्कम् ।
 शोथे कफोत्थेऽक्षसमं समूत्रं क्षायं पिबेद्वाप्यथ चैव तेषाम् ॥३९॥
 व्योषं त्रिवृत्तित्तकरोहिणी च सायोदजः सत्रिफलारसेन ।
 पीताः कफोत्थं शमयन्ति शोथं व्यथेन मूत्रेण हरीतकी वा ॥४०॥

विडङ्गातिविषादारु नागरेन्द्रयवावचा ।

उष्णाम्बुना पिवेच्छोथी ह्यक्षमात्रं सहोषणम् ॥ ४१ ॥

सुकृत्तारभाविताः कृष्णाः पथ्यामूत्रेण वा युताः ।

योजिताः शमयस्याशु शोथं श्लेष्मभवं नृणाम् ॥ ४२ ॥

पुनर्नवाऽमृतादारु दशमूलरसादके ।

आर्द्रकस्वरसे प्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ४३ ॥

तत्सिद्धं व्योषचव्यैला त्वक्पत्रैः कार्ष्णिकैः पृथक् ।

चूर्णीकृतैर्लिहेच्छीते मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ ४४ ॥

लेहः पीनर्नवो नाम्ना श्लेष्मशोथनिसूदनः ।

श्वासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्द्धनः ॥ ४५ ॥

इति पुनर्नवादिलेहः ।

मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात् सर्वजे सर्वमेव तु ॥ ४६ ॥

पिप्पल्यजाजीगजपिप्पली च

निदिग्धिका नागरचित्तके च ।

रजन्यथो पिप्पलीमूलपाठा

मुस्तश्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४७ ॥

हन्यात्त्रिदोषं चिरजश्च शोथं

कल्कोऽथ भूनिम्बमहौषधाभ्याम् ।

रसस्तथैवाऽऽर्द्रकनागरस्य

पयोऽथ जीर्णं पयसान्नमद्यात् ॥ ४८ ॥

पलायश्च त्रिफलारसेन हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ।

कं पिवेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकश्च ।

ङ्घ्रातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुचूकृतैलम् ॥ ४९ ॥

विल्वपत्ररसं पूतं शोषणं श्वयथौ त्रिजे ।

विड्भङ्गे चैव दुर्गन्धि विदध्यात् कामलासु च ॥ ५० ॥

शोथे वागन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशीतलम् ॥ ५१ ॥

भस्मातक्या जयेच्छोथं सतिला क्षणमृत्तिका ।

माहिषं नवनीतं वा लेपाद्दुग्धं तिलान्वितम् ॥ ५२ ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णं सालदलस्य च ॥ ५३ ॥

महिषीक्षीरसंपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।

भस्मातककृतः शोथस्तिललिप्तश्च शाम्यति ॥ ५४ ॥

सरुचकप्रलेपस्तु तिलवृक्षोद्भवोमृदा ।

भस्मातलोथं श्वयथुं हन्ति सर्वरुजां ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

विषनिमित्तोत्थेषु शोथेषु विषोक्तः प्रतीकारः कर्तव्यः ।

पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्नि दार्वीनिशादारुमहौषधानाम् ।

क्वाथः प्रसङ्घोदरपाणिपादवक्त्रस्थितं हन्त्वचिरेण शोथम् ॥ ५६ ॥

पुनर्नवामूलकविश्वदारु छिन्नोद्भवा चित्रकमूलसिद्धाः ।

रसा यवाग्वक्ष्य पयांसि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥ ५७ ॥

वृक्षीव देवद्रुमनागरैर्वा दन्तौत्रिवृत्प्रषणचित्रकैश्च ।

पयः सुसिद्धं विधिना निपीतं गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥

क्षीरं शोथहरं दारु वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेयं वा चित्रकव्योष त्रिवृद्दारुप्रसाधितम् ॥ ५८ ॥

विल्वमूलं त्रिकटुकं श्यामाचित्रकमेव च ।

क्षीरमेतैः शृतं पेयं श्वयथोर्विनिवारणम् ॥ ५९ ॥

यूषो मूलकशुण्ठीनां शाकं वज्रिपुनर्नवा ।

माणकन्दकता हन्ति यवागूः शोथमुद्धतम् ॥ ६० ॥

सेकस्तथार्कवर्षाभू निम्बक्वाथेन शोफजित् ।

गोसूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णोनावसेचनम् ॥ ६१ ॥

उरुवूककरञ्जार्क वर्षाभूनिम्बकैः शृतम् ।

कोष्णं सेकं प्रशंसन्ति शोफे सर्वाङ्गगे नृणाम् ॥ ६२ ॥

पुनर्नवादारुशुण्ठी सिद्धार्थः शिशुमेव च ।

पिष्टा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथनुत् ॥ ६४ ॥
 विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
 यथाहमुस्तैः सकपित्यपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडिकासुलेपः ॥ ६५ ॥
 रास्नावृषार्कं त्रिफलाविडङ्गं शिग्रुत्वचो मूषिककर्णिका च ।
 निम्बार्कजो व्याघ्रनखः समूर्वा सुवर्चिका तिक्तकरोहिणी च ॥ ६६ ॥
 सकाकमाची वृहती सक्कणा पुनर्नवानागरचित्तकैश्च ।
 उद्वर्तनं शोथिषु मूत्रपिष्टं शस्तं तथा गोसलिलेन सेकः ॥ ६७ ॥

तृषणायो रजः क्षारः शोथनुक्षिफलारजः ।
 कटुकायो रजो व्योष त्रिवृद्धिर्वा समन्वितम् ॥ ६८ ॥
 पुरो मूत्रेण सेव्यश्च पिप्पली वा पयोन्विता ।
 गुडेन वाऽभयातुल्या विश्वा वा शोथरोगिभिः ॥ ६९ ॥
 दारुगुगुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित् ।
 वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥ ७० ॥
 गोमूत्रस्य प्रयोगो वा शीघ्रं श्वयथुनाशनः ।
 कल्को वा गिरिकर्ण्यैश्च पीतः शोथविनाशनः ॥ ७१ ॥
 पिवेदुष्णाम्बुना दारु पथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः ।
 विडङ्गातिविषावासा विश्वदारुकणान्विताः ॥ ७२ ॥

इति दार्वादिचूर्णम् ।

विडङ्गदन्तीकटुका त्रिवृच्चित्रकदारुणाः ।
 व्योषेभक्कणात्रिफलाः समादेया ह्ययोरजः ।
 द्विगुणन्तु पिवेच्चूर्णं पयसा शोथशान्तये ॥ ७३ ॥

इति विडङ्गादिलीङ्गम् ।

सितपुनर्नवामूलं पीतञ्च गोसलिलेन निहन्ति ।
 शोथं सर्वसमुत्थमुदराणि च दुस्तराण्यचिरात् ॥ ७४ ॥
 पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
 साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत्पायसन्तु तत् ॥ ७५ ॥

इति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ७६ ॥

इति मानमण्डः ।

सुसाध्यं वज्रकण्डेन पायसं योतिमानतः ।

युक्तं कोशाम्बतैलेन तेनाभ्यङ्गं प्रकुर्वतः ।

शोथः प्रशान्तिमायाति बहुदुष्टं निरन्तरम् ॥ ७७ ॥

आर्द्रकं सगुडं खादेत् प्रकुञ्चार्धविवर्द्धितम् ।

यावत्पञ्चपलं मुह्ययूषक्षीररसाग्निः ॥ ७८ ॥

श्वयथुं गुल्ममुदरं कासं श्वासमरोचकम् ।

पीनसं पाण्डुदुर्नाम हृद्रोगञ्च विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्षाभिहृष्टा त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्मथापि मासम् ॥ ८० ॥

शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्

सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।

जीर्णज्वरार्शो ग्रहणीविकारान्

हृन्वात्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ८१ ॥

आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।

अजाक्षीराग्निनां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ ८२ ॥

भूनिम्बविश्वकल्कं भुक्त्वा पेयः पुनर्नवाक्काथः ।

अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥ ८३ ॥

विश्वं गुडेन तुल्यं वृक्षैव रसानुपानमभ्यस्तम् ।

विनिहन्ति सर्वशोथं घनहृद्दं चण्डवायुरिव ॥ ८४ ॥

गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ८५ ॥

इति गुडचूर्णः ।

गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गवेरपलत्रयम् ।

शृङ्गवेरसमा कृष्णा लोहविट् भस्मनः पलम् ॥

एतच्चूर्णं समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ८६ ॥

इति द्वितीयगुडाद्यं चूर्णम् ।

पुनर्नवा दार्यमृता पाठा विश्वं श्वदंष्ट्रिका ।

रजन्यो द्वौ वृहत्यौ च पिप्पल्यश्चित्रकं विषम् ॥ ८७ ॥

समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिवेत् ।

बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रप्रसारिणम् ।

हन्ति चैवोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नवाद्यं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतभाण्डाकी क्वाथं कृत्वा समाक्षिकम् ।

पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥

गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं सुरभीरसभावितम् ।

माणकार्द्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ ९० ॥

त्रिफलाव्योषचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ।

क्षिपेत् सुसिद्धे पाके च मधुनश्च पलद्वयम् ॥ ९१ ॥

निहन्ति सर्वजं शोथं सर्वाङ्गञ्च विशेषतः ॥ ९२ ॥

अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं चूर्णं माणकार्द्रकरसैः श्रातपे
परिभाव्य, त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रे पक्तव्यम् ।

इति गोमूत्रमण्डूरम् ।

पुनर्नवापत्ररसालमूलं संचुद्य तोयार्मणशेषसिद्धम् ।

चतुर्थभागेन घृतं विपक्वं प्रस्थं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ ९३ ॥

संसेवितं वातबलासरोगान् सर्वांश्च शोथानपि दुस्तरांश्च ।

गुल्मोदरप्लीहगुदोद्भवांश्च निहन्ति वक्त्रं कुरुते हि पंसाम् ॥ ९४ ॥

इति पुनर्नवाद्यं घृतम् ।

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु वचोषणक्षारहरीतकीनाम् ।

कल्केन पक्वं दशमूलतीये घृतोत्तमं शोथनिषूदनं स्यात् ॥८५॥

इति द्वितीयपुनर्नवाद्यं घृतम्

सचिचकाधान्ययवानिपाठा सदीप्यकास्त्रूपणवेतसान्नाः ।
विश्वोत्पलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥८६॥

पिष्टाक्षमात्राणि जलाढकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात् ।

अशींसि 'गुल्म' श्वयथुश्च कृत्स्नं

निहन्ति वक्त्रिं कुरुते च दीप्तम् ॥ ८७ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम्

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तन्नेन सिद्धं श्वयथुघ्नमग्रम् ।

अशींसितिसारानिलगुल्ममेहांस्तद्वन्ति सम्बर्द्धयते च वक्त्रिम् ॥८८॥

इति द्वितीयचित्रकाद्यं घृतम्

माणककाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रिदोषश्च व्यपोहति ॥ ८९ ॥

इति माणकं घृतम् ।

स्थलपद्मपलान्यष्टौ ऋषणस्य चतुष्पलम् ।

घृतप्रस्थं पचेदेतैर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शोथश्चैव सुदुस्तरम् ॥ १०० ॥

इति स्थलपद्मकाद्यं घृतम् ।

रसेन विपचेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलत्थयोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन तत्परं शोथनाशनम् ॥ १०१ ॥

इति पञ्चकोलकघृतम् ।

शुष्कमूलकवर्षाभू दारुरास्त्रामहौषधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ १०२ ॥

इति शुष्कमूलकाद्यं तैलम् ।

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्जिष्ठलता मृणालाः ।
सचन्दनं पद्मकबालकौ च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ १०३ ॥

इति वेतसाद्यः प्रदेहः ।

यवान् कुलत्थान् कोलांश्च दशमूलञ्च साधयेत् ।
एतत्कषाये विपचेत्तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ १०४ ॥
शतावरीजीवनीयैः पिष्टैः समधुशिग्रुभिः ।
पानाभ्यङ्गाज्जयत्याशु श्वयथुं मारुतोल्बणम् ॥ १०५ ॥

इति यवाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुष्ठागरुदारुकौन्ती त्वक् पद्मकोलाम्बुशटी समुस्तैः ।
प्रियङ्गुस्थौण्यकहेममांसी तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ १०६ ॥
श्रीवेष्टकं ध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
घातोत्थितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ १०७ ॥

इति शैलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च ।
हस्तिकर्णपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १०८ ॥
पलाशं काकनासा च गुडूची देवपुष्पकम् ।
अहिंसा श्रोत्रसी हिंसा वत्सगन्धा पुनर्नवा ॥ १०९ ॥
कायस्था च वयस्था च दारुको जटिला जटा ।
अलम्बुषोरुवूकञ्च प्रपुन्नाटं सनागरम् ॥ ११० ॥
शिग्रुगोधावतीभार्गी तर्कारी पौष्करी जटा ।
एतैः सिद्धं यथा लाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥ १११ ॥
निहन्युदीर्णं श्वयथुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ११२ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च ।
तहेत्सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ ११३ ॥
शार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात् ।

एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥११४॥
 श्वासज्वरारोचकमेहगुल्मप्लीहांस्त्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
 काश्यामवातावसृगन्तपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥११५॥

किञ्चिच्च कर्षपर्यायः शुक्तिरर्द्धपलं मतम् ।

निदध्यात् मधुनो मानं व्योषाद्यैर्मिश्रितस्य च ॥ ११६ ॥

दशमूल्या हरीतक्या तुल्यं कंसहरीतकी ।

मानं तेनात्र तत्रत्यं चरके प्राह जैज्जटः ॥ ११७ ॥

इति कंसहरीतकी ।

दशमूलीकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् ।

तुलां पचेद् घने दद्यात् व्योषक्षारचतुष्पलम् ॥ ११८ ॥

त्रिजातकं सुचूर्णांशं प्रस्थार्द्धं मधुना लिहेत् ।

दशमूलीहरीतक्यः शोथं घ्नन्ति सुदुस्तरम् ॥ ११९ ॥

ज्वरारोचकगुल्मार्शो मेहपाण्डूदरामयान् ।

श्वासकाश्यामवातान् पित्तं वङ्गेष्व मन्दताम् ॥ १२० ॥

इति दशमूलहरीतकी ।

यथा दोषश्च तीक्ष्णानि वमनानि विरेचनानुवासनानि
 अजस्रमुपसेवेत शिराभिश्चाभीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदन्य
 पाण्डुशोथादिभिरिति ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलोपसाधितम् ।

अल्पमल्पं कटुस्नेह भोजनं शोथिने हितम् ॥ १२१ ॥

पिष्टान्नमन्त्रं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमजाङ्गलञ्च ।

पयो गुडं तैलमथो गुरुणि शोथं जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥१२२॥

त्रिकटुत्र्यषणं दन्तौ विडङ्गं त्रिफला तथा ।

चित्रको देवदारुश्च त्रिवृच्च गजपिप्पली ॥ १२३ ॥

चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयो रजः ।

क्षीरेण पीतमेतत्तु अष्टं क्षययुनाशनम् ॥ १२४ ॥

इति त्रिकटुकाद्यं खीडम् ।

पुनर्नवामृतावलि गवाक्षीमाणशिग्रुकाः ।

सूर्यावर्त्तकमूलञ्च पृथगष्टपलं जले ॥ १२५ ॥

पाटशेषे शृते द्रोणे सुपूते वस्त्रगालिते ।

विधिवत्पाचितं पूतं योज्यञ्च पुटनक्रमैः ॥ १२६ ॥

लोहचूर्णाष्टपलकं पचेत्ताम्रादिपात्रके ।

अर्कस्य द्विपलं क्षीरं सुहीक्षीरं चतुष्पलम् ॥ १२७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य गन्धकस्य पलं तथा ।

पलाधं पारदं तत्र विधिवच्छोधितं क्षिपेत् ॥ १२८ ॥

सिद्धेऽवतारिते चूर्णं वक्ष्यमाणं निधापयेत् ।

कङ्कुष्ठवल्गिकं दन्तौ गवाक्ष्याखण्डकर्णजम् ॥ १२९ ॥

पलाशस्य च बीजानि कञ्चुकीतालमूलिका ।

त्रिफला वा कृमिरिपु त्रिहृद्दन्तौभवं तथा ॥ १३० ॥

सूर्यावर्त्तगवाक्षञ्च वर्षाभूवज्रवस्त्रिजम् ।

एषां लोहसमा मात्रा भाण्डे स्निग्धे सुगोपिते ॥ १३१ ॥

संस्थापिते ततः शुद्धौ सुयोगादस्य सर्वशः ।

उदराणि पाण्डुरोगाश्च कामला सहलीमका ॥ १३२ ॥

अर्शोभगन्दरं कुष्ठं कृमिः शूलं तथैव च ।

ये चान्ये विविधा रोगाश्चिरकालानुबन्धिनः ॥ १३३ ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति प्रयोगादस्य सर्वशः ।

नातः परतरं किञ्चित् शोथोदरविनाशनम् ॥ १३४ ॥

इति शोथोदरहरं खीडम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः शोथोदरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अन्तर्बुद्धिनिदानमाह ।

कुक्षोऽनूर्ध्वं गतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
 कुक्षौ वङ्कणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ।
 प्रपीड्य घमनीः वृद्धिं करोति फलकोषयोः ॥ १ ॥
 दोषास्रमेदो मूत्रान्त्रैः सहृद्धिः सप्तधा गदः ।
 मूत्रान्त्रजावप्यनिला हेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २ ॥
 वातपूर्णं इति स्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।
 पक्वोदुस्वरसङ्काशः पित्तादाहोष्णपाकवान् ॥ ३ ॥
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥ ४ ॥
 कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गस्तु रक्तजः ।
 कफवान् मेदमा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
 अम्भोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ।
 मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च चलयन् कफकोषयोः ॥ ६ ॥
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
 धारणे रणभाराध्व विषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ ७ ॥
 क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
 पवनो विगुणौकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ ८ ॥
 कुर्याद्वङ्कणसन्धिस्थो ग्रन्थग्राभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥
 उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाभ्यानरुक् स्तम्भमतीव कुर्यात्
 प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्वापयन्नेति पुनश्च मुष्कम्
 क्षुद्रान्त्रावयवाश्लेषो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।
 अन्तर्बुद्धिरसाध्येयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ११ ॥
 वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 अत्यशनमथाध्वानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातवृद्धौ पिबेत् स्निग्धैः यथान्यायं विरेचनम् ।

सक्षीरञ्च पिबेत्तैलं मासमैरण्डसम्भवम् ॥ १३ ॥

गुग्गुल्वैरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १४ ॥

अन्तर्वृद्धिमदीप्ताग्नेर्वस्तिभिः समुपाचरेत् ।

तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥ १५ ॥

जलीकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तभवे तथा ।

पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ॥ १६ ॥

चन्दनं मधुकं पद्मं चोशीरं नीलमुत्पलम् ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ॥ १७ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ।

एषामेव कषायेण शीतेन परिषेचनम् ॥ १८ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्याः सपिप्पलकपीतनाः ।

क्षीरवृक्षास्तु पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥ १९ ॥

क्वचित्कपीतनस्थाने शिरीषो वेतसः क्वचित् ॥ २० ॥

इति पञ्चवल्कलम् ।

कफवृद्धौ मूत्रसम्पिष्टैरुष्णवीर्यैः प्रलेपनम् ।

पातव्यो मूत्रसंयुक्तः कषायः पीतदारुणः ॥ २१ ॥

त्रिकटु त्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिबेत् ।

कफवातप्रकोपेऽपि विरेकः कफवृद्धिनुत् ॥ २२ ॥

त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत्प्रातरतन्द्रितः ।

कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोद्भवम् ॥ २३ ॥

लेपनः कटुतीक्ष्णोष्णः स्वेदनं रुक्षमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ २४ ॥

वघासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वक् सर्पिषैः पिष्टैः शोथः श्लेष्मानिलापहः ॥ २५ ॥
 सरलागरकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातजित् ॥ २६ ॥
 हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ २७ ॥
 अविदाहि च कर्तव्यं भेषजं रक्तपैत्तिके ।
 सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥
 शीतमालेपनं कार्यं पाको रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 मुहुर्मुहुर्जलोकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ॥ २९ ॥
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्करा क्षौद्रसंयुतम् ।
 पित्तवृद्धिक्रमं कुर्याद् दामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३० ॥
 स्निग्धं मेदः समुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।
 शिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ३१ ॥
 संस्वेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सौवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येत् ब्रीहिमुखेन वै ॥ ३२ ॥
 मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः ।
 वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्वाहस्तत्राग्निना हितः ॥ ३३ ॥
 शङ्खस्योपरिकर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनीमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ३४ ॥
 तैलमैरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्मितम् ।
 आधानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ ३५ ॥
 रास्त्रा यध्यमृतैरण्ड बलागोक्षुरसाधितः ।
 काथोऽन्त्रवृद्धिं हृत्क्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥ ३६ ॥
 विदग्धासु च सर्वासु योज्यं कर्म व्रणापहम् ।
 अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेद्वायुं विवर्जयेत् ॥
 अनेनैव विधानेन कुर्याद्वातकफात्मजे ॥ ३७ ॥

तृपणं पिप्पलीमूलं देवदारुफलत्रिकम् ।
 कषायं पाचयेत् तेषां सक्षारलवणत्रयम् ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्भासैः प्रशाम्येत वृद्धिर्वातकफात्मजा ॥ ३८ ॥
 रास्नायश्चमृतैरण्ड पटोलारेणुका बला ।
 वृषश्च कथितो वृद्धिं निहन्त्याच्चित्रतैलवान् ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वतैलसंमिश्रं विशालामूलजं रजः ।
 क्षीरेण पीतं सप्ताहात् वृद्धिं हन्ति न संशयः ॥ ४० ॥

अथ कुरण्डलक्षणमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वम्लसेवनान्निचयं गतः ।
 करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो बह्वणसन्धिषु ॥ ४१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यवाम्बुना तु संपिष्टं मूलं भार्ग्याः प्रलेपनात् ।
 कुरण्डं गण्डमालाञ्च हन्यवश्यं न संशयः ॥ ४२ ॥
 शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमातपे सर्पिः ।
 स्थितमपहरति कुरण्डं सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ४३ ॥
 ससैन्धवं घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
 प्रतप्तं चूर्णनिर्घृष्टं तन्मूलं समुपाहरेत् ॥ ४४ ॥
 मज्जयेत्तेन कौरण्डमनुद्विग्नो दिवानिशम् ।
 प्रवृद्धं तेन कौरण्डं नश्यत्याह पुनर्वसुः ॥ ४५ ॥
 लज्जालुमूलगृध्रस्य विट्प्रलेपः प्रयोजितः ।
 कुरण्डं योनिरोगञ्च नाशयेदविकल्पतः ॥ ४६ ॥
 सतैललवणं भस्म पारदं लेपमात्रतः ।
 अपि तालफलाकारां वृद्धिं जयति वेगतः ॥ ४७ ॥
 शतपुष्पामृतादारुचन्दनं रजनौदयम् ।
 जीरके द्वे वचानागं त्रिफला गुग्गुलुत्वचम् ॥ ४८ ॥

मांसी कुष्ठं पत्रकैला रास्त्रा शृङ्गी च चित्रकम् ।
 कृमिघ्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥
 सैन्धवं तगरश्चैव कुष्ठजातिविषैः समैः ।
 एतैश्च कार्ष्णिक्कैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 वृषमुण्डितिकैरण्डनिम्बपत्रभवो रसः ।
 कण्टकार्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ ५१ ॥
 सिद्धमेतद्वृतं पीतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति ।
 वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिमथापि वा ॥ ५२ ॥
 मूत्रवृद्धिं श्लेष्मदश्च यक्षत्प्लीहानमेव च ।
 शतपुष्पाघृतं चैतद् हन्यादेतन्न संशयः ॥ ५३ ॥

शतपुष्पाद्यं घृतम् ।

शतमैरण्डमूलस्य पलं शुण्ठ्या यवाढकम् ।
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥
 तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च ।
 प्रस्थमैरण्डतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् ॥ ५५ ॥
 त्रिपलं शृङ्गवेरस्य गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ।
 तत्पिबेन्नियतः शुद्धो नरः क्षीरान्नभुक् सदा ॥ ५६ ॥
 अन्त्रवृद्धिं जयत्याशु तैलं गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५७ ॥

इति गन्धर्वहस्ततैलम्

तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ।
 घृतं सौरेश्वरश्चैव ह्यन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥
 आर्द्रकं षट्पलं वापि चव्याद्यं च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

इति वङ्गवेनसङ्कलितः अन्त्रवृद्धिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ ब्रध्ननिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्न शुष्कपूत्यामिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवत् शोथं दोषो बङ्गणसन्धिषु ॥
ज्वरशूलाङ्गसादाक्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥
निर्व्यथश्च कुरण्डः स्यात् ब्रध्नो भवति सव्यथः ।
अयमेवानयोर्भेदः अन्यत्सर्वं समं तथा ॥ २ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

भृष्टसैरण्डतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥ ३ ॥
आविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कुन्दुरुकस्य च ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद् ब्रध्नरोगहरं परम् ॥ ४ ॥
मृतमात्रे च वै काके विशाले तु प्रवेशयेत् ।
ब्रध्ने मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥ ५ ॥
अजाजीह्वपुषाकुष्ठं गोधूमं वदरान्वितम् ।
काष्ठीकेन तु संपिष्टं कुर्याद् ब्रध्नप्रलेपनम् ॥ ६ ॥
खट्वंशसिन्धुविश्वाम्बुदारुक्कमिहराश्मभित् ।
लोध्रचूर्णं घृतेनाद्याद्वातब्रध्नहरं परम् ॥ ७ ॥
पुथोद्धृतं हरेदाशु विप्लुतं तुषवारिणा ।
भार्गीमूलमखण्डन्तु पानाद्बङ्गणवातजित् ॥ ८ ॥
मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्हृहृत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरश्च शिशुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम् ।
कृष्णायन्यिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितम्
पौतं काष्ठीककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ ९ ॥

इति विल्लाद्यं चूर्णम् ।

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा ।

क्लीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ १० ॥

कटफलं पौष्करं मेदे चविका चित्रकं शटी ।

विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणु नलिनी स्थिरा ॥ ११ ॥

विश्वाजमोदे कृष्णा च दन्ती रास्ना च तैः समैः ।

साध्यमैरण्डजं तैलमभ्यङ्गात्कफवातजित् ॥ १२ ॥

ब्रध्नीदावर्तगुल्मार्शः प्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।

आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १३ ॥

इति वृद्धसैन्धवाद्यं तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः ब्रध्निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ गलगण्डनिदानमाह ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।

महान् वा यदि क्लृप्तो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मध्ये समाश्रित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।

तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्

वैरस्य मास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ।

स्थिरः सवर्णो गुरुग्रकण्ठूः शौतो महांश्चापि कफात्मकस्तु

चिराच्च वृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः ॥

स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोयुतः कण्ठयुतो रुजश्च ।

प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्

क्वच्छाच्छसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरश्चापि विवर्जयेत् तम् ॥८॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्डकादौ नाड्यानिलघ्नौषधपत्रभङ्गैः ।
स्वेदोपनाहैः कफसम्भवे तु संस्वेद्य विस्त्रावणमेव कुर्यात् ॥९॥
मेदः समुत्थे तु यथोपदिष्टं विध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ।
श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती रसाञ्जनैश्चापि हितः प्रलेपः ।
मूत्रेण वा लोष्य हितायः कल्कं प्रातः पिवेत्सारमहीरुहाणाम् ॥१०॥
निचुलं शिग्रुवीजानि दशमूलमथापि वा ।
आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ ११ ॥
देवदारुविशाला च कफगण्डे प्रलेपनम् ।
कुर्दनं शीर्षरेकश्च सर्वो रेचनिको हितः ॥ १२ ॥
सर्षपान् शिग्रुवीजानि शण्वीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च वीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥ १३ ॥
गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालाः सुदारुणाः ।
आलेपादेव नश्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ १४ ॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥ १५ ॥
दग्धं वराहपुच्छाग्रं कटुतैलसमन्वितम् ।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डमसंशयम् ॥ १६ ॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपतः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
खेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ १८ ॥
तिक्तालवुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यान्नसेविनः ॥ १९ ॥

कर्णयुग्मवहिः सन्धिमध्याभ्यासे स्थितश्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्त्याहलगण्डे शिरात्रयम् ॥ २० ॥

हिंसा वचा गुडूची त्रिफलानलदारुपिप्पलीकल्कैः ।

भृङ्गस्वरसेः सिद्धं तैलं गलगण्डजित् मधुना ॥ २१ ॥

इति हिंसाद्यं तैलम्

तैलं पिबेच्चाभृतवस्त्रिनिम्ब हिंसाह्वया वृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ २२ ॥

इति अमृताद्यं तैलम्

प्रियङ्गुयष्टीमधुकं सकुष्ठं सपिप्पलीचन्दनमुस्तनिम्बम् ।

कल्कं विनिक्षिप्य विपाच्य तैलं चतुर्गुणे नस्यविधिप्रयुक्तम् ।

शाखोटवल्कस्वरसे च सिद्धं हन्यात् प्रवृद्धं गलगण्डरोगम् ॥ २३ ॥

इति शाखोटाद्यं तैलम्

त्रिफलायाः त्रयो भागा व्योषस्तद्विगुणो मतः ।

तस्माच्च द्विगुणं देयं काञ्चनारस्य वल्कलम् ॥ २४ ॥

एकोक्तते तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽथ गुग्गुलुः ।

क्षौद्रस्य तु ततो दद्यात् दशभागान् विचक्षणः ॥ २५ ॥

नाडीत्रणेषु सर्वेषु गलगण्डे तथैव च ।

सर्वासु गण्डमालासु गुटिकेयं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका

यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षश्च भोजनम् ।

कुटिश्च रक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

इति वङ्गमेनसङ्कलितः गलगण्डनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ गण्डमालानिदानमाह ।

कर्कशुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्कणेषु ।

मेदः कफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमालाबहुभिस्तु गण्डैः ॥ १ ॥

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥ २ ॥

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरश्छर्दियुतास्त्वऽसाध्याः ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भस्मातकैः सह ।

छागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥

अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तश्च दाहयेत् ।

वाराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्यपचीव्रणान् ॥ ५ ॥

वनकर्पासजं मूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।

पक्वाज्ये पोलिकां खादे दपचीनाशनाय च ॥ ६ ॥

अलम्बुषादलोद्भूतं स्वरसं द्विपलं पिबेत् ।

अपचा गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनम् ॥ ७ ॥

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥ ८ ॥

चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।

एतैस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।

एभिस्तैलं शृतं नस्यात् कच्छामप्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥

इति व्योषाद्यं तैलम् ।

काकादनी शिफाकल्कैर्निर्गुण्ड्याः स्वरसैः शृतम् ।

आरनालैश्च कटुकं तैलं स्यादपचीहरम् ॥ ११ ॥

इति काकादन्यादि तैलम् ।

अजमोदा ससिन्दूरं श्रीवासं रजनीद्वयम् ।

क्षारद्वयमपामार्गं हरितालं मनःशिलाः ॥ १२ ॥

आर्द्रकागुरु वा शुण्ठी जालिनी सेन्द्रवारुणी ।

सर्वे द्रव्याः समानाः स्युर्भागाश्चार्द्धपलोन्मिताः ॥ १३ ॥

छागेनाष्टगुणेनैव मूत्रेण मृदुवर्हिना ।

कटुतैलं पचेदेभिः सुहृत्कपयसा सह ॥ १४ ॥

उत्पाक्यमानामपचीं नस्याद्विपर्यये नृणाम् ।

उत्पन्नमामपकाश्च नस्याभ्यङ्गेन नाशयेत् ॥ १५ ॥

विशीर्णकथितात्यर्थं निर्गन्धा पूयवाहिनौ ।

चिरजासाध्यकल्पापि तैलेनानेन साध्यते ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारेण नस्यदानेन चैव हि ।

रोहिताक्षिप्रमेवं हि सप्तरात्रात् न संशयः ॥ १७ ॥

इति महाजमोदाद्यं तैलम् । इति अपची चिकित्सा ।

माक्षिकाव्यः सकृत् पीतः काथो वरुणमूलजः ।

गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १८ ॥

पिष्टा ज्येष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनारत्वचः शुभाः ।

विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥ १९ ॥

पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

काञ्चनारत्वचः पीत्वा मुच्यते गण्डमालया ॥ २० ॥

जिह्वाधःपार्श्वयोः मूलाच्छिरा द्वादश कीर्तिताः ।

तासां स्थूलशिरे द्वे तु छिद्यते च शनैः शनैः ॥ २१ ॥

वडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।

स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥ २२ ॥

भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलस्यमिष्यते ।

नस्य वैरेचनं योज्यं वमनञ्च प्रयोजयेत् ।

गण्डमालाप्रशान्त्यर्थं यवमुद्गादिभोजनम् ॥ २३ ॥

वचाशटीहरिद्रं द्वे देवदारुमहौषधम् ।

हरीतकी चातिविषा मुस्तकेन्द्रयवाः सम्याः ॥ २४ ॥

एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्दोणेऽभ्यसः पचेत् ।

पादशेषे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥

कल्कं दत्त्वा पलोन्मानैः काथ्यद्रव्यैः सुपेषितैः ।

प्रक्षिप्य त्रिगुणं क्षौद्रं व्योषचूर्णात् पलानि षट् ॥ २६ ॥

यथाकालं पिवेन्मात्रां यथेष्टाहारमेव च ।

गण्डमालां निहन्याशु बहुवर्षममुद्भवाम् ॥ २७ ॥

कासं श्वासं प्रतिश्यायं गलगण्डं मुखामयम् ।

इति वचाद्यं घृतम् ।

चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।

केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥ २८ ॥

पक्त्वा शेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।

एतत् तैलं निहन्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २९ ॥

चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।

तैलं नस्यान्निहन्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३० ॥

इति निर्गुण्डीतैलम् ।

गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोये द्विगुणिते पचेत् ।

नस्याभ्यङ्गेन शमयेद्गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३१ ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

विडङ्गानलसिन्धूत् रास्त्रोग्राक्षारदारुभिः ।

तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

गण्डमालापहं त्रैलोक्यं गलगण्डहरं परम् ॥ ३३ ॥

इति तुलसीतैलम् ।

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विष्वाक्षमारनिर्गुण्डौ साधितं चापि नावनम् ॥ ३३ ॥

इति शाखोटकविस्त्राद्यं तैलम् ।

कुकुन्दर्या विपक्वस्तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ।

अभ्यङ्गान्नाशयेन्मृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३४ ॥

इति कुकुन्दरीतैलम् ।

त्रिफला त्रिवृता दन्ती नीलिनी चतुरङ्गुलैः ।

पञ्चविंशतिसङ्घ्राकैः प्रत्येकं पलमात्रया ॥ ३५ ॥

कथितैः कुट्टितैरेभिश्चतुर्द्रोणे प्रमाणतः ।

पचेत्तु सलिले तावद्यावद्द्रोणश्च शेषितम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशत्तत्र निक्षिप्य गुग्गुलोस्तु पलान्यपि ।

क्वाथयेत् सघनं यावत् पुनस्तत्पूर्ववत् पचेत् ॥ ३७ ॥

ततस्तस्मिन् घनीभूते त्वगैलानागकेसरम् ।

त्रिकटुत्रिफलापर्णी यवानौ जीरकाणि च ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमूलदहनं हृषुषाकृष्णजीरकम् ।

वाष्पिका चाजमोदा च तित्तिडीचाम्बवेतसम् ॥ ३९ ॥

सौवर्चलयुतं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

प्रत्येकमर्धपलिकैर्भागैः सम्यग्विचक्षणः ॥ ४० ॥

ततोऽक्षमात्रां गुटिकां भक्षयेच्च दिने दिने ।

गण्डमालार्बुदग्रन्थि जङ्घास्तम्भोदरार्दितः ॥ ४१ ॥

अनेनैव विधानेन गिरिजं वा प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः ।

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः गण्डमालाधिकारः समाप्तः ।

अथ ग्रन्थिनिदानमाह ।

कृतादयो मांसमसृग्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
 ततोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥१॥
 प्रायम्यते वृश्चति तुद्यते च प्रभ्रंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
 कृणो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽसमच्छम् ॥२॥
 दन्द्यते धूप्यति चूथते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥३॥
 नीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
 मराभिद्विषश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लधनं च पूयम् ॥४॥
 रौरवद्विषयद्विहानिः स्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
 दः कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥५॥
 आयामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।
 होच सम्पीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥६॥
 ग्रन्थिः शिराजः स तु कच्छसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
 रक्तस एवाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥७॥

अथ चिकित्सामाह ।

शिष्वथामेषु भिषग्विदध्याच्छोथक्रियां विस्तरतो विधिज्ञः ।
 वेदलं चास्य नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥८॥
 हंसा सरोहिण्यमृताथ भार्गी श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
 पित्तपिष्टाः सह तालपत्रा ग्रन्थे विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥९॥
 कुर्यात् स्वेदोपनाहंश्च तथान्यान् सिद्धलेपनान् ॥ १० ॥
 दारु वा पक्कमपोद्ग पूयं प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतीयैः ।
 तैश्च पञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः संस्वेदयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ॥ ११ ॥
 व्रणश्चाप्युपरोहयेत्तु तैलेन रास्त्रासरलान्वितेन ।

विषययुक्तमधुकाशभिः सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ॥ १२ ॥
 जलायुक्तं पित्तकृतिं हित्यासु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनम् ।
 काकोलिर्गन्धस्तु शीतलानि पित्ते कषायाणि सशर्कराणि ॥
 द्राक्षारसेनैव सुरलेन चापि चूर्णं पिबेद्वापि हरीतकीनाम् ॥ १३ ॥
 मधुकजम्बार्जुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानवधारयेत् ।
 सशर्करैर्वा त्वण्मूलकल्कैर्दिष्ट्यादभौष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥ १४ ॥
 विदार्य चापक्वमपोह्य पूयं धीतं कषायेण वनस्पतीनाम् ।
 तैलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुकैर्विपक्वम् ॥ १५ ॥
 हृत्तेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।
 स्विन्नस्य विप्लावनमेव कुर्यादङ्गुष्ठलोहोपलवेषुदण्डैः ॥ १६ ॥
 विकङ्कतारग्वधं काकणन्ती काकादन्तीवापसृष्टचमूलेः ।
 आलेपयेदेनमलावुभार्गी करञ्जकालामदनीय विद्वान् ॥ १७ ॥
 मेदः समुत्थितं ग्रन्थिं तिलकल्कैः प्रदिष्टं च ।
 संछाद्य वस्त्रपट्टेन स्वेदयेत्तप्तलोहकैः ॥
 पाटयित्वा तु शस्त्रेण हृत्वा मेदोऽग्निना दहेत् ॥ १८ ॥
 ग्रन्थीनसर्मप्रभवानपक्वानुबृत्त्य चाग्निं विदधीत वैद्यः ।
 क्षारिणं चैतान् प्रतिसारयेच्च संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥
 लेपनं शङ्खचूर्णेन सह सुतप्तं भस्मना ।
 कफार्तुदापहं कुर्याद् कषायादिषु विशेषतः ॥ २१ ॥
 ग्रन्थीनुबृत्त्य वा यत्नं कर्तव्यं प्रयोजयेत् ।
 यथात् क्षारिणं संश्लेषं कषावत् बहुपाचयेत् ॥ २२ ॥
 क्षिराग्रन्थिं परिपक्व्य केषं यत्नेन साधयेत् ॥ २३ ॥
 दन्तीविषममूत्रनाशं कुर्यात्सर्वप्रयत्नैः ।
 भस्मकफादि क्षारी संश्लेषं पिबेत्तप्तलोहकैः ॥ २४ ॥
 क्षारिकाद्युक्तं कफनाशं कुर्यात्सर्वप्रयत्नैः ।
 प्रलेपे विप्लावयेत्तप्तलोहकैः ॥ २५ ॥

गानि प्रतिद्वादश चाङ्गुलानि मेदुश्च वस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो विक्लप्य जालं पललं विदध्यात् २६

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः ग्रन्थिनिदानाधिकारः समाप्तः ।

अथ अर्बुदनिदानमाह ।

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तं मनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ १ ॥
घातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसापि ।
प्रजायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ २ ॥
शेषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरासु सङ्कोच्य सम्पीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सासावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्गुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ ३ ॥
प्रवत्यजस्रं रुधिरं सदुष्टममाध्यमेकं रुधिरात्मकन्तु ।
क्षतक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्वुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥
दुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टञ्जनयेच्च शोथम् ।
भवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥ ५ ॥
दुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ।
मांसार्बुदन्वेतदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ ६ ॥
असृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ।
जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदप्यर्वुदमर्वुदज्ञैः ॥ ७ ॥
दुग्धजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विर्वुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ८ ॥
पाकमायान्ति कफाधिकत्वान् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
पस्थिरत्वादग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जयेद्विद्रधिवत् पूर्वमर्वुदं प्रोच्छनादिभिः ।

क्षाराग्निभ्यां दहेद्यापि प्रदेहैर्विविधैर्जयेत् ॥ १० ॥

कार्कारुकैर्वाकनारिकेलः प्रियालपञ्चाङ्गुलबीजपूरैः ।

वातार्बुदं क्षीरघृताम्बुसिद्धैरुणैः सतैलेरुपनाहयेत् ॥ ११ ॥

स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाद्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ।

वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्बुभागैः सिद्धां शताह्वां त्रिवृतां पिवेद्वा ॥ १२ ॥

स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे कायविरेचनञ्च ।

विघृथ्य चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ १३ ॥

सूक्ष्मीकृतः सर्जरसप्रियङ्गु पतङ्गलोध्रार्जुनयष्टिकाङ्गैः ॥ १४ ॥

शुद्धस्य जम्बूः कफजेऽर्बुदे तु रक्ते च सिक्ते च ततोऽर्बुदं तत् ।

कपोतपारावतविड्ढिमिश्रैः सकांस्यनीली शुक्लाङ्गुलाख्यैः ॥ १५ ॥

सूक्ष्मैस्तु काकादनमूलमिश्रैः क्षारप्रदिग्धैरथवा प्रदिद्येत् ॥ १६ ॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मांसप्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ।

लेपं विदध्यात् क्षमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्न्यान्वथमक्षिका वा ।

अल्पावशिष्टं क्षमिभिः प्रदग्धं लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ।

अशेषदोषाणि हि नार्बुदानि करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति ।

नरो न शेषाणि समुद्धरेत्तु हन्युः सशेषाणि यथा विषाम्नी ॥ १७ ॥

हरिद्रा लोध्रपतङ्गगृहधूममनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ १८ ॥

यदल्पमूलं अपुसैः सताम्बैस्तद्देष्टु पत्रैरथवायसैर्वा ।

क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेच्च मुहुर्महुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ॥

यदृच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्द्विधिज्ञः ॥ २० ॥

आस्फोटगोजीकरवीरपत्रैः कषायमिष्टं व्रणशोधनार्थम् ।

शुद्धञ्च तैलं विदधीत भार्गी विडङ्गपाठा त्रिफला सुसिद्धम् ॥

सुही गण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च ।

लवणेनाथवा स्वेदः सौसकेन तथैव च ॥ २२ ॥

निकृत्य जिह्वां दशनैर्विदंश्य त्रिधा शिराशब्दमपि प्रकृत्य ।

निशावसाने त्रिदिनान्यवश्यं पीडां हरेद्वुदजां सुधीराम् ॥२३॥

मूलकस्य कृतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ २४ ॥

उपोदिकरसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।

प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिडका ह्यर्बुदादयः ॥ २५ ॥

उपोदिका काञ्चिकतक्रपिष्टा तथोपनाहं लवणेन सार्धम् ।

दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चिद्दिने दिने वा त्रिषु मर्मजानाम् ॥२६॥

वटदुग्धकुष्ठरोमकलिसं बद्धं वटस्य कल्केन ।

अध्यस्थि सप्तरात्रान् महदपि शमयेत् सिद्धमिदम् ॥२७॥

गन्धशिलाविश्वौषधविडङ्गयवभस्मजं समं चूर्णम् ।

ककलासरक्तयुक्तं लेपात् सर्वावुदध्वंसि ॥ २८ ॥

सितमारशिशुसर्पपयवमूलकबीजसरलेन ।

लेपस्तत्र कृतोऽयं ग्रन्थर्बुदगण्डमालाघ्नः ॥ २९ ॥

शिशुमूलकयोर्वीजं रक्षोघ्नं सरलं यवम् ।

अश्वमारश्च सम्पिष्य तक्रलेपोऽर्बुदादिजित् ॥ ३० ॥

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः अर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ श्लोपदनिदानमाह ।

यः सञ्चरो वङ्गणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।

तत् श्लोपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्रौष्ठनासाष्वपि केचिदाहुः ॥१॥

वातजं कृष्णरुक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।

अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥

पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु ।

शैथिल्यं स्निग्धवर्णञ्च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते ।
 अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥
 त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
 गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥
 यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।
 सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ६ ॥
 पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।
 ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

शाम्यति पिच्छिलगुटिका सर्षपकल्कोपनाहतः सपदि ।
 शैलबलाभ्यां लेपः करचरणशोथतामपि च ॥ ८ ॥
 लङ्घनालेपनस्वेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः ।
 प्रायः श्लेष्महरैरुणैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ ९ ॥
 मासमैरण्डजं तैलं पिवेन्मृत्रेण मानवः ।
 कासमर्दशिफाकल्कं गव्येनाज्येन यः पिवेत् ।
 श्लीपदं वातजं तस्य नाशमायाति सत्वरम् ॥ १० ॥
 महौषधविपक्षेन पयसा चान्नमादिशेत् ॥ ११ ॥
 गुल्फस्याधःशिरां विध्येत् श्लीपदे पित्तसम्भवे ।
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवान् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं रास्ना सहिंसा मपुनर्नवा ।
 पिष्टारणालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥ १३ ॥
 शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ।
 पिवेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वै ॥ १४ ॥
 पिवेदेव गुडूचीं वा नागरं भद्रदारु च ।
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
 हितं वा लेपने नित्यं चित्रकं देवदारु च ।

सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ १६ ॥
 सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपः ।
 पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा काष्ठीकमिश्रितेन ॥ १७ ॥
 धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डौ वर्षाभूशिशुसर्षपैः ।
 प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १८ ॥
 असाध्यमपि यात्यस्तं श्लोपदं चिरकालजम् ।
 मूलेन सहदेवायास्तालमिश्रेण लेपितम् ॥ १९ ॥
 निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमूलमपि स्थिरम् ॥ २० ॥
 शाखोटवल्कलमिश्रं तोयं गोमूत्रसंयुतं पीत्वा ।
 हन्याच्छ्लोपदमुग्रं श्लेष्मभवं श्लोपदं पुंसाम् ॥ २१ ॥
 पिण्डारकतरुसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।
 श्लोपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २२ ॥
 धत्तूरकस्य बीजानि पिप्पलीवर्धमानवत् ।
 शीतोदकेन पीतानि श्लोपदं घ्नन्ति दारुणम् ॥ २३ ॥
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।
 पूतीकरञ्जकुदजं रसं वापि यथा बलम् ॥ २४ ॥
 अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाम्यविभागवित् ॥ २५ ॥
 सप्तताम्बूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
 संसृष्टलवणोपेतं श्लोपदं हन्ति सेवितम् ॥ २६ ॥
 रजनीगुडसंयुक्तं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
 वर्षीत्यं श्लोपदं हन्ति कण्डूं कुष्ठं विशेषतः ॥ २७ ॥
 वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
 सत्तौद्रं विलिहेत्तेहं चिरोत्थं श्लोपदं जघेत् ॥ २८ ॥
 वृषदारुकचूर्णन्तु मूत्रसौवीरकादिभिः ।

शीलितं श्लीपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्सरोत्थितम् ॥ २९ ॥

क्षीरेण प्रातरुत्थाय पिवेद्यस्तु बलाहयम् ।

सक्षीरं श्लीपदाज्जन्तु रसाध्यादपि मुच्यते ॥ ३० ॥

धान्यान्तं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।

दीपनं चामदोषघ्नमेतत् श्लीपदनाशनम् ॥ ३१ ॥

उपोष्य पिष्ट्वा क्षीरेण पिवेदक्षसमं शुचिः ।

कीचकस्य च बीजस्य सप्तपर्णत्वचस्तथा ॥ ३२ ॥

नाडी च बीजकस्यापि वातज्वरप्रशान्तये ।

पीत्वा च मासमेकं हि श्लीपदं नाशयेत् भ्रुवम् ॥ ३३ ॥

जिङ्गिण्यास्तु दलैः सम्यक् तुषाम्बुपरिपेषितैः ।

स्वेदः श्लीपदनाशाय कर्तव्यः सम्प्रजानता ॥ ३४ ॥

गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।

श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ३५ ॥

इति गीमूत्रहरीतकी ।

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

विंशतिस्तु हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥ ३६ ॥

मधुना सह संयुक्तं श्लीपदं हन्ति दारुणम् ।

इति कृष्णाद्यो मीदकः ।

पिप्पली त्रिफला दारु नागरं सपुनर्नवम् ।

भागैर्हिपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारकम् ॥ ३७ ॥

काञ्चिकेन हि तच्चूर्णे पिवेत्कर्षप्रमाणतः ।

जीर्णे वा परिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥

श्लीपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्लीहानमेव च ।

अग्निञ्च कुरुते घोरं भक्षकञ्च प्रयच्छति ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।

अलम्बुषा गुडूची च समभागानि चूर्णयेत् ॥ ४० ॥

सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारुकवत्समम् ।

काष्ठीकेन च तत्पेय मक्षमात्रं प्रमाणतः ॥ ४१ ॥

जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।

नाशयेत् श्लोपदं स्थूल्यमामवातश्च दारुणम् ॥ ४२ ॥

गुल्मकुष्ठारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ।

इति वृद्धदारुकचूर्णम् ।

निर्गुण्डीतिन्तिडिका शिखिमन्यदलं पुनर्नवामूलम् ।

भेत्तापाषाणानां गोक्षुरुकः पारिभद्रकत्वक् ॥ ४३ ॥

एतैः पलांशैर्यो राशिस्ततः स्याद्विगुणः खलिः ।

तैलेन सर्षपाणान्तु तदेकौकृत्य बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥

शालेर्मण्डेन सन्दध्यात् सप्तरात्रं नवे घटे ।

ततः सर्षपतैलेन पिबेत्कर्षप्रमाणतः ॥ ४५ ॥

जीर्णे भुञ्जीत शाल्यन्नं मुद्गानां पक्षिणां रसैः ।

पञ्चाशद्वर्षजातश्च जाताङ्गुरमपि ध्रुवम् ।

त्रिसप्ताहाज्जयत्येष श्लोपदं नात्र संशयः ॥ ४६ ॥

इति निर्गुण्डीतिमण्डः ।

पिप्पली त्रिफला दारु भागरं सपुनर्नवम् ।

प्रत्येकं षोडशपलं गृहीत्वा चात्र चूर्णयेत् ॥ ४७ ॥

वृद्धदारुकचूर्णेन समभागेन मिश्रयेत् ।

ततश्चूर्णं पिबेत्कर्षं मानवः काष्ठीकादिभिः ॥ ४८ ॥

जीर्णे त्वपरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।

नाशयेच्छ्लोपदं गुल्मं शूलं प्लीहानमेव च ॥ ४९ ॥

अग्निश्च कुरुते दीप्तं सेव्यमानन्तु भस्मकम् ।

उदावर्तमजीर्णश्च हन्त्यामानिलपाण्डुताम् ।

पिप्पल्यादिरयं ख्यातो विशेषाच्छ्लोपदे हितः ॥ ५० ॥

इति पाठान्तरभेदेन पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

काकादनी काकजङ्घा वृहती कण्टकारिका ।

कदम्बपुष्पी मन्दारी लवा शुकनसी तथा ॥ ५१ ॥

दग्धा मूत्रेण तद्भस्म स्त्रावयेत् चारकल्पवत् ।

तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोदुम्बरिकारसम् ॥ ५२ ॥

मदनानां पलक्वाथं शुकाख्याया रसस्तथा ।

एषः चारस्तु पानोयः श्लोपदं हन्ति सेवितः ॥ ५३ ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च ग्रहणीदोषमेव च ।

अभक्ते रोचनञ्चैव हन्यात् सर्वविषाणि च ॥ ५४ ॥

एष्वेव तैलं संसिद्धं यस्याभ्यङ्गेषु योजितम् ।

एतत्तानामयान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ॥ ५५ ॥

इति काकादन्यादिचारम् ।

सुरसा देवकाष्ठञ्च त्रिकटु त्रिफला तथा ।

लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हपुषा वचा ।

यवाग्रजञ्च पाठा च शक्ये ले वृद्धदारुकम् ॥ ५७ ॥

कल्कैश्च कार्षिकैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलौकषायेण धान्ययूषद्रवेण च ॥ ५८ ॥

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।

पक्वं तदुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षत्रयं हविः ॥ ५९ ॥

श्लोपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

मेदः श्रितञ्च पित्तोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥ ६० ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च अम्लवृद्धिं तथार्बुदम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजान्यपि ॥ ६१ ॥

परमग्निकारं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम् ॥ ६२ ॥

घृतं सौरेश्वरं नाम श्लोपदं हन्ति दारुणम् ।

जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ६३ ॥

इति सौरेश्वरं घृतम्

दन्तीमूलपलं दद्यात्त्रिवृन्मूलपलं तथा ।

त्रिफलातिविषाचित्रविडङ्गार्धपलोन्मितम् ॥ ६४ ॥

सुह्रीक्षारममायुक्तं घृतस्य कुडवं पचेत् ।

विन्दुमात्रोपयोगेन वेगः समुपजायते ॥ ६५ ॥

दुर्वारं श्लोपदं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति दन्तीघृतम् ।

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं सव्योषैर्बृहदारकैः ।

कल्कैः सौवीरसिद्धं स्याच्छ्लोपदानां निवृत्तये ॥ ६६ ॥

अग्निञ्च कुरुते नृणामामवाते च शस्यते ।

एभिः कटु पचेत्तैलं पानाच्छ्लोपदनाशनम् ॥ ६७ ॥

इति बृहदारकं घृतनैलञ्च ।

विडङ्गमरिचार्केषु नागरं चित्रकं तथा ।

भद्रदार्बेलकाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥ ६८ ॥

तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लोपदानां निवृत्तये ॥

इति विडङ्गाद्यं तैलम् ।

यवान्नं कटुतैलेन कूर्ममांसञ्च योजयेत् ।

श्लोपदानां प्रशान्त्यर्थमशान्तौ दाहमग्निना ॥ ६९ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः श्लोपदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विद्रधिनिदानमाह ।

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिममाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विक्षेपः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

प्रक्षामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्षते ॥ ३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥

पक्वोऽुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥ ६ ॥

तनुपीतसिताद्यैषा सास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥ ७ ॥

नानावर्णरुजास्त्रावो घण्टालो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः ।

क्षतोष्णावायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥ ९ ॥

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥

कृष्णस्फोटोदृतः श्याव स्तौव्रदाहरुजाकरः ।

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ ११ ॥

उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्त्रिदोषजः ।

आभ्यन्तरानतश्चोर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्ष्महे ॥ १२ ॥

पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।

वल्ग्वीकवत्समुन्नद्ध मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥

गुदे वस्ति मुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा ।

वृक्कयोः श्लोष्ठि यकृति हृदये क्लोन्नि चाप्यथ ॥ १४ ॥

तेषामुक्तानि लिङ्गानि वाङ्मविद्रधिलक्षणैः ।

अधिष्ठानविशेषेण लक्षणैश्च निबोध मे ॥ १५ ॥

गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ क्षण्णाल्पमूत्रता ।
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतवेदना ॥ १६ ॥
 कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो लङ्घनोत्ये तु विद्रधौ ।
 वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः श्लेष्मण्यच्छासावरोधनम् ॥ १७ ॥
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ।
 श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका ॥ १८ ॥
 नाभेरुपरिजा पक्वा यान्तूर्ध्वमितरेत्वधः ।
 अधःसुतेषु जीवेत्तु सुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १९ ॥
 हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
 जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कथञ्चन ॥ २० ॥
 साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।
 ग्रामपक्कविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ २१ ॥
 प्राधानं बद्धनिःस्पन्दं हृदि हिक्काटपान्वितम् ।
 रजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥
 ग्रामो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतारः ।
 सर्वो मर्मोत्थितश्चात्र विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २३ ॥
 हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यस्य त्रिदोषजः ।
 सुष्टिप्रमाणो रक्तस्तु विद्रधिस्तु ततः परः ॥ २४ ॥
 गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्ममंसशोणिते ।
 विद्रधिः पच्यते तस्मात् गुल्मश्चापि न पच्यते ॥ २५ ॥
 पवनेन स्तनशिराः विक्षताः प्राप्य योषिताम् ।
 सूतानां गर्भिणीनाञ्च सम्भवे श्वयथुर्घनः ॥ २६ ॥
 स्तने सदुग्धे वा वाह्यो विद्रधेर्लक्षणान्वितः ।
 नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रात्वात् कन्यानां न तु जायते ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।

मृदुर्विरेको लघुघ्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २८ ॥
 अपक्वे विद्रधी युञ्ज्याद्वणशोथवदौषधम् ।
 वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतप्लुतैः ॥ २९ ॥
 सुखोष्णो बहुशो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधी ।
 स्वेदोपनाहः कर्तव्यः शिग्रुमूलसमन्वितः ॥ ३० ॥
 यवागोधूमसुह्रैश्च सर्पिः पिष्टैः प्रलेपयेत् ।
 विलीयते क्षणेनैव स विदग्धस्तु विद्रधिः ॥ ३१ ॥
 पुनर्नवादारुविल्व दशमूलभवाम्भसा ।
 गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधी ॥ ३२ ॥
 दशमूलीक्षिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवाः ।
 ज्वरविद्रधिशोफेषु शिग्रुविश्वयुता हिताः ॥ ३३ ॥
 पैत्तिकं सारिवा लाजा मधुकैः शर्करायुतैः ।
 प्रदिह्यात् क्षारपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ३४ ॥
 त्रिवृद्धरोतकोनाञ्च चूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
 पिबेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् ॥ ३५ ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ।
 सर्पिषा शतधीतेन नवनीतेन वा गवाम् ॥ ३६ ॥
 द्रष्टृकासिकतालोह गोशक्तुषपांशुभिः ।
 मूत्रैरुणैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ३७ ॥
 दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
 शोथं व्रणं वा कोष्णेन समूलं परिषेचयेत् ॥ ३८ ॥
 त्रिफलाशिग्रुवरुणं दशमूलाम्भसा पिबेत् ।
 गुग्गुलं मूत्रयुक्तं वा विद्रधी कफसम्भवे ॥ ३९ ॥
 शिरां यथोक्तां विध्येच्च कफजे विद्रधी भिषक् ।
 रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्वाहा भवन्ति हि ॥ ४० ॥
 पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियानिरवशेषतः ।

विद्रध्योः कुशलः कुर्यां द्रक्ताङ्गन्तु निमित्तयोः ॥ ४१ ॥

पिवेद्वाभ्यन्तरे पथ्यां स च शौभाञ्जनाद्रसम् ।

नाराचमथवा सर्पिस्तैलं वाद्याद्बूकजम् ॥ ४२ ॥

कृष्णाजजीविशाला च क्षपामार्गफलं तथा ।

पीतं ह्येतन्निहन्तग्राशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ॥ ४३ ॥

शियुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।

तद्रसं मधुना पीत्वा हन्तग्रन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ४४ ॥

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।

जलेन कथितं पीत मपक्कं विद्रधिं जयेत् ॥ ४५ ॥

शौभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।

अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ ४६ ॥

शमयति पाठामूलं चौद्रयुतं तण्डुलाम्बुना पीतम् ।

अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥ ४७ ॥

काशीससैन्धवशिलाजतु हिङ्गुचूर्ण-

मिश्रोक्ततो वरुणवल्कलजः कषायः ।

अभ्यन्तरोत्थितमपक्कमतिप्रमाणं

नृणामयं जयति विद्रधिमुग्रवीर्यम् ॥ ४८ ॥

दन्तौचित्तकगोदन्त चिरविस्वाश्वमारकान् ।

आन्तरे वितरेद्विद्वानऽपक्के शोथविद्रधौ ॥ ४९ ॥

वरुणादिगणकाथ मपक्केऽभ्यन्तरोत्थिते ।

उषकादिप्रतीवापं पिवेत्संशमनाय वै ॥ ५० ॥

अपक्के त्वेतदुद्दिष्टं पक्के तु व्रणवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

सुतेऽप्यूर्ध्वमधश्चापि मैरेयान्त्सुरासवैः ।

पेयो वरुणकादिस्तु मधुशियुरसोऽथवा ॥ ५२ ॥

मधुशियुस्तु मूलेन यवागूं साधुसाधिताम् ।

यवकोलकुलत्थानां रसैर्भुञ्जीत मानवः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बार्द्धपलं निशापलयुतं दार्व्या पले द्वे तथाः
 मूर्वार्द्धेन पुनर्नवां कुरुसमां दार्व्याः समः प्रग्रहः ।
 वासादर्द्धयुतं पलन्तु कटुका योज्या तदर्द्धेन वै
 अश्वाह्वं निशया समानममृता कर्षास्तु पञ्चैव तु ॥ ५४
 सर्वं वत्सक सप्तकर्षसहितं सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतम् ।
 वासायाः स्वरसेन भावितमिदं त्रीन् पञ्च वै वासरान् ॥
 भूयस्तदगुडवारिणा प्रतिदिनं पीतं पुरस्ये रवी ।
 पुंसां विद्रधिनाशनञ्च कथितं तथ्यं स्वयं ब्रह्मणा ॥ ५६

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णं

सिद्धं वरुणादिगणे विधिना तत्क्वाथकल्पितं सर्पिः ।
 शुद्धतनोस्तत्पीतं भिषजा सद्योऽग्निजं प्रथितम् ॥ ५७
 शिरसां शूलमशेष विद्रधिमन्तःस्थमुग्रमपहरति ।
 पञ्चविधं गुल्मगदं शमयति वारि बहुभुक्तान्नम् ॥ ५८

इति वरुणकाद्यं घृतं

नक्तमालस्य पत्राणि वरुणादिफलानि च ।
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ५९ ॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 प्रियङ्गुकुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥ ६० ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥ ६१ ॥
 सद्यः क्षिन्नं व्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥

इति करञ्जघृतं

तिक्तकट्फलकं सर्पिर्महातिक्तमथापि वा ।
 धान्वन्तरं वा नैम्बं वा विद्रधौ योजयेत्सदा ॥ ६३ ॥
 प्रियङ्गुधातकीलोध्नं कट्फलं द्विनिशान्वितम् ।

एतत्तैलं विपक्वाय विद्रधी ब्रणरोपणम् ॥ ६४ ॥

इति प्रियङ्गाय तैलम् ।

विपक्षमूलीत्रिफला कुलत्यत्रिवृच्छनैः मूलकशिग्रुयुक्तैः ।

तं तिलैरण्डजमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधिगुल्मशूले ॥ ६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ ब्रणशोथनिदानमाह ।

एकदेशोत्थिते शोथे ब्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

षड्विधः स्यात् पृथक् सर्वरक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ १ ॥

शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते तेषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्पन्नाचिरं चिरम् ।

कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्णताल्लशोथत्वं काठिन्यं त्वक् सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहनेनैव क्षारेणैव प्रपच्यते ।

पिपीलिकागणेनैव दृश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनैव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनैवान्तःसूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोषक्षोषी विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदायतः शोथो भवेदाधानवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णारुचिस्त्वेतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो बलीनाश्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रथमो निम्नता स्फुटनं त्वचः ।
 वस्त्राविवाम्बुसञ्चारः शोथेऽङ्गुलिनिपीडिते ॥ १० ॥
 पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।
 भक्तकाष्ठा भवेच्चैव शोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥
 कफजेषु तु शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ।
 पक्वं लिङ्गञ्च तत् स्पष्टं यत्र स्याच्छान्तशोफता ॥ १२ ॥
 त्वक् स्रावाच्च रुजोऽल्पत्वं यत्र स्पर्शत्वमश्मवत् ।
 रक्तपाकमिति ब्रूयात् तत् प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥ १३ ॥
 ऋतेऽनिलाद्गुणं विना च पित्तं पाकः कफाच्चापि विना न पूयः
 तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः ॥
 कालान्तरेणाम्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसङ्गः ।
 पचत्यतः शोणितमेषपाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १४ ॥
 कर्तुं समासाद्य यथैव वक्त्रिर्वातेरितः सन्दहति प्रसङ्गः ।
 तथैव पूयो ह्यविनिःसृती हि मांसं शिराः स्नायु च खादतीह ॥
 ग्रामं विदह्यमानं हि सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।
 जानीयात्स भवेद्द्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १७ ॥

इति व्रणशोथनिदानम्

इति वक्त्रवेनसङ्कलितः व्रणशोथनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ व्रणरोगनिदानमाह ।

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शरीरागन्तुभेदतः ।
 दोषैराद्यस्तयोरन्य शस्त्रादिक्षतसम्भवः ॥ १८ ॥
 स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
 तुदयते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ १९ ॥
 दृष्णामोहज्वरक्लेद दाहपाकावदारणैः ।
 व्रणं पित्तक्षतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ २० ॥

बहुपिच्छो गुरुस्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ २१ ॥
 रक्तो रक्तस्रुतीरक्ताद्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ॥ २२ ॥
 त्वक्कांसजः सुखे देशे तरुणस्याऽनुपद्रवः ।
 धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥ २३ ॥
 गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ २४ ॥
 पूतिपूयातिदुष्टासृक् स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
 दुष्टव्रणोऽतिगन्धाढ्यः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ २५ ॥
 जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
 सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ॥ २६ ॥
 व्रणः शुध्यति गन्धेन मृदुत्वञ्चोपगच्छति ।
 रोहत्यपरिनिःसङ्गस्तस्माद्गन्धः प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्तःक्लेदवर्जिताः ।
 स्थिराश्च पिठिकावर्त्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ २८ ॥
 दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः ।
 हर्षात् क्रोधाद्भयाच्चैव व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥ २९ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ३० ॥
 वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गश्च यः स्रवेत् ।
 आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्नसिध्येद्दोषसम्भवः ॥ ३१ ॥
 मद्यागुर्वाज्यसुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सुगन्धादिव्यगन्धाश्च सुमुष्पूणां व्रणाः स्मृताः ॥ ३२ ॥
 ये च मर्मसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीताश्च ये व्रणाः ॥ ३३ ॥
 दह्यन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥ ३४ ॥

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ।

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥ ३५ ॥

वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।

अथ चिकित्सामाह ।

आदौ विप्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ ३६ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं च कृतापहम् ॥ ३७ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च सुरदारु महीषधम् ।

अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथनुत् ॥ ३८ ॥

कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।

सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ३९ ॥

शिरीषोन्मत्तवीजानि हिंसाकाला सुदर्शनः ।

तण्डुलीयकमूलञ्च प्रलेपः शोथनाशनः ॥ ४० ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शैतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षवेतसशैलुभिः ।

चन्दनद्वयमस्त्रिष्टा यष्टीशूरणगैरिकैः ॥ ४२ ॥

शतधीतष्टतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्राव शोफनिर्वापणः परः ॥ ४३ ॥

इति वृद्धग्रन्थोधादिलेप

विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नो विहितो विधिः ॥ ४४ ॥

अजगन्धाजम्बुङ्गीञ्च काला सरलमेव च ।

एकांशिकाश्वगन्धा च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४५ ॥

पुनर्नवादारुशिशु दशमूलमहीषधैः ।

कफवातकृते शोथे लेपः कोणो विधीयते ॥ ४६ ॥
 पिण्डीतकात्रयं लोभ्रं पूर्वजैश्च प्रकीर्त्तिताः ।
 वर्गस्त्रयः प्रलेपेन शोथे सर्वकृते हितः ॥ ४७ ॥
 स्निग्धान्मलवणैर्वीते स्निग्धः शीतः पयोन्वितः ।
 पित्ते कोणः कफे क्षार मूत्राढ्यस्तत् प्रशान्तये ॥ ४८ ॥
 न रात्रौ लेपनं कुर्याद्दत्तञ्च पतितं तथा ।
 न च पर्युषितं चैव शुष्यमाणं न धारयेत् ॥ ४९ ॥
 न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
 द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ५० ॥
 शोथयो रूपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ।
 प्रशाम्यत्य विदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥ ५१ ॥
 कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्त्रभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति ध्रुवम् ॥ ५२ ॥
 दण्डोत्पलकमूलेन पिटिका सम्प्रलेपिता ।
 तण्डुलोदकपिष्टेन नाशमायात्यसंशयम् ॥ ५३ ॥
 सतिला सातसी बीजा दध्यन्ता सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५४ ॥
 शण्मूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
 सक्तवः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः सन्दिग्धैश्चोपनाहनैः ।
 प्रदेहपरिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ ५६ ॥
 शीतलैर्मधुरस्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 अन्नपानाशनैः सर्वैः पित्तव्रणमुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
 रुक्षैः कटुभिरुणैश्च प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ ५८ ॥
 रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ५८ ॥
 वेदनोपशमाद्वापि तथा पाकभयादपि ।
 सुचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ६० ॥
 सशोथे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।
 संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥ ६१ ॥
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ।
 विरेचनं प्रसंशन्ति व्रणेषु व्रणकोविदैः ॥ ६२ ॥
 अन्तः पूयिष्ठ वक्त्रेषु सदैवोत्सर्गवत्स्वपि ।
 गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ६३ ॥
 बालवृद्धासहस्रीण भौरूणां योषितामपि ।
 मर्मोपरि च जातेषु पक्वदोषेषु दारणम् ॥ ६४ ॥
 चिरविल्वाग्निको दन्तौ चित्रको हयमारकः ।
 कपोतकाकगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ ६५ ॥
 अत्यर्थकठिना यान्ति शोथाः पाचनभेदनम् ।
 द्रव्याणां पिच्छिलानां त्वङ्मूलेन परिपीडिताः ॥ ६६ ॥
 यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ।
 शुथमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥
 न चापि सुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यति ॥ ६७ ॥
 ततः प्रक्षालने काथः पटोलनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ६८ ॥
 पञ्चमूलीद्वयं वाते न्यग्रोधादिष्वपैत्तिके ।
 आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ ६९ ॥
 त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादि बलाकुशाः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधने हिताः ॥ ७० ॥
 गृहधूमः सलवणः सकिण्वतिलचित्रकः ।
 मेदो दुष्टव्रणान्याशु शोषयेन्मधुमिश्रितः ॥ ७१ ॥

तिलसैन्धवयष्ट्याङ्ग निम्बपत्रनिशायुगैः ।
 त्रिवृदष्टतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ७२ ॥
 एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ।
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ ७३ ॥
 व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मांश्च सन्धिवर्त्मजान् ।
 अभया त्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥ ७४ ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्पस्तु रोपणो देयः स्तिलजो मधुसंयुतः ॥ ७५ ॥
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः परः ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तः संरोपणः परः ॥ ७६ ॥
 निम्बपत्रष्टतक्षौद्र दार्वीमधुकसंयुता ।
 वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद् व्रणान् ॥ ७७ ॥
 अश्वगन्धारुहालोध्र कट्फलं मधुयष्टिका ।
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ ७८ ॥
 प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सष्टतं व्रणे ॥ ७९ ॥
 यष्टी तिलाः सुपिष्टा वा सष्टता व्रणरोपणे ।
 धातकीचन्दनबला समङ्गामधुकोत्पलैः ।
 दार्वीमेदातिलैर्लेपः ससर्पिव्रणरोपणः ॥ ८० ॥
 निम्बपत्रतिलादन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ८१ ॥
 वसुकार्जुनविक्रान्ता मांसीलोध्रनिशायुगैः ।
 तिलवर्हिशिखारिष्टैर्लेपो दुष्टव्रणापहः ॥ ८२ ॥
 कट्फलदाडिमरजनौ प्रियङ्गुफलताम्रपुष्पैः ।
 धात्रीरससम्पिष्टैर्दुष्टव्रणरोपणः कल्कः ॥ ८३ ॥

सर्पपतैलविमिश्रो रविकरसंशोषितस्तु सप्ताहम् ।
 विषनिशयोः समभागो दुष्टव्रणनाशनः कथितः ॥ ८४ ॥
 गम्भीरे शुष्कमांसे च व्रणे चोच्छादनं मतम् ।
 अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री तथैव च ।
 उच्छादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्चयो गणः ॥ ८५ ॥
 सुषवीपत्रधत्तूर कर्णमोटकुठेरकाः ।
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ८६ ॥
 ककुभोदुम्बराश्वत्थ जम्बूकफललोध्रजैः ।
 त्वक्चूर्णैश्चूर्णिताः क्षिप्रं संरोहन्ति व्रणा ध्रुवम् ॥ ८७ ॥
 सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
 तेषां तिलानुमांश्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ।
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ८८ ॥
 द्विपञ्चमूलकल्केन कथितेनाम्भसापि वा ।
 सर्पिषा सहतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ८९ ॥
 यवचूर्णं समधुकं सह तैलेन सर्पिषा ।
 दद्यात्प्रलेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ९० ॥
 उच्छूनमधुमांसानां व्रणानामवसादनम् ।
 जातीपुष्पं मनोह्रा च स्रुहीकालसचित्रकैः ॥ ९१ ॥
 मासोत्थितांश्चिरोत्थांश्च दुःशोथकठिनान् व्रणान् ।
 दण्डोद्भूतसमायुक्ताच्छोधयेत् क्षारकर्मणा ॥ ९२ ॥
 वातादिभूतान् सप्तावाभूपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदन श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ९३ ॥
 श्रीवासगुग्गुल्लगुरु सालनिर्यासधूपिताः ।
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्राववेदनाः ॥ ९४ ॥
 रक्तपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ।
 क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ ९५ ॥

निर्वापनघृतं क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।

लेपनं शोथरुग्दाह रक्तं निर्वापयेद्व्रणात् ॥ ८६ ॥

करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी रसो हन्याद् व्रणकुमीन् ।

कलायविदलीपत्रं कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।

सुरसादिरसैः सेको लेपनं लशुनेन वा ॥ ८७ ॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गु सर्पिलवणसर्षपैः ।

धूपनं स्याद्व्रणे देयं कृमिकण्डूरुजापहम् ॥ ८८ ॥

रोमाकौर्णो व्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ।

क्षुरकर्त्तरिसन्दंशै स्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ ८९ ॥

रोमस्थाने यदा रोम व्रणशान्ते च नो भवेत् ।

तत्र वैद्येन कर्त्तव्यो रोमसञ्चयनो विधिः ॥ ९० ॥

कपोतवङ्गालशुनं सशीर्षं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

तदश्वलेण्डुस्य रसेन पिष्टं व्रणे प्रलेपो भवते हि रोम्णाम् ॥ ९१ ॥

ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो व्रणाच्चिरोत्थाः सरुजः सशोथाः ।

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ९२ ॥

पटोलनिम्बासनसारधात्री पथ्याक्षनिर्यूहमहर्मुखेषु ।

नरः पिबेद्गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥ ९३ ॥

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपात्सघृतः क्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ९४ ॥

पूतिगन्धिविवर्णांश्च महास्रावान् महारुजः ।

व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ९५ ॥

जीर्णशाल्योदनं स्निग्ध मल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।

भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ९६ ॥

तण्डुलीयकजीवन्ती सुनिषस्सकवास्तुकैः ।

कालमूलकवार्त्ताकु पटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ९७ ॥

सदाडिमैः सामलकैर्घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुक्तादीनां रसेन वा ॥ १०८ ॥
 अम्लं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमोदकम् ।
 क्षीरं गुरुणि चाक्षानि व्रणे च परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥
 दिवानिद्राविहीनश्च निर्वातगृहसेवकः ।
 व्रणी वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ११० ॥
 व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
 तौ च रुक् च दिवास्वापात् तेच मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १११ ॥
 यश्छिनत्त्याममज्ञानात् यस्य पक्वमुपेक्षते ।
 श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ११२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः व्रणशीथशारीरव्रणोपक्रमनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ आगन्तुव्रणनिदानमाह ।

नानाधारामुखैः शस्त्रैः नानास्थाननिपातितैः ।
 भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तां निबोध मे ॥ १ ॥
 छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ।
 घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥
 तिर्यक् छिन्नं ऋजुर्वापि व्रणो यस्त्वायतो भवेत् ।
 गात्रस्य पाटनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥
 शक्तिकुन्तेषु खङ्गाग्र विषाणैराशयो हतः ।
 यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥
 स्थानान्यामग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
 हृदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
 तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
 मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छाश्वासतृषाधान मभक्तच्छन्द एव च ।
 विषमूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥
 लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
 हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥
 आमोशयस्थे रुधिरं रुधिरं हृदयत्यपि ।
 आधानमतिमात्रश्च शूलश्च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥
 पक्षाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।
 अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥
 सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गन्तु शरैः प्लुतम् ।
 उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥
 नातिच्छिन्नं नातिभिन्नं सुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
 विषमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतन्तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 प्रहारपीडनाभ्याश्च यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
 सास्थि तत्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥
 घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचः ।
 ऊषास्रावान्वितन्तु च घृष्टमिति विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 शवं सशोफं पिटिकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनश्च ।
 दूषितं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशूलं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥
 त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ।
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शूलं कुर्याद्रक्तानुपट्टवान् ॥ १६ ॥
 तत्रान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।
 शीतोच्छ्वासं रक्तमेतन् मानद्वयं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 सः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
 ताङ्गता मूर्च्छाममूर्द्ध्वात स्त्रीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥
 सोदकाभं रुधिरश्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थो परमस्थैव ।
 गर्हसंख्येष्वथवा क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं सवेत् तत्क्षतजश्च वायुः
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्ताञ्छिरासु विद्यास्वयवा क्षतासु
 कौञ्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्वऽशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
 चिराद्गणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥
 शोथाभिष्टब्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
 क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२
 घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिम्
 भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रः तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३
 यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।
 पाण्डुर्विवर्णः सृशितं नवेत्ति यो मांसमर्माण्यभिताडितः स्यात्
 मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्हि सर्वदेहगः ।
 वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामन्तु तत्त्यजेत् ॥ २५ ॥
 विसर्पः पक्षघातश्च शिरःस्तम्भोऽपतानकः ।
 मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ॥ २६ ॥
 कासः छर्दिरतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः ।
 षोडशोपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

बुद्धागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्विता ।
 शीतक्रिया प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्णनाशिनी ॥ २८ ॥
 क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्या दूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्रमोक्षणम् ॥ २९ ॥
 घृष्टे विदालिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ।
 यतोऽल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ ३० ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा बिद्धे क्षते वासृगतिसवेत् ।
 रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ३१ ॥
 स्नेहपानपरीषेक लेपस्वेदोपनाहनम् ।

कुर्वीत स्नेहवस्तिष्ठ मासतप्नोषधैः शृतैः ॥ ३२ ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः ।
 पटसूत्रेण संवेष्ट्य व्रणं व्रणविशारदः ॥ ३३ ॥
 मुहुर्मुहुः तथा दुःखं न प्राप्नोति भिषग्वरः ।
 तथा कर्म प्रकुर्वीत सर्वतश्च सुखप्रदम् ॥ ३४ ॥
 अथवा दीप्यलवण पोटल्या स्वेदयेन्मुहुः ।
 सप्तमया तप्तलोहपात्रसंयोगतः क्रमात् ।
 दुष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्गलाव्वादिभिर्हरेत् ॥ ३५ ॥
 सद्यःक्षते व्रणे वैद्यः सशूले परिषेचयेत् ।
 यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ३६ ॥
 कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्रामाशयस्थे रुधिरे विदध्याद्वमनं नरः ।
 तस्मिन् पक्काशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ३८ ॥
 काथो वंशत्वगेरण्ड श्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्नावयेदसृक् ॥ ३९ ॥
 खड्गादिछिन्नगात्रस्य तत्काले पूरितो व्रणः ।
 गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥ ४० ॥
 यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ४१ ॥
 अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।
 सद्यो व्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ४२ ॥
 कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।
 सद्यः शस्त्रक्षतं तत्तु व्यथापाकविवर्जितः ॥ ४३ ॥
 शुनोजिह्वाकृतसूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ।
 चुक्रतैलं क्षते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ४४ ॥
 मानुषशिरःकपालं तदस्थि लेपनं मूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योग्यतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ४५ ॥

स्नेहपानं परीषेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ४६ ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।

सप्ताहात्परतो कुर्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।

निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुवटिका

अमृतापटोलमूल त्रिफलात्रिकटुकमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ४९ ॥

प्रतिवासरमिकैकां खादेदक्षप्रमाणां गुटिकाम् ।

जेतुं व्रणान्वातासृग्मुत्सोदरश्चयथुरोगादीन् ॥ ५० ॥

इति अमृतागुग्गुलुः

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुका दार्वीनिशासारिवा ।

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्यमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो ।

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुद्धयन्ति रोहन्ति च ॥५१॥

वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।

जातीघृते तु संसिद्धे क्षेप्तव्यं सिक्थकं बुधैः ॥ ५२ ॥

इति जात्यादिघृतम्

तिक्तासिक्थनिशायष्टी नक्ताह्वाफलपल्लवैः ।

पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्ब्रण्यं शृतं घृतम् ॥ ५३ ॥

इति तिक्ताघृतम्

जातिनिम्बपटोलानां नक्तामालस्य पल्लवाः ।

सिक्थं समधुकं कुष्ठं हे निशे कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रमभयानीलमुत्पलम् ।

तुल्यकं शारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥ ५५ ॥
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटिके कक्षुरोगके ॥ ५६ ॥
 दद्रुविसर्परोगेषु कीटदुष्टेषु सर्वथा ।
 सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥ ५७ ॥
 नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ।
 प्रोक्षणार्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५८ ॥

इति जातिकायं तैलम् ।

शरपुष्पालाङ्गुली चित्रकरामठरसोनसिन्धुरैः ।
 सविषामयैः समांशैः कटुतैलसाधितं विधिना ॥ ५९ ॥
 विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।
 बहुभेषजैरसाध्या मपथ्यभोक्तुश्च निस्तुदति ॥ ६० ॥

इति विपरीतमल्लतैलम् ।

कुठारकात्पलशतं काथयेदुल्बणेऽभसि ।
 तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६१ ॥
 कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामत्तिकासु च ।
 एतत्तैलं कुठारस्य शोधनं व्रणरोपणम् ॥ ६२ ॥
 नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकेषु च ॥

इति कुठारतैलम् ।

दूर्वास्वरससंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
 दावीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

बलाशिखरिकामूलं पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 नूलतैलमिति ख्यात मभ्यङ्गान्नूलकान्वितः ॥ ६४ ॥
 ये व्रणास्त्रिष्टुक्ताः केचिच्छरीरागन्तवः सदा ।

रोपणार्थं भिषक् तेषां मिदं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

इति नूतनैषम् ।

अमृतागुग्गुलुः श्रेष्ठो हितं तैलञ्च वक्ष्यकम् ॥ ६६ ॥

विडङ्गत्रिफलाव्योष चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषा वटकी कृत्य खादेद्वा हितभोजनम् ॥ ६७ ॥

दुष्टव्रणापचीमेह कुष्ठनाडीविशोधनः ।

इति व्रणेषु वटिकागुग्गुलुरेषः ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्त विडङ्गामृतचित्रकम् ।

पटोलपिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥ ६८ ॥

तुम्बुरु पुष्करं चव्यं विशाला रजनौदयम् ।

विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावद्विगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ७० ॥

कासं श्वासं तथा शोथ मर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ७१ ॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च ह्यन्तवृद्धिं तथा कृमीन् ॥ ७२ ॥

चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ।

आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च ॥ ७३ ॥

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहान् स्त्रीपदं तथा ।

सप्तविंशतिको नाम्ना गुग्गुलुः प्रथितो महान् ।

धन्वन्तरिकृतो ह्येषः सर्वरोगनिषूदनः ॥ ७४ ॥

इति सप्तविंशतिको गुग्गुलुः । इति सद्योव्रणचिकित्सा ।

तत्र स्निग्धं रुक्षं वाश्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादींस्तु प्रविश्याश दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र पुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्नि

धम् । तत्र विवर्णमात्रं पुष्यते तत्पुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटा-
त्रिदाहवेदनाच्चिरादेवोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्य-
ग्दग्धमवगाढं तालवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणसंयुक्तं च । अतिदग्धे
मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषणं शिरास्त्रायुसन्ध्यस्थि व्यापादन-
तिमात्रवेदना ज्वरदाहपिपासा मूर्च्छाश्वासोपद्रवा भवन्ति ।
णाश्वास्य चिरेणोपरोहन्ति उपरूढा विवर्णा भवन्ति । इति
पुष्टादिभेदेन वक्लिदग्धश्चतुर्विधो भवति ।

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

पुष्टस्याग्निप्रतपनं कुर्यादुष्णं तथौषधम् ।
शीतामुष्णाच्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ॥ ७५ ॥
घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ ७६ ॥
अतिदग्धे तु शीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ।
क्रियां कुर्याच्च तां काले शालितण्डुलचन्दनैः ।
तिन्दुक्या त्वक् कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥
सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥ ७८ ॥
पथ्या कर्दमजीरक मधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात् ।
गव्यं घृतमपहरति पावकजनितं व्रणं सद्यः ॥ ७९ ॥
अन्तरधूमकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।
अश्वत्थस्य च शुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥
अभ्यङ्गाद्विनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।
पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा बालुका ॥ ८० ॥

अस्मिंश्चत्वारो योगाः कथिताः ।

दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तं प्रलेपनादचिरात् ।
हरति शिखिदाहदग्धं भूयोऽभ्यङ्गाद्गणश्चाशु ॥ ८१ ॥
पित्तविद्रधिबीसर्पशमनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ८२ ॥
 शुभ्रा पुरातनी दध्ना वारिणा परिपेषिता ।
 लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८३ ॥
 अक्षिजेषु तु कर्तव्यमिदमाश्चरोतनं हितम् ।
 शेलुत्वक् त्रिफला दार्वी काथो रोचनया युतः ॥
 क्षुह्यर्कक्षीरसिक्तोऽक्षिण गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ८४ ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं लोभ्रं सर्जरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८५ ॥
 सर्वेषामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ।

इति मधूच्छिष्टाद्यं घृत

उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं लोभ्रकटफलम् ।
 कम्पिलकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ ८६ ॥
 पिप्पली त्रिफला चैव निम्बपत्रञ्च कार्ष्णिकम् ।
 कपिलाया घृतप्रस्थं पचेत्तद्विगुणं पयः ॥ ८७ ॥
 पलद्वयञ्च सिक्थस्य सिद्धपूते च दापयेत् ।
 लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ८८ ॥
 अग्निदग्धे विसर्पे च कीटलूता व्रणेषु च ।
 चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ८९ ॥

इति लाङ्गलीघृत

सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
 दग्धव्रणरुजास्राव दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ९० ॥

इति पटोलीतैल

चन्दनं वटशुङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।
 प्रपौण्डरीकं मूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा ॥ ९१ ॥
 एतैस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिः क्षीरसमायुतम् ।

अग्निदग्धे व्रणे अष्टं तत्क्षणाद्रोषणं परम् ॥ ८२ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

कम्पं दधिक्ष शाकञ्च मांसमानूपवारिजम् ।

क्षीरं गुरुणि चाक्नानि व्रणिनः परिवर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वातास्रमस्रुतं दुष्टं सशोथं ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहं कण्डूढाढ्यं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥ ८४ ॥

क्षारसूत्रं प्रयुञ्जीत दुष्टव्रणहरं विधिम् ।

कम्पिल्लकं विडङ्गानि त्वचं दार्व्यास्तथैव च ॥

पिष्टा तैलं विपक्वव्यं व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ ८५ ॥

इति कम्पिल्लकतैलम् ।

इति वक्रसेनसङ्कलितः आगन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भग्ननिदानमाह ।

पतनपीडनव्यालविषदग्धप्रभृतिभिः अभिघातविशेषैः अनेक-
विधिभिः सन्ध्यस्यां भङ्गमुपदिशन्तीत्यत आह ।

भग्नं समासाद्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धाविह तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविस्लिष्टविवर्तितञ्च तिर्य्यगतं क्षिप्तमधश्च षट्कम् ॥ १ ॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ।

विशेषतो राल्निभवारुजा च विस्लिष्टकेतौ च रुजा च नित्यम् ॥ २ ॥

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यगते तीव्ररुजो भवन्ति ।

क्षिप्तेऽति शूलं विषमा रुगस्थोः क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेः ॥ ३ ॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्च कर्णविचूर्णितं पिच्छितमस्थि खल्लितम् ।

काण्डे च भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रम् ॥ ४ ॥

क्षिप्तं द्विधा द्वादशधा च काण्डे सस्ताङ्गता शोफरुजातिवृद्धिः ।

सम्पीड्यमानो भवतीह शब्दः स्पर्शासहः स्पन्दनतोदशूलाः ॥५॥
 सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ।
 भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तीर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥

भिन्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिमुक्तं तथाच्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ ८ ॥

असंश्लिष्ट कपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्नं स्तनान्तरे शङ्के पृष्ठे मूर्ध्नि तु वर्जयेत् ॥ ९ ॥

सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।

संक्षोभाद्वापि यद्गच्छे द्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।

कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥

अथ भग्नचिकित्सासाधः ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।

पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १२ ॥

अवनामितमुन्नम्येदुन्नतं चावपीडयेत् ।

आच्छेदतिक्ष्णमधोगतञ्चोपरिवर्तयेत् ॥ १३ ॥

पलाशोदुम्बराश्वत्थ कदम्बनितुलत्वचः ।

वंशसर्जार्जुनानाञ्च कुशार्थमुपसंहरेत् ॥

पटस्योपरि बध्नीयान्न गाढं शिथिलं न वा ॥ १४ ॥

सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे मुञ्चेत्पृष्ठात् त्र्यहात् ।

समाने पञ्चपञ्चाहाद्भग्नं दोषवशेन च ॥ १५ ॥

आलेपनार्थं मस्त्रिष्ठा मधुकं चाम्बुपेषितम् ।

शतधीतष्टतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १६ ॥

सद्योऽभिघातजनिता रागन्तुजाः श्लथयवः प्रशाम्यन्ति

पिष्टकलवणालेपादम्बुकाफलरसाभ्यां वा ॥ १७ ॥
 न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिषेचने ।
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥ १८ ॥
 सुखोष्णमवचार्यं वा चुक्रतैलं विजानता ।
 अविदाहिभिरन्नैश्च पौष्टिकैः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २० ॥
 मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ।
 घृहणं चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥ २१ ॥
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ २२ ॥
 सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।
 सन्धिसुक्तेऽस्थिसंभग्ने पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥ २३ ॥
 चूर्णं पुटेन संयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयोः ।
 भग्नः सन्धानमायाति लीढ्वा क्षीरघृताशनः ॥ २४ ॥
 मूलं शृगालविन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ।
 चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहा दस्थिभग्नमपोहति ॥ २५ ॥
 आभाचूर्णं मधुयुतमस्थिभग्ने त्रग्रहं पिबेत् ।
 पीत्वाप्यस्थि भवेत् सम्यग् वज्रसारनिभं दृढम् ॥ २६ ॥
 अम्बुकाफलकल्कः सौवीरस्तैलविमिश्रितः स्वेदाद् ।
 भग्नाभिहत रुजाघ्नै रथवौषधसाधितं श्वयथौ ॥ २७ ॥
 आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरेतैः समांशकैः ।
 तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ २८ ॥

इत्याभागुग्गुलु ।

॥ लाक्ष्यसंहतं ककुभोऽश्वगन्धाचूर्णीकृतो नागबला पुरश्च ।
 ॥ भग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्त्यादङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥ २९ ॥
 इति लाक्षादिगुग्गुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥ ३० ॥
 तृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुरासुना ।
 ततः क्षीरं पुनः पीतान् शुष्कान् सूक्ष्मान्विचूर्णयेत् ॥ ३१ ॥
 काकोल्यादिं खदंद्वाहं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
 कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥ ३२ ॥
 शतपुष्पाञ्च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थं तु कर्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥ ३३ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।
 एलामंशुमतीपत्रं जीवन्ती तगरं तथा ॥ ३४ ॥
 लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
 शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥ ३५ ॥
 पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
 एभिर्वा विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥ ३६ ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥ ३७ ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णरोगे हनुग्रहे ।
 वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ ३८ ॥
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां हृष्टिरेतेनैव प्रजायते ॥ ३९ ॥
 सुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धि समीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥ ४० ॥
 राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव चिकित्सकैः ।
 तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गन्धतैलम्

पूर्वं वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशेत् ।

अल्पदोषस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले ॥ ४२ ॥
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासास्तन्धिस्थिरो भवेत् ।
 मध्यमे द्विगुणात् कालादन्तमे त्रिगुणात्तथा ॥ ४३ ॥
 नैति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रक्षयेत् ।
 पक्वा हि स्याच्छिरास्त्रायु स्तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४४ ॥
 पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।
 शीतान् सेकान् प्रदेहांश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४५ ॥
 सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
 प्रतिसार्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ ४६ ॥
 वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहांस्तत्रापि योजयेत् ।
 लवणं कटुकं क्षार मल्लमातपमैथुनम् ।
 व्यायामं न च सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ ४७ ॥
 भग्नसन्धिमनाविद्ध महीनाङ्गमनुत्खणम् ।
 सुखचेष्टाप्रचारश्च सम्यक् सन्धितमादिशेत् ॥ ४८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भग्ननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नाडीव्रणनिदानमाह ।

यः शोफमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता च नाडी ॥ २ ॥
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ ३ ॥

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।
 पित्ताच्च तृट्ज्वरकरी परिदाहयुक्ता
 पौतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ४ ॥
 श्लेया कफाद्बहुघना सितपिच्छिलास्रा
 स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
 तिस्रो गतिव्यतिकरप्रभवांस्तु विद्यात् ॥ ५ ॥
 दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
 तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्
 घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥
 नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
 स्थानेषु शल्यमरिचेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
 स्रावं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥ ७ ॥
 नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
 च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ ८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रानिलोत्थामुपनाह्य पूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्थ्य ।
 फलैरपामार्गभवैः सुपिष्टैः ससैन्धवैः संपरिपूर्य बन्धेत् ।
 प्रक्षालने वापि सदा व्रणस्य योज्यं महद्यत् खलु पञ्चमूलं
 हिंसां हरिद्रां कटुकीं वचाञ्च गोजिह्विकाञ्चापि सविल्वमू
 संहृत्य तैलं विपचेद्ब्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ॥ १० ॥

इति हिंसाद्यं तै

पित्तात्मिकां प्रागुपनाह्य धीमा नुत्कारिकाभिः सपयोधृता

निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्तीमञ्जिष्ठकल्कैः परिपूरयेच्च ॥
 क्षालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् ॥११॥
 श्यामात्रिभङ्गीबिफलासु सिद्धं हरिद्रया तिल्वकवृक्षकेण ।
 तं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥१२॥

इति श्यामावृतम् ।

नाडीं कफोत्थासुपनाह्य पूर्वं कुलत्थसिद्धार्थकशक्तुविल्वैः ।
 दूकृतामेकगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ १३ ॥
 द्यात् व्रणे निम्बतिलाग्निदन्तीसुराष्ट्रजाः सैन्धवसंप्रयुक्ताः ।
 क्षालने चापि करञ्जनिम्बजात्यर्कपौलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥१४॥
 खर्जिकासिन्धुदन्त्यग्नि यूथिका जलनीलिका ।
 खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ॥
 दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ १५ ॥

इति खर्जिकाद्यं तैलम् ।

धवाक्षमरिचज्वलनाख्यैः कारवेक्षरजनीद्वयसिद्धम् ।
 तमेतदचिरेण निहन्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम् ॥१६॥
 इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।
 नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निष्कास्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् ।
 रोहणं चौद्रघृतप्रगाढं निम्बां स्तिलान् शोध्यच रोपयेच्च ॥१७॥
 भौकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गे ।
 सा कषायं विपचेत्तु तैलमवाप्य मुस्तं सरलं प्रियङ्गुम् ॥ १८ ॥
 नाभिकं मोचरसाहिपुष्पं लोघ्राणि दत्त्वा खलु धातकीं च ।
 न शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद्वयो वा सुखमाशु चैव ॥१९॥

इति कुम्भिकाद्यं तैलम् ।

मुह्यर्कदुग्धदावीणां वर्त्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यात्प्रयोगराट् ॥ २० ॥
 शारग्वधनिशाकालं चूर्णयेत् चौद्रसंयुतम् ।

सूत्रवर्त्तिव्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥
 वर्त्तीकृतं नाक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीप्लमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
 दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥
 जाल्यर्कं शम्पाककरञ्जदन्ती सिन्धूय सौवर्चलयावसूकैः ।
 वर्त्तिः कृता हस्त्यचिरेण नाडीं सुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रके
 विभीतकाम्रास्थि वटप्रबालहरेणुका शङ्खिनी बीजमिश्रा ॥
 वराहविट् सूक्ष्ममसी प्रदेया नाडीषु तैलेन विमिश्रयित्वा
 मेषरोममसीतुम्बीकटुतैलं विपाचितम् ।
 नाडीव्रणं चिरोद्भूतं जयेत्तूलकसङ्गमात् ॥ २४ ॥

इति मेषरोमसः

कर्पूरस्य रसेनैव कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सिन्दूरकल्कितं नाडिं दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २५ ॥

इति कर्पूराद्यं तै

स्वर्जिकासैन्धवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा ।
 मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ २६ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तै

सर्वो व्रणक्रमः कार्य्यो शोधनारोपणादिकः ।
 गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितैः ॥
 अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेदेकामतन्द्रितः ॥ २७ ॥
 नाडीं दुष्टव्रणं शूल मुदावर्त्तं भगन्दरम् ।
 गुल्मञ्च गुदजान् हन्यात् पक्षिराट् पद्मगान्धिव ॥ २८ ॥

इति सप्ताङ्गम्

या द्विव्रणीये विहितास्तु वर्त्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विद
 क्लेशदुर्बलभीरूणां नाडीं मर्माश्रितामपि ।
 चारसूत्रेण तां छिन्द्या न शस्त्रेण कदाचन ॥ ३० ॥
 एषण्या गतिमन्त्रिष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीं विदध्या द्वाद्यन्ते प्रोक्ताम्याशु विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।

ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥ ३२ ॥

क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न ह्रियते गतिः ।

भगन्दरे प्येष विधिः कार्थो वैद्येन जानता ॥ ३३ ॥

अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले मूत्रं निधापयेत् ।

सूचिभिर्यववक्त्राभि राचितं वा समन्ततः ॥

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवङ्कसेनसङ्कलितः नाडीव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भगन्दरनिदानमाह ।

गुदस्य द्वाङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिङ्कार्त्तिकृत् ।

भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

कटीकपालनिस्तोद दाहकण्डूरुजादयः ।

भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ २ ॥

कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिङ्कां करोति याम् ।

उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥ ३ ॥

तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिङ्कां गुदश्रिताम् ।

तदाशु पाकां हिमपूयवाहिनीं भगन्दरं चोद्ग्रशिरोधरं वदेत् ॥ ५ ॥

कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।

श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥

बहुवर्णरुजाम्रावः पिङ्का गोस्तनोपमाः ।

शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बूकावर्त्तको मतः ॥ ७ ॥

तादृतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्सा कृमिभिर्विदार्यते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधा सुखैर्वर्णैस्तुम्भार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्षमयः शुक्रमैव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अथास्य पिङ्गकामैव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धास्रस्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥

वटपत्रेऽष्टकाशुण्ठी गुडूची सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टः पिङ्गकावस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥

पिङ्गकानामपाकानामपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥

एषणीपाटनक्षार वज्रिदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत्कार्यं यथा दोषं यथा क्रमम् ॥ १४ ॥

पयः पिष्टैस्तिलैराज्य मधुकैश्च सुशीतलैः ।

भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥

सुमना वटपत्राणि गुडूचीविश्वभेषजम् ।

सैन्धवं तक्रपिष्टञ्च लेपाद्वन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥

त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ १७ ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥

शम्बूकमांसमश्लीयात् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

अजोर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो यश्च हितः शोधनरोपणः ।

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥

तिला ज्योतिष्मती कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका ।

शताह्वा त्रिवृता दन्त्यः शोधनाय भगन्दरे ॥ २१ ॥

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे बला लोध्रमगारधूमम् ।

भगन्दरे चाप्युपदंशजे च दुष्टव्रणे शोधनरोपणाय ॥ २२ ॥

सुहृत्कर्दुग्धदावीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्ति न संशयः ॥ २३ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ २४ ॥

कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ।

रजनीत्रिफलातुष्यं हितं स्याद्व्रणशोधनम् ॥ २५ ॥

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा निम्बपल्लवाः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती वल्को नाडीव्रणापहः ॥ २६ ॥

ज्योतिष्मती लाङ्गली च श्यामा दन्ती त्रिवृत्तिला ।

कुष्ठं शताह्वा गोलोमी वर्गः शोधन इष्यते ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विडङ्गसार त्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कुष्ठभगन्दरप्रमेहान् क्षयनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

चित्रकाकीं त्रिवृत्पाठे मलपूहयमारकौ ।

सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।

शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

इति विष्यन्दनतैलम्

निशार्कक्षीरसिन्धूत्थ पुराश्वहरवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति निशार्क तैलम् ।

करवीरनिशादन्ती लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गकवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

इति करवीराद्यः ।

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।

गुटिका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ ३३ ॥

इति नवकार्षिकी गुग्

नाड्यन्तरे व्रणान् कुर्याद्विषक् तु शतपोनके ।

ततस्तेष्ववरुद्धेषु शेषा नाडीरुपाचरेत् ॥ ३४ ॥

व्याधौ तत्र बहुक्षिद्रे भिषजा तु विजानता ।

अर्धलाङ्गलिकः छेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि च ॥ ३५ ॥

सर्वतो भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।

द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदो लाङ्गलिको मतः ॥

ऋस्वमेकतरं यत्तु सोऽर्धलाङ्गलिकः स्मृतः ।

सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे ॥ ३७ ॥

सर्वतोभद्रकं छेद माहुः छेदविदो जनाः ।

पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥

सर्वानास्रावमार्गांस्तु दहेद्द्वैद्यस्तथाग्निना ।

अथोद्ग्रहीवमेषिण्या कृत्वा क्षारं निपातयेत् ॥

पूतिमांसव्यपोहार्यमग्निरत्र तु पूजितः ॥ ३९ ॥

उत्कृत्याऽऽस्रावमार्गान्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ।

क्षारेणाऽऽस्रावितगतिं दहेद्भुतवहेन वा ॥ ४० ॥

गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात् खर्जूरपत्रकम् ।

चन्द्रार्धं चन्द्रवक्त्रञ्च सूचीमुखमवाञ्मुखम् ॥

कृत्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥ ४१ ॥

येषान्तु शस्त्रपतनात् वेदना ह्यतिजायते ।

तत्राशु तैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

आगन्तुजे भिषङ्गाङ्गीं शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः ।
जम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ॥ ४३ ॥
दहेद्यथोक्तं मतिमां स्तं व्रणं सुसमाहितः ॥ ४४ ॥
व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
संवत्सरं परिहरेत् उपरुढव्रणो नरः ॥ ४५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भगन्दरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उपदंशनिदानमाह ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्रत्युपसेवनात् वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥ १ ॥
सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम् ।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः ॥ २ ॥
सकण्डूरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ।
नानाविधस्रावरुजोपपन्न मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥ ३ ॥
प्रशीर्णमासं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥
सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
कालेन शोथः कृमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्वो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

अथ लिङ्गार्शमाह ।

अङ्गुरैरिव सङ्घातैरुपर्युपरि संस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्त्ति स्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा ।
लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ।

मेदुमध्ये शिरां विध्येत्पातयेद्वा जलौकसः ॥ ८ ॥
 हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।
 सद्योनिर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ॥ ९ ॥
 यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न च प्राप्तविरेचनः ।
 निरुहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।
 पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः ॥ १० ॥
 प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्व सरलागुरुदारुभिः ।
 सरास्त्राकुष्ठपृथ्वीकैर्वीतिकैर्लेपसेचने ॥ ११ ॥
 निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमशक्तवः ।
 एतैश्च वातजैः स्निग्धैः सुखोष्णं संप्रलेपयेत् ॥ १२ ॥
 पद्मोत्पलमृणालैश्च समर्जार्जनवेतसैः ।
 सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ १३ ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षु मधदकैः ।
 अथवापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥ १४ ॥
 शालाजकर्णाश्वकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १५ ॥
 आरग्वधादिक्वाथेन परिषेकञ्च दापयेत् ॥ १६ ॥
 निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालाजम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।
 प्रक्षालनालेपकृतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १७ ॥
 त्वचोदारुहरिद्रायाः शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।
 लाक्षागोमयनिर्यासस्तैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥ १८ ॥
 एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत् ।
 ब्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥ १९ ॥
 उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २० ॥
 शस्त्रेणोक्तेष्वपि पाकमागतमाशु च ।

तमपोह्य तिलैः सर्पिः क्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥

वटप्ररोहार्जुनजम्बु पथ्यालोभ्रं हरिद्रा च हितः प्रलेपः ।

सर्वोपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णञ्च कार्थ्यं विमलाञ्जनेन ॥ २२ ॥

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन च ।

ब्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २३ ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातकाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुणुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ २४ ॥

नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।

उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥

बभ्रुकदलचूर्णेन दाडिमत्वग्रजोऽथवा ।

गुण्डनं वृषणे शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥

सौराष्ट्री गैरिकं तुल्य युष्पं काशीश सैन्धवम् ।

लोभ्रं रसाञ्जनं वापि हरितालं मनःशिला ॥ २७ ॥

हरेणुकैले च तथा समं संहृत्य चूर्णयेत् ।

तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तं सुपदंशेषु योजितम् ॥ २८ ॥

पुटदग्धकृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।

उपदंशविसर्पाणां मेतद्धानिकरं परम् ॥ २९ ॥

दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मसीं मधुसैन्धवम् ।

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति ब्रणम् ॥ ३० ॥

तिरीटाञ्जनवज्राक्ष कोविदारिभकेशरैः ।

लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।

सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वानङ्गदापहम् ॥ ३२ ॥

भार्गीसम्भवशिखरिजमूलं भद्रश्रियं च सम्पिष्टम् ।

मनःशिलाञ्च मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ ३३ ॥

शतधीतं प्रयत्नेन लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् ।

रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३४ ॥

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि ब्रजत्यस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकस्रुतिपाकयुक्तम् ॥ ३६ ॥

इति करञ्जाद्यं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।

सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।

उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३८ ॥

आगारधूमो रजनी सुराकिट्टश्च तैस्त्रिभिः ।

यथोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ ३९ ॥

शोधनं रोपणञ्चैव उपदंशहरं परम् ॥ ४० ॥

इत्यागारधूमाद्यं तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत्सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गोजीतैलम् ।

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।

नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४२ ॥

बला चातिबलाम्रास्थि मधुकञ्च प्रियङ्गवः ।

लाक्षा कालीयकं लोध्रं चन्दनं त्रिवृताङ्गया ॥ ४३ ॥

एतान्येकीकृतान्येव वस्तमूत्रेण पेषयेत् ।

अक्षमात्रयुतैर्द्रव्यै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥

सर्वव्रणहरं तैल मेतस्मिन् प्रयोजितम् ।

उपदंशहरं अष्टं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

इति जम्बाद्यं तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसन्तु शीर्यते मुष्कशेषतः ।

तिक्तकोशातकीलम्बा वीजनागरसाधितम् ॥ ४६ ॥

तैलं हन्त्यचिराद् घोरं व्रणदुष्टमनेकधा ।

इति कोशातकीतैलम् ।

सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ॥ ४७ ॥

अथ लिङ्गार्शचिकित्सामाह ।

स्वर्जिकातुल्यशैलेयं सरलं सरसाञ्जनम् ।

मनःशिलाले च समे चूर्णी मांसाङ्गरापहः ॥ ४८ ॥

इति वङ्गवेनसङ्कलितः उपदंशनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शूकदोषनिदानमाह ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

गौरसर्पपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका ।

पिङ्काश्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्पपिका बुधैः ॥ २ ॥

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठौलिका भवेत् ।

शूकैर्यत्पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत्क्रफात् ॥ ३ ॥

कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।

अलजीलक्षणैर्युक्ता मलजीं प्रवितर्कयेत् ॥ ४ ॥

मृदितं पीडितं यत्तु संरम्भं वायुकोपतः ।

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिङ्का भवेत् ॥ ५ ॥

दीर्घा बह्व्यस्य पिङ्का दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
 सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकत् ॥ ६ ॥
 पिङ्काभिश्चिता या तु पित्तशोणितसम्भवा ।
 पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥
 स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ८ ॥
 मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ।
 व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ ९ ॥
 छिद्रेरणमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ।
 वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥ १० ॥
 वातपित्तकृतो ज्ञेयः स्वक्पाकी ज्वरदाहकत् ॥ ११ ॥
 कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिङ्काभिर्निपौडितम् ।
 यस्य वस्तिरुजद्योग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १२ ॥
 मांसदोषेण जानीया दर्वुदं मांससम्भवम् ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १३ ॥
 विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 कृष्णानि चित्वाण्यथवा श्लुकानि सविषाणि वा ।
 पाचितानि पचन्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ १५ ॥
 कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थास्तु तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १६ ॥
 तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्सिलकालकाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्वृत्तं मेढ्रे वा व्यधयेच्छिराम् ।

गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानेव च कारयेत् ॥ १८ ॥
 सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ॥ २० ॥
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ।
 अष्टीलायां सुते रक्ते श्लेष्मग्रन्यिवदाचरेत् ॥ २१ ॥
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलालोध लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ २२ ॥
 अलज्यां हृतरक्ताया मयमेव क्रियाक्रमः ॥ २३ ॥
 स्वेदयेद् ग्रन्थितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ २४ ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिङ्कां संक्लिय वडिशोद्धृताम् ।
 कल्कैश्चूर्णं कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हृतः ॥ २६ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ २७ ॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिता शतपीनके ।
 पृथक्पण्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ २८ ॥
 रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ।
 कषायकल्कसर्पींषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।
 शोधने रोपणे चैव वीक्ष्यवीक्ष्यावचारयेत् ॥ २९ ॥
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतेनैव च कारयेत् ।
 पूयते च यथा चाशु नैति पाकं यथा ध्वजम् ॥ ३० ॥
 अर्बुदे मांसपाके च विद्रधौ तिलकालके ।
 प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३१ ॥
 दार्वांसुरसयज्याह्वैर्गृहधूमनिशायुतैः ।

तैलमभ्यञ्जने पाने मेद्रे रोगं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति दार्वीतैलम्

गुल्माभस्ममषौवाथ हरितालं मनःशिला ।

दार्वीहरिद्रामधुकं घृतक्षौद्रसमायुतम् ।

प्रलेपार्थं प्रयुञ्जीत विशुद्धव्रणरोपणम् ॥ ३३ ॥

रसाञ्जनं साह्वयमेतदेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।

सपूतिपूयव्रणशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ ३४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः शूकदोषनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कुष्ठनिदानमाह ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां हृदि वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥

व्यायाममग्निसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान् भजतामक्रमेण तु ॥ २ ॥

घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशनानाञ्च पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥

नवान्नदधिमत्स्यादि लवणाम्लनिषेविणाम् ।

माषमूलकपिष्टान् तिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां वा भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरुभर्षयतां पापकर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ६ ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ॥ ७ ॥

तिलतैलकुलत्यांश्च वल्मीकलिङ्गमेव च ।

माहिषं दधि वृन्ताकं सप्तैते कुष्ठहेतवः ॥ ८ ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदोषोऽधिकस्ततः ॥ ८ ॥

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शं स्वेदास्वेदविवर्णता ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ १० ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामपि रुक्षत्वं निमित्तेऽल्फेऽपि कोपनम् ।

रोमहर्षोऽसृजः कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥

क्षणारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।

कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥

रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ १३ ॥

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।

क्षुच्छ्रमन्योऽन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥

कर्कशं रक्तपर्यन्तं मन्तःश्यावं सवेदनम् ।

यदृक्षजिह्वासङ्काशं मृक्षजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥

सश्वेतरक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।

सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १६ ॥

श्वेतं ताम्रञ्च तनु यद्रजोवृष्टं विमुञ्चति ।

प्रायश्चोरसि तत्क्षिप्त्वा मलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥

यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ।

त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।

तदेव कुष्ठं चर्मार्ख्यं बहुलं हस्तचर्मवत् ॥ १९ ॥

श्यावङ्किणं खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥

कण्डूमङ्गिः सरागैश्च गण्डैरलसकञ्चितम् ।

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥
 रक्तं सशूलं कण्डू मत् सस्फोटं दलयत्यपि ।
 तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शाऽसह मुच्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मा वह्नयः पिडकाः स्राववत्यः

पामेत्युक्ताः कण्डू मत्यः सदाहाः ।

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिजोश्च ॥ २३ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।

रक्तं श्यावं सदाहार्तिः शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २४ ॥

सकण्डू पिडकाश्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥ २५ ॥

खरं श्यावारुणं रुद्धं वातकुष्ठं सवेदनम् ।

पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥ २६ ॥

कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम् ।

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २७ ॥

अथ धातुगतकुष्ठलक्षणान्याह ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौच्यञ्च जायते ।

त्वक्स्वाको रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

कण्डू विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे ॥ २९ ॥

दौर्गन्ध्यं सर्वदेहेऽस्मिन् पूयोऽतिक्रमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनं वापि कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ ३० ॥

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३१ ॥

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ ३२ ॥

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तच्चापि कुष्ठितम् ॥ ३३ ॥

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदसि हृन्धजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३४ ॥
कृमिदृढाहमन्दाग्नि संयुक्तं यत्त्रिदोषजम् ।
प्रभिस्रं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ३५ ॥
वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनोदुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥ ३६ ॥
चर्मैककुष्ठं किटिभं सिन्धालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दृशतारुषी ॥ ३७ ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामाचर्मदलं तथा ।
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ॥
पुण्डरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३८ ॥

अथ श्वित्रलक्षणमाह ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावं त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ४० ॥
सकण्डूरं क्रमाद्रक्तमांसमेदस्सु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१ ॥
अशुक्लरोमा बहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४२ ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४३ ॥
प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ ४४ ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव ।

श्रीपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराञ्जरम् ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ४६ ॥

घृतं महानीलमुशन्ति वाते पित्ते महातिक्तकमेव तज्ज्ञाः ।

तैलन्तु शैरीषमुशन्ति कुष्ठे श्लेष्मात्मकेऽभ्यञ्जनपानयोगे ॥ ४७ ॥

प्रच्छन्नेर्वा जलौकाभिः शृङ्गलावुशिराव्यधैः ।

स्निग्धस्य मोक्षयेत् कुष्ठे दुष्टरक्तं पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

सुतरक्ते हृते द्रोषे स्नेहैः संशमितेऽनिले ।

रसायनानि प्राश्याश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनामतः ॥ ४९ ॥

वचावासापटोलानि निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायो मधुना पीतः वान्तकृन्मदनान्वितः ॥ ५० ॥

इति पञ्चकषायः

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्धन्तीफलत्रिकैः ॥ ५१ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुञ्जन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५२ ॥

पथ्या करञ्जसिद्धार्थं निशावस्तु ससैन्धवैः ।

विडङ्गसहितैः पिष्टैः लेपो मूत्रेण कुष्ठजित् ॥ ५३ ॥

एलाकुष्ठविडङ्गानि शताह्वा चित्रको वचा ।

दन्तीरसाञ्जनञ्चैभिर्लेपः कुष्ठविनाशनः ॥ ५४ ॥

मनःशिलैले मरिचानि तैल मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जवोजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ५५ ॥

धात्रीसुह्रीसर्जरसचक्रमर्दतुषोदकैः ।

कच्छुदद्रुहरो लेपः कण्डूत्वग्दोषनाशनः ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटककटौमूलं हविषा ब्रह्मचारिणा ।

निपीतं शमयत्याशु दहुरोगमसंशयम् ॥ ५७ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।

तेलिप्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५८ ॥

एङ्गजकुष्ठसैन्धव सौवीरसर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।

कृमिसिध्ददद्रुमण्डल कुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ ५९ ॥

त्रिफला सुस्तकं पिण्डी दार्वीशम्याकवत्सकाः ।

सिद्धार्थं कुष्ठनुचैभिः स्नानपानप्रलेपनम् ॥ ६० ॥

कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेषयेत् ।

किटिभसिध्ददद्रूणि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ६१ ॥

बीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाचारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् ।

श्रीवेष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण सुलेपनं स्यात् ॥

दद्रूणि सिद्धान् किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ॥ ६२ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि चारणालेन लेपयेत् ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ६३ ॥

प्रपुनाटस्य बीजानि धात्री सर्जरसस्रुही ।

सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्तनं परम् ॥ ६४ ॥

स्रुग्धा रसः सालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुमृगेन्द्रसिंहः ॥ ६५ ॥

चक्रमर्दकबीजञ्च मूलकाम्बुप्रपेषितम् ।

दद्रूघ्नं लेपनं कुर्याच्छिग्रमूलत्वचोऽथ वा ॥ ६६ ॥

चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांशकम् ।

स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ ६७ ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्चित्तक्रपिष्टाः ।

विभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च विनाशयन्ति ॥ ६८ ॥

तृणकपत्रमपि दारुणं दद्रुरोगञ्च प्रघर्षयोगेन ।

प्रशमयति तनु खिलं प्रागैन्द्रोभवं यदि गृहीतम् ॥ ६९ ॥

समूलपत्रस्तम्बस्य तृणकस्य तु घर्षणात् ।

भक्षणादापि शाम्यन्ति दद्रुसिध्निविचर्चिकाः ॥ ७० ॥

शिखिरिरसेन तु पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध् ।

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ ७१ ॥

कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुः सर्षपाः सदुरालभाः ।

एतत् केशरषट्कं निहन्ति चिरकालजं सिध् ॥ ७२ ॥

इति केशरषट्कम् ।

गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् ।

सिध्नाशमुपेत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥ ७३ ॥

कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।

गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्नानां परमौषधम् ॥ ७४ ॥

बीजं मूलकजं निम्बपत्राणि सितसर्षपाः ।

गृहधूमश्च सम्प्रेष्य जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ७५ ॥

उद्वर्त्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा ।

त्राहादनेन सिध्नानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७६ ॥

लाक्षा श्रीवेष्टकं कुष्ठं हरिद्रे गौरसर्षपाः ।

व्योषं मूलकबीजानि प्रपुष्पाटफलानि ॥ ७७ ॥

एतान्यग्न्यप्रपिष्टानि कुष्ठेषूद्वर्तनं परम् ।

सिध्नानां किटिभानाञ्च दद्रूणाञ्च विशेषतः ॥ ७८ ॥

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैल मध्यङ्गात्सिध्नाशनम् ॥ ७९ ॥

प्रपुष्पाटार्कदुग्धाग्नि दन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

गृहधूमनिशायुग्म सिंह्रीफलयुतैः समैः ॥

लेपः समस्तकुष्ठघ्नः सुप्तिवैवर्ण्यनाशनः ॥ ८० ॥

प्रलेपोद्वर्तनस्नान पानभोजनकर्मसु ।

शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ८१ ॥

दह्यमानाश्चुतं कुम्भे समूलखदिराद्रसम् ।

साज्यधात्रीरसचौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ८२ ॥

निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च ॥ ८३ ॥

खेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जौ त्वचो दार्व्याः ।

सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ८४ ॥

गुडूचीत्रिफलादार्वी काथो मूत्रोष्णवारिभिः ।

त्वग्दोषत्रणशोथघ्नः पीतो मासञ्च गुग्गुलुः ॥ ८५ ॥

खदिरत्रिफलानिम्ब पटोलासृतवासकैः ।

अष्टकोऽयं जयेत् कुष्ठं कण्डूविस्फोटकानि च ॥ ८६ ॥

विसर्पपामाकिटिभ शीतपित्तमसूरिकाः ॥

इति खदिराष्टकम् ।

त्रिफलानिम्बपटोलं मञ्जिष्ठारोहिणीवचारजनी ।

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ८७ ॥

इति नवकषायः ।

निम्बैरण्डदुरालमार्षकवचामूर्वाहरिद्राद्वय-

त्रायन्तीत्रिफला पटोलदहनद्रेकासृता भार्गभिः ।

काकोदुम्बरिकाकरञ्जखदिरैः शाखोटसप्तच्छदैः

व्याघ्रीसिंहिशिरीष वेतसकणाभूमिम्बशक्राह्वयैः ॥ ८८ ॥

प्रापुन्नाटकवाकुची कुशजटामातङ्गकृष्णानलैः

पाठापपटकेन्द्रवारुणी वृषादन्ती त्रिवृच्चन्दनैः ।

मञ्जिष्ठाऽऽमययासवासकटुकाराजद्रुमग्रन्थिकैः

तुल्यांशैः सुरभीजलेन पिबतां सिद्धं कषायं नृणाम् ॥ ८९ ॥

कण्डूदुम्बरपुण्डरीकलसकाः कुष्ठामयाः पापजाः

नश्यन्ति द्रुतमेव दारुणतराः प्रोक्ष्यमानामलाः ।

ज्वालादग्धप्रतप्तकाञ्चनसमान्यङ्गानि राजन्ति च

काथोऽयं मुनिभिर्दयासुनिपुणैरुक्तो नृणां हेतवे ॥ ९० ॥

इति निम्बादि महाकषायः ।

मस्तिष्कारिष्टवासात्रिफलदहनकं द्वे हरिद्रे गुडूची
 भूनिम्बो रक्तसारं सखदिरका वाकुची व्याधिघातः ।
 मूर्वादन्तीविशालाक्षमिरिपुजटिलात्रायमाणाः सपाठाः
 श्यामानन्ता पटोलाः समरिचमगधाः साधितोऽयं कषायः ॥८८॥
 पीतो हन्यात्समस्तान् सकलतनुगतान् रक्तजान्वै विकारान् ।
 कण्डूविस्फोटकादीनलसकिटिभकश्चित्रपामादिदोषान् ॥८९॥

इति मस्तिष्कादि महाकषायः

श्यामामृता खदिरसारशिरीषशिग्रु-
 शैलेय सर्जसुरसासुरसिन्धुवारैः ।
 श्योनाकरञ्जकरिकर्णं वचाविशाला
 भस्मातवेतसवरावृषसप्तपर्णैः ॥ ८३ ॥
 काकादनीफलककेरुककण्टकारी
 कण्डूकरीकुटजकेशरकर्णिकारैः ।
 कर्कोटकार्ककरमदकदम्बनिम्ब-
 जम्बूनिशातिनिसकेशरशारिवाभिः ॥ ८४ ॥
 गोधोपलानलशिलाजतुकुन्दराजी
 राजीवकेशरशठीप्रपुनाटचूर्णम् ।
 अष्टावशेषितजलं सुरभीजलेन
 क्वाथं विधाय पिबतः व्यथितेन्द्रियस्य ॥ ८५ ॥
 सर्वाङ्गसादपरिपोटनतोदभेद-
 दाहव्रणस्फुटनसृप्ति विदीर्णभावैः ।
 वैपादिकार्बुदविवर्णविशीर्णकर्ण-
 ग्राणाङ्घ्रिपाणिघनघर्घरघोरनादैः ॥ ८६ ॥
 गम्भीरपाककथितं क्षमिजातपूति-
 पूयास्रविस्तृतनुगन्धिविसन्धिदग्धम् ।
 दुर्वारदारुणमुदुम्बरकुष्ठशोथम्

अल्पैर्दिनैः प्रथममेति महान्तमुग्रम् ॥ ९७ ॥

इति उदयमार्तण्ड महाकषायः ।

पटोलखदिरारिष्ट त्रिफलाक्षणावेत्रकम् ।

तिक्ताशनः पिवन् क्वाथं कुष्ठी कुष्ठात् व्यपोहति ॥ ९८ ॥

काकोदुम्ब्रिकारिष्ट विडङ्गव्योषवासकम् ।

कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्ठं कुटजत्वक् सिताम्बुना ॥ ९९ ॥

विडङ्गं वाकुची क्षणा पथ्या वाराह लाङ्गली ।

त्रिफला सगुडा चैषां मोदकाः कुष्ठनाशकाः ॥ १०० ॥

अवलाजाह्वीजकर्षं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

भोजनं क्षीरसर्पिभ्यां सर्वकुष्ठहरं परम् ॥ १०१ ॥

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्र व्योषभक्तातशर्कराः ।

वृथाः सप्त समा मेध्याः कुष्ठहाः कामचारिणः ॥ १०२ ॥

निम्बस्य स्वरसं वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।

जीर्णं घृतान्नं भुञ्जीत स्वल्पयूषोदकेन च ॥

अपि क्षीणशरीरोऽपि दिव्यरूपो भवेन्नरः ॥ १०३ ॥

इन्द्राशनस्य पत्रं मधुना सितया च सर्पिषा युक्तम् ।

खादेदशेषकुष्ठनाशकरमस्मात्परं नास्ति ॥ १०४ ॥

अमृता वाभयाव्योष वङ्गरुष्करवाकुची ।

केशराजाः क्रमाह्वयाः कुष्ठघ्नास्तैलपिण्डिकाः ॥ १०५ ॥

पञ्चाङ्गयां समाक्षीकां सस्नेहं वापि चूर्णिताम् ।

तैलयुक्तां लिङ्हेत् कुष्ठी क्षारोन्मचिरात् लभेत् ॥ १०६ ॥

अथ कुष्ठक्षिपानाह ।

विषवृक्षहरिद्रा चित्रकागारधूम-

मदनमरिचमूर्वाक्षीरमर्कसुह्रीभ्याम् ।

दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः

कुलशनिष सरोषाश्चक्रहस्तादिसुक्तम् ॥ १०७ ॥

चक्राह्वीजं सुक्क्षीरभावितं मूत्रसंयुतम् ।
 रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किटिभापहम् ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीपूतिकायस्याकुष्ठगोपित्तचित्रकैः ।
 लेपं सम्यक् प्रशंसन्ति किटिभग्नं चिकित्सकाः ॥ १०९ ॥
 गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलाकाशीश तुत्यकैः ।
 लेपः किटिभवोसर्पं कुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ११० ॥
 राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रयोजितम् ।
 विडालचर्मणा बद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ १११ ॥
 वचया श्वेतया नाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ।
 लेपादिन्द्रियवैर्वापि गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ११२ ॥
 सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सिन्धुसमन्विता ।
 ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपश्चर्मदलापहा ॥ ११३ ॥

शैलेयकम्पिस्तकयष्टिकाह्वा

सौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि ।

शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः

कुष्ठे स्रवत्यऽभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥ ११४ ॥

स्रक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपादिचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ११५ ॥

स्रक्काण्डे शुषिरे दग्धा गृहधूमं ससैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाहन्ति विचर्चिकाम् ॥ ११६ ॥

मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाक्षसालनिर्यासम् ।

गैरिकमेतत्पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ ११७ ॥

पिष्टा जातीफलं लेपादिनिहन्ति विपादिकाम् ।

तद्वत्सर्जरसं क्षौद्रं तिलतैलसमन्वितः ॥ ११८ ॥

मारिकेलोदके न्यस्ता स्तण्डुलाः पूतितां गताः ।

लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ११९ ॥

धतूरबीजकल्केन माणकचारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वन्तु द्रुतं हन्याद्विपादिकाम् ॥ १२० ॥

इति धतूरक तैलम् ।

अवलाजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

मणिमन्येन तुल्यांशं मस्तु काञ्चिकपेषितम् ॥ १२१ ॥

कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ १२२ ॥

कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं शमयति कच्छूं विलेपनतः ॥ १२३ ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिवेन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ १२४ ॥

श्रीवाहरिद्रागुडछर्दनानां तुल्यं विभागं मसृणं प्रपिष्य ।

स्न्याश्व तोयं तदनु प्रपीय जयेद् ब्रणानां प्रभवं समातनम् ॥ १२५ ॥

श्रीवासकं सर्जरसं लोघ्नं कम्पिक्ककं तथा ।

मनःशिला यवानी च गन्धपाषाणमेव च ॥ १२६ ॥

पलिकैशूर्णितैरेतैर्घृतप्रस्थं प्रयोजयेत् ।

सूर्यांशुपक्वमभ्यङ्गा घोरां कच्छूं व्यपोहति ॥ १२७ ॥

इति श्रीवासष्टवम् ।

सिन्दूरगुग्गुलुरसाञ्जनसिक्थतुल्यैः

कल्कीकृतैश्च कटुतैलमिदं विपक्वम् ।

कच्छूस्रवत्पिडकिकामथवा विशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सक्तदुद्धरति प्रसङ्गः ॥ १२८ ॥

इति सिन्दूराद्यं तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनौद्वयम् ।

प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठा खदिरं वचा ॥ १२९ ॥

जाल्यकं त्रिवृता निम्बं करञ्जं विषमेव च ।

क्षणा चित्रकलोध्रश्च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ १३० ॥

श्लेष्मपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ।
 अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तत् वर्णकृत् कुष्ठनाशनम् ॥ १३१ ॥
 पामां विचर्चिकां कण्डू विषपं विषमेव च ।
 रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून् ।
 सिन्दूराद्यमिदं तैलमग्निभ्यां निर्मितं पुरा ॥ १३२ ॥

इति वृद्धसिन्दूराद्यं तैलम्

निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैः सदावीं प्रपुनाटवीजैः ।
 तन्नेन पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिषूङ्गसर्पनमेतदिष्टम् ॥ १३३ ॥
 गोशकृत् सिन्धुसंयुक्तं रजनीमाक्षिकेण तु ।
 छट्वा प्रलेपने योज्यं पामाकण्डूविनाशनम् ॥ १३४ ॥
 सैन्धवं चक्रमर्दन्तु सर्पपं पिप्पलीं तथा ।
 पेषयेदारनालेन पामाकण्डू विनाशनम् ॥ १३५ ॥
 मांसीचन्दनशय्याक करञ्जारिष्टसर्पपम् ।
 यष्टीकुटजदार्यर्कं हन्ति कण्डू मयं गणः ॥ १३६ ॥
 जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरार्धपलं तथा ।
 कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम् ।
 वृद्धवैद्योपदेशेन पाञ्च तैलं पलाष्टकम् ॥ १३७ ॥
 अर्कपत्ररसैः पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् ।
 कटुतैलं हरेत्तूष्णं पामाकण्डूविचर्चिकाम् ॥ १३८ ॥

इति अर्कं तैलम्

त्रिफलाहृष्कारलोहिः सवल्लु अमृङ्गलाङ्गलीयोषैः ।
 सगुडैर्वराहकन्दैः पलिकैरेकत्र संमिश्रैः ॥ १३९ ॥
 गुटिकां प्रकल्प्य श्वादे देकैकामक्षसंमितां प्रातः ।
 कुष्ठं वृद्धकिलासं जित्वा वर्षेण निर्बलीपलितः ॥ १४० ॥
 जीवति वर्षशतं वै दीप्तहुताग्ने युवेव सोऽस्माहः ।

इति त्रिफलाद्या गुटिका

अशाङ्गलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहृताशमूला ।

सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा १४१

इति अशाङ्गलेखादिष्वेहः ।

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्चकम् ।

सप्तचैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १४२ ॥

शतं भस्मातकानाञ्च पलानि दश वाकुची ।

शिलाजतुपलार्धेन्तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ १४३ ॥

पलं पुष्करमूलस्य पलार्धपलसैन्धवम् ।

सचित्रकं समरिचं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ १४४ ॥

त्वक् पत्रं कुङ्कुमं मुस्तं कार्ष्णिकानुपकल्पयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत् खण्डं प्रदापयेत् ॥ १४५ ॥

पलिकान् मोदकान् कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः ।

एकैकं भक्षयेत् प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ १४६ ॥

कुष्ठान्यष्टादशानीह ग्रीहगुल्मभगन्दरान् ।

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ॥ १४७ ॥

विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव संसृष्टान् साक्षिपातिकान् ।

शालाक्यगतरोगांश्च शिरोऽक्षिभ्रूगतांस्तथा ॥ १४८ ॥

कण्ठतालुगतांश्चैव जिह्वायामुपजिह्विकाम् ।

जङ्घजत्रूगते रोगे भुक्तस्योपरि दापयेत् ॥ १४९ ॥

शरीरे दापयेत् पूर्वं मौदरे मध्यभोजने ।

निर्दिष्टरोमांश्चमयेत् क्रियमाणं रसायनम् ॥ १५० ॥

इति त्रिफलाद्यो मोदकः ।

निम्बगोपाकृणा कट्टी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।

पटोलावलाजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥ १५१ ॥

पाठा शुण्ठीशटी भार्गी वासाभूनिम्बवत्सकम् ।

श्यामेन्द्रवारुणी मूर्वा विडङ्गातिविषानलम् ॥ १५२ ॥

हस्तिकर्णामृताद्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
 कृष्णारग्वधसप्ताहं शिरीषं चोच्चटाफलम् ॥ १५३ ॥
 मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालं पुनर्नवा ।
 दन्तीबीजकसारश्च भृङ्गराजं कुटञ्जटम् ॥ १५४ ॥
 अक्षोटकश्च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
 गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ १५५ ॥
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
 विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ १५६ ॥
 भस्मातकसहस्राणि कृत्वा त्रीण्यर्मणेऽभसि ।
 पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ १५७ ॥
 तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ १५८ ॥
 भस्मातकसहस्रस्य मज्जानं तत्र निक्षिपेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ १५९ ॥
 सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकश्च पृथक् पलम् ।
 सौगन्ध्यायं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥ १६० ॥
 महाभस्मातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ।
 प्राणिनान्तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव तु ॥ १६१ ॥
 खिलमौदुम्बरं दद्रु मृक्षजिह्वश्च काकणम् ।
 पुण्डरीकं सचर्मस्थं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १६२ ॥
 कण्डू कापालकुष्ठश्च पामानश्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणान् कृमीन् ॥ १६३ ॥
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासश्वासौ भगन्दरम् ।
 सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुर्जयम् ॥ १६४ ॥
 नियन्त्रणस्तु कथितः सर्वर्तुषु च शस्यते ।
 कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥ १६५ ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्त्वात्तोयं पयोऽथवा ।

भोजनञ्च तथा त्याज्यं मुष्णं चान्नं विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति महाभक्तातकम् ।

पिचुमर्दफलं पुष्पं त्वक् पत्रं मूलमेव च ।

पञ्चैतानि सुसूक्ष्माणि समचूर्णानि कारयेत् ॥ १६७ ॥

अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ।

भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्येतानि दापयेत् ॥ १६८ ॥

चित्तकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः ।

भक्तातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ १६९ ॥

चक्रमर्दकवाकूची पिप्पली मरिचं निशा ।

लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ १७० ॥

भावयेद् भृङ्गराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् ।

निम्बाङ्गं सर्वमेतेषा मेकीकृत्य निधापयेत् ॥ १७१ ॥

विडालपदमात्रन्तु सर्पिषा पयसापि वा ।

प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ १७२ ॥

परिहारो नचात्रास्ति पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति ।

मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ १७३ ॥

त्वग्दोषं नीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव महाक्षयान् ॥

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १७४ ॥

इति पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

फलपुतिविषाकटुका निम्बकलिङ्गवचापटोलमागधिकाः ।

जनीद्वयपद्ममूर्वा विशालाभूनिम्बानि पलांशानि ॥ १७५ ॥

यात्रिहृतं त्रिगुणं चूर्णमिदं कुष्ठसुप्तिहरम् ॥

इति त्रिफलाद्यं चूर्णम् ।

पथ्यां सेन्द्रयवांसकिंशुकफलां सार्कां तथाऽऽवर्त्तिनीम्

व्याधिघ्नेन च योजितां हृतभुजा सारुष्करां वाकुचीम् ।
 तद्वच्च क्षमिशत्रुणा व्युपगतामेकैकहृद्दामिमां
 गोमूत्रेण विचृद्य तां च सकलां कृत्वा वटीं भक्षयेत् ॥
 निहन्ति हतनाशिका करजकर्णपादाङ्गुलीः
 क्षरद्रुधिरपूतिपूय परिजन्तु जग्धव्रणान् ।
 प्रभिन्नचिरलक्षितस्वरकमाशु कुष्ठं महत्
 निहन्ति कुरुते वपुस्तक्ष्णभास्करार्चिः समम् ॥ १७७ ॥

इति पथ्याद्यो वटकः

निम्बं पटोलं दावीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिफलाम् ।
 कुर्यादृषपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणां च ॥ १७८ ॥
 सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
 चन्दनकिराततिक्तक मागधिकास्त्रायमाणा वा ॥ १७९ ॥
 सुस्तं वत्सकबीजं कस्कौक्यार्चकार्षिकान् भागान् ।
 नव सर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १८० ॥
 कुष्ठं ज्वरमेहार्शं ग्रहणीपाण्डूामयश्चयथून् हन्ति ।
 पामाविसर्पिपिङ्गका कण्डूगण्डव्रणान् सद्यः ॥ १८१ ॥

इति तिक्तषट्कं घृतम्

निम्बं पटोलं व्याघ्री च गुडूची वासकं तथा ।
 कुर्यादृषपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ १८२ ॥
 जलद्रोणे विपक्वव्यं यावत्पादावशेषितम् ।
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १८३ ॥
 पञ्चतिक्तमिति ख्यातं सर्वकुष्ठविनाशिनम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगां क्षत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ॥ १८४ ॥
 विंशतिं श्लैषिकांश्चापि पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टव्रणकृमीनर्शः पञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

इति पञ्चतिक्तकं घृतम्

निम्बामृताह्वपटोलनिदिग्धिकाणां
प्रक्षं घृतं क्षयितकल्कयुतं यथावत् ।
स्थानं यथोक्तममृतं भुवि पञ्चतिलं
हृन्वाहिसर्पविषमज्जरपाण्डुकुष्ठान् ॥ १८६ ॥

इति द्वितीयं पञ्चतिलकं घृतम् ।

पटोलवत्सकातिल नक्षामालसहामृताः ।
निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे पलैर्विंशतिभागिकैः ॥ १८७ ॥
पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कल्कैरक्षसमैर्दारुत्रिफलावृषणाग्निभिः ॥ १८८ ॥
पृथ्वी प्रतिविषा पाठा चव्येन्द्रयवदौष्यकैः ।
मूर्वाक्षारद्वयाज्जौ वचाकमिह्रैर्युतैः ॥ १८९ ॥
कटुकासप्तपर्णाभ्यां पुरस्याष्टपलेन च ।
कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च वीसर्पपूतिकुष्ठताम् ॥ १९० ॥
पानाग्रशमयेदेतद् गुग्गुलुः पञ्चतिलकः ।
सिद्धमेतेन विधिना सर्पिः प्रस्थं सगुग्गुलुम् ॥ १९१ ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु तच्चोक्तानामुयाहुणान् ।

इति गुग्गुलुपञ्चतिलकं घृतम् ।

निम्बामृतापटोलानां कण्टकार्या हृषस्य च ।
पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १९२ ॥
वृषणं स्वर्जिकाक्षारं शतपुष्पा च कार्ष्णिका ।
गर्भं समावाप्य पचेद्गुग्गुलोः पञ्चविंशतिः ॥ १९३ ॥
पलञ्च स्वादयेदेतद्गुग्गुलुः पञ्चतिलकम् ।
विधिना हन्ति न चिरात्स्वग्दोषानतिविस्तरान् ॥ १९४ ॥
विवर्णस्वाप्नसङ्कोचं क्लेदवतीः शिरास्तथा ।
गण्डमालार्बुदव्याङ्गनाडीकुष्ठभगन्दरान् ॥ १९५ ॥
विषमज्जरहृद्दोग गरदोषविप्रक्षमीन् ।

प्रमेहासृग्दरोन्माद शोथगुल्मोदराणि च ॥

कामलापाण्डुरोगांश्च क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥ १८६ ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतित्तक

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तित्तरोहिणीं पाठाम् ।

मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकान् ॥ १८७ ॥

धन्वयवासं चन्दन मुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं शारिवे चोमे ॥ १८८ ॥

वत्सकवीजं वामां मूर्वाममृतां किराततित्तञ्च ।

कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यध्याह्नं त्रायमाणाञ्च ॥ १८९ ॥

कल्कस्य चतुर्भागं जलमष्टगुणं रसेऽमृतफलानाम् ।

द्विगुणं घृतं प्रदेयं तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ २०० ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रवलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

विसर्पमन्त्रपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च ॥ २०१ ॥

विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरान् पाण्डून् ।

हृद्रोगगुल्मपिडकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ २०२ ॥

हन्यादेतत्सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः ।

योगशतैरप्यजिताम्रहाविकारान् जयेन्महातित्तम् ॥ २०३ ॥

इति महातित्तकं घृतं

वासागुडूचीत्रिफलापटोल करञ्जनिम्बासनकुष्ठवेत्रम् ।

तज्जायकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रकं कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥ २०४ ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादः कम्पादितो भिन्नगलोऽपि स

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदव्याधिको वर्षशतं च कुष्ठौ ।

इति वज्रकं घृतं

वासागुडूचीत्रिफलापटोलनिदिग्धकानिम्बकरञ्जतोयै ।

वासादिकल्केन तु सिद्धमेतद् घृतं महावज्रकमादिशन्ति ॥

तन्मासमात्रञ्च निषेव्यमाणो हिताशनो नातिचिरेण कुष्ठौ

प्रशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेत्स सम्पूर्णतनुः शरीरी ॥ २०७ ॥

दीर्णवेगानपि च प्रमेहांश्चिरप्रवृत्तान्विषमज्वरांश्च ।

देव सर्पिः सुजनैः प्रयुक्तं विजित्य कुष्ठं बलमादधाति ॥ २०८ ॥

इति महावचकं घृतम् ।

खदिरारग्वधव्योष त्रिवृहन्ती सचित्रकम् ।

पटोलत्रिफलारिष्ट हरिद्रावाकुचीफलम् ॥ २०९ ॥

कटुकातिविषा पाठा त्रायन्ती धन्वयासकम् ।

कुष्ठं करञ्जवीजानि शारिवे द्वे सवत्सके ॥ २१० ॥

भस्मातकविडङ्गानि गुग्गुलोः कल्कसंयुतम् ।

पञ्चतिक्तकषायेण सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ॥ २११ ॥

विषविसर्पविस्फोट कण्डूकुष्ठव्रणानि च ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि गलगण्डविचर्चिकाः ॥ २१२ ॥

पानतः शमयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

खदिरस्य तु तुलाः पञ्च शिंशिपासनयोस्तुले ।

तुलाद्यं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ २१३ ॥

पर्पटं कुटजं चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।

हरिद्रे कृतमालञ्च गुडूचीत्रिफलात्रिवृत् ॥ २१४ ॥

सप्तपर्णे च सङ्कुट्य चतुर्द्रोणेन वारिणा ।

पक्वा कषायं संगृह्य चतुर्भागावशेषितम् ॥ २१५ ॥

तेन काथेन कुशलो घृतस्यार्द्धादकं पचेत् ।

कल्कैः कृतैर्महातिक्तैर्द्रव्यैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २१६ ॥

महाखदिरमेतच्च कुष्ठिनामुत्तमं घृतम् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं पानादेव व्यपोहति ॥ २१७ ॥

इति महाखदिर घृतम् ।

मेषशृङ्गीश्वदंष्ट्रा शार्ङ्गष्टागुडूचीसिद्धं कृतम् ।

तैलमिदं कुष्ठिनां पाजाभ्यङ्गयोर्विदधीत ॥ २१८ ॥

इति मेषशृङ्गाद्यं तैलम्

सप्तपर्णकरञ्जार्कं मालतीकरवीरजम् ।

मूलं स्रुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥ २१९ ॥

करञ्जवीजं त्रिफला त्रिकटुरजनीह्वयम् ।

सिद्धार्थकं विडङ्गानि प्रपुष्पाटश्च संहरेत् ॥ २२० ॥

मूत्रपिष्टैः पचेत्तैल मेभिः कुष्ठविनाशनम् ।

अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २२१ ॥

इति वज्रकं तैलम्

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्गी

कम्पिल्लवेल्लफलिनी सुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्डीपुष्करसुराह्वयस्वर्णदुग्धौ

श्रीवेष्टगुग्गुलुशिलाहरितालमिश्रैः ॥ २२२ ॥

तुल्यैस्त्वर्गर्कदुग्धैः सिद्धं तैलं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं श्लित्रार्थो ग्रन्थिमालाघ्नम् ॥ २२३ ॥

इति महावज्रकं तैलम्

चतुर्गुणे तृणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ।

मस्लिष्ठा रुद्धिशा चक्रमर्दारग्वधपल्लवैः ॥ २२४ ॥

एतस्मिन्नाग्निना साध्यं वर्णदं कान्तिदायकम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु शस्त्रते गात्रञ्चक्षणात् ॥

दद्रुं विचर्चिकां पामां हन्ति सिद्धं विशेषतः ॥ २२५ ॥

इति दृक्तेजः

दावींविडङ्गं हयमारमूलं श्यामा च मूलं कृतमालकस्य ।

कुसुम्भहेमोत्पलकासमर्दशिरीषयष्टीह्वयगन्धसिद्धाः ॥ २२६ ॥

निम्बं वचाचन्दनपद्मकं च कुष्ठं निशासैन्धवचक्रमर्दाः ।

मस्लिष्ठमांसी सुरदाहलाक्षासिद्धार्थकं वाकुचिवीजमूर्ध्वं ॥ २२७ ॥

भायत्रिसारं सुरसापटोलं यवानिकाबीजकरञ्जबीजम् ।
 द्रव्यैः समस्तैर्विधिना विपक्वं कर्षप्रमाणैः परिकीर्तितैश्च ॥ २२८
 प्रस्थं च तैलं सितसर्षपाणां दत्त्वा रसं षड्गुणकं तृणस्य ।
 शनैः पचेत्ताम्रमये कटाहे उद्धृत्य तैलं परिपाच्यमानम् ॥ २२९
 पीत्वाथवा नस्यविधौ प्रयोज्यं सिद्धं महादद्रुकिलासकुष्ठम् ।
 विचर्चिकाव्यङ्गविसर्पपामाः निहन्ति नूनं कथितं समस्तम् २३०
 विभक्तिं रूपं कमनीयमन्यै वर्णं तथा कान्तिकरं मनुष्यम् ।

इति वृद्धतृणतैलम् ।

मरिचालशिलाह्वार्कं पयोऽश्वारिजटा चिह्नत् ।
 शकट्रसविशालारुङ्निशायुग्दारुचन्दनैः ॥ २३१ ॥
 कटुतैलं पचेत्प्रस्थं द्वयस्यैर्विषपलान्वितैः ।
 सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्द्रु कुष्ठविनाशनम् ।
 सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ २३२ ॥

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकट्रसः ।
 देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ २३३ ॥
 विशाला करवौरश्च हरितालं मनःशिला ।
 चित्रको लाङ्गुली लाक्षा विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २३४ ॥
 शिरोषं कुटजो निम्बं सप्तपर्णस्रुहासृताः ।
 शम्याको नक्तमालोऽब्दः खदिरो वाकुची वचा ॥ २३५ ॥
 ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
 षाढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ २३६ ॥
 सृत्यात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 इत्याप्तैलवरं श्येतप्रलेपात् कौष्ठिकान् व्रणान् ॥ २३७ ॥
 पामाविचर्चिकाकण्डू दद्रुविस्फोटकानि च ।
 बल्लयः पलितं छाया नीलीव्यङ्गं तथैव च ॥ २३८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
 जरामप्यजरां प्राप्य यातः स्तनी न नम्रताम् ॥ २३९ ॥

इति वृद्धमरिचाद्यं तैलम्

मरिचं पिप्पलीकुष्ठं मर्कटचौरं शकटद्रुसः ।
 देवदारु हरिद्रं द्वे मांसीलोहितचन्दनम् ॥ २४० ॥
 विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
 एतैरर्द्धपलैर्भागैः गृहीतैः श्लक्ष्णपिष्टितैः ॥ २४१ ॥
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।
 मृद्गाण्डे लोहभाण्डे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २४२ ॥
 तत्तैलं मधुपर्णीभ्यां निषक्ष्मवतारयेत् ।
 एतेनैवोपशाम्यन्ति कोमला त्वक् प्रजायते ॥ २४३ ॥
 प्रस्थितानि च श्वित्राणि तैलेनानेन म्रक्षयेत् ।
 अपि त्रिवार्षिकं श्वित्रं शमं नयति तत्क्षणात् ॥ २४४ ॥
 बलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा व्याधिपीडितः ।
 त्रिभिर्वस्तिभिरत्यर्थं भवेन्मासतविक्रमः ॥ २४५ ॥
 यासाञ्च दीयते नस्यं स्त्रीणां प्रथमयौवने ।
 जरासमयमासाद्य स्तना नो यान्ति विक्रमम् ॥ २४६ ॥
 पुरुषस्यापि यस्येदं दीयते नस्यकर्मणि ।
 योजनानि व्रजत्यष्टौ अमं नाप्नोत्यसौ पथि ॥ २४७ ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्विनाशनम् ।

इति मरिचाद्यं तैलम्

गुडूची दारु कुष्ठञ्च शृङ्गवेरं पुनर्नवा ।
 रास्ना बला मातुलुङ्गं त्रिपलांशं पृथक् पृथक् ॥ २४८ ॥
 जलद्रोणे समावाप्य पादशेषं समुद्धरेत् ।
 विपाच्य तद्रसं गृह्य कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ २४९ ॥

मरिचं त्रिफला दन्ती चार्कचौरं शकटंसः ।
 दारुकुष्ठं हरिद्रे द्वे लोमसी रक्तचन्दनम् ॥ २५० ॥
 एतेषां पलिकान् भागान् विषस्यार्धपलं भवेत् ।
 गोमूत्रे पेपितं सर्वं सुसूक्ष्मन्तु समाचरेत् ॥ २५१ ॥
 कटुतैलपलं त्रिंशच्छनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 एतन्नस्यं प्रदातव्यं सर्वरोगापहं शुभम् ॥ २५२ ॥
 दन्तरोगेषु सर्वेषु शिरोरोगे मलग्रहे ।
 पूतिनासे पूतिमुखे तथैवार्द्धावभेदके ॥
 गलगण्डे मुखव्यङ्गे तथैव कर्कशत्वचि ॥ २५३ ॥
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां नस्यं देयं यथाविधि ।
 न पतन्ति स्तनास्तासां सौकुमार्यञ्च जायते ॥ २५४ ॥
 पुरुषस्याथवा नस्यं दीयते यस्य कस्यचित् ।
 स याति योजनान्यष्टौ न अमं मन्यते क्वचित् ॥ २५५ ॥
 दद्रुकिटिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ।
 म्रक्षणादेव शाम्यन्ति ये च शाखाश्रया मदाः ॥ २५६ ॥
 वातभग्नस्तुरङ्गो वा वृषो वा वायुपीडितः ।
 वातामयाभिभूतो यः पुरुषो मन्दगोऽपि वा ॥
 बलवेगो भवेत्तेषां वस्त्रिभिश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥
 शौर्णकर्णाङ्गुलीघ्राणः पिबेदग्निबलेन च ।
 न विकारं तथा तस्य भवेद्देहः पुनर्नवः ॥ २५८ ॥

इति महामरिचाद्यं तैलम् ।

नक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च
 करवीरं वचा कुष्ठ मास्फोटं रक्तचन्दनम् ॥ २५९ ॥
 मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठा सिन्दुवारकम् ।
 एषामर्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ २६० ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥

श्वित्रविस्फोटकिटिभ कौटलूताविचर्चिकाः ।
 कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः ॥ २६२ ॥
 विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥

इति विषतैलम्

सोमराजिहरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम् ।
 करञ्जैडगजाबीजगर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ २६३ ॥
 तैलं सर्षपसम्भूतं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।
 अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ २६४ ॥
 नीलिकापिडकाव्यङ्गं गम्भीरं वातशोणितम् ।
 कण्डूकच्छूप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ २६५ ॥

इति सोमराजीतैलम्

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।
 चर्मदलसिध्दपामाविस्फोट किटिभजितैलम् ॥ २६६ ॥

इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम्

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्ककुष्ठद्रुमत्वक्लवणैः समूत्रैः ।
 तैलं पचेन्मण्डलदद्रुकुष्ठदुष्टव्रणादिकिटिभापहारि ॥ २६७ ॥

इति गण्डीराद्यं तैलम्

सुहीक्षीरं विडङ्गानि चार्कक्षीरं च लाङ्गली ।
 बलापलाशबीजानि कोशातक्योऽथ पिप्पली ॥ २६८ ॥
 सिद्धं तैलन्तु गोमूत्रे कुष्ठानां नाशनं परम् ।
 पामापहरणं प्रोक्तं पूयघ्नं व्रणरोपणम् ॥ २६९ ॥

इति सुहाद्यं तैलम्

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समावाप्य ।
 प्रक्षेप्याः पृथक् पलिकाः सर्वास्तु चूर्णितास्तस्मिन् ॥ २७० ॥
 त्रिफलात्रिकटुकरजनी मुस्तारुष्करविडङ्गवाकुचिकाः ।
 सुवर्णत्वक् छिन्नरुहा धातकी मधुशतपलं मासम् ॥ २७१ ॥

विदधीत धान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिबेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हन्यनल्पञ्च पक्षेणार्शः ॥ २७२ ॥

श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोफांश्च ।

स भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकविन्दुञ्च ॥ २७३ ॥

इति कनकविन्दुनामारिष्टः ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया न्मासान्मासाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।

ब्रह्माक्षहान्नस्यनिष्ठीवनञ्च मासेष्वसृज्योक्षयेत् षट्सु षट्सु २७४

शालिषष्टिकगोधूम यवमुद्गादयो हिताः ।

पुराणाः कुष्ठिनां तिक्तं शाकं जाङ्गलसंयुतम् ॥ २७५ ॥

नीचरोमनखो यस्तु नित्यमौषधतत्परः ।

योषिन्मांससुरावर्जो कुष्ठो कुष्ठादपोहति ॥ २७६ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्सा ।

अथ श्वित्रचिकित्सामाह ।

श्वित्रिणो हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वाऽसक्तत् ।

खदिराम्बुयवान्नानां तप्तस्य मलयूरसः ।

सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ २७७ ॥

अशुद्धे तत्र ये स्फोटा जायन्ते तांश्च कण्टकैः ।

भित्वा लेपैः प्रदेहैस्तान् क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ २७८ ॥

खदिरामलककषायं वाकुचीवीजान्वितं पिबेन्नित्यम् ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥ २७९ ॥

कुडवमवलाजवीजं हरितालचतुर्थभागसंमिश्रम् ।

मनःशिलातोलकाङ्गं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥

गोमूत्रेण च पिष्टं सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ २८० ॥

दग्ध्वा च गोः शक्तत् क्षारं तन्मूत्रेणैव गालितम् ।

प्रक्षिप्तं बर्हिपित्ताक्तं सद्यः सावर्ण्यमाप्नुयात् ॥ २८१ ॥

श्वेतकुष्ठं ब्रजत्यस्तं पक्षाङ्गनाधिकेन वा ।

गिरिकर्णास्तु कृष्णायाः मूलेन परिलेपितम् ॥ २८२ ॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्मवातालकोद्भवम् ।

गजदर्पेण मालत्याः चारो वा श्वित्रनाशनः ॥ २८३ ॥

सुगर्कजातीपूतीकसुवर्णहरिपल्लवाः ।

मूत्रपिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रददुव्रणच्छिदः ॥ २८४ ॥

शुनोऽस्थिकदलौभस्म काकस्य विट्प्रलेपतः ।

श्वित्रमुग्रं निहन्त्येतत् चत्वारिंशद्दिनैः किल ॥ २८५ ॥

समनःशिलाविडङ्गं कासीसरोचना कनकपुष्पी च ।

श्वित्राणां प्रशमनार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ २८६ ॥

अयोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सवल्गुजान्यामलकानि दग्धम् ।

पिष्टानि भृङ्गस्य सकृद्रसेन हन्यात्किलासं परिघृष्य लेपात् ॥ २८७ ॥

दासीकुरण्टस्य सितस्य पुष्पमादित्यवस्त्राञ्जनवह्निनीली ।

पुष्पाणि तेषां स्वरसं प्रपीड्य तस्मिन्चूर्णाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ २८८ ॥

विघृष्य पूर्वं सकलान् व्रणांस्तु

ततः प्रयोगेण पुनः प्रलिम्पेत् ।

सितानि रोमाणि निहन्ति शीघ्रं

कृष्णानि कुर्यादपि योगकोऽयम् ॥ २८९ ॥

कपोतवङ्गालशुनस्य शीघ्रं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

ततश्च तेषां स्वरसेन मिश्रं व्रणप्रलेपाञ्जननं हि रोमणाम् ॥ २९० ॥

कटुकालाबुसव्योष हिंस्रार्कहयमारकाः ।

कुष्ठं वल्गुजभस्मात् स्रुहीमूलानि सर्षपाः ॥ २९१ ॥

वित्खकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य च ।

त्रिफलामुस्तजीमूत विशालामूत्रपेषितः ॥ २९२ ॥

गोगजाश्वजमूत्राणां माढकं त्वाढकं पचेत् ।

स्रुह्यर्कचारकुडवं तैलं युक्त्या प्रदापयेत् ॥ २९३ ॥

पचेद्दार्वाप्रलेपन्तु घृष्टा कुष्ठानि लेपयेत् ।

खित्वाणि द्विप्रलिप्तानि यान्ति नाशमशेषतः ॥ २८४ ॥

इति कटुकादि प्रलेपः ।

खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।

जलाढकद्वये साध्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ २८५ ॥

क्वाथ्यमानञ्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं भिषक् ॥ २८६ ॥

पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कार्थं योजयेदेतान् कार्षिकान् स्रक्ष्णपेषितान् ॥ २८७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्याञ्च प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिरिदं नश्येत् खित्त्रमभ्य इवानलम् ॥ २८८ ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां परमं भेषजं मतम् ।

आमवातापतन्त्राणां पाण्डुप्रदरशोषिणाम् ॥ २८९ ॥

किलासघ्नं च कण्डूघ्नं दीपनं पाचनं तथा ।

सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥ ३०० ॥

इति सोमराजीघृतम् ।

त्रिफलाढकं तथा प्रस्थावऽयसो रजसो मतौ ।

वायसीकाकमाचीभ्यां द्वे तुले शङ्खिनी तुला ॥ ३०१ ॥

द्विद्रोणेऽपां पचेदेतत् पादभागावशेषितम् ।

घृतप्रस्थं तु विपचेद् गर्भे चैतत्समाचरेत् ॥ ३०२ ॥

वरुणं वत्सकफलं चूषणं देवदारु च ।

निदिग्धिकां भृङ्गराजं पारावतपदीमपि ॥ ३०३ ॥

नीलकं नाम विख्यातं घृतं कुष्ठविनाशनम् ।

खित्वाणि रञ्जयेच्चैतत् पानाभ्यञ्जनयोजितम् ॥ ३०४ ॥

पामाविचर्चिकासिद्धं किटभानि च नाशयेत् ॥

इति नीलीघृतम् ।

भारग्वधं वायसी च सुरसा मदयन्तिका ।

एकैकस्य तुला देया त्रैफलं चाढकद्वयम् ॥ ३०५ ॥
 दन्ती दारु हरिद्रा च कुडवं वरुणत्वचम् ।
 चित्रकं चार्कमूलञ्च काकमाची निदिग्धिका ॥ ३०६ ॥
 एषां दशपलान् भागां सतुर्दोणेऽश्वसः पचेत् ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु पूतं पुनरधिश्येत् ॥ ३०७ ॥
 दधिसर्पिश्च दुग्धं च गोमूत्रं च शक्नुद्रसम् ।
 आढकाढकमेतेषां गर्भे चैनं समावपेत् ॥ ३०८ ॥
 अवलुजै सकटुकं नक्तमालफलानि च ।
 त्रिफला चित्रको दन्ती मुस्तं कटुकरोहिणी ॥ ३०९ ॥
 पिचुमर्दस्य शिग्रोश्च सेङ्गुदस्य फलानि च ।
 किराततिक्तकं श्यामा नीलिनी नीलमुत्पलम् ॥ ३१० ॥
 एतैः सिद्धं घृतं स्राव्यं पाययेत् श्वित्ररोगिणाम् ।
 महानीलमिति ख्यात मेतत् श्वित्रहरं परम् ॥ ३११ ॥
 भगन्दरं तथार्शांसि क्लमीनपि विनाशयेत् ।
 अष्टादशानां कुष्ठानां सर्पिरेतच्चिकित्सितम् ॥ ३१२ ॥
 अथर्वविहिते दीप्ते ब्रह्मदण्ड इवाशनिः ।
 विशेषतश्च श्वित्राणि रञ्जयेच्च भिनत्ति च ।
 प्रयोगतः सेव्यमानं पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ३१३ ॥

इति महानीलीघृत

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।
 सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ ३१४ ॥

इति ज्योतिष्मतीतैल

कुष्ठाधिकारनिर्दिष्टं विषतैलमिहोच्यते ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कुष्ठश्वित्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उदरदशीतपित्तकोठनिदानमाह ।

शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।
पित्तेन सह मभूय वह्निरग्नर्विसर्पतः ॥ १ ॥
पिपासारुचिहृत्तास देहसादाङ्गगौरवम् ।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥
वरटीदष्टसंस्थानः शोफः सञ्जायते वह्निः ।
मकण्डूतोदबहुल छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥
उदरदमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥
सोत्सङ्गैश्च सरीरैश्च कण्डू मङ्गिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः कफजो व्याधिरुदरदः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
असम्यग्बमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बह्वानि च ॥
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ।
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
त्रिफलाक्षौद्रसंयुक्तं पिवेद्वा नव कार्षिकम् ।
विसर्पेक्तमभृतादि भिषगत्रापि योजयेत् ॥ ८ ॥
सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
यवानीं पाययेच्चापि सव्योषक्षारसंयुताम् ॥ ९ ॥
रास्नादेवाह्वत्रिफलां साश्वमन्धां शवावरौम् ।
यवानीं हिङ्गुसंयुक्ता मुदरदविनिवृत्तये ॥ १० ॥
प्रियालं तिल्वकं खदिरः खदिरासनः ।
सप्तपर्णरिमेदा च गणोऽयं स्यादुदरदहा ॥ ११ ॥

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्यप्यान्नभुङ्गुरः ।

तस्य नश्यति सप्ताहा दुर्दः सर्वदेहजः ॥ १२ ॥

सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुष्पाटतिलैः सदा ।

कटुतैलेन संमिश्र मेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ १३ ॥

इति सिद्धार्थकाद्युद्धर्त्तनम्

आर्द्रकस्वरसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।

शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमान्यविनाशनः ॥ १४ ॥

क्षौरस्त्रिन्नानि काश्मर्याः फलान्यश्नन् हिताशनः ।

कृमिदद्रहराण्येव शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

घृतं पीत्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत् तथा ।

मिग्धस्त्रिन्नस्य संशुद्धि मादौ कोठे समाचरेत् ॥ १६ ॥

सर्वतः शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

कुष्ठोक्ताश्च क्रियां कुर्या दम्भपित्तघ्नमेव च ॥

उददीप्तां क्रियां वापि कोठरोगे समामतः ॥ १७ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपयुञ्ज्यात्

विस्फोटकण्डूकृमिश्रीतपित्तमुदरकोठौ च कफश्च हन्यात् ॥

कुष्ठं हरिद्रासुरसापटोलं निम्बाश्वगन्धासुरदारुश्लिष्टम् ।

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यचव्यमिमानि चूर्णानि समानि कुर्यात्

तत्तत्क्रपिष्टं प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयुतं यतेत ।

ततोऽस्य कण्डूपिङ्का सशोषकुष्ठानि शोथाश्च शमं व्रजन्ति

तैलस्योद्धर्त्तने योगे योज्योराज्यादिको गणः ॥ २१ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलित उदरशीतपित्तकोठनिदानचिकित्सा-

धिकारः समाप्तः ।

अथ अमृपित्तनिदानमाह ।

विरुद्धदुष्टान्त्वविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदमृपित्तं प्रदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अविपाककृमो क्लेश तित्ताम्लोद्गारगौरवैः ।

हृत्कण्ठदाहारुचिभिः श्वास्त्रपित्तं वदेद्बुधः ॥ २ ॥

दृग्दाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्तामकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥

वान्तं हरित्पीतकनीलकण्ठ मारुतारक्ताभमतीव चास्त्रम् ।

मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥ ४ ॥

भुक्ते विदग्धेऽप्यथवाप्य भुक्ते करोति तित्ताम्लवमिं कदाचित् ।

उद्गारमेवंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजश्च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचीं ज्वरश्च कफपित्तम् ।

जनयति कण्डू मण्डलपिङ्गकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयममृपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषग्घोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छा चिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रम हर्षणमोहाश्च वातयुते ॥ ९ ॥

कफनिष्ठौवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः ।

दहनबलसादकण्डू निर्द्राचिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसम्भवे भवत्यम्ले ॥ ११ ॥

तित्ताम्लकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ।

तमो मूर्च्छारुचिर्दिरालस्यश्च शिरोरुजा ॥

प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कारयेन्मदनक्षौद्रं सिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ १३ ॥
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ॥ १४ ॥
 सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।
 आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाग्न्यपेक्षया ॥ १५ ॥
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रयोजयेत् ।
 यवगोधूमविकृती स्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
 यथास्वं लाजशक्तृन्वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ १६ ॥
 पूतीकरञ्जशृङ्गानि घृतभृष्टानि रोगिणे ।
 निवेद्य भोजने कार्यं वमनं कोष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 अलसं मूर्च्छितं तस्य सुखं निर्द्ध्यते यतः ।
 अरोचकस्य वैरस्य व्रणकण्ठोपलेपनात् ॥ १८ ॥
 द्वाहादत्रैव वमनं प्रकुर्व्याद्योगविद्भरः ।
 धारयेत् कवलानिष्टान् पित्तहानतिरोचकान् ।
 भृष्टान् कलायानथवा मसूरान् वा प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमान्नधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २० ॥
 वमने शोधने जाते यदि दोषो न शाम्यति ।
 तदा वै शिशिरा लेपा असृक्स्नावश्च युक्तिः ॥ २१ ॥
 कम्पप्रलापमूर्च्छाङ्गदाहदृष्टास्रपित्तिनः ।
 वातप्रकोपं दृष्ट्वाश्च रक्षन् शोधनमाचरेत् ॥ २२ ॥
 चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः ।
 जलेन क्षथितं शीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ २३ ॥
 अभयापिप्पलीद्राक्षा सिताधन्वयवासकम् ।
 मधुना कण्ठदाहघ्नं मम्लपित्तहरं परम् ॥ २४ ॥
 निस्तुषयवधात्री च त्रिगन्धं क्षथितं पिबेत् ।

क्षौद्रयुक्तं निहत्याशु हृदि पित्तान्नसम्भवाम् ॥ २५ ॥
 क्षिप्रोद्भवा निम्बपटोलपत्रं पलचिकं सुक्कथितं सुशीतम् ।
 क्षौद्रान्वितं पित्तमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ २६ ॥
 अमृतानागरमुस्त किरातसमभागसाधितं यत्तोयम् ।
 दारुणं तदम्लपित्तं जयत्यवश्यं नृणां सद्यः ॥ २७ ॥
 पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनां काथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।
 तदम्लपित्तं विनिहन्ति शूलमग्नेश्च हृदि भुजयोर्वलञ्च ॥ २८ ॥
 वासामृतापर्पटक निम्बभूनिम्बमार्कवैः ।
 त्रिफला कुलकैः काथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥ २९ ॥

इति दशाङ्गकाथः ।

हिङ्गु च कनकफलानि चिञ्चात्वचा धृतश्च पुटदग्धम् ।
 शमयति तदम्लपित्त मम्लभुजो यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ३० ॥
 एलापटोलघनचन्दनधान्यधात्री-
 वांशीवराङ्गदलनागकणाभयाभिः ।
 लेहः सिताज्यमधुभिः सितया च पिण्डी
 सम्यक् कृता शुभदिनेन सुमन्त्रपूता ॥ ३१ ॥
 हस्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोह-
 खालित्यमेहतिमिरव्रणशुक्रदोषान् ।
 भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन
 वृद्धोऽप्यनेन तु भवेत्तरुणो रिरंसुः ॥ ३२ ॥
 यवकुण्णपटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 नाशयेदम्लपित्तञ्च ह्यरुचिञ्च वमिन्तथा ॥ ३३ ॥
 वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ।
 अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ ३४ ॥

इति वासादिगुग्गुलुः ।

त्रिकटुकसुकण्टकारीपर्पटकारिष्टकुटजबीजानाम् ।

सौराष्ट्रिकापटोलत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ ३५ ॥ ।
 तिक्तामृणालमलयज कलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् ।
 सवचातिविषाकेशरदीप्यकमधुशिग्रुबीजानाम् ॥ ३६ ॥
 चूर्णं पट्टष्टमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः ।
 लौढं क्षौद्रेण चान्त्रपित्तं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ ३७ ॥
 अधोगतेऽन्त्रपित्ते तु पैत्तिकीं ग्रहणीविधिम् ।
 पाचनीं दीपनीञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ३८ ॥
 ज्वलन्तमिव चात्मानं मन्यते योऽन्त्रपित्तवान् ।
 तस्य संशोधनं पथं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३९ ॥
 अचिरोत्थे चिरोत्थे च वमनं तत्र कारयेत् ।
 सवाते सविवन्धेऽस्मिन् हिता कंसहरीतकी ॥ ४० ॥
 क्षौरं तथा गुडञ्चैव सर्पिलेहोऽथवा पुनः ।
 अन्त्रपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥ ४१ ॥
 गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ।
 गुडक्षीरकणा सिद्धं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥ ४२ ॥
 रक्तपित्तेऽपि यच्चोक्तं यच्छूले चापि पैत्तिके ।
 तत्सर्वं कारयेद्बीमान् अन्त्रपित्ते विशेषतः ॥ ४३ ॥
 पिप्पलीकाथकल्कानां घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ।
 पित्रेव्यातः समुत्थाय ह्यन्त्रपित्तनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

इति पिप्पली घृत

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।
 पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 नाशयेदन्त्रपित्तञ्च वातपित्तोत्थितं ध्रुवम् ।
 रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ४६ ॥

इति शतावरीघृत

तिक्तकं षट्पलं सर्पिः पञ्चतिक्तमथापि वा ॥

गुग्गुलुतिक्तकं वापि ह्यम्लपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

धात्रीशतावरीक्षौद्रं तुल्यं शर्करया समम् ।

लिहेत्तदनुपानेन पयसाथ घृतेन च ॥ ४८ ॥

अम्लपित्तं निहन्त्याशु बलिपलितनाशनम् ।

चक्षुष्यमायुष्यतमं चतुःसममुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

इति चतुःसमचूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।

एषां संचूर्णितानान्तु प्रत्येकान्तु पलं भवेत् ॥ ५० ॥

कर्षद्वयं गन्धकस्य तद्वह्निं पारदस्य च ।

विडालपदमात्रान्तु लिह्यात्तन्मधुसपिषा ॥ ५१ ॥

शैतोदकं चानुपिबेत् क्रमाद्भव्यं पयस्तथा ।

अम्लपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा ॥ ५२ ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च हन्यादेतद्रसामृतम् ।

इति रसामृतं चूर्णम् ।

कुडवं नारिकेलस्य जले मृद्वग्निना पचेत् ।

नारिकेलजलाभावे गव्ये पयसि तत्पिबेत् ॥ ५३ ॥

धान्यकं पिप्पली मुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।

प्रत्यकं टङ्गमात्रान्तु शीते तस्मिन् विनिक्षिपेत् ॥ ५४ ॥

पलमात्रस्तद्वर्द्धोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।

नारिकेलकखण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ५५ ॥

अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।

क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं दावानलो यथा ॥ ५६ ॥

इति नारिकेलखण्डः ।

प्रस्थन्तु नारिकेलस्य सूक्ष्मं दृषदि पेषितम् ।

निष्कुलीकृतकूष्माण्ड खण्डानामर्द्धमाढकम् ॥ ५७ ॥

तद्वयं भर्जयेद्भव्ये घृते तु कुडवोन्मिते ।

ततस्तत्र क्षिपेच्छुषं गोदुग्धं चाढकीक्षितम् ॥ ५८ ॥
 तत्रैव निक्षिपेद्भव्यां सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् ।
 पचेत्सर्वाणि चैकत्र मृदुना वङ्गिना भिषक् ॥ ५९ ॥
 सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।
 सूक्ष्मैला धान्यकं धात्री पर्पटं जलदं जलम् ॥ ६० ॥
 उशीरं चन्दनं द्राक्षा शृङ्गाटं च कसेरुकम् ।
 त्वक् पत्रकञ्च कर्पूरं कर्षयुग्मं पृथक् पृथक् ॥ ६१ ॥
 सर्वं संमिश्रयेद्रक्षेद्भाजने मृगमये नवे ।
 पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥ ६२ ॥
 एतन्निषेवितं हन्ति रोगानेताम् संशयः ।
 अम्लपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ६३ ॥
 वातरक्तं तृषां दाहं पाण्डुरोगं च कामलाम् ।
 क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलञ्च परिणामजम् ॥ ६४ ॥
 नारिकेलस्य खण्डोऽय मश्विभ्यां भाषितः पुरा ।
 वर्णदो वृंहणो वृष्यः पुंस्त्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ६५ ॥

इति वृद्धनारिकेलखण्ड

नारिकेलफलप्रस्थं पिष्टं घृतविभर्जितम् ।
 प्रस्थं प्रस्थं समादाय शण्ड्यासूर्णञ्च तद् युतम् ॥ ६६ ॥
 द्विप्रस्थं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च ।
 धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां न्यसेत् ॥ ६७ ॥
 एकीकृत्य पचेत्सर्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
 सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुकण्डितम् ॥ ६८ ॥
 त्रिकटुः सचतुर्जातः प्रत्येकं तु पलोन्मितम् ।
 धात्रीजौरकयुग्मञ्च धान्यकं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ ६९ ॥
 तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् ।
 मधुनः पलानि चत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ७० ॥

कर्षप्रमाणं कर्तव्यं रसं यूषं पिबेदनु ।
 अम्लपित्तं निहत्याशु शूलं चैव सुदुस्तरम् ॥ ७१ ॥
 परिणामभवं शूलं पृष्ठशूलं च नाशयेत् ।
 अत्रोपरि भवं शूलं हृच्छूलं च सुदुस्तरम् ॥ ७२ ॥
 सर्वशूलहरं श्रेष्ठं वायोर्वेगं यथागिरिः ।
 कण्ठदाहं च हृदाहं छर्दिं तृष्णां सुदारुणम् ॥ ७३ ॥
 कासं पञ्चविधं चैव रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 पीनसञ्च प्रतिश्यायं यक्ष्माणं विनिहन्ति च ॥ ७४ ॥
 परं वाजीकरं श्रेष्ठं बलपुष्टिविवर्धनम् ।
 अग्निसन्दीपनकरं रसायनमिदं शुभम् ॥ ७५ ॥
 मूत्ररोगेषु सर्वेषु वातरोगेषु शस्यते ।
 गुदजानि च सर्वाणि तांस्तान् रोगान्निहन्ति च ॥ ७६ ॥
 रोगानौकविनाशाय लोकानुग्रहहेतुना ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठममृताख्यं रसायनम् ॥ ७७ ॥

इति नारिकेलामृतम् ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्त बीजं चैव विडङ्गजम् ।
 एलापत्रं च सर्वाणि समभागानि कारयेत् ॥ ७८ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि लवङ्गं तत्समं भवेत् ।
 सर्वचूर्णाद् द्विगुणितं त्रिवृच्चूर्णं च कारयेत् ॥ ७९ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावती शर्करा भवेत् ।
 सर्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धे चैव निधापयेत् ॥ ८० ॥
 भोजनादौ ततो भक्षेन्माषाष्टकमिदं शुभम् ।
 शैततोयानुपानञ्च नारिकेलोदकं तथा ॥ ८१ ॥
 ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीरोदनञ्च वै ।
 अम्लपित्तं हरत्याशु शूलदुर्नामनाशनम् ॥ ८२ ॥
 प्रमेहं विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।

अतिबलकरं चूर्णमगस्तिमुनिभाषितम् ॥ ८३ ॥

इत्यतिबलकरं चूर्णम्

पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवं द्वयम् ।

पलं षोडशकं खण्डाच्छतावर्याः पलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

शिवायाः स्वरसस्यापि पलं षोडशकं मतम् ।

क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८५ ॥

त्रिजातकाभयाजाजी धान्यमुस्तशिवातुगाः ।

एतेषां कार्षिकं चूर्णं कर्षाद्वं कृष्णजीरकम् ॥ ८६ ॥

नागरं नागरं जातीफलं समरिचं हिमम् ।

दत्त्वा पलत्रयं क्षौद्रं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ८७ ॥

प्रातर्यथाबलं लिङ्घ्या दन्तपित्तप्रशान्तये ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यबलेष्टः

कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

लघ्वग्निना पचेत्तावत् यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्या सिता योज्या पलाद्वं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खण्डकूष्माण्डकं ख्यात मन्त्रपित्तं नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम्

द्राक्षामृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरुपेतमेभिः ॥

युञ्जीत मात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात्

बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादं ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्याद् घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यमृतोपमञ्च ॥ ९१ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम्

द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां सितां क्षिपेत् ।

सङ्कुट्याक्षद्वयमितं पिण्डिकां कारयेन्निषक् ॥ ८३ ॥

तां खादेदक्षपित्तार्तो हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

हृद्मूर्च्छाभ्रममन्दाम्निनाशिनीं चामवातहाम् ॥ ८४ ॥

इति द्राक्षादिगुटिका ।

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः अक्षपित्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विसर्पनिदानमाह ।

लवणाम्लकटूणादि सेवनादोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा इन्द्रजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थग्राह्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्तं लसीका त्वष्मासं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सवीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिं हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तात् ज्वरकृदि मूर्च्छातीसारहृत्भ्रमैः ।

अस्थिभेदोऽग्निसदन तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशूपचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारी वीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।

व्यथिताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिष्माञ्च स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते नरः ।

क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्याशनादिषु ॥ १२ ॥

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवः ।

दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निविसर्प उच्यते ॥ १३ ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।

रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्छिरास्नायुमांसगम् ॥ १४ ॥

दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्यूलखरात्मनाम् ।

ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग् ज्वराम् ॥ १५ ॥

श्वासकासातिसारांश्च शोषहिक्कावमिभ्रमैः ।

मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गं भङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥

इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १६ ॥

कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रातन्द्रा शिरोरुजाः ।

अङ्गावसादविक्षेप प्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥

मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्वां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।

आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च विसर्पति ॥ १८ ॥

प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशे न चातिरुक् ।

पिङ्कैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥

स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।

गम्भीरपाकः प्राज्योष्मास्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ २० ॥

पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्नायुशिरागणः ।

शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ २१ ॥

वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।

वीसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्यसदृशैश्चितम् ॥

स्फोटैः शीथज्वररुजा दाहार्द्यं श्यावशोणितम् ॥ २२ ॥

ज्वरातिसारी वमयुस्त्वक्मांसदरणं क्षामः ।

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २३ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तक्षता विसर्पाः

सर्वात्मकः क्षतक्षतश्च न सिद्धिमेति ।

पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः

कुच्छाश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २४ ॥

तथाच ग्रन्थान्तरात् ।

हृष्टश्वासमांससङ्कोच दाहहिकामदज्वराः ।

विसर्पा मर्मसंरोधा स्तेषां प्रोक्ता ह्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वेष्वेव विसर्पेषु कुर्यात्क्षुण्णरुक्षणम् ।

विरेकवमनालेप सेचनान्मृग्विमोक्षणैः ॥

उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ २६ ॥

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन वा ।

विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ २७ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥ २८ ॥

रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।

घृतक्षौरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २९ ॥

शक्रद्रुसं पयो मूत्रं पञ्चमूलं च तत्समम् ।

एतत्सुखोष्णकं कार्यं विसर्पेऽनिलसम्भवे ॥ ३० ॥

तृणवर्ज्यं विधातव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।

प्रदेहसेकौ सर्पिर्भिः विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३१ ॥

॥४॥ शताह्वा सुरदारु मुस्ता वाराहिकुस्तुम्बुरुक्षणागन्धाः ।

वातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः सेके प्रलेपेषु तथा घृतेषु ॥ ३१ ॥

द्राक्षारग्वधकाश्मर्यत्रिफलैरण्डपीलुभिः ।

त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ ३२ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षवेतसपीलुभिः ।

चन्दनद्वयमञ्जिष्ठा पद्मकोशीरगैरिकैः ॥ ३४ ॥

शतधीतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्रावशोथनिर्वापणः परः ॥ ३५ ॥

शिरौष्यष्टीनतचन्दनैलामांसौहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥ ३६ ॥

इति दशाङ्गलेपः

प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दौवरैः पैत्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ३७ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रा सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ।

मृणालचन्दनं लोभ्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।

शारिवा शल्लकी पथ्या प्रदेहाः पित्तमुद्धराः ॥ ३८ ॥

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।

पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ।

विषग्रन्थिकलेपः स्याच्छतधीतघृतप्लुतः ॥ ४१ ॥

मांसौसर्जरसं रोध्रं मधुकं सह रेणुभिः ।

हरेण्वो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः ॥

पृथक् लेपाः विसर्पघ्नाः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ४२ ॥

श्लेष्मिके वमनं पूर्वं रेचनं च कफापहम् ॥ ४३ ॥

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ ४४ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाब्द वासारग्वधदारुभिः ।

कूटन्नटैर्भवेत्तेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ ४५ ॥

अजाश्वगन्धा सरलाथ कालसेकैः शिवा चाप्यथवाजशृङ्गी ।

गोमूत्रपिष्टैर्विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं च शीघ्रम् ॥ ४६ ॥

त्रिफलापद्मकोशीर समङ्गा करवीरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ४७ ॥

काकजङ्घा शिरीषस्य पुष्पं श्लेष्मातकत्वचम् ।

कृतमालकपत्राणि चाश्वगन्धा प्रियङ्गवः ॥

प्रदेहः कफवीसर्पे कटूणाः सुप्रयोजितः ॥ ४८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पसहिता हिता लेपावचूर्णनैः ॥ ४९ ॥

मुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुतः ॥ ५० ॥

अमृतघनपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातश्च तुल्यम् ॥

कथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तम् ।

हरति विषविसर्पान् कुष्ठसङ्घातमाशु ॥ ५१ ॥

निम्बवासाकटु, कापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरशोषकण्डूविस्फोटदृष्टणावमिनुत्क्षायः ॥ ५२ ॥

पटोलं पिचुमर्दश्च दावीं कटु, करोहिणीम् ।

यथ्याह्वं त्रायमाणाश्च दद्याद्दीसर्पशान्तये ॥ ५३ ॥

त्रायन्तीनिम्बदारु कुण्डलीधात्रीपटोलकटुकाभिः ।

काथो हन्ति विसर्पान्मकरन्दयुतो बद्धमूलान् ॥ ५४ ॥

त्रिदोषजां क्रियां कुर्याद्द्विसर्पे हन्तुसम्भवे ।

सकफे रक्तपित्ते च त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ ५५ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।

कोष्ठां गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५६ ॥
 वातपित्तप्रशमनमग्निवौसर्परोहणम् ।
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञके ॥ ५७ ॥
 वातपित्तहरं कर्म ग्रन्थिवौसर्पिणे हितः ।
 मसूरिस्फोटकुष्ठघ्नौ क्रिया योज्या विसर्पिणाम् ॥ ५८ ॥
 कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तं चिकित्सायाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वांस्तु पक्वान् परिशोध्य धीमान् व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम्
 यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
 निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्द्वौसर्पशान्तये ॥ ६० ॥
 वृषखदिरपटोलनिम्बपत्र त्वग्मृतसुशिवाकषायकल्कैः ।
 घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति खलु विसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥

इति वृषाद्यं घृतं

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा शारिवा चन्दनद्वयम् ।
 मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ६२ ॥
 उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफला पञ्चवल्कलम् ।
 कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६३ ॥
 विषवौसर्पविस्फोट कीटलूताव्रणापहम् ।
 गौरवाद्यमिति ख्यातं सर्पिः श्रेष्ठमनुत्तमम् ॥ ६४ ॥

इति गौरवाद्यं घृतं

कुष्ठेषु यानि सर्पींषि व्रणेषु विविधेषु च ।
 विसर्पेषु प्रयोज्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ ६५ ॥
 करञ्जसप्तच्छद लाङ्गलीकस्रग्दुग्धामलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥

इति करञ्जतै

इति वङ्गवेनसङ्कलितः विसर्पविदावचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विस्फोटनिदानमाह ।

कटुस्फूर्तिक्षोणविदाहिरुक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
 तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुक्ष्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥
 त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थौनि प्रदूष्य च ।
 घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
 क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः ॥ ३ ॥
 शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पक्वभेदनम् ।
 सकृणवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥
 ज्वरदाहकृजास्त्रावपाकलक्षणाभिरन्वितम् ।
 पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥
 कृद्यरोचकजाद्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता ।
 अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥
 वातपित्तात्मको यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥
 कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥ ७ ॥
 मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।
 दाहरागलषामोहच्छर्दिमूर्च्छाक्षजो ज्वरः ।
 प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्वाप्तिदोषजः ॥ ८ ॥
 रक्तारक्तसमुत्थाना गुष्माफक्षनिभास्तथा ।
 वेदितव्यास्तु रक्तेन प्रैत्तिकेन च हेतुना ॥
 न ते सिद्धं समायान्ति सर्वैर्यगिवरैरपि ॥ ९ ॥
 एकदोषोत्थितः साध्यः क्षुब्धसाध्यो द्विदोषजः ।
 सर्वरूपान्वितो घोरस्तत्रसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥
 हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
 विसर्पज्वरहृत्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

लवादौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
 यथायुक्तं बलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥ १२ ॥
 पटोलेन्द्रयवारिष्ट वचामदनसाधितम् ।
 वमनं तत्प्रदातव्यं विस्फोटे कफपैत्तिके ॥ १३ ॥
 क्षुधिते लङ्घिते वान्ते जीर्णशालियवादिभिः ।
 मुद्गाढकौमसूराणां रसैर्वा विश्वसंयुतैः ॥ १४ ॥
 सुनिषण्णकवेत्ताग्रतण्डूलीयककेतकैः ।
 कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटकतीनकैः ॥ १५ ॥
 कर्कोटकारवेल्लैश्च कुसुमैर्निम्बविल्वजैः ।
 तिक्तद्रव्यसमायुक्तं भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्युशौरं दुरालभा ।
 अमृता धान्यकं मुस्तं जयेद्वातसमुद्भवान् ॥ १७ ॥
 द्राक्षाकाशमर्थखर्जूर पटोलारिष्टवासकैः ।
 कटुकालाजदुःस्पर्शैः सितायुक्तं तु पैत्तिके ॥ १८ ॥
 भूनिम्बनिम्बवासा च त्रिफलेन्द्रयवासकैः ।
 पिचुमर्दं पटोलञ्च सक्षौद्रं कफजे हितम् ॥ १९ ॥
 किराततिक्तकारिष्ट यष्ट्याह्वाम्बुदवासकम् ।
 पटोलपर्पटोशौरत्रिफलाकीटजान्वितम् ॥
 द्वादशाङ्गं तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २० ॥
 पटोलामृतभूतिम्ब वासकारिष्टपर्पटैः ।
 खदिराष्टयुतैः क्वाथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २१ ॥
 कुण्डलीपिचुमर्दांश्च खदिरेन्द्रयवाम्बुना ।
 विस्फोटं नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २२ ॥
 अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
 खदिरमसितवेतं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पं कुष्ठविस्फोटकण्डू-

रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ २३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।

समूर्वा रोहिणी पाठा रजनौ सदुरालभा ॥ २४ ॥

कषायं योजयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट विषवीसर्पनाशनम् ॥ २५ ॥

श्रीरोषयष्टौ नतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।

त्रिपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पविस्फोटककण्डूहारौ ॥ २६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।

श्रीरोषवल्कलं जातीलेपः स्याद्दाहनाशनः ॥ २७ ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रपेषितैः ।

बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विजानता ॥ २८ ॥

उत्पलं चन्दनं लोध्रं मुशीरं शारिवाह्वयम् ।

जलेन पिष्ट्वा लिम्पेत स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥ २९ ॥

श्रीरोषोशीरनागाह्व हिंसाभिर्लेपनाद् द्रुतम् ।

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ ३० ॥

श्रीरोषचन्दनानन्ता तिलिङ्गीवल्कपूरकैः ।

प्रलेपः सघृतः कार्यो विस्फोटश्लेष्मनाशनः ॥ ३१ ॥

श्रीरोषोदुम्बरौ जम्बु सेकालेपनयोहिताः ।

श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चरोतने हिताः ॥ ३२ ॥

श्रीरोषपूगमञ्जिष्ठा चव्यामलकयष्टिकाः ।

सजातिपल्लवक्षौद्रा विस्फोटे कवलग्रहाः ॥ ३३ ॥

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पञ्च केशरम् ।

हे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥ ३४ ॥

कुष्ठं लाक्षापत्रकञ्च सिन्धूतं तुल्यमेव च ।

तोयेनालोच्य तत्सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३५ ॥

यांस्य रोगान्विहस्येतत् तावन्निबोध महामुनि ! ।

सर्पकौटादिदृष्टेषु लूतामूत्रकृतेषु च ॥ ३६ ॥

विविधेषु च स्फोटेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ।

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशिषतः ॥ ३७ ॥

अगस्तिविहितं धन्यं पञ्चकं तु महाघृतम् ॥ ३८ ॥

इति पञ्चकं घृत

पटोलसप्तच्छदनिस्रवासा फलत्रिकच्छिन्नरुहाविपक्वम् ।

तत्पञ्चतिलं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥

इति पञ्चतिलं घृत

कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।

पटोलं पिचुमर्दश्च लोभं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ४० ॥

धातकीं खदिरं सर्जमेलां चागुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा तैलं भवेत्साध्यं तत्तैलं व्रणरोपणम् ॥ ४१ ॥

इति कम्पिल्लकाद्यं तैल

पीत्वा घृतं महातिलं कौशिकेन च साधितम् ।

कदाचिद्रक्तमोक्षश्च ज्ञात्वा दोषं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः विस्फोटनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्नायुनिदानमाह ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।

भित्त्वेव तं क्षते तत्र सोष्ममांसं विशोष्य च ॥ १ ॥

कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं वृत्तं सितद्युतिं वह्निः ।

शनैः शनैः क्षतादेति छेदात्तत्कोपमावहेत् ॥ २ ॥

तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्यामान्तरे भवेत् ।

स स्नायुकः परिख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥

बाह्वोर्यदि प्रमादेन व्यथ्यते जङ्घयोरपि ।

सङ्कोचं खञ्जतां चापि छिन्नो नूनं करोत्वसौ ॥ ४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ।

रामठं शीततोयेन पीतं तन्तुकरोमनुत् ॥ ५ ॥

मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं पयस्या प्रपौण्डरीकं सह पद्मकेन ।

सौगन्धिकं चेति सुखं प्रलेपः शस्तो विसर्पे त्वथ तन्तुरोगे ॥ ६ ॥

इति मञ्जिष्ठादिलेपः ।

स्वेदात् स्नायुकमत्युग्रं भेकः काष्ठीकसाधितः ।

तद्वद्वूलजं वीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ७ ॥

गव्यं सर्पिस्त्यहं पीत्वा निर्गूणिष्ठस्वरसं ग्रहम् ।

पिबेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ८ ॥

मूलं सुखव्या हिमवारिपिष्टं पानादिकं तन्तुकरोगमुग्रम् ।

शान्तिं नयेत्सत्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन घृतेन पीतम् ॥ ९ ॥

प्रतिविषमुस्तकभार्गी विश्वौषधपिप्पलीविभीतकीनाम् ।

वूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥ १० ॥

शिग्रूमूलदलैः पिष्टैः काष्ठीकेन ससैन्धवैः ।

लेपनं स्नायुकव्याधेः शमनं परमं मतम् ॥ ११ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः स्नायुकरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मसूरिकानिदानमाह ।

कटुम्ललवणक्षार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

क्रुद्धग्रहे क्षणाच्चापि देहे दोषाः समुद्भवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
 मसूराकृतिसंस्थानाः पिङ्गकाः स्युर्मसूरिकाः २ ॥
 तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिभ्रमः ।
 त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥
 स्फोटाः रूक्षारुणाः कृष्णास्तीव्रवेदनयान्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥
 सन्ध्यास्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ।
 शोथस्ताल्बोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥ ५ ॥
 रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥
 विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च तृष्णारत्यरुचिस्तथा ।
 मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥
 रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ७ ॥
 कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।
 हृत्तासारुचितन्द्रार्त्तिर्निद्रालस्यसमन्विताः ॥ ८ ॥
 श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
 मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ॥
 नीलाश्चिपिटविस्तोर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
 चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ १० ॥
 कण्ठरोधोऽरुचिस्तन्द्रा प्रलापारतिसङ्गताः ।
 दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टाः पिङ्गकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ ११ ॥
 रोमकूपोन्नतिसमा लोहिताः कफवातजाः ।
 कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥
 तोयबुद्बुदसङ्काशास्त्वग्गताश्च मसूरिकाः ।
 स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १३ ॥
 रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
 मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाः चिरपाका घनत्वचः ।
 गात्रशूलानिशं कण्डूः तृष्णारुचिसमन्विताः ॥ १५ ॥
 मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥
 सम्मोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १६ ॥
 क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षा क्षिपिटा किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जोत्था भृशसम्मोह वेदनारतिसंयुताः ॥ १७ ॥
 छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ।
 भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थोनि सर्वतः ॥ १८ ॥
 पक्वाभाः पिङ्काः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ।
 स्तैमित्यारतिसम्मोह दाहोन्मादसमन्विताः ॥ १९ ॥
 शुक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।
 निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न हि जीवितम् ॥ २० ॥
 दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणेः ॥ २१ ॥
 त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
 एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २२ ॥
 वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च याः ।
 कच्छसाध्यमता स्तस्माद्यन्नादेता उपाचरेत् ॥ २३ ॥
 असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 प्रबालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २४ ॥
 लोहजालसमाः काश्चिदलसीफलसन्निभाः ।
 आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २५ ॥
 कासो हिक्काप्रकोपश्च ज्वरस्तौत्रः सुदारुणः ।
 प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णादाहो विघूर्णता ॥ २६ ॥
 मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।

कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ २७ ॥

मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः ।

लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ २८ ॥

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।

स ध्रुवं त्यजति प्राणांस्तृषार्त्तो वायुदूषितः ॥ २९ ॥

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके ।

तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३० ॥

अथ अन्यग्रन्थान्तरात् ।

द्वित्रिलवणसंयुक्तो हृन्धोपद्रवसंयुतः ।

हृन्धजास्तु त्रयो ज्ञेया मनुष्याणां मसूरिकाः ॥ ३१ ॥

कफवातादिसम्भूतः कोद्रवो नाम संज्ञितः ।

लोके वदन्ति कक्षाकः स पाकं न च गच्छति ॥ ३२ ॥

यवशूकवदङ्गेषु विध्यति च विशेषतः ।

सप्ताहाद्वादशाहाद्वा स्वस्थो भवति मानवः ॥ ३३ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मसूरिकायां कुष्ठोक्ता प्रलेपादिक्रिया हिता ।

पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

वेणुत्वक् सुरसा लाक्षा कर्पासास्थि मसूरिकाः ।

यवपिष्टं विषं सर्पिर्वचा ब्राह्मी सुवर्चला ।

धूपनार्थं यथालाभं धूममेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥

आदावेतत् प्रयोक्तव्यं नश्यन्त्याशु मसूरिकाः ।

न गृह्णन्ति विषं केचित् यथालाभश्रुतेरिह ॥ ३६ ॥

इति धूपः ।

श्वेतचन्दनकल्केन हिलमोचाभवं रसम् ।

पिवेन्मसूरिकारम्भे नैम्बं वा केवलं रसम् ॥ ३७ ॥

विल्वपत्ररसेनैव मूर्च्छितः पारदो रसः ।

हिलमोचरसं पीतं हन्ति माक्षिकसंयुतम् ॥ ३८ ॥
 मसूरीं सर्वजां शीघ्रमस्त्रिजां सर्वदेहजाम् ।
 वमने मरणं प्रोक्तां स्तम्भने जीवनं मतम् ॥ ३९ ॥
 सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कषायैश्च वचा बल्लयश्चाह्व फलकल्पातैः ॥ ४० ॥
 सक्षौद्रं पाययेद्वाङ्मा रसं वा हिलमोचकम् ।
 वान्तस्य रेचनं देयं शमनं वाऽबले नरि ॥ ४१ ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ।
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४२ ॥
 बाणौरविल्वजनितं काथं पर्युषितमुत्तमे दिवसे ।
 चैत्रस्य पापरोगं पिबेत्तां न भवे द्रुतं चैतत् ॥ ४३ ॥
 नारीणां वामपादस्थं नराणामपसव्यगम् ।
 पापरोगं त्यजेद्दूराच्छिरास्थिविनिवारणम् ॥ ४४ ॥
 चैत्रसितभूतदिने रक्तपताका सुह्रीभवने ।
 धवलितकलसे न्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ४५ ॥
 पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।
 खदिरः पिचुमर्दश्च बला धात्री विकङ्कतम् ।
 एषां कषायपानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ ४६ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च धातुशरीरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ४७ ॥
 न्यग्रोधप्लक्षमञ्जिष्ठा शिरीषोदुम्बरत्वचाम् ।
 ससर्पिष्कं मसूर्यान्तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥
 गुडूची मधुकं रास्ना पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काशमर्थफलं बलामूलं विकङ्कतम् ।
 पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयित् ॥ ४९ ॥
 गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।

पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ ५० ॥

तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वदरचूर्णन्तु पाचनार्थञ्च गुडेन तु ।

कफवातकृतास्तेन पच्यन्ते च मसूरिकाः ॥ ५२ ॥

शोधनं पित्तजायान्तु कार्यं वैद्येन जानता ।

तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजचूर्णैः सशर्करैः ॥ ५३ ॥

भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।

भोजनं चाथवा कार्यं दुष्टव्रणविसर्पिणाम् ॥ ५४ ॥

आदावेव मसूर्यान्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥

निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ।

वासा दुरालभा धात्री व्योषं कटुकरोहिणी ॥ ५६ ॥

एतत्पलं शृतं शीतं मधुशर्करयान्वितम् ।

मसूर्यान्तु प्रयोक्तव्यं पित्तजायां विजानता ।

दाहे ज्वरे विसर्पे तु व्रणे पित्ताधिके तथा ॥ ५७ ॥

द्राक्षा काश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः ।

लाजामलकदुस्यर्शैः सितायुक्तन्तु पैत्तिके ॥ ५८ ॥

शिरीषोदुम्बराश्वत्थ पीलु न्यग्रोधवल्कलैः ।

प्रलेपः सघृतः शौघं व्रणवीसर्पदाहहा ॥ ५९ ॥

श्यामा पर्पटकारिष्ट चन्दनद्वयमूलकैः ।

धात्री तिक्तवृषोशीर यामैश्च कथितं जलम् ।

पीतं मसूरिकां हन्ति पित्तजां दाहसंयुताम् ॥ ६० ॥

मोरटं काश्मर्यफलं शृतशीतं सशर्करम् ।

लाजाचूर्णयुतं दद्यात् पित्तजायान्तु पाचनम् ॥ ६१ ॥

दुरालभा पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।

श्लैष्मिक्यां पित्तजायाश्च पाने निष्कृष्य दापयेत् ॥ ६२ ॥

भूनिम्बो मुस्तकं वासा त्रिफलेन्द्रियवासकम् ।

पिचुमर्दः पटोलश्च सक्षौद्रं योजितं हितम् ॥ ६३ ॥

खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरीषोदुम्बरत्वचा ।

कुर्यात्लेपं कफोत्थायां पित्तजायामथापि वा ॥ ६४ ॥

वृषस्य स्वरसं दद्यात् क्षौद्रयुक्तं कफात्सके ॥ ६५ ॥

कफजायां मसूर्यान्तु कठिनायां विशेषतः ।

पाचनाय प्रदातव्यं लेपनं दधिसक्तुभिः ॥ ६६ ॥

पटोलकुण्डलीमुस्त वृषधान्ययवामकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ ६७ ॥

मसूरीं शमयेदामां पक्वां चैव विशोधयेत् ।

नातःपरतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ ६८ ॥

इति पटोलादिकाथः ।

पटोलमुस्तारुणतण्डुलीयकं पचेद्दरिद्रामलकल्कसंयुतम् ।

मसूरिविस्फोटविसर्पशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ ६९ ॥

निम्बपर्पटकं द्राक्षा पटोलं कटुरोहिणी ।

वासा दुरालभा धात्री चोशीरं चन्दनद्वयम् ॥ ७० ॥

एष निम्बादिकः काथः पौतः शर्करयान्वितः ।

मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरविसर्पसम्भवाम् ।

उत्थिता प्रविशेद्यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥ ७१ ॥

इति निम्बादिकाथः ।

काञ्चनारत्वचः काथ स्ताप्यचूर्णवचूर्णितः ।

निर्ग्रन्थग्रान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीं वाह्यतो नयेत् ॥ ७२ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।

पेवेज्जलेन कथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ७३ ॥

सुखवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।

रोमन्तौ ज्वरवीसर्प मसूरीशान्तये पिवेत् ॥ ७४ ॥

दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।

श्लेष्मपित्तमसूर्यान्तु काथमेषां प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
 रसं पूतिकरञ्जस्य चामलक्या रसं तथा ।
 पिबेत्सशर्कराचौद्रं शोफनुत्कफपैत्तिके ॥ ७६ ॥
 अमृतादिकषायन्तु जयेत्पित्तकफात्मिकीम् ।
 तथा शोणितसंसृष्टं जयेच्छोणितमोक्षणैः ॥ ७७ ॥
 काश्चिद्दिना प्रयत्नेन सिद्धन्त्याशु मसूरिकाः ।
 कृच्छात् कृच्छतराः काश्चित् काश्चित्सिध्यन्ति वा नवा ।
 काश्चिन्मैव प्रसिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥
 सौवीरेण तु सम्पिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।
 प्रलेपात्पाचयत्याशु दाहं वापि नियच्छति ॥ ७९ ॥
 पाददाहन्तु कुरुते पिङ्गका पादजा भृशम् ।
 तत्र सेकं प्रकुर्वीत बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ ८० ॥
 पाककाले तु सर्वांस्तान् विशोषयति मारुतः ।
 तस्मात्संहृंहणं कार्यं नतु पथ्यं विशेषणम् ॥ ८१ ॥
 लिङ्ग्याश्च वादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
 अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८२ ॥
 शूलाभानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ।
 धन्वमांसरसाः शस्ता र्षषत्सैन्धवसंयुताः ॥ ८३ ॥
 दाडिमाम्लरसैर्युक्ता यूषाः सुखरुचौ हिताः ॥ ८४ ॥
 पिबेदम्भस्तप्तशीतं भावितं खदिरासनैः ॥ ८५ ॥
 शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रिबहुवारजम् ॥ ८६ ॥
 जातीपत्रसमञ्जिष्ठा दावीं पूगफलं शमी ।
 धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 मुखत्रणे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥
 अक्षोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥ ८८ ॥
 मधुकं त्रिफला मूर्वा दावीं त्रिङ्गीलमुत्पलम् ।

उशीरलोध्रमस्त्रिष्ठा लेपाश्चाश्वोतने हिताः ॥ ८९ ॥

नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च ।

प्रलेपमञ्जनं दद्याद्द्विवारस्य बल्कलैः ॥ ९० ॥

पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लिप्त्वा साववती तथा ।

दशाङ्गलेपचूर्णेन चूर्णिता शान्तिमेति च ॥ ९१ ॥

कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः ।

वेदनादाहशान्त्यर्थं सुतानां च विशुद्ध्यै ॥ ९२ ॥

तथाष्टाङ्गावलेहोऽत्र कबलसार्द्रकादिभिः ॥ ९३ ॥

नेशादयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।

स्वेदविस्फोटविसर्प कुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ९४ ॥

पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।

कुर्याद्द्विगुणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥ ९५ ॥

निम्बवव्वूरिकाशोकविम्बीवेतसवल्कलम् ।

शृतशौतं प्रयोक्तव्यं सावप्रक्षालने सदा ॥ ९६ ॥

जपहोमोपचारैश्च दानस्वस्त्ययनादिभिः ।

घण्टाकर्णं द्विजान् गाश्च शिवं गौरीञ्च पूजयेत् ॥ ९७ ॥

अगदानि विषघ्नानि रत्नानि च भिषग्वरः ।

धारयेद्वाचयेच्चापि वैनतेयस्य संहिताम् ॥ ९८ ॥

क्त्वा दार्वीकषायञ्च कल्कैरेभिः पचेद् दृतम् ।

दशमूलीबलापथ्या कुष्ठरास्त्रा विभीतकैः ॥ ९९ ॥

दार्वीत्वग्नक्तमालैश्च समञ्जिष्ठैः सुपेषितैः ।

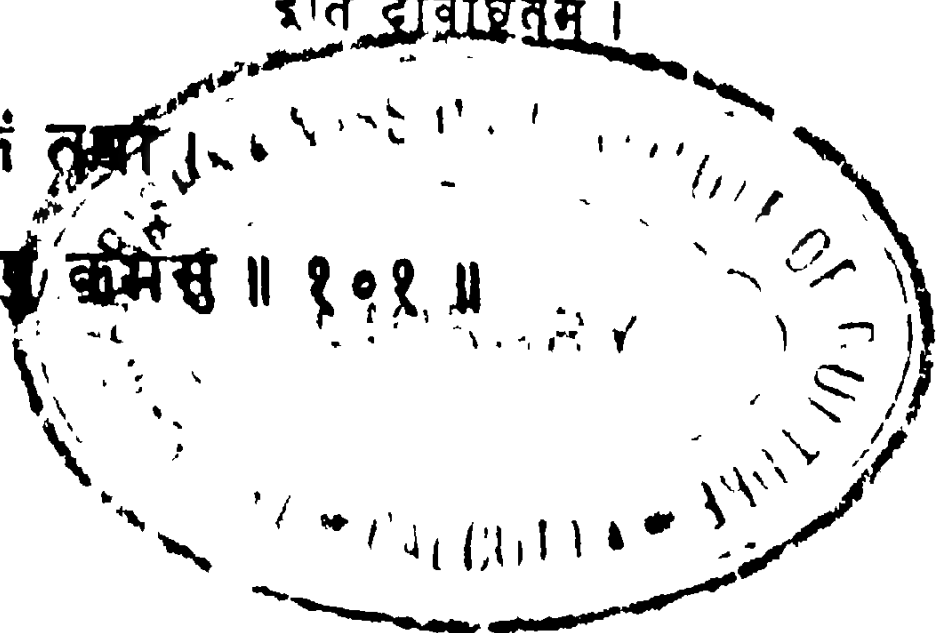
अपक्वाः पाचयत्याशु पक्वाश्चैव विशोधयेत् ॥

क्षुद्रास्तु शमयत्येतत् सेकादपि मसूरिकाः ॥ १०० ॥

इति दार्वीष्वृतम् ।

मसूरीषु प्रयुञ्जीत गौराद्यं पञ्चकं तृणम् ।

नैम्बं शैरीषिकं वापि भिषक् सर्वेषु कृमिषु ॥ १०१ ॥

कूर्परादिभवे शोथे यद्वात्सिद्धिः प्रजायते ।

व्रणशोथहरैर्योगैर्वातयोगहरैस्तथा ॥ १०२ ॥

दुष्टव्रणेषु तेष्वेव जलौकाभिर्हरेदसृक् ॥ १०३ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः मसूरिकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ २ ॥

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।

श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैर्वापि विलेपयेत् ॥

पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

अथ निदानमाह ।

विवृतास्यां महादाहं पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।

प्रमण्डलां पित्तकृतां विवृतां नाम तां विदुः ॥ ४ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडिकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रवृक्षान्तु तां विद्यादातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ५ ॥

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडिकान्वितम् ।

रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्यादातपित्तजाम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ ७ ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडिकासुग्रवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्यादन्तः प्रपाकिनीम् ॥ ८ ॥

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
 दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ ८ ॥
 पिडिकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाकरीम् ।
 सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेक्षिकाम् ॥ १० ॥
 बाहुपार्श्वसकक्षेषु क्षणस्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दशेत् ॥ ११ ॥
 एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडिकां स्फोटसन्निभाम् ।
 त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

विवृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 इरिवेक्षीं गन्धनामां कक्षाविस्फोटांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ॥ १३ ॥
 रोपयेत्सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ १४ ॥
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
 कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥
 परिपाकगतं भित्त्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 नीलोपटोलयोर्मूलं जलपिष्टं घृतप्लुतम् ।
 निहन्ति लेपनाम्नूनं जालगर्दभजां रुजम् ॥ १६ ॥

अथ निदानमाह ।

धनामवक्त्रां पिडिकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
 अन्त्रालजौमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १७ ॥
 यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
 पिडिकाश्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १८ ॥
 ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
 कफानिलाभ्यां पिडिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १९ ॥

अथ चिकित्सासाङ्गः ।

अलजीं यवप्रख्याञ्च पनसीं कच्छपीं तथा ।
पाषाणगर्दभश्चैव पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ २० ॥
मनःशिला देवदारु कुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वान् व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

अथ निदानसाङ्गः ।

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाङ्गः ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ २३ ॥

अथ विदारिकानिदानसाङ्गः ।

विदारिकन्दवहतां कक्षावङ्गणसन्धिषु ।
विदारिकामिति वदेत् सरुजां सर्वलक्षणाम् ॥ २४ ॥

अथ विदारिकाचिकित्सासाङ्गः ।

रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।
जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुटेवद्रुमोद्भवैः ॥
नगवृत्तिकवर्षाभू विल्वमूलैरथापि वा ॥ २५ ॥
पक्वां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमर्दयोः ।
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥ २६ ॥
बद्धा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ।
व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धां ततस्तां रोपयेत्पुनः ॥
रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः शृतम् ॥ २७ ॥
कच्छपिकां पनसिका मनेन विधिना भिषक् ।
साधयेत्कठिनानन्याच्छीथान् दोषसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

अथ शर्करावर्दनिदानसाङ्गः ।

प्राप्य मांसं शिरां स्नायुं श्लेष्ममेदस्तथानिलः ।

ग्रन्थि' करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २९ ॥

स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृष्टिं गतः पुनः ।

मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः ॥ ३० ॥

दुर्गन्धिं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।

स्रवन्ति रक्तं सहसा तं विन्द्याच्छर्करावुदम् ॥ ३१ ॥

अथ शर्करावुदचिकित्सामाह ।

मेदोऽवुदविधानेन साधयेच्छर्करावुदम् ॥ ३२ ॥

कच्छा विचर्चिका पामालसकाः कुष्ठलिङ्गकाः ।

कुष्ठरोगोक्तविधिना एतांस्तद्वदुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

लेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वागौरसर्षपैः ।

वचादार्वीसर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥

सारतैलमथाभ्यङ्गं कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥ ३४ ॥

अथ तिलकालकनिदानमाह ।

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जन्तुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥

श्रवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषमादिशेत् ॥ ३६ ॥

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि वा ।

वातपित्तकफोद्वेके तान्विन्द्यात् तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

चर्मकीलं जन्तुमणिं माषकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३८ ॥

अथ निदानमाह ।

शास्त्रलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।

जायन्ते पिङ्गका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३९ ॥

महद्वा यदि वाल्यं स्नाच्छ्रावं वा यदि वा सितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 मुखमागम्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ।
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४१ ॥
 कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

युवानपिडकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।
 शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥
 अङ्गुलस्य चतुर्भांगो मुखलेपो विधीयते ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ।
 स्थितिकाले च शुष्कत्वं शुष्को दूषयति त्वचम् ॥ ४४ ॥

इति मुखलेपमात्रा ।

रोध्रधान्यवचालेपः तारुण्यपिडकापहः ।
 तद्वदुगोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ४५ ॥
 मिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
 वमनञ्च निहन्त्याशु पिडकां यौवनोद्भवाम् ॥ ४६ ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ४७ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
 वटाङ्गुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ४८ ॥
 व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरैश्च शशस्य च ।
 व्यङ्गे मञ्जिष्ठया कुर्यात् लेपनं मधुसंयुतम् ॥ ४९ ॥
 तिलतैलं प्रतिमर्षात् त्रिसप्ताहात् कृताभवम् ।
 नश्यन्ति चण्डपिडकाः पयोत्या इव घर्मतः ॥ ५० ॥
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशक्तो रसः ।
 मुखकान्तिकरो लेपः पिडका व्यङ्गकालजित् ॥ ५१ ॥

परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।

मुखकमलकान्तिकारी पिङ्गकान् तिलकालकान् जयति ॥ ५२ ॥

त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा चैभिः ।

कल्पितमुद्वर्तनं वै न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥ ५३ ॥

अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ।

मुखकाष्णं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

गोमयस्य रसः सर्पिः मातुलुङ्गं मनःशिला ।

मुखस्य वर्णकरणं तिलकालकनाशनम् ॥ ५५ ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

युवानपिटिकानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।

मुखं पद्मनिभं कुर्यात् नीलिकादिविवर्जितः ॥ ५७ ॥

यवान् सर्जरसं लोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।

घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादवीलेपनम् ॥ ५८ ॥

तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकां व्यङ्गदूषिकाम् ।

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ ५९ ॥

कालीयकोत्पलाऽमयदधिसरवरास्थिमध्यफलिनौभिः ।

लिप्तं भवति हि वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ६० ॥

रत्नोन्नशर्वरीद्वयमञ्जिष्ठागैरिकाङ्गवस्तिपयः ।

सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यच्छरदिन्दुविम्बवद्धि भाति ॥ ६१ ॥

प्रियङ्गुचन्दनं लोध्रं कुष्ठं पाण्डुवटच्छदम् ।

कालीयकान्वितं लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥ ६२ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याङ्गकालियककुचन्दनैः ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमम् ॥ ६३ ॥

कपित्थतिन्दुकप्लक्षवटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।

पाचयेत् कल्कितैरेतैस्तैलं वाभ्यञ्जने चरेत् ॥ ६४ ॥

विप्लवं नीलिकाव्यङ्गतिलकामुखदूषिकान् ।

नित्यसेवी जयेत् चिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ६५ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्ठाकेशरं लाक्षा सर्षपालोध्रचन्दनम् ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं पतङ्गं गैरिकं वचा ॥ ६६ ॥

कर्पासास्थिशिलामज्जकर्षैः कल्कैर्वयोऽन्वितैः ।

पचेत्तैलस्य कुडवं मञ्जाक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेऽवतारिते दद्यात् मधूच्छिष्टं द्विरंशकम् ।

म्रक्षयेन्मुखमेतेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ६८ ॥

पिडकास्तेन शाम्यन्ति तिलका व्यङ्गकालिकाः ।

मुखकार्णाजन्तुमणि पद्मिनीकण्टकास्तथा ।

मञ्जिष्ठाद्यमिदं तैलं मुखवर्णप्रसाधनम् ॥ ६९ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ।

मधूकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ७० ॥

कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।

अभीरुनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ ७१ ॥

इति कनकतैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं मुशीरं चन्दनोत्पलम् ।

गोरोचना हरिष्ठे द्वे मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ ७२ ॥

पतङ्गं शारिवालोध्रं कुष्ठं गैरिककेशरम् ।

स्वर्णमाक्षीप्रियङ्गुश्च कालीयं रक्तचन्दनम् ॥ ७३ ॥

एतैरक्षसमैर्भागैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

अभ्यङ्गे राजपत्नीभ्यां ये चाग्रे धनिनो वराः ॥ ७४ ॥

तिलकापिडकाव्यङ्गनीलिकामुखदूषिकाः ।

शर्कराश्च शरीरस्य दुग्धयाश्च विसर्पणम् ॥ ७५ ॥

नाशयत्याशु जनयद्रूपञ्चापि मनोरमम् ।

पद्मकेशरवर्णाभि मुखं भवति कान्तिमत् ॥ ७६ ॥

इति कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डु कण्ठूरम् ।

पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मिनीकण्टके रोगे कूर्दयेन्निम्बवारिणा ।

तेनैव सिद्धं सत्तौद्रं सर्पिष्पातुं प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥

निम्बारगन्धकल्कैर्वा मुहुसहर्त्तनं हितम् ॥ ७९ ॥

अथ पाददारीनिदानमाह ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।

पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पाददार्थ्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।

संहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।

मधूच्छिष्टवसामज्जो घृतैः चारविमिश्रितैः ॥ ८१ ॥

सर्जाहसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ।

निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ८२ ॥

मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यसालनिर्य्यासैः ।

गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ८३ ॥

खाखसजालौमुस्तकहविषा संलिप्य चरणमतिबहुशः ।

संमृद्य नयति नाशं पादस्फुटनाह्वयं रोगम् ॥ ८४ ॥

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कारुकैर्वारुकभस्मतीयैः ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ८५ ॥

इत्युपोदिकाद्यं तैलम् ।

उन्मत्तकस्य नीरेण माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वस्तु शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ८६ ॥

इति उन्मत्ततैलम् ।

अथ निदानमाह ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरस्तु तत् ॥ ८७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

देहात्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ ८८ ॥

अथ निदानमाह ।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम् ।

कुरुते दाहपाको च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

चिप्यं शोणितमोक्षेण शोधनैश्चाप्युपाचरेत् ।

गतोष्माणं तथा चैनमुष्णास्त्रुपरिषेचितम् ॥ ९० ॥

शस्त्रेणापि यथा योगमुत्कृत्य स्रावयेद् व्रणम् ।

व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ॥ ९१ ॥

शिलातेजोवती चैव रोचनाच रसाञ्जनम् ।

कल्कैरेतैरस्त्रुपिष्टैः शोधयित्वा व्रणञ्च तत् ॥ ९२ ॥

हरिद्रागुल्मकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः ।

मिद्धेन तिलतैलेन ततस्तु रोपयेद् व्रणम् ॥ ९३ ॥

टाडिमजकुसुमधन्वयासाभयाश्लक्ष्णाचूर्णिता क्षिप्ता ।

नखकोटिपूतिभागं शमयति च शूलं तत्क्षणतः ॥ ९४ ॥

अन्तर्धूमनिदग्धस्य हरितालान्वितस्य च ।

तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ ९५ ॥

उद्धृत्य कोणात्समुपास्य कल्कं सिक्तं नखं पूयत्वगस्थिमज्जः ।

तैलप्रदानात्सततं नखाश्च रोहन्ति शुद्धा विगतामयाश्च ॥ ९६ ॥

खरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम् ।

पिष्ट्वा तज्जनेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

अथ निदानमाह ।

तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं भवेत् ॥ ८८ ॥

त्वान्तरे च ।

अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।

भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलिरमिति संज्ञितम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत् ॥ १०० ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति ।

कुनखञ्चेत्तदा भ्रान्तः शैलोऽपि प्लवते जले ॥ १०१ ॥

काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितैः ।

अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ॥ १०२ ॥

इति कुनखोपक्रमः ।

अथ निदानमाह ।

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसन्तं विभावयेत् ॥ १०३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पादौ सिक्कारणालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।

कल्कैः कृतैर्निम्बतिल शिलाकाशीसरोचनैः ॥ १०४ ॥

लाक्षाभयारसालेपः कार्य्यं वा रक्तमोक्षणम् ॥ १०५ ॥

वृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १०६ ॥

करञ्जबीजं रजनी काशीसं पद्मकं मधु ।

रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १०७ ॥

अथ निदानमाह ।

अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धनि ।

कफासृक् कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अरुंषिकां जलौकाभिर्याहयेद्बहुशो भिषक् ।

प्रक्षालयेन्मुहुस्तत्र सैन्धवक्काथवारिभिः ॥ १०९ ॥

अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।

निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्ववर्ची रससैन्धवाभ्याम् ॥ ११० ॥

मुहुर्मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोलारिष्टवासकैः ।

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ १११ ॥

कुटजत्वक् च लवणं सम्प्रपिष्टं प्रलेपयेत् ।

गोशक्तद्रसपिष्टं वा तालमूलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

निम्बोदकेन लवणैः प्रलेपोऽश्वशक्तद्रसैः ॥ ११३ ॥

पुराणमथ पिण्याकं पुरौषं कुक्कुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शौघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥ ११४ ॥

कपालभृष्टकुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

अरुंष्यां लेपनं क्लेददाहासज्जरनाशनम् ॥ ११५ ॥

सुहृर्कदुग्धधत्तूरपत्रं मूत्रविमिश्रितम् ।

लेपनं तैलसंयुक्तं हितं कण्डूशिरोव्रणे ॥ ११६ ॥

मुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

हरिद्राद्वयभूनिम्ब त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।

एतत्तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११८ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

सुह्री सुपरशुकिन्ना शालिपर्ण्यजमृत्तिका ।

एतेषां पलिकान् भागान् कर्षं स्यात् केशभस्मतः ॥ ११९ ॥

शफरीं विंशतिं तद्यात्तावतीं माक्षिकां क्षिपेत् ।

अरुंषिकां नाशयति जयेद् दुष्टव्रणानपि ॥ १२० ॥

नखदन्तक्षतोत्पन्नान् विच्छिन्नांश्च विसर्पिणः ।

अत्यन्तपूयबहुला अस्त्रावाः कुपिताश्च ये ॥ १२१ ॥

स्रक्षणाच्छोषयेत् ग्रीष्मं पक्कवाभोरुहान् यथा ।

शोधयेद्रोपयेच्चैव यथातिष्ठितभोजिनः ॥ १२२ ॥

इति सुहायं तैलम् ।

मांसीस्वरससंसिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम् ।

मनःशिला तथा मांसं राजीवञ्च सगन्धकम् ॥ १२३ ॥

शाणमात्रैस्तदभ्यङ्गाद्वन्त्यवश्यमरुंषिकाम् ।

पामां विचर्चिकाच्चैव तथान्याञ्छिरसो व्रणान् ॥ १२४ ॥

इति मांसीतैलम् ।

इन्द्रलुप्तोक्तविधिना तैलेनानेन वा जयेत् ।

अथ निदानमाह ।

दारुणा कण्डूरा रुक्षा केशभूमिषु जायते ।

कफमारुतकोपेन विद्याहारुणकं भिषक् ॥ १२५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां खिन्नां ललाटजाम् ।

अवपीडशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥ १२६ ॥

कोद्रवाणां तृणक्षारपानीयं परिधावने ॥ १२७ ॥

कार्थी दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजमधुककुष्ठमापैः ससैन्धवैः ॥ १२८ ॥

नीलोत्पलस्य किञ्चल्कं धात्रीफलसमन्वितम् ।

यष्टीमधुकसंयुक्तं प्रलेपादारुणं जयेत् ॥ १२९ ॥

गुग्गाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन वा ।

कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालाध्विनाशनम् ॥ १३० ॥

इति गुग्गातैलम् ।

कौचकानां पलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपालव्याधिनाशनम् ॥ १३१ ॥

इति कौचकाद्यं तैलम् ।

चित्रकं दन्तौमूलञ्च कोशातकीसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदट्टविनाशनम् ॥ १३२ ॥

इति चित्रकाद्यं तैलम् ।

भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि लोहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पचदारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ १३३ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

अथ निदानमाह ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ १३४ ॥

रुणञ्चि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभावयेत् ॥ १३५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

इन्द्रलुप्ते शिरां मूर्ध्नि स्निग्धस्निन्नस्य मोक्षयेत् ।

कल्कैः समरिचेर्दिङ्माच्छिलाकाशौसतुत्यकैः ॥ १३६ ॥

कुटसटादारुकल्कलेपनं वा प्रशस्यते ॥ १३७ ॥

तिक्तापटोलीपत्रस्वरसे घृष्टा शमं याति ।

चिरकालजापि रुद्धा नियतं दिनत्रयादेव ॥ १३८ ॥

अवगाढपदं वापि म्रक्षयित्वा पुनः पुनः ।

गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ १३९ ॥

इन्द्रलुप्तापहो लेपान्मधुना बृहतीरसः ।

गुञ्जामूलफलं वापि भस्मातकरसोऽपि वा ॥ १४० ॥

गुञ्जापत्रं विषं तैलं तिला मधुककाञ्चिकम् ।

प्रतक्ष्यनेन नो केशा लेपाद्रोहन्ति चाद्भुतम् ॥ १४१ ॥

गोक्षुरं तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी ।
 शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ १४२ ॥
 हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा आजं क्षीरं रसाञ्जनम् ।
 लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १४३ ॥
 मधुकेन्द्रीवरं मृद्वी तैलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
 अचिराद्भवन्ति केशा दृढमूलायता ऋजवः ॥ १४४ ॥
 चतुष्पदानां त्वग्रोमनखशृङ्गास्थिभस्मभिः ।
 तैलाक्ता केशभूमिश्चावृत्ता केशयुता भवेत् ॥ १४५ ॥
 शीर्यत्सु वापि केशेषु बहुशो व्यधयेच्छिराम् ।
 मूर्ध्नि तैलं प्रकुर्वीत नस्यकर्मविरेचनैः ॥ १४६ ॥
 मानतीकरवीराग्निनक्तमालैर्विपाचितम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तहरं परम् ॥ १४७ ॥
 सुहोपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
 आजमूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ १४८ ॥
 सिद्धार्थकं तीक्ष्णगन्धगर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।
 वङ्गिना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ १४९ ॥
 कूर्मपृष्ठसमानापि रुक्षा या रोमतस्करी ।
 दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशारीरलोमशा ॥ १५० ॥

इति सुह्यादिखालित्यहरं तैलम् ।

तैलं मयष्टीमधुकैः क्षीरे च त्रैफलैः शृतम् ।
 नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ १५१ ॥

इति यष्टीमधुकायं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

क्रोधशोकश्मक्तः शरीरोष्माशिरोगतः ।
 पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ १५२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

धातुौफलं हयं पथ्ये हे तथैकां विभीतकीम् ।
लोहचूर्णस्य कर्षन्तु दशार्धं चूतमज्यतः ॥ १५३ ॥
पिष्ट्वा लोहमये पात्रे स्थापयेदुषितं निशाम् ।
लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥ १५४ ॥
अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ।
स्थितमिक्षुरसे मासं समूलं पलितं जयेत् ॥ १५५ ॥
लोहमलामलकल्कैः सजयाकुसुमेर्नरः सदास्नायी ।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ १५६ ॥
त्रिफला नीलिकापत्रं लोहभृङ्गरजः समम् ।
आविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णौकरणमुत्तमम् ॥ १५७ ॥
निम्बस्य बीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।
तैलञ्च तेषां विनिहन्ति नस्त्रात् दुग्धान्नभोक्तुः परितं समूलम् ॥ १५८ ॥
इति निम्बबीजतैलम् ।

केतकं भृङ्गनीलीका पार्थपुष्पं सवीजकम् ।
महचरं तिलाः कृष्णाः पिण्डौतकमयो रजः ॥ १५९ ॥
अमृता चोत्पलं श्यामा त्रिफलापञ्चकर्मैः ।
कल्कैरेभिः पचेत्तैलं त्रिफलाकाथमार्कवैः ॥ १६० ॥
अकालपलितं हन्ति नाशयेदुपजिह्विकाम् ।
केशाश्च तेन जायन्ते स्निग्धाश्चाञ्जनसन्निभाः ॥ १६१ ॥
इति केतकादितैलम् ।

अञ्जनं मधुकं श्यामा तार्क्ष्यजं शारिवोत्पलम् ।
त्रिफला नीलिकापत्रं काशीसं मुस्तकं तिलाः ॥ १६२ ॥
आम्रास्थि तालपत्रञ्च फलं विभीतकस्य च ।
जम्बाम्राजुनपुष्पाणि कूर्मपित्तं सतुल्यकम् ॥ १६३ ॥
शिंशपा भूतकेशी च मार्कवश्च त्रिकण्टकम् ।

पृथक्कर्षसमान् भागान् तथा लोहरजः समम् ॥ १६४ ॥

तैलप्रस्थमजाक्षीरं धात्रीभृङ्गरसाढकम् ।

अक्षकस्य रसस्यापि लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ १६५ ॥

पक्वं तक्षोहभाण्डस्थं शिरसोऽभ्यङ्गनस्ययोः ।

यत्रे न योजयेत्तैलं वराङ्गे विनिपातयेत् ॥ १६६ ॥

पतन्ति विन्दवो यत्र कृष्णं तदुपजायते ।

भवन्ति कुटिलाः शीघ्रं कचाः षट्पदकोपमाः ॥ १६७ ॥

खालित्यं पलितञ्चैव इन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ।

मध्यं चक्षुष्यमायुष्यं बलवर्णकरं परम् ।

नीलविम्बितविख्यातं विश्वामित्रेण पूजितम् ॥ १६८ ॥

इति नीलविन्दुतैलम् ।

काश्मर्यार्जुनजम्बू सहचरकुसुमानि चूतफलमध्यम् ।

पिण्डीतकफलत्रिफलातैलस्य फलाष्टकं विपाचयेत् ॥ १६९ ॥

दत्त्वा पयश्चतुर्गुणं मम्बुभृङ्गस्य मधुकफलरसमिश्रम् ।

सिद्धेन तेन दिग्धा भवन्ति धवलाप्यलिकुलनिभाः ॥ १७० ॥

कुन्देन्दुशङ्खधवलैश्चितमपि केशैः शीघ्रं मासेन ।

अञ्जनभृङ्गश्यामं भवति सदा नस्यतोऽब्दशतम् ॥ १७१ ॥

इति काश्मर्याद्यं तैलम् ।

काश्मर्या मूलमादौ सहचरकुमुमं केतकीनाञ्च मूलं

सायशूर्णं सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलमेभिः पचेद्यः ।

कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकम्

शिवाः काशप्रकाशा भ्रमरकुलनिभा मन्त्रणादेव भान्ति ॥ १७२ ॥

इति केशरजनतैलम् ।

केतकी त्रिफला दावीं तत्फलं मदनत्वचः ।

ग्राम्नास्थिमज्जकुष्ठञ्च तिला भृङ्गरसोऽञ्जनम् ॥ १७३ ॥

पिण्डीतकमयशूर्णं नीलीपङ्कञ्च पद्मजम् ।

कल्कैरेतैः पचेत्तैलं वचाभृङ्गरसेन तु ॥ १७४ ॥

शिरोऽभ्यङ्गात्प्रणश्यन्ति दारुणं चेन्द्रलुप्तकम् ।

अकालपलितं कण्डू लूतिकां दद्रुमेव च ॥ १७५ ॥

करोति कुञ्चितान् केशान् भ्रमरोदरसन्निभान् ।

केतकाद्यमिदं नाम्ना विदेहादिप्रकीर्तितम् ॥ १७६ ॥

इति केतकाद्यं तैलम् ।

शिखिपित्तविशाम्नास्थि मदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।

सनीलभृङ्गकाशीसैस्तक्रै तैलं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥

लोहभाण्डे स्थितं मासमकालं पलितं जयेत् ॥ १७८ ॥

इति मयूरपित्ताद्यं तैलम् ।

क्षीराक्षमार्कवरसाद्विप्रस्थं मधुके पले ।

विपचेत्तैलकुडवं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ १७९ ॥

इति मधुकतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

सिद्धं धात्रौरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनं वा ।

सर्वान् मूर्धगतान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १८० ॥

इति प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १८१ ॥

सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्यात् असाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ १८२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तवौसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षं विरूक्षणम् ।

शरीरस्य च संशुद्धिस्तां त्यजेद्वर्धितां पुनः ॥ १८३ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रीवां सकक्षां करपाददेशे सम्यौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

प्रस्थिः सवल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ १८४ ॥

मुखरनैकैः स्रुततोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ १८५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।

विधानेनावुर्दीक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १८६ ॥

वल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धस्य मर्मजम् ।

तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ १८७ ॥

कुलत्थकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन वा ।

आरग्वधस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ १८८ ॥

श्यामामूलैः सपल्लैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैर्वा भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ १८९ ॥

पक्कं वातं विजानीयाद् गताः सर्वा यथाक्रमम् ।

अभिज्ञाय ततश्छित्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९० ॥

संशोध्य दुष्टमांसांनि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९१ ॥

मनःशिलालभक्षातसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ।

जातिपल्लवतक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।

पाणिपादोपरिष्ठात्तु छिद्रेर्बहुभिरावृतम् ।

वल्मीकं यत्क्षयोऽपि स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥ १९३ ॥

इति मनःशिलाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो वह्निः ।

रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १८४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं रोहयेद्यत्नाद् गव्यं सच्छिद्रचर्मणा ॥ १८५ ॥

पद्मिनीकोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८६ ॥

गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदसक्तन्नरः ।

दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः ॥ १८७ ॥

मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।

सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवास्त्रेदयेत् गुदम् ॥ १८८ ॥

वृक्षाम्लानलचाङ्गेरी विष्णु पाठा यवाग्रजम् ।

तक्रेण शीलयेत्पायुभ्रंशात्तोऽनलदीपनम् ॥ १८९ ॥

मूषिका कुडवं मांसं चित्रकस्य पलं तथा ।

दशमूलपलानाञ्च पलं भस्मातकस्य च ॥ २०० ॥

त्रिफलायाः पलञ्चैषां कल्कं दत्त्वा चतुर्गुणे ।

क्षीरे तैलं पचेत्प्रस्थमभ्यङ्गाच्च प्रशाम्यति ॥ २०१ ॥

गुदनिःसरणं शूलं दुष्टव्रणविशोधनम् ।

मूषकाद्यमिदं तैलं क्षणात्त्रयेण पूजितम् ॥ २०२ ॥

इति मूषकाद्यं तैलम् ।

मूषिकामांसकुडवं दममूलं पलोन्मितम् ।

चित्रस्य द्वे पले वापि निष्काथ्याष्टगुणेऽभ्यसि ॥ २०३ ॥

पादशेषेण तेनैव तैलप्रस्थं पयः समम् ।

जीवनीयप्रतिवापं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २०४ ॥

अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ।

भगन्दरं गुदे शूलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २०५ ॥

इति द्वितीयमूषकाद्यं तैलम् ।

निरन्त्रं मूषिकं पक्ता पञ्चमूलपयोयुतम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं गुदभ्रंशहरं परम् ॥ २०६ ॥

तुल्यमंशं समादय पञ्चमूलाखुमांसयोः ।

क्षीरपाकविधानेन विपाच्यैतत्समाहितः ।

पश्चाद्वातहरैः कल्कैः पक्तव्यं मूषकादिकम् ॥ २०७ ॥

इति तृतीयमूषकाद्यं तैलम् ।

मूषकाणां पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे पचेत्तैलं दुग्धं तैलचतुर्गुणम् ॥ २०८ ॥

मूषिकाणां शिरः कल्कं वस्तावभ्यञ्जने हितम् ।

गुदनिःसरणे शूले रक्तस्रावे च तद्धितम् ॥ २०९ ॥

इति चतुर्थमूषकाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् ज्वरकारौ च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ २१० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्षपरजनीकल्कस्तालमूलीमंयुतो लेपात् ।

शमयति शूकरदंष्ट्रं पिडिकादाहान्वितं पुंसाम् ॥ २११ ॥

भृङ्गराजस्य मूलस्य रजन्या सहितस्य च ।

चूर्णञ्च सहसा लेपाद्वराहद्विजनाशनम् ॥ २१२ ॥

रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।

हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम् ॥ २१३ ॥

सूर्यावर्तजटां सूर्यवारिणोत्पाद्य बुद्धिमान् ।

पिष्ट्वा भृङ्गाखुना लेपाद्वराहद्विजनाशनम् ॥ २१४ ॥

विमर्षोक्तः प्रतीकारः कार्यः शूकरदंष्ट्रयोः ॥ २१५ ॥

मूलकबोजमुष्टृत्य चोन्मत्तकदलानि तु ।

सूर्यावर्तशुकाख्याञ्च मेध्यावीरसपाचितम् ॥ २१६ ॥

तैलं मेध्याविकं नाम वराहद्विजनाशनम् ।
 कण्डूकुष्ठप्रशमनं कृच्छ्रं दद्रुविनाशनम् ॥
 बलवर्णकरश्चैव कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ २१७ ॥

इति मेध्याविकतेजसम् ।

अथ निदानमाह ।

मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।
 मेद्वचर्मं यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ २१८ ॥
 तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्मं तत्परिवर्तते ।
 अवेदनः सदाहश्च पाको वर्धति चासकृत् ॥ २१९ ॥
 मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
 परिवर्त्तिकेति तां विद्यात् मरुजां चार्त्तिसम्भवाम् ॥
 सकण्डू कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ २२० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

परिवर्तीं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः मास्वनादिभिः ॥ २२१ ॥
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं वेशयेत्पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनैः ॥ २२२ ॥
 दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २२३ ॥

अथ निदानमाह ।

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्वलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
 हस्ताभिवातादथवा चर्मण्युदत्तते बलात् ॥
 यस्यावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २२४ ॥
 वातात्परुषा रूक्षाभा सूक्ष्मा कृष्णा रुगन्विता ।
 पित्तात्क्षपीता रक्ताभा दाहलृणासमन्विता ।
 श्लेष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना ॥ २२५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदैस्तथैवेनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ २२६ ॥

अथ निदानमाह ।

वातोपसृष्टे मेढ्रे च चर्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ २२७ ॥
निरुद्ध प्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विद्यात्सरुजं वातसम्भवम् ॥ २२८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

निरुद्धप्रकशे नाडीं लोहीमुभयतो मुखौम् ।
दारवीं वा जतुकृतां सघृतां वा प्रवेशयेत् ॥ २२९ ॥
परिषिञ्चेदसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चुक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २३० ॥
त्राहात् स्थूलपरां सम्यङ्नाडीं मार्गं प्रवेशयेत् ।
स्रोतः प्रवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ २३१ ॥

अथ निदानमाह ।

वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ २३२ ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधि मेनं विन्द्यात् सुदुस्तरम् ॥ २३३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैः हितः ।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रमः कार्यो विजानता ॥ २३४ ॥

अथ निदानमाह ।

शक्नुमूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्निग्धेवास्त्राप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ २३५ ॥

कण्डू यनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।

एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २३६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ततः संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ॥ २३७ ॥

त्रिफलाखदिरकाथैर्व्रणानां धावनं सदा ।

शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्थ्योऽहिपूतने ॥ २३८ ॥

कण्डू रक्तोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।

करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥ २३९ ॥

कासीसरोचना तुल्य हरितालरसाञ्जनैः ।

अम्बुपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रणकण्डू हिपूतने ॥ २४० ॥

पटोलपत्रत्रिफला रसाञ्जनविपाचितम् ।

पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यहिपूतनम् ॥ २४१ ॥

इति पटीसप्तमम् ।

अथ निदानसाह ।

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः ।

यदा प्रक्षिद्यते स्वेदात्कण्डूं जनयते तदा ॥ २४२ ॥

कण्डू यनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।

प्राहुर्वृषणकण्डुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २४३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

भिषक् वृषणकण्डुं तु चिकित्सेत्पामरोमवत् ।

अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥ २४४ ॥

सर्जाह्वकुष्ठसैन्धव सितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।

उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डू तम् ॥ २४५ ॥

अथ निदानसाह ।

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

कटौकापालिकामूलं पृतीकं सैन्धवं तथा ।

शम्बूकेन श्लक्ष्णपिष्टं चर्मकौलकनाशनम् ॥ २४७ ॥

प्रायेण क्षुद्ररोगेषु शस्त्रक्षारानलक्रिया ।

लेपनं शोणितस्रावमिति सामान्यसंग्रहः ॥ २४८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः क्षुद्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मुखरोगनिदानमाह ।

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु च ।

तत्र चायतनान्योष्ठौ दन्ता दन्तासनं तथा ॥ १ ॥

तालु कण्ठश्च जिह्वा च मुखं सर्वञ्च सप्तमम् ॥ २ ॥

आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।

मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ३ ॥

कर्कशी परुषी स्तब्धी संप्राप्तानिलवेदनौ ।

दाह्येते परिपाद्येते चोष्ठौ मारुतकोपतः ॥ ४ ॥

चौर्येते पीडिकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः ।

मदाहपाकपीडिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ५ ॥

मवर्णाभिस्तु चौर्येते पीडिकाभिरवेदनौ ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥ ६ ॥

मरुत् कृष्णौ सकृत्प्येतौ सकृच्छेतौ तथैव च ।

मन्निपातेन विज्ञेयावनेकपीडिकान्वितौ ॥ ७ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पीडिकाभिर्निपीडितौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ८ ॥

मांसदुष्टौ गुरु स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।

कमयश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ९ ॥

मर्पिमण्डप्रतिकाशी मेदसा कण्डुरौ गुरु ।

स्वच्छं स्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥
 तयोर्व्रणं न संरोहेन्मृदुत्वं न च गच्छति ॥ १० ॥
 ओष्ठौ पर्यवदीर्येते पाद्ये ते चाभिधाततः ।
 ग्रथितौ च तथा स्याता मोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

मुखदन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
 तस्मात्तेषामसक्तद्रुधिरं विस्त्रावयेद् दुष्टम् ॥ १२ ॥
 स्नेहांस्तथोष्णान् परिषेकलेपान् घृतस्य पानं रसभोजनञ्च ।
 अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनानि चौष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १३ ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
 वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडोस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥
 मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हितम् ।
 स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहैष्यते ॥ १५ ॥
 तैलं घृतं सर्जरसं ससिक्थं रास्त्रागुडं सैन्धवगैरिकञ्च ।
 पक्वं समांशं दशनच्छदानां त्वग्भेदहन्तृ प्रवदन्ति लेपम् ॥ १६ ॥
 श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।
 यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १७ ॥
 वैधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।
 शीतान् प्रदेहान् परिषेचनञ्च पित्तापस्टेष्पधरेषु कुर्यात् ॥ १८ ॥
 रक्तपित्तोपघातोत्थे जलौकाभिरुपाचरेत् ।
 पित्तविद्रुधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ १९ ॥
 शिरोविरेचनं धूमं स्वेदः कवल एव च ।
 हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठपाके कफात्मके ॥ २० ॥
 त्रिकटुस्वर्जिकाक्षारः क्षारश्च यवशूकजः ।
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २१ ॥
 शूलं विवर्णं सलसीकमोष्ठं सकण्डूरं तीव्ररुजं प्रवातम् ।

लिखेच्च फेनद्विपलासबालैर्निष्पीड्य वातक्षतसारणे वा ॥ २२ ॥
 जीवन्तिकल्कं पयसा समांशं तैलं विपक्वा मधुना विमिश्रम् ।
 शोष्ठास्ययोः सर्जरसाष्टभागं व्रणं निहन्त्यात् सकृदेव लेपात् ॥ २३ ॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
 प्रियङ्गुत्रिफलालोघं सक्षौद्रं लेपने हितम् ॥ २४ ॥
 हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।
 एतद्दोषप्रकोपाणां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ॥ २५ ॥
 स्निग्धं क्षतोष्ठमुल्लिख्य पीडयेत् सुसमाहितः ।
 शतधीतघृताभ्यक्तं दद्यात्कवलिकाकृते ॥ २६ ॥
 क्लिन्नव्रणे च तत्सर्वं त्यक्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥

इत्योष्ठगतदोषोपक्रमः ।

अथ सामान्यमुखरोगलक्षणमाह ।

मुक्तामये मारुतजेतु शोषकार्कश्यरौच्याणि चलारुजश्च ।
 कृष्णारुणं निष्पृतनं सशैत्यं प्रस्यन्दनं स्रंसनतोददाहाः ॥ २७ ॥
 दृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनं चास्यविदीर्णता च ।
 पिताक्षमूर्च्छा विविधा रुजश्च मुखं च पीतारुणवर्णयुक्तम् ॥ २८ ॥
 कण्डूगुरुत्वं सितवज्जलत्वं स्नेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेके ।
 उत्क्लेशनं दालनभावतन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥ २९ ॥
 द्विदोषलिङ्गानि भवन्ति यत्र द्विदोषजो वक्त्रगदः स वेद्यः ।
 लिङ्गानि सर्वाणि मुखे च यस्य भवन्ति तस्यैव तु सन्निपातात् ॥ ३० ॥

इति तन्त्रान्तरात् सामान्यलक्षणमुक्तम् ।

अथ दन्तवेष्टरोगनिदानमाह ।

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धौनि मक्कुणानि प्रक्लेदौनि मृदूनि च ॥ ३१ ॥
 दन्तमांसानि शौर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ ३२ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य जायते श्वयथुर्महान् ।
 दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ ३३ ॥
 स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३४ ॥
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
 लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ ३५ ॥
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥ ३६ ॥
 दन्तमांमानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक् ।
 पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३७ ॥
 वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
 अत्यर्दिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥ ३८ ॥
 आध्मायन्ते स्मृते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन् सोपकुशोनाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ ३९ ॥
 घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
 भवन्ति चञ्चला दन्ताः स वैदर्भीऽभिघातजः ॥ ४० ॥
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खल्लिवर्द्धनमंज्ञोऽसौ मञ्जाते रुक् च शाम्यति ॥ ४१ ॥
 शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तममाश्रितः ।
 कमालान् विकटान् दन्तान् करालो न च मिध्यति ॥ ४२ ॥
 हातव्ये पश्चिमे दन्ते महाब्धोथो महारुजः ।
 लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ४३ ॥
 दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ ४४ ॥

अथ दन्तरोगनिदानमाह ।

दीर्यमाणेष्विव रुजा भृशं दन्तेषु जायते ।
 दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ४५ ॥

कृष्णस्निग्धस्रवो संसंभो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥ ४६ ॥
 वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
 कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसञ्चितः ॥ ४७ ॥
 शीतरूक्षप्रवाताग्न्य स्पर्शानामसहा द्विजाः ।
 पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ ४८ ॥
 दन्तमांसमलैः सास्रैर्वाह्यतः श्वयथुर्महान् ।
 सदाहरुक्स्त्रवेद्भिन्नः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥ ४९ ॥
 मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
 शर्करैव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ५० ॥
 कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
 कपालिकेति सा ज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ ५१ ॥
 योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ५२ ॥
 हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ५३ ॥

अथ निदानमाह ।

सामान्येन निदानेन ये निर्दिष्टा मुखामयाः ।
 तान् विदित्वा त्वदं कुर्याद्यथास्वं भेषजक्रियाम् ॥ ५४ ॥
 तेजोह्वा मागधीमूलं समङ्गा कटुका घनम् ।
 पाठा ज्योतिष्मती लोध्रं दार्वीकुष्ठञ्च चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥
 दन्तानां घर्षणं कण्डू रक्तस्रावरुजापहम् ॥ ५६ ॥
 शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
 निष्काथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ।
 प्रियङ्गवश्च मुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५७ ॥
 काशीसं लोध्रं कृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गु तेजोह्वा ।
 एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं त्रिफलोत्पलसाधितम् ।

तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ ५८ ॥

कुष्ठं दावीं लोध्रमब्दं समङ्गा पाठा तित्ता तेजनी पीतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानां रक्तस्रावं हन्ति कण्डू रूजाञ्च ॥ ६० ॥

पाठा लोध्रसमङ्गा पर्पटगदतेजनीनिशायुगलैः ।

कण्डू रूक्सावयुतं चूर्णीकृतैर्विघर्षयेच्छूक्ष्णैः ॥ ६१ ॥

दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धश्च भक्षणम् ॥ ६२ ॥

तिलभववीजपावकसिततरसिद्धार्यकल्पितः कवलः ।

उष्णाम्बुसंप्रयुक्तो द्विजतलसञ्जातशोथहरः ॥ ६३ ॥

विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोध्रपतङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैः सधूतरैः ॥ ६४ ॥

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ ६५ ॥

चलदन्तस्थिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ॥ ६६ ॥

भद्रमुस्ताभयाव्योष विडङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्वटिकां क्वायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

तां निधाय मुखे सुप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।

नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥ ६८ ॥

इति भद्रमुस्तादिवटिकाः ।

दशमूलीकषायेण तैलं वा घृतमेव च ।

विपक्वं कवले शस्तं सक्षौद्रं दन्तधावने ॥ ६९ ॥

दन्तचाले दन्तहर्षे मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तैलकल्कोदकं हितम् ॥ ७० ॥

शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ७१ ॥

माक्षिकं पिप्पली सर्पिः मिश्रितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ७२ ॥
 हिङ्गुकटफलकाशीसखर्जिकाकुष्ठवल्कजम् ।
 रदरुजं जयत्याशु वक्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ ७३ ॥
 शारिवोत्पलयष्ट्याह्वशारिवागुरुचन्दनैः ।
 क्षौरे दशगुणे सिद्धं सर्पिर्नस्ये च पूजितम् ॥ ७४ ॥
 क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादीक्षां विचक्षणः ।
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ॥ ७५ ॥
 काकोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्त्रावयेद्विषक् ।
 लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ७६ ॥
 पिप्पली सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ।
 सुखोदकेन संसृष्टं कवलञ्चापि धारयेत् ॥ ७७ ॥
 घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्याः कवलञ्चात्र कीर्तितः ॥ ७८ ॥
 पटोलनिम्बत्रिफला कषायञ्चात्र धावने ।
 शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥ ७९ ॥
 नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ॥ ८० ॥
 कृत्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 शोधयित्वा दहेच्चाग्निं क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ८१ ॥
 भिन्नत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्ध्रुवम् ।
 समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ८२ ॥
 लघुते तूत्तरे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ।
 रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥ ८३ ॥
 क्राणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ।
 मलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्विषक् ॥ ८४ ॥
 धावने जातिमदनं स्वादुकण्टकखादिरम् ॥ ८५ ॥

कषायं जातिमदनकण्टकी स्वादुकण्टकैः ।
 लोध्रखदिरमञ्जिष्ठायाध्याह्नैश्चापि तत्कृतम् ।
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गतिम् ॥ ८६ ॥
 कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोध्रादिकल्कितम् ।
 कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ ८७ ॥
 एभिः कृतं कषायमपि नाडीधावनार्थं योज्यम् ।

इति जात्यादितैलम् । इति दन्तवेष्टोपक्रमः ।

अथ दन्तोपक्रममाह ।

सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च ।
 निर्यूहश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ ८८ ॥
 स्नेहिकश्च हितो धूसो नस्यं स्नेहिकमेव च ।
 रसो रसयवाग्वश्च क्षीरं सन्तानिका घृतम् ॥
 शिरोवस्ति हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥ ८९ ॥
 दन्तानां तोदहर्षौ तु जायेते वाततस्तयोः ।
 उष्णतैलाज्यवातघ्ननिर्यूहाः कवलग्रहाः ॥ ९० ॥
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्विषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ९१ ॥
 दन्तहर्षक्रिया चापि कुर्यान्निरवशेषतः ।
 कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिताः ॥ ९२ ॥
 कृमिदन्तकमादौ तु सकृमिं गुडपूरणम् ।
 दहेच्छलाकया क्षीरमार्कवं कृमिनाशनम् ॥ ९३ ॥
 जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
 तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥ ९४ ॥
 भद्रदार्वादिवर्षाभू लेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
 कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥ ९५ ॥
 वृहती भूमिकादम्बी पञ्चाङ्गुलकण्टकारिका काथः ।

गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ९६ ॥

नीलीवायसजङ्घासृक् दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।

सञ्चर्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥ ९७ ॥

बीजपूरकमूलस्य वाकूचीनां तथैव च ।

भागाभ्यां तु समं कृत्वा पिष्ट्वा वर्त्तिन्तु कारयेत् ॥ ९८ ॥

एषा रदस्थवर्त्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।

सद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥ ९९ ॥

दन्तीसुवर्णदग्धा कामीसविडङ्गवत्सकफलानाम् ।

चूर्णैर्कर्कसुह्योः पयोभिर्वा पूरणं श्रेष्ठम् ॥ १०० ॥

चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुषिरस्य च ।

ततो विदारौयष्ट्याह् शृङ्गाटककसेरुभिः ॥

तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥ १०१ ॥

इति विदार्यादितैलम् ।

हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ १०२ ॥

वकुलस्य फलं लोध्रं वज्रवल्लीकुरण्टकम् ।

चतुरङ्गलवव्वोल वालिकर्णारिमाशनम् ॥ १०३ ॥

तेषां तु काथकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।

स्थैर्यं करोति दन्तानां चलतां पवनेन च ॥ १०४ ॥

इति वकुलाद्यं तैलम् ।

पुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रययेद्यथावत् ।

इति चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥ १०५ ॥

क्लैरनन्ता खदिरा च मेदा जम्बाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।

तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं हिजानां विदधाति सद्यः ॥ १०६ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सैन्धवं देवदारु च ।

विडङ्गं चित्रकं विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ १०७ ॥

गन्धं मौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठा मधुकं बला ।
 वेतमस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ १०८ ॥
 विष्णुप्रमाणैः कल्कैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 द्विगुणं च पयो दद्यात् तस्मिन् नश्यतां नयेत् ॥ १०९ ॥
 श्लेष्मजं मन्निपातोत्थं शिरोरोगं नियच्छति ।
 उपजिह्वां च मालाञ्च कण्ठशालूकमर्वुदम् ॥ ११० ॥
 विटारिकां मांसपाकं मुखशोकं गलग्रहम् ।
 दन्तचालं हनुस्तम्भं तैलमेतन्नियच्छति ॥ १११ ॥

इति हरिद्राद्य तैलम्

तैलं लाक्षारमं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
 चतुर्गुणमितैः काथैर्द्रव्यैश्च पलसंमितैः ॥ ११२ ॥
 लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठा पद्मकेशरपद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैः तैलं गण्डूषधारणम् ॥ ११३ ॥
 ढालनं दन्तचालञ्च दन्तमीक्षं कपालिकाम् ।
 शीतादं पृतिवक्त्रञ्च ह्यरुचिं विरसास्यताम् ॥ ११४ ॥
 हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
 लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ११५ ॥

इति लाक्षाद्य तैलम्

हरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयाढकैश्चतुर्भिः निःकाथ्यश्चतुर्थशेषेण ॥ ११६ ॥
 काथेन तेन मतिमां स्तैलस्यार्द्धाढकं पचेच्छनकैः ।
 कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठा लोध्रमधुकानाम् ॥ ११७ ॥
 हरिमेदखदिरकट्फल लाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला ।
 कर्पूरागुरुपद्मकलवङ्गकङ्कोलजातीनाम् ॥ ११८ ॥
 फलपतङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
 मिदं भिषक् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ११९ ॥

परिशीर्णदन्तविद्रधि शौषिरशैताददन्तहर्षेषु ।
 क्षमिदन्तदरणचलित प्रदुष्टमांसावशीर्णेषु ॥ १२० ॥
 मुखदौर्गन्ध्येषु च कार्थ्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ।

इति इरिमेदाय तैलम् ।

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥ १२१ ॥
 जातिकर्पूरपूगानि कङ्कोलकफलानि च ।
 इत्येषा गुटिका कार्थ्या मुखसौभाग्यवर्धनी ॥
 दन्तौष्ठगलरोगेषु जिह्वा ताल्वामयेषु च ॥ १२२ ॥

इति खल्यखदिरवटिका ।

गायत्रिसारतुलयारिमवस्कलानां
 सार्द्धं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।
 निःक्वाथ्य पादमवशेष सुवस्त्रपूतं
 भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावर्केन ॥ १२३ ॥
 तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां
 श्लक्ष्णं क्षिपेच्च कबलग्रहभागिकानाम् ।
 एलामृणालसितचन्दनचन्दनानां
 श्यामातमालविकसानललोहयष्टी ॥ १२४ ॥
 लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीनां
 श्रीपुष्पगैरिककटाह्वयकट्फलानाम् ।
 पद्माह्वलोध्रवटरोहयवासकानां
 मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥ १२५ ॥
 कङ्कोलजातिफलकोशलवङ्गकानां
 चूर्णीकृतानि विदधौत पलांशकानाम् ।
 शीतेऽवतार्य घनसारचतुष्पलञ्च
 क्षिप्वा कलायसदृशीं गुटिकां प्रकुर्व्यात् ॥ १२६ ॥

शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलौष्ठरसनाधरतालुजातान् ।
 कुर्यान्मुखे सुरभितां पटुतां रुचिञ्च
 स्थैर्यान्वितञ्च दशनं रसनालघुत्वम् ॥ १२७ ॥

इति महाखदिरवटिका ।

फलान्यम्लानि शीताम्बु रुक्षान्नं दन्तधावनम् ।
 तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १२८ ॥

इति दन्तरोगोपक्रमः ।

अथ जिह्वारोगनिदानमाह ।

जिह्वानिलेन स्फूटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
 पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥ १२९ ॥

कफेन गुर्वी बहुला चिता च

मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥ १३० ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोस्त्राससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ १३१ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा मुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः ।

लालाकरः कण्डूयुतः स चोषः सातूपजिह्वा कथिता भिषग्भिः ॥ १३२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।

गुडूचोपिप्पलीनिम्ब कबलः कटुभिर्युतः ॥ १३३ ॥

पटोलकटुकव्योष पाठासैन्धवगर्भिभिः ।

चूर्णैर्मधुयुतैर्लेपः कबलो मधुतैलिकः ॥ १३४ ॥

विडङ्गपिप्पलीभ्यां तु धावनं सरसाञ्जनम् ॥ १३५ ॥

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।

कण्टकेष्वनिलोत्पेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ १३६ ॥

पित्तजेषु विष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूषं नस्यच्च मधुरं हितम् ॥ १३७ ॥
 कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥ १३८ ॥
 गृह्णीयात् कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ।
 पटोलनिम्बवार्त्ताकु चारयूषैश्च भोजयेत् ॥ १३९ ॥
 उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ १४० ॥
 व्योषक्षाराभयावह्निश्चूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
 उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
 वामाक्षाथो मात्तिकसैन्धवगृहधूममालतीयुक्तः ।
 कुलत्पकेन निहन्यादुपजिह्विकां कण्ठघर्षणतः ॥ १४२ ॥

इति जिह्वारोगः ।

अथ तालुरोगनिदानमाह ।

प्राग्गुह्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोथो धातवस्तिप्रकाशः ।
 प्राकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नान्ना ॥ १४३ ॥
 शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
 प्रागुक्ताभ्यां तुण्डीकेरी मता तु ।
 शोथो मन्दो लोहितः शोणितोत्थो
 ज्ञेयोऽभ्रूषः सज्वरस्तीव्ररुक् च ॥ १४४ ॥
 शिथो वेदनो शीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा वा ।
 कारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्वुदं पित्तलिङ्गम् ॥ १४५ ॥
 मांसं नीरुजं तालुमध्ये श्लेष्माबद्धं मांससंघातमाहुः ।
 कस्थायी कोलमात्रः कफेन मेदोयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ १४६ ॥
 श्लेष्मणं दीर्यते चापि तालु श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च ।
 कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १४७ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

युञ्ज्यात् कफहरं शुण्ठ्या रसं गण्डूषधारणे ॥ १४८ ॥

कुष्ठोषणा वचासिन्धु कणापाठाप्लवैः सह ।

सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ठीप्रघर्षणम् ॥ १४९ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलीमन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।

क्वेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु सस्थिताम् ॥ १५० ॥

नोत्कृष्टैव हीनञ्च त्रिभागं क्वेदयेद्भिषक् ॥ १५१ ॥

अत्यादानात् स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ।

हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥ १५२ ॥

तस्माद्द्वेद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।

गलशुण्ठीं क्वेदयित्वा कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥ १५३ ॥

नातिमूलेन चाप्यग्रे सम्यक् क्वेदं समाचरेत् ।

छित्वा तां व्योषसिन्धूग्रासक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ १५४ ॥

गलशुण्ठी शमं याति वज्रीक्षीरेण लेपनात् ॥ १५५ ॥

वचामतिविषां पाठां रास्त्रां कटुकरोहिणीम् ।

निःक्वाप्य पिचुमर्दञ्च कबलं तत्र योजयेत् ॥ १५६ ॥

क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाश्चाप्यग्ने हिताः ॥ १५७ ॥

इङ्गुदी किण्ही दन्तो सरलं देवदारु च ।

पञ्चाङ्गां कारयेद्वर्त्तिमेतां गन्धोत्तरां भिषक् ॥

तस्या धूमं पिबेज्जन्तुर्द्विरङ्गः कफनाशनम् ॥ १५८ ॥

तुण्डिकैर्यभ्रुपे कूर्मे सङ्घाते तालुपुष्पटे ।

एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ १५९ ॥

तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।

स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ १६० ॥

इति तालुशोषोपक्रमः ।

अथ गलरोगनिदानमाह ।

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।

गलोपमं रोधकरैस्तथाङ्कुरै-

र्निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥ १६१ ॥

जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ १६२ ॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।

स्रोतोनिरोधन्यचलोन्नता च स्थिराङ्कुरा या कफसम्भवा सा ॥ १६३ ॥

श्वोरपाकिन्यनिवार्यवौर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता तु ॥ १६४ ॥

क्षोभैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १६५ ॥

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहाच्छ्लेष्मसमुद्भवा ।

पञ्चाहात्पित्तसम्भूता सप्ताहात्पवनान्विता ॥ १६६ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

स्थिरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ १६७ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् ।

त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १६८ ॥

लास एवायतमुन्नतश्च ग्रन्थिं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

सर्वथैवाप्रतिवार्यवौर्यं विवर्जनौयं वलयं वदन्ति ॥ १६९ ॥

लोपरोधं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मूर्च्छिदं दुस्तरमेतदाहुर्वलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ १७० ॥

तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।

अत्रैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलासक्षतजप्रसूतः ॥ १७१ ॥

मुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।

वापि पित्तक्षतजप्रकोपात् ज्ञेयं सतोदं पवनात्मकन्तु ॥ १७२ ॥

तर्धना कण्ठनिरोधिनी तु चितातिमात्रं पिशितप्ररोहिः ।

अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषात् ज्ञेया शतघ्नी तु शतघ्निरूपा ॥१७॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् यः कफरक्तमूर्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥१७४॥
 सर्वं गलं प्राप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
 स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजश्च ॥१७५॥
 शोथो महानम्रजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलीघः परिकीर्तितोऽसौ ॥१७॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदृष्टेष्वनिलायनेषु

ज्ञेयो स तोदः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ १७७ ॥

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥१७८॥

सटाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याददने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥१७९॥

अथ चिकित्साभाह ।

साध्यानां रोहिणीनाञ्च हितं शोणितमोक्षणम् ।

छर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ १८० ॥

तथान्तर्वाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिपेत् ।

अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु खटुचुकेण स्वेनवा ॥ १८१ ॥

वातकी तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।

सुखोणान् स्नेहकवलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ १८२ ॥

विश्राव्य पित्तसम्भृतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षयेत् क्षौद्रपतङ्गैः शर्कराभिस्तथायुतैः ॥ १८३ ॥

द्राक्षापरुषकक्कायो हितश्च कबलग्रहे ।

उपाचरेदेवमेतां सुवैद्यः पित्तसम्भवाम् ॥ १८४ ॥

आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ १८५ ॥
 खेताविडङ्गदन्तीभिस्तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
 नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छ्रये ॥ १८६ ॥
 रोहिणीकण्ठशालूक तुण्डिकेरी गलायुषु ।
 विद्रधौ वृन्दके श्रेष्ठं रोचना तार्क्ष्यगैरिकाः ॥
 मलोध्रमधुपतङ्गचौद्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ १८७ ॥
 विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
 एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ १८८ ॥
 उपजिह्वकवचापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।
 उन्नाम्य जिह्वामाकृष्य वडिशेनाधिजिह्विकाम् ॥
 क्हेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिः ॥ १८९ ॥
 एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
 गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ १९० ॥
 अमर्मस्थन्तु सम्पक्वं क्हेदयेद्गलविद्रधिम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ्घोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च ॥ १९१ ॥
 काथं पिवेच्च दावीं त्वक् निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
 हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥ १९२ ॥
 कटुकातिविषा दारु पाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १९३ ॥
 मृद्वीका कटुका व्योषं दावीं त्वक् त्रिफलाघनम् ।
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ १९४ ॥
 चौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषङ्गतम् ।
 योगाश्चैते त्रयः प्रोक्ता वातरक्तकफापहाः ॥ १९५ ॥
 सितातमालपत्राभ्यां मरिचं द्विगुणं न्यसेत् ।
 तेन सर्पिर्विपक्वन्तु नस्याङ्गन्याङ्गलग्नहान् ॥ १९६ ॥

इति सितादिष्टतन्त्रम् ।

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।

तेजोह्वा त्रिफला लोभ्रं चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥ १८७ ॥

सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ।

कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८८ ॥

इति कालकं चूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।

दावीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १८९ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ २०० ॥

इति पीतकं नामचूर्णम् ।

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसाञ्जनं दारु निशाञ्च कृष्णाम् ।

क्षौद्रेण कुर्याद्गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ २०१ ॥

इति यवक्षारादिगुटिः ।

पञ्चकोलकतालीश पत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशमुष्ककक्षार यवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ २०२ ॥

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।

कर्कभुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मानि ॥ २०३ ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ।

इति चारगुटिका । इति कण्ठरोगः ।

अथ सर्वमुखगतरीगनिदानमाह ।

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्तात् यस्याऽऽचितं सर्वसरः स वातात्
रक्तेः सदाहैस्तनुभिः सपीतेर्यस्याचितश्चापि स पित्तकोपात्
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितश्चापि स वै कफेन ॥ २०४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातात्सर्वसरं चूर्णेर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ २०७ ॥

ततोऽसौ सैहिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ।
 शालराजादनैरण्डसारेङ्गुदिमधूकजाः ॥ २०८ ॥
 मज्जानो गुग्गुलुध्याम मांसीकालानुशारिवा ।
 श्रीमर्जरसशैलेय मधूच्छिष्टानि वा हरेत् ॥ २०९ ॥
 तत्सर्वं मुकुतं चूर्णं स्नेहेनालोढ्य युक्तितः ।
 टुण्डूकवृन्तं सक्षौद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥ २१० ॥
 एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः सैहिको मतः ।
 कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥ २११ ॥

इति सैहिको धूमः ।

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
 सर्वः पित्तहरः कार्थ्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २१२ ॥
 प्रतिसारणगण्डूषधूममंशोधनानि च ।
 कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ २१३ ॥

इति सर्वसरोपक्रमः ।

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरेचनम् ।
 मधुमूत्रघृतक्षौरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १४ ॥
 जातीपत्रामृता द्राक्षा यासदावीफलत्रिकैः ।
 कायः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २१५ ॥
 कार्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।
 कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्वणतस्त्यहात् ।
 मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ २१६ ॥
 पटोलनिम्बजम्बूाम्ब मालतीनवपल्लवैः ।
 पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ २१७ ॥
 खरसः कथितो दार्ढ्या घनौभूतो रसक्रिया ।
 सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ २१८ ॥
 सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ताहरीतकी तिलकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिवेत्पाकहरं मुखस्य ॥ २१८ ॥

पटोलशुण्ठीविफला विशाला
त्रायन्ति तिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितश्चास्य गदानशेषान् ॥ २२० ॥

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

क्षौद्राढ्यो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २२१ ॥

आस्वादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वग्बीजपूरफलजा पवनसुपक्वं च नाशयति ॥ २२२ ॥

जातीफलजातिपत्रौ फणिज्जवाह्लीककुष्ठसञ्चरिता ।

अपहरति पूतिगन्धं मुखविवरे संस्थिता गुटिकाः ॥ २२३ ॥

कुष्ठैलवालुकैला मुस्ताधान्यकयष्टीमधुकबलाः ।

हरन्ति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥ २२४ ॥

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिः विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ २२५ ॥

यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्थञ्च द्विगुणं पयो विधिना पक्वन्तु नस्येन ॥ २२६ ॥

निशिवदनस्य स्रावं क्षपयति गात्रस्य दोषसङ्घातम् ।

वपुः सवर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २२७ ॥

इति यष्टीतैलम्

अथ मुखरोगेषु असाध्यमाह ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वर्ज्यौ च त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ २२८ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदानलभञ्जनाः ।

जिह्वागतेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २२९ ॥

स्वरघ्नो बलयो वृन्दो बलासः सविदारिकः ।

गलीघो मांसतानश्च शतघ्नो रोहिणीगले ॥ २३० ॥

असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा नवदशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २३१ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः सुखरोगचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कर्णरोगनिदानमाह ।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवहो वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यन्तेन जायते ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः च्छेदः कर्णच्छेदः स कीर्तितः ॥ ४ ॥

शरोऽभिघातादथवा निमज्जनाज्जले प्रपातादथवापि विद्रधेः ।

अवेद्धि पूयं अवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च ।

पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ॥ ६ ॥

सर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसञ्ज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत् ॥ ७ ॥

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्यपत्यान्यथवापि मच्चिकाः ।

तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥

पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ।

कीटे चरति रक्तौघा निस्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥
 क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तया दोषकृतोऽपरः पुनः ।
 सपीतनीलारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाह चोषवान् ॥ ११ ॥
 कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ।
 कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥
 पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।
 कर्णशोफावृद्धांश्चि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥
 नाटोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ।
 शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥ १४ ॥
 वैश्रुत्यकण्डुस्थिरशोथयुक्ता स्निग्धा स्फुटिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।
 सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १५ ॥
 मौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।
 कर्णे शोथो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
 कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः ॥ १६ ॥
 गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनात् घर्षणादपि ।
 शोथः पाल्यां भवेच्छ्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥
 रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगटो मतः ॥ १७ ॥
 कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
 कफं संगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धमवेदनम् ॥
 उन्मन्यकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १८ ॥
 संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।
 शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ १९ ॥
 कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः ।
 कुर्वन्ति पौडिकाः पाल्यां कण्डूदाह समन्विताः ॥ २० ॥
 कफासृक् कृमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।
 लिह्येच्च सकलां पालीं परिलेह्येति स स्मृतः ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्ये च्छेद एव च ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ २२ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः नरं वापि विरेचयेत् ।
भुक्तोपरिहितं सर्पिर्वस्तिकर्म च पूजितम् ॥ २३ ॥
कोष्णं पयोऽनुपानञ्च त्रिरात्रं पाययेद् दृढम् ॥ २४ ॥
अश्वत्थपत्र खल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं निदध्याच्छ्ववर्णोपरि ॥ २५ ॥
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।
तत्प्राप्तं श्ववर्णस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २६ ॥
शृङ्गवेरञ्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ।
कटूणां कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २७ ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्ल शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरझामूलकस्य च ।
कटल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटूणां कर्णपूरणे ॥ २९ ॥
कर्णं कोष्णेन शुक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन शुक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३० ॥
अर्काङ्गुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् सुहीकाण्डे कीरिते तच्छटावृते ॥ ३१ ॥
पुटपाकक्रमात् स्निग्धं पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्टाङ्गुलानि च ।
क्षौमेनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्प्रदापयेत् ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ३४ ॥

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारने ।

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ३५ ॥

इति दीपिकातैलम् ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम् ।

आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ३६ ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे लोदवाहिनि ।

छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ३७ ॥

एरण्डपत्र पुटपाकविपाचिताम्बु-

तुल्याद्रकस्य सलिलं मधुकेन मिश्रम् ।

पक्त्वा च तैललवणेन युतं सुखोष्णं

कर्णे रुजं हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥ ३८ ॥

विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिग्रुभिः ।

वत्सगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयवरेणुभिः ॥ ३९ ॥

आरनालशृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।

कफवातममुत्थानं कर्णशूलं निवारयेत् ॥ ४० ॥

रास्नामृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं गुडेनापि विमृद्य खादेत् ।

वातामयी कर्णशिरोरोगदो च नाडीव्रणी चैव भगन्दरी च ॥ ४१ ॥

इति रास्नागुग्गुलु

वंशावलेखमंयुक्ते मूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ ४२ ॥

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णशूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदनम् ॥ ४३ ॥

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तैलं श्योनाकमूलेन मन्दान्नी परिसाधितम् ।

हरेदाश त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ४५ ॥

इति श्योनाकतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठिभिः साध्यं तैलं ससार्धपम् ।

कर्णशूले प्रधानं तत् पूरणं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति हिङ्गुदायं तैलम् ।

देवदारुवचाशुण्ठिशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं हि गोमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ४७ ॥

इति देवदार्वीदितैलम् ।

पिप्पल्यो विल्वमूलञ्च कुष्ठं मधुकमेव च ।

सूक्ष्मैलादेवदारुणि मांसीव्याघ्रीनखोऽगुरु ॥ ४८ ॥

वर्गेणानेन तैलस्य प्रस्थं मृद्वग्निना पचेत् ।

केयूरमूलकरसौ दद्यात् स्नेहेन संयुतौ ॥ ४९ ॥

तेन कर्णे पित्तुं दद्याद्वस्तिकर्म च कारयेत् ।

तेनोपशाम्यते क्षिप्रं कर्णशूलं सुदारुणम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्य तैलम् ।

वातरोगे च निर्दिष्टा क्रिया चात्र प्रयोजयेत् ।

स्नानं शीताम्बुसम्पानं मैथुनञ्च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पित्तजे शर्करायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचनम् ।

द्राक्षाद्यष्टीशृतं क्षीरं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२ ॥

पित्तवद्रक्तजे कुर्याच्छिराया रक्तमोक्षणम् ।

कफजे मागधौसिद्धं हविर्दुग्धं प्रपीय च ॥

कुर्याद्गण्डूषसंस्वेदं धूपनं कफनाशनम् ॥ ५३ ॥

कर्णक्षेडे कर्णमादे कटुतैलेन पूरयेत् ।

नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् ॥ ५४ ॥

कफजे चाचरेत् पूर्वं वमनाद्यैः क्रियाक्रमम् ।

वातजे कुष्ठजं वापि लाङ्गलीक्षीरमिश्रितम् ॥ ५५ ॥

दलेनाश्रयवृक्षस्य वेष्टितं सुविपाचितम् ।
 सतैललवणं कोष्णं वाधिर्य्यं कर्णपूरणम् ॥ ५६ ॥
 एरुण्डशिग्रुवरुण मूलिकापत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणान्विते ॥ ५७ ॥
 यष्ट्याह्वक्षीरकाकोली कल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादवाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५८ ॥

इति एरुण्डादितैलं कर्णपूरणे ।

कल्ककाथैश्च यष्ट्याह्व काकोलीद्वयमाषकैः ।
 शूकरस्य वसा पक्वा कर्णनादातिनाशिनी ॥ ५९ ॥

इति सूकरवसा ।

स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णामहौषधम् ।
 शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्ले चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 प्रणादशूलवाधिर्य्यं स्रावं चाशु व्यपोहति ॥ ६१ ॥

इति स्वर्जिकातैलम् ।

मयूरनालगोमांसं लशुनं शुष्कमूलकम् ।
 सशुक्तं साधितं तैलं कर्णनादार्तिनाशनम् ॥ ६२ ॥

इति मयूरनालाद्यं तैलम्

गवां मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्य्यं कर्णपूरणम् ॥ ६३ ॥

इति विल्वतैलम् ।

अपामार्गक्षारजले तत् कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
 अपहरति कर्णनादं वाधिर्य्यं चापि पूरणतः ॥ ६४ ॥

इति अपामार्गतैलम् ।

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥ ६५ ॥

सौवर्चलं यवक्षारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं सुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥ ६७ ॥
 वाधिर्यं कर्णनादञ्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णमाश्रिताः ॥ ६८ ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखं कर्णामयापहम् ॥ ६९ ॥

इति क्षारतैलम् ।

जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ।
 माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली च पलोन्मिता ॥ ७० ॥
 घृतभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥
 एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
 गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ ७२ ॥
 कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।
 मामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ७३ ॥
 शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ।
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ७४ ॥
 राजहृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन च ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ ७५ ॥
 चूर्णं पञ्चकषायणां कपित्थरससंयुतम् ।
 कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ७६ ॥
 तिन्दुकान्यभया लोभ्रं समङ्गा चामलक्यपि ।
 पञ्चकषायशब्देन ग्राह्यमेतद्वि बोधितम् ॥ ७७ ॥

इति पञ्चकषायः ।

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत् ।

कर्णस्रावे रुजा दाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ७८ ॥

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥ ७९ ॥

पुटपाकक्रमस्त्रिभो हस्तिविड्जातच्छत्रजः ।

रसः सतैलसिन्धूतः कर्णस्रावहरः परः ॥ ८० ॥

जम्बाम्बपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकर्पासफलञ्च सान्द्रम् ।

क्षुण्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससर्पपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

इति जम्बाद्यं तैलम् ।

अर्कस्य पत्रस्वरसं निर्गुण्डीस्वरसं तथा ।

राजवृक्षादितोयेन सूर्यावर्त्तरसं तथा ॥ ८२ ॥

चित्रकोङ्कवसंमिश्रं वज्रीक्षीरं तथैव च ।

तथा हुलहुलतोयेन प्रस्थेकेन क्रमेण तु ॥ ८३ ॥

तेलप्रस्थं पचेत्तस्मिन् हरितालपलहयम् ।

सैन्धवञ्च पलं योज्यं विषं पादांशकं तथा ।

एतत्तैलं हरेत् क्षिप्रं कर्णशूलञ्च दुस्तरम् ॥ ८४ ॥

इति विषगर्भतैलम् ।

मुसलीवाकुचीचूर्णं खादेद्वाधिर्यशान्तये ॥ ८५ ॥

इति ग्रन्थान्तरादव्रीकम् ।

विल्वोदुम्बरजम्बूदधित्यचूतानां वल्कलैः सिद्धम् ।

श्रुतिरोधञ्च निहन्ति तैलं प्रपाकपूतिस्रुतिं जयति ॥ ८६ ॥

इति पञ्चवल्कलतैलम् ।

आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः सुसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तये ॥ ८७ ॥

इति चतुष्पथतैलम् ।

वरुणाह्वकपित्याम्बु जम्बूपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ८८ ॥

इति चतुष्पल्लवतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ८९ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ ९० ॥

घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण मधुसंयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्थेषु सस्त्रावे पूतिकर्णके ॥ ९१ ॥

कुष्ठं हिङ्गवचादारु शताह्वाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ९२ ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ९३ ॥

इति शम्बूकतैलम् ।

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन

मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च ।

धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ९४ ॥

गन्धकादीनामत्र मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।

इति गन्धकाद्यं तैलम् । इति कर्णनाडीचिकित्सा ।

क्षमिकर्णविनाशाय क्षामिघ्नां कारयेत् क्रियाम् ।

वार्त्ताकुधूमश्च हितः सर्षपस्त्रेह एव च ॥ ९५ ॥

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदौर्गन्ध्यं गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ९६ ॥

सूर्यावर्त्तस्य स्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।

लाङ्गलीमूलजरसं त्रूषणं चूर्णितं तथा ।

पूरयेत् कृमिकर्णन्तु जम्बूनां नाशनं परम् ॥ ८७ ॥

इति योगचतुष्टयम् ।

हलिरविभक्त्यव्योषानेकीकृत्य प्रगालयेद् बद्ध्वा ।

वसनेन तस्य रसेन श्रवणे परिपूरयेत् सुतराम् ॥ ८८ ॥

कर्णजलौकानियतं कृमिकीटपिपीलिकास्तथान्येऽपि ।

निपतन्ति निरवशेषाः कारण्डाश्चापि मुण्डस्थाः ॥ ८९ ॥

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्रोक्तां समाचरेत् ॥ ९० ॥

विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ।

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविमर्पवत् ॥ ९१ ॥

प्रक्षिप्य धौमान् तैलेन प्रविलाय्य च शोधयेत् ।

कर्णगूथन्तु मतिमान् भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ ९२ ॥

स्नेहस्वेदौ च वमनं धूमो मूर्ध्नि विरेचनम् ।

विधिश्च कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥ ९३ ॥

वाधिर्यं बालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥ ९४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

अथ कर्णपालीचिकित्सा माह ।

पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् ।

स्वेदयेद् यत्नतस्ताञ्च स्निग्धां सम्बर्द्धयेत्तिलैः ॥ ९५ ॥

माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपर्युषितम् ।

नवमूसलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालिनाम् ॥ ९६ ॥

शतावरीवाजिगन्धा पयस्यैरण्डबीजकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ९७ ॥

इति शतावरीतैलम् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकाथेन पालीशोषणवर्द्धनम् ॥ ९८ ॥

एतेनैव हि तैलेन चिकित्सेद्विषजां वरः ।

हृतास्रं परिपोटञ्च चन्द्रिकाञ्च प्रयत्नतः ॥ १०८ ॥

इति जीवनीयतैलम् ।

श्रीतैर्लेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ११० ॥

गोपनीया बलायष्टी जम्बूाम्रपल्लवोत्पलैः ।

मधान्याम्लैः समञ्जिष्ठैः खिन्नैर्लोभ्रान्वितैः समैः ।

तैलमभ्यङ्गतः सिद्धं कर्णोत्पातहरं परम् ॥ १११ ॥

त्रायन्त्यश्वगन्धार्कं वाकुचीबीजसिन्धुजैः ।

फलनीसुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवसान्वितैः ॥

तैलमभ्यङ्गतः पक्वमुत्पातं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

दुःखवर्द्धनकं सिद्ध्वा जम्बूाम्राश्वत्यपत्रजैः ।

काथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ ११३ ॥

बहुशो गोमयपिण्डैः स्वेदितं परिलेहिकम् ।

मेघसारैः समालिम्पेद्दधिमूत्रेण कल्कितैः ॥ ११४ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः कर्णरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

॥ न ह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चैव नासा ।

वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ॥

धानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

पैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

रेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

णाश्रितं पित्तमरुं पि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।

नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥ ३ ॥

पैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयवत्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥४॥
 घ्राणाश्रितो मर्मणि सम्प्रदुष्टो यस्यानिलो नालिकया निरेति ।
 कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥५॥
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्माण्युद्धाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥६॥
 प्रभ्रश्यते नासिकयैव यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
 प्राक् सञ्चितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥७॥
 घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिश्चरेद्धूम इवोर्ध्ववायुः ।
 नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥८॥
 उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुम्यात्प्रतीनाह मुदाहरेत्तम् ।
 घ्राणाह्वनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥९॥

घ्राणात् सपिच्छिलः श्लेष्मा अवलोद्रव उष्मणा ।

अजरः स्यन्दते घ्राणान्नासाम्रावं तमादिशेत् ॥ १० ॥

घ्राणाश्रिते श्रोतसि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
 कृच्छ्राच्छसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥११॥
 दोषैस्त्रिभिर्वा पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथार्शांसि तथैव शोषान् ।
 शालाकसिद्धन्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सर्वगमर्वुदं स्यात् ॥१२॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासाम्रावस्तनुस्वरः ।

क्षामः श्लोवत्यथोऽभीक्ष्ण मामपीनसलक्षणम् ॥ १३ ॥

ग्रामलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।

शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैः कटून्मृज्जनैः ॥

वमनैर्घृतपानैश्च नासारोगानुपाचरेत् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं चित्रकञ्च हरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पौनसशान्तये ॥ १६ ॥

सर्वेषु सर्वकालं पौनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥ १७ ॥

कटुत्रिकं चित्रकतिन्त्रिडिकं तालीशपत्रं चविकाम्बसंज्ञम् ।

विचूर्णितं जीरकचूर्णयुक्तमेलाल्पं च तत्सुरभीकृतं च ॥

मिश्रं पुराणेन गुडेन दद्यात्तत्पौनसानां परिपाचनार्थम् ॥ १८ ॥

इति कटुत्रिकादिचूर्ण गुटिका च ।

कटुफलं शृङ्गवेरं च पिप्पलीमरिचानि च ।

शटी पुष्करमूलश्च भार्गीमधुरसा वरा ॥ १९ ॥

अभया कृष्णलवणं शृङ्गीकर्कटकस्य च ।

एतच्चूर्णवरं प्रोक्तं काथो वा मूत्रमूर्च्छितः ॥ २० ॥

पौनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके ।

सन्निपातेऽनिलकफे कासे श्वासे च शस्यते ॥ २१ ॥

इति कटुफलादिचूर्णम् ।

वीहिष्टे पूतिनस्ये च कुर्यात् स्नेहस्वेदौ कर्दनं ससनं वा ।

तं भुक्तं तीक्ष्णमल्पं लघु स्यादुष्णं तोयं धूमपानञ्च कार्यम् ॥ २२ ॥

स्निग्धस्य कर्दनैर्दोषान् निर्हरेद्वातपौनसे ।

पित्ते सर्पिः पिबेत्सिद्धं शृङ्गवेरेण वा पयः ॥ २३ ॥

देयं कफघ्नमुष्णञ्च भोजनं रुक्षणं हितम् ।

विरेकं वमनं ह्यादौ लङ्घनं कफपौनसे ॥ २४ ॥

स्नेहसेकश्च वा कार्थ्यो लिप्ते शिरसि सर्षपैः ।

लशुनं मुद्गचूर्णैश्च व्योषक्षारयुतैर्हितः ॥ २५ ॥

मकासे पौनसे पूतिघ्राणे स्नावे सकण्डूरे ।

धूमः शस्तोऽवपौतश्च कटुभिः कफपौनसे ॥ २६ ॥

कफघ्नमन्नं वार्त्ताकु कुलत्याढकिमुद्गजाः ।

यूषाः प्रशस्ताः सव्योषास्तथा तोयोष्णसेवनम् ॥ २७ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचं लाक्षासुरसकटफलैः ।

कुष्ठोग्राशिशुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ २८ ॥

तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

अपीनसे पूतीनस्ये शमनं कीर्तितं परम् ॥ २९ ॥

व्योषचित्त्रकतालीश तिल्लिङ्गिकाम्लवेतसम् ।

मचव्याजाजीतुल्यांश मेलाल्वक् पत्रपादिकाम् ॥ ३० ॥

व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ।

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम्

व्याघ्रीदन्तीवचाशिशु सुरसाव्योषसिन्धुजैः ।

पाचितं नाशनं तैलं पूतिनासागदापहम् ॥ ३२ ॥

इति व्याघ्रीतैलम्

त्रिकटुकविडङ्गसैन्धव बृहतीफलशिशुसुरसदन्तीभिः ।

तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ३३ ॥

इति त्रिकटुकाद्यं तैलम्

शिशुसिंहोदिकुम्भामां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।

विल्वपत्ररसे तैलं नाशनं पूतिनस्यजित् ॥ ३४ ॥

इति शिशुतैलम्

चित्त्रककषायपलशतममृताजातीरसश्च तुल्यांशम् ।

प्रक्षिप्य गुडशतञ्च द्विपञ्चमूलौकषायेण ॥ ३५ ॥

तत्तुल्येन च हरितक्याढकमेकं विपाच्य गुडपाकम् ।

अर्द्धप्रस्थं मधुनस्तस्मिन् दद्यात्ततो वैद्यः ॥ ३६ ॥

हे हे पले च दद्यादेलात्वक् पत्रत्रिकटुकानाम् ।

यवक्षारादर्द्धपलं प्रयोजयेदग्निवर्द्धनं पुंसाम् ॥ ३७ ॥

एतद्रसायनोत्तममश्विभ्यां निर्मितं सुविख्यातम् ।

उपयुक्तवतां पुंसां पाषाणकाष्ठान्यपि च जीर्यति ॥ ३८ ॥

अजितमपि भेषजशतैः पौनसरोगं त्रहाज्जयति ।

नृपतिरसायनमेत दाहारयन्त्रणारहितञ्च ॥ ३८ ॥

इति राजरसायनम् ।

नासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

इत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च योज्याः सेकाः सघृताश्च प्रदेहाः ॥ ४० ॥

मूर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचां कषायैः परिधावनीयः ।

कषायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपक्कनुत्परम् ॥ ४१ ॥

पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।

पाकदाहादिरोगेषु शीतलेपादिकाः क्रियाः ॥ ४२ ॥

गान्ते सम्यक् चावपीडं विदध्यात्तीव्रं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।

नस्यं नस्यं मूर्ध्वैरेचनीयैर्नाड्या चूर्णं क्षुद्रदे भ्रंशथौ वा ॥ ४३ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिकथकस्य प्रयत्नतः ।

धूमः क्षवथुरोगघ्नो भ्रंशथुघ्नश्च निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

पिप्पलीकुष्ठमहौषधानां विडङ्गमृद्वीककषायकल्कैः ।

लं विपक्वं क्षवथौ च नस्यं वसां पचेत्तैलमधो घृतञ्च ॥ ४५ ॥

इति पिप्पलीतैजम् ।

व्याणि यानि क्षवथौ प्रदिष्टान्येतानि सर्वाणि सकट्फलानि ।

गान्नि कृत्वा प्रधमेत नस्ये शस्तञ्च दत्तं क्षवथुं निहन्यात् ॥ ४६ ॥

शुण्ठिकुष्ठकणाविल्व द्राक्षाकल्ककषायवत् ।

साधितं तैलमाज्यञ्च स्याद्दि क्षवथुरुग्जये ॥ ४७ ॥

इति शुण्ठीतैलं घृतं च ।

दौषे रोगे पित्तहृत् संविधानं कार्यं सर्वं माधुरं शीतलञ्च ॥ ४८ ॥

स्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दौषे शिरः स्वेदनमल्पशस्तु ।

स्ये कृते क्षीरजलावसेकान् शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ ४९ ॥

मानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्ध्ववस्तिश्च नित्यम् ।

लातैलं सर्वथैवापि युञ्ज्याद्वातव्याधावन्यदुक्तं च यद्यत् ॥ ५० ॥

नासास्रावे घ्राणतश्चूर्णमुक्तं
 नाद्या देयं येऽवपीडाश्च पथ्याः ।
 तीक्ष्णान् धूमान् देवदार्यग्निकाभ्यां
 मांसं त्वाजं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ ५१ ॥

नाशाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।
 सर्पिः पीतं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहस्नेदौ स्नेहिकश्चापि धूमः ॥
 इति पीनसोपक्रमः ।

अथ प्रतिश्यायनिदानमाह ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्य शिरोऽभितापैः ।
 प्रजागरार्त्तिस्वपनाम्बुशीतावश्यायकैर्मथनवाष्पसैकैः ॥
 संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ ५२ ॥
 चयङ्गता मूर्ध्नि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्
 प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनेर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥
 क्षयप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
 उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५३ ॥

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी ।
 गलताल्बोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ।
 भवेत् स्खरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ ५४ ॥
 उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।
 कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥
 सधूममग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ ५५ ॥
 घ्राणात्कफः कफकृते श्वेतः पाण्डुः स्रवेद्वहुः ।
 शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ।
 कण्ठताल्बोष्ठशिरसां कण्डुभिरतिपीडितः ॥ ५६ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्तते ।
 संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ ५७ ॥

प्रक्षिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।

पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥ ६० ॥

निःश्वासे वाति दौर्गन्ध्यं नरो गन्धान्न वेत्ति च ।

एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कष्टसाधनम् ॥ ६१ ॥

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्तते ।

ताम्राक्षस्तु भवेज्जन्तु रुरोघातप्रपीडितः ॥

दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ ६२ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।

दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ ६३ ॥

मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः ।

कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥

वाधिर्यमाभ्यमघ्नत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।

शोथाम्निसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ६५ ॥

अर्बुदं सप्तधा शोथश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।

चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ६६ ॥

अर्शसामर्बुदानाञ्च दोषकोपाकृतिः समा ॥ ६७ ॥

अर्शांसि गोस्तनाकाराण्यर्बुदं कोलसन्निभम् ॥ ६८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृह्यं वातविवर्जितम् ।

वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ६९ ॥

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलाः ।

प्रतिश्यायो वचायुक्तं चूर्णमाघ्राय नश्यति ॥ ७० ॥

अथवा सष्टताञ्छक्तान् कृत्वामलकसम्पूटे ।

नवप्रतिश्यायवतां धूमो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥

ष्टततैलेन संयुक्तं शक्तधूमं पिवेन्नरः ।

प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं कासहिक्कानिवारणम् ॥ ७२ ॥

प्रतिश्याये पिवेद्भूमं सर्वगन्धसमायुतम् ।

चातुर्जातकचूर्णं वा घ्न्यं वा कृष्णजीरकम् ॥ ६३ ॥

पुटपाकं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ७४ ॥

भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणं सुखिन्नमाषमत्युष्णम् ।

शमयति सर्वसमुत्थं चिरजातं च प्रतिश्यायम् ॥ ७५ ॥

शटी तामलकीव्योषचूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ।

हन्ति घोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृदस्तिशूलमुत् ॥ ७६ ॥

कुलत्थयवधान्याम्लयूषं तिन्तिडिपत्रजम् ।

स्वेदोष्णञ्च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ ७७ ॥

गुडान्वितं चार्द्रमथादिशन्ति शुष्कोषितं तत्परिपाचनाय ॥ ७८ ॥

तूषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धं दुग्धान्नभोजनम् ।

प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं विशेषात्कफनाशनम् ॥ ७९ ॥

ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ।

पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥

अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ८० ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनं स्वेदो नस्यं कटुम्लभोजनैः ।

वमनैः कृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥

वातके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाबलम् ।

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥ ८२ ॥

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितम् ॥ ८३ ॥

रक्तपित्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।

परिषेकान् प्रदेह्यांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८४ ॥

युञ्जते कवलांश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥ ८५ ॥

हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं शृतं पयः ।

शृङ्गवेरेण पयसा शृङ्गवेरमथापि वा ॥ ८६ ॥

धवत्वक् त्रिफला श्यामा तिष्ठकैर्मधुकेन च ।
श्रीपर्णी रजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
तैलं कालोपयुक्तं तु नस्यं स्यादनयोर्द्वितम् ॥ ८७ ॥

इति धवाद्यं तैलम् ।

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्षया ।
यवाग्वा वामयित्वा च श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ८८ ॥
उभे बले वृहत्यौ च विडङ्गं सविकङ्कतम् ।
श्वेतामूलं महाभद्रा वर्षाभू चापि संहरेत् ॥ ८९ ॥
तैलमेभिर्विपक्वन्तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥

इति बलाहयाद्यं तैलम् ।

दावीङ्गुदिनिकुम्भैश्च किण्णिष्ठा सरलेन च ।
वर्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथा विधिः ॥ ९० ॥
सर्पिषि कटुसिद्धानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ९१ ॥
रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां देवदारुणि ।
तैलं विपक्वं नस्यार्थं विदध्याच्चात्र बुद्धिमाम् ॥ ९२ ॥

इति रसाञ्जनाद्यं तैलम् ।

मुस्ता तेजोवती पाठा कट्फलं कटुका वचा ।
सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पलीसैन्धवाग्निकौ ॥ ९३ ॥
तुल्यं करञ्जवीजश्च लवणं भद्रदारु च ।
एतैः कृतं कषायश्च कवले तच्च धारयेत् ॥ ९४ ॥
हितं शिरोविकारे च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।

इति मुस्तकादितैलम् ।

क्षौरमर्द्धजलं क्वाथ्यं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ।
पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरौषधैरपि ॥ ९५ ॥

हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ।
 सर्वगन्धासितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ॥ ८६ ॥
 अवाप्य विपचेत् भूयो दशक्षीरञ्च तद्घृतम् ।
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ॥ ८७ ॥
 गोमूत्रपिष्टाद्योद्दिष्टा क्रियाः कृमिषु योजयेत् ।
 धावानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 शेषाणान्तु विकाराणां स्वयं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 घ्राणार्बुदेऽधिमांसे च क्रियां शेषेषु वीक्ष्य च ॥ ८९ ॥
 गृहधूमकणादारु क्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ ९० ॥

इति गृहधूमतैलम् ।

शिग्रुकान्तावचाव्योषद्राक्षासुरससैन्धवैः ।
 नस्यदानाज्जयेत्सिद्धं तैलं नासागदे नृणाम् ॥ ९०१ ॥

इति शिग्रुतैलम् ।

रक्तकरवीरपुष्पं जाल्यशनमक्षिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम् ॥ ९०२ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

व्योषं धान्यककुसुमं गण्डीरकमवल्गुजं वीजम् ।
 एभिस्तैलं पक्वं नासार्शोनाशनं सिद्धम् ॥ ९०३ ॥

इति व्योषाद्यं तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः नासारोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

—————

अथ नेत्ररोगनिदानमाह ।

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च कर्देर्विघातादमनातियोगात् ॥ १ ॥
 द्रवात्तथान्नाग्निशिसेवनाद्वा विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥
 तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ३
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।
 प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥
 निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षं संहर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
 विशुष्कभावः शिशराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ५ ॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दो धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥
 उष्णाभिनन्दो गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
 स्रावो बहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ७ ॥
 तस्माश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ८ ॥

इति अभिष्यन्दचतुष्टयम् ।

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
 तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥
 उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः ॥ १० ॥
 न्याद् दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रात्तद्वन्मन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।
 डात्राद्वा वातिको वै निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ११
 उदौर्णवेदनं नेत्रं रोगोद्रेकसमन्वितम् ।

घर्षनिस्तोदशूलाशु युक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥
 मन्दवेदनताकण्डूः संरम्भाशुप्रशान्तता ।
 प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णोः सम्पक्वं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥
 कण्डूपदेहाशुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।
 संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥ १४ ॥
 शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १५ ॥
 उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसङ्ग ।
 रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्यः खलु नाम रोगः ॥ १६ ॥
 वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।
 रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १७ ॥
 यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दृष्टे चाविलदर्शनञ्च ।
 सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं वदन्ति ॥ १८ ॥
 यस्यावटुः कर्णशिरो हनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।
 कुर्याद्भुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतो वातमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥
 श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।
 सदाहशोथं सास्त्रावमन्ताध्युषितमम्लतः ॥ २० ॥
 अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्नाः ।
 मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ २१ ॥
 मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः सशिराप्रहर्षः ।
 ताम्नाशुमच्छं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुश्च ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ।
 पञ्चैते पञ्चरात्रेण रोगाः शाम्यन्ति लङ्घनैः ॥ २३ ॥
 लङ्घनालेपनस्वेद शिराव्यधविरेचनैः ।
 उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनास्रोतनादिभिः ॥ २४ ॥
 स्वेदः प्रलेपस्तिक्ताम्रं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ २५ ॥

मारुतानशनास्वप्नक्रोधशोकसमुद्भवान् ।

न लङ्घयेदभिष्यन्दान् वातव्याधिपरांस्तथा ॥ २६ ॥

अभिष्यन्देऽधिमग्न्ये च वातोत्थे वातपर्य्यये ।

शुष्कपाकेऽन्यतो वाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ २७ ॥

स्नेहस्वेदविधिः कृत्स्नो ग्राम्यान्पोदकामिषम् ।

नस्यं क्षीरघृताभ्याञ्च शिरावेधश्च शस्यते ॥ २८ ॥

अथवा वेदनार्त्तस्य न शिराव्यधनक्रमः ॥ २९ ॥

तत उपाचरेद्देव्यः सामान्यविधिना नरम् ।

पुराणसर्पिषा चैव सम्यक् स्नेहविरेचनैः ॥ ३० ॥

तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्रयोतनैस्तथा ।

नस्यैः स्नेहपरिषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ॥ ३१ ॥

कुरण्टपुष्पथङ्ग्याह्वं सिताविश्वैः समस्तुभिः ।

शुण्ठीसैन्धवयङ्ग्याह्वं लोध्रभृष्टैर्घृतैरपि ॥ ३२ ॥

श्रीवासद्विनिशालोध्रैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अव्यक्तेऽक्षिगते कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्डनं वह्निः ॥ ३३ ॥

धात्रीफलनिर्य्यासो नवटक्कोपं निहन्ति पूरणतः ।

एरण्डपत्रसप्तकरसोऽथवा सैन्धवसंयुक्तः ॥ ३४ ॥

नवटक्कोपशमनः क्षौद्रयुतः शिग्रुमूलरससेकः ।

नश्यत्यवश्यमथवा काञ्चिकपुनर्नवासैन्धवैर्विहितैः ॥ ३५ ॥

पित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

पौघमेव विनिहन्ति योजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ३६ ॥

गोमूत्रे कृगलरसेऽम्बकाक्षिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुल्यं क्षलितमनेकशो निषिक्तं

तत्कुर्व्याद्भस्मं नरस्य चक्षुः ॥ ३७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथाञ्जनं माक्षिकहेमघृष्टम् ॥३॥
करवीरतरुणकिसलयच्छिन्नोद्भवरसातिसम्पूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ३८ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्या रसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो बहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ ४० ॥

बहिरवलितं लोचनमभिकुपितमपि प्रसौदति क्षिप्रम् ।

लोध्ररसाञ्जनचन्दनमनःशिला कुष्ठपथ्याभिः ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकौपिष्टासैन्धवगृहवारियोजिता ताम्ब्रे ।

जाता घनत्वमक्षोर्जयति वह्निर्लेपतः पीडाम् ॥ ४२ ॥

आर्कश्च मूलमापोत्थ्य मुहूर्त्तं वारिणि न्यसेत् ।

एतदाश्चरोतनं दृष्ट्यं नयनामयनाशनम् ॥ ४३ ॥

निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य ।

पिण्डी विधेया नयने प्रकोपिते कफेन पित्तेन समीरणेन ॥४४॥

यद्यक्षिशूलं मन्येत सरुजं व्यक्तलक्षणम् ।

वेदनानिग्रहार्थं कुर्यादाश्चरोतनं तदा ॥ ४५ ॥

आश्चरोतनमभिष्यन्दौ युञ्जीतावाक् दिनत्रयम् ।

अञ्जनं पक्वदोषस्य नेत्ररोगेऽनिलात्मके ॥ ४६ ॥

शोथश्च दाहरोगश्च क्लेदकण्डू तथारुणम् ।

अक्षोरस्रप्रसेकश्च क्षिप्रमाश्चरोतनं हरेत् ॥ ४७ ॥

ग्रीष्मे वर्षाशरत्काले ह्यस्रपित्तामयेषु च ।

मुहुर्मुहुः स्वादुशीतं क्रमादाश्चरोतनं तथा ॥ ४८ ॥

वातश्लेष्मणि हेमन्ते वसन्ते शिशिरेषु च ।

तीक्ष्णोष्णमम्लशस्रैव कार्यमाश्चरोतनं बुधैः ॥ ४९ ॥

पक्वे च श्लैष्मिके व्याधौ पाणिः शुक्तिश्च वातिके ।

आश्चरोतने प्रमाणं स्याद् हे शुक्ती चाशु पैत्तिके ॥ ५० ॥

अष्टौ दश द्वादशविन्दवस्तु संलेखनस्नेहनरोपणेषु ।

आश्रयोतने च क्रमशो विधेया मात्रास्तु तिस्रो नयनामयेषु ॥ ५१ ॥

इति आश्रयोतनमात्राविधिः ।

आश्रयोतने मारुतजे कायो विल्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सैरण्डवृहती तर्कारीमधुशिशुभिः ॥ ५२ ॥

शूलघ्नं वारुणोदीच्य यष्टीसैन्धवसाधितम् ।

ह्रीवेरचक्रमञ्जिष्ठोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।

साश्रसा पयसा तेन शूले चाश्रयोतनं परम् ॥ ५३ ॥

सर्पिषाश्रयोतनं श्रेष्ठं सर्पिषा चोपनाहनम् ।

परिषेकः मुखोष्णेन मूर्ध्नि तैलविधारणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षौरश्चाप्यथ भोजनम् ।

जातीपुष्पं घृते भृष्टं चक्षुष्यमुपनाहनम् ॥ ५५ ॥

तथा शावरकं लोघ्नं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्यो हरौतकी तद्वद् घृतयुक्ता रुजापहा ॥ ५६ ॥

सुखाम्बुपिष्टैः संयुक्तं शर्करालोघ्नसैन्धवैः ।

दग्ध्वा ससैन्धवं लोघ्नं मधुच्छिष्टयुते घृते ।

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ५७ ॥

ततः सम्पक्कदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ५८ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ।

पूर्वाह्णे चापराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥ ५९ ॥

वर्षास्वनभ्रेनात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ।

प्रातः सायं च तत् कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ६० ॥

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्त्तिस्तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।

प्रमाणं मध्यमे सार्द्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६१ ॥

विडङ्गमात्रं त्वधमं मध्यं द्विषयोतनम्नयम् ।

रसक्रियाणां वर्त्तीनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ६२ ॥

वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाका विधीयते ।
 मृदौ तु त्रिशलाका स्याच्चतस्रः क्षौद्रिकेऽञ्जने ॥ ६३ ॥
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कांस्या श्मास्थिमयाः शुभाः ।
 शलाकाश्चाञ्जने कार्या अष्टाङ्गुलमिता बुधैः ॥ ६४ ॥
 बृहत्पैरण्डमूलत्वक् शिशुमूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रां मधुकं पथ्यां देवदारु च पेषयेत् ।
 आजेन पयसा अष्टमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ ६६ ॥
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।
 स्तन्योदकाङ्गं कर्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पान मक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाम्बुना ॥ ६८ ॥
 यावन्मज्जति पक्ष्माग्रं भ्रूवोरन्तरनेत्रयोः ।
 तावच्च पूरयेन्नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥ ६९ ॥
 मारुते दश धार्याणि पित्तेऽष्टौ वा शतानि च ।
 निर्दिष्टानि कफे षड्वा व्याधौ व्याधिवशेन वा ॥ ७० ॥

इति तर्पणमात्रा ।

परिषेके हितं चात्र पयः कोणं ससैन्धवम् ।
 रजनौदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ॥ ७१ ॥
 सर्पिर्पुक्तं स्तन्यघृष्टमञ्जनं च महौषधम् ।
 वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ ७२ ॥
 वाताभिष्यन्दवञ्चात्र वाते मारुतपर्यये ।
 पूर्वं तत्र हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजनम् ॥ ७३ ॥
 वृक्षादन्यद्द्वया चैव पञ्चमूली महत्यपि ।
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं वापि पिबेद् घृतम् ॥ ७४ ॥

इति वृक्षादन्याद्यं तैलम् । इति वाताभिष्यन्दः ।

अनेनैव विधानेन भिषक् तमपि साधयेत् ।

अभिष्यन्दमधिमन्य मन्यानपि च पित्तजान् ॥ ७५ ॥

व्याधीनुपाचरेद्धीमां स्तीक्ष्णैः सुस्निग्धशैतलैः ।

आश्वरोतनैः परिषेकैः पुटपाकैः सतर्पणैः ॥ ७६ ॥

स्नेहैर्विरेचनैर्लेपै रक्तस्य च विमोक्षणैः ।

प्रपुण्डरीकयष्ट्याह्व निशामलकपद्मकैः ॥

सितामधुसमायुक्तैः सकपित्थैश्च रोगनुत् ॥ ७७ ॥

तिम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्वरोतनं मानुषदुग्धमिश्रं पित्तास्रवातापहमग्रमुक्तम् ॥ ७८ ॥

द्राक्षां मधुकमञ्जिष्ठा जीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्वरोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ ७९ ॥

चन्दनारिष्टपत्राणि यष्टीं दार्वीं ससैम्भवम् ।

पिष्टाभ्रसा भवेत्सेकः पित्तक्षौद्रसमन्वितः ॥ ८० ॥

पैत्तिके चन्दनानन्ता मञ्जिष्ठाभिर्विडालकः ।

कार्थः सपद्मयष्ट्याह्व मांसीकालीयकैस्तथा ॥ ८१ ॥

धात्रीलोभ्रं घृते भृष्टं शिलायुक्तं सुवर्तितम् ।

प्रसृज्येद् गुटिकां कृत्वा कुपिते लोचने वह्निः ॥ ८२ ॥

उदुम्बरफलं लोभ्रं घृष्टा चात्यन्तधूपितम् ।

साज्यं समाक्षिकं दारु शूलरोगाश्रुजिह्ववेत् ॥ ८३ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं जातिपत्राणि गैरिकम् ।

प्रलेपो दाह्रोगघ्नस्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ ८४ ॥

भृष्टा घृतेन नागरतिरीटधात्रीमनःशिलागुटिका ।

उपर्युपरिमार्जनेन क्षपयति शूलं क्षणेनाक्ष्णोः ॥ ८५ ॥

द्रां शालिं सैम्भवं शैलभेदं दर्भामिक्षुं लोभ्रकं वेतसञ्च ।

दार्वीं द्राक्षां चन्दनं चोत्पलं वा स्त्रीणां स्तन्यं शर्करां क्षौद्रकञ्च ॥ ८६ ॥

आत्यत्रं यष्टिकाह्वं हरिद्रा तालानन्ते चापि संक्षृत्य सर्वान् ।

सिद्धं सर्पिः तर्पणे नावने च शस्तं क्षीरं स्योतने चैव सेवे ॥ ८७ ॥
क्रियाः सर्वाः पित्तहर्त्यः प्रशस्तास्त्यहादूष्णं क्षीरसर्पिष नस्यम्
पालाशं स्याच्छोणितश्चास्त्रनार्थं शल्लक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम्

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्यात्क्षेपान् सुशीतलान् ॥ ८८ ॥

तैल्वकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् ।

शिराव्यधं विना कार्यः पित्तथन्दहरो विधिः ॥ ८९ ॥

कोणस्थ सर्पिषः पानं विरेकासेकलेपनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकमञ्जनैस्ततः ॥ ९० ॥

प्रवालमुक्तावैदूर्यं शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतक्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ ९१ ॥

धूमदर्शी पिबेत्सर्पिः सर्वपित्तामयं जयेत् ॥ ९२ ॥

अभिष्यन्दमधिमन्यं रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।

शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यान् वातोद्भवान् गदान् ।

इति पित्ताभिष्यन्दः ।

स्निग्धस्य कोणेनाज्येन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥ ९३ ॥

तिरीटत्रिफलायष्टौ शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ९४ ॥

लोध्रचूर्णं घृते भृष्टं रुजमाश्रयोतनं हरेत् ।

शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्रयोतनं परम् ॥ ९५ ॥

लाक्षामधुकमस्त्रिष्टा लोध्रं कालानुशारिवा ।

प्रशौण्डरीकसंयुक्तः सेको रोगहरो हितः ॥ ९६ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

न्यस्तमप्स्वन्तरिक्षेषु हितमाश्रयोतनं भवेत् ॥ ९७ ॥

नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरीकालीययष्टीमधुमुस्तलोध्रैः ।

सपञ्चकैर्धौतघृतप्रदिग्धैस्त्रिस्तः प्रसेकाः प्रहिता प्रयुक्तान् ॥ ९८ ॥

कृजायाश्चातित्तीत्रायां स्वेदाश्च मृदवो हिताः ।
 अक्षयोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥ १०० ॥
 घृतस्य महतीं मात्रां पीत्वा चार्त्तिं नियच्छति ।
 पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिष्याप्युपपादितः ॥ १०१ ॥
 कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।
 छागीक्षीरे घृते सेकः पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १०२ ॥
 श्रीपर्णी पाटला धात्री धातकी तिल्वकार्जुनात् ।
 पुष्पाण्यथ बृहत्याश्च विम्बीलोभश्च तुल्यशः ॥ १०३ ॥
 समञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।
 रौधिरस्त्रन्दशान्त्वर्थं मेतदञ्जनमिष्यते ॥ १०४ ॥
 मृणालचन्दनोशीरपद्मकोत्पलयष्टिभिः ।
 परिषेकं प्रकुर्वीत रक्तजेऽप्येतदेव तु ॥ १०५ ॥
 सुमनःक्षारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं बलाम् ।
 पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥ १०६ ॥
 दार्वीपटोलं मधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १०७ ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ।
 शीते तस्मिन्मधुसिते दद्यात्पादांशिके ततः ।
 रसक्रियेषा दाहाशुरोगरक्तरुजापहा ॥ १०८ ॥
 सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ १०९ ॥
 शिराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥
 वेतसान्धं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैन्धवम् ॥ ११० ॥

इति रक्ताभिष्यन्दः ।

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् ॥ १११ ॥
 उष्णैस्तथाश्चोतनसंविधानैस्तथैव तीक्ष्णैः पुटपाकयोगैः ॥ ११२ ॥
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे ।
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य स्निग्धतीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ ११३ ॥
 स्रावैः प्रपीडैः प्रधमैर्धूमैश्च विविधैर्मुहुः ।
 रुक्षैस्तीक्ष्णविरेकैश्च मलं सम्यग्विनिर्हरेत् ॥ ११४ ॥
 रसाञ्जनेन वा लेपः पय्याविश्वदलैरपि ।
 वचाहरिद्राविश्वाभिस्तथा नागरगैरिकैः ॥ ११५ ॥
 शिलाह्वा श्वेतमचिरं लोध्रञ्च परिपूरितम् ।
 सितवस्त्रेण संबद्धं शस्तमक्ष्णोः प्रघर्षणात् ॥ ११६ ॥
 निम्बपत्रैः कृतं चूर्णं लोध्रचूर्णसमन्वितम् ।
 वस्त्रबद्धं जले क्षिप्तं पूरणं नेत्ररोगनुत् ॥ ११७ ॥
 फणिज्जकास्फोटकपित्तविल्वधत्तूरपीलुसुरसार्ज्जभृङ्गैः ।
 स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं वह्निष्टशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ ११८ ॥
 शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पसैन्धवः ।
 धार्यश्चक्षुषि सन्तेपाच्छोथकण्डूव्यथापहः ॥ ११९ ॥
 ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।
 आश्चोतनं तन्नयनस्य कुर्यात्सर्वाक्षिरोगप्रशमार्थमेतत् ॥ १२० ॥
 द्वौ द्वौ भागौ रजन्योश्च भागिकौ धूमसर्षपौ ।
 कफाभिष्यन्दजिद् भृष्टं पिष्टमाश्चोतनमभसा ॥ १२१ ॥
 लोध्रं संपिथ्य सम्पक्कं खदिराजानिसर्षपैः ।
 नागरारिष्टसिन्धूत्यैर्युक्तं दृषदि चूर्णितम् ॥ १२२ ॥
 सिते वाससि तद्वद्धं न्यसेत् स्वच्छाम्लकाञ्चिके ।
 तदक्ष्णोः पूरणं कार्यं चक्षुसंवर्त्मरोगजित् ॥ १२३ ॥
 वल्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्चिकम् ।
 कफवाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १२४ ॥

सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूलं तथैव च ।
 कांस्यपात्रे विष्टुष्टं स्यादक्ष्णोः शूलनिवारणम् ॥ १२५ ॥
 सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिसमुद्रजः ।
 फेनोग्रलेपकः सर्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ १२६ ॥
 निम्बार्कपत्रसम्पक्कं लोघ्नं भागचतुष्टयम् ।
 धूमसर्षपयोर्भागैः कफसेकः सुखाम्बुना ॥ १२७ ॥
 नागरं त्रिफलानिम्ब वासानिम्बरसः कफे ।
 साज्यं विल्वच्छदं घृष्टं पात्रे ताम्रमये दृढे ॥
 शोथहृदङ्गिना धूमं छागक्षीरपरिप्लुतम् ॥ १२८ ॥
 विल्वपत्ररसः पूतः साज्यः सिन्धुभवान्वितः ।
 शुल्बे वराटिकां घृष्टा धूपितो गोमयाग्निना ॥ १२९ ॥
 पयसा लोडितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोथशूलजित् ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च रक्तस्रावे च शस्यते ॥ १३० ॥

इति विल्वान्नम् ।

सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे
 घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।
 सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तं
 जयति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥ १३१ ॥

इति कफाभिष्यन्दः ।

कोणमाश्वरोतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ।
 यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदावीं मक्ष्यामये सर्वगते पिवेद्वा ।
 आश्वरोतनं सर्वरसेन दार्व्याः शस्तं सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ १३२ ॥
 गुडूचीत्रिफलाक्वाथो मधुना सह योजयेत् ।
 पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ १३३ ॥
 प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वदावीलोघ्नैः सचन्दनैः ।

ऐरण्डाम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३४ ॥
 श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं ताप्यतुल्यकम् ।
 उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ १३५ ॥
 पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैः जातिसिन्धूत्यमिश्रा ।
 अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्टरोध्रेण भृष्टा ॥
 तूलैः सौवीरकार्द्वैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात् ।
 चक्षुः कोपोपशान्तिं चिरमुपरि दृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ १३६ ॥
 यष्टीगैरिकसिन्धूत्यदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः
 जलपिष्टैर्वह्निर्लेपः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३७ ॥
 शिशुपल्लवनिर्यासः सुपिष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
 घृतेन शोधुना पीतो हन्ति शोथाम्बुवेदनाः ॥ १३८ ॥
 षोडशभिः सलिलपलैस्तथैव कण्टकार्याः पयः सिद्धाम् ।
 शिलां चिरं विमृद्य तद्रसः सर्वनेत्ररोगहरः ॥ १३९ ॥
 ऐरण्डपत्रवेष्टितविल्वच्छदकल्कनित्तप्तः लोध्रः ।
 कुकूनपक्वः पिष्टः सुसिन्धूद्भवेन संयुक्तः ॥ १४० ॥
 घनतरवस्त्रपरिस्रुतदारुहरिद्राकषायमध्यगतः ।
 आश्वरोतनेन हन्यात्सर्वाण्येवाक्षिशूलानि ॥ १४१ ॥
 अयमेव विधिः सर्वो मन्यादिष्वपि शस्यते ।
 अधिमन्येषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् ॥
 अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ १४२ ॥
 इति सर्वाभिष्यन् ।

जलौकापातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यधं वा कुर्वीत सेको लेपस्तु शुक्रनुत् ॥ १४३ ॥

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकैः ।

क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथान्निपाकरोगनुत् ॥ १४४ ॥

पित्तञ्च स्रवणं शुक्ररागादींश्च विनाशयेत् ।

एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति षडङ्गगुग्गुलुः काथः घृतश्च ।

आटरूषाभयानिम्ब धात्रीमुस्तकवल्कलैः ।

रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ १४६ ॥

इति वासकादिः काथः ।

वासाघनं निम्बपटोलपत्रतिक्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कलिङ्गधात्रीदहनं च शुण्ठी भूनिम्बधात्रीविजयाविभीतम् ॥ १४७ ॥

पीतः समांशैः कथितैः कषायो नृभिस्तु मुख्यानखिलाक्षिरोगान् ।

तैर्मिर्यकण्डूपटलार्बुदश्च शुक्रं तथा सव्रणमव्रणं च ॥ १४८ ॥

सदाहरागं सरुजं सपिस्तं हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ।

वातामयान् पित्तकफामयांश्च वासादिकोऽयं मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १४९ ॥

पथ्यास्तिस्रो विभीतक्यः षट्धात्रो द्वादशैव तु ।

प्रस्थाद्धै सलिले काथ्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १५० ॥

पित्ताभिष्यन्दमास्रावं रोगं वा तिमिरं जयेत् ।

संरम्भदाहशूलासृङ् नाशनं दृक् प्रसादनम् ॥ १५१ ॥

इति नेत्रपाकः । इति सर्वनेत्ररोगाः ।

अथ कृष्णगतरोगनिदानमाह ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यश्च ।

स्रावं सवेदुष्टमतीव यश्च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १५२ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत् तु यश्च न चावगाढं न च संस्रवेच्च ।

अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्क्षिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ १५३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

वैजायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमयाऽव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १५४ ॥

गभीरजातं बहुलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कच्छम् ॥ १५५ ॥

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकञ्च ।

द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ १५६ ॥

उष्णाशुपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुहनिभश्च शुक्रम् ।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्ये तु यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥१५७॥
श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्याऽसितमण्डलन्तु ।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥१५८॥

मिथ्योपचाराद्रोगाणां दोषादाघाततोऽपि च ।

अजका जायते नेत्रे कृष्णादृष्टिसमाऽसृजा ॥ १५९ ॥
अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाशु ।
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवसेत् ॥१६०॥

अजापुरीषसङ्काशा मृद्वौका फलसन्निभा ।

वातरक्तसमुत्पाना प्रायशस्त्वजका हि सा ॥ १६१ ॥

मूर्द्धाक्षिकर्णभ्रूगण्ड शङ्खचर्मश्रिताजका ।

जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानमिवान्तरा ॥ १६२ ॥

उष्णमसृक् स्रवत्यक्षि दूयते क्लिद्यते भृशम् ।

असाध्यरोगसम्भूतां दृष्टिजाश्च विवर्जयेत् ।

स्वप्रभिन्नां च कठिनां चिरकालोत्थितामपि ॥ १६३ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजान्त्वजकां जयेत् ॥ १६४ ॥

साध्यान्यवेक्ष्य शुक्राणि स्निग्धस्याऽसृग्विमोक्षणैः ।

आश्वरोतनमुखालेप घर्षणाञ्जनवस्तिभिः ।

पुटपाकैश्च नस्यैश्च सामान्यं शुक्रभेषजम् ॥ १६५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपितृपत्रं यक्ष्याह्वलोध्रं खदिरं तिलाश्च ।

क्वाथः सशीतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥१६६॥

फणिज्जकरसे वीजं पलाशस्य विभावितम् ।

शोषयित्वा सुपिष्टं तत् चाञ्जनाच्छुक्रहृत्परम् ॥ १६७ ॥

जात्याः प्रवालं मधुकं ससर्पिर्भृष्टं सुखोष्णास्य सुशीतरश्मिः ।

आश्वरोतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥१६८॥

सैन्धवं बृहतीमूलं ताम्रचूर्णं सनागरम् ।
 धात्रीरसेन पिष्ट्वा च ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
 तत्पूते धूमयेच्चैनं शुद्धशुक्रं व्यपोहति ॥ १६८ ॥
 शुद्धशुक्रे निशायष्टी शारिवाशावराम्भसा ।
 सेचयेन्नेत्रयोर्दृष्टीं कृष्णाभोमग्नजां तथा ॥ १७० ॥
 क्षुस्मपुन्नागपर्णेन परिभावितवारिणा ।
 श्यामाकाथाम्बुना वाथ सेवनं शुक्रनाशनम् ॥ १७१ ॥
 सैन्धवं त्रिफला कृष्णा कटुकाशङ्कुनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्त्तिः शुद्धशुक्रविनाशिनी ॥ १७२ ॥
 स्थिरशुक्रे घने चैव बहुशोऽपहरेदसृक् ।
 शिरः कायविरेकांश्च पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ १७३ ॥
 समुद्रफेनसिन्धूत्य शङ्खदक्षिणवल्कलैः ।
 शिग्रुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादीञ्छ्वस्ववस्त्रिखेत् ॥ १७४ ॥
 वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णकर्पूरजं रजः ।
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं वापि घनोन्नतम् ॥ १७५ ॥
 शिरोषबीजनिम्बैश्च पिप्पलीसैन्धवैरपि ।
 शुक्रे प्रघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ १७६ ॥
 वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलञ्च तद्वहेत् ।
 विम्राव्य क्षारवच्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।
 बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवैवर्ण्यनाशनम् ॥ १७७ ॥
 बहुशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।
 नक्ताह्वबीजवर्त्तिः कुसुमचयं दृक्षु चिरजमपि ॥ १७८ ॥
 स्फटिकोषणयष्ट्याश्च शङ्खगोदन्तसैन्धवैः ।
 पिष्टैः सचन्दनैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिग्रवारिणा ॥ १७९ ॥
 संघृष्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्यभाजने ।
 स क्षौद्रं सैन्धवोपेत मञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ १८० ॥

समुद्रफेनमभयां क्लीवेरं सकुटन्नटम् ।

पिष्टा धात्रीफलकाथे वर्त्तिः स्याच्छुक्रनाशिनी ॥ १८१ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ १८२ ॥

त्रिफला चन्दनं व्योषं मञ्जिष्ठा नागरं निशा ।

प्रियङ्गु शारिवानन्ता यकदाजञ्च चूर्णितम् ॥ १८३ ॥

क्षौद्रसैन्धसर्पिर्भिः संयोज्य विधिवत्पचेत् ।

पुटपाकः प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः परः ॥ १८४ ॥

इति त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम् ।

लामञ्जकोत्पलसिता चन्दनद्वयकार्षिकान् ।

क्षिप्वा च शारिवाप्रस्थं काथयेत्सलिलाढकम् ॥ १८५ ॥

पादशेषं परिस्राव्य पचेदादर्विलेपनात् ।

भाजने लोहशैले वा तत्प्रातः सायमञ्जनम् ॥ १८६ ॥

प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्रं शमं नयेत् ॥ १८७ ॥

इति लामञ्जकाद्यमञ्जनम् ।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ।

शिरसो वा हरेद्रक्तं जलीकाभिश्च लोचनात् ॥ १८८ ॥

ससैन्धवत्रिवृत्काथे त्रीन् वारान् पाचितं घृतम् ।

पीत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ १८९ ॥

यथाहृदाव्युत्पलपद्मलाक्षा प्रपौण्डरीकं नलदं लता च ।

आश्चरोतनं स्त्रीपयसा विपक्वं निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥ १९० ॥

श्यामामूलं कषायं वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवश्च फलवृष्टिः ।

करञ्जबीजं लशुनो व्रणघ्नादि च भेषजम् ॥ १९१ ॥

सव्रणा व्रणगम्भीर त्वक् शुक्रघ्नमथाञ्जनम् ।

हितान्येतानि सर्वाणि नराणां व्रणशुक्रिणाम् ॥ १९२ ॥

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ।

कांस्ये निघृण्य स्तन्येन क्षतशुक्रार्त्तिरोगजित् ॥ १८३ ॥

चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिकाः समाः ।

व्रणशुक्रहरी वर्त्तिः शोणितस्य प्रणाशनी ॥ १८४ ॥

इति चन्दनादिवर्त्तिः ।

दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगजाश्वाजखरोद्भवैः ।

मशङ्गमौक्तिकाम्बोधिफेनेर्मरिचपादिकैः ॥ १८५ ॥

जलपिष्टैः कृता सर्वैर्दन्तवर्त्तिरिति स्मृता ।

तिमिरार्बुदकाचार्मव्रणशुक्रविनाशिनी ॥ १८६ ॥

इति दन्तवर्त्तिः ।

ताम्रे च मस्तुनोदघृष्टं तुल्यकं श्यावतां गतम् ।

सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्म शिराशूलजिदञ्जनात् ॥ १८७ ॥

दक्ष्णाण्डत्वक् शिलाशङ्ख रक्तचन्दनसैन्धवैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ १८८ ॥

गोशक्तत्क्रमयः सप्त पीताभाः क्षौद्रसंयुताः ।

घृष्टाः शुक्रहरा घृष्टाः क्षतजस्य विशेषतः ॥ १८९ ॥

एकं वा पुण्डरीकञ्च गवां क्षीरावशेषितम् ।

रागासृग्वेदनां हन्यात् क्षतपाकाजकास्तथा ॥ २०० ॥

सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यं धात्री मनःशिला ।

चतुर्हरेणुमधुकं लोहं शुक्रघ्नमञ्जनम् ॥ २०१ ॥

इति पेथ्यमञ्जनम् ।

कुक्कुटाण्डकपालानि शङ्खकाचोऽपि चन्दनम् ।

सैन्धवार्द्धांशसंयुक्त मञ्जनं शुक्रलेखनम् । २०२ ॥

शङ्खस्रोतोऽञ्जनं लाक्षा मरिचं समनःशिलम् ।

यवान्युदधिजं फेनं ताम्रचूर्णं समाक्षिकम् ।

श्यामावर्त्तिलिखत्येव शुक्रकाचार्मपिष्टकम् ॥ २०३ ॥

रसाञ्जनं सशैलेयं कुङ्कुमं सुमनःशिला ।

शङ्खश्च श्वेतमचिरे शर्करा चेति सप्तमम् ॥ २०४ ॥

एषा चन्द्रोदया नाम्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ।

हन्यान् पित्तञ्च कण्डूञ्च शुक्रं सतिमिरावुदम् ॥ २०५ ॥

अयः सयष्टिन्निफला कणानां चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् ॥ २०६ ॥

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला ।

मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम् ॥ २०७ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।

पिच्वटे मधुना योज्यमवुदे मस्तुना तथा ॥ २०८ ॥

इति चूर्णाञ्जनम् ।

स्नेहनस्याञ्जनैः शुक्रं निम्नमाशु समुद्धरेत् ।

शुक्रं करोति निर्मूलं पुटपाकैः सलेखनैः ॥ २०९ ॥

पटोलं कटुकां दावीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥ २१० ॥

प्रस्थमामलकानान्तु काथयेदुल्बणेऽभ्रसि ।

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २११ ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः ।

सपिप्पलीकैस्तत्तिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ २१२ ॥

घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम् ।

कामलाज्वरवीसर्पं गण्डमालापहं परम् ॥ २१३ ॥

इति पटोलाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठा काकोलीद्वयजीरकैः ।

सिता शतावरी मेदा पुण्ड्रचमधुकोत्पलैः ॥ २१४ ॥

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं ममक्षीरं विचूर्णितैः ।

हन्ति तच्छुक्रतिमिरं रक्तराजीं शिरोरुजम् ॥ २१५ ॥

इति द्राक्षाद्यं तैलम् ।

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-

विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-

पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ सुयुक्तम् ॥ २१६ ॥

इति कृष्णाद्यं तैलम् ।

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययोऽजकाः ।

भवन्ति रुधिरं तेन जलौकाभिरतो हरेत् ॥ २१७ ॥

इति व्रणशुक्रम् ।

अजकायां शिरां मुक्ता त्रिवृच्चूर्णेर्विरेचयेत् ।

घृतवातहरैः सिद्धमजकायां प्रयोजयेत् ।

सेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदांवरः ॥ २१८ ॥

पक्ववटपत्रपुटके विधाय मांसं वल्लूरकर्कट्योः ।

पुटवद्विदध्याद् बद्ध्वा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ २१९ ॥

गवामस्थित्वचं कांस्ये विनिर्घृष्य सुखाम्बुना ।

पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥ २२० ॥

सैन्धवं वाजिपादञ्च गोरोचनसमायुतम् ।

शैलत्वग्रससंयुक्तं पूरणं वाजकापहम् ॥ २२१ ॥

शशकस्य कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान् कर्षसम्भितान् ॥ २२ ॥

शारिवा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् ।

बला चातिबला चैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २२३ ॥

कार्षिकं सविषालोध्रं जीवनीयगणान्वितम् ।

घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ २२४ ॥

अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमेव च ।

तथाक्षिरोगान् सकलान् वातपित्तोत्तरं जयेत् ॥ २२५ ॥

इति वृहच्छकाद्यं धृतम् । इति कृष्णगतरोगाः ।

अथ दृष्टिगतरोगनिदानमाह ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः ।

अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २२६ ॥

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलङ्गते ।

मत्तिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥ २२७ ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च ॥ २२८ ॥

दूरस्थानि रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ २२९ ॥

यत्नवानपि चाल्प्यं सूचीपाशञ्च पश्यति ॥ २३० ॥

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

महान्तरपि च रूपाणि क्वादितानीव चाख्यरैः ॥ २३१ ॥

कर्णनासाक्षिहीनानि विवृतानीव पश्यति ।

यथा दोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ २३२ ॥

अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थान्येव पश्यति ॥ २३३ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रमञ्च पश्यति ॥ २३४ ॥

दोषे दृष्ट्या स्थिते तिर्य्यगेकं वै मन्यते द्विधा ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्ये ह्रस्वलक्ष्णवस्थिते ॥ २३५ ॥

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।

कृणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २३६ ॥

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रा वन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २३७ ॥

निर्मलानि च रूपाणि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ २३८ ॥

वातेन चात्र रूपाणि भ्रमन्तौव च पश्यति ।

आविलान्यरूणाभानि व्याविष्टानीव मानवः ॥ २३९ ॥

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिङ्गुणान् ।

नृत्यन्तश्चापि शिखिनः सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥ २४० ॥

कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।

सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ २४१ ॥

पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।

हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ २४२ ॥

सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ।

बहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ॥

हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींश्चपि च भूयसा ॥ २४३ ॥

पित्तं कुर्यात्परिप्लावि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ।

पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥

विकीर्यमाणा खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥ २४४ ॥

वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ २४५ ॥

रागारुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलञ्च तथैव पित्तात् ।

रूपाक्षितः शोणितजश्च रक्तः समस्तदोषप्रभवे विचित्रः ॥ २४६ ॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्योः स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लायि नीलञ्च मण्डलम् ॥

दोषक्षयात् क्षयं चात्र कदाचित् स्यात्सुदर्शनम् ॥ २४७ ॥

अरुणं मण्डलं वाताच्चक्षुलं यरुषं तथा ।

पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ २४८ ॥

श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो विन्दुरिवाम्भसः ॥ २४९ ॥

मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपद्माभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ २५० ॥

दृष्टिरोगो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ २५१ ॥

यथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्रिह धूमदर्शी ।

यो ऋस्वजात्यो नकुलान्धता च गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ २५२ ॥

षड्लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगाः

दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः ॥ २५३ ॥

पित्तेन दुष्टेन यदा च दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ २५४ ॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवा न पश्येन्नशि वीक्ष्यते सः ।

रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥ २५५ ॥

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते तु ॥ २५६ ॥

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्ताभ्यमापादयति प्रसङ्ग ।

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत् रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ २५७ ॥

शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरव्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

स धूमकान् पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥ २५८ ॥

यो ऋस्वजात्यो दिवसेऽतिक्लृष्टादृक्स्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्

रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ऋस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ २५९ ॥

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥ २६० ॥

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कोच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति ।

रुजावगाढं च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २६१ ॥

वाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापादक्षेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ॥ २६२ ॥

सूरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।

इत्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्वनिमित्तसंज्ञः ॥२६३॥
तत्राक्षिविस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विभिद्यते सौदति क्षीयते च नृणामभीघातहता च दृष्टिः ॥२६४॥

इति द्वादशदृष्टयः ।

अथासाध्यानाम् ।

वर्जयेदुपसर्गोत्थं गम्भीरं कृस्वसंज्ञितम् ।
काचांस्तु याप्यते सर्वान्नकुलाम्यं तथैव च ॥ २६५ ॥
तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत् ॥

अथ चिकित्सामाह ।

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ।
ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २६६ ॥
हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
तस्मिन्नाच्छादनलेपनादीन् पादप्रयुक्ताभयनं नयन्ति ॥२६७॥
मलोष्णसङ्घट्टनलेपनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेन्नरो दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥२६८॥
त्रिफलाष्टतमधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गाः ।
चक्षुष्यः सन्धेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ २६९ ॥
जीवन्ति शाकं सुनिषस्सकञ्च सतण्डुलीयं वरवास्तुकञ्च ।
चिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥२७०॥
पटोलकर्कोटककारवेल्हवार्ताकतकारिकरीरजानि ।
शकानि शिग्रार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥२७१॥
कटुम्लगुरुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्यावमैथुनम् ।
मद्यं वल्लूरपिण्याकं मत्स्यं शाकं विरूढकम् ॥
विदाहीन्यन्नपानानि नेत्ररोगी विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥
सिन्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणञ्च ।
घृतस्य पानान्यथ वस्तिर्कर्म कुर्यादभीक्ष्णं तिमिरेऽनिलोत्थे ॥२७३॥

रास्त्राफलत्रयकाथे दशमूलरसे शृतम् ।

कल्फेन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ २७४ ॥

वातिके तिमिरे पक्कं दशमूलरसे घृतम् ।

त्रिवृच्चूर्णसमायुक्तं वैरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥

त्रिफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम् ।

गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥ २७६ ॥

इति वाततिमिरम् ।

शीताञ्जनाश्चोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैश्च दुग्धमिश्रितैश्च ।

तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षणैश्च ॥ २७७ ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयवरा शृतम् ।

पाययित्वा शिरां विध्येत्तैलाकुम्भसम्भवेः ॥ २७८ ॥

चूर्णैर्मार्त्तिकसंयुक्तैः रेचनं कारयेत्तराम् ।

शीतलान् लेपसेकांश्च शिरोवदनचक्षुषु ॥ २७९ ॥

बलाशतावरीवीरा सितासैरेयकैः पचेत् ।

त्रिफलासहितं सर्पिस्तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २८० ॥

शारिवाशावरोशीरमुक्तापद्मकचन्दनम् ।

पिष्टं वर्त्तिकृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ २८१ ॥

इति पित्ततिमिरम् ।

तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणानि ।

घृतानि वासात्रिफलापटोलसञ्चानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ २८२ ॥

कफोद्भवे वरा चव्या मृताकाथशृतं हविः ।

पाययित्वा शिरां विध्येद्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २८३ ॥

यूथो पथ्या कणा शुण्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्भरः ।

गोमूत्रकथिता शुण्ठी त्रिवृत्सिद्धं विरेचयेत् ॥ २८४ ॥

नस्यं मरिचयष्ट्याह्व विडङ्गामरदारुभिः ।

नैपालत्रिफलाशङ्कुकान्ताव्योषश्च पेप्विताः ॥

वर्त्तीः कृत्वा वलासोत्थमञ्जनं तिमिरं हरेत् ॥ २८५ ॥
 संसर्गे सन्निपाते च यथा दोषोदयक्रिया ।
 धात्रीरसाञ्जनं क्षौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥
 पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥ २८६ ॥
 दद्यान्मसूरनिर्यूहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।
 तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने ततः ॥
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ २८७ ॥
 मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।
 वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥
 स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ।
 आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहम् ॥ २८९ ॥
 चित्रकमूलत्रिफला पटोलयवसाधितं पिबेदम्भः ।
 सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिराणि विशेषतो हन्ति ॥ २९० ॥
 कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।
 मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकत् ॥ २९१ ॥
 त्रिफलालोहचूर्णं वा माक्षिकं मधुयष्टिका ।
 सायं मध्वान्वितं भुक्तं सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९२ ॥

इति सप्तम्युक्त्यायुटिका ।

कुष्ठमुत्पलयष्टौ च पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।
 अञ्जनञ्चन्दनञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९३ ॥
 धात्रीसैन्धवकृष्णाभिस्तुल्याभिर्मरिचं समम् ।
 क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु पटलञ्च रसक्रिया ॥ २९४ ॥
 लिङ्गाक्षदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां
 घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।
 समीरणे तैलयुतां कफात्मके
 मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥ २९५ ॥

सष्टृतं वा वराक्काथं शौलयेत्तिमिरामये ।

पायसं वा वरीयुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ २८६ ॥

शतावरीपायस एव केवलस्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।

प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ २८७ ॥

त्रिफलाया कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।

कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ २८८ ॥

अयस्यं त्रिफलाक्काथं सर्पिषा सह योजितम् ।

भुक्तोपरि पिवेत्सायं मांसेनान्धोऽपि पश्यति ॥ २८९ ॥

पुराणसर्पिस्त्रिमिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ।

हितञ्च विद्यात्त्रिफलाष्टृतं सदा कृतञ्च यन्नेषविषाणनामभिः ॥ २९० ॥

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ।

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥

जलगण्डूषैः प्रातर्भूयोऽन्धोभिः प्रपूर्य मुखरन्ध्रम् ।

निर्दयमुक्षन्नक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ३०२ ॥

भुक्त्वा पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ३०३ ॥

त्रिफलाक्काथयुक्तेन क्षौद्रमिश्रेण गुग्गुलुम् ।

युक्त्वा गन्धर्वतैलेन रेचनं तिमिरापहम् ॥ ३०४ ॥

अञ्जनं गैरिकं पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् ।

सनागपुष्पं मधुकमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३०५ ॥

कतकस्य फलं घृष्टं मधुना सह योजयेत् ।

प्रभूततिमिरस्त्रावे धूपितञ्च प्रशाम्यति ॥ ३०६ ॥

त्रिफलापायसं चूर्णं क्वायित्वा विचक्षणः ।

घृतत्रिभागसंयुक्तमभयाकर्षमेव च ॥ ३०७ ॥

भक्तस्योपरि पानं स्यादथ मांसेन भोजनम् ।

पटलं तिमिरं काचमर्वुदं कण्डुवेदनम् ॥

सप्तरात्रोपयोगेन अन्धोऽपि तेन पश्यति ॥ ३०८ ॥

कृष्णापथ्ये क्रमादृष्टे भृङ्गराजरसप्लुते ।

छायाशुष्के हतः सद्यस्तिमिरं वापि योजिते ॥ ३०९ ॥

त्रिंशद्भागन्तु नागस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।

शुल्वतालकयोः द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनत्रयम् ॥ ३१० ॥

अधोमूषागतं धातं पक्कं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तककृष्णोके द्वितीयो भास्करो यथा ॥ ३११ ॥

इति भास्करवर्तिः ।

सलिलमकरन्दसर्पिस्तैलैः प्रत्येकशस्तु सप्ताहम् ।

विनिहन्ति तिमिरमचिरादञ्जनतश्चन्दनं रक्तम् ३१२ ॥

कृष्णमर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्ययेत् ॥ ३१३ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण पश्यति ध्रुवमञ्जनात् ॥ ३१४ ॥

इत्यन्धसुदर्शकमञ्जनम् ।

कतकस्य फलं शङ्खं त्रूषणं सैन्धवं सिता ।

फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ ३१५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिररषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काच मर्मशुक्रं सुखावती ॥ ३१६ ॥

इति सुखावती वर्त्तिः ।

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्द्धं सैन्धवाच्छोणात् सौवीरस्य जलेन च ॥ ३१७ ॥

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकण्डूकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥ ३१८ ॥

कृष्णसर्पवसाक्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।

शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु वैदेहपतिनिर्मिता ॥ ३१९ ॥

मुक्ताकर्पूरकाचा गुरुमरिचकणा सैन्धवैलाप्रवाला ।
 शुण्ठीकङ्कोलकांस्य त्रपु रजनि धिला शङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् ॥
 दक्ष्णाण्डत्वक् च साक्ष्णतजयुतशिवाक्कीतकं राजवर्त्तम् ।
 जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं बीजमस्यास्तथैव ॥३२॥
 पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।
 प्रत्येकमेषां खलु माषकैकं पाषाणपिष्टं मधुना च सूक्ष्मम् ॥३२॥
 भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् ।
 विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महाञ्जनेन ॥३२२॥

इति मुक्तादिमहाञ्जनम् ।

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।
 विभौतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ ३२३ ॥
 सर्वमेतत्समं कृत्वा त्वजाक्षीरेण पेषयेत् ।
 नाशयेत्तिमिरं कण्डू पटलान्यर्वुदानि च ॥ ३२४ ॥
 अधिकानि च हीनानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
 अपि दिवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन शाम्यति ॥ ३२५ ॥
 वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधिनी ॥

इति चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पलीलवणानि च ।
 कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचिद्व्यतिहन्यते ॥ ३२६ ॥

इति हरीतक्यादिवर्त्तिः ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसोरजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनश्च सरितां पतेः ॥ ३२७ ॥
 आज्येन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ ३२८ ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥

इति त्रिफलाद्या वर्त्तिः ।

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ।
मनःशिलाध्वं मरिचं मरिचाद्धेन सैन्धवम् ॥ ३२८ ॥
वारिणा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ।
पिच्चटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तथार्जुनम् ॥ ३२९ ॥

इति शङ्खादिषट्ठी ।

कतकं चन्दनं लाक्षा मधुकं मरिचोत्पलम् ।
तुल्याक्षामलकावीजं मनोद्धा सुमनासिता ॥ ३३१ ॥
विडङ्गोदधिफेनैला शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।
एषा दृष्टिप्रदा नाम्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ॥ ३३२ ॥
नित्योपयोगात्पटलं तिमिरं शुक्रराजिकाम् ।
शुकं शुक्राक्षिरोगञ्च विहृद्धं वाऽर्म एव च ।
निहन्ति सहसा रोगान् त्रिदोषामपि दुस्तरान् ॥ ३३३ ॥
अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिर्मार्गधितण्डुलाः ।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥ ३३४ ॥
एषा कुसुमिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥

इति कुसुमिका वर्त्तिः ।

चन्दनत्रिफलापूग पलाशतरुशोणितैः ।
जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ३३५ ॥

इति चन्दनाद्यावर्त्तिः ।

व्योषोत्पलाभया कुष्ठतार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माशुनिस्रुतिम् ॥ ३३६ ॥

इति व्योषाद्यावर्त्तिः ।

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्य यष्टीतुत्यरसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥ ३३७ ॥
द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ ३३८ ॥

नाशनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।

सद्यः कोपञ्च स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ ३३८ ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पिलुपुष्पकरक्तता ।

अञ्जनास्रोधतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ ३४० ॥

चिरसंस्त्रादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।

उन्मूलयत्य कृच्छ्रेण प्रसादं वाधिगच्छति ॥ ३४१ ॥

इति नागार्जुनाञ्जनम्

वर्त्यार्कतूलैः कृतया सशशचर्मगर्भया ।

प्रदीप्तया मषी ग्राह्या सर्वनेत्रामयान्तकी ॥ ३४२ ॥

इति शशचर्मगर्भा मषी

अपुगैरिककपूर् यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।

नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरान्तकृत् ॥ ३४३ ॥

शतावरीसूर्यसमा प्रदेया एला तथा वारणमूर्ध्वतुल्या ।

देयं विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चामलकास्थिवीजम् ॥

विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्मार्गधिका प्रदेया ।

चूर्णं समध्वाञ्जनकर्षमर्द्धमक्ष्यामयानां विनिवारणार्थम् ॥ ३४४ ॥

कण्डू सधूमं तिमिरं सुघोरं मर्माणि काचं पटलं त्रिदोषम् ।

ये चापरे रक्तभवा विकारास्तांश्चामयांश्चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३४५ ॥

इति शतावर्यादिचूर्णाञ्जनम्

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३४६ ॥

इति नयनामृताञ्जनम्

मनोह्रा तुल्यकस्तूरी मांसीमलयनागरम् ।

समांशं शङ्खकपूर् रमणीतिगुणमञ्जनम् ।

एतच्चूर्णोक्तं सर्वं षड्विधे तिमिरे हितम् ॥ ३४७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिर्गतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नसारमपि रक्षति चक्षुः ॥३४८॥

वृषणं त्रिफलाचुक्र सैन्धवालमनःशिला ।

क्लेदोष्णदाहकण्डूघ्ना वर्त्तिः शस्ता कफापहा ॥ ३५० ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं पथ्यमक्षोस्ततो भजेत् ।

पञ्चरात्राष्टरात्रं वा सावणार्थं रसाञ्जनम् ।

चक्षुस्तेजोमयं तेन भवेन्न श्लेष्मतो भयम् ॥ ३५१ ॥

सूतकं गन्धकोपेतं चाङ्गेरौरसमूर्च्छितम् ।

प्रञ्जनं दृष्टिदं नृणां नेत्रामयविनाशनम् ॥ ३५२ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषध सर्पिर्गोमूत्रमध्वजाक्षीरे ।

नागं सप्त निषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ३५३ ॥

त्रिफलाम्भसि भृङ्गरसे च हविषि मधुनि अजादुग्धे च पक्वेन
सप्तकृत्वः सीसेनोत्पादितमञ्जनं कार्यं प्रत्यहमञ्जनतश्चक्षुषा
जिताशेषरोगेण वर्षायामपि पश्येत्पिपीलिकाष्टमयनमिति ।

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च

हविषि च विषकल्के क्षीरे आजि मधूग्रे ।

प्रतिपदमभितप्तं सप्तधा सीसमेकं

प्रणिहितगति पञ्चात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ ३५४ ॥

तिमिरपटलकण्डूस्त्रावरक्तप्रकोपान्

उपचितबहुरोगान् सन्धिवर्त्ताभिजातान् ।

सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा

हरति नयनरोगाच्छोध्यमाना शलाका ॥ ३५५ ॥

इति सीसकशलाका ।

शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।

नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ ३५६ ॥

पिण्डीततरुमूलन्तु क्षौद्रेण सह योजयेत् ।

अपक्वं पटलं हन्यात् पक्वं परिशोधयेत् ॥ ३५७ ॥

दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
 विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ ३५८ ॥
 तस्मात्साध्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।
 रात्र्यभ्यगुणितं चापि पुष्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥ ३५९ ॥
 दोषः प्रतिनिवृत्तस्तु हन्याद् दृष्टिबलं तथा ।
 अधावनाद्वह्निस्तिष्ठन् भूयः सञ्जनयेद्भयम् ॥ ३६० ॥
 श्रान्ते भीते प्रवृद्धिते मद्यपीते नवज्वरे ।
 उष्णे वेगविघाते च शञ्जनं न प्रशस्यते ॥ ३६१ ॥
 वैमल्यार्थं यथा दर्शं सतैलमवधारणम् ।
 तद्वदञ्जनसंयोगा दक्ष्णोर्मलनिवर्हणम् ॥ ३६२ ॥
 प्रसन्ना विमला शुद्धा स्थिरा दृष्टिर्भवेदतः ।
 प्रातःकुर्यात्सदैवैतदञ्जनं व्याधिनाशनम् ॥ ३६३ ॥

अथ नेत्रनिर्माणप्रकारमाह ।

पुत्रिणो लिङ्गिनी लिङ्गं तन्नाशो लिङ्गनाशनः ।
 सर्वेषु लिङ्गनाशेषु वेध्य एकः कफात्मकः ॥ ३६४ ॥
 नोनविंशतिवर्षस्य नाशीत्यभ्यधिकस्य च ।
 नाशुपूर्णस्य नोष्णे च लिङ्गनाशन्तु वेधयेत् ॥ ३६५ ॥
 कासश्वासक्षतक्षीण कर्णशूलाक्षिरोगिणाम् ।
 गर्भिणीक्षामभीरुणां तृष्णाभुक्तवतोऽन्यथा ॥ ३६६ ॥
 मद्यतैलज्वराजीर्ण क्षयशुक्रविकारिणाम् ।
 पटोलाद्येन संस्त्रिष्ट्य त्रिफलाद्येन सर्पिषा ॥ ३६७ ॥
 लिङ्गनाशे समुद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।
 विद्धा देवकृते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ॥ ३६८ ॥
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामपहेच्छनैः ।
 नयनं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ३६९ ॥
 ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तम एव च ॥ ३७० ॥

उद्गारवासः क्षवथुः शौवनं कम्पनानि च ।
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्मृणास्नेहपीतवत् ॥ ३७१ ॥
 चाहात्रहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयात्त्रहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥ ३७२ ॥
 दशरात्रस्थितं सम्यग् घृतं दृष्टिप्रसाधनम् ।
 पश्चात्कर्म च संसेव्यं लघून् चापि न स्त्रियः ॥ ३७३ ॥
 रागः शोथोऽर्बुदक्षीषं बुद्बुदं केकराक्षिता ।
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः ॥ ३७४ ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वन्तानुपाचरेत् ।
 रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान्निबोध मे ॥ ३७५ ॥
 सदुग्धा सष्टता दूर्वा यवगैरिकशारिवाः ।
 सुखालेपः प्रयोक्तव्यो रुजारागोपशान्तये ॥ ३७६ ॥
 पयस्या शारिवापत्रैर्मञ्जिष्ठा मधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ ३७७ ॥
 लोभ्रमेन्धवमृद्धीका मधुकैः क्वागलं पयः ।
 शृतमाश्चरोतने पथ्यं रुजारोगविनाशनम् ॥ ३७८ ॥
 वातघ्नमिह पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणम् ।
 काकोल्यादिप्रतिवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ३७९ ॥
 शाम्यत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्निन्नस्य मोक्षयेत् ।
 ततः शिरां दहेद्वापि मतिमान् कौत्सितं यथा ॥ ३८० ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमस्ननं शृणु मे शुभम् ।
 मेषभृङ्गस्य पुण्याणि शिरीषधवयोरपि ।
 मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्ता वैदूर्यमेव च ॥ ३८१ ॥
 अजाक्षीरेण संपिथ्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ।
 प्रणिधाय च तद्वर्ती योजयेदस्त्रमे भिषक् ॥ ३८२ ॥
 स्रोतोऽजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।

मरिचानि च तावन्ति कारयेद्वापि पूर्ववत् ॥ ३८३ ॥

मासैकेन समालिप्य पटलं गृध्रदृष्टिस्तत् ।

शम्बूकमांससञ्ज्ञातो रसः पीतोऽनुवासनम् ॥ ३८४ ॥

आढ़कीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विष्टेऽक्षिणं सगुडावर्त्तिर्योऽप्या दिव्याम्बुपेयिता ॥ ३८५ ॥

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्यैर्घृतं सिद्धं पिबेन्नरः ।

चक्षुष्यं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ ३८६ ॥

इति त्रिफलाद्यं घृतम् ।

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं दुग्धेन यष्टीमधुकल्कयुक्तम् ।

सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यात्तिदोषं तिमिरं सुदारुणम् ॥ ३८७ ॥

इति फलत्रिकाद्यं घृतम् ।

त्रिफला त्र्यषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।

प्रपीण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेसरम् ॥ ३८८ ॥

नीलोत्पलं शारिबे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

कार्षिकैः पयसातुल्यैः त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ ३८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।

तिमिरं दोषमासाद्यं कामलां काचमर्बुदम् ॥ ३९० ॥

विसर्पं पटलं कण्डूं तोदनं श्लेष्मं तथा ।

गालित्यं पलितश्चैव केशानां पतनं तथा ॥ ३९१ ॥

अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा वर्त्मजाश्च ये ।

तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ३९२ ॥

न चैवास्मात्परं किञ्चिद्वेषजं काश्यपादिभिः ।

दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रिफलाघृतम् ॥ ३९३ ॥

इति मध्यमत्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

हृषस्य च रसप्रस्थं शतावरीयाश्च तत्समम् ॥ ३९४ ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याश्च ह्यामलक्या रसं तथा ।
 प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३८५ ॥
 कल्कैः कणासिता द्राक्षा त्रिफला नीलसुत्वलम् ।
 मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ३८६ ॥
 तत्साधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
 कर्षपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥ ३८७ ॥
 यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानाद्देवापि कर्षयेत् ।
 सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च ॥ ३८८ ॥
 नक्ताभ्यं तिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ३८९ ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।
 अट्टिं मन्दट्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥ ४०० ॥
 स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डूसन्नदूरकृत् ।
 गृध्रट्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥ ४०१ ॥

इति महात्रिफलाद्यं घृतम् ।

शतमेकं हरीतक्या त्रिगुणञ्च विभीतकम् ।
 धात्रीफलानां चत्वारि वृषमार्कवयोः समम् ॥ ४०२ ॥
 चतुर्गुणोटकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 चतुर्भागस्थितं ज्ञात्वा तदेवमवतारयेत् ॥ ४०३ ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका ।
 काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेसरम् ॥ ४०४ ॥
 पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् ।
 घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ४०५ ॥
 हन्यात् सतिमिरं काचं नक्ताभ्यं शुक्रमेव च ।
 तथा सावञ्च कण्डूञ्च शययुञ्च कषायताम् ॥ ४०६ ॥

कलुषत्वञ्च नेत्रस्य बिन्दुर्मघटलापहम् ।

बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥ ४०७ ॥

यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रशस्यते ।

तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ४०८ ॥

यथादर्शो मले नीते निर्मलत्वं नियच्छति ।

तद्वदेतेन पीतेन दृष्टिर्निर्मलतां व्रजेत् ॥ ४०९ ॥

वारिद्रोणद्वयञ्चैव वृषभृङ्गकयोस्तुले ॥ ४१० ॥

इति द्वितीयं महात्रिकलाद्यं पृथक्

कृष्णा सशर्करा द्राक्षा चतुर्मधुकयष्टिका ।

एकद्वित्रिचतुर्थांश भागाः सर्वेषु कल्पिताः ॥ ४११ ॥

मृदग्निना पचेद्दीमान् बहुदर्व्या विघट्टयन् ।

भास्कराख्यमिदं सर्पिर्वृक्षणा निर्मितं पुरा ॥ ४१२ ॥

तिमिरं शुक्लिकं हन्ति पिष्टं बाध्युषितानि च ।

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च दिवा नक्ताभ्यमेव च ॥ ४१३ ॥

अस्त्रोपयोगादत्यन्तं संहारादतिवर्त्तयेत् ।

वयस्तम्भनमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ॥

प्रदरञ्च क्षयं श्वासं शुक्रमूत्रमलार्तिनुत् ॥ ४१४ ॥

इति भास्कराद्यं पृथक्

पटोलं कटुकं दार्वी निम्बवासा फलत्रिकम् ।

दुरालभा पर्पटकं त्रायकौ घनचन्दनम् ॥ ४१५ ॥

किराततिक्तयक्ष्माङ्गे पिप्पली कौटजं फलम् ।

लामञ्जकं मृणालञ्च तत्फलं च समं भवेत् ॥ ४१६ ॥

एतैस्तु कार्षिकैः कल्कैर्विपचेत् सर्पिरुत्तमम् ।

आमलक्या रसं देयं शतावर्ण्याः समन्वितम् ॥ ४१७ ॥

सुरदारुकषायञ्च भृङ्गराजरसं तथा ।

प्रस्थं प्रस्थञ्च गृह्णीयात् द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ४१८ ॥

पाने च भोजने दद्यात् सर्वमूर्द्धा मयापहम् ।

विशेषादक्षिरोगघ्नं तिमिरं च त्रिदोषजम् ॥ ४१८ ॥

पटलं रक्तराजिञ्च व्रणशुक्रहरं तथा ।

काचार्म नाक्त्यमाभ्यञ्च कण्डूपित्तामयान् हरेत् ॥ ४२० ॥

वर्त्मशोथहरं चैव दृष्टिरोगकुलापहम् ।

आसन्नतिमिराणाञ्च यच्च दूराञ्च पश्यति ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२१ ॥

बलवर्णकरं धन्यं दृष्टिपुष्टिविवर्द्धनम् ।

महापटोलाद्यमिदं ख्यातं वैदेहनिर्मितम् ॥ ४२२ ॥

इति महापटोलाद्यं घृतम् ।

रास्नाफलत्रयक्वाथे दशमूले च तत्कृते ।

कल्के च जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ४२३ ॥

इति रास्नाद्यं घृतम् ।

विभीतकशिवाधास्त्री पटोलारिष्टवासकैः ।

आढकौरससंसिद्धं तैलं तिमिरनुत्परम् ॥ ४२४ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

सम्पिथ त्रिफलालोघ्र मुशीराणि प्रियङ्गुकम् ।

तैलमेतैर्विपक्वं स्याच्छूषिके नस्यमुत्तमम् ॥ ४२५ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

।वां शकत् क्वाथविपक्वं सुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरे च नस्यतः ।

।तं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ ४२६ ॥

इति गोमयतैलम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याहलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ ४२७ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गप्रस्थं तैलात् कुडवं तथा पलञ्च मधुकस्यापि ।
क्षीरप्रस्थविपक्वं गतमपि चक्षुर्विनिवर्त्तयेत् ॥ ४२८ ॥

इति द्वितीयभृङ्गराजतैलम् ।

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥ ४२९ ॥
अजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्निमिप्रोक्तम् ।
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेन्नयने ॥ ४३० ॥

इति अजितं तैलम् ।

नीलोत्पलं मधुकनागरपुण्डरीक-
द्राक्षासुयष्टौमधुकांशुमतीकणाश्च ।
कण्टारिकामलकशावर चोग्रगन्धाः
कासीसशर्करबलावृषभाश्च रास्नाः ॥ ४३१ ॥
मञ्जिष्ठया सह समैरपि सूक्ष्मपिष्टैः
तैलं पचेत्तु पयसा च चतुर्गुणेन ।
नस्यं नृणां तिमिरकाचनिशाम्ययुक्तान्
पाकात्ययान् सपटलार्जुननीलिकांश्च ॥ ४३२ ॥
पिल्लार्कदार्मरुधिरसुतिवर्त्मकण्डून्
स्पन्दं जयेद्विहितभोजनभङ्गुराणाम् ।
बाधिर्यमर्दितहनुग्रहदन्तचालं
नासास्यपूयगलगण्डकृकाटिकार्त्तान् ॥ ४३३ ॥
कर्णाक्षिशूलदशनामयशीर्षरोगां
जिह्वामयान् जयति कण्ठगतांश्च सर्वान् ।
अभ्यञ्जनेन नियतं शिरसि प्रयत्नात्
सर्वान्विहन्ति वदनश्लिश्निरोविकारान् ॥ ४३४ ॥

इति नीलोत्पलाद्यं तैलम्

जीवकर्षभकौ मेदा द्राक्षांशुमती निदिग्धिकावृद्धती ।

मधुकं बलाविडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्कराराक्षा ॥ ४३५ ॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपीण्डरीकं पुनर्नवालवणम् ।
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥ ४३६ ॥
तैलं वा यदि सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।
आत्रेय निर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं नाम्ना ॥ ४३७ ॥
तिमिरं पटुं काचं नक्ताभ्यमर्च्यं तथाभ्यञ्ज्य ।
श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥ ४३८ ॥
मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्च कालजं हनुस्तम्भम् ।
श्वासं कासञ्च हिक्कां शोषं स्तम्भं तथान्यांश्च ॥ ४३९ ॥
मुखजाभ्यमर्च्यभेदं रोगं बाहुग्रहं शिरः स्तम्भम् ।
रोगानथोर्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ ४४० ॥

इति नृपवल्लभं तैलम् ।

पिप्पलीमधुकं द्राक्षा शुभ्राजीवककर्षभौ ।
सोत्पलं पुण्डरीकञ्च मधुपर्णीफलत्रयम् ॥ ४४१ ॥
धावनी क्षीरकाकोली मञ्जिष्ठा बृहती बला ।
पुनर्नवा शताह्वा च विडङ्गं गोक्षुरस्थिरा ॥ ४४२ ॥
एतान्यर्घ्वपलानीह श्लक्ष्णपिष्टानि पाचयेत् ।
त्रिफलाभृङ्गवासानां प्रपीड्य प्रस्थसम्मितान् ॥ ४४३ ॥
वोजसारोवरस्तस्य प्रस्थमेकं तु दापयेत् ।
गृष्टिक्क्षीरस्य प्रस्थौ च द्वौ द्वौ तस्य प्रदापयेत् ॥ ४४४ ॥
मृदग्निना पचेत्पात्रे शनैः सम्यक् पचेद्भिषक् ।
त्रिफलाद्येन पयसा सम्यग् दृष्टन्तु मानवम् ॥ ४४५ ॥
मोदकेनाभयाद्येन कृत्वा संशोधनं ततः ।
यथोक्तेन विधानेन भिषग्वश्वं प्रदापयेत् ॥ ४४६ ॥
तिमिरे च सनक्ताभ्ये शुक्ले काचे चतुर्विधे ।
आसन्नं यो न पश्येत् यच्च दूराच्च पश्यति ॥ ४४७ ॥

प्रकाशमायतं वा यो नष्टदृष्टिश्च मानवः ।

मन्ददृष्टिः स्तब्धदृष्टि रधोदृष्टिश्च यो भवेत् ॥ ४४८ ॥

अतिरिक्तो प्रदुष्टे च रक्ते वाताश्रिते तथा ।

वातपित्तप्रदुष्टेऽपि पित्तश्लेष्मप्रदूषिते ॥ ४४९ ॥

कण्डूयते च स्रवति पित्तेनात्याकुलाक्षिता ॥ ४५० ॥

विद्युत् खद्योतवत्पश्येत् सूर्यचन्द्रसमप्रभाम् ।

सर्वदा चक्रता दृष्टिः सर्वनेत्रविकारनुत् ॥ ४५१ ॥

इति महापिप्पल्याद्यं तैलम् । इति तिमिरोपक्रमः ।

अथ कृष्णे काचचिकित्सामाह ।

काचे रक्तं जलौकाभिः कृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ४५२ ॥

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यार्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसौवीरकाञ्चनात् ॥ ४५३ ॥

पिष्टं सूक्ष्मं शिलायाश्च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाश्च विशोधनम् ॥ ४५४ ॥

इति मरिचादिचूर्णाञ्जनम् ।

समेधशृङ्गाञ्जनभागसम्मितः शङ्खाञ्जनः काचमलं व्यपोहति ॥ ४५५ ॥

इति मेधशृङ्गाञ्जनम् ।

शिलासैन्धवकासीस शङ्खव्योषरसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः काचशुक्रार्म तिमिरघ्नी रसक्रिया ॥ ४५६ ॥

दोषान्धे तिमिरान्धे च तिमिरोक्तं क्रमं हितम् ॥ ४५७ ॥

वचा त्रिवृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बे रजनी सवासा ।

प्रस्थं जलस्य कथिताष्टभागं पिबेत्सुजीर्णे नकुलान्धरोगे ॥ ४५८ ॥

काचं निशान्धं तिमिरं तथान्यान्नेत्रामयांस्तस्य च वर्त्मसन्धौ ।

चिरप्रवृत्तानचिरेण हन्ति वज्रो यथाद्रीन् सुरराजमुक्तः ॥ ४५९ ॥

अथ नक्तान्धचिकित्सामाह ।

करञ्जपद्मकिष्कण्ड' चन्दनोत्पलगैरिकैः ।

गोशकद्रससम्पिष्टैः नक्ताभ्येऽञ्जनमिष्यते ॥ ४६० ॥
 रसाञ्जनं निशादारु जातिपत्ररसो मधु ।
 नक्ताभ्यताञ्जयेदेतदञ्जनं साधु योजितम् ॥ ४६१ ॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीमधुपल्लवाः ।
 गोशकद्रससंयुक्ता वर्त्तीरात्राभ्यनाशिनी ॥ ४६२ ॥
 जातीपत्ररसक्षौद्रं निशाह्वयरसाञ्जनैः ।
 नक्ताभ्यमञ्जनं हन्यात् कृष्णायागोमयान्वितम् ॥ ४६३ ॥
 दध्ना विष्टुष्टं मरिचं रात्राभ्यमञ्जनमिष्यते ।
 पिप्पल्योऽपि हितास्तद्वह्नीशकद्रसभाविताः ॥ ४६४ ॥
 कणाकागयकम्पध्वे पल्ला तत्राणुपेषिता ।
 अचिराद्वन्ति नक्ताभ्यं तद्वत्क्षौद्रमूषणम् ॥ ४६५ ॥
 पचेच्च गोधायकदर्षपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
 निषेवितं तद्यकदञ्जनेन मिहन्ति नक्ताभ्यमसंशयं खलु ॥ ४६६ ॥
 इति रात्राभ्योपक्रमः ।

अथ दृष्टिरोगचिकित्सासाह ।

नीलोत्पलस्य किञ्जल्कं गैरिकञ्च शकद्रसम् ।
 गुटिकाञ्जनमेतत्स्याद्दिनरात्राभ्ययोहितम् ॥ ४६७ ॥
 नदीजशङ्खत्रिकटून्यऽथाञ्जनं
 मनःशिलार्द्धं च निशे गवां शकत् ।
 सचन्दनेयं गुटिकाथ चाञ्जने
 प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ ४६८ ॥
 सूर्यदर्शनदग्धायां क्रियां शीतां प्रयोजयेत् ।
 हिमं घृष्टं घृतोपेत मञ्जनञ्चोपशस्यते ॥ ४६९ ॥
 रसाञ्जनं घृतं क्षौद्रं तालीसं स्वर्णगैरिकम् ।
 गोशकद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ४७० ॥
 काश्मरीपुष्पमधुक दावीलोध्ररसाञ्जनैः ।

सक्षीद्रमञ्जनं कुर्यात् पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ ४७१ ॥

इति दृष्टिगतरीगोपकृतः ।

अथ शुक्लगतरीगनिदानमाह ।

प्रस्तार्यर्मतनुस्तीर्णं श्यावं रक्तं निभं सिते ।

सखेतं मृदुशुक्लार्मं शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ४७२ ॥

पद्माभं मृदुरक्तार्मं यन्मांसक्षीयते सिते ।

पृथुमृद्वधिमांसार्मं बहुलञ्च यत्कृन्निभम् ॥ ४७३ ॥

स्थिरं प्रस्तारिमांसाख्यं शुष्कं स्रायूर्मपञ्चमम् ॥ ४७४ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्दवो ये ।

शुक्त्याभाः सितनियताः स शुक्तिसंघः ।

एको यः शशरुधिरोपमश्च विन्दुः

शुक्लस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ ४७५ ॥

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥ ४७६ ॥

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः

सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ।

शुक्लस्थाः सितपिडिकाः शिरावृता या

स्ता ब्रूयादमितममीपजाः शिराजाः ॥ ४७७ ॥

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्को

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंघः ॥ ४७८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रस्तार्यर्मं च स्रायूर्मं तथैवार्माधिसंज्ञकम् ।

लोहितार्मं च शुक्लार्मं कृष्णं प्राप्तानि हृदयेत् ॥ ४७९ ॥

अर्मवाणं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ।

धूसरं तनु यच्चापि शुक्लवत्समुपाचरेत् ॥ ४८० ॥

कृष्णलोहरजस्ताम्रं शङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ।

समुद्रफेनकाशीश स्रोतोऽञ्जनसुमस्तुभिः ।

लेपनं वा कृतं नस्यं परमुत्तममर्मणि ॥ ४८१ ॥

पिप्पलीत्रिफलालाक्षा लोहचूर्णं ससैन्धवम् ।

भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ ४८२ ॥

अमं सतिमिरं काचं कण्डू शुक्रं तथार्जुनम् ।

अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ ४८३ ॥

सञ्चूर्णं मरिचाक्षे च रजन्या रसमर्दिते ।

लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ४८४ ॥

पुष्याक्षतार्क्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख

सिन्धूत्यगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ।

पिष्टैस्तु माक्षिकरसेन रसक्रियेयं

हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ४८५ ॥

क्रियां शुक्त्यामये कुर्यात्पित्ताभिष्यन्दजिष्णुभाम् ॥ ४८६ ॥

बलासाह्वयपिष्टे तु कार्यं शोणितमोक्षणम् ।

कफाभिष्यन्दवत्सर्वं क्रमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

अञ्जनं कट्फलं व्योष बीजपूररसाञ्जनैः ॥ ४८७ ॥

अर्जुनं शर्करामस्तु क्षौद्रैराश्वरोतनं हितम् ।

शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥

सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ ४८८ ॥

इति शुक्लजाः ।

अथ सन्धिजानां निदानमाह ।

कः शोथः सन्धिजो यः सतोदः पूयसावी सोऽत्र पूयालसाख्यः ।

मिर्नाल्यो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ४८९

त्वा सन्धीनशुमार्गेण दोषाः कुर्युःसावाक्षक्षणेः स्वरूपेतान् ।

हि सावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ४९०

काक्षन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयसावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

श्वेतं सार्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मास्रावः सविकारो मतसु ४८
 रक्तास्रावः शोणितोत्थो विकारः रक्तं चोष्णं संस्रवेत्तत्प्रभूतम् ।
 हारिद्राभं पीतमुष्णं जलाभं पित्तात् स्रावः संस्रवेत्तन्निमग्नात् ४९
 ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्तात् श्लेष्मा पर्वणीवृत्तशोथा ।
 जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजौ स्यात्तस्मिन्नेव ख्यापितो पूर्वलिङ्गैः ४९
 कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः ।
 नानारूपावर्त्मशुक्लान्सन्धौ चरत्यन्तर्लोचने दूषयन्तः ॥ ४९४ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

पूयालसे शिरां भित्वा ततस्तमुपनाह्य वा ।
 नेत्रपाकविधिं कुर्यात् परं मुक्ताञ्जनं हितम् ॥ ४९५ ॥
 भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पली मधु सैन्धवैः ।
 विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समस्ततः ॥ ४९६ ॥
 त्रिफलामृतकासीस सैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
 रसक्रिया कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ४९७ ॥
 पर्वणीं पिटिकां सन्धिभागे छिन्द्यादसंशयम् ।
 हितं चाभ्यधिके छिन्ने च्योतनं मधुसैन्धवैः ॥ ४९८ ॥
 स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ।
 क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा ॥ ४९९ ॥
 पथ्याक्षधात्रीफलमध्यवीजैस्त्रिद्वेयकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् ।
 तयाञ्जयेदश्रुमतिप्रवृद्धमक्षोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ५०० ॥
 सप्ताह्ना शारिवानन्ता कालीयागरुचन्दनैः ।
 शतपुष्पाश्चगन्धानां चूर्णैस्त्रैलं विपाचयेत् ॥ ५०१ ॥
 पयस्यष्टगुणं नस्थमेतदश्रुहरं परम् ॥ ५०२ ॥
 चक्षुःस्राव प्रशान्त्यर्थं कार्थमेतन्महीषधम् ।
 हिक्कलस्य फलं घृष्टा पानीये नित्यमञ्जनम् ॥ ५०३ ॥
 कर्पासी फलजम्बूास्त्रं जलेर्घृष्टं रसाञ्जनम् ।

मधुयुक्तं विरोत्यश्च चक्षुःसावमपोहति ॥ ५०४ ॥

इति सन्धिनतरीजीपत्रम् ।

अथ वर्त्मजानां निदानमाह ।

अभ्यन्तरमुखी ताम्बा वाह्यतो वर्त्मनश्च या ।

सीत्सङ्गोत्सङ्गपौडिका रक्तजा स्थूलकण्डूरा ॥ ५०५ ॥

वर्त्मन्ते पौडिकाध्याता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।

भिषग्विराद्यैस्ताः प्रोक्ताः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥ ५०६ ॥

साविण्यः कण्डूरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ।

रुजावत्यश्च पौडिकाः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥ ५०७ ॥

पौडिका या स्थिरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंवृता ।

वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मदूषकः ॥ ५०८ ॥

एवार्बुबीजप्रतिमाः पौडिका मन्दवेदनाः ।

श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्त्यते ॥ ५०९ ॥

दीर्घाङ्गुरः खरस्पर्शो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।

व्याधिरेषोऽतिविख्यातः शुष्कार्श इति कीर्त्त्यते ॥ ५१० ॥

दाहतोदवती ताम्बा पौडिका वर्त्मसम्भवा ।

मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ ५११ ॥

वर्त्मोपचीयते यस्य पौडिकाभिः समन्ततः ।

सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत् ॥ ५१२ ॥

कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।

न समं ह्यादयेदक्षि स भवेद्वर्त्मबन्धकः ॥ ५१३ ॥

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मं समं मेव च ।

अकस्माच्च भवेद्रक्तं कृष्णवर्त्मंति तद्विदुः ॥ ५१४ ॥

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।

ततः क्लिप्तत्वमापद्यं मुच्यते वर्त्म कर्दमम् ॥ ५१५ ॥

वर्त्मं यदाहृतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।

तदाहुः श्याववर्त्मंति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ५१६ ॥

अरुजं वाह्यतः शूनं वर्त्मं यस्य नरस्य हि ।

प्रक्षिप्तवर्त्मं तद्विद्यात् क्षिप्तमत्यर्थमन्ततः ॥ ५१७ ॥

यस्य धौतान्यधौतानि सन्नह्यन्ते पुनः पुनः ।

वर्त्मान्युपरिपक्वानि विद्यादक्षिप्तवर्त्मं तत् ॥ ५१८ ॥

विमुक्तसन्धिनिषेष्टं वर्त्मं यस्य न मौल्यते ।

एतद्वातहतं वर्त्मं सरुजं यदि वा रुजम् ॥ ५१९ ॥

वर्त्मान्तरस्यं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।

विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बि च ॥ ५२० ॥

निमेषिणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्मं संश्रयः ।

चालयत्यथ वर्त्मानि निमेष इति तद्विदुः ॥ ५२१ ॥

वर्त्मस्थो यो विवर्धतं लोहितो मृदुरङ्गुरः ।

तद्रक्तजं शोणितार्शः क्षिप्तं क्षिप्तं विवर्धते ॥ ५२२ ॥

आपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवो रुजः ।

सकण्डूः पिच्छिलः कोल संस्थानो लगणस्तु सः ॥ ५२३ ॥

त्रयो दोषा बहिः शोथं कुर्युष्किद्राणि वर्त्मनोः ।

प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विस्रवद्विसवर्त्मं तत् ॥ ५२४ ॥

वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुक्षनं नाम तद्विदुः ॥ ५२५ ॥

प्रचालितानि वातेन पञ्चमाख्यक्षि विशन्ति हि ।

घृथन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ५२६ ॥

असिते च सिते भागे मूलकोशात्पतन्त्यपि ।

पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ५२७ ॥

वर्त्मं पक्ष्माशयगतं पित्तं रीमाणि शान्तयेत् ।

कण्डूदाहश्च कुरुते पक्ष्माशातं तमादिशेत् ॥ ५२८ ॥

उत्सङ्गिनी वहलकर्दमवर्त्मनी च
 श्वावच्च यच्च पठितं त्विह बन्धवर्त्म ।
 क्लिष्टश्च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च
 कुम्भौकिनी च सह शर्करया च लेख्या ॥ ५२८ ॥
 श्लेष्मोपनाहलग्णौ च विसं च भेद्यम्
 ग्रन्थिश्च यः क्षमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥ ५२९ ॥
 खिन्नां भित्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
 शिलैस्तानतसिन्धुतैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ५३० ॥
 रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्वा शस्त्रेण कर्मवित् ।
 प्रतिसार्याञ्जनैर्युष्मादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ ५३१ ॥
 स्नेदयेद् दृष्ट्याङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।
 करे सङ्घृष्य दुर्वर्णं मञ्जयेन्नोचनं मुहुः ॥
 द्विविवारं शमयति कण्डूं दोषान्विताञ्जनम् ॥ ५३२ ॥
 रसाञ्जनं व्योषयुतं सम्पिष्य वटकीकृतम् ।
 कण्डूपाकान्वितां हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् ॥ ५३३ ॥
 रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥ ५३४ ॥
 निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ ५३५ ॥
 स्नेदयित्वा विसग्रन्थिं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयः ।
 पक्वं भित्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन च पूरयेत् ॥ ५३६ ॥
 आलदाकवचा पिष्टा सुरसापत्रवारिणा ।
 क्षायाशुष्ककृता वर्त्तिः क्लिष्टवर्त्मनिवारिणी ॥ ५३७ ॥
 रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।
 समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ५३८ ॥
 एतच्चमांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिष्टवर्त्मनि ।

अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ॥ ५४० ॥

अथ पित्तस्य च चर्माह ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः सम्प्रकुप्यति ।

नाम्नातिलोमशं वापि विक्लिष्टं पित्तमेव च ॥ ५४१ ॥

तस्य चिकित्सा माह ।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तथा शोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरेकञ्च पित्तरोगातुरो भजेत् ॥ ५४२ ॥

पित्तीस्त्रिग्धो वमेत्यूर्वं शिरया च सुतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैर्वर्त्तिरञ्जनम् ॥ ५४३ ॥

पित्तघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च ॥ ५४४ ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपेषितम् ।

अभयारससम्पिष्टं तगरं पित्तनाशनम् ॥ ५४५ ॥

काकमाचीफलेकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत्पित्तरोगार्त्तं पतन्ति क्लमयोऽचिरात् ॥ ५४६ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरीचानि च विंशतिः ।

त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्ब्रे निधापयेत् ॥ ५४७ ॥

पित्तानपित्तान् कुरुते बहुवर्षीत्यितानपि ।

उत्सेकेनोपदेक्षाशु कण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ ५४८ ॥

सैन्धवं गुह्याम्बुयुक्तमपामार्गजटया ताम्ब्रे घृष्ट्वा ।

वर्त्मविलेखनं विधिना सप्ताहाच्चिपिटपित्तहरम् ॥ ५४९ ॥

काशीशजातिकर्लिका रसाञ्जनक्षौद्रमरिचतुल्यांशैः ।

अपनयति पित्तकत्वं पिष्टैः पयसाञ्जनं सद्यः ॥ ५५० ॥

ताम्ब्रपात्रे गुह्यामूलं सिन्धूत्थं मरिचान्वितम् ।

आरमालेन संघृष्ट मञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ५५१ ॥

पुष्पकाशीशचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ।

ताम्ब्रे दशाहं तत्पित्तं पक्ष्मशातनमञ्जनम् ॥ ५५२ ॥

प्रलेपाच्छमयेन्नूनं त्रिपिटाख्यं गदं मृणालम् ।
 शटीपत्रकनिर्यासं रसघृष्टं हरीतकी ॥ ५५३ ॥
 लाक्षा निर्गुण्डी भृङ्गदावीरसेन
 श्रेष्ठं कर्पासं भावितं सप्त कृत्वः ।
 दीपं प्रज्वालय सर्पिषा तत्समुत्था
 श्रेष्ठा पित्तानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५५४ ॥
 याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलेखनैः ।
 वत्सं न्युपचितं लेख्यं स्राव्यमुत्क्षिष्टशोणितम् ॥ ५५५ ॥

अथ उपपक्षलक्षणमाह ।

अन्तर्मुखानि पक्ष्माणि जनयन्ति मलास्त्रयः ।
 बाधां कुर्वन्ति रोमाणि तमाद्भुतपक्ष्मकम् ॥ ५५६ ॥

अथ तस्य चिकित्सा माह ।

प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ।
 मन्दशेनोद्धरेद् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ ५५७ ॥
 सर्पिषा शतधीतेन सेचयेद्वर्णरोदणैः ।
 यष्टीमिदं घृतं सेकात् सद्यो हरति वेदनाम् ॥ ५५८ ॥
 सेचनात् पाचितं कृत्वा गैरिकेणावचूर्णयेत् ।
 रसाञ्जनाम्बुना सेकान् कुर्यात्लाक्षारसेन तु ॥ ५५९ ॥
 द्वौ च भ्रुवोरधोभागी पक्ष्मान्तादेकमेव च ।
 भागं त्यक्त्वा तु शस्त्रेण व्यध्येत्तिर्यग्गदं स्थितम् ॥ ५६० ॥
 रक्तं वस्त्रेण गृह्णीयात् स्थिते रक्ते च सेचयेत् ।
 मुहुर्मात्रान्तरैर्भागैर्वन्ध्यात्पट्टं ललाटतः ॥ ५६१ ॥
 सूक्ष्मरेणाग्निवर्णेन रोमकूपाणि निर्दहेत् ।
 प्रदेहाः शीतलाः कार्याः क्रिया पक्ष्मोपरोधनी ॥ ५६२ ॥
 रक्षन्नि दहेत्पक्ष्मं तप्तलोहशलाकया ।

पक्ष्मकोपे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ५६३ ॥

इति वर्त्मपक्ष्मरोमोपक्रमः ।

अथ सशैल्यनेत्रलक्षणमाह ।

स्रवत्स्रुचयं नेत्रं वृत्तं लोहितराजिभिः ।

निमिषोन्मेषणाशक्तिं सशैल्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ ५६४ ॥

तस्य चिकित्सामाह ।

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्वरोतनं हितम् ।

अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकश्च रक्तमोक्षश्च शस्यते ॥ ५६५ ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैः

अव्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५६६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वक्तोष्मणा स्वेदनमादितस्तु ।

आश्वरोतनं स्त्रीपयसा तु सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥ ५६७ ॥

सूर्योपरागास्वरविद्युदादि विलोडनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं सायं निषेध्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ॥ ५६८ ॥

निशाब्दत्रिफलादावीं सितामधुसमन्वितम् ।

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारौक्षीरेण पूरणम् ॥ ५६९ ॥

उत्कटाङ्कुरजैस्तद्वत् स्वरसैर्नैत्रपूरणम् ॥ ५७० ॥

वटपत्रपुटे क्षिप्तं कलिङ्गं सघृतं पचेत् ।

तद्रसस्तर्पणे चाक्ष्णो रेवं स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ ५७१ ॥

आजं घृतं क्षीरपानं मधुकं चोत्पलानि च ।

जीवकर्षभकौ मेदां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ५७२ ॥

इत्थाजं घृतम् । इति नयनाभिघातः ।

सितमरिचनागरकेशर नीलोत्पलकल्कवर्त्तिता वर्त्तिः ।

शमयति सततं निद्रां सूर्यस्तमसां चयमिव क्षणात् ॥ ५७३ ॥

बृहतीफलसैन्धव यष्टीमधुकल्कीकृतैर्नस्यम् ।

अतिविततामपि सततां निद्रामिव सततं हन्यात् ॥ ५७४ ॥

क्षौद्राश्वलालासंघृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ।

अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ॥ ५७५ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः नेत्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शिरोरोगनिदानमाह ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ १ ॥

सूर्यावर्त्तानन्तवात शङ्खकोर्द्धावभेदकैः ।

एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्ष्यते ॥ २ ॥

अस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

अधोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ३ ॥

असोष्णमङ्गारचितं तथैव धूप्येच्छिरो दह्यति चाक्षिनासा ।

पीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ४

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठञ्च मथो हिमञ्च ।

अनाक्षिनासा वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ ५ ॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ६ ॥

सृग्वसा श्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सङ्क्षयेण ।

अथः प्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥

सेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ७ ॥

अस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सन्नक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।

गणश्च गच्छेद्गुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ॥ ८ ॥

सूर्योदये या प्रतिमन्दमन्द मच्चि भ्रुवोः रुक्मसुपैति गाढम् ।

विवर्धते चांशुमता सदैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ ८ ॥
 शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
 सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ १० ॥
 दोषाः प्रदुष्टास्त्रय एवमन्यां सम्पीड्य गाढं सरुणां सुतीव्राम् ।
 कुर्वन्ति चाक्षि भ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ ११ ॥
 गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।
 अनन्तवातं समुदाहरन्ति दोषत्रयोऽयं शिरसो विकारम् ॥ १२ ॥

रूक्षाशनाध्यशनप्राग् वातावश्याय मैथुनैः ।

वेगसम्भारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १३ ॥

केवलः सकफो वार्षं गृहीत्वा शिरसो बली ।

मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षि ललाटार्धेऽतिवेदनाम् ॥

शस्त्रारणिभिर्भां कुर्यात् तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।

नयनं वाथवा श्रीचमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १५ ॥

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १६ ॥

सशिरो विषवद्देगो निरुध्याशु गलं तथा ।

त्रिरात्राञ्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।

त्र्यहाञ्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।

पानाहारोपनाहान्तु कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १८ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदश्च धन्वमांसकृतो हितः ।

वातघ्नदशमूलादि सिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ १९ ॥

धूमं चास्य यथाकालं योजयेत् स्नेहिकं भिषक् ॥ २० ॥

पानाभ्यञ्जनमस्येषु वस्त्रिकर्मणि सेचने ।

विदध्यात् त्रैलोक्यं तैलं बलातैलमथापि वा ॥ २१ ॥

मुहान् माषान् कुलत्यांश्च खादेश्च निशि केवलान् ।
 कटुकोणान् ससर्पिष्कानुष्णं वापि पिबेत् पयः ॥ २२ ॥
 पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कालं चाति मानवः ।
 पञ्चमूलौशृतं क्षीरं नस्ये दद्याच्छिरो गदे ॥ २३ ॥
 कुष्ठमैरण्डमूलञ्च लेपात् काष्ठीकपेषितम् ।
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ २४ ॥
 देवदारुनतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।
 लेपः काष्ठीकसंपिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २५ ॥
 वातकोपभयादत्र नोक्तं रक्तावसेचनम् ।
 आशिरोव्यापनञ्चर्मं कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥ २६ ॥
 निखलस्योपविष्टस्य तैले रुष्णेः प्रपूरयेत् ।
 धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ २७ ॥
 शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
 हनुमन्त्याक्षिकर्णात्तिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥ २८ ॥
 तैलेनापूर्य मूर्धानं पञ्चमात्राशतानि च ।
 तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगते ॥ २९ ॥
 एष एव विधिः कार्यः तथा कर्णाक्षिपूरणे ।
 विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
 घटिकाधिकयामैकं वृद्धवैद्योपदेशतः ।
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चाहं सप्त एव च ॥ ३१ ॥
 ततः स्नेहमपनीय कर्णतो वस्तिबन्धनं विमोच्य शिरःस्कन्ध-
 वाष्टललाटान् मुखञ्च पाणिभ्यां मृद्नीयात् । ततः सुखोष्ण-
 लेन परिषिक्तगात्रः शालिषट्ठिकादिभिर्जाङ्गलानूपरसैर्दा-
 मान्नैर्मात्रया भोजयेत् । इति शिरोवस्तिः ।
 मत्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुशन्ति सर्पिः ।

उष्णो हि वर्हो विषभोजनस्य वर्षाशरदृशी असुखेऽप्यप्रप्यः ॥ ३२ ॥

दशमूलबलायस्त्रा मधुकैश्चिफसैः सह ।

मयूरं पक्षपित्ताग्न्यशक्त्यादास्यवर्जितम् ॥ ३३ ॥

जले पक्का घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगादितापहम् ॥ ३४ ॥

कर्णनासाच्चिजिह्वास्य गलरोगविनाशनम् ।

मायूरमिति विख्यातं मूर्ध्नि जठुगदापहम् ॥ ३५ ॥

दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते ।

अन्येत्वाऽऽकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३६ ॥

एषां जलद्रोणे पादावशेषः काथः

कर्त्तव्यः मधुराणि च जीवनीयानि दश ।

इति मयूरहतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ ३७ ॥

समङ्गा चविका भार्गी काश्मरीकुक्कुटाद्वयैः ।

आत्मगुप्ता मङ्गमेदा तालखर्जूरमस्तुकैः ॥ ३८ ॥

मृणालविश्वखर्जूर मधुकैश्च सजीवकैः ।

शतावरीविटारीक्षु बृहतीशारिवायुगैः ॥ ३९ ॥

मूर्वा क्षदंष्ट्रा शार्दूल मृङ्गाटककशेरुकैः ।

स्थिरामलकरास्त्राभिः सूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ॥ ४० ॥

पुनर्नवातुगाक्षीरो काकोलीद्वयवासकैः ।

मधुकाक्षोटवातास गुञ्जानाभिश्चकैरपि ॥ ४१ ॥

द्व्यैरेतैर्यथा लाभं पूर्वकल्केन साधितम् ।

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शिरोरोगेषु सर्वेषु कामे श्वासोऽतिदारुणे ।

मन्वाष्टष्टिमहे शोषे स्वरभेदे तथादिने ॥ ४३ ॥

शिरोरोगाधिकारः ।

७६७

योग्यं च शुक्रादीषु शस्तं बभ्यासुतप्रदम् ।

महामायूरमित्येतद् घृतमात्रेय पूजितम् ॥ ४४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

बलाविस्मृते क्षीरे घृते मण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शुक्तिं प्रकुञ्चं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ४५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः । इति वातशिरोरोगः

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।

मृद्दीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४६ ॥

शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ।

सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ ४७ ॥

निमज्जनञ्च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः ॥ ४८ ॥

कमलोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।

स्पर्शः स्निग्धश्च पवनः सेव्यो दाहार्तिनाशनः ॥ ४९ ॥

चन्दनोशीरयथ्याह्व बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छीतैर्वा परिषेचनम् ॥ ५० ॥

मृणालविसशालूक चन्दनोत्पलकेशरैः ।

स्निग्धैः शीतैः शिरो दिष्ट्या तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५१ ॥

यथ्याह्वचन्दनानस्ता क्षीरसिद्धं हितं घृतम् ।

नावनं शर्करा द्राक्षा मधुकैश्चापि पित्तजे ॥ ५२ ॥

त्वक्पत्रशर्करा पिष्टा नावनं तण्डुलाम्बुना ।

क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं जाङ्गला वा शुभा रसाः ॥ ५३ ॥

पद्मचन्दनकर्पूरं नागरं नीलमुत्पलम् ।

प्रदेहः सघृतः कार्यः शिरःशूलहरो नृणाम् ॥ ५४ ॥

इति पित्तशिरोरोगनिषेधविद्या ।

रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालोपसेधनम् ।

श्रीतोणयोश्च विन्यासो विशेषाद्रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति रक्तशिरोरोगचिकित्सा

कफजे लेपनं स्वेदो रुक्षोणैः पाचनात्मकैः ।

तीक्ष्णावपीडा धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ ५६ ॥

भुञ्जीत कटुतीक्ष्णोणै र्यूषैस्तिक्तोपसंभृतैः ।

पुराणयवगोधूमा ञ्छुष्कमूलकसंयुतान् ॥ ५७ ॥

अच्छश्च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।

मधुकसारेण शिरः स्निग्धश्चास्य विरेचयेत् ॥ ५८ ॥

हरेणुनतशैलेय मुस्तैलागुरुदारुभिः ।

रास्त्रास्थीण्यनलदै रुक्षोणैर्लेपयेच्छिरः ॥ ५९ ॥

सरलागुरुशार्ङ्गं देवकाष्ठैः सरोहिषैः ।

क्षीरपिष्टैः सलवणैः सुखोणैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६० ॥

कृष्णाब्दशुण्ठीमधुका शताह्वीत्पलपावकैः ।

जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ६१ ॥

यवषष्ठिकयोष्टान्नं व्योषं चारममन्वितम् ।

पटोलमुद्गकौस्तुभै र्मात्रावद्भोजयेद्रसेः ॥ ६२ ॥

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सरलं देवदारु च ।

विडङ्गं चित्रको विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ६३ ॥

मन्थं सौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठामधुकं बला ।

बेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनम् ॥ ६४ ॥

एभिर्विल्वप्रमाणैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

द्विगुणश्च पयो दद्यात् सिद्धं तन्नस्यतो जयेत् ॥ ६५ ॥

श्लेष्मजं सन्निपातश्च शीर्षरोगं नियच्छति ।

उपजिह्विकां गण्डमालां कण्ठशालूकमर्बुदम् ॥ ६६ ॥

विदारिकां मांसपाकं मुखशीर्षगलग्रहम् ।

दन्तचालं हनोःकम्पं तैलमेतन्नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् । इति कफशिरोरोगचिकित्सा ।

सन्निपातभवे कार्थ्या सन्निपातहरी क्रिया ।

पुराणसर्पिषः पानं विशेषेणादिशन्ति हि ॥ ६८ ॥

श्यामानागरमिश्रं ण श्वेतस्यन्देन तत्क्षणात् ।

नाशयन्ति त्रिदोषोत्था शिरोऽर्त्तिः सम्प्रलेपनात् ॥ ६९ ॥

त्रिकटुकपुष्कररजनी रास्नासुरदारुतुरगगन्धानाम् ।

क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापौतो निवारयति ॥ ७० ॥

नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।

नानादोषोद्धूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७१ ॥

सङ्कुम्भाः शर्करार्द्धांशा दाडिमीकलिकाः शुभाः ।

नश्यन्ति योजिताः सद्यः शिरःशूलहराः घराः ॥ ७२ ॥

करञ्जशिशुबीजानि पत्रकं शर्करा वचा ।

सर्वेषां शीर्षरोगाणां मेतच्छीषविरेचनम् ॥ ७३ ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैम्भवम् ।

भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वमूर्धगदेषु च ॥ ७४ ॥

यष्टीमधुकविडङ्गैः सभृङ्गराजनागरेष्टं सिद्धम् ।

षड्विन्दुनस्यदानादेतच्छीर्षामयं हन्यात् ॥ ७५ ॥

पततां शिरोरुहाणां दन्तानां भ्रंशतां दृढीकरणम् ।

नेत्रसुपर्णप्रतिमं करोति वै दृढं बलञ्चापि ॥ ७६ ॥

इति षड्विन्दुष्टम् ।

एण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तीरास्ना सह सैम्भवेन ।

ङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौधधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ७७ ॥

प्रापयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।

विन्दुको नासिकया विधेयाः सर्वाणि हन्युः शिरसो विकारान् ७८

तांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान् निर्बन्धमूलान् सुदृढीकरोति ।

सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुर्वाहोर्बलञ्चाप्यधिकं करोति ॥ ७८ ॥

इति षड्विन्दुतैलम् ।

शताक्षैरण्डमूलोग्राचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं न स्यान्नरुच्छे अतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८० ॥

इति शताह्वातैलम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षा सितायष्टौबलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ ८१ ॥

इति जीवकायं तैलम् ।

बलाजीवन्तिनिर्यासैः पयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च नस्यैश्च सर्वजतूध्वरोगजित् ॥ ८२ ॥

इति बलायं तैलम् ।

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥

क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा ॥ ८३ ॥

कृमिजे व्योषनक्ताह्वा शिग्रवीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं कृमिजित्परम् ॥ ८४ ॥

शोणितं नस्यतो दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

मताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥ ८५ ॥

सुतीक्ष्णधूमनस्याभ्यां कुर्यान्निर्हरणं भृशम् ।

पूतिमांसकृतान् धूमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ।

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ८६ ॥

ऋस्वशिग्रुकवीजैर्वा कांस्यनीलीसमायुतैः ।

कृमिघ्नै रवपीडैश्च मूत्रपिष्टैः समाचरेत् ॥ ८७ ॥

विडङ्गस्वर्जिकाटन्ती हिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् ।

विपक्वं सार्धपं तैलं कृमिघ्नं नस्यं मुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

अपामार्गफलं व्योषं निशाचारकरामठैः ।

सविडङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नस्यं कृमिं जयेत् ॥ ८८ ॥

इति अपामार्गं तैलम् ।

सूर्यावर्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत्सगुडं सर्पिं घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ८९ ॥

सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरमर्पिषा ।

हितः क्षीरघृताभ्यास स्नाभ्याश्चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥

क्षीरपिष्टैस्त्रिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ९१ ॥

महौषधस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिर्युतम् ।

अवपीडं प्रयोक्तव्यं सूर्यावर्तविभेदनम् ॥ ९२ ॥

भृङ्गराजरसम्छागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः ।

सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोजितः ॥ ९३ ॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारणः ॥ ९४ ॥

मयूरान् कुक्कुटान् छागान् क्षीरेणैव विपाचयेत् ।

तत्क्षीरात्समुद्भूतं नवनीतमथोद्धरेत् ॥ ९५ ॥

तत्क्षीरे षड्गुणं साध्यं जीवनीयौषधैः सह ।

तस्य नस्यं प्रदातव्यं सूर्यावर्तविनाशनम् ॥ ९६ ॥

कृतमालपल्लवरसैः खरिमञ्जरीमूलकल्कनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्तं सुदारुणं पंसाम् ॥ ९७ ॥

अर्धावभेदके पूर्वं स्नेहस्वेदो हि योजितः ।

विरंकः कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धोष्णभोजनम् ॥ ९८ ॥

तिलकल्करसं तैलं सक्षौद्रलवणान्वितम् ।

तैलस्य लेपनं शीर्षं मर्द्दभेदं व्यपोहति ॥ १०० ॥

विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् समं कृत्वा तु पेययेत् ।

नस्यकर्मणि दातव्यं मर्द्दभेदं व्यपोहति ॥ १०१ ॥

शालिपर्ण्यभसा पिष्टा नखमर्दविभेदजित् ।

चक्रमर्दकवीजैर्वा लेपः काष्ठीकपेषितः ॥ १०२ ॥

यद्यस्ति ते शिरसि शूलमतीवगाढं

सूर्योदये समसितञ्च पयःपिव त्वम् ।

नासापुटेन परमार्थमचिन्त्यशक्तिं

दृष्ट्वाऽऽमये तदनुभूतफलं सदैव ॥ १०३ ॥

शारिवोत्पलयच्छाह्ण कुष्ठैर्लेपोऽम्बुसंयुतैः ।

घृतपूराश्च सेव्या वा सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०४ ॥

दशमूलकषायन्तु सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ।

नखमर्दावभेदघ्नं सूर्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०५ ॥

भृष्टाज्ये कुङ्कुमं किञ्चित् पिहितं सितया समम् ।

पिष्टं छगत्वा क्षीरेण भुक्तं पित्तविनाशकम् ।

एतदर्द्धावभेदघ्नं सूर्यावर्त्तं शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०६ ॥

अपामार्गस्य वीजानि विष्वं सक्षौद्रशर्करम् ।

नखं प्रयोजयेन्नित्यं सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०७ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १०८ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तेरितो विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १०९ ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमिश्रकसंयाव घृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ११० ॥

सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नखं विधेयं पवनासृगुत्थे ।

भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूले सूर्योदये शङ्खकसारार्द्धभेदे ॥ १११ ॥

शिरौषमूलकफलैरवपीडञ्च योजयेत् ।

अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः कृतः ॥ ११२ ॥

पीत्वा शशसुख्डरसं मरिचैरवचूर्णितं समभ्यस्तम् ।

सप्ताहं भक्त्वा दौ सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकौ हन्यात् ॥ ११३ ॥

धातृपथ्या सनिशा गुडूची भूनिम्बनिम्बैः कथितः षडङ्गः ।

भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्धशूले सूर्योदये शङ्ककर्मर्धभेदे ॥ ११४ ॥

नक्ताभ्यकाचे पटले सशुक्रे पाकेऽशुपाते तिमिरेऽक्षिरोगे ।

पद्मप्रकोपे विनिहन्ति चैष सद्यो गदं वायुरिवाभ्रहृन्दम् ॥ ११५ ॥

शर्करा कुङ्कुमं द्राक्षा चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।

नवनीते ततस्तेन कृत्वैक्यं नस्यमाचरेत् ॥ ११६ ॥

नस्यमेतत्प्रशंसन्ति सूर्यावर्त्तार्धभेदके ।

शिरोरोगे परं वापि वातपित्तसमुद्भवे ॥ ११७ ॥

सूर्यावर्त्तहरः कृत्स्नो विधिरप्यत्र शस्यते ॥ ११८ ॥

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ।

नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा ॥ ११९ ॥

तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।

जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्धस्य रसेन तु ॥ १२० ॥

सिद्धमेतद्भवेन्नस्य तैलमर्द्धावभेदकम् ।

वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ १२१ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।

दन्तचालं शिरश्चाल मर्दितञ्चापकर्षति ॥ १२२ ॥

इति जीवकाद्यं तैलम् ।

सूर्यावर्त्ते हितं यत् तच्छङ्कके स्वेदवर्जितम् ।

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्कके ॥ १२३ ॥

शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।

दूर्वा पुनर्नवां वापि लेपे साध्ववचापयेत् ॥ १२४ ॥

भद्राश्रियं पुण्डरीकं मधुकं नीलमुत्पलम् ।

पद्मकं चेतसं दूर्वा लामज्जकमथापि वा ॥ १२५ ॥

दार्वाहरिद्रामञ्जिष्ठा फेनिलोशीरमेव च ।

एतदालेपनं कुर्यात् शङ्ककस्य प्रशान्तये ॥ १२६ ॥

सूर्यावर्त्तापहं चास्मिन्नवपीडं प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 क्रीष्णकादम्बहंसानां शरार्याः कच्छपस्य च ।
 रसैः संवृंहितस्याथ तस्य शङ्कुस्य सन्धिजाः ॥ १२८ ॥
 शङ्कुस्य शिरां प्राज्ञो विध्येदेव न ताडयेत् ।
 सर्पिषा क्षीरपानन्तु नस्येनापि मुखेन वा ॥ १२९ ॥
 एष एव विधिः श्रेष्ठः शङ्कुके शर्करान्वितः ।
 शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ॥ १३० ॥
 वातोरुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्रामृताबलाराक्षा महास्नेहातिगन्धकैः ।
 स्नेहस्वेदोऽतिवातघ्नं शस्तं नस्यश्च तर्पणम् ॥ १३२ ॥
 दग्धमत्स्यं विनिष्पीड्य निर्द्रवौकृत्य यत्नतः ।
 कण्डुरामूलनिर्य्यासो माषयूषावलोडितम् ॥ १३३ ॥
 भक्षितं शमयेत् तूर्णं शिरःकम्पमसंशयम् ।
 नस्यकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥ १३४ ॥
 कम्पदाहार्दिते कुर्यात् वातव्याधिक्रियाविधिः ॥ १३५ ॥
 इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः शिरोरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारमाह ।

अथ प्रथमं नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रियामाह ।

गृहचिरस्थितमङ्गल चूतदलैः संस्कृतं जलं पेयम् ।
 मरिचासनोग्रमदिरा पानस्तारसलिलस्य ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकुबीजदन्ती चपलागुडमदनकिश्वयावशूकैः ।
 सस्रुक् क्षीरैर्वर्त्तियोनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ २ ॥
 सलिलनिपतितं कुसुमं रक्तजवाया गुग्गुलुसम्प्रीतम् ।
 जनयति कुसुमं नार्या षष्ठं स्येतिष्यतीपचम् ॥ ३ ॥

पङ्केरुहाणां मूलं पिष्टकमशितं तथा सुराबीजम् ।
हिममलिलेन निपीतं भवतीह कुसुमाय नारीणाम् ॥ ४ ॥

इति कुसुमजननविधिः ।

अथ स्त्रीरोगनिदानमाह ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्भ्रमप्रतापादतिमैथुनाच्च ।
पानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ ५ ॥
असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमदं सवेदनम् ॥ ६ ॥
तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ ७ ॥

श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।
रामं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफान्तु ॥ ८ ॥
पीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ।
क्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्तिं वातात्पिशितोदकाभम् ॥ ९ ॥

सक्षौद्रसर्पिः हरितालवर्णं
मज्जः प्रकाशं कुणपं त्रिदोषम् ।
तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा
न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥ १० ॥
शश्वत् स्रवन्तीमास्रावं तृणादाहज्वरान्विताम् ।
क्षौण्णरक्तां दुर्वलाञ्च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥
मासान्निःपिच्छदाहार्त्तिः पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिबहुलात्यल्प मार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ १२ ॥
शशासृक् प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

असृग्दरः प्राणहरः स्त्रीणां सर्वत्र कीर्तितः ।
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ १४ ॥

नारीणां प्रदरार्त्तानां योगान् वक्ष्याभ्यतःपरम् ।
 योनिशूलापहान् सिद्धान् गर्भसंस्थापनान् परान् ॥ १५ ॥
 सर्वेषु पूर्वं वमनं प्रशस्तं रसेक्षुद्राक्षौदकतर्पणैश्च ।
 सपिप्पलीभिर्मधुमण्डकल्कैर्मस्ता यवानाञ्च गुडाम्बुमिश्रैः ॥
 पञ्चकोत्पलबीजानि आपुसानि शतावरी ।
 विदारौ चेक्षुमूलञ्च पिष्ट्वा धीतघृतायुतम् ॥
 योन्यां शिरसि गात्रे च प्रदेहोऽसृग्दरापहः ॥ १७ ॥
 मुद्गपर्णीविपक्वेन तैलेन पिचुधारणम् ।
 कर्तव्यं रक्तनाशाय मार्दवाय सुखाय च ॥ १८ ॥
 दध्ना सौवर्चलाजाजी मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १९ ॥
 तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरीं वसाम् ।
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ २० ॥
 वाराहस्य रसो मेध्यः सकीलत्थो निशाधिकः ।
 वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेत् दध्ना वराङ्गना ॥ २१ ॥
 पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेदिक्षुरसेन वा ॥ २२ ॥

इति वातासृग्दरः

पिबेद्वैण्यकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वामकस्वरसं पैत्ते गुडुच्या रसमेव वा ॥ २३ ॥
 चन्दनोशीरपत्तुङ्ग मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 अपुसैर्वारुवीजानि धातकीकदलीफलम् ॥ २४ ॥
 कोललाक्षावटारोह पद्मकं पद्मकेशरम् ।
 एतान् कल्कान् मधुयुतान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ २५ ॥
 त्र्यहात्र्यशमयेदेतत् योषितां पैत्तिकं रजः ॥ २६ ॥

इति चन्दनादिकल्कः

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं यक्ष्याहं नागरं दधि ।

पयस्योत्पलशालूक विसकालीयजं रजः ॥
 पयसा शर्कराक्षौद्रयुतेमासृग्दरे पिबेत् ॥ २७ ॥
 कपित्थवेणुपत्रञ्च सममेकत्र पेषयेत् ।
 मधुना सह दातव्यं तीव्रप्रदरनाशनम् ॥ २८ ॥
 अशोकबल्कलकाथं मृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
 यथा बलं पिबेत्प्रातः स्त्रीप्रासृग्दरनाशनम् ॥ २९ ॥
 क्षौद्रयुक्तं फलरसं काकोडुम्बरजं पिबेत् ।
 असृग्दरविनाशाय मशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ ३० ॥

इति पितासृग्दरः ।

मधुकं त्रिफलालोध्र मुष्टं सौराद्रिकां मधु ।
 मद्यैर्निम्बगुडूच्चौ तु कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ३१ ॥
 रोहितकाम्बूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।
 जलेनामलकीबीजकल्कं वा ससितामधु ॥
 पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३२ ॥
 काकजङ्घाकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।
 पाण्डुप्रदरनाशाय पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३३ ॥
 तक्राशनरता सम्यक् संपिबेन्नागकेशरम् ।
 व्रह्मं तक्रेण संपीड्य श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ३४ ॥
 लविकं दारुवचा सवासा लाजा सदूर्वा कलशीसमङ्गा ।
 गौदान्वितं काथमिदं सुशीतं सर्वात्मके पेयमसृग्दरे हि ॥ ३५ ॥
 दार्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविष्व-
 भक्तातकैरवक्ततो मधुना कषायः ।
 पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
 पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ३६ ॥
 लिप्ते ललाटपट्टे बलतरखञ्जनेत्रकल्केन ।
 प्रदरः शाम्यति नित्यं विचित्रिता द्रव्यशक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

आखोः पुरीषं पयसा निषेव्यं वज्जेर्वलादेक महर्द्धग्रहं वा ।

स्त्रियो महाशोणितवेगनद्याः क्षणेन पारं परमाप्नुवन्ति ॥ ३८

मधुना तार्क्ष्यसंयुक्तं मूलं स्यात्तण्डुलीयकम् ।

तण्डुलाम्बुयुतं पानात् सर्वप्रदरनाशनम् ॥ ३९ ॥

कुशमूलं समाहृत्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।

एतत्पीत्वा त्रग्रहं नारी प्रदरात्परिसुच्यते ॥ ४० ॥

प्रदरं शमयति नार्याः कथितः सलिलेन वा पयसा ।

मूलं वास्तुकाजयोः पीतं दिवसत्रयेणैव ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकौवीजन्तु पीतं तण्डुलवारिणा ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।

मेढ्रगं रुधिरस्रावं रक्तातिसारमुख्यम् ॥ ४२ ॥

असितोत्पलशालूकं निस्तुषा रक्तशालयः ।

यवानीगैरिकं यासाः समभागेन चूर्णिताः ।

क्षौद्रेण तांश्च संयोज्य लिङ्गात् प्रदरपीडिता ॥ ४३ ॥

तण्डुलीयकमूलञ्च सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

रसाञ्जनञ्च लाक्षाञ्च क्वागेन पयसा पिबेत् ॥ ४४ ॥

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दग्धेन समधुना पीतम् ।

कुशवाद्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ ४५ ॥

दग्धा मूषिकविष्ठान्तु लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ४६ ॥

शर्करायाः पलं पिष्ट्वा मधुकस्य चतुष्पलम् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं लोहितप्रदरे पिबेत् ॥ ४७ ॥

काश्मर्यवटशुक्लानि पृथग्दद्यास्तथैव च ।

घृतं मिष्टं भवेच्छ्रेष्ठं शोणितप्रदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

इति काश्मर्यादिघृतं व्रजम् ।

तरुस्थाहितसेविण्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ।

रक्तपित्तविधानेन यथावत् समुपाचरेत् ॥ ४८ ॥
 हितश्चात्र विशेषेण लेह्यं कुटजाष्टकः ॥ ५० ॥
 पाठाजम्बामयोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ।
 अम्बष्टकीमोचरसः समङ्गापद्मकेसरम् ॥ ५१ ॥
 वाङ्मौकातिविषामुस्तं विल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
 कट्फलं मरिचं शुण्ठी मृद्वीका रक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥
 कटुङ्गवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुष्पेणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ५३ ॥
 तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ५४ ॥
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं सपीतकम् ॥ ५५ ॥
 स्त्रीणां श्यावारुणां यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत् ।
 चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥ ५६ ॥

इति पुष्पानुगं चूर्णम् ।

अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढकविपाचितम् ।
 चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥
 तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् ।
 जीवकस्य रसश्चापि केशराजोद्भवस्तथा ॥
 जीवनीयैः प्रियालैश्च परुषैः सरसाञ्जनैः ॥ ५८ ॥
 यथ्याह्वाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।
 तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलार्द्धिकैः ॥ ५९ ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भं दत्त्वा सुचूर्णितम् ।
 पुष्पयोगेन तत्सर्पिः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६० ॥
 पीतमेतद् घृतं हन्यात्सर्वदोषसमुद्भवम् ।
 श्वेतं नीलं तथा कृष्णं प्रदरं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६१ ॥

कुक्षिशूलं कटिशूलं योनिशूलञ्च सर्वमम् ।

मृदाग्निमरुचिं पाण्डुं कृशत्वं श्वासकासकम् ॥ ६२ ॥

आयुः पुष्टिकरं धन्यं बलवर्धप्रसादनम् ।

देयमेतद्धरं सर्पिर्विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥

इति चक्षीकृतम्

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमा रक्तशालयः ।

मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥ ६४ ॥

बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तुकम् ।

विदारीशतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ ६५ ॥

फलं त्रपुसवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।

एषामर्द्धपलान् भागान् गवां घीरं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥

पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ६७ ॥

बहुरूपञ्च यत्पित्तं कामलावातशोणिते ।

अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ ६८ ॥

तरुणी चाल्पपुष्पा या या च गर्भं न विन्दति ।

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रौतिवर्द्धनम् ।

शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥

इति शीतकल्याणककृतम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षौदयित्वा च पीडयेत् ।

घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं तथा ॥ ७० ॥

अन्तः कल्कानिमान्दद्यात्कार्षिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ।

वीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टौ चन्दनपञ्चकं ॥ ७१ ॥

अदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा ।

शालपर्णी पृष्ठिपर्णी विदारी शारिवाहयम् ॥ ७२ ॥

शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च ।

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तदेतदवतारयेत् ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तविकारेषु घातपित्तकृतेषु च ।

वातरक्तं चयं श्वासं हिकाम् कासश्च दुस्तरम् ॥ ७४ ॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

असृग्दरं सर्वभूतं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७५ ॥

इति शतावरीष्टम् ।

मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्त्राचित्रकनागरैः ।

सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ७६ ॥

इति मुद्गष्टम् ।

शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णस्तथैव च ।

काश्मर्यं चन्दनञ्चैषां कल्केन स्वरसेन च ॥ ७७ ॥

एभिः पचेद् घृतप्रस्थमवतार्य सुशीतलम् ।

पिबेत्सर्पिरिदं नारी सर्वप्रदरशान्तये ॥ ७८ ॥

इति शाल्मलीष्टम् ।

काश्मरीवदरानन्ता गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

आजेन पयसा सिद्धं मेतद् घृतमसृग्दरे ॥ ७९ ॥

इति काश्मरीष्टम् । इति असृग्दरनिदानचिकित्सा ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाद्वापि अमादपि ।

अतिसारकरोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ ८० ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुब्धन्ति प्रस्रवन्ति च ।

तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ ८१ ॥

प्रस्रवा निर्मलाः शीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः ।

सर्वान्तं चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ८२ ॥

वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।

शिरसः शिथिलत्वञ्च मुखतालुकशोषणम् ॥

मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः ॥ ८३ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च तृप्तिं न लभते सदा ।

सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयात् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

शरीरधारणाच्चापि सोमद्रव्याभिशब्दितः ।

तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा ॥ ८५ ॥

अथ सोमरोगचिकित्साभाह ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।

शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८६ ॥

माषचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम् ।

पयसा पाययेत् प्रातः स्वप्नां धारणमुत्तमम् ॥ ८७ ॥

कदलीनां फलं पक्वं विदारीञ्च शतावरीम् ।

क्षीरेण पाययेत् प्रातः स्वप्नां धारणमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ।

तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणीं सुराम् ॥ ८९ ॥

अथ सूत्रातिसारभाह ।

सोमलक्षणसंसृष्टा कालातिक्रान्तयोगतः ।

साऽतिक्रान्तक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः ॥ ९० ॥

इति स्त्रीणां सोमोपक्रमः ।

अथ स्त्रीणां विद्वेषमभिधास्ये स त्रिविधो विद्वेषः तद्यथा
दैवकृतः अदक्षपुरुषत्वयोगकृतः सपत्नीकृतश्चेति । तत्र प्रथमो
विरुद्धनक्षत्रकृतपरिणयतादिदोषात् आदित एव जायते ।
द्वितीयश्च विदग्धपुरुषसंयोगात् । तृतीयस्त्वौषधकृत अनि-
यत एव काले प्रजायते । तत्र प्रथमे विवाहकालक इति
तद्धोमः कर्तव्यः । ततः प्रदोषे भक्तपुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-
धूपादिपूजितां वस्त्रावृतजीवन्तिकां दीपसहितां शुक्लपुष्प-
मालार्चितां कुशचण्डिकां कोणेषु च चतुर्वर्णध्वजायुक्ताम् ।

तस्या दर्शनं पूजनञ्च कृत्वा विनयान्वितो मन्त्रं जपेत्, ततः
कुमारीञ्च पूजयेद्भोजयेच्च । ततः संपद्यते सुखं श्रीं हूं ह्रं वं
वशीकरणं कुरुष्व स्वाहा । इति वशीकरणमन्त्रः ।

द्वितीये च लज्जालुमूलेन गजान्वितेन कर्पूरमिश्रितेन
वराङ्गे प्रलेपं कृत्वा प्रसिद्धनरनारीविभ्रमधूमधूपेन कृताङ्ग-
धूपः । समालम्बनादिकृतशृङ्गारकावेशः । नारीं गृहसम्बन्ध-
वदस्त्रियं चाटुवचनां विषयोचितां समाहितः पुरुषोऽनि-
च्छन्तीमभिगच्छेत् कुमारीणाञ्च भोजनमुत्सृजेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ।

तृतीये प्रियङ्गुकमयूरशिखाश्वेतपुनर्नवामूलं पिष्ट्वा क्वाग-
लपयसालोद्य योनिं प्रक्षालयेत् । पिष्टसूकरमांसेन रचितां
स्त्रीप्रमाणां पुत्तलिकां कृत्वा गन्धादिना समालभ्य पूज-
यित्वा स्त्रियं निर्मथयित्वा श्मशाने रात्रिप्रहरैकगते दाप-
येत् । कुमारीञ्च पूजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । श्रीं घोराख्ये
प्रियजननि ह्रं स्वाहा । इत्यपि वशीकरणमन्त्रः । इति नागा-
र्जुनकृतौ योगसारे स्त्रीदोषचिकित्सा परिच्छेदः ।

अथ निदानमाह ।

विंशतिर्व्यापदो योने निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ ८१ ॥

जायन्ते वीजदोषाश्च दैवाश्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८२ ॥

सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण सुञ्चति ।

बन्ध्यां नष्टार्त्तवां विद्या द्विप्नुतां नित्यवेदनाम् ॥ ८३ ॥

परिप्नुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम् ।

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।

चतसृष्वपिचाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८४ ॥

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।

सवातमुद्गिरेह्वीजं कामिनी रजसायुतम् ॥ ८५ ॥
 प्रसंसिनी संसते तु क्षोभिता दुःप्रजायिनी ।
 स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसङ्ख्यात् ॥ ८६ ॥
 अत्यन्तपित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ८७ ॥
 अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्यां कर्णिकायोनी श्लेष्मासृग्भ्याश्च जायते ॥ ८८ ॥
 मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
 बहुशश्चातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ८९ ॥
 श्लेष्मलापिच्छिलायोनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९० ॥
 अनार्तवाऽस्तनीषण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।
 अतिकायगृहीताया स्तरुण्यास्त्वण्डिनी भवेत् ॥ ९१ ॥
 विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रा तिसंवृता ।
 सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ ९२ ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
 पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ ९३ ॥

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं कर्त्तव्यं कर्म वातजित् ।
 स्नेहस्वेदनवस्त्रादि विशेषाद्वातजासु च ॥ ९४ ॥
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेच्च ताम् ।
 मधुरौषधसंसिद्धान् वेसवरांश्च योनिषु ॥ ९५ ॥
 निक्षिप्य धारयेच्चापि पिप्पुतैलं यथा बलम् ।
 योनिशूलरुजादौःस्थ्य शोफसावप्रशान्तये ॥ ९६ ॥
 कर्णिन्यां वर्त्तयो देया शोधनद्रव्यसंयुता ॥ ९७ ॥
 संसर्नी च घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रशान्तयेत् ।

विधाय वेश्वारैश्च ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १०८ ॥

पाणिना नामयेज्जिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः ।

प्रवेशयेन्निःसृताश्च विच्छिन्नां परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

वचोपकुञ्चिकाजाजी क्षणावृषकसैन्धवम् ।

अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥ ११० ॥

पिष्टा प्रसन्नयालोष्य खादेत्तद् घृतभर्जितम् ।

योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग गुल्माशीविनिवृत्तये ॥ १११ ॥

सुखं नारी पिवेत्काले योनिशूलनिपीडिता ।

रास्नाश्वगन्धावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।

गुडूचीत्रिफलादन्ती काथैश्च परिषेचनम् ॥ ११२ ॥

सुषवीमूलविलेपात् प्रविष्टयोनेस्तु भवति निःसरणम् ।

मूषकवसयाभ्यङ्गो निःसृतयोनेः प्रवेशाय ॥ ११३ ॥

गुडूचीत्रिफलाभीरु शुष्कनासानिशाह्वयैः ।

श्रीपर्णीशैर्यकद्राक्षा कासमर्दकविल्वकैः ॥ ११४ ॥

परुषकान्वितैरक्षसमैः प्रस्थो घृतः शृतः ।

योनिवातविकारघ्नो गर्भदः परमो भवेत् ॥ ११५ ॥

इति गुडूच्यादिघृतम् ।

तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे द्विगुणिते पचेत् ।

गुडूच्यादेस्तु कल्केन तद्युक्तञ्च भिगग्वरः ॥

वातात्तीयां पिचुं दद्याद्योनी सञ्चारयेत्सदा ॥ ११६ ॥

इति गुडूच्यादितैलम् ।

नतवात्तीकिनीकुष्ठ सैन्धवामरदारुभिः ।

तैलप्रसाधितो धार्यः पिचुर्योनी रुजापहः ॥ ११७ ॥

इति नताद्यं तैलम् ।

पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।

शैताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ११८ ॥

वरीष्टं बलातैलं युष्मगात्पित्तविकारनुत् ।
 दोषं ज्ञात्वासृजं योज्यं प्रदरघ्नं क्रियाक्रमम् ॥ ११८ ॥
 काश्मरीकुटजकाथे सिद्धमुत्तरवस्तिना ।
 रक्तयोन्यरजस्का याऽपुत्रा तासां हितं घृतम् ॥ १२० ॥
 योन्यां दलासदुष्टायां सर्वं रूक्षौष्णमौषधम् ।
 तैलं सिन्धुयवान्नञ्च यथारिष्टञ्च योजयेत् ॥ १२१ ॥
 पिप्पल्याः मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधिनी ॥ १२२ ॥
 हिंसाकल्कन्तु वातार्ता कोणमभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चकल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफार्दिता ॥ १२३ ॥
 स्तब्धायां कर्कशायाञ्च कुर्यान्मार्दवकारकम् ।
 सन्निपातसमुत्थायां क्रमं साधारणं हितम् ॥ १२४ ॥
 एला सधातकीजम्बू समङ्गामोचसर्जकम् ।
 दुग्धे पिच्छिले स्विन्ने स्तम्भिते चूर्णमिष्यते ॥ १२५ ॥
 दुर्गन्धानां कषायं स्यात् तैलं तु कल्क एव च ।
 चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२६ ॥

अथ गर्भप्रदयोगानाह ।

लक्ष्मणाचन्दनं लोध्रं मुशीरं पद्मकं शटी ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं पद्मकेशरमुत्पलम् ॥ १२७ ॥
 शारिवे द्वे विडङ्गानि सुमनः कुसुमानि च ।
 मांसोदारु खदंष्ट्रा च रेणुकं चोत्पलं तथा ॥ १२८ ॥
 मधुकं शतपुष्पा च मातृषां कार्ष्णिका भवेत् ।
 एभिर्वाजघृतप्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 तत्कषायं दशगुणं स्नेहपाकविधौ पचेत् ॥ १२९ ॥
 गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि घृतस्यास्य महात्मनः ।
 गर्भिणीनाञ्च नारीणां पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ १३० ॥

बालानां ग्रहजुष्टानां घृतमेतत् प्रशस्यते ।

बन्ध्यापुष्टिप्रदं पीष्य मपुत्राणाञ्च पुत्रदम् ॥ १३१ ॥

अष्ट' वा योनिरोगे स्या दसृग्दरविनाशनम् ।

यन्मया निर्मितं ह्येत लक्ष्मणाद्यं घृतं महत् ॥ १३२ ॥

इति लक्ष्मणाद्यं घृतम् ।

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥ १३३ ॥

कल्कोक्त्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

तत्त्रिद्वं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिपीडिता ॥ १३४ ॥

पीडिता चलिता योनिर्निःसृता विवृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ १३५ ॥

प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासक्तम् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ १३६ ॥

इति फलघृतम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदृष्टे प्राकृते वीजे वीजोपक्रमणे सति ॥ १३७ ॥

वीजस्य प्लवनं न स्यात् हृदि भूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥ १३८ ॥

शिशुः स्याच्छुक्रबाहुल्याद् दहित्री चार्त्तवाधिके ।

नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा परमेश्वरी ॥ १३९ ॥

सक्षीरशाल्यन्नभुजा तिलमाषोत्तराशना ।

प्रमदा समुदा सेव्या चेमे ह्युच्चार्य मन्त्रके ॥ १४० ॥

ओं अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वादधातु
हवर्चसे भवेदिति । ओं ब्रह्माप्रजापतिर्विष्णुः सोमः सूर्य-
थाशिनी । भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमितीमे
मन्त्रे ।

षड्विज्ञाननदेहा स्त्री तिष्ठेद्रत्याः अमं त्यजेत् ।
 एवं सा सुतमाप्नोति रूपायुर्बलशालिनम् ॥ १४१ ॥
 पुष्पे पुत्तलिकां कृत्वा हैमां बङ्गिप्रतापिताम् ।
 क्षीरे निर्वाप्य सन्तप्तं पिबेद्दुग्धं पलाष्टकम् ॥ १४२ ॥
 लक्ष्मणां वटशृङ्गान् वा पिष्ट्वा क्षीरेण विन्दुकाम् ।
 भवर्त्तिं पुत्रकामायै सव्येतरपुटे क्षिपेत् ॥
 सव्ये नासापुटे कन्यां लभेन्नारीमसंशयम् ॥ १४३ ॥
 बलामतिबलां चैव शर्करां मधुयष्टिकाम् ।
 क्षीरं मधुघृतं चैव पीतं गर्भप्रदं भवेत् ॥ १४४ ॥
 नागकेसरपूगास्थिचूर्णं वा गर्भदं परम् ॥ १४५ ॥
 काथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।
 ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥ १४६ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।
 घृतेन सह पातव्यं बन्ध्यागर्भप्रदं परम् ॥ १४७ ॥
 तिलतैलदुग्धफाणित दधिघृतमेकत्र पाणिना मथितम् ।
 पीतं सपिप्पलीकं जनयति बन्ध्याप्यपत्यमाशु ॥ १४८ ॥
 पत्रमेकं पलाशस्य गर्भिणीपयसान्वितम् ।
 पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयम् ॥ १४९ ॥
 पुष्पोद्धतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्ट्वा कन्यया ।
 ऋत्वन्ते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वाऽप्नोत्यबला सुतम् ॥ १५० ॥
 तिलतैलकुङ्कुममेकं वृषसलिलसंयुतं पक्वम् ।
 ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥
 जीवकपुत्रकबीजं क्षीरेण पिबेत्सपत्रमूलञ्च ।
 दारकनष्टा वनिता जनयति दीर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासिकया पिबेत् ।
 दक्षिण्यात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणायाश्चक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतमृतौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥

न्यग्रोधशुङ्गासनकं प्रबालचूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।

गोक्षीरं परिपीतं पुत्रं प्रकरोति पुष्ट्यर्त्तं ॥ १५५ ॥

रोमराजिर्भवेद्यस्या वामपार्श्वेऽति मूर्च्छिता ।

कन्यां तस्या विजानीयादक्षिणे च तथा सुतम् ॥ १५६ ॥

इति गर्भोत्पादनविधिः ।

मुस्ता कुष्ठं हरिद्रे द्वे पिप्पली कटुरोहिणी ।

काकोली क्षौरकाकोली विडङ्गं त्रिफला वचा ॥ १५७ ॥

मेदा रास्नाश्वगन्धा च विशाला च प्रियङ्गुका ।

द्वे शारिवे शताङ्गा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥

अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

जातीपुष्पं तुगाक्षीरी शर्करा हिङ्गु कट्फलम् ॥ १५९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा विपचेद् गोमयाग्निना ।

नक्षत्रे पुष्पसम्पन्ने भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥

कलिशे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।

सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥

एतद्व्यापिबेक्षारी या च कन्याप्रजायिनी ।

या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥

अनायुषं वा जनयेत् या वा जनयते मृतम् ।

सा नारी जनयेत्पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ १६३ ॥

रूपलावण्यसम्पन्न मजरञ्च शतायुषम् ।

वृहत्कल्याणकं सर्पिर्भारिहाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥

अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

इति वृहत्कल्याणकवृत्तम् ।

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।

मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्मगन्धजम् ॥ १६५ ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोली चन्दनद्वयम् ॥ १६६ ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागै र्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसक्षीरं घृताद्द्वयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अल्पायुषं वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलघृतचैतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति वृद्धत्फलघृतम् ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
 खदंद्वायाश्च निःकाथेऽनुल्वणे च पृथक् पृथक् ॥ १७२ ॥
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयश्चतुर्गुणे पचेत् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं मिलित्वा तत् प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

वृद्धदारुकमूलेन घृतं पक्वं पयोन्वितम् ।
 एतद्वृष्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिबेन्नरः ॥ १७४ ॥

अथ संजातगर्भलक्षणमाह ।

कूर्दिरग्ले रुचिर्नित्यं ष्ठीविका रोमराजिका ।
 अरुचिस्तनयोः काश्यं ग्लानिराटोपवर्जितम् ॥
 कुक्षेरक्ष्णोः पक्ष्मलत्वं गर्भिणी स्फुटलक्षणम् ॥ १७५ ॥
 यस्याः कुक्षौ भवेद् ग्लानिः पुनराधानमेव च ।

गर्भिण्या दृश्यते नार्थ्याः तस्याः नागोदरं विदुः ॥ १७६ ॥

अवायस्वेदवर्जिण्या सस्या स्याद्दौहृदं हितम् ॥ १७७ ॥

अथ गर्भसावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणमाह ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्ण पानाशननिषेवणात् ।

गर्भं पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १७८ ॥

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १७९ ॥

अथ सावपातयोः चिकित्सामाह ।

सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ।

जीवनाद्यैः कृतक्षीरं पानञ्चैव सशर्करम् ॥ १८० ॥

अकालपाते निदानपूर्वकं मूढगर्भलक्षणमाह ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः

पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ १८१ ॥

अथ उचितकाले मूढगर्भलक्षणमाह ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं

शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ।

भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः

संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १८२ ॥

हारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्

कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुञ्जदेहः ।

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन

तिर्य्यगतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १८३ ॥

पार्श्वोपवृत्तगतिरेति तथैव कश्चित्

इत्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ १८४ ॥

सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-

स्तेषूङ्खबाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।

सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
 दृश्यैः सूरैः प्रतिस्वरः स हि कायसङ्गी ॥ १८५ ॥
 गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
 योनौ स्थितः सपरिघः परिघेन तुल्यः ॥ १८६ ॥

अथ असाध्यमूढगर्भगर्भिणीलक्षणमाह ।

अपविडशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रया ।
 नीलोद्भूतशिरा हन्ति सा गर्भं च स तां तथा ॥ १८७ ॥
 गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
 भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलतान्तर्मृते शिशौ ॥ १८८ ॥
 मानसागन्तुभिर्मातु रूपतापैः प्रपीडितः ।
 गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ १८९ ॥
 योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मारुत एव च ।
 हन्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १९० ॥

इति मूढगर्भनिदानमाह

गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
 तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्तते मतिपूर्वकम् ॥ १९१ ॥
 मृतं गर्भं भिषक् प्राज्ञः कृत्वा कर्षेत्प्रयत्नतः ।
 धान्वन्तरिमतात्प्राज्ञः साध्यज्ञातश्च शल्यवित् ॥ १९२ ॥
 अभिघातान्मृतायास्तु गर्भः प्रस्पन्दते यदि ।
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वाङ्गरेच्छिशुम् ॥ १९३ ॥

गर्भाशयं परिहरन्नथ गर्भिणीञ्च
 यत्नं करोति सहसा महदाशुकर्मा ।
 वैद्यस्तु चेद्भवति शास्त्रगतिप्रवीणः
 प्राप्नोति मित्रधनधान्ययशांसि लोके ॥ १९४ ॥
 गर्भस्य सन्ति गतयोऽष्टविधाः पुरोक्ताः
 भ्राम्यन्ति वैरतिषु वातगतिस्त्रभावात् ।

चंसे त्रिके शिरसि भूयसि तस्य ब्रह्मा
 उत्तानकाय विनिकृष्टतसक्थिदेशे ॥ १८५ ॥
 कथं समुन्नमित वाससि सन्निषस्व-
 स्मिग्देशसंस्वमथ पाणितले निजे च ।
 मृच्छाल्ललैर्धृतयुतैः परिमार्जयित्वा
 गर्भं समानयति रक्षति योषिताम् ॥ १८६ ॥
 सकथ्या मतं सततमुन्नतमंसदेशं
 स्निग्धे समागतकपूर्वनिपीडितेन ।
 सकथि प्रसार्य परिधाय तथैव तिष्ठ-
 गुत्क्षिप्य यत्पथगतं ननु योनिमार्गम् ॥ १८७ ॥
 पार्श्वगतस्य परिवृत्त्य शिरो निपीड्य
 पूर्वं समुन्नतिशिरोपरिणीय योन्याम् ।
 हस्तेन तं मपटि तं परिलभ्य शस्त्रैः
 छित्त्वा हरेन्मृतकगर्भशरीरदेशान् ॥ १८८ ॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तत्तत्सज्जति सङ्निषक् ।
 सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारोक्ष्य यत्नतः ॥ १८९ ॥
 सचेतनं तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।
 आत्मानं जननीञ्चैव हन्यादाशु ह्यचेतनः ॥ २०० ॥
 नचोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
 स ह्याशु जननीं हन्ति मिरुच्छासं पशुं यथा ॥ २०१ ॥
 मण्डनाग्रेण कर्त्तव्यं ह्येदमन्तर्विजामता ।
 वृद्धिपत्रन्तु तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ॥ २०२ ॥

अथ प्रतिमासं सर्वदनागर्भिणीचिकित्सामाह ।

प्रथमाद्वादशं यावत् मासं गर्भच्युती रुजि ।
 जानीयात् क्रमसञ्ज्ञातयोगानेताम् भिषग्वरः ॥ २०३ ॥
 मधुकं शाकवीजन्तु पयस्या सुरदारु च ।

अश्मन्तकः कृष्णतिला स्ताम्नवल्ली शतावरी ॥ २०४ ॥
 वृक्षादनी पयस्या च लता सोत्पलशारिवा ।
 अनन्तशारिवा रास्ना पद्माऽथ मधुयष्टिका ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरुमधुकं सिता ॥ २०५ ॥
 सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ।
 क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ २०६ ॥
 कपित्थविल्ववृहतौ पटोलेक्षुनिदग्धिका ।
 मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषगष्टमे ॥ २०७ ॥
 संप्राप्ते चाष्टमे मासे मैथुनं परिवर्जयेत् ।
 यदि गच्छति दुर्मन्धाः काममोहादचेतनात् ॥ २०८ ॥
 विपद्यते तदा गर्भं पतते नात्र संशयः ।
 अन्धमूकादिवधिरो जायते कुञ्ज एव च ॥ २०९ ॥
 नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः पिबेत् ।
 पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥ २१० ॥
 सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥ २११ ॥
 क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् ।
 पिबेदेकादशे मासि गर्भिणीशूलशान्तये ॥ २१२ ॥
 सिताविदारौकाकोली क्षीरे चैव मृणालिका ।
 गर्भिणीद्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥
 एवमाप्यायते गर्भः स्त्रियोरुक् चोपशाम्यति ॥ २१३ ॥
 कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरुकस्य च ।
 शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ २१४ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकजीवनौयेः पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ।
 सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ २१५ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णीमधुकं सशर्करम् ।
 मृणालगर्भसुतिपोडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसा नभुक् पिबेत् ॥ २१६ ॥

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-
येद्गर्भं पतिते तीक्ष्णं मद्यं पेयं तस्योपद्रवशान्त्यै । त्यागोप-
वशाद्वा न पिबति मद्यं या तु सा च कोलसाधितां पेयामेवा-
श्नातु अतीते स्नेहलवणवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां
पाचनौयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत् । यावन्तो मासा गर्भस्य
तावन्यहानौति । इति गर्भशूलम् ।

अथ गर्भिणीज्वरचिकित्सामाह ।

मधूकचन्दनोशीरशारिवापद्मयष्टिकैः ।
शर्करामधुसयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥ २१७ ॥
चन्दनं शर्करालोभं मृद्वीकाशर्करान्वितम् ।
क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २१८ ॥
पिवेद्विषमजाक्षीरं नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ २१९ ॥
आम्रजम्बूत्वचं क्वाथ्य लेहयेत्ताजसक्तुभिः ।
अनेन लौढमात्रेण गर्भिणीग्रहणीं जयेत् ॥ २२० ॥
क्षीवेराऽरलुरक्तचन्दनबला धान्याकवत्सादनी
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिवेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरुजातिसारकगदं रक्तस्रुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामये सत्तमः ॥ २२१ ॥
गोधामांसं प्रयत्नेन गर्भिणीञ्च प्रदापयेत् ।
वातपित्तकफोद्विक्ता ग्रहोत्था येऽप्युपद्रवाः ॥
गर्भिण्युपद्रवान् सर्वान् गोधामांसं विनाशयेत् ॥ २२२ ॥
समधुक्कागदुग्धेन कुलालकरमृत्तिका ।
अवश्यं स्थापयेद्गर्भं बलिनं पानयोगतः ॥ २२३ ॥
पारावतशकृत्पीतं शालितण्डुलवारिणा ।
गर्भपातान्तरोत्थे च गर्भस्रावनिवारणम् ॥ २२४ ॥

अथ गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सायाः ।

जीवति गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निहर्तुमशक्ये
च्यवनान्मन्त्रानुपशृणुयात् । तान्वक्ष्यामः ॥ २२५ ॥

इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च मामिनि ! ।

उच्चैः श्वाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २२६ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतुस्त्रि ।

तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् २ ।

मुक्ताः पशोर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।

मुक्तः सर्वभयाद्गर्भः एष्टोहि माचिरं स्वाहा ॥ २२८ ॥

जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।

पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ २२९ ॥

इति च्यवनमन्त्राः ।

नाडी १६, ऋतु ६, वसुभिः ८, सहपक्ष २,
दिग १०, द्वादश १८, भिरेव च । अर्क १२, भुवन
१४, वेद ४, सहितैरुभयत्रिंशकमाश्चर्य्यम् ॥ २३० ॥

१६	२	१२
६	१०	१४
८	१८	४

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।

ते गर्भं पातु नैरुज्यं वै शल्यञ्च दधत्वपि ॥ २३१ ॥

प्रसूयत्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टे शुभानने ! ।

कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २३२ ॥

प्रसवकाले गर्भिण्याः कर्णं एतत् सप्तवारान् जप्तव्यम् ॥

परुषकशिफालेपः स्थिरामूलकतोऽपि वा ।

नाभिवस्तिभगे लेपः सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३३ ॥

तुषाम्बुपरिपुष्टेन कन्देन परिलेपयेत् ।

लाङ्गल्याश्चरणी सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ २३४ ॥

मितया चर्वणं कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलकम् ।

तत्कर्णपूरणेनाशु सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३५ ॥

श्यामासन्दर्शनाभ्यान्तु लताभ्यां परिकल्पितम् ।
 क्षिपेत् कुडवकं मूर्ध्नि यावत्पादतलं व्रजेत् ॥
 उद्धृत्य गात्रपीडायाः सुखप्रसवकारकम् ॥ २३६ ॥
 अपामार्गशिखां योनिमध्ये निःक्षिप्य धार्यते ।
 सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्यास्य योगतः ॥ २३७ ॥
 पाठामूलन्तु तद्वत्स्यादाटरूपकमूलकम् ।
 लेपनाद्वारणाद्वापि सुखप्रसवकारकम् ॥ २३८ ॥
 मूलञ्च शालिपर्ण्यास्तु पिष्टं वा तण्डुलाम्बुना ।
 नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३९ ॥
 मितपिकलोचनवर्णं चर्वणपूर्वञ्च कर्णपूरतः ।
 अपि विषमगर्भपीडितवनिता सुखं सूतिमभितनुते ॥ २४० ॥
 पिष्ट्वा पाठापत्रं नारीक्षीरेण या पिबेदबला ।
 सा गर्भमूढजनितव्यथया प्रविमुच्यते भटिति ॥ २४१ ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४२ ॥
 इक्षोरुत्तरदिष्मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 बद्ध्वा कट्याञ्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४३ ॥
 तालस्य चोत्तरं मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 बद्ध्वा कट्याञ्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४४ ॥
 पञ्चाङ्गं हास्तिशौण्डं लोभ्रपत्राभ्यां विमिश्रितं कृत्वा ।
 सर्पिषि विपाच्य पिष्टं भक्षितमात्रेण सूतिर्वनितायाः ॥
 गङ्गाप्रवाहतुल्यं रक्तं वै स्वास्थ्यमति कुरुते ॥ २४५ ॥
 वेगाघाताद्वायुर्योनिं सन्धार्य वेदनां कुरुते ।
 तत्र विधेयः कल्कः शतपुष्पायाः सलिलेन लेपेन ॥ २४६ ॥
 करङ्गीभूतगोमूर्धं सूतिकाभवनोपरि ।
 स्थापितस्तत् क्षणान्धार्याः सुखं प्रसवकारकः ॥ २४७ ॥

गोशिरः करङ्गौभूत मस्थिमात्रमेव स्थितम् ।

इति मृदगमन् ।

कटुतुम्बुरहिनिर्मोक कृतवेधन सर्षपैः ।

कटुतैलान्वितैर्योनिर्धूमः पातयतेऽपराम् ॥ २४८ ॥

भूर्जगुग्गुलुधूपेन ओण्याश्वास्याः प्रधूपनम् ।

अपरा पातनं शस्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ २४९ ॥

कचवेष्टतयाङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ।

मूलेन लाङ्गलक्याः मंलिप्ते पाणिपादे वा ॥ २५० ॥

कुष्ठं सशालिमूलञ्च सगोमूत्रञ्च पाययेत् ।

अपरा पतिता क्षिप्रं क्षिन्नं पक्षं वको यथा ॥ २५१ ॥

इति अपरोपातनविधिः ।

हिङ्गुपिप्पलीपाटल्यौ भार्गी मेढा महौषधम् ।

रास्त्रामतिविषाचव्य मेभिर्दोषः प्रशाम्यति ।

योनिश्च मृद्वी भवति योनिशूलञ्च शाम्यति ॥ २५२ ॥

विष्वमार्कवजं मूलं कल्कं मद्येन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषिताम् ॥ २५३ ॥

शालिमूलाक्षमात्रन्यु मूत्रेणाम्लेन वा युतम् ।

सोपकुक्षिकां पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिबेत् ॥

सौवर्चस्लेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ २५४ ॥

अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ।

हस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥ २५५ ॥

धनुयाद्वा मुहुर्नारीं पीडयेद्वा सपिण्डिकाम् ।

तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥ २५६ ॥

प्रसूतिकुशला योषिद्विधिमेनं करोति या ।

एषं निहृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ २५७ ॥

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ।

एवं मृद्वी भवेद्योनि स्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ २५८ ॥

अथ मक्कलशूलस्य लक्षणमाह ।

वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं सुतम् ।

सूताया हृच्छिरोवस्ति शूलमक्कलसंज्ञितम् ॥ २५९ ॥

पृथिव्यां पतिते गर्भे योनौ पीडनमीष्यते ।

अप्रवेशो यथा वायोस्तस्य संरक्षणक्रिया ॥

हृदस्तिशूलमाधानं प्रविष्टे तत्र जायते ॥ २६० ॥

अथ चिकित्सा माह ।

सञ्चूर्णितयवक्षारं पिबेत्कोणेन वारिणा ।

सर्पिषा वा पिबेन्नारो मक्कलस्य निवृत्तये ॥ २६१ ॥

त्रिकटुचातुर्जातक कुस्तुम्बरीचूर्णसंयुक्तम् ।

खादेद् गुडं पुराणं नित्यं नारी मक्कदलनाय ॥ २६२ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलन्तु मल्लिकामूलमेव च ।

विल्वमुस्तमिदं लेपात् शिरोरोगविनाशनम् ॥ २६३ ॥

तूषणं पिप्पलीमूलं दारुचव्य सचित्रकम् ।

रजन्यौ हृपुषाजाजौ सक्षारलवणत्रयम् ॥

कल्कमुष्णाम्बुना पीत्वा सुखेनाशु विरिच्यते ॥ २६४ ॥

इति मक्कलशूलम् ।

अथ सूतिकारोगनिदानमाह ।

प्रलापो वेपथुयस्याः सूतिका सा उदाहृता ॥ २६५ ॥

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।

शोथः शूलातिसारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २६६ ॥

मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।

सूतिकायास्तु जायन्ते ये रोगास्ते सुदारुणाः ॥ २६७ ॥

ज्वरातिसारशोफाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।

तन्द्राश्चिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ २६८ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः ।

ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ २६८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दशमूलकृतं तोयं कोणञ्च हविषान्वितम् ।

पथ्याशिन्या द्रुतं नार्थ्यं पीतं सूतीरुजं जयेत् ॥ २७० ॥

कृत्वोपवासमबला सुतजन्मघस्त्रे

प्रातर्निषीय कृमिशत्रुभवं हि मूलम् ।

वासान्भमा किमथवा हविषापि पीत्वा

सूती जयेत् षडिति रोगसमूहमुग्रम् ॥ २७१ ॥

क्षुद्रैरण्डजटाशृङ्गी कणाशुगठी सुखसृश ।

सूतिका च प्रशान्त्यर्थं निःकाथ्य मधुना पिबेत् ॥ २७२ ॥

निम्बवल्कलवल्कस्तु सर्पिषा काञ्जिकेन तु ।

पीतः प्रशान्तयेन्नून मचिरात् सूतिकागदम् ॥ २७३ ॥

पञ्चमूलकषायन्तु सूतिका लवणान्वितम् ।

सुखोष्णं पाययेत् पूतं सूतिकारोगनाशनम् ॥ २७४ ॥

सूतिकारोगशान्त्यर्थं काथैर्वातहरा क्रिया ।

स्वेदोपनाहनाभ्यङ्गैः सावगाहैः प्रशस्यते ॥ २७५ ॥

पञ्चमूलस्य वा काथं तप्तलोहेन सङ्गतम् ।

सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वातहरां सुराम् ॥ २७६ ॥

सुतप्तलोहमाकृष्य वारुण्यान्तु निधापयेत् ।

सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हन्ति पीत्वा न संशयः ॥ २७७ ॥

वङ्गौ तप्तेन लोहेन मुद्गयूषं सुवापितम् ।

पीत्वैव सूतिकानारी सर्वव्याधीन् व्यपोहति ॥ २७८ ॥

अमृतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।

शीतं पीतं मधुना सह शमयति सूतिकान्तकम् ॥ २७९ ॥

सहचरकुलत्थपुष्कर वैकङ्कतदारुवेतसः काथः ।

पीतः सहिष्णुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २८० ॥
 सहचरमुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्वबालकैः कथितम् ।
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २८१ ॥
 देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वमेघजम् ।
 कट्फलं मुस्तभूनिम्ब तिक्ताधान्यहरीतकी ॥ २८२ ॥
 गजकणा च दुस्पर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
 बृहत्यतिविषाक्त्रिणा कर्कटं कणजौरकम् ॥ २८३ ॥
 समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
 काथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८४ ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापलड्दाह तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८५ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करया युतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८६ ॥
 कणातन्मूलशुण्ठेस्त्रिणा हिङ्गुभागी सदौष्यकम् ।
 वचामतिविषां रास्नां चय्यं संचूर्ण्य पाययेत् ॥ २८७ ॥
 स्नेहेन दोषशान्त्यर्थं वेदनोपशमाय च ।
 काथक्षैषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्नेहभर्जितम् ॥ २८८ ॥
 शाकत्वग्घृतिविषा पाठाकट्करोहिणी ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्ववद्विषक् ॥ २८९ ॥
 दशाहं भोजने देयं क्षीरं वातहरैः शृतम् ।
 रसेनाम्नं दशाहञ्च शिरीषो धावने हितः ॥ २९० ॥
 प्राजापत्येन विधिना जातकर्मादि कारयेत् ।
 पञ्चमेऽङ्गि तृतीये वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ २९१ ॥
 प्रथमे दिवसे तस्माच्चिकालं मधुसर्पिषी ।
 षण्मासमिश्रिते मन्त्री पाययेत्प्ररिते शिशुम् ॥ २९२ ॥

चत्वारः सागराः पुण्याः स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।

भवन्तु सुभगे ! नित्यं बालस्यायुर्बलप्रदाः ॥ २८३ ॥

पिवन्वालोऽमृतसमं पयस्तव शुभानने ! ।

दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥ २८४ ॥

इति स्तनाभिमन्त्रणम्

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षोबलिक्रियाः ।

जगर्जुर्बान्धवास्तस्य दधन्तः परमां मुदम् ॥ २८५ ॥

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः कुशलोचितैः ।

कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २८६ ॥

तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागानि कारयेत् ।

दद्याल्लेपं भगस्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २८७ ॥

वेतसस्य तु मूलानि काथयेत् मृदुवह्निना ।

भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८८ ॥

मूषिकाणां वसायाश्च वल्गुनीनां तथैव च ।

योनिषु म्रच्छणं श्रेष्ठं कल्याणकरमुत्तमम् ॥ २८९ ॥

पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।

मधुना योनिमालिप्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ ३०० ॥

इति योनिगाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुच्छिक्लामाय सम्पिबेत् ।

प्रातर्मथितसम्मिश्रं त्रिसप्ताहं कणायुगम् ॥ ३०१ ॥

सूतायाः कुम्भमुदरं पीतं तक्रेण मालतीमूलम् ।

घृतमधुलीढा सहसा करोति धात्रीसमं निशा च ॥ ३०२ ॥

एकेन्दुचन्द्रानलवाणकुम्भी कलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् ।

सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवनोत्पलाभस्म विषं सुपिष्टम् ॥ ३०३ ॥

प्रसूतचापानलदन्तबन्धान् पुरामृताब्दत्रिफलायुतोऽयम् ।

आर्द्राम्बुना वा किल सन्निपातान् गुदाङ्कुरान् वल्लमितोनिहन्ति ॥

निजानुपानैर्निजपथ्यभुक्तान् सर्वातिसारग्रहणीगदांश्च ।

प्रतापलङ्केश्वरनामधेयोरसश्च प्रोक्तो गिरिराजपुत्रया ॥ ३०५ ॥

इति प्रतापलङ्केश्वरी रसः ।

शुण्ठग्रन्मूलं निर्गुण्डीमेषशृङ्गीप्रसारिणी ।

स्वरसः परिभृष्टः स्या द्विङ्गुजौरकसंस्कृतः ॥ ३०६ ॥

कटुतैलेन या नारी नक्तं भुञ्जीत वा पिबेत् ।

निहन्ति सूतिकारोगान् वलमग्नेर्लभेत सा ॥ ३०७ ॥

यवकोलकुलत्यांश्च मुद्गमाषसमन्वितान् ।

द्विपञ्चमूलसहितान् काथयेत्सलिलाढके ॥ ३०८ ॥

तत्काथे तक्रसंयुक्ते यूपं कृत्वा सजीरकम् ।

घृतं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन च योजितम् ॥ ३०९ ॥

एष यूपः प्रदातव्यः शतुर्भागावशेषितः

एतेनैव समश्नीयात् पुराणाञ्छालिषष्टिकान् ॥ ३१० ॥

वातशूलं सविष्टम्बं हन्ति मक्कलसञ्ज्ञितम् ।

सूतिकारोगशमनो यूपोऽयं परिकीर्तितः ॥ ३११ ॥

इति यवादियूपः ।

यवकोलकुलत्यानां शालिमूलं तथैव च ।

शस्तोऽयं सूतिकातङ्के यूपः सर्वज्वरापहः ॥ ३१२ ॥

इति यवादिर्द्वितीयो यूपः ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च भद्रमुस्तकमेव च ।

अगुरुपिप्पलीमूलं श्लक्ष्णपिष्टञ्च कारयेत् ॥ ३१३ ॥

तन्नेन सह संयुक्तं पचेद्यूपं विचक्षणः ।

अयन्तु घृतसंयुक्तः पीतमात्रो न संशयः ॥ ३१४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३१५ ॥

इति पिप्पल्यादियूपः ।

यवकोलकुलत्थानां शालिमूलं तथैव च ।

काथयेदप्रमत्तस्तु सुपूते सलिलाढके ॥ ३१६ ॥

तत्पादावस्थितं काथं सर्पिर्युक्तं सजीरकम् ।

पक्वं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन समायुतम् ॥ ३१७ ॥

एतेनैव च यूषेण चाश्रौयाच्छालिषष्टिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति भुक्तमात्रेण संशयः ॥ ३१८ ॥

इति यथायं घृतम् ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च आर्द्रकं गजपिप्पली ।

चित्रकं सैन्धवञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३१९ ॥

सुखोष्णं योजयेदेतत् सूतिकारोगशान्तये ।

वातिकान् पैत्तिकांश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान् ॥

सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतं ह्येतन्न संशयः ॥ ३२० ॥

इति पिप्पल्यादिकायः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

चव्यञ्च रजनी देया भद्रमुस्तवचाभयाः ॥ ३२१ ॥

धान्याकमजमोदा च सपञ्चलवर्णानि च ।

भद्रदारुयवानी च भार्गीकुटजतण्डुलाः ॥ ३२२ ॥

कण्टकार्याश्च मूलं वै बृहतीविल्वपेशिका ।

मरिचानि विडङ्गानि कल्कैरेतैश्च पादिकैः ॥ ३२३ ॥

यवकोलकुलत्थानां निर्यूहे च चतुर्गुणे ।

दधिप्रस्थं पयःप्रस्थं दत्त्वा प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ ३२४ ॥

वातिकान् पैत्तिकांश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान् ।

सूतिकोपद्रवान् सर्वानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ३२५ ॥

इति पिप्पल्यायं घृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु शतं भद्रोत्कटस्य च ।

आरिद्रोणेन साध्यं स्यात् स्याप्यं पादावशेषितम् ॥ ३२६ ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं गर्भे दत्त्वा च कार्षिकम् ।
 सव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जीरकं तथा ॥ ३२७ ॥
 पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डसमायुतम् ।
 बलासिन्धुयवक्षारं स्वर्जिकाकृष्णजीरकम् ॥ ३२८ ॥
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निहन्त्यात् सूतिकागदान् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शांसि जठरं तथा ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥

इति भद्रोत्कटाक्षं घृतम् ।

जीरकं हृषुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
 यवानीमेथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल मजमोदाथ वाष्पिका ।
 वित्रकञ्च पलांशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥
 क्षौरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरकमित्येतत् सूतिकाणां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां हृंहणीये समारुते ।
 विंशतिं व्यापदो योनेः श्वासं कासं स्वरक्षयम् ॥ ३३४ ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दीर्घल्यं मूत्रकच्छताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ ३३५ ॥

इति पञ्चजीरकमुडः । इति सूतिकारीणाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
 प्रदूष्य मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥
 यत्सरक्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

शोथहृदिसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३७ ॥
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।
 लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ ३३८ ॥

अथ स्तनरोगचिकित्सासाह ।

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
 आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
 तस्याः स्तनौ सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥
 जलौकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।
 दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सुस्तनी भवेत् ॥ ३४० ॥
 लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।
 निशाकनककल्काभ्यां लेपश्चापि स्तनार्तिहा ॥ ३४१ ॥
 लेपो निहन्ति मूलं बभ्र्याकर्कोटीभवं शीघ्रम् ।
 निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।
 चूर्णे स्तनव्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्तनरोगचिकित्सा

अथ स्तनरोगनिदानसाह ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।
 क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥
 लवणं तनु चाम्बुञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।
 मांसधावनसङ्काशं पीतकञ्च तथैव वा ॥ ३४५ ॥
 एतत्सप्तविधं क्षीरमशुद्धं जीवकोऽब्रवीत् ।
 करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।
 तनु क्षीरं कफं कुर्यादम्बुञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥
 मांसधावनसङ्काशं कूर्दिञ्च कुरुते शिशोः ।

कैनिलं श्वासकासन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
 कटुखलवणं पीतराजिमत् पित्तसंयुतम् ॥ ३४८ ॥
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छिलम् ।
 हिलिङ्गं हृन्मजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥
 अदुष्टं चाम्बुनि क्षिप्तमेकीभवन्ति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ स्तन्यरोगचिकित्सासाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्रग्रहं पिबेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्नेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥
 अथवा त्रिफलोशीर निम्बं कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः मिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥
 सुखमेवं वमेद्दाल स्तोक्ष्यैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अन्यदपिलचक्षमाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शक्नुदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चाहं विवद्धमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥
 भ्रमरोचकवम्यास्यपाकस्तृणाज्वरादयः ।
 सूर्यत्र तं विजानीयात् क्षीरालसकसंज्ञितम् ॥ ३५७ ॥
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरैर्किरेचयेत् ॥ ३५८ ॥
 क्रमं पेयादिकञ्चैव सुस्तादि सम्प्रयोजयेत् ।

पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् घृतम् ॥ ३५८ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्धयं मुद्गयूपरसाग्निनी ।
 भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठी कलिङ्गकाः ।
 शारिवामृततित्ताख्याः काथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥
 हरिद्राद्यं वचाद्यं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३६२ ॥
 पटोलनिम्बासनदारुपाठाः मूर्वा गुडूची कटुरोहिणीश्च ।
 सनागरं वा कथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ॥ ३६३ ॥
 इति स्तन्यविशुद्धिः

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।
 सशर्करेणैव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥
 कमलस्य तण्डुलानां कल्कं क्षीरेण दधि पिबेद्वला ।
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धक्ये ॥ ३६५ ॥
 वनकर्पामिकेक्षूणां मूलं मौवोरकेण च ।
 विटारोकन्दस्वरसं पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।
 क्षीरके द्वे हरिद्रे च विडं मौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥
 एतेरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ।
 आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वज्रिटीपनम् ॥ ३६८ ॥
 वज्रकं काष्ठीकं नाम स्त्रीणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाष्ठीकम्

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रुहीपत्रं तथैव च ।
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥
 वासितं काष्ठीकास्त्रेण वातश्लेष्मगदापहम् ।
 पत्रकाष्ठीकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥

इति पत्रकाष्ठीकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः

अलम्बुषाकणाकल्कैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पिशुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुषाद्यं तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तूलके न्यस्य स्तनयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह संयुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ स्नुहीक्षीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमांस्लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घवृन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं शीताम्भसा पिष्टं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगर्जापिप्पली विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती त्रीणि कोशातकानि च ।

रम्भाक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशातनप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।
 क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिसन्निभः ।
 उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥ ३८२ ॥
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहारागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सामाह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥
 गैरिकाञ्चनजन्तुघ्न कट्फलाम्नास्थिचूर्णितैः ।
 पूरयेत् सततं योनिं निशाचौद्रममायुतैः ॥ ३८७ ॥
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 महामायूरमथवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥
 कोलभेकस्य मांसेन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।
 मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गाहन्ति कन्दं वा स्वेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥
 आखोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधानं
 हन्ति ब्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥
 पिष्टं शम्बूकमांसञ्च पक्वं तित्तिडिसंयुतम् ।

लेपमात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥
घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥
मद्यो व्रीडाकरं कन्दं योनेर्बहुविकारजम् ।
शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥
एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं समासेन चिकित्सितम् ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदृष्टाभ्यां दृष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
विशेषाज्ज्वरविड्भेद कामकुट्टिशिरोरुजः ।
अभिष्यन्दश्च शोथश्च विमर्षश्चापि जायते ॥ २ ॥
पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणाञ्च शिखोद्भवे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
वातदृष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगुदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
खिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
दृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदृष्टं पयः पिवन् ॥ ५ ॥
कफदृष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रार्दितो जडः शूलः शुक्लाख्यः कूर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥
द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।
शिशोस्तौब्रामतौब्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ ७ ॥
क्षुद्ररोगे च कथिते ह्यजगत्प्रहिपूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।
 अनुबन्धे यथा व्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥
 त एव दृष्ट्या दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयसौ ॥ १२ ॥
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुक्कूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञाय तं वै शमयेद्यथावत् ॥ १३ ॥

अथ बालरोगचिकित्सामाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम् ।
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
 षष्ठादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥
 क्षीरपस्थौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।
 आत्मन्यन्नाशनैर्देय मौषधं भेषजं सदा ॥ १६ ॥
 यथारोगं स्तनौ लिम्पेस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नाक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्षागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन क्षागशक्ता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णेः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥
 बालो यः चिराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री-
 मधुघृतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ।
 सपाठा मधुना लौढा स्तन्यदोष निवर्हणा ॥ २२ ॥
 प्रियङ्गु स्वर्जिका सिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।
 क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं कृमीन् ॥ २३ ॥
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुमर्पिषा ।
 द्विवार्त्ताकौफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥
 शर्करा क्षौद्रसंयुक्ता तिक्ता लौढा ज्वरं जयेत् ।
 लिम्पेन्मुहुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बद्धिमान् ॥ २५ ॥
 भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।
 काथः सोष्णस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥
 पलङ्कषा वचा कुष्ठं गजचर्म विचर्म च ।
 निम्बस्य पत्रं माक्षीकं सर्पिर्युक्तन्तु धूपनम् ॥
 ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्षपारिष्टपल्लवं तेजनी वचा ।
 रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाक्षिकैः ॥
 धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमारानां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलश्चेतसर्षपैर्योजितो ज्वरम् ।
 बालानां शमयेद्भूपो मृतगोकुक्षिरोमजः ॥ २९ ॥
 भाम्रत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादशेषिते ।
 शालिसिद्धां यवागूञ्च भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शास्मलीवेष्टं धातकी पञ्चकेसरैः ।

पिष्टैरेतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥

विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां गजं सलोध्रं गजपिप्पली च ।

काथावलेही मधुना विमिश्रो बाष्पेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालविल्वादि काशीऽवलेह्यम् ।

नागरातिविषा मुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

जलं हन्ति कुमाराणां कुक्षिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अङ्गोटमूलधातक्यौ विल्वपेशी महौषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समङ्गा धातकी लोध्रं शारिवाभिः शृतं जलम् ।

विबुद्धेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्टा पटोलमूलश्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विडङ्गान्यजमांदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोढ्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।

आमप्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं योजयेद्भिषक् ॥ ३७ ॥

पीडिताम्नास्थिकल्कोत्थ स्वरसं मधुना सह ।

कोष्ठभेदी शिशुः शौर्णो न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥

शालिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् कथितं जलम् ।

क्षौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतम् ।

शिशोज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमोहरम् ॥ ४० ॥

धातकीविल्वधान्याक लोध्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवातनुत् ॥ ४१ ॥

लोध्रेन्द्रयवधान्याक धान्नौक्लीवेरमुस्तकम् ।

मधुना लेहयेद्दालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥

मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥

ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥

कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनैः कृतः ।

क्षौद्रलीढः कुमारस्य हृदिदृष्टातिसारनुत् ॥ ४४ ॥

बृहतीफलमूलत्वक् कृष्णाग्रन्यिकसम्भवः ।

तुगाक्षीरीयुतः काथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।

मूर्च्छां श्वासं ज्वरं कासमतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥

धान्यमतिविषाशृङ्गी गजाह्वाश्लक्ष्णचूर्णितम् ।

बालानां हृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥

क्षौवेरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।

शिशोः सर्वातिसारघ्नं तट्छर्दिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥

श्वेतकमलकिञ्जल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाम्बुना ।

मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

विल्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।

आलोड्य पाययेद्दालं हृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥

फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।

दृष्ट्वां हृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥

आम्रजम्बूप्रबालानि शालूकातिविषाणि च ।

क्षीरिणाञ्च प्रबालानि यष्टौमधुकमेव च ॥ ५१ ॥

दर्भमूलीगिरिचुक्र कथितानि जलेन तु ।

शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्वाहृदनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

दाडिमस्य तु बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।

चूर्णः सशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृष्णाविनाशनः ॥ ५३ ॥

हिङ्गुसैन्धवपालाश चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

क्षौद्रं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्ट्वा ॥ ५४ ॥

शृङ्गी समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यामधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरहृदिभिरर्दितानां समाक्षिकां चातिविषां तथैकाम् ॥ ५५ ॥

मुस्तकातिविषायासकणाशृङ्गीरजो-लिहन् ।

मुच्यते मधुना बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कासं शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।

माषयूषं पिबेद्वात्री पिप्पलीवृतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं साक्षिकसर्पिषा ।

लीढं निवारयेच्छौघं कासं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुशुमसञ्जात केशरैरवलेहिका ।

जग्ध्वापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

पानमेतत्प्रदातव्यं कामश्वासापहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोदकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।

सुखोष्णं पाययेद्बालं कामरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥

कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।

युक्तोयं मधुमर्पिभ्यां लेहः श्वासापहः शिशोः ॥ ६२ ॥

कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।

चूर्णिता मधुमर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥

श्वासं कासं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥

द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।

एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निषेवितम् ।

कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशाम्यति ॥ ६५ ॥

हिङ्गुर्कर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।

त्रुटिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥

चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शक्तो रसः ।

लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रशमनः परः ॥ ६७ ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्षिकम् ।
 मव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जीरकं तथा ॥ ३२७ ॥
 पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डसमायुतम् ।
 बलासिन्धुयवक्षारं खर्जिकाकृष्णजीरकम् ॥ ३२८ ॥
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निहन्यात् सूतिकागदान् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शांसि जठरं तथा ॥
 अग्निञ्च कुरुते दौष्टं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥

इति भट्टीकटाद्यं घृतम् ।

जीरकं हपुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
 यवानीमेथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल मज्जमोदाथ वाष्पिका ।
 चित्तकञ्च पलांशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥
 क्षौराद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरकमित्येतत् सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंहणीये समारुते ।
 विंशतिं व्यापदो योनेः श्वासं कासं स्वरजयम् ॥ ३३४ ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दीर्घल्यं मूत्रकृच्छ्रताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मोमलवर्जिताः ॥ ३३५ ॥

इति पञ्चजीरकमुडः । इति सूतिकारोगाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

मक्षौरी वाप्यदुग्धो वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
 प्रदूष्य मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥
 यत्सरक्तं तनुस्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

शोथवृद्धिसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३७ ॥
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।
 लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणेः ॥ ३३८ ॥

अथ स्तनरोगचिकित्साभाष्यम् ।

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
 ग्रामे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
 तस्याः स्तनौ सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥
 जलोकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।
 दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सुस्तनी भवेत् ॥ ३४० ॥
 लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।
 निशाकनककल्काभ्यां लेपस्यापि स्तनार्त्तिहा ॥ ३४१ ॥
 लेपो निहन्ति मूलं बभ्र्याकर्कोटीभवं शीघ्रम् ।
 निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।
 चूर्णे स्तनव्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्तनरोगचिकित्सा

अथ स्तनरोगनिदानभाष्यम् ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।
 क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥
 लवणं तनु चाम्बुञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।
 मांसधावनसङ्काशं पीतकञ्च तथैव वा ॥ ३४५ ॥
 एतत्सप्तविधं क्षीरमशुद्धं जीवकोऽब्रवीत् ।
 करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।
 तनु क्षीरं कफं कुर्यादम्बुञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥
 मांसधावनसङ्काशं कूर्दिञ्च कुरुते शिशोः ।

केनिलं श्वासकासस्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मादृतदूषितम् ।
 कटुमूलवणं पीतराजिमत् पित्तसंयुतम् ॥ ३४८ ॥
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छिलम् ।
 हिलिङ्गं हृन्धजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥
 अदुष्टं चाम्बुनि क्षिप्तमेकीभवन्ति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ स्तन्यरोगचिकित्सासाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्रग्रहं पिबेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥
 वस्त्रिकर्म ततः कुर्यात् स्नेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्री कुमारञ्च पिबेत् काथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥
 अथवा त्रिफलोशौर निम्बं कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः सिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रेचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥
 सुखमेवं वसेद्दाल स्तीक्ष्णैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अन्यदपिलक्षणासाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शक्नुदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चाङ्गं विवद्धमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥
 भ्रमारोचकवम्यास्यपाकस्तृणान्ज्वरादयः ।
 सूर्यत्र तं विजानीयात् क्षीरालसकसंज्ञितम् ॥ ३५७ ॥
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरैर्किरेचयेत् ॥ ३५८ ॥
 क्रमं पेयादिकञ्चैव सुस्तादि सम्प्रयोजयेत् ।

पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् दृढम् ॥ ३५८ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्धार्थं मुद्गयूपरमाग्निनी ।
 भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठी कलिङ्गकाः ।
 शारिवामृततित्ताख्याः काथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥
 हरिद्राद्यं वचाद्यं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३६२ ॥
 पटोलनिम्बासनदारुपाठाः मूर्वा गुडूची कटुरोहिणीश्च ।
 समागरं वा कथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ॥
 इति स्तन्यविशुद्धिः

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।
 सशर्करेणैव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥
 कमलस्य तण्डुलानां कल्कं क्षीरेण दधि पिबेद्वला ।
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धक्ये ॥ ३६५ ॥
 वनकर्पाभिकेक्षूणां मूलं मौवीरकेण च ।
 विटारीकन्दस्वरसं पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।
 क्षीरके द्वे हरिद्रे च विडं मौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥
 एतेरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ।
 आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वङ्गिदीपनम् ॥ ३६८ ॥
 वज्रकं काञ्चिकं नाम स्त्रीणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम्

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रुहीपत्रं तथैव च ।
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥
 वासितं काञ्चिकाम्नेन वातश्लेष्मगदापहम् ।
 पत्रकाञ्चिकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥
 इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः

अलम्बुषाकणाकल्कैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पिष्टुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुषाद्यं तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तूलके न्यस्य स्तनयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह संयुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ सुहीक्षीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमांस्लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घवृन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं शीताम्भसा पिष्टं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगजपिप्पली विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतस्तेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती व्रीणि कोशातकानि च ।

रम्भाक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णे क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशातनप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।
 क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिमन्निभः ।
 उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥ ३८२ ॥
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमलं कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं मन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सा माह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पित्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥
 गैरिकाञ्जनजन्तुघ्न कट्फलाम्बास्थिचूर्णितैः ।
 पूरयेत् सततं योनि निशाक्षौद्रसमायुतैः ॥ ३८७ ॥
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 महामायूरमथवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥
 कीलभेकस्य मांसेन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।
 मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गाद्वन्ति कन्दं वा स्वेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥
 आखोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वमनमनिश योनिभागे दधानं
 हन्ति ब्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥
 पिष्टं शम्बूकमांसञ्च पक्वं तित्तिडिसंयुतम् ।

लेपमात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥
घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
योनिकन्दं निहन्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥
मद्यो व्रीडाकरं कन्दं योनेर्बहुविकारजम् ।
शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥
एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं समामेन चिकित्सितम् ॥

इति बङ्गमेनसङ्कलितः स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदृष्टाभ्यां दृष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
विशेषाज्ज्वरविड्भेद कामकर्दिशिरोरुजः ।
अभिष्यन्दश्च शोथश्च विमर्षश्चापि जायते ॥ २ ॥
पृष्ठभङ्गे विडालानां वह्निणाञ्च शिखोद्गमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगुदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
दणालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ५ ॥
कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रार्दितो जडः शूलः शुक्लाख्यः कृर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥
दन्वजे दन्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।
शिशांस्तोत्रामतोत्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ ७ ॥
क्षुद्ररोगे च कथिते ह्यजगत्स्यहिपूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।
 अनुबन्धे यथा व्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥
 त एव दृष्ट्वा दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयसी ॥ १२ ॥
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुकूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञाय तं वै शमयेद्यथावत् ॥

अथ बालरोगचिकित्सासाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भैषजम् ।
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
 अष्टादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥
 क्षीरपस्थौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।
 आत्मन्यन्नाशनैर्देय मौषधं भैषजं सदा ॥ १६ ॥
 यथारोगं स्तनौ लिम्पेस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नोक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्वागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोषणा ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन क्वागशक्ता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णेः क्षीरिणां जापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥
 बालो यः चिराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री-
 मधुघृतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ।
 सपाठा मधुना लीढा स्तन्यदोष निवर्हणा ॥ २२ ॥
 प्रियङ्गु खर्जिका सिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।
 क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं कृमौन् ॥ २३ ॥
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुमर्पिषा ।
 द्विवाक्ताकोफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥
 शर्करा क्षौद्रमयुक्ता तिक्ता लीढा ज्वरं जयेत् ।
 लिम्पेन्महुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥
 भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।
 काथः सोणस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥
 पलङ्कषा वचा कुष्ठं गजचर्म विचर्म च ।
 निम्बस्य पत्रं माक्षीकं सर्पिर्युक्तन्तु धूपनम् ॥
 ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्षपारिष्टपल्लवं तेजनी वचा ।
 रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाक्षिकैः ॥
 धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमारानां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलश्वेतसर्षपैर्योजितो ज्वरम् ।
 बालानां शमयेद्भूपो मृतगोकुक्षिरोमजः ॥ २९ ॥
 भाम्रत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादशेषिते ।
 शालिसिद्धां यवागूष्म भुक्ता कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शाल्मलीवेष्टं धातकी पञ्चकेसरैः ।
 पिष्टैरेतैर्यवागूः स्वादतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥
 विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां गजं सलोध्नं गजपिप्पली च ।
 क्वाथावलेही मधुना विमिश्री बाष्पेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालवित्वादि क्वाथीऽवलेहस्य

नागरातिविषा मुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
 जलं हन्ति कुमाराणां कुक्षिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥
 अङ्गोटमूलधातक्यौ विल्वपेशौ महौषधम् ।
 कथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥
 समङ्गा धातकी लोध्नं शारिवाभिः शृतं जलम् ।
 विवृद्धेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारे समाल्लिकम् ॥ ३५ ॥
 पिष्ट्वा पटोलमूलञ्च शृङ्गवेरं वचामपि ।
 विडङ्गान्यजमोदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥
 एतान्यालोढ्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।
 आमप्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं योजयेद्विषक् ॥ ३७ ॥
 पीडिताम्बास्थिकल्कोत्थ स्वरसं मधुना सह ।
 कोष्ठभेदी शिशुः शोर्णी न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥
 शालिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् कथितं जलम् ।
 क्षौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥
 हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतम् ।
 शिशोज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमौहरम् ॥ ४० ॥
 धातकीविल्वधान्याक लोध्नेन्द्रयवबालकैः ।
 लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवातनुत् ॥ ४१ ॥
 लोध्नेन्द्रयवधान्याक धात्रीक्षौवेरमुस्तकम् ।
 मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥
 मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥

ज्वरं कृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥

कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनैः कृतः ।

क्षौद्रलौढः कुमारस्य कृदिदृष्टातिसारनुत् ॥ ४४ ॥

बृहतीफलमूलत्वक् कृष्णाग्रन्यिकसम्भवः ।

तुगाक्षीरीयुतः काथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।

मूर्च्छां श्वासं ज्वरं कासमतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥

धान्यमतिविषाण्टङ्गी गजाह्वाश्लक्ष्णचूर्णितम् ।

बालानां कृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥

क्षीवेरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।

शिशोः सर्वातिसारघ्नं दृढकृदिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥

श्वेतकमलकिञ्जल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाम्बुना ।

मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

विल्वमूलकषायेण लाजाश्वैव सशर्कराः ।

आलोड्य पाययेद्बालं कृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥

फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।

दृष्ट्वा कृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥

आम्रजम्बूप्रबालानि शालूकातिविषाणि च ।

क्षीरिणाञ्च प्रबालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥

दर्भमूलीगिरिचुक्र कथितानि जलेन तु ।

शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्वा क्खेदनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

दाडिमस्य तु बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।

चूर्णः सशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृष्णाविनाशनः ॥ ५३ ॥

हिङ्गुसैन्धवपालाश चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

लौढं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्ट्वा ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यामधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरहृदिभिरर्दितानां समाक्षिकां चातिविषां तथै
 मुस्तकातिविषायासकणाशृङ्गीरजो लिङ्गन् ।
 मुच्यते मधुना बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥
 क्षीरादस्य शिशोः कासं शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।
 माषयूषं पिबेद्वात्रौ पिप्पलीवृतभर्जितम् ॥ ५७ ॥
 द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।
 लीढं निवारयेच्छोघ्रं कासं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥
 व्याघ्रीकुसुमसञ्जात केशरैरवलेहिका ।
 जम्घापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥ ५९ ॥
 धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।
 पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥ ६० ॥
 गुडोदकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।
 सुखोष्णं पाययेद्बालं कासरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥
 कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।
 युक्तोयं मधुसर्पिभ्यां लेहः श्वासापहः शिशोः ॥ ६२ ॥
 कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।
 चूर्णिता मधुसर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥
 श्वासं कासं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥
 द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।
 एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निपेवितम् ।
 कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशाम्यति ॥ ६५ ॥
 हिङ्गुकर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।
 तुटिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥
 चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शक्तो रसः ।
 लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रशमनः परः ॥ ६७ ॥

नागरं पिप्पलीपाठा भार्गी च मरिचानि च ।
 लेहोऽयं मधुना कास श्लेष्मच्छर्दिनिस्तदनः ॥ ६८ ॥
 निशाकृष्णाञ्जनं लाजा शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्विधातव्यः कृदिकासरुजापहः ॥ ६९ ॥
 पत्रैर्वदरचाङ्गेरी काकमाचीकपित्तजैः ।
 शिशोः रुग्ण्यतीसार नाशनं मूर्धलेपनम् ॥ ७० ॥
 ग्राम्नास्थिलाजसिन्धूतैः लेहस्त्रौद्रेण कृदिनुत् ।
 शिशोर्यध्युषणं पीतं बीजपूररसेन वा ॥ ७१ ॥
 जम्बूकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।
 घृतेन मधुना लीढा मुच्यते हिक्कया शिशुः ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काकृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।
 हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं कृदिं चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 लीढा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि कृदितः शिशुः ॥ ७५ ॥

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।
 पद्मवर्णो महापद्मो रोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ ७६ ॥
 शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिबेत् ।
 उत्तविस्फोटवीसर्प ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥
 गारिवोत्पलकङ्गार भद्रश्रीमुस्तचन्दनैः ।
 यषौण्डरीकमञ्जिष्ठा यष्टीमधुकसर्षपैः ॥
 कुमाराणां प्रशस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं घृतम् ।
 विस्फोटरोगे निर्दिष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ८१ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थ प्लक्षवेतसजम्बुजैः ।
 त्वग्भिर्यष्ट्याह्वमस्त्रिष्टा चन्दनोशीरपद्मकैः ॥ ८२ ॥
 श्लक्ष्णपिष्टैः यथालाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।
 सदाहरागविस्फोटवेदनाव्रणशान्तये ॥ ८३ ॥
 गृहधूमनिशाकुष्ठ सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिन्धापामाविचर्चिनुत् ॥ ८४ ॥
 वचाकुष्ठविडङ्गानां कोष्णक्वाथावगाहनम् ।
 कच्छूविचर्चिकाकण्डू दद्दुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८५ ॥
 तिलतण्डुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ।
 कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८६ ॥
 घृतेन हिङ्गुविश्वैला हिङ्गुभागीरजो लिहन् ।
 आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते व्रस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥ ८८ ॥
 कुच्छुन्दरमलो माषा हरिद्रा विल्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरीषपत्रञ्च धूमेनैतत्प्रयोजितम् ॥ ८९ ॥
 निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याशु न संशयः ॥ ९० ॥

अथ कुकूणकनिदानमाह ।

कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्तन्नि ।
 जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रसवेन्मुहुः ॥ ९० ॥
 शिशोः कुर्यात्सलाटाक्षि कूटुनासावघर्षणम् ।
 न शक्तोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न चाप्युन्मीलनक्षमः ॥ ९१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

बद्धगोशक्तोष्णेन कुकूणं स्वेदयेत्ततः ॥ ८२ ॥
 मातृस्तन्यकटुस्नेहकाञ्चिकैर्भाविता जयेत् ।
 स्वेदाद्दीपशिखातप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ८३ ॥
 द्विनिशालोध्रयध्याह्व रोहिणी निम्बपञ्चवैः ।
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोऽन्वितैः ॥ ८४ ॥
 त्रिकं लोध्रपुनर्नवे च समृङ्गवेरं वृहतीद्वयञ्च ।
 नेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति ॥ ८५ ॥
 पं समृङ्गं समनःशिलालं करञ्जवीजञ्च सुपिष्टमेतत् ।
 र्दितानामथ वर्त्मनान्तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ ८६ ॥
 स्वरसं वृद्धदारस्य मात्तिकेन समन्वितम् ।
 आद्योतनेन बालानां कुकूणामयनाशनम् ॥ ८७ ॥
 कृमिघ्नालशिलादावीं लाक्षागैरिककाञ्चिकैः ।
 चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥ ८८ ॥
 मनःशिलाशङ्कुनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।
 वर्त्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बालसर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ८९ ॥

इति कुकूणकचिकित्सा ।

अथ परिगर्भिकनिदानमाह ।

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
 कासाग्निसादवमथु तन्द्राकाश्याऽरुचिभ्रमैः ॥ १०० ॥
 तुद्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
 रोगं परिभवाख्यञ्च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपकम् ॥ १०१ ॥

तस्य चिकित्सामाह ।

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वह्निदीपनम् ॥ १०२ ॥

अथ तालुकण्टकनिदानमाह ।

तालुमध्ये क्षफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १०३ ॥

तालुपातः स्तनद्वेषः कच्छात्पानं शक्नुवम् ।

वृद्धक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

तालुपाके यवक्षारं मधुना प्रतिसारणम् ॥ १०५ ॥

हरौतकीवचाकुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ १०६ ॥

शारिवातिललोभाणां काषायो मधुकस्य च ।

विस्त्राविते मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १०७ ॥

मुखपाके तु बालानामाम्रसारमयो रजः ।

गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भैषजं सरसाञ्जनम् ॥ १०८ ॥

अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।

दार्वायष्ट्याभयाजाजी पत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ १०९ ॥

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ११० ॥

शङ्खयष्ट्यञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत ॥ १११ ॥

गोजिह्वादन्तकालेपः पेयं वा सितचन्दनम् ।

शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ ११२ ॥

गुदपाकोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ ११३ ॥

अथ पञ्चाक्षकरीगनिदानमाह ।

दुष्टं मलादिभिर्मातुः स्तन्यं संपिबतः शिशोः ।

यदा हि कुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ॥ ११४ ॥

तदा सञ्जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः ।

व्रणः सदाह आरक्तो ज्वरकासकरः परः ॥ ११५ ॥

करोति पीतकश्चापि वर्चः स्तम्भं भवेदपि ।

व्रणः पञ्चाक्षको नाम व्याधिः परमदारुणः ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र संपातयेद्युक्त्या जलौकस उदारधीः ।

क्षीरहृक्षकषायेण किञ्चिदुष्णेन धावयेत् ॥ ११७ ॥

पिष्टा मधुरकं वापि लेपः पश्चात्तके हितः ।

चन्दनं शारिवे द्वे च शङ्खनाभिसमायुतम् ॥

पश्चात्तके प्रलेपोऽयमेषां लेहश्च शस्यते ॥ ११८ ॥

अशनस्य तु पुष्पाणि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

गुटिकां कारयेद्द्वेद्यस्तां च भक्तस्य वारिणा ॥

एतां पश्चात्तके दद्याद्बालेषु मतिमान् भिषक् ॥ ११९ ॥

अलम्बुषा जटाकल्कः सर्जचूर्णसमन्वितः ।

बहुधा कटुतैलेन मिश्रयित्वा च पाचितम् ॥

मन्दद्यात्तन्तुलीभावं गते विच्छा प्रलेपनम् ॥ १२० ॥

अभ्यज्य तिलतैलेन सर्जचूर्णावचूर्णिताम् ।

विच्छिन्नश्येत् स्थिरैरण्डवीजाभ्याञ्च प्रलेपनात् ॥ १२१ ॥

आमलक्याः पलान्यष्टौ गोमूत्रे सप्त भावयेत् ।

भावयित्वातपे पश्चाद्विच्छिर्लिप्ता प्रशाम्यति ॥ १२२ ॥

मरिचं नवनीताढ्यं शोथघ्नं भक्षयेच्छिशुः ।

मुस्ताकूष्माण्डवीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ॥

पिष्टा तोयेन लेपोऽयं शोथघ्नः परमः शिशोः ॥ १२३ ॥

अम्लकाञ्जिकसम्पिष्टं शतपुष्पा ससैन्धवम् ।

कुष्ठं स्नेहं तदत्युष्णं लोमशोदत्तनं शिशोः ॥ १२४ ॥

मसूरं गुहपानीये विरसं वाथ पेषितम् ।

सनिशं वाथवा तद्वद्यवचूर्णं शिशोर्हरेत् ॥ १२५ ॥

अथ अन्यद्रोगविशेषाणां निदानमाह ।

अङ्गुलीग्रहपादो यः स्यात्स्यान्भक्तं निवेश्य तत् ।

कृतमूत्रार्थभूभागे जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

तण्डुलोत्थाय यः खादेत् स शय्यामूत्रणं त्यजेत् ॥ १२६ ॥

अथ तस्य चिकित्सा माह ।

कृतमूत्रार्थभूभागे मृदं भृष्टा तुषोदके ।

संचूर्ण्य मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा तल्पविमूत्रणम् ॥

न करोति नरो जातु भृष्टमेनं निरन्तरम् ॥ १२७ ॥ .

इन्द्रगोपं ससिद्धार्थं मधुसर्पिः समायुतम् ।

पक्वं कच्छपतैले तु पुष्ट्यायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १२८ ॥

अथ निदानमाह ।

कपालयोनिला दुष्टा गर्भस्तस्याश्च जायते ।

सवर्णो निर्व्यथः शोथ स्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ १२९ ॥

यथा दोषोद्भवं विद्यात्पिडिकावुदविद्रधीन् ।

अथ चिकित्सा माह ।

उपशीर्षं नावनं शस्तं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

पक्वे विद्रधिवत्तस्मिन् क्रमं कुर्याद्यथोदितम् ॥ १३० ॥

व्योषशिवोग्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।

हनुर्निषिक्तं कुरुते पाण्डुताबलस्य चाभ्यस्तम् ॥ १३१ ॥

स्रोतःसु कफरुद्धेषु शिशोः शीतादिरेचनात् ।

ज्वरेऽरुचौ प्रतिश्याये कासश्चसनसम्भवे ॥ १३२ ॥

प्रशुष्यति यदा बालः स्वस्थः स्निग्धमुखेक्षणः ।

पञ्चकोलकतिक्तानां चूर्णं मधुघृतं युतम् ॥

तदा तस्य प्रयोक्तव्यं ज्वरारुच्यादिशान्तये ॥ १३३ ॥

सैन्धवं व्योषशार्ङ्गं पाठागिरिकरञ्जकान् ।

शुष्यते मधुसर्पिभ्यां गुडूच्यादिञ्च योजयेत् ॥ १३४ ॥

यदा तु दुर्बलो बालः क्षुधया पीडितोऽग्निवान् ।

विदारोऽकन्दगोधूमं यवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥

पाययेदनु च क्षीरं मृतं समधुशर्करम् ॥ १३५ ॥

अथ निदानमाह ।

दन्तमूलाश्रितो वायुर्दन्तवेष्टान् विशोषयन् ।

यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १३६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥ १३७ ॥

लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसप्लुतम् ।

द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ॥ १३८ ॥

अथ अकालदन्तोत्पातलक्षणमाह ।

दन्तोत्पातभवे रोगे न बालमतिपीडयेत् ।

पाते दन्ते हि शाम्यन्ति स्वयं तद्दन्तका गदाः ॥ १३९ ॥

मयो जातस्य दृश्येत यस्य दन्तस्य सम्भवः ।

तं बालं राक्षसं विद्यात् सर्वलोकभयावहम् ॥

अचिरेणैव कालेन माता तस्य विनश्यति ॥ १४० ॥

एकमासे द्विमासे च त्रिमासे दन्तदर्शनात् ।

पिता तस्य विनश्येत वैवस्वतसमोहि सः ॥ १४१ ॥

चतुर्थे भ्रातरं हन्याद्यदा दन्तस्य दर्शनात् ।

मासे तु पञ्चमे हन्यान्मातरं भ्रातरं तथा ॥ १४२ ॥

षष्ठे मासे तु दन्तस्य दर्शनं हि यदा भवेत् ।

मातापित्रोर्धनञ्चैव नष्टं भवति निश्चितम् ॥ १४३ ॥

सप्तमे यदि दृश्येत दन्तानां हि समुद्भवः ।

शिशोर्वा तपते चैव दासी दासान् गुरुंस्तथा ॥ १४४ ॥

अष्टमे नवमे चैव दशमैकादशे तथा ।

द्वादशे त्रयोदशे चैव तथा चैव चतुर्दशे ॥

इत्याद्यैव हि दृश्यन्ते तदा दन्ताः शभावहाः ॥ १४५ ॥

अथ प्रायश्चित्तम् ।

सदन्तो जायते बालो जातेऽप्यस्य द्विजोद्भवः ।

कुर्वन्ति तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं च द्विजजातयः ॥ १४६ ॥

शिशुं सदक्षिणं दद्यान्मैगमेशञ्च पूजयेत् ।

वत्सस्य मधुलाजानां प्राङ्मुखं दधिदीपयोः ॥

चुम्बेत्कुमारं त्रीन्वारान् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १४७ ॥

नौकामारोहयेद्बालं सह धात्र्या गजोत्तमम् ।

भोजयेद्भोजनं धात्रीं सर्पिषा पयसाऽथवा ॥ १४८ ॥

इति अकालदन्तोत्पातशान्तिप्रकरणम् ।

अथ निदानमाह ।

रूक्षाशिनो हि बालस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वोः शय्याप्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ १४९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कर्कटशाकविपक्वं क्षीरेण चरणतललेपनादचिरात् ।

दन्तदंष्ट्रागत शब्दं शमयति बहुधैव दृष्टमिदम् ॥ १५० ॥

योषिद्भगो वत्सरादूर्ध्वं बालो नो याति दोषताम् ।

मन्दाग्निर्बहुविण्मूत्रो दृश्यमानास्थिपञ्जरः ॥ १५१ ॥

शुष्कः स्थिरमहद्रोगः पूर्वन्तं मृदु शोध्य च ।

कृष्णास्थिहृत्ययो मांसं वस्तौ स्नेहं च योजयेत् ॥ १५२ ॥

पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ १५३ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

रास्नाश्वगन्धा काकोली पयस्यामुद्गपर्णिभिः ।

विडङ्गजीरकाभ्याञ्च घृतमृषभकेन च ॥

शिशून्तमाङ्गनिर्यूहे सिद्धं पुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १५४ ॥

इति रास्नाद्यं घृतम् ।

गीरीयष्टीवचालोध्रं पण्यौ राजादनं सिता ।

वन्दनं पञ्चकं लाक्षा सपञ्चं कुमुदोत्पलम् ॥ १५५ ॥

जीवकर्षभकौ मेदा काकोलीशारिवाहयम् ।

पञ्चत्वग्दशमूलाम्बु क्षीरे प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ १५६ ॥

प्रीजितं पित्तवीसर्पे मुखपाके ग्रहार्तिषु ।

शस्तं गौर्यादिकं नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५७ ॥

इति गौर्याद्यं घृतम् ।

लाक्षाकुष्ठविडङ्गानि सरलं रजनीद्वयम् ।

सूक्ष्मैलापञ्चकं लोध्रं पञ्चकं नागकेशरम् ॥ १५८ ॥

दधित्यतुत्यशैरीष शैरेयोद्दालपत्रकम् ।

घृतप्रस्थं पचेदैतैर्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ १५९ ॥

कीटाखुसर्पदष्टेषु स्फोटेषु विविधेषु च ।

विसर्पेषु कुमाराणां लूतामूत्रकृतेषु च ॥

गण्डमालासु नारीषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ १६० ॥

इति लाक्षाद्यं घृतम् ।

अजाक्षीरसमं सर्पिश्चाङ्गेरी स्वरसाढके ।

समङ्गाधातकीलोध्रं कपित्थोत्पलसैन्धवैः ॥ १६१ ॥

सव्योषकुष्ठविल्वाम्बुः पिष्टैः प्रस्थोन्मितं घृतम् ।

पचेद् ग्रहण्यतीसारान् हन्ति पथ्यभुजः शिशोः ॥ १६२ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

पाठामतिविषां कुष्ठं सरलं देवदारु च ।

तेजोवतीं द्विपिप्पल्यौ चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १६३ ॥

उभे हरिद्रे सरलं फलानि कुटजस्य च ।

गण्डीरीमजमोदाञ्च विडङ्गं कटुरोहिणीम् ॥ १६४ ॥

वचां सर्पसुगन्धाञ्च श्रेयसीं मरिचानि च ।

मातुलुङ्गस्य मूलानि दाडिमस्य रसेन तु ॥ १६५ ॥

श्लेष्मपिष्टानि संयोज्य क्षीरे सर्पिर्विपाचयेत् ।
 मृदग्निर्यः कुमारः स्यात् कृमिकोष्ठश्च यो भवेत् ॥ १६५ ॥
 अरोचकगृह्येत तथा यश्चातिसार्यते ।
 एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं कुमारो बलवान् भवेत् ॥ १६७ ॥
 पाण्डुरोगाश्च गुल्माश्च तथा श्वयथुसञ्चयात् ।
 कृशभावाश्च दैन्याश्च स्वरभेदात्तथैव च ॥ १६८ ॥
 प्रज्वालावर्णभेदाश्च क्षिप्रमेव विमुच्यते ।

इति पाठाद्यं वृत्तम्

सिद्धार्थकवचाब्राह्मी शङ्खपुष्पीपुनर्नवा ।
 पयस्या मधुयष्ट्याश्च कटुतैलफलत्रयम् ॥ १६९ ॥
 शारिवे रजनीपाठा भृङ्गदारुसुवर्चला ।
 मञ्जिष्ठात्रिफलाश्यामा वृषपुष्पं सगैरिकम् ॥ १७० ॥
 एभिः पक्त्वा घृतप्रस्थं सम्यक्पक्त्वाभिमन्वितम् ।
 द्विमासं गर्भिणीनारी षण्मासानुपयोजयेत् ॥ १७१ ॥
 सर्वज्ञं जनयेत्पुत्रं सर्वामयविवर्जितम् ।
 न ग्रहैरभिभूयेत बलवर्णान्वितः सुखी ॥ १७२ ॥
 अस्य प्रयोगात् कुक्षिस्थः स्फुटवाग् व्याहरत्यपि ।
 योनिदुष्टाश्च या नार्यः शुक्रदुष्टाश्च ये नराः ॥ १७३ ॥
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ।
 खञ्जगद्गदमूकत्वं पानादेवापकर्षति ॥ १७४ ॥
 सप्तरात्रिप्रयोगेण नरः श्रुतिधरो भवेत् ।
 नाग्निर्दहति तद्देशम् न वज्रमपहन्ति च ॥
 न तत्र म्रियते वालो यत्रास्ते सोमसंज्ञकः ॥ १७५ ॥
 फलत्रयमत्र द्राक्षाकाशमर्थपक्ष्पकाणि ॥

इति सीमघृतम्

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ।

शारिवासैन्धवं चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् ॥ १७६ ॥

मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यं मासमेव च ।

दृढश्रुतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ १७७ ॥

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च मानवाः ।

धाधन्ते च कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ १७८ ॥

इति अष्टमङ्गलघृतम् ।

शङ्खपुष्पीवचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला ॥ १७९ ॥

शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसा तथा ।

मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ १८० ॥

एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकार्याश्च क्षीरं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥

एतत्कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यं कोष्ठाग्नेरतिवर्द्धनम् ॥ १८२ ॥

क्षयासर्वग्रहाऽलक्ष्मी क्षमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्धेदे विशेषतः ॥ १८३ ॥

वसामज्जायवा तैलमेभिरेव विपाचितम् ।

पूर्वार्थक्यथा शाम्ये ह्येककालोपपादितम् ॥ १८४ ॥

इति कुमारकल्याणकं घृतम् ।

खदिरार्जुनतालीस कुष्ठस्यन्दनजे रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिः श्वयथुश्च नियच्छति ॥ १८५ ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

वराहस्य, सिद्धार्थकवचापयस्याब्राह्मपामार्गशतावरीशा-
शपिप्पलीकुष्ठसैन्धवैः सिद्धं सर्पिः पातुं प्रयच्छति । सिद्धार्थ-
कं घृतम् ।

रात्रादस्य, मधुकवचात्रिफलासिद्धम् । इति मधुकाद्यघृतम् ।

अन्नादस्य, द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचविडङ्ग
कद्राक्षासिद्धम् । तेन बालस्यारोग्यबलमेधायूंषि भवति
इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

वचाद्विहृतीपाठा कटुकातिविषाघनैः ।

मधुरैश्च घृतं सिद्धं शस्तं दशनजम्बनि ॥ १८६ ॥

इति वचाद्यं घृतम्

श्यामाजयासतिक्तानां पुष्पाणां काथसाधितम् ।

यष्टीगर्भं घृतं पीत्वा कासश्वासौ जयेच्छिशुः ॥

रक्तपित्तं पिपासाश्च मूर्च्छां निरवशेषतः ॥ १८७ ॥

इति श्यामाद्यं घृतम्

नागरं सुवहाभार्गी नैचुलानि फलानि च ।

कल्कैरक्षसमैरेतैः प्रस्थाद्धं सर्पिषः पचेत् ॥ १८८ ॥

द्विगुणेन जलेनैव जीर्णाहारः पिबेन्नरः ।

घृतमेतन्निहन्त्याशु कासश्वासापतन्त्रकान् ॥ १८९ ॥

इति नागराद्यं घृतम्

क्षीरद्वयं देवदारु विश्वाजाजी सदीप्यकम् ।

अन्यिकं पिप्पलीतिक्ता द्रव्यैरेतैः समैर्घृतम् ॥ १९० ॥

इति क्षीरद्वयाद्यं घृतम्

सौवौरदधिमद्यैश्च कल्कैरेतैः पचेद्विषक् ।

प्रयुक्तं हन्ति तत्सर्पिः शिशोः परिभवाख्यकम् ॥ १९१ ॥

इति सौवौरद्वयाद्यं घृतम्

विभीतकं वचा कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

एभिः तैलं विपक्वन्तु बालानां पूतिकर्णके ॥ १९२ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम्

लाक्षारससमं तैलं सिद्धं मस्तुचतुर्गुणम् ।

रास्त्राचन्दनकुष्ठाब्द वाजिगन्धानिशा युतैः ॥ १९३ ॥

शताङ्गा दारुकुष्ठाङ्ग मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।

बालानां ज्वररक्षोघ्न मध्यङ्गाङ्गलवर्णकृत् ॥ १८४ ॥

इति लाक्षाद्यं तैलम् । इति बालकरोमचिकित्सा ।

अथ बालग्रहनिदानमाह ।

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्तस्यति रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वं निरोक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दष्टौष्ठः फेनं वमति चामकृत् ॥ १८६ ॥

क्षामोऽपि निशि जागर्त्ति शूलाङ्गो भिन्नविट् स्वरः ।

मांसशोणितगन्धश्च नचाश्नाति यथा पुरा ॥ १८७ ॥

सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ बालग्रहजुष्टचिकित्सामाह ।

रसोननिम्बपत्राणि जतुवंशावलेखनम् ।

सिद्धार्थनिम्बपत्राणि वंशत्यग् जतुना सह ॥ १८८ ॥

सर्पनिर्मोक्तकोशानि निर्माल्यं गौरसर्षपाः ।

धूपत्रयं ससर्पिष्क मेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ १८९ ॥

द्वौपियाघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

पूतिकरञ्जमिद्धार्थवचाभक्ष्मातदौष्यकैः ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ २०० ॥

काकजङ्गामलाश्वेताकपित्तक्षीरपादिकैः ।

सकरञ्जकदम्बैश्च धूपं स्नातस्य वाचरेत् ॥ २०१ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टनिदानमाह ।

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्कन्दनकम्पनम् ।

अर्धदृष्ट्या निरोक्षेत रक्तस्य रक्तगन्धिकः ॥ २०२ ॥

दन्तान् खादति विस्रस्तः स्तन्यं नवाभिनन्दति ।

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं ज्वरमेव च ॥ २०३ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्साभाष्यम् ।

स्कन्दोपग्रहजुष्टानां कुमारानाञ्च शस्यते ।

वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्कृथः परिषेचने ॥ २०४ ॥

तेषां मूलेन सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

सर्वगन्धसुरामण्ड कैटय्यावापमिष्यते ॥ २०५ ॥

देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेषु गणेषु च ।

सिद्धं सर्पिश्च सत्तौरं पानमस्त्रैः प्रदापयेत् ॥ २०६ ॥

सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनीष्टतम् ।

उष्ट्राजाविगवां वापि रोमाण्युडूपनं शिशोः ॥ २०७ ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः

अण्डा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हित इयम् ॥

स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात् परं शालियवैर्निवेद्यम् ॥ २०८ ॥

गायत्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥ २०९ ॥

सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं वृन्दाकं विल्वजं शमीम् ।

मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्यथ धारयेत् ॥ २१० ॥

एलवालुकदार्यला कुष्ठलाक्षाहरेणुभिः ।

रास्त्रा शिला समञ्जिष्ठा क्लीवेरागुरुचन्दनैः ॥

स्कन्दग्रहे प्रलेपोऽयं अक्षपिष्टैः समाहितः ॥ २११ ॥

वि त्वाग्निमन्यतर्कारौकासीसैरण्डपल्लवैः ।

पाटल्यास्फोटवामाभिः सायं पानं प्रशस्यते ॥ २१२ ॥

जीवनीयविपक्वन्तु घृतपानं प्रशस्यते ।

शतपुष्पादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २१३ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रहनाशिनीम् ।

अहन्यहनि कर्तव्या याभिः षड्भिरतन्द्रितैः ॥ २१४ ॥

तपसां तैजसाञ्चैव वपुषां यशसां तथा ।

विधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ २१५ ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥ २१६ ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गोमाकृतिकानाञ्च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ २१७ ॥

रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥ २१८ ॥

इति स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टनिदानमाह ।

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदति ।

पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २१९ ॥

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।

परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ २२० ॥

अथ सुरसादिगणमाह ।

सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ली फणिज्झकः ।

सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्वरी ॥ २२१ ॥

कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी ।

विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥ २२२ ॥

बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।

कफकमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥ २२३ ॥

वत्समूत्रविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २२४ ॥

चौरवृक्षकषाये तु काकोल्यादौ गणे तथा ।

विपक्वव्यं घृतञ्चापि पानीयं पयसा सह ॥ २२५ ॥

उत्सादनं वचा हिङ्गु युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।

गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखोद्धृतम् ॥

द्वेषभस्य तु रोमाणि योज्यान्पुष्पनेऽपि च ॥ २२६ ॥

अनन्तां कुनटीं विष्वीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
 पक्कापक्कानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं तथा ॥ २२७ ॥
 भूतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणे वटे ।
 चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥ २२८ ॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
 विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः ॥ २२९ ॥

इति स्कन्दापस्माररक्षाप्रकारः ।

अथ शकुनियहजुष्टस्य निदानमाह ।

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 सास्त्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैः
 विज्ञेयो भवति शिशुर्यतः शकुन्या ॥ २३० ॥

अथ शकुनियहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता ।
 वेतसाम्रकपित्थानां काथेन परिषेचनम् ॥ २३१ ॥
 कषायमधुरैस्तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥ २३२ ॥
 मधुकोशीरङ्गौवेर शारिवोत्पलपद्मकैः ।
 लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २३३ ॥
 व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥ २३४ ॥
 शतावरीमृगैर्वाकृनागटन्तीनिदिग्धिकाः ।
 लक्ष्मणां सहदेवौञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत् ॥ २३५ ॥
 तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ।
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥ २३६ ॥
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
 श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्षपैः ॥ २३७ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।

शकुनिग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥ २३८ ॥

स्कन्दापस्मारशमनं घृतञ्चापीह योजयेत् ।

कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥ २३९ ॥

अन्तरीक्षचरा देवौ सर्वालङ्कारभूषिता ।

अधोमुखौ तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ २४० ॥

इति शकुनीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् ।

भिन्नवर्चा ज्वरी दाह्यी रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४१ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

अश्वगन्धाजमृङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।

सहा विदारौ च तथा कषाये परिषेचने ॥ २४२ ॥

तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्कषाये नलदं तथा गिरिकदम्बके ॥ २४३ ॥

धवाश्वकर्णककुभ धातकीतिन्दुर्केषु च ।

काकोल्यादौ गणे चापि पानीयं सर्पिरिष्यते ॥ २४४ ॥

कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सार्वगन्धिकः ।

गृध्रोलूकपुरीषाणि वचा यवफलं घृतम् ॥

सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुडूपनं शिशोः ॥ २४५ ॥

शुक्लाः सुमनसो लाजा पयः शाल्यादनं तथा ।

बलिर्निवेद्यो गोतीर्थं रेवत्यैः प्रयतात्मना ॥ २४६ ॥

सङ्क्रमे च भिषक् स्नानं कारयेत् स्त्रीकुमारयोः ॥ २४७ ॥

नानावस्त्रधरा देवौ चित्रमाल्यानुलेपना ।

चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ २४८ ॥

इति रेवतीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

अतिसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक् प्रेक्षणरोदनम् ।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रहपूतनया शिशुः ॥ २४८ ॥

अथ पूतनाग्रहजुष्टचिकित्सामाह ।

कपोतवङ्गा श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २५० ॥
वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्गं दृश्यते ॥ २५१ ॥
हितं घृतं तुगाक्षौर्यां सिद्धं मधुरकेऽपि च ॥ २५२ ॥
कुष्ठ तालीशं तगरं चन्दनस्यन्दने तथा ।
ब्राह्मप्रस्थिमूलसंयुक्तं कुशमूलञ्च सप्तकम् ॥ २५३ ॥
दूर्वायाः पत्रकं वापि तण्डुलांश्चाक्षतांस्तथा ।
धूपनात् पूतनां हन्ति स्तम्भो वायुपजायते ॥ २५४ ॥
हस्त्यस्थिशकलं गृह्य वारिणा परिपंपयेत् ।
गात्रलेपात् कुमारानां पानाद्वा पूतनां जयेत् ॥ २५५ ॥
गन्धनाकुलीकुम्भीका मज्जानो वदरस्य च ।
कुक्कुटास्थिघृतञ्चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ २५६ ॥
धवः कदम्बः कुण्डले तथा गिरिकटम्बकः ।
देवाह्वं रणुका हिङ्गु प्रलेपः पूतनाग्रहे ॥ २५७ ॥
मल्लोदनञ्च कुर्वीत कृशरां पललं तथा ।
शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे भिषक् ॥ २५८ ॥
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ॥ २५९ ॥
मलिनाम्बरमन्वीता मलिना रुक्षमूर्द्धजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ २६० ॥

इति पूतनाग्रहजुष्टचिकित्सा

अथ अन्धपूतनायहजुष्टस्य निदानमाह ।

हृदिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६१ ॥

अथ अन्धपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

तिक्तद्रुमाणां पत्रैस्तु काथः कार्थ्योऽभिषेचने ॥ २६२ ॥
सुरा सौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
तथा सर्जरसश्चापि तैलार्थमुपसंहरेत् ॥ २६३ ॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।
शालिपर्णीवृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥ २६४ ॥
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः ॥ २६५ ॥
पुरौषं कौक्कुटं केशाश्चर्मं सर्पंभवन्तथा ।
जोर्णञ्चाभीक्ष्णशो वामो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ २६६ ॥
काकादनौ मृगैर्वारु तुम्बी मत्रिफला वचा ।
धारणं शिरसा शस्तमन्धपूतनया ग्रहे ॥ २६७ ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं विम्बौमनन्ताञ्चापि धारयेत् ॥ २६८ ॥
ग्राममांसं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ।
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः रक्षानिमित्ततः ॥ २६९ ॥
शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरं कस्तूरीचन्दनैः समैः ॥
सर्वगन्ध इति ख्यातो गणो ह्युत्तमगन्धकः ॥ २७० ॥
कराला पिङ्गला मुण्डी कषायाम्बरवासिनी ।
देवो बालमिमं प्रीता सरक्षत्वन्धपूतना ॥ २७१ ॥

इति अन्धपूतनायहचिकित्सा ।

अथ शीतपूतनायहजुष्टस्य निदानमाह ।

षेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगी विगन्धिवान् ।
हृद्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७२ ॥

अथ शीतपूतनायङ्गुलस्य चिकित्सामाह ।

विम्बीं कपित्थं सुवह्नां तथा विल्वत्वचो बले ।
 नन्दीं भस्मातकञ्चैव परिषेके प्रयोजयेत् ॥ २७३ ॥
 वत्समूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्चामरदारु च ।
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवधारयेत् ॥ २७४ ॥
 रोहिणी सर्ज खदिर पलाश ककुभत्वचः ।
 निष्काथ्य तस्मिन् निःकाथे सक्षीरं विपचेद् दृतम् ॥ २७५ ॥
 प्रदेहः पूतनोक्तो यः स शस्तोऽत्र यदौषधम् ।
 शीतपूतनया ग्रस्ते तदेव हितमुच्यते ॥ २७६ ॥
 गृध्रोलूकपुरीषाणि वत्सगन्धामहित्वचम् ।
 निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७७ ॥
 धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीन्तथा ।
 नद्यां मुद्गौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ २७८ ॥
 जलाशयान्ते बालस्य स्रपनञ्चोपदिश्यते ।
 देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ॥ २७९ ॥
 मुद्गौदनाशना देवी सुराशाणितपायिनी ।
 जलाशयरता देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥ २८० ॥

इति शीतपूतनायङ्गुलचिकित्सा ।

अथ मुखमण्डिकायङ्गुलस्य निदानमाह ।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिमंष्टतः ।
 मूत्रगन्धी शुष्ककामो मुखमण्डिकया ग्रहे ॥ २८१ ॥

मुखमण्डिकायङ्गुल चिकित्सामाह ।

कपित्थविल्वतर्कारी वासागन्धर्वहस्तकाः ।
 कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २८२ ॥
 स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजह्वयगन्धयाः ।
 तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यक्ष्णने शिशोः ॥ २८३ ॥

मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनौयसि घृतं पचेत् ॥ २८४ ॥
 वचा सर्जरसः कुष्ठं सर्पिषोऽङ्गुपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्पजाः ॥ २८५ ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्य मञ्जनं पारदं तथा ।
 मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥ २८६ ॥
 पायसं तु पुरोडाशं वल्यर्थमुपनाहयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिश्च तत्रैव स्नापनं हितम् ॥ २८७ ॥
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥ २८८ ॥

इति सुखमण्डिकाग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ नैगमेषग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

कुट्टिस्यन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्च्छाविगन्धिता ।
 कुट्टं पश्येद्दृशेद्दन्तान्नैगमेषं ग्रहं वदेत् ॥ २८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

विल्वाग्निमन्थपूतीकाः काय्याः स्युः परिषेचने ।
 सुरासीवौरधान्याकं परिषेके प्रशस्यते ॥ २९० ॥
 प्रियङ्गुसरलानन्ता शतपुष्पा कुटन्नटैः ।
 पचेत्तैलं मगोमूत्रैर्दधिमस्त्वल्नकाञ्जिकैः ॥ २९१ ॥
 पञ्चमूलद्वयकाषे क्षीरे च मधुके तथा ।
 पचेद् घृतञ्च मतिमान् खर्जूर्या मस्तकेऽथवा ॥ २९२ ॥
 वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ २९३ ॥
 सिद्धार्थकं वचा हिङ्गु कुष्ठं चैवाक्षतैः सह ।
 भस्मातकाजमोदञ्च हितमुङ्गुपनं शिशोः ॥ २९४ ॥
 अधस्तात् क्षीरहृत्तस्य स्नापनं चोपदिश्यते ॥ २९५ ॥

मर्कटोलुकगृध्राणां पुरीषाणि प्रधूपयेत् ।

धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ २८६ ॥

तिलतण्डुलकं मास्यं भक्ष्याणि विविधानि च ।

कुमारभृत्यै मेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥ २८७ ॥

अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशाः ।

बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥ २८८ ॥

अथ अन्यत् निदानमाह ।

यः कृशः सर्वदृग्वीक्षो तड्दाहाप्रतिघातकृत् ।

कुर्याच्च साहसं कर्म सहसा कामपीडितः ॥ २८९ ॥

मशब्दं वीक्ष्यते रात्रौ यो नाश्नाति बुभुक्षितः ।

शुष्कास्यो बलिकामेन स गृहीतोऽपि बाध्यति ॥ २९० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सहामुण्डितिकोदीच्य क्वाथस्नानं ग्रहापहम् ।

सप्तच्छदाभयनिशा चन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ २९१ ॥

समूला मदला पिष्टा मूर्वा तिक्ताममन्विता ।

शिशोरुद्वर्त्तनं कुर्यात् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ २९२ ॥

मर्पत्वल्कशुनं मूर्वा मर्षपारिष्टपल्लवाः ।

विडालविडजारीम मेषशृङ्गी वचा मधु ॥

धूपः शिशोज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ २९३ ॥

मृतगोकुक्षिसंस्थेन गोमयेन च धूपनम् ।

हन्ति सर्वग्रहांश्चाशु ज्वरघ्नन्तु न संशयः ॥ २९४ ॥

बालकाभीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ २९५ ॥

ग्रहेष्वधिपतिः स्कन्दः सर्वरोगेषु रेवती ।

पूजनीयौ ततस्तस्मात्तौ बालानां हितेच्छया ॥ २९६ ॥

स्वस्ति ते षण्मुखः स्कन्दो महाभागा च रेवती ।

दिशः सूर्योऽन्तरीक्षश्च स्वस्ति कुर्वन्तु सर्वदा ॥ २९७ ॥

तेजसा ब्रह्मणश्चाथ विष्णोरिन्द्रस्य तेजसा ।
 सिद्धानां तेजसा चैव रक्षितोऽस्मिन् सुखी भव ॥ ३०८ ॥
 मन्त्रैरेतैर्भिषक् पञ्चाद्रक्षां कुर्वीत बालके ।
 भवन्ति निर्ग्रहा बालाः सुखिता रोगवर्जिताः ॥ ३०९ ॥
 बालरोगाधिकारोक्त मष्टमङ्गलकं घृतम् ।
 भिषजा तत् प्रयोक्तव्यमायुर्वेदविचारिणा ॥ ३१० ॥
 ग्रहोपसृष्टबालास्तु दुश्चिकित्स्यतमाः स्मृताः ।
 वैकल्यं मरणं वापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे नृणाम् ॥ ३११ ॥

इति बालयष्टचिकित्सा ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः बालरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विषाधिकारमाह ।

कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं मततोत्थितम् ।
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ १ ॥
 क्रोधपारुष्य मात्सर्य्य मदालस्य विवर्जितम् ।
 जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ २ ॥
 मेधाविनमविश्रान्त मनुरक्तं हितैषिणम् ।
 पटं प्रगल्भं निपुणं दत्तं मायाविवर्जितम् ॥ ३ ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ४ ॥
 प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महाशुचि ।
 मजालकं गवाक्षाढ्य मात्मवर्गनिषेवितम् ॥ ५ ॥
 विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।
 परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ ६ ॥
 माहानसिकबोद्धारः सौपौदनिकपौपिकाः ।

भवेयुर्वेद्यवशगा यी चाप्यन्ये तु केचन ॥ ७ ॥

इति माहानसिकस्य लक्षणम् ।

अथ विषलक्षणमाह ।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिसम्भवम् ॥ ८ ॥

स्थावरञ्च ज्वरं हिक्कां दन्तवर्षं गलग्रहम् ।

फेनछर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छाञ्च कुरुते विषम् ॥ ९ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।

शोथं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ १० ॥

अथ विषदानुलक्षणमाह ।

इङ्गितञ्चो मनुष्याणां वाक् चेष्टामुखवैकृतैः ।

जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च ब्रूहिमान् ॥ ११ ॥

न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्महिमेति च ।

अपार्थं बहुमङ्गीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ १२ ॥

हमत्यकस्मात् स्फाटये दङ्गुलीर्विलिखिन्महीम् ।

वेपथुश्चास्य भवति तस्तश्चक्रेकमौत्ततं ॥ १३ ॥

विवर्णवक्त्रोऽध्यामश्च नखे किञ्चिच्छिन्नत्यपि ।

वर्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥ १४ ॥

अथ विषयुक्तान्नपरीक्षाक्रममाह ।

नृपभुक्ते भुवि न्यस्ते क्रीञ्चस्व मदामिच्छति ।

हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा क्रीशतः शुकशारिके ॥ १५ ॥

हंसः क्रीडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ।

शुनको विभ्रजत्यसु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ॥ १६ ॥

उपक्षिप्तस्य भान्नस्य वाष्पान्यर्धं विसर्पते ।

हृत्पीडोष्णं न व्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते ॥ १७ ॥

विषाधिकारः ।

८४१

अथ चिकित्सायाः ।

तत्र स्वादञ्जने कुष्ठं लामञ्जं नलदं मधु ।
 कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दनैश्च प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 इदि चन्दनलेपश्च कृत्वा वै सुखमाप्नुयात् ।
 प्राणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशान्तिं करोति च ॥ १९ ॥
 तत्र प्रलेपे श्यामेन्द्र गोपी श्यामोत्पलानि च ।
 स चेतः प्रभवेत् मोहस्तदाशमुपसेवते ॥ २० ॥
 ततोऽस्याष्ठीलवज्जिह्वा भवत्यरसवेदनी ।
 तुष्यते दह्यते वापि श्लेष्मा चास्त्रे प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 तत्र वाष्पं रितं कर्म यच्च स्वादातुकर्षितम् ॥ २२ ॥
 मूर्च्छाकुर्दिभ्रमोदाहोह्यहम्यहनि एव च ।
 इन्द्रियाणां च वैकृत्यं कुर्यादामाशये गतम् ॥ २३ ॥
 तत्राशु मदनालावु विश्वघोषवतीफलैः ।
 कर्दनं दध्युदश्चिदभ्या मथवा तच्छुलाश्विना ॥ २४ ॥
 कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवर्णामृताभया ।
 शैलं शिरीषकिण्ही हरिद्रे वृहतीद्वयम् ॥ २५ ॥

अथ निदानमाह ।

उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण तु ॥ २६ ॥
 मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ।
 भवेत् पुष्पविषैः कुर्दिराभ्यानं श्वास एव च ॥ २७ ॥
 त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
 आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्य शिरोरुक् कफसंस्रवाः ॥ २८ ॥
 फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ।
 हृत्पौडनं धातुविषैर्मूर्च्छादाहश्च तालुषु ॥ २९ ॥
 प्रायेण काशकातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ३० ॥

अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 क्षणौभूतं क्षिन्नमत्यर्थपूर्तिं क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य वापि ॥३१॥
 तृणा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं मनुजं व्यवसेत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमितैर्व्रणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥३२॥
 सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।
 फेनमुदमते चापि विषपीतं तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ जङ्गमविषलक्षणमाह ।

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः ।
 यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा हन्द्वरूपिणः ॥ ३४ ॥
 दंशो भांगिकृतः क्षणः सर्ववातविकारकृत् ।
 पीतो मण्डलिनो शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ ३५ ॥
 राजिलोथो भवेद्दंशो स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
 पाण्डुः स्निग्धोऽतिमान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥ ३६ ॥
 लघ्वव्यक्तरसं सूक्ष्मं रूक्षोष्णाशु व्यायि च ।
 विकामि विशदं तीक्ष्णं विषं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 मघार्द्राकृत्तिकाश्लेषाभरणीषु प्रयत्नतः ।
 पूर्वासु मर्मदष्टस्य कस्यचिज्जीवनं भवेत् ॥ ३८ ॥
 नवमी पञ्चमी षष्ठी तथा क्षणचतुर्दशी ।
 चतुर्थी सन्धिके द्वे च दष्टौ ह्यत्र न जीवति ॥ ३९ ॥

अत्र सामान्यचिकित्सामाह ।

चन्दनं वृषणच्छेद दाहस्रावाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पूर्वं दष्टस्य पानञ्च हृदयावरणं घृतम् ॥ ४० ॥

अथ निदानमाह ।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
 ग्राम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥४१॥

अजीर्णपित्तश्रमपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।

क्षीणे क्षते मेहनि कुष्ठजुष्टे रुद्धेऽवले गर्भवतीषु चापि ॥ ४२ ॥

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ।

शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ ४३ ॥

जिह्वं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।

कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः ॥४४॥

वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्द्धमधश्च यस्य ।

दंष्ट्राभिघाताश्चतुरश्च यस्य स चापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥ ४५ ॥

उन्नतमत्यर्थमुपद्रुतञ्च हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।

सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जघ्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ४६ ॥

अथ दूषीविषलक्षणमाह ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ ४७ ॥

वौर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्धगुणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ॥

मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वामित्वं विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥४८॥

ग्रामाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।

भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥४९॥

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।

कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥५०॥

निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।

ततः करोत्यन्नमदा विपाकावरोचकं मण्डलकोठजम् ॥ ५१ ॥

मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा कूर्दिमथ्यातिसारम् ।

दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात्प्रहृष्टं जठरस्य चापि ॥५२॥

हन्मादमन्यजनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षयते च शुक्रम् ।

गह्वरमन्यजनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ५३ ॥

दूषितं देशकालाच्च दिवास्वप्नैरभीक्ष्ण्यः ।

यस्मात् सन्दूषयेद्वातून् तस्माद् दूषीविषं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्वात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ५५ ॥

अथ गरविषमाह ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियः खेदरजो नानाङ्गजान् मनान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यग्निसन्धितान् ॥ ५६ ॥

तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः ज्वरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाधानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ५७ ॥

जठरं ग्रहणी रोगो यक्ष्मगुल्मयक्तज्वराः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याघेर्लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

अथ लूताविषनिदानमाह ।

यस्माङ्गूर्णं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रखेदविन्दवः ।

तस्माङ्गूताः प्रभाषन्ते संख्ययास्ताश्च षोडश ॥ ५९ ॥

ताभिर्दष्टे दंशकोऽथ प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ६० ॥

पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।

शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥

शोथाः श्वेताः मिता रक्ताः पीता सपिडिका ज्वराः ।

प्राणान्तिकाः प्रजायन्ते श्वासहिक्काशिरोग्रहाः ॥ ६३ ॥

अथ चासुविषलक्षणमाह ।

आदंशाच्छीनितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽवधिः ।

रोमहर्षश्च दाहश्चाप्यासुदूषीविषादिते ॥ ६४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेशदशब्दाश्रुतिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ ६५ ॥

अथ कृकलासदष्टलक्षणमाह ।

कार्श्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च ।

व्यामोहो वर्चसो भेदो दष्टः स्यात् कृकलासकैः ॥ ६६ ॥

अथ वृश्चिकादिदष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादी तु भिनत्तीवोर्द्धमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥

दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।

सांसैः पतद्भिरत्यर्थं देदनात्तो जहात्यशून् ॥ ६८ ॥

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा ।

लक्षणं कणभेददष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

हृष्टरोमोच्चिष्टिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शीतोदकं नैव मिह्नाच्छ्रान्तिं मन्यते ॥ ७० ॥

एकदष्टार्पितः शूनः जरुजः पीतकः सटट् ।

छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।

कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकमः ॥ ७२ ॥

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदश्च गृहगोधिका ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदी विषम् ॥ ७३ ॥

कण्डूमांसशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकीटसदृश मसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ७४ ॥

सद्यः प्रस्रावणी श्यावा दाहमूर्च्छा ज्वरान्विता ।

पिडिका मक्षिका दंशे तामान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ७५ ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तविषञ्च यत् ।

शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७६ ॥

अथ अवतरितविषलक्षणमाह ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं धातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्थावरेण विषेणार्त्तं नरं यद्वेन वामयेत् ।
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥
विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।
अतः सर्वविषेषूक्तं वातशीताम्बुसेवनम् ॥ ७९ ॥
पाययेन्मधुसर्पिभ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।
यष्टौक्ताथेन शीतेन घृतं वा मधुना पिबेत् ॥ ८० ॥
अथवा गोपुरीषस्य रसेन मधुना सह ।
हृदयावरणं सर्पिर्गवां चैव प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥
रजनी सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।
पानं मूलविषार्त्तस्य दग्धविद्धस्य चेक्षते ॥ ८२ ॥
खादिते खाद्यमाने च खादितव्ये च यो विषे ।
अश्वगन्धा जटां भुङ्क्ते तत्र नैव विषं क्रमेत् ॥ ८३ ॥
तुल्याज्यमधुपानान्ते लघुकोष्ठो घृतं पिबेत् ।
ततो निम्बाम्बुपानं वा कृत्रिमन्तु विनाशयेत् ॥ ८४ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रायो वातोल्बणा भेक मूषपिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लेष्मिकाः कणभादयः ॥ ८५ ॥
यस्य यस्य च दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रवर्त्तयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ८६ ॥
हृत्पीडा चानलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्देष्टनं गात्रे व्यामता वातिके विषे ॥ ८७ ॥
संज्ञानाशस्तु निःश्वासो हृद्वाहकटुकास्यता ।

दन्तावदरणं शोथो रक्तपित्तञ्च पैत्तिके ॥ ८८ ॥

क्षयरोचकहृत्तासप्रसेकक्लेशगौरवैः ।

सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

घृतेन बहुलो लेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

स्वेदनाङ्गीप्रलेपाद्यैर्बृंहणश्च हितो विधिः ॥ ९० ॥

सुशोतैस्तम्भयेच्छेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिके ।

लेपनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ ९१ ॥

शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलीयकजीवन्ती वार्त्ताकुः सुनिषस्यकः ।

मण्डूकपर्णी कुलकं शाकवर्गे च शस्यते ॥ ९३ ॥

हरेणुमुद्गी यूषार्थमम्लार्थं धात्री दाडिमम् ।

रसार्थञ्च प्रशस्ता वा लावतित्तिरपर्वताः ॥ ९४ ॥

विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च सस्कृताः ।

अविदाहीनि चान्नानि विषात्तानां च दापयेत् ॥ ९५ ॥

उष्णवर्ज्यो विधिः कार्थ्यो विषात्तानां विजानता ।

मुक्ता कीटविषं तच्च शोतेनातिप्रवर्द्धते ॥ ९६ ॥

दिवास्वप्नं व्यायामं व्यायामं क्रोधमातपम् ।

सुरातिलकुलत्यांश्च वर्जयेच्च विषातुरः ॥ ९७ ॥

अथ जङ्गमविषचिकित्सामाह ।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादुष्टस्य देहिनः ।

बध्नीयाद्वाढमुपरि दंशन्तु चतुरङ्गुलम् ॥ ९८ ॥

प्लोतचर्मन्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देह मरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ९९ ॥

दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।

आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ १०० ॥
 प्रतिपूर्य्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् ।
 स दष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टयापि हि तत्क्षणात् ॥ १०१ ॥
 मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ।
 दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो निष्पतन्
 स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ १०२ ॥
 मसूरनिम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेषगते रवौ ।
 अष्टमेकं न भीतिः स्याद्विषाक्तस्य न संशयः ॥ १०३ ॥
 श्लेष्मणः कर्णरूढस्य वामनासिकया कृतः ।
 लेपं हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेवितं तथा ॥ १०४ ॥
 कुलकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १०५ ॥
 पिण्डीतगरकं नेत्रे पुष्पेणोत्पाद्य योजितम् ।
 चालयत्यत्र नो चित्रं पुरुषं दष्टमृतं खलु ॥ १०६ ॥
 शिरोषपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिच सितम् ।
 भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जनैर्हितम् ॥ १०७ ॥
 बन्ध्याकर्कोटमूलञ्च क्वागमूत्रेण भावितम् ।
 नस्यं काञ्जिकर्मपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥ १०८ ॥
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधिघृतप्लुतम् ॥ १०९ ॥
 श्लेष्मातकी कट्फलमातुलुङ्गश्वेता गिरिह्वा किण्वही सिता च ।
 सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो विषेषु दर्वीकरराजिलानाम् ॥ ११० ॥
 निर्गुण्डीसहितं पानात् सद्यः फणिविषापहम् ।
 स्वरसेनैव मूलञ्च भावितं सिन्धुवारिजम् ॥ १११ ॥
 सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बवौजसमं कृतम् ।
 मधुसर्पिर्युतं हन्ति विषं स्यावरजङ्गमम् ॥ ११२ ॥

मचतुर्मरिचः कर्षः चाङ्गेर्याः सह सर्पिषा ।

हन्ति पानप्रलेपाभ्यां चोषसर्पविषं भयम् ॥ ११३ ॥

पारावतामिषं शुण्ठी पुष्कराङ्गं सितं हितम् ।

गरहृणारुचिश्वास कासहिक्कापहं परम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाश्वगन्धानगमृत्तिका च खेता च पिष्टा सदृशैः स्वभागैः ।

देयो विभागः सुरसाञ्छदस्य कपित्थविस्वादपि दाडिमाञ्च ।

एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति विशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥ ११५ ॥

प्रपीण्णरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसारौ कटुरोहिणी च ।

स्थीणेयकं ध्यामकगुग्गुलूनि पुन्नागतालीससुवर्चिकाश्च ॥ ११६ ॥

कुटन्नटैलासितसिन्धुवारशैलेय कुष्ठं तगरं प्रियङ्गु ।

लोधाञ्जनं काञ्चनगैरिकञ्च समाश्वगन्धं त्वथ सैन्धवञ्च ॥ ११७ ॥

सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।

एषोऽगदस्तार्क्ष्यं इति प्रसिद्धो विषं निहन्यादपि तक्षकस्य ॥ ११८ ॥

इति तार्क्ष्योऽगदः ।

त्रिवृद्धिशाले मधुकं हरिद्रे मञ्जिष्ठवर्गो लवणाञ्च सर्वे ।

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ ११९ ॥

अयं गदो हन्त्यपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।

अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥ १२० ॥

इति महागदः ।

विल्वपुष्पत्वचौ मांसी फलिनी नागकेसरम् ।

शिरीषं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥ १२१ ॥

एतानि समभागानि पेषयेत् सलिलेन तु ।

समभ्यङ्ग्य ततो गात्रं सर्पदष्टार्तिदारणः ॥ १२२ ॥

विषान् वा भक्षयेदुग्रान् गरांश्च विविधान् हरेत् ।

कन्यासंवरणं गच्छेद्युद्धे देवासुरोपमः ॥ १२३ ॥

राजद्वारेषु सर्वेषु धूपसैवापराजितः ।

वृहस्पतिरिति प्रोक्तो ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ॥ १२४ ॥

नाग्निर्दहति तद्देशं प्रभवन्ति न राक्षसाः ।

न म्रियन्ते तथा बाला दशाङ्गो यत्र तिष्ठति ॥ १२५ ॥

इति दशाङ्गोऽभ्यङ्गो धूपश्च ।

वटशुङ्गं समञ्जिष्ठं जीवकर्षभकौ सिता ।

काश्मर्यमुदकं चैव पानं मण्डलदष्टके ॥ १२६ ॥

कौन्ती कुष्ठं नतं व्योषं मधुकातिविषा मधु ।

गृहधूमश्च पानेन घ्नन्ति सर्पभवं विषम् ॥ १२७ ॥

सांसीचन्दनमिन्धूत्य कृष्णा यक्ष्युषणोत्पलैः ।

अञ्जनं स्यात् सगोपित्तं विषसुप्तस्य बोधनम् ॥ १२८ ॥

नक्तमालफलं व्योषं विष्वम्बूलं निशाद्वयम् ।

मौरसं पत्रमाजञ्च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ १२९ ॥

बीजकल्कं समिन्धूत्यं मयूरकशिरीषयोः ।

नस्यं यवफलं बीजं सपाठं वा प्रबोधकम् ॥ १३० ॥

सम्यङ्मधुकसारेण गोमूत्रे भावितेन तु ।

दद्याद्विषहरं नस्यं सिध्मघ्नञ्च प्रलेपनम् ॥ १३१ ॥

मयूरपित्तेन च तण्डुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिवेदनल्पम् ।

विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ १३२ ॥

शिरीषारिष्टनक्ताह्व त्वक्कीशातकीकट्फलैः ।

हन्ति गोमूत्रसंपिष्टैः विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १३३ ॥

वचोषणशिलादारु नक्ताह्व द्विनिशाञ्जनम् ।

शिरीषपिप्पलीयुक्तं गरदोषनिसूदनम् ॥ १३४ ॥

तिक्ततुम्बीजबीजानि गोपित्तेन प्रलेपयेत् ।

एष सर्वविषध्वंसो ब्रह्मपुत्रादिनाशनः ॥ १३५ ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजञ्चेति शिरीषतः ।

गवां मूत्रेण संपिष्टं भेषजं विषवारणम् ॥ १३६ ॥

मञ्जिष्ठैला निशा द्राक्षा मांसी यष्टी हरेणुका ।
 क्षौद्रं चेति विषघ्नोऽय मगदः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ १३७ ॥
 लवणानि त्रिवृहन्ती विशाला त्रूषण निशा ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं शृङ्गं ह्यगदः सर्वकर्मकृत् ॥ १३८ ॥
 चन्दनञ्च शिलाकुष्ठ त्वक्पत्रैलाब्दसर्षपाः ।
 मांसी पद्मकवत्सासृक् सुरभीभवरोचना ॥ १३९ ॥
 सृक्का हिङ्ग्वलामज्ज शतपुष्पा प्रियङ्गवः ।
 पिष्ट्वा सर्वविषोन्माथी नाम्ना चन्द्रोदयोऽगदः ॥ १४० ॥

इति चन्द्रोदयोऽगदः ।

श्यामिभ पाटली कृष्णा मञ्जिष्ठा किण्वी शिला ।
 कोविदारोपणे चक्रं निशे दध्यपराजितम् ॥ १४१ ॥
 बृहती मधुकञ्चैव गोमूत्रेण प्रपेषयेत् ।
 एष सूर्योदयो नाम्ना विषरक्षामयोऽगदः ॥ १४२ ॥

इति सूर्योदयोऽगदः ।

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य तथैव च ।
 द्वे मेदे काकमाची च गवां मूत्रेण पेपयेत् ॥ १४३ ॥
 सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।
 अमृतं नाम विख्यात मपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥ १४४ ॥

इति अमृतघृतम् ।

नागदन्ती त्रिवृहन्ती सुक्पयः पलिकैः समैः ।
 गवां मूत्राढके सिद्धं सर्पिः सर्वविपापहम् ।
 सर्पकौटविषार्त्तानां गरार्त्तानाञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥

इति नागदन्त्याद्यं घृतम् ।

तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।
 क्षीरेण सहृतं सिद्धं समस्तं विषरोगनुत् ॥ १४६ ॥

इति तण्डुलीयघृतम् ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदाहं हरिणवः ।

पुष्पागमैलवालूकं नामपुष्पोत्पलं सिता ॥ १४७ ॥

विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गु ध्यामकं तथा ।

हरिद्रे हं वृहत्थौ च शारिवांशुमती बला ॥ १४८ ॥

कल्कैरेतैर्घृतं सिद्धं मजेयमिति विश्रुतम् ।

विषाणि हन्ति सर्वाणि शौघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ १४९ ॥

इति मजेयघृतम् ।

सरोध्रमभयाकुष्ठं मर्कपुष्पीं तथोत्पलम् ।

नलवेतसमूलानि सरलं सुरसां तथा ॥ १५० ॥

सकालिन्दीं समञ्जिष्ठा मनस्तां सशतावरीम् ।

शृङ्गाटकं समङ्गाञ्च पद्मकेसरमित्यपि ॥ १५१ ॥

कल्कौकृत्य पञ्चेत्सर्पिः पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

सम्यक् पक्वोऽवतीर्णं च शृतशीते विनिक्षिपेत् ॥ १५२ ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् क्षौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् ।

विषाणि हन्ति दुर्गाणि जङ्गमस्थावराणि च ॥ १५३ ॥

कृत्रिमाणि च यावन्ति गरदोषकृतानि च ।

स्पर्शादेव विषं हन्ति गरैरुपहतत्वचम् ॥ १५४ ॥

योगोऽयं तमकं कण्डूं मांसादञ्च विसंघ्रताम् ।

नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्त्रिषु भोजने ॥ १५५ ॥

सर्पकीटाखुलूताभिदेष्टानां विषणुत्परम् ।

मृत्युपाशहरं नाम घृतमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ १५६ ॥

इति मृत्युपाशापहं घृतम् ।

अथ दूषीविषचिकित्सायाः ।

दूषीविषात्तं सुस्विन्नमूर्च्छं चाध्वं शोधितम् ।

पाययेदगदं मुख्यं मिदं दूषीविषापहम् ॥ १५७ ॥

पिप्पली ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चला ।

बालकं परिपेला च तथा कनकगैरिकम् ॥ १५८ ॥

क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।

दूषीविषारिनामायं न कैश्चिदपि बाध्यते ॥ १५९ ॥

इति दूषीविषप्रिक्रिया ।

अन्यैरुपविषैस्तीव्रैरेकीकृत्वा तु भूरिभिः ।

कालान्तरजिघांसायै क्रियते च गरन्तु तत् ॥ १६० ॥

घृणालस्यारुचिश्वासं स्ततो वै चाग्निमार्दवम् ।

अविपाकाबलत्वञ्च कुर्यादुपचितो गरः ॥ १६१ ॥

अङ्कोटमूलं निःकाथ्य सफाणितघृतं लिहेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धमर्वाङ्गो गरदोषविषापहम् ॥ १६२ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ।

लेहः प्रशमयत्युग्रं नानायोगकृतं विषम् ॥ १६३ ॥

वृषनिम्बपटोलानां काथेनापि पचेद् घृतम् ।

अभयागर्भितं तोय मेतदारोग्यदं परम् ॥ १६४ ॥

इति वृषाद्यं घृतम् ।

रजनौदयमञ्जिष्ठा पतङ्गगजकेशरेः ।

शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥ १६५ ॥

कटभ्यर्जुनशरीष शैलुक्षीरीद्रुमत्वचः ।

कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १६६ ॥

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नतं चोशीरपाटले ।

निर्गुण्डीशारिवाशैलुलूताविषहरोऽगदः ॥ १६७ ॥

चन्दनं पद्मकोशीरं शरीषं सिन्धुवारिणा ।

क्षीरशुक्ता नतं कुष्ठं शारिवोदीचपाटलाः ॥

शैलुम्बरी च पिष्टोऽयं लूताया विषनाशनः ॥ १६८ ॥

फलिनोद्विनिशाक्षौद्र सर्पिर्भिः पद्मकाह्वयैः ।

अशेषकोटलूताना मगदः सर्वकामिकः ॥ १६९ ॥

करञ्जार्कपयो वाजिमारकैः सविषानलैः ।

साक्षोटस्वरसैः सिद्धं तैलं लूताव्रणापहम् ॥ १७० ॥

इति लूताविषचिकित्सा ।

कूर्दनं जालिनीकाथैः शुकाख्याङ्गोटयोरपि ।

विरेचने त्रिवृहन्ती त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ १७१ ॥

शिरौषस्य च मूलं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

अङ्गोटकस्य वा मूलं वस्तमूत्रेण कल्कितम् ॥

पानालेपनयोरुक्तं सर्वाण्युविषनाशनम् ॥ १७२ ॥

विशालाङ्गोटमूलञ्च तिलमूलं सितामधु ।

घृतेनाखुविषं हन्ति पीतमात्रञ्च दुस्तरम् ॥ १७३ ॥

कुसुम्भपुष्पगोदन्तं स्वर्णक्षीरीकपोतविट् ।

दन्तीत्रिवृत्सैन्धवैला किण्विही फाणितं तथा ॥

क्षीरेणाखुविषं हन्ति पीता तिलकमञ्जरी ॥ १७४ ॥

त्रिकटुकाद्यञ्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।

कपित्थगोमयरसो सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥ १७५ ॥

मार्जारकस्य पित्तेन पीतो मांसरसोऽसृजा ।

सोपद्रवमपि क्षिप्रं जयेन्मूषकजं विषम् ॥ १७६ ॥

गवाक्षौविल्वकाकोल तिलमूलाः सशर्कराः ।

मध्वाज्यसंयुताः पीताः मूषिकविषनाशनाः ॥ १७७ ॥

विल्वकाकोलयोर्मूलं गिरिकर्ण्यस्तिलस्य च ।

एतेषां मधुसर्पिर्भ्यां पानमाखुविषापहम् ॥ १७८ ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं सर्पिः पिबेन्नरः ।

मूषिकाणां विषं तेन नाशमायाति सत्वरम् ॥ १७९ ॥

इति आखुविषचिकित्सा ।

दंशस्खलर्कदण्डस्य दुग्धयुक्तेन सर्पिषा ।

प्रसिञ्चयादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ १८० ॥

मूलस्य शरपुष्पायाः कर्षं धत्तूरकान्वितम् ।
 सतण्डुलोदकैः पिष्ट्वा छायोन्मत्तभवैर्दलैः ॥
 पक्कालर्कविषेणार्तः स्वादेत्तद्विषनाशनम् ॥ १८१ ॥
 पिबेद्धत्तूरकशिखां क्षीरेण परिपेषिताम् ।
 अङ्गोलवंशजां वापि श्वविषघ्नीं प्रयत्नतः ॥ १८२ ॥
 काकोदुम्बरमूलन्तु धत्तूरफलकान्वितम् ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १८३ ॥
 अङ्गोटीत्तरमूलोत्थं कषायस्य पलद्वयम् ।
 सर्पिषश्च पलं पीत मलर्कविषनाशनम् ॥ १८४ ॥
 रसेनोषणवैदेही वचागोपित्तकल्किताः ।
 पाननस्याञ्जनालेपैः श्वदंष्ट्राविषहाः पराः ॥ १८५ ॥
 जलवेतसवृक्षस्य मूलं कुष्ठं पचेज्जले ।
 सक्राथः शीतलः पेयः परश्च विषनाशनः ॥ १८६ ॥

इति अलर्कविषचिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं शुक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ १८७ ॥
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
 सिञ्चेत्कोष्णारमालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ १८८ ॥
 शिखिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धवं तिलसर्पिषा ।
 धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ १८९ ॥
 घृतेन सैन्धवं पीत्वा वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥ १९० ॥
 तालनिम्बदलं केशाजीर्णाश्च लवणं घृतम् ।
 धूपो वृश्चिकविषस्य शिखिपत्रं घृतेन वा ॥ १९१ ॥
 अर्कक्षीरेण संपिष्टं लेपाद्बीजं पलाशजम् ।
 वृश्चिकार्तिं हरेत् कृष्णा सशिरौषफला तथा ॥ १९२ ॥
 मनोह्वासैन्धवं हिङ्गु जातीपत्रं समागरम् ।

गोशक्नुद्रससंपिष्टं गुटिका वृश्चिकार्त्तिनुत् ॥ १८३ ॥
 जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
 सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तानां प्रलेपो मधुना सह ॥ १८४ ॥
 गन्धमाघ्राय मृदितसूर्यावर्त्तदलस्य च ।
 वृश्चिकैर्व्यधितो जन्तुः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ १८५ ॥
 कासमर्दकपत्रञ्च मूलञ्च कुशकाशयोः ।
 चर्वयित्वा च फूत्कारः कर्णे वृश्चिकजं हरेत् ॥ १८६ ॥
 पारावत शक्नुत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
 वीजपूररसोपेतः परमो वृश्चिकागदः ॥ १८७ ॥

इति वृश्चिकविषचिकित्सा ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
 रजन्यौ गैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ॥ १८८ ॥
 शमीनिम्बजटापत्रवल्कलैः कथितैर्जलैः ।
 नखदन्तक्षतं पंसां नाशाय परिषेचयेत् ॥ १८९ ॥
 मञ्जिष्ठापद्मकोशीरै धान्यकैः परिपेषितैः ।
 सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ २०० ॥
 द्विनिशागैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ।
 गोजिह्वामधुना लेपो नखदन्तविषप्रणुत् ॥ २०१ ॥

इति नखदन्तजं विषम् ।

लेपः प्रदीप्ततैलेन खर्जूरविषनाशनः ।
 हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकमनःशिलः ॥ २०२ ॥
 कुङ्कुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयम् ।
 अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्विषनाशनः ॥ २०३ ॥
 कृष्णवेतस्य निःकाथः कल्को वा घृतमिश्रितः ।
 शृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा वह्निपक्षजः ॥ २०४ ॥
 कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलीकषाम् ॥ २०५ ॥

श्रीरौषकटभीपार्थ शैलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

विषं जलौकषां घ्नन्ति प्रयुक्ताः पानलेपयोः ॥ २०६ ॥

इति जलौकीविषचिकित्सा ।

कीटघ्नन्तुलसीमूलं पीतं यष्टीसुकल्कितम् ।

मेघनादवृक्षन्मूलं तथा गव्येन सर्पिषा ॥ २०७ ॥

क्षीरिवृक्षत्वचालेपः कीटदष्टविषापहः ॥ २०७ ॥

हिङ्गुकुष्ठनतव्योष पाठाजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

सक्षारातिविषैस्तुल्यैर्लेपः कीटविषप्रणुत् ॥ २०८ ॥

लाङ्गलीनिर्विषालावू जालिनीमूलबीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुना पिष्टः पिण्डिका कीटनाशनः ॥ २१० ॥

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २११ ॥

इति कीटविषचिकित्सा ।

पिप्पलिकाभिर्दृष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा ।

गवां मूत्रयुतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥ २१२ ॥

दत्त्वा गुग्गुलुधूपं कोमलरविपत्रपिण्डिका सघृता ।

बद्धा क्षतेऽतिलोहितकाचण्डादंशविकृतिहरी ॥ २१३ ॥

सर्जरसेन सेको सन्दंशेनापि कण्टकोद्वरणम् ।

वरटीदंष्ट्रविषस्य प्रशमनमेतद्वयं दृष्टम् ॥ २१४ ॥

मरिचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् ।

फणिज्जकरसं हन्याल्लेपनाद्वरटीविषम् ॥ २१५ ॥

शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।

सघृतं लेपनं दद्यान्मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २१६ ॥

केशरं तगरं शुण्ठी मरिचञ्च प्रलेपनात् ।

मक्षिकादंशजा पीडा नाशं याति ध्रुवं नृणाम् ॥ २१७ ॥

इति मक्षिकविषचिकित्सा ।

सुक्क्षीरपरिपिष्टेन बीजेन परिलेपनम् ।
 शिरीषस्य व्रजत्यस्तं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥
 दुर्वारापि व्यथा क्षिप्रं मत्स्यदंशात् तत्क्षणात् ॥ २१८ ॥
 अङ्कोटपत्रधूपेन धूपिता संप्रशाम्यति ।
 कटुतैलसक्तुकेशानां धूपाद्दंशस्य च व्यथा ॥ २१९ ॥
 यवतिक्ततैललेपान्मीनजस्य विनश्यति ॥ २२० ॥

इति मत्स्यविषचिकित्सा ।

वृकव्याघ्रतरक्ष्णं शृगालहयशृङ्गकैः ।
 दष्टानां तत्क्षणात्तैलस्त्रक्षणाच्च चिकित्सितम् ॥ २२१ ॥
 घण्टाबीजस्य पत्रं वा मूलं पिष्टं प्रलेपनात् ।
 निहन्ति शूकजं घोरं विषं कूष्माण्डपत्रकम् ॥ २२२ ॥
 सेक्षुसर्जरसोपेतं सर्षपापत्रकैः सह ।
 सुवर्णभास्करतरोः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥
 धूपो वा धूपितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ २२३ ॥
 न तत्र कीटा न विषा दर्दुरा न सरीसृपाः ।
 न कृत्यकर्म तत्र स्याद्भूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ २२४ ॥
 विल्वाढकीयवक्षार पाटलावल्गिकोत्पलम् ।
 श्रौपर्णीशाल्मलीयुक्ता निःकाथ्य प्रोक्षणं परम् ॥
 नरः प्रोक्षणितस्तेन सद्यो भवति निर्विषः ॥ २२५ ॥
 कृत्वीमर्जरसश्चैव भवेद्रात्रौ तथा दिवा ।
 तच्छाया शब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति हि पन्नगाः ॥ २२६ ॥

असाध्यलक्षणमाह ।

मोक्षान्यं पुलकायुतं प्रतिमुहुर्वक्तुं समालोचते ।
 दन्तेनाधरपल्लवं दशति चेच्छीतान्वितः कूजति ॥
 यस्तापं जहतामुपैति नितरामन्तश्च सोत्कण्ठते ।
 तद्गच्छास्थि सितामलाम्बरवती रौद्री श्मशानस्थली ॥ २२७ ॥

नेत्रे शुक्लतरे च यस्य यदि वा मृत्युं व्रजेद्दंशकः
 सन्ध्यायाञ्च सुरेन्द्रगोपसदृशे रात्रौ च नीलप्रभे । •
 दंशे रक्तजलाविलेऽतिसुभगे भक्तं न किञ्चिद्विशो
 मात्रं मालभते तदेव नियतं पिच्छालयं गच्छति ॥ २२८ ॥
 नासावर्त्मं विहाय यस्य पवनो वक्त्रेण याति द्रुतम् ।
 नेत्रे याति विकासिते बहति यो ग्रीवाञ्च वक्त्रामलम् ॥
 चन्द्रं पश्यति भानुविम्बसदृशं सूर्यं शशाङ्गाकृतिम् ।
 दष्टो याति स एव गेहमचिरात् कालाभिधानस्य वै ॥ २२९ ॥
 विरुद्धाध्यशनक्रोध क्षुब्धयायासमैथुनम् ।
 वर्जयेद्विषजुष्टोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २३० ॥
 इति श्रीवङ्गमेनसद्भिलित विषनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ जलदोषादियोगाधिकारमाह ।

भोजनादौ तु सम्भुङ्क्ते शुण्ठिराज्यभयोत्थितम् ।
 कल्कन्तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ १ ॥
 महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चैवोष्णवारिणा ।
 नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषमपोहति ॥ २ ॥
 नागरङ्गफलचोचमातपे शोषितं तदनुचूर्णितमेकम् ।
 कर्षमात्रमुपयुञ्ज्य गुडेन वारिकर्म कुरुते न कदापि ॥ ३ ॥
 यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् ।
 स च पीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥ ४ ॥
 दत्त्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितबलामूलम् ।
 पुष्टे कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ ५ ॥
 भूयः स्वार्त्तवशोणित भावितगोरोचनरचिततिलकानि ।
 कृत्वा नारी यं यं पश्यति पुरुषं तं तं वशीकुरुते ॥ ६ ॥
 सुरदारुशर्वरीद्वयकमलोद्भवकेशरैः कृतो लेपः ।

दुर्जययोषिद्विहितो रुचिकर इति गीयते बहुभिः ॥ ७ ॥
 जम्बूधातकिपर्णैस्तद्भवकल्कैश्च धूपितो योनिः ।
 त्यजति समस्तविकारं जन्मान्तरसञ्चितञ्चापि ॥ ८ ॥
 नालसमेतं कमलं पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तिता गुटिका ।
 योषिद्योनौ विहिता तदेव कन्याकरं चित्रम् ॥ ९ ॥
 तालकचन्दन सहितं कुटजकदम्बोद्भवं फलं पिबति ।
 आसवमिश्रं कान्ता या सा वन्ध्या भवेन्नियतम् ॥ १० ॥
 एकं माक्षिकमिश्रं लेपाल्लोशातकीभवं चूर्णम् ।
 योन्यां वराङ्गपाते कुरुते रेतः स्फुटिस्तस्याः ॥ ११ ॥
 पथ्योपभोगविधिना परितः संदृष्ट्य वाससा त्रिवृताम् ।
 विहिता जलौका योनौ पातस्तनयोः कदापि न स्यात् ॥ १२ ॥
 चूर्णं हयगन्धाया सितया सहितञ्च सर्पिषा लीढम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ १३ ॥
 किमत्र चित्रं यदि वज्रपर्णीवचाश्वगन्धा जलशूकचूर्णम् ।
 अन्तर्विदग्धं नवनीतमिश्रं करोति मेढ्रं गजमेढ्रतुल्यम् ॥ १४ ॥
 मुष्कशिराजं मूलं दृढमङ्गुल्या निपीड्य रतिकाले ।
 चिन्तान्तरनिहितमनास्तम्भी रेतः च्युतिं जयति ॥ १५ ॥
 शुष्केन्दौवरकुसुमं तण्डुलसहितं सदा शितं सायम् ।
 तनुते सुगन्धिवदनं विकसितनीलोत्पलामोदम् ॥ १६ ॥
 कोमलवरुणजपत्रं करमृदितं सदा स्तने निहितम् ।
 तद्गतपुंसां हृदि हृदिहृतमिद्धमिदं दृष्टम् ॥ १७ ॥
 कच्छपमस्तकचरणं तिलजे सिद्धं विनाशयत्यचिरात् ।
 धातुक्षीणं षण्डं कुरुते बलं रतौ तथोग्रम् ॥ १८ ॥
 शमयति गोक्षुरुचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु ।
 भुक्तं क्षपयति षाण्ड्यं यज्जनितं प्राक् प्रयोगेण ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डकनकवाशा श्रीफलामलकासनोत्पत्राणि ।

गन्धर्वहस्तमूलं दूर्वा कुसुमं तथा रजनी ॥ २० ॥

मिद्वार्थेडगजत्वगिति समभागं प्रक्षिप्य नवनीते ।

उद्वर्तनं विधेयं सततं बलिनाशनं दृष्टम् ॥ २१ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः जलदोषवीर्यस्तम्भादियोगाधिकारः समाप्तः ।

अथ रसायनाधिकारमाह ।

माषस्याढकमादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अर्द्धांशशेषं तत्पूतं दत्त्वा चेक्षुरसं ततः ॥ १ ॥

आर्द्रकस्य रसञ्चैव प्रस्थत्रयसमन्वितम् ।

संयोज्यमेकतः कृत्वा स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ २ ॥

त्रिरात्रे पञ्चरात्रे वा माषचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

मासेन तज्जातरसं दशरात्रं स्थितं तथा ॥ ३ ॥

शुक्तञ्च तत्प्रयोज्यं स्यात्तैले वस्तौ घृतेऽपि वा ।

एतच्छुक्तं प्रसंशन्ति मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥

इति शक्तम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमधुसंयुतम् ।

मधुभाण्डे विनिक्षिप्य रसाद्धं तत्पिधापयेत् ॥

मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

इति मधुशुक्तम् ।

गुडमधुकाञ्जिकतक्रं यथोत्तरं द्विगुणभागसंवृद्धम् ।

न्यस्तन्तु धान्यराशौ त्रिदिवसमिति भवेच्छुक्तम् ॥ ६ ॥

इति गुडतक्रम् ।

पिप्पलीक्षीरसंसिद्धं सर्वरोगहरं घृतम् ।

कालीयकहरिद्राभ्यां कामलामेहनुत्परम् ॥ ७ ॥

वृहतीरसकल्काभ्यां दुष्टकासक्षयापहम् ।

गुडूचीरसकल्पाभ्यां वातरक्तविकारमुत् ॥ ८ ॥
 खदिराष्टकसंसिद्धं श्वित्रकुष्ठविसर्पनुत् ।
 मृद्वीकारसकल्पाभ्यां रक्तपित्तज्वरान्तकृत् ॥ ९ ॥
 पिप्पल्यादिघृतं षट्कं वैदेहाधिपकीर्तितम् ॥ १० ॥
 आनूपजो रसो मज्जा वसातैलं नवं घृतम् ।
 रसक्षीरं पचेत्सम्यग्वाप्य मधुरं गणम् ॥ ११ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तथा लाक्षारसं समम् ।
 अथ सिद्धञ्च पूतञ्च स्वानुगुप्तं निधापयेत् ॥ १२ ॥
 तेनाभ्यङ्ग्य सदा कर्णपालिञ्च सुप्रमर्दयेत् ।
 अनेन पाल्यो वर्धन्ते नीरुजा निरुपद्रवाः ॥
 मृदुपुष्पसमाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ १३ ॥

इति पाण्डिपर्वनचतुःशेः ।

अथ शिवगुटिका ।

शिलाजतु षोडशपलं त्रित्विवारं विभावयेत् ।
 बलाया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ १४ ॥
 वराया मधुयष्ट्याश्च रसमध्ये च वारिणा ।
 क्षीरे सक्तु क्रमेणैव सप्त कृत्वा ततो द्रुतम् ॥ १५ ॥
 काकोनियुग्मघ्नपृष्करवह्निरास्त्रा
 मेदायुगर्हिचविकागजपिप्पलीनाम् ।
 पाठाद्विजीरकनिकुम्भविदारियुग्म-
 वीरावरीमधुपलांशुमतीहयानाम् ॥ १६ ॥
 पलिकानामपां द्रोणे मिहानां पादशेषिते ।
 क्वाथे भावितमित्यं वा गिरिजं द्विपलञ्च तत् ॥ १७ ॥
 युष्मगात्कर्कटशृङ्गीधात्री व्योषतालीसकुडवेन ।
 चूर्णपलेन विदार्यास्त्वक्क्षीर्या वा कर्षयुग्मेन ॥ १८ ॥
 द्विपलेन चतुर्जाता सैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।

तद्विपलाङ्घिगुणाभिः कुर्याद् गुटिका ततोऽक्षसमाः ॥ १९ ॥

ताः सिद्धा मवकुम्भे शुष्के जातिपुष्पाधिवासिते स्थाप्या ।

तासामेकां खादेत्यतिदिनमनुपानं पेयञ्च ॥ २० ॥

क्षीररसदाडिमाभः शीतजलमधुरासवान्यतमम् ।

जीर्णाग्ने लघु भोज्यं यूषः पयांसि पिशितनिर्यूहैः ॥ २१ ॥

सप्ताहमात्रमेवं सामान्यमतः क्रमं भवेत्परितः ।

भुक्तस्यान्ते प्राग्वा गुटिका न विरुध्यते चैषा ॥ २२ ॥

निष्पापा भूरिफला परिहार सुखोपयोजिता जयति ।

प्रबलवातशोणित मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ २३ ॥

मलमूत्रशुक्रदोषान् प्लीहाशः पाण्डुहृदयकृद्दोषान् ।

व्रधं वमिगुल्मपीनस हिक्काकासारुचिश्वासान् ॥ २४ ॥

विद्रधिमुदरं कृच्छ्रं श्वित्रं षण्ढं क्षयं मदं मूर्च्छाम् ।

उन्मादमपस्मारं मुखरोगशिरोरोगदस्तम्भान् ॥ २५ ॥

आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणीरोगान् ।

ग्रन्थर्वुदांश्च पिण्डकाभगन्दरं गण्डमालाञ्च ॥ २६ ॥

अतिकाश्यमतिस्थूलं स्वेदमतिश्लीपदं गुदे कीलान् ।

दंष्ट्राविषं समूलङ्गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥ २७ ॥

मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रमुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।

पाप्मालक्ष्मी चयं गुटिका शिवा नाम्ना प्रथिता ॥ २८ ॥

वृथा बल्या धन्या कान्ति यशः श्रीवर्द्धनी मेध्या ।

कुरुते स्त्रीवल्लभतां जयं विवादे मुखस्थाञ्च ॥ २९ ॥

बलीपलितरोगरहितो ना भवति गात्रं सुबद्धमति चैव ।

वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ ३० ॥

इति वृद्धिवागुटिका ।

अथ मुग्गुलुरसायनमाह ।

त्रिफलाशनखदिरामृतवर्षाभूष्टङ्गोक्षुक्काथे ।

सार्द्धाढके तु गुग्गुलु पलानि त्रिंशच्च लेहवद्विपचेत् ॥ ३१ ॥
मधुघृतसिताविमिश्रं लिहेन्नरः कान्तिबलबुद्धियुक्तः ।
तथा गदैर्विमुक्तो जीवति संवत्सरांस्त्रिंशदान् ॥ ३२ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

चूर्णीकृत्य पलानि पञ्च नितरां गन्धाश्मनो यत्नतः
तच्चूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे छायाविशुष्कीकृतम् ।
पथ्याचूर्णमथो तथा मधुघृतं प्रत्येकमेकं पलम्
वृद्धो यौवनमेति प्राश्य युगलं स्वादेन्नरः प्रत्यहम् ॥ ३३ ॥

अथ गन्धकरसायनम् ।

गन्धकस्यार्द्धकषन्तु मरिचं शाणमात्रकम् ।
असिताम्बरमष्टांशं शिलायां चूर्णितं शुभम् ॥ ३४ ॥
एतच्चूर्णत्रयं तैले तिलजे दिवसत्रयम् ।
वर्त्तित्रयं समारभ्य घृते वा स्थापितं तथा ॥ ३५ ॥
तदुद्धृत्य क्षीरपात्रे दीपं प्रज्वालय बुद्धिमान् ।
पातयेद्वर्त्तिसत्त्वं च तद्भवा रसरक्तिका ॥ ३६ ॥
पर्णत्रयं समागोप्य तद्भवाद्भुञ्जकद्वयम् ।
सम्पूच्छ्य भक्षयेत्प्रातः क्षेत्रपालवर्लिं ततः ॥ ३७ ॥
दत्त्वा तु विधिना कृत्वा कामचारौ भवेत्सदा ।
न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराय नृणां सदा ॥ ३८ ॥
बलीपलितनाशाय वज्रैर्वलविवर्द्धनम् ।
हितमेतत्सदा प्रोक्तं रसायनगुणैर्षिणाम् ॥ ३९ ॥

अथ गन्धकद्रुतिमाह ।

पलमिह गन्धकचूर्णं राजिकातः कर्षकलितमादाय ।
सिततररसननिरुद्धं हविषाभुतशोषितं वज्जी ॥ ४० ॥
तद्भवमाज्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्षसंयुक्तम् ।
मिलितैकशाणमात्रं प्रातः स्वाद्यं नियततर्पणम् ॥ ४१ ॥

वर्णबलयुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।

सतताभ्यासवशादति जनयति सुधाधामलावण्यम् ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकयोगमाह ।

यो गन्धाश्म सुचूर्णितं पिबति ना तैलेन कर्षोन्मितम्

अभ्यङ्गीणजलावसेचनरतः पेयामृतं प्रत्यहम् ।

सप्ताहान्नियतं निहन्ति सकलां पामादि सर्वां रुजम्

नित्याभ्यासवशाद्विनष्टसकलक्लेशोपतापः पुमान् ॥ ४३ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

यो वात्युग्रमतिः सुचूर्णितमिदं गन्धाश्म कृष्णासमम् ।

पथ्यातुल्यमथापि पूजितगुरुः भूतेशपूजारतः ॥

आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः स्यात् पुष्टिशौर्यान्वितः ।

प्रोत्फुल्लास्युजनेत्र एव मजरसामोकराभाश्रयः ॥ ४४ ॥

भृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।

द्रावयित्वा विनिक्षिप्य मायूर इव जायते ॥ ४५ ॥

जयाटलरसेनापि वर्द्धमानरसेन च ।

शृङ्गवेररसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥ ४६ ॥

रसगन्धद्वयं लब्धं लोहपात्रे प्रयोजयेत् ।

एकीकृतं च तावच्च खलयेदपि यत्नतः ॥ ४७ ॥

यावच्च नीलवर्णं स्यात् कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।

गोमयस्यालबालेन स्थापिते कदलीदले ॥ ४८ ॥

ढालयेत्पाकवित् प्राञ्जस्ततस्तु प्राशयेन्नवम् ।

एवं सति सुखार्थाय पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥ ४९ ॥

गन्धकपर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य मिद्धिदा ।

दुर्नामग्रहणीमामशूलञ्च ग्रहणीगदम् ॥ ५० ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च प्लीहगुल्मजलोदरम् ।

भस्मकं चामवातञ्च कुष्ठानि च ध्रुवं जयेत् ॥ ५१ ॥

एवमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णं बलीपलितवर्जितः ॥
सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमतिदुर्लभः ॥ ५२ ॥

इति गन्धकरसर्पटी ।

तनुपत्रीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
दत्त्वा चोद्धुमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ ५३ ॥
कृत्वा स्वल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधाय च ।
शर्कराभक्तलेपेन लिप्ताः सन्धीस्तदूद्धृतः ॥ ५४ ॥
बालुकापूरितस्थालीनिहितायां पुनस्तथा ।
सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ॥ ५६ ॥
अथ कर्षं गन्धकस्य वङ्गस्थं लोहपात्रगम् ।
शिलापट्टेन संमर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ॥ ५७ ॥
रसोऽस्त्रमथितः शुद्धस्तावन्मानः प्रदीयते ।
ततस्तथैव संमर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥
अष्टविन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
सर्वं स्यात्तत आकृष्य शिलापट्टादिकं दृढम् ॥ ५९ ॥
संहृत्यालम्बुषरसप्रसृतेन विलोडितम् ।
पुनस्तथैव वङ्गस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
यावद्रसक्षयः पश्चादाकृष्टं संप्रयोजयेत् ।
अलम्बुषारसेनैव गोलकं संप्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
तं पिण्डं वस्त्रनिष्पीड्य पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
वसनान्तरिते दत्त्वा पोटलीं कारयेत् सुधीः ॥ ६२ ॥
ततस्तां पोटलीमाज्ये मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥ ६३ ॥
यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।

तदा पक्वं तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाघृतम् ॥ ६४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तक्रं स्यादनुपाने तु अम्लपित्तोच्छये पुनः ॥ ६५ ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ती वृद्धिस्ताम्रात्तु माषकम् ॥ ६६ ॥
 यावत्प्रयोगस्तथैव ह्यपकर्षः पुनर्भवेत् ।
 योगोऽयं ग्रहणीयक्ष्म पक्तिशुलाम्लपित्तहा ॥ ६७ ॥
 रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
 न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकर्मसु ॥
 ताम्ररसायनमिदं सर्वव्याधिहरं परम् ॥ ६८ ॥
 घृतमधुशर्करया हि तत् लेहवन्मर्दनीयम् ।

इति ताम्ररसायनम् ।

कण्टकवेधनयोग्यं ताम्रस्य पत्रं कृतं समादाय ।
 कर्षाधिकपलमात्रं भस्माग्नौ निर्दहेद्विषकुशलः ॥ ६९ ॥
 एवं पुनरपि वारद्वितयं विमर्द्य चातिगाढम् ।
 प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥ ७० ॥
 इन्द्रस्वरसभावित गन्धकलिप्तन्तु ताम्रकं कृत्वा ।
 खर्परसंपुटमध्ये विनिधाय मृदा तमुपलिम्पेत् ॥ ७१ ॥
 हस्तप्रमाणवदने गर्ते चतुर्हस्तपरिमाणे ।
 दत्त्वेन्धनङ्करीषन्तुषमध्ये दहनमादाय ॥ ७२ ॥
 तदुपरि दत्त्वा ताम्रसंपुटं निहितं पुनश्च करीषैः ।
 संक्राद्य तत्र वज्रिं प्रज्वालयेद्विषग्विशङ्कः ॥ ७३ ॥
 तावत् पुटं प्रदेयं यावत्ताम्रञ्च मृत्युमायाति ।
 मृतमधिगम्य च भाण्डे कचिदपि तत् स्थापयेत् पुटितम् ॥ ७४ ॥
 तदनु तावत्प्रमाणपारदमादाय खल्लयेन्निपुणः ।
 खल्लशिलायां मध्ये गृहधूमनिशेष्टकाचूर्णैः ॥ ७५ ॥

पश्चाद्धारिविधानं पुनश्च त्रिकटुना खल्लयेन्निपुणः ।
 खल्लितसूतस्यैवं पातनयन्त्रेण चोद्धारः ॥ ७६ ॥
 समकृतगन्धकसहितं पुनरपि कृत्वा खल्लयेत्त्रिदिनम् ।
 एवं तन्मृतसूतकमृतमात्रकमिश्रितं कुर्यात् ॥ ७७ ॥
 दुग्धपलाष्टकमाज्यं तत्समञ्च नारिकेलजलम् ।
 द्विपलं कलितत्रिफलाक्वाथञ्च चतुर्गुणं दद्यात् ॥ ७८ ॥
 सुदृढके ताम्रकटाहे मार्त्तं वा स्थापयेद्विविधविधिज्ञः ।
 दर्श्या च ताम्रमय्याऽऽयस्या चाल्पं पुनः पचेद्द्वैद्यः ॥ ७९ ॥
 ज्ञात्वा पाकं भूयो भटिति कटाहमवतारयेन्निपुणः ।
 तदनु च तस्मिन्मृष्टलक्षणांश्च विश्राम्य क्रियतेऽपि ॥ ८० ॥
 त्रिकटुत्रिफलालोहित चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्तानाम् ।
 जीरकयोः प्रत्येकं कर्षकलितचूर्णनिक्षेपः ॥ ८१ ॥
 पुनरैलाकङ्गोललवङ्ग जातिफलजातिकोषाणाम् ।
 चूर्णं गुडत्वचोऽपि माषाष्टपरिमितं दद्यात् ॥ ८२ ॥
 ततः सुशीतं ताम्रं माषाष्टकमति विकीर्य घनसारम् ।
 ताम्रमयादिनि भाण्डे स्निग्धे मार्त्तं वा स्थाप्यम् ॥ ८३ ॥
 मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्त्त ।
 आदायमाषमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्सुचिरम् ॥ ८४ ॥
 तदनु च कण्ठप्रायः क्षीरं कार्यमनुपानमधिकाल्पम् ।
 नक्तमनल्पं पुनरपि ताम्बूलं भक्षयेत्सरुजः ॥ ८५ ॥
 रक्तीद्वयमथ त्रितयं पञ्चकं वृद्धेर्माषकं यावत् ।
 स्थितमतश्चोपरिष्ठात्प्रतिलोमं क्वासयेत्तदनु ॥ ८६ ॥
 खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्त्तते प्रायः ।
 तत्रापि सयवक्षार स्त्रिफलाक्वाथोऽत्र पानीयः ॥ ८७ ॥
 प्रारब्धेऽस्मिंस्ताम्रे कतिचिद्विवसाञ्च भक्षयेन्मत्स्यान् ।
 क्रोधञ्च दिवानिद्रां वेगनिरोधांस्त्यजेद्द्वैरम् ॥ ८८ ॥

शाकं चाम्लं वर्ज्यं दधि वहिरम्लं भक्षयेदेव ।
जह्यात्तिक्तकषायं जह्यात्तात्कालिकीं पुष्टिम् ॥ ८९ ॥
वृष्यं मधुरं शीतलमथ शाल्यमं मधुघृतमश्रीयत् ।
मद्गुरोहितशकुलशशमृगैणादिकं मांसम् ॥ ९० ॥
खादन्नेतद्भेषजमजीर्णं च न भवति न जानाति ।
जयति च कफमतिगाढं कासं श्वासं च निवारयति ॥ ९१ ॥
विरचितमेतत्ताम्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
बन्ध्यावटीयः पिण्डित इव निबन्धचर्याभिः ॥ ९२ ॥

इति ताम्ररसायनम् ।

जातीफलं जातिपत्रं लवङ्गं केसरं तथा ।
चातुर्जातकशुण्ठी च पिप्पलीतूप्रणानि च ॥ ९३ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं वरीमूलन्तु वंशजम् ।
सर्वं पिष्ट्वा सुसूक्ष्मञ्च वाससा परिशोधयेत् ॥ ९४ ॥
लोहचूर्णं तथाभ्रञ्च ताम्रभस्म च वङ्गकम् ।
रसराजञ्च नागञ्च कल्कस्यार्द्धं प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥
नागवल्लीरसेनैव अथवा मार्त्तिकेण च ।
गुटिका तत्र संकार्या माषद्वयप्रमाणिका ॥ ९६ ॥
षड्रसांश्चावभेदांश्च यथोक्तं भक्षयेद्बुधः ।
गोदुग्धस्यानुपानञ्च उष्णं चैव विशेषतः ॥ ९७ ॥
वर्द्धनं सप्तधातूनां वीर्यबुद्धिबलप्रदम् ।
वक्त्रभा कान्तिरचिरमग्नेः सन्दीप्तिकारकम् ॥ ९८ ॥
कफरोगहरश्चैव बुद्धिज्ञानस्य कारणम् ।
बन्ध्या च लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ॥ ९९ ॥
नपुंसको याति पुंस्त्वं रामाः कामायते शतम् ।
वज्रकायः शुचिर्धातुर्दिव्यदृष्टिस्तु जायते ॥

जराव्याधिर्विनिर्मुक्तो वर्षसेवी यदा भवेत् ॥ १०० ॥

इति पञ्चामृतनामरसः ।

गन्धकस्य पलं प्रीक्तं रसस्य द्विपलं तथा ।

नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत् ॥ १०१ ॥

ततो गन्धार्धचूर्णेन ताम्रं संयुज्य चूर्णयेत् ।

शेषार्धगन्धकं कृत्वा पारदं खल्लयेन्निषक् ॥ १०२ ॥

रसेन हस्तिशुण्ड्याश्च लोहपात्रे पचेच्छनैः ।

कृत्वा पङ्कसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत् ॥ १०३ ॥

तच्च गन्धकचूर्णेन संवेष्ट्य हविषा सह ।

पाचयीत भिषक् प्राज्ञः पाकविन्मृदुवह्निना ॥ १०४ ॥

आलोड्य मधुसर्पिभ्यां भुक्त्वा तक्रं पिवेदनु ।

अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ॥ १०५ ॥

परिणामरुजं चाशु नाशयेत्तु प्रयोजितम् ॥

इति ताम्रकम्

जीर्णं ताम्ररसं चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।

स्वर्णमाक्षीकमादाय धत्तूरकरसे पचेत् ॥ १०६ ॥

यावत्पाकं तथा कृत्वा शास्त्रविस्मन्दवह्निना ।

त्रिफलापिण्डिकावेष्ट्य विधिवत् सर्पिषा पचेत् ॥ १०७ ॥

ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्य शीते निष्कास्य भक्षयेत् ।

विमन्ये मधुसर्पिभ्यां नारिकेलं पिवेदनु ॥ १०८ ॥

पाण्डुरोगञ्च कामञ्च ज्वराञ्च विषमांस्तथा ।

गुल्मं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षणात् ॥ १०९ ॥

इति द्वितीयताम्रकम् ।

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।

तण्डुलीयकमूलस्य रसे हि लवणस्य च ॥ ११० ॥

लोहपात्रे पचेत्तावद्यावत्तद्गुलिकायते ।

तद्वस्त्रे पोटलीं बद्ध्वा वैष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥ १११ ॥
 आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा मृदुवह्निना ।
 शर्करामधुसर्पिभ्यां मालोद्य विधिवस्त्रिहेत् ॥ ११२ ॥
 नारिकेलपयः पेर्यं तक्रं चानु यथाविधि ।
 आचरेद् ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥ ११३ ॥
 दुर्नामप्लीहपाण्डुत्व ज्वरकासादिकान् गदान् ।
 अग्निमान्यकृतान् सर्वान्विहन्यात् क्षिप्रमेव तु ॥ ११४ ॥

इति ताम्रामृतताण्ड्य रसायनम् ।

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।
 पुटपाकविधौ पक्त्वा मधुनालोद्य संलिहेत् ॥ ११५ ॥
 सर्वरोगहरश्चैतत्पर्पटाख्यं रसायनम् ।

इति पर्पटाख्यं रसायनम् ।

गन्धकं त्रिफलाभृङ्गी समभागन्तु कारयेत् ।
 भक्षयेत्कर्षमात्रन्तु वर्षात् मृत्युजरापहः ॥ ११६ ॥
 शुद्धगन्धपनान्यष्टौ मृततीक्ष्णं पलद्वयम् ।
 सूर्यपार्के त्रिसप्ताहं दत्त्वा कन्याद्रवं पचेत् ॥ ११७ ॥
 कर्षकं पातयेत् क्षीरे वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 दिव्यदृष्टिर्भवेन्नर्त्यो जीवेच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ११८ ॥
 मन्त्रमत्र प्रवक्ष्यामि गन्धराजस्य भक्षणे ॥ ११९ ॥
 ओं हः अमृततीय अमृतशक्तीय अमृतगन्धोपजीवनिष्पन्न
 चन्द्रामृते आज्ञापनममृतत्वं कुरु स्वाहा ।

इति मन्त्रः ।

कुर्याद्गन्धकयोगानां क्षीरशाल्यन्नभोजनम् ।
 केवलं वा पिबेत् क्षीरमन्यत् सर्वं विवर्जयेत् ॥ १२० ॥

इति गन्धकरसायनम् ।

अतिकृष्णमतिस्निग्धं वज्रमञ्जनसन्निभम् ।

सर्वदोषपरित्यक्तं विशेषोपलवर्जितम् ॥ १२१ ॥
 गिरिदोषोज्झितं शुद्धं प्रयुञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ।
 विहितं मस्तके नित्यं रसं रसायनादिषु ॥ १२२ ॥
 एतद्विज्ञाख्यमाख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 सर्वव्याधिहरं नूनमजरामरकारकम् ॥ १२३ ॥
 तद्वत्तेनैव पञ्चत्वं कृत्वा च सुविचक्षणः ।
 कृत्वाथ मृगमये भाण्डे दृढे संस्थाप्य बुद्धिमान् ॥ १२४ ॥
 यथोक्तं मेघनादस्य निर्यासे याति संप्लुतम् ।
 स्थापयेद्दिवसं पञ्च चतुष्टयमथापि वा ॥ १२५ ॥
 स्थापयेद्रससंकुचं क्वायया दिव्यमौषधम् ।
 सतीक्ष्णमसृणायाञ्च शिलायां पेषयेत्ततः ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तथैव संस्थाप्य संस्थानीपरिसंहतः ।
 अतः पुनः पञ्चदिने पुटयेत्सुदृढं तदा ॥ १२७ ॥
 बलवांस्तद्रसेनैव पिष्ट्वा संस्थापयेत्ततः ।
 एवमादिक्रमेणैव पेषणं क्रियते सदा ॥ १२८ ॥
 पूर्वोक्तक्रमयोगेन धात्रीव्योषविडङ्गकैः ।
 समिश्रं पेषयेद्दीरो यावन्निश्चन्द्रको भवेत् ॥ १२९ ॥
 निश्चन्द्रकेऽतिसंपीड्य अङ्गुष्ठाग्रप्रमाणतः ।
 गुटिकां कारयेत्सर्वां क्वायायाञ्चैव शोषयेत् ॥ १३० ॥
 एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 द्वितीये च पुनर्वर्षे भक्षयेद् गुटिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥
 एवं संवत्सरेणैव एकैकां वर्द्धयेद् गुटीम् ।
 अनेनैव विधानेन व्योम्नः शतपलं नरः ॥ १३२ ॥
 अद्याङ्गवेन्न सन्दंही वज्रकायो महाबलः ।
 मासत्रयेण रक्ताख्यं क्षयं कासं सुदारुणम् ॥ १३३ ॥
 पञ्चकासञ्च हृच्छूलं ग्रहण्यर्शो गदांस्तथा ।

ग्रामवातं तथा शोथं पाण्डुरोगं सुदारुणम् ॥ १३४ ॥

मृत्युकल्पं महाव्याधिं वातपित्तकफोद्भवम् ।

हृन्मृष्टादशकुष्ठानि यथोक्तपथ्यसेवनात् ॥ १३५ ॥

इति अभयकल्पः ।

गगनं कज्जलसन्निभं स्निग्धमदोषं वियोजितम् ।

बहुशो दूर्बालम्बुषमूलैर्युक्तं वस्त्रे विवक्ष्य ॥ १३६ ॥

दत्त्वा सलिलं तावत्कारेण घर्षन् च पङ्कतां नीतम् ।

निपुणं गृहीतमुदकादञ्जनपुञ्जघनीभूतम् ॥ १३७ ॥

द्वित्रिवारपरिपुटितं रवितरुमथिताल्पदुग्धकादिरसे ।

चूर्णितमथितं शिलायां कुडवमेकं तदादाय ॥ १३८ ॥

प्रथमं चतुरष्टगुणे गोमूत्रे वा पचेन्मृदुज्वालम् ।

निपुणमनलं दत्त्वा समुद्रयाभ्रं तथा दुग्धे ॥ १३९ ॥

श्लक्ष्णं विडङ्गचूर्णं गगनाह्वं त्रिकटुसम्भवञ्च रजः ।

त्रिकटुसमं त्रिफलोत्थं पृथक् तदर्धञ्च बन्ध्यायाः ॥ १४० ॥

नतकरिकर्णीवृद्धदारुक रक्तानलनीलकानाञ्च ।

मूलस्य तालमूलोरक्ताश्वमारहपुषाणाञ्च ॥ १४१ ॥

पत्रक सवाजिगन्धाशतावरीमूलसम्भवञ्चापि ।

अमलिन पुनर्नवार्कं तर्कारी सवाद्यालमूलस्य ॥ १४२ ॥

चूर्णं कण्टकपर्णी भवममृताभृङ्गराजस्य ।

त्रिवृताख्यायास्त्रिभुवनविजयस्य केशराजस्य ॥ १४३ ॥

सुविदितपाकं शीतं गगनचूर्णञ्च भाजने सर्वम् ।

समधुसितैरनुरूपैः सन्मिश्रं मध्वाज्यकर्षेण ॥ १४४ ॥

पिष्टं तदनुशिलायां स्निग्धभाण्डे निधाय सुविधिज्ञः ।

सोत्साहः सुविनीतो गृह्णीयाद्वराभ्रकं कल्पम् ॥ १४५ ॥

मृदुक्तं वमनविरेकं वैद्य प्रदृष्टेन सात्मप्रयोगेन ।

याति शरीरविशुद्धिर्दीपितदेहानलो नीरुक् ॥ १४६ ॥

पूजितगुरुदेवानलातिथिसिद्धसाधुमान्यजनः ।

स्निग्धोदनपरिलसः दीनग्लानिरहितः सत्कृतः ॥ १४७ ।

स्थिरसङ्कल्पो विनीतसर्वेन्द्रियः प्रशान्तसर्वात्मा च ।

परिकृतपरोपकारः वासः समुज्झितो जितक्रोधः ॥ १४८

अङ्गावानश्रीयाङ्गेषजराजस्य भाषकाक्षष्टौ ।

पुण्ये दिवसे कृत्वा गुटिकां तथा भक्षयेत् प्रातः ॥ १४९

अनुपानं शीतजलं सततमन्नातिभोजनं नात्र ।

हिताहिताद्यं सुखदं शाकान्मदधिपरिहीनञ्च ॥ १५० ।

अतितिक्तकटुकषायक्षाराभिष्यन्दि तीक्ष्णरूक्षाणि ।

वातलविदाहिदुर्जरगुरुण्यसेव्यानि वस्तूनि ॥ १५१ ॥

पानं दूराध्ययनं रतिमतिशीतलं दिवास्वप्नञ्च ।

प्रत्युपदेशं द्वेषं वातातपजागरणोद्धतान् ॥ १५२ ॥

चिन्ताशोकविषादव्यायाम मदकरोन्मादकरान् ।

पिण्डितञ्चानूपदेशं शीतपानं वर्जयेदनिशम् ॥ १५३ ॥

कृकरमयूरकलावक तित्तिरिशशकाजमेषसारङ्गम् ।

जाङ्गलं पिण्डितं श्यामं माषं पटोलञ्च वार्त्ताकुम् ॥ १५४ ॥

पथ्याशी पिण्डितं रसं सैन्धवं सघृतकं सधन्याकम् ।

स्वस्तिकषष्टिकलोहित शालीनति निस्तुषाम्मुद्गान् ॥ १५५

क्रमुकफलानि द्राक्षापक्वास्त्रफलानि चैवं शस्तानि ।

स्वादु च परिणति मधुरं कलिकरञ्चापि वाऽऽसवन्तोयम् ॥ १

प्रतिसप्ताहकमेतत् क्रमाद्वा प्रवर्द्धयेद्दीमान् ।

युक्तिविचाराभिज्ञो भेषजस्य पर्यन्तं भवति ॥ १५७ ॥

रमायनराजं कुर्वन् मनुजो मनोऽभिलाषं प्राप्नोति

नागार्जुनोपदिष्टं षण्मासोपविहितविधिना च ॥ १५८

अपगतसकलव्याधिः बलिपलितवर्जितोऽति महातेजाः

शूरः प्राज्ञो वाग्मी त्रिवर्गफलभाजनो दक्षः ॥ १५९ ॥

मदमत्तकुञ्जरबलः सौकुमार्योत्साहसम्पन्नश्च ।
 षोडशवर्षकरो बहु प्रसूतः सुचिरजीवनोपेतः ॥ १६० ॥
 जीवेद्वर्षसहस्रं सतताभ्यासाच्च सर्वसम्पन्नः ।
 चन्द्रकमनौयकान्तिः पवनवलो धामसमधामा ॥ १६१ ॥
 शोषकृदतिसार प्लीहापक्मारसिन्धयक्ष्मणः ।
 कासश्वासविसर्पग्रहणी गुल्माश्मरीशोथान् ॥ १६२ ॥
 प्रदरजलोदरभस्मकवमिपामाश्लीपदप्रमेहांश्च ।
 विबन्धभगन्दरकुष्ठ विषमज्वरपाण्डुरोगांश्च ॥ १६३ ॥
 श्रुतिवदनोदरलोचन मस्तकरोगान् समूत्रकृच्छांश्च ।
 आशु रसायनराजः शमयति युक्त्या प्रयुक्तस्तु ॥ १६४ ॥

सामं समीरमुपहन्ति कफं सपित्तं
 सास्रञ्च पित्तमथ जाठरवह्निमान्द्यम् ।
 वातप्रकोपजनितान् कफजांश्च सर्वान्
 पित्तोद्भवांश्च निखिलान् च गदांस्तथैव ॥ १६५ ॥
 नागार्जुनोदितरसायनसंहिताया
 मालोच्य चात्मनि समस्तरुजाविधाने ।
 राजानमेनमुपयुज्य रसायनानां
 श्रीविश्वरूपमुपसंस्कृतवान् कृतार्थः ॥ १६६ ॥

इति महाबलविधानाभकम् ।

गगनमुलूखलक्षुषं काञ्चिकहृषीव जलदनादरसैः ।
 कुलीररसमुनिरसाभ्यां पिष्ट्वा प्रत्येकशः पुटितम् ॥ १६७ ॥
 सौवीरादिरसेन सम्पन्नं प्राप्य रविकरैः शोष्यम् ।
 मिलितत्रिफला त्रिकटुकविडङ्गचूर्णञ्च पादसमम् ॥ १६८ ॥
 घृतमधुसिताविमिश्रं प्रातः कृत्वाष्टमाषपरिमाणम् ।
 शिशिरसलिलानुपानं भोजनमिह मांसमुद्गादि ॥ १६९ ॥
 साधितं यः सदा भुङ्क्ते पञ्चभूतमिदं नरः ।

अभ्रकमूचिमस्तत्र जायन्ते ये गुणानय ॥ १७० ॥

घननिविडगूढसन्धिः श्वसनबलोन्मत्तकुक्षरप्राणः ।

सर्वहन्वसहिष्णुर्हिरष्टवर्षाकृतिश्चैव ॥ १७१ ॥

इति अभ्रकम्

रजनीकराक्षयपक्षे प्रशस्ततिथिनक्षत्रकरणयोगेन ।

सितकुसुमाद्यैस्तु बलिं दद्यात्साधुप्रयत्नेन ॥ १७२ ॥

अङ्गारराशिदहनज्वालातिध्वातमग्निवर्णं तत् ।

आकारदोषोत्थितैः पयसि सुवाप्य धारयेत्तदनु ॥ १७३ ॥

असक्तत् कृतैकपत्रं मरिचजलेन त्राह्यं पर्युषितम् ।

शुक्लामलमसृणायां शिलायां वर्तयेद्बहुशः ॥ १७४ ॥

शुचिभाजनोदरस्थं सम्यक् सितविपुलवस्त्रसच्छत्रम् ।

परिपीतसकलसलिलं दिनकरकिरणैस्तु कुर्वीत ॥ १७५ ॥

घनरजसः पलमेकं तण्डुलमेकञ्च परिगृह्य ।

त्रिंशत्पलानि पयसो व्योषं सदुग्धघृतमन्नभुक् ॥ १७६ ॥

मासेन गुणगणांश्च स प्राप्नोति नरस्तमाख्यातः ।

घनकुक्षितनीलकचो दुन्दुभि नादविरहितश्रवणः ॥ १७७ ॥

स नरो वाग्मौ श्रुतिवान् शास्त्रविज्जीवेद्ब्रह्मणो दिवसम् ।

इति उमाभाषितमभ्रकम् ।

अभ्रं चतुष्पलं ग्राह्य ममलं धीतशोषितम् ।

पत्रितं लोहपात्रस्थं तण्डुलीयरसाद्भुतम् ॥ १७८ ॥

गोजीरसेन सम्मर्द्य मृदुपङ्कसमं कृतम् ।

वचाविडङ्गचूर्णेन तुल्यभागेन योजितम् ॥ १७९ ॥

भ्रिण्टीप्रवर्त्तकाकास भृङ्गराजतिलद्रवैः ।

प्रत्येकं क्रमशो दत्त्वा प्रस्थार्धं घट्टयेत्ततः ॥ १८० ॥

पिष्टाष्टमासकं दत्त्वा वटिकान् वर्तयेद्भिषक् ।

क्ववर्णाद्यञ्च द्रव्यादि सप्ताहत्रितयं त्यजेत् ॥ १८१ ॥

ततो यथेष्टं कुर्वीत व्यायाश्रमभोजनम् ।
हन्त्येतदग्नपित्तञ्च शूलामवातपाण्डुताः ॥
प्लीहाग्निसादशोथार्शो विष्टम्भग्रहणीगदान् ॥ १८२ ॥

इति तृतीयमभक्तम् ।

कृष्णाभ्रकपलमेकं संकुट्योलूखले तु मुसलेन ।
अम्लरसायनमेतत् क्षेप्या टङ्कोन्मिता पथ्या ॥ १८३ ॥
आर्द्रकरसेन भाव्यं शुष्कं कृत्वैतत् क्षिपेच्चूर्णञ्च ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तकचित्रकपयसाञ्च पिचुमानम् ॥ १८४ ॥
कमिरिपु चाक्षद्वितयं प्रक्षेप्यं चात्र गगनमानमयः ।
कृत्वा तोयेन वटीं षण्माषोन्मितां भुक्त्वा च ॥ १८५ ॥
अम्लं वार्यनुपेयं दधिशुक्तं धार्यमनुदिवसम् ।
शूलं कफाग्नपित्तं विनिहन्ति वातरुजां सद्यः ॥ १८६ ॥

इति पानीयभक्तवटी ।

त्रिफलात्रिकटुकमुस्तविडङ्गभस्मातककेसराणाम् ।
करिवर्त्तकददन्ती तण्डुलिकापुनर्नवात्रिवृता ॥ १८७ ॥
चित्रद्विजीरकचूर्णान्येकत्र कर्षमितानि कार्याणि ।
गन्धतिलाः कर्षाद्विं गगनपलशोधितं विधिवत् ॥ १८८ ॥
अम्लशुक्तं भक्तपयसी दत्त्वा कुर्यादर्द्धमाषिकां वटिकाम् ।
अम्लं वार्यनुपेयं कार्यं तदधिविहितपथ्यम् ॥ १८९ ॥
कफातिदुष्टवक्त्रेर्नातः परमत्र भेषजं दृष्टम् ।
हन्यात्तदामवातं ग्रहणीगदगुल्मशूलरुजः ॥ १९० ॥

इति द्वितीयपानीयभक्तवटी ।

ग्रन्थिकं त्रिफलाचित्रं त्रिवृत्लोहितकुम्भकी ।
एषां कर्षाद्विकं चूर्णं प्रत्येकं तावदुन्मितम् ॥ १९१ ॥
वृषणं लवणं पाक्यं विडङ्गं कार्षिकं पृथक् ।
पलं कृष्णाभ्रकञ्चैव मन्तर्दग्ध्वा विनिक्षिपेत् ॥ १९२ ॥

तेनैव पेषणं कृत्वा सर्वमेकत्र योजयेत् ।

शिखर्याद्रिकनिर्गुण्डी नागवल्ग्रस्थिसंज्ञता ॥ १८३ ॥

रसैर्द्विपलिकैरेषां वटी भाव्याक्षसम्मिता ॥

इति तृतीयपानीयभक्तवटी

विडङ्गं पिप्पलीमूलं त्रिफला मुनिजं फलम् ।

लोहकं गन्धकं चित्रं पलाङ्गं चूर्णितं पृथक् ॥ १८४ ॥

तूप्रपणं चूर्णितं ग्राह्यं सार्धं द्विपलिकं पृथक् ।

अम्लशुद्धाभ्रकपलं कर्षाङ्गं पारदस्य च ॥ १८५ ॥

अस्थिसंहारनिर्गुण्डी नागवल्ग्रार्द्रकैः शुभैः ।

रसैश्चतुष्पलैरेवं भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १८६ ॥

यथाग्निं भक्षयेदेतां वटीमनुपिवेज्जलम् ।

वारिभक्तञ्च भुञ्जीत कुर्यात् पूर्वोक्तकान् विधीन् ॥ १८७ ॥

इति चतुर्थपानीयभक्तवटी

गन्धार्द्रकरसस्तुल्यो विडङ्गमरिचार्द्रकैः ।

त्रिफलात्रिवृतावह्निः कणादन्तीपुनर्नवा ॥ १८८ ॥

त्वक्क्षीरं माणिकुलिशं यवागूरागखण्डिकाः ।

प्रत्येकैकं पलं चूर्णं मुष्णपानीयकं हविः ॥ १८९ ॥

अभ्राच्चतुष्पलं चूर्णमेकीकृत्वाद्रकाखुना ।

त्रिफलापयसा भाव्या कोलाङ्गमानकी वटी ॥ २०० ॥

भक्तोदकानुपानेन सेव्या वह्निप्रदीपनी ।

अम्लपित्तामवातादीन् हन्ति पयसान्नभोजनम् ॥ २०१ ॥

इति पञ्चमपानीयभक्तवटी

भेकदलावरुणाद्रैर्दण्डोत्पलखण्डवरुणशिखरिभिः ।

वचाभृङ्गराजमानैस्तण्डुलीयकामरावतीभिः ॥ २०२ ॥

सूरणपुनर्नवाभिः गगनं पृथगेव भावितं नूनम् ।

खरतरणिकरार्पणं शोषणशुद्धिर्विधातव्या ॥ २०३ ॥

पलमेकं क्षिन्नरुहा कृष्णागुडूचीसत्वपलमेकम् ।
 अभ्रकमानं त्रिफलात्रिकटुरजः पारदानाञ्च ॥ २०४ ॥
 प्रथमञ्च मधुसर्पिभ्यां मूर्च्छितेन रसेन मर्दयेद्भवाम् ।
 तदनु त्रिफलारजसा तदनु गुडूच्याः सत्वेन ॥ २०५ ॥
 तदनु त्रिकटुरजोभूयिष्ठमवनितलमृदितमादाय ।
 स्निग्धे निधाय भाण्डे रक्षन् सुवस्त्रपिहितमुखे ॥ २०६ ॥
 खादेद्भोजनादौ मध्ये चान्ते च वारमेकैकम् ।
 जलमपि पिबेद्रसाम्लं रक्तौघघ्ना द्विगुणमेव ॥ २०७ ॥
 जीरं दधि चात्र घृतं सपूतमस्थि मांसानि ।
 नाद्यादशेषशाकं मद्यं जीर्णमन्नञ्च ॥ २०८ ॥
 हरति चाम्लपित्तं ग्रहणीदुर्नामकामलादिरुजः ।
 जनयत्यचिराद्गुधिरं जठरानलपुष्टिदं परम् ॥ २०९ ॥

इति अभ्रकसम्बन्धम् ।

मानकन्दोऽश्वकर्णञ्च त्रिवृता मुस्तकं समम् ।
 त्रिकटुत्रिफलाभृङ्गमपामार्गश्च दाडिमम् ॥ २१० ॥
 लावीवृहतिकजाती द्वयञ्च शतपुष्पिका ।
 सूर्यावर्तस्तालमूली चूर्णमेषाञ्च कार्ष्णिकम् ॥ २११ ॥
 विडङ्गचूर्णं द्विगुणं पादहीनञ्च गन्धकम् ।
 चतुर्गुणाभ्रकं कार्यं गुडूचीमपि तद्गुणाम् ॥ २१२ ॥
 सुचूर्णमभ्रकं वस्त्रगालितं कार्ष्णिके क्षिपेत् ।
 अन्ते पयसि वा पश्चादुद्धरेत्यश्वमेऽहनि ॥ २१३ ॥
 मण्डूरपेषितं पिष्ट्वा वंशपत्ररसेन च ।
 ततः पुटानि देयानि वक्ष्यमाणैर्महौषधैः ॥ २१४ ॥
 वंशपत्ररसैः पूर्वं पुटयेदातपे भिषक् ।
 मण्डूरपर्णीचित्रञ्च दन्तीरसं पुनर्नवा ॥ २१५ ॥
 त्रिवृता तालपटोलं चास्थिसंहार एव च ।

आर्द्रकं तालमूली च सूर्यावर्तश्च शिखिका ॥ २१६ ॥
 केशराजो भृङ्गराजः शतमूली च मुस्तकम् ।
 ततः प्रक्षिप्य चूर्णानि हिङ्गुनाथ चतुष्टयम् ॥ २१७ ॥
 मसधा पेषयेद्भाटं त्रिफलाकाथवारिणा ।
 तेनैव गुटिका कुर्यान्माषैकैकप्रमाणिका ॥ २१८ ॥
 वटिकाद्वितयं भक्ष्यमम्लवार्यनुपानतः ।
 वयोऽवस्थामग्निबलं व्याधिं प्रकृतिमेव च ॥ २१९ ॥
 दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत यथा क्षेपः प्रदीयते ।
 ग्रहणीमस्रपित्तञ्च पित्तश्लेष्माणमेव च ॥ २२० ॥
 अर्शांसि वक्त्रिमादञ्च प्लीहानमरुचिन्तथा ।
 वटिकेयं निहन्त्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥ २२१ ॥
 निर्वापयेच्च मण्डूरं त्रिफलाया रसे शुभे ।
 सूर्यावर्तरसे वाथ उभयत्र च वा भिषक् ॥ २२२ ॥
 तत्तु सुचूर्णितं वस्त्रगालितं स्थापयेद्विषक् ।
 ततः काञ्जिकनिक्षेपं समुद्धारादिसंस्कृतम् ॥ २२३ ॥

इति षष्ठौ पानीयभक्तवटिका ।

अथ लोहरसायनमाह ।

सर्वेषां लोहजातीनां कान्तं भवति कान्तिदम् ।
 तथा कान्तं विशेषेण भवेत्तद्गुणदं स्मृतम् ॥ २२४ ॥
 एकान्ते च पचेल्लोहमादौ शस्ते टिने ततः ।
 धात्रीपिण्डारकोद्भूतस्वरसेनार्करश्मिभिः ॥ २२५ ॥
 स्थापयेद्यद्भवेच्चूर्णं ग्राहयेत्तु पृथक् पृथक् ।
 उच्चटास्वरसेनैव पूर्वोक्तेनैव भावयेत् ॥ २२६ ॥
 धात्रश्वगन्धयोः पिण्डारकस्यापि रसेन च ।
 मिलित्वैवं पुनर्भाव्यं प्रचण्डरविरश्मिभिः ॥ २२७ ॥
 काकमाचीरसेनैव स्थापनीयं पुनः पुनः ।

भावनास्ते च सर्वत्र खल्लितव्यं प्रयत्नतः ॥ २२८ ॥

पञ्चाञ्चूर्णं विधातव्यमप्रमत्तेन धीमता ।

इदं सूर्यमयूखेन मारणं परिकीर्तितम् ॥ २२९ ॥

धात्रीपिण्डारकरजः स्वरसेन प्रकल्पयेत् ।

नारिकेलस्य पात्रे तु भावना विधिरिष्यते ॥ २३० ॥

इति सूर्यमयूखेन लोहमारणम् ।

एकपत्रीकृतं कृष्णमभ्रकं वज्रसंज्ञिकम् ।

भावयेद्विद्विदिवसं जम्बीररसकाञ्जिकैः ॥ २३१ ॥

त्रिफलाया रसे भाव्यं ततः शिग्रुरसे पुनः ।

प्रत्येकशः शोधितव्यं सूक्ष्मं खल्लेन बुद्धिमान् ॥ २३२ ॥

ततो लज्जालुकरसे वाजिगन्धारसे तथा ।

भावनं खल्लके कार्यमिति चाभ्रकमारणम् ॥ २३३ ॥

भावना नारिकेलस्य पात्रे नान्यत्र शस्यते ।

इति सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम् ।

त्रिवृता चित्रकं मुस्तं त्रिफला त्रूषणं तथा ।

एकैकशो मतो भागस्तद्वर्द्धं रसगन्धयोः ॥ २३४ ॥

लोहाभ्रकविडङ्गानां भागश्च द्विगुणो भवेत् ।

एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २३५ ॥

त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्विषक् ।

तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिवेदनु ॥ २३६ ॥

पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थमम्लपित्तं वमिं तथा ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदारुजम् ॥ २३७ ॥

कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणीदोषमामजम् ।

यक्षत्प्लीहोदरं गुल्मं यक्ष्माणं ग्रहमेव च ॥ २३८ ॥

विष्टम्भमामदीर्घत्यग्निसादं नियच्छति ।

सर्वानेतान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २३९ ॥

इति सप्तमी पानीयभक्तवटिका ।

गव्येन नवनीतेन स्वर्णमाक्षिकवृश्चिकी ।
 निष्पिष्य लेपयेत्लोहं कान्तपाण्ड्यादिभ्रसवम् ॥ २४० ॥
 धापयेत्कर्मकाराग्नी सिक्ता सिक्ता पुनः पुनः ।
 त्रिफलाक्वाथतोयेन ततो निर्वापयेत्सुधीः ॥ २४१ ॥
 पश्चात् संपिष्य तत् लोहं दाहयेत् पुटवह्निना ।
 अग्नेराकृष्य विधिना जलधौतं च कारयेत् ॥ २४२ ॥
 श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा बहुघृष्टन्तु कारयेत् ।
 पलं चतुष्टयं तस्य मधूकस्यापि तत्समम् ॥ २४३ ॥
 पथ्याधात्रीविभीतक्या रसश्च त्रिकटोस्तथा ।
 वचावह्निविडङ्गानि कृष्णजीरकजीरके ॥ २४४ ॥
 दन्तीपुनर्नवामूली प्रत्येकं पलसंख्यया ।
 एलायाः कर्षकं दद्यात् कार्षिकं कटुरोहिणी ॥ २४५ ॥
 एलाङ्गं गन्धकं देयं पलाङ्गं गुग्गुलुत्वचम् ।
 चूर्णयित्वा विधानेन सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
 घृतमष्टपलं दत्त्वा क्षीरं चतुःशरावकम् ।
 चतुर्विंशपलक्वाथ त्रिपलशेषवारिणा ॥ २४७ ॥
 वस्त्रपूतेन विधिवत् पाचयेत्ताम्रभाजने ।
 दार्वीं लोहमयीं गृह्य पाकं कुर्याद्विपाकवित् ॥ २४८ ॥
 शीतलश्च ततः कुर्यात् स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 रक्तिकादिक्रमेणैव घृतेन मधुना नह ॥ २४९ ॥
 संमर्द्य लोहदण्डेन लोहपात्रे च भक्षयेत् ।
 क्षौरानुपानं दातव्यं पित्तदुष्टाय रोगिणे ॥ २५० ॥
 तथामकोष्ठिने दद्याद्यवचारस्य वारिणा ।
 मूर्च्छाहृदि दृषा रक्तपित्तशूलादिसम्भवे ।
 क्षौरं शर्करया मिश्रं ह्यनुपानं प्रयोजयेत् ॥ २५१ ॥
 चतुर्धा ग्रहणी ज्ञेया वातपित्तकफोद्भवा ।

ज्ञात्वा कुक्षौ मनाक् शूलं मामगन्धं सलोहितम् ॥ २५२ ॥

कुक्षौ दक्षिणतः शूलं नाभिमण्डलकोपरि ।

वातपित्तनिदानं हि लक्षयित्वा प्रदीयते ॥ २५३ ॥

नारिकेलञ्च समधु पानञ्च हितमिच्छता ।

रक्तकूर्द्यां विगन्धत्व मीषत्पानन्तु पैत्तिके ॥

क्षीरं शर्करया युक्तं मनुपानन्तु दापयेत् ॥ २५४ ॥

कटिशूले त्रिकशूले कुक्षिशूले अरोचके ।

आमवातनिदाने च मुखस्रावे प्रकीर्तितम् ॥ २५५ ॥

त्रिकशूले पार्श्वशूले नाभिमण्डलकोपरि ।

ज्वरे सशूले सामे च वायुमामं निवर्त्तयेत् ॥ २५६ ॥

क्वचिन्नाभेरधः शूले वामपार्श्वे क्वचिद्वेत् ।

शूले वा परिणामे च भ्रमे पृष्ठे क्वचित् क्वचित् ॥ २५७ ॥

शीतलेन यवक्षारमनुपानञ्च वारिणा ।

प्रकम्पञ्चोर्द्ध्वायुञ्च हस्तकम्पं मुहुर्मुहुः ॥

कुक्षिशूलं मूर्द्धशूलं मूर्द्धधूमञ्च नश्यति ॥ २५८ ॥

हरीतकीयवक्षारं सैन्धवं सितशर्करा ।

हिङ्गुघृतं नारिकेलजलेन त्वनुपानकम् ॥ २५९ ॥

शुक्राश्मरीशुक्रस्रावे मूर्द्धशूलञ्च पंक्तिकम् ।

कुक्षौ नाभौ भवेच्छूलं मेहत्वं परिणामकम् ॥ २६० ॥

रसं कूष्माण्डमज्जाया यवक्षारं सशर्करम् ।

एकीकृत्यानुपानन्तु दद्यादश्मरिरोगिणे ॥ २६१ ॥

शर्कराक्कागलं क्षीरं शृङ्गाटककरीरकौ ।

त्रिफलाया रसं ग्राह्यं मूलमाम्नातकस्य च ॥

एकीकृत्यानुपानेन शाम्येच्छुक्रप्रमेहकम् ॥ २६२ ॥

इति सर्वतो भद्रखीडः ।

त्रिगुणं चायसञ्चूर्णं त्रिपलं चाभ्रकादसात् ।

द्विरष्टभागिनि वारिण्यष्टशिष्टम् कारयेत् ॥ २६३ ॥
 तेन पादावशेषेण समेनाज्येन यत्नतः ।
 रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसम्मितम् ॥ २६४ ॥
 लोहमय्या कृतं भव्ये पात्रे चायसि मृण्मये ।
 दिव्यौषधहतं लोहं प्रहर्तुं सम्पुटादिभिः ॥ २६५ ॥
 पचेत्पाकविधिज्ञस्तु वक्त्रिणा मृदुना शनैः ।
 अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकञ्च विमूर्च्छितम् ॥ २६६ ॥
 अयसश्चार्द्धभागञ्च त्वादौ पाके प्रयोजयेत् ।
 रसेन त्रिफलादन्ती विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ २६७ ॥
 पलाशबीजं हपुषा चित्रकं वृद्धदारुकम् ।
 लतापलाशमूलञ्च वृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥ २६८ ॥
 व्योषं समं ग्रन्थिकञ्च गुडूचीतालमूलकम् ।
 शिग्रुमन्थौ तथा यास स्तथा च क्षीरकञ्चुकी ॥ २६९ ॥
 कापालिकाकलिङ्गाख्यं गन्धनिम्बयवानिकम् ।
 चूर्णीकृत्य क्षिपेद्यन्त्रासोहाभ्रकसमं भिषक् ॥ २७० ॥
 वातश्लेष्मप्रधानस्य संस्कृतं नागरेण च ।
 निहन्ति वातसन्दिग्धं कफजुष्टं तथैव च ॥ २७१ ॥
 सद्यो वक्त्रिकरं ह्येतद्वलपुष्टिकरं तथा ।
 रसायनमिदं दिव्यं ममृताख्यं परं शुभम् ॥ २७२ ॥

इति वातश्लेष्मप्रकृती रसायनम्

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।
 अरुचिं सकलां पुंसां व्यपोहति वरः सदा ॥ २७३ ॥
 मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।
 व्योषं हविष्यमाज्यं शर्करा च पलद्वयम् ॥ २७४ ॥
 तिक्तं वकञ्च तालीशं सविडङ्गं गुडत्वचम् ।
 मेघाक्षच्छदबीजञ्च चविकञ्चैलकं तथा ॥ २७५ ॥

गुडूची त्रिवृता दन्ती वचा च चविकास्तथा ।
 बलापलाशशिग्रुश्च कुङ्कुमं वृद्धदारुकम् ॥ २७६ ॥
 ग्रान्थिकं चित्रकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
 बृहत्पत्रं पृथुलिकां काकजङ्घां पुनर्नवाम् ॥ २७७ ॥
 संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं द्विगुणं मतम् ।
 रसायनविधियुक्तं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २७८ ॥
 मन्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।
 भस्मत्वं यान्ति वै क्षिप्रं काष्ठराशिर्यथाग्निना ॥ २७९ ॥

इति कफपित्तप्रकृतौ रसायनम् ।

तत्सिद्धं सिद्धनाथेन निर्मितं सत्वहेतुना ।
 आमवातादिनाशाय लिख्यते चाधुना रसः ॥ २८० ॥
 धान्यनागरविडङ्गं गुडूची जीरकद्वयम् ।
 पलाशबीजं कोलञ्च पिप्पली मुस्तकन्तथा ॥ २८१ ॥
 त्रिवृच्च त्रिफला दन्ती एलका बृहतीद्वयम् ।
 चविका ग्रन्थिका चित्रं सवचं वृद्धदारुकम् ॥ २८२ ॥
 पञ्चायसः पलानाञ्च प्रत्येकं तद्विकार्षिकम् ।
 आमवातघ्नचूर्णञ्च यथाविधि निषेवितम् ॥ २८३ ॥

इत्यामवातादिव्याधौ रसायनम् ।

शिरः शूलमुखश्वास कफपित्तापनुत्तये ।
 लिख्यते चाधुना दिव्यं रसायनमनुत्तमम् ॥ २८४ ॥
 शर्करामधुकं द्राक्षा मूसली त्रायमाणकम् ।
 वासा गुडूची कालिङ्गः व्योषश्च त्रिफला त्रिवृत् ॥ २८५ ॥
 दन्तकुमिहरं चूर्णं वृद्धदारुं पलोन्मितम् ।
 मृदुपाके विनिक्षिप्तं क्षिप्रपाकमनाकृति ॥ २८६ ॥
 सेवितं हरते नित्यं रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥

इति श्वासादिव्याधौ रसायनम् ।

वातरक्ते महाकुष्ठे जङ्घोर्वोः स्वब्धतां गते ।
 सर्वाङ्गके तथा वाते क्रियमाणं रसायनम् ॥ २८७ ॥
 अभ्रकेण समं गन्धं नवनीतामलच्छवि ।
 मूर्च्छितञ्च तथा सूतं त्रिकटु त्रिफला वचा ॥ २८८ ॥
 विडङ्गं जीरके द्वे च पलाशवीजमैलकम् ।
 वृद्धदारत्वचं कन्दं सविडङ्गं सचित्रकम् ॥ २८९ ॥
 श्यामाकं शिग्रु दन्तौ च त्रिवृता वर्गदूषिका ॥ २९० ॥
 प्रत्येकं कार्ष्णिकं मानं पाके खरतरे क्षिपेत् ।

इति वातरक्तादिव्याधौ रसायन

प्लीहोदरं यक्ष्मदुग्धं शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 विनाशाय प्रयोज्यानि चूर्णीनीमानि देहिनाम् ॥ २९१ ॥
 कन्दं कापालिका चव्यं विडङ्गं सहहृलम् ।
 शरपुङ्खा च पाठा च चित्रकं समहौषधम् ॥ २९२ ॥
 एषान्तु पलिकां मात्रां क्षिपेत्सोहरसायने ।
 लवणानि च सर्वाणि सक्षारं वृद्धदारकम् ॥ २९३ ॥
 दीप्यकञ्च प्रयुञ्जीत पाकार्थमभयासुरी ।
 प्लीहोदरविनाशाय द्वे पले च पृथक् पृथक् ॥ २९४ ॥
 मानेन दण्डकर्णेन सूरणेनाधिकं पुनः ।

इति प्लीहोदरव्याधौ रसायनम्

राजयक्ष्मणि श्वासे च कासे रक्तोत्पणे हितम् ।
 महौषधं सतालीशं काकणं नागकेशरम् ॥ २९५ ॥
 जीवन्तिमभयां मृद्दीं सर्वाभ्यो द्विगुणान्तथा ।
 शर्कराञ्च क्षिपेत्तत्र गुडूचीसत्वमेव च ॥ २९६ ॥

इति राजयक्षादिध्याधौ रसायनम्

त्रिफलायाः प्रकुर्वीत प्रत्येकं पलसप्तकम् ।
 वारिण्यष्टगुणे पक्ता पञ्चभागेन शेषयेत् ॥ २९७ ॥

षट्शरावास्तु दुग्धस्य हविषः पलपञ्चकम् ।
 पुटितादायसः पञ्च शुद्धाभ्रस्य पलद्वयम् ॥ २९८ ॥
 विडङ्गं त्रिफला जीरद्वयं त्रिकटु चूर्णितम् ।
 लोहचूर्णं समं ग्राह्यं गुणवृद्धं ततः पचेत् ॥ २९९ ॥
 ग्रहणीगदमत्युग्रं हन्येतद्वारिसम्भवम् ॥

इति वातग्रहण्यां रसायनम् ।

बिभीतक्यभया धात्री प्रत्येकं तु पलाष्टकम् ।
 वारिण्यष्टगुणे साध्यं षडङ्गेनावतारिते ॥ ३०० ॥
 अतः पलानि पञ्चैव पयसोऽष्टौ शरावकान् ।
 सर्पिषो दशपलान्यत्र दत्त्वा लोहं विपाचयेत् ॥ ३०१ ॥
 त्रिकटु त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तु द्विकार्षिकम् ।
 विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च जीरकं द्वयमेव च ॥ ३०२ ॥
 पृथगर्द्धपलं ग्राह्यं कुर्यात्पाकन्तु मध्यमम् ।
 पित्तिके ग्रहणीरोगे योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ३०३ ॥

इति पित्तग्रहण्यां रसायनम् ।

प्रत्येकं षट्पलं धात्री शिवा वैभीतकत्वचम् ।
 उदकानां शरावैस्तु षड्विंशत्या विपाचयेत् ॥ ३०४ ॥
 पञ्चभागावशिष्टेन लोहं पञ्चपलानि च ।
 तावदत्त्वा दधि तस्मिन् खरपाकं विपाचयेत् ॥ ३०५ ॥
 त्रिकटु त्रिफलावङ्गि विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
 चूर्णं लोहसमं चात्र प्रक्षिपेदवतारिते ॥
 श्लैष्मिकं ग्रहणीदोषं हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ३०६ ॥

इति श्लैष्मग्रहण्यां रसायनम् ।

लोहं पूर्वं पुटेच्छुद्धं गृहीत्वा पलपञ्चकम् ।
 पुनर्नवावरीमूलं त्रिफलापुटितं पुनः ॥ ३०७ ॥
 वराचतुर्गुणं लोहं पचेदष्टगुणे जले ।

सप्तभागावशेषेण द्विशरावं पयः क्षिपेत् ॥ ३०८ ॥

शतावरीरसञ्चापि लोहतुल्यं प्रदापयेत् ।

पलानि दश चाज्यस्य मृदुपाकेऽवतारिते ॥ ३०९ ॥

द्विजौरकं विडङ्गञ्च पलाशबीजमेव च ।

त्रूषणं त्रिफला चव्यं चूर्णमेषां पयः समम् ॥ ३१० ॥

इति वातपित्तग्रहण्यां रसायनम्

अष्टादश पलान्यत्र त्रिफलाया विपाचयेत् ।

सलिले द्वाद्दके चास्मिन्नवभागावशेषितम् ॥ ३११ ॥

विपचेत् पूर्ववत्लोहं पुटितं वक्ष्यमाणकैः ।

वरायाः केशराजस्य चार्द्रकस्य रसेन च ॥ ३१२ ॥

एतत्पञ्चपलं ग्राह्यं सर्पिर्दशपलानि च ।

शतावरीरसस्याष्टौ नारिकेलोदकस्य च ॥ ३१३ ॥

पलाहं मरिचं कृष्णा नागरं पलसम्मितम् ।

षड्विंशमाषकं चूर्णं त्रिफलायाः प्रकल्पयेत् ॥ ३१४ ॥

त्रिचत्वारिंशता माषैरधिकं चूर्णितं पलम् ।

चित्तकस्य विडङ्गस्य पचेत्पाकखरं ततः ।

वातश्लेष्मोत्तरे चैव कुक्षिरोगे तथा घृतम् ॥ ३१५ ॥

इति वातश्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्

मूर्च्छितं पुटितं शुद्धमायसः पलपञ्चकम् ।

शतावरीरसे सम्यक् पुटितं पञ्चधा पुनः ॥ ३१६ ॥

अष्टौ पलानि गृह्णीयात्त्रिफलायाः पृथक् पृथक् ।

सलिलस्थार्मणे पक्त्वा पादशिष्टेऽवतारिते ॥ ३१७ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र सर्पिरष्टादशैव तु ।

मध्यपाकं ततः पक्त्वा चैषां कर्षद्वयं पृथक् ॥ ३१८ ॥

त्रिकटुं त्रिफलां वङ्गं विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

पलाशस्य च बीजानि क्षिप्वा कुर्याद्रसायनम् ॥

पित्तश्लेष्माधिकश्चैव निहन्त्याद् ग्रहणीगदम् ॥ ३१९ ॥

इति पित्तश्लेष्मग्रहण्याम् ।

आज्यं चतुष्पलं शुद्धं घनं तान्तवविस्रुतम् ।

क्षुद्रार्द्रारिष्टवृक्षीव मधूकपर्णिकादिभिः ॥ ३२० ॥

तिग्मांशुकरसं पक्वं पुटिताम्रचतुष्पलम् ।

प्रस्थाद्धं पयसो दद्यान्नारिकेलोदकस्य च ॥ ३२१ ॥

पचेत्पाकविधानज्ञो बक्लिना मृदुना शनैः ।

त्रिफलां त्रिकटु वक्लिं विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ ३२२ ॥

जातीफलं जातीकोषं लवङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

कङ्गोलकञ्च सञ्चूर्ण्य शाणमात्रं क्षिपेत् पृथक् ॥ ३२३ ॥

पाकं ज्ञात्वा समुद्धृत्य भ्रामराष्टपलान्वितम् ।

रसकादिविधानेन खादेन्माषाष्टकं पुनः ॥ ३२४ ॥

सर्वव्याधिनिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ।

मागार्जुनेन रचितं रसाख्यमिदमुत्तमम् ॥ ३२५ ॥

विनापि परिहाराद्यैर्लोहोदितफलप्रदम् ॥

इति लोहाभकम् ।

शङ्खस्य नाभिचूर्णञ्च सुराक्षारञ्च सैन्धवम् ।

टङ्गणञ्च खटीशुभ्रा वराटोभयमाक्षिकम् ॥ ३२६ ॥

शणं गुडञ्च यशदं पूर्वोक्तं शुभताम्रकम् ।

तुरटौधूमसारञ्च नवसारं निशा सिता ॥ ३२७ ॥

सर्वं समं गृहीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनैः ।

जलोषितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्विधिविद्विषक् ॥ ३२८ ॥

तत उद्धृत्य सङ्कुट्य शिलायां पेषयेन्नरः ।

पिष्टा पिष्टा पुनः पिष्टा स्निधां पिष्टिं प्रकारयेत् ॥ ३२९ ॥

शरेषु ताञ्च संलेप्य कोष्ठिकायन्त्रगे पचेत् ।

तौत्राग्निना दिनैकेन पक्वं पक्वं समाहरेत् ॥ ३३० ॥

एतद्रसायनं दिव्यं खर्पराख्यं महोत्तमम् ।

सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम् ॥ ३३१ ॥

इति खर्पराख्यं रसायनं

हनुमन्यास्तम्भार्दितशिरः-कम्पभ्रमशङ्कतोदश्रवण-दश
लावभेदशयननयनेन्द्रलुप्तघ्राणादक्षेढवाधिर्यपीनस-पूयरक्त
नाह घ्राणाक्षिग्रौवातिमिराभिष्यन्दमूर्ध्वहतानाम् । वि
वस्तिः प्रधानः अनाश्रये पीठे स्थापयित्वा पादाभ्यङ्गं व
पुरा भुक्तवतां वस्तिचर्म गव्यं माहिषं वा कषायमष्टाङ्ग
च्छितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमादाय तं निर्वलीकं कृत्वा ल
सूत्रेण बद्धा सुखोष्णाम्बुपरिक्षिप्तमाषपिष्टानुलिप्तम
स्त्रावीकृत्य ततोऽस्य यथाव्याधिदोषहृद्वितभेषजमिद्ध
तरं स्नेहमासिञ्चेत् । केशभूमेरुपरि अष्टाङ्गुलं तावच्च ४
यावत्कर्णमुखनामाभ्यः स्नेहस्त्रावो वेदनोपशमो वा न ।
विशेषतस्तु वातविकारेषु अष्टादशमात्रा सहस्राणि पित्त
जेषु अष्टौ षट्कफजेषु सहस्रमारोग्यं प्रति सर्वकालप्रतिदि
प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति चण्डाणि पञ्चाहानि सप्तदिनानि
ततः पानीयन्तु स्नेहं विमोच्य वस्तिं शिरः स्कन्धग्रौवा
ललाटादीननुमुखं पाणिभ्यां मृद्नीयात् । ततः सुखोष्ण
परिषिक्तगात्रं शालिपिष्टकादीनां जाङ्गलानूपरसेन द
माम्लैर्मात्रां भोजयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणां हि बलं केशानां दृढमूलताम् ।

करोति वाग्विशुद्धिञ्च मूर्ध्नि तैलाम्बुसेचनात् ॥ ३३२ ॥

इति शिरोवस्ति प्रकरणं

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मका
तद्यथा मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्नायुमर्माणि, अ

मर्माणि, सन्धिमर्माणि चेति । तत्रैकादश मांसमर्माणि,
 कचत्वारिंशत् सिरामर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि,
 ष्ठी अस्थिमर्माणि । विंशतिःसन्धिमर्माणि, तदेतत् सप्तोत्तरं
 मर्माणाम् । तेषामेकादशैकस्मिन् सकृच्छि भवन्ति । एतेनेत-
 सकृच्छिबाह्व च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे
 षोडश प्रत्यूङ्घ्रं सप्तत्रिंशत् । तत्र सकृच्छिमर्माणि क्षिप्रतल-
 हृदयकूर्चकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्वीलोहिताक्षाणि
 विटपञ्चेति । एतेनेतरसकृच्छि व्याख्यातम् । उदरोरसस्तु गुदव-
 स्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तभ्यौ चेति ।
 धमर्माणि तु कटिकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृह-
 त्सफलान्यसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च-
 कूर्चशिरो मणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्परान्यूर्वी लोहिताक्षाणि
 क्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः । जत्यूङ्घ्रं मर्माणि
 तसौ धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ
 णौ हावपाङ्गौ हावावर्त्तौ हावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी
 सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति । तत्र तल-
 हृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि । नीलधमनी-
 तका शृङ्गाटकापाङ्गस्थपनी फणस्तनमूलापलापापस्त-
 हृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतीलोहिताक्षोर्व्यः शिरामर्माणि ।
 णिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्ति क्षिप्रान्सविधुरीत् क्षेपाः
 युमर्माणि । कटिकतरुणनितम्बान्सफलकशङ्खास्त्वस्थिम-
 णि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपति गुल्फमणिवन्धकुकुन्द-
 र्तककाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्चविक-
 नि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा, सद्यः प्राणहराणि, काला-
 प्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकरा-
 णि । तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः कालान्तरप्राण-

हराणि त्रयस्त्रिंशत्, त्रीणि विशल्यघ्नानि चतुश्चत्वारिंशद्वै-
कराणि, अष्टौ रुजाकराणीति । उक्ताश्च श्लोकाः ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि च ॥ ३३३ ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धी वृहत्थ्यौ ये च पार्श्वयोः ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि च ॥ ३३४ ॥

उत्क्षेपो स्थापनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ ३३५ ॥

लोहिताक्षाणि जानूर्वोः कूर्चा विटपकूर्पराः ।

कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे मकुकाटिके ॥ ३३६ ॥

अंसांसफलकापाङ्गानीले मन्ये फले तथा ।

वैकल्यकरणान्याहु रावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥ ३३७ ॥

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ ३३८ ॥

सद्यः प्राणहरं हन्ति मप्ताहाभ्यन्तरे हितम् ।

कालान्तरहरं पक्षान्मासाद्वा हन्ति वै क्वचित् ॥ ३३९ ॥

यथा चानुविशल्यघ्नं वैकल्यञ्च रुजाकरम् ।

पूर्वमुद्धतशल्येन मृत्युदं ये रुजाकरे ॥ ३४० ॥

विद्धमन्ते तु मर्मैतदन्यं यच्चान्तराकृतम् ।

कदाचिद्वैकल्यकरं क्षिप्रं हन्याद्वह्निष्प्रतम् ॥ ३४१ ॥

इन्द्रियार्थेषु संवित्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ।

रुजश्च तीव्रा विविधा भवन्त्याशुहरे हते ॥ ३४२ ॥

हते कालान्तरहरे ध्रुवो धातुक्षये नृणाम् ।

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च पीड्यते ॥ ३४३ ॥

हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ।

शरीरक्षयमासाद्य विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३४४ ॥

विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥ ३४५ ॥

रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।

कुर्वन्ति तानि वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥ ३४६ ॥

क्षेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्वारणात्तथा ।

उपघातं विजानीयान्मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥ ३४७ ॥

अग्निः सोमोऽनिलः सत्त्वं रजश्च तम एव च ।

प्रायेण मर्मसु नृणां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥

तस्मान्मर्मस्वभिहता न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३४८ ॥

क्षिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्याऽमितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संक्षिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥ ३४९ ॥

क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु चोग्रं

गच्छत्यसृग्बहुरुजं च करोति वायुः ।

एवं विनाशमुपयान्तिह तत्र विद्धाः

किञ्जल्कपत्रमथनादिव पङ्कजानि ॥ ३५० ॥

मर्मण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।

प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरभिसेव्यमानाः ॥ ३५१ ॥

इति मर्मनिर्देशः ।

अशीतिर्वातजा रोगाः स्वरभेदो विपादिकम् ।

पादशूलं पाददाहं पादयोर्भङ्गसुप्तते ॥ ३५२ ॥

गुल्फग्रहं पिङ्गकार्त्तिर्जानुनोर्भेदनं तथा ।

उरुस्तम्भोरुसादौ च पाङ्गुल्यं गुल्फगृध्रसी ॥ ३५३ ॥

गुदभ्रंशो गुदस्थार्त्तिराक्षेपौ मुष्कयोरपि ।

शिरः स्तम्भो बङ्गणार्त्तिः श्रोणिभेदोऽथ खञ्जता ॥ ३५४ ॥

उदावर्तः सविड्भेदः कुञ्जत्वं वामनं तथा ।

त्रिकपृष्ठग्रही कुक्षी वेष्टकौ पार्श्वमर्दकः ॥ ३५५ ॥
 हृद्भेदो हृदग्रहस्यैव हर्षभेदौ च वक्षसः ।
 ग्रीवास्तम्भो बाहुशोषो मन्यास्तम्भश्च कम्परुक् ॥ ३५६ ॥
 हनुग्रहौष्ठ श्यावी च दन्तशैथिल्यभञ्जने ।
 वाक्सङ्गो मूकता चैव शोषश्चास्य कषायता ॥ ३५७ ॥
 रमानामनभिज्ञत्वं गन्धनाशोऽथ कर्णरुक् ।
 उच्चैःश्रवणवाधिर्यं मशब्दश्रवणं तथा ॥ ३५८ ॥
 वर्त्मनोः स्तम्भमङ्गोचौ तिमिरं नेत्रशूलिनम् ।
 अक्षिभ्रूवोः स्फुरणञ्च भेदः शङ्खललाटयोः ॥ ३५९ ॥
 शिरोऽक्षिः केशविस्फोटोऽर्दिताक्षेपप्रदण्डकाः ।
 एकसर्वाङ्गगौ च स्तम्भः पक्षवधः श्रमः ॥ ३६० ॥
 जृम्भणञ्च स्मितत्वञ्च प्रलापो स्वप्नवेपथुः ।
 विश्वाचीरौक्ष्यपारुष्यौ ग्लानिः श्यावारुणाभताः ॥ ३६१ ॥
 चत्वारिंशञ्च पित्तजा ओष्ठशोषोऽथ धूमकः ।
 अम्लको वमथुर्दाहो विपाकः प्रवलोष्णता ॥ ३६२ ॥
 अन्तर्दाहोऽग्निसादश्च अतिस्वेदोऽग्निगन्धता ।
 अथैकदेशदरणं क्लेदो मांसासृजोरपि ॥ ३६३ ॥
 त्वग्दाहो रक्तपित्तञ्च दारणं मांसमर्मणोः ।
 कोठमण्डलविस्फोटाः रक्तास्यं हरितालता ॥ ३६४ ॥
 हरिद्रागुलिकाकारं चक्षुः तृष्णा मकामला ।
 तिक्तास्यता पूतिमुखं मामगन्धि भवेत्तनु ॥ ३६५ ॥
 तमः प्रवेशनं चास्य गुदमेद्राक्षिपक्तयः ।
 हरिद्रमूत्रता वक्त्रं जिह्वाधानमहसिता ॥ ३६६ ॥
 त्रिंशतिः श्लेष्मजा तन्द्रा तृप्तिर्निद्राङ्गौरवम् ।
 आलस्यं मुखमाधुर्यं स्तिमितत्वं मुखस्रवः ॥ ३६७ ॥
 श्लेष्मोद्गारो मुखधिक्यो वलासो धमनीचयः ।

उरःकण्ठप्रलापौ च गलगण्डोऽतिनिद्रता ॥ ३६८ ॥

खेताभौ मूत्रबाहुल्यं मुर्ददः शीतवह्निना ।

अमी ख्याता समानोक्त्य अष्टौ च गुणकर्मभिः ॥ ३६९ ॥

इत्यशीतिर्वातजाश्च चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।

विंशतिः कथितं पूर्वेः श्लेष्मरोगोपदर्शनम् ॥ ३७० ॥

इति वातपित्तश्लेष्मजरीगाणां गणना ।

चिकित्सितं वातहरं पथ्यसाधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तप्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३७१ ॥

यज्जरा व्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।

दीर्घमायुर्धृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ॥ ३७२ ॥

प्रभां वर्णं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलप्रदम् ।

वाक्सिद्धिं प्रचुरां कान्तिं लभतेऽन्यात्रसायनात् ॥ ३७३ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ॥

न भाति वाससि स्नानं रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३७४ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो दिशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पौतं स्थापयेद्वयः ॥ ३७५ ॥

गुडूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टौमधुकस्य चूर्णम् ।

सो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पयाः ॥ ३७६ ॥

पुष्पाः प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

ध्यानं चैतानि रसायनानि मेध्याविशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३७७ ॥

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या लवणेन च ।

त्रिफलासितया वापि युक्तिसिद्धं रसायनम् ॥ ३७८ ॥

असिततिलसमेतैश्छिन्नपत्रस्य भृङ्गैः

प्रतिदिनमपि युक्तैः स्यान्नरः कामरूपः ।

अमृतफलसिताद्यैश्चूर्णितैस्तैर्दिमासात्

प्रहतगदसमूहः कृष्णकेशश्चिरायुः ॥ ३७८ ॥

चूर्णीकृतं भृङ्गरजस्य पत्रं कृष्णैस्त्रिलैरामलकैश्च सार्द्धम् ।

सितासमं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ।

सम्यग् भृङ्गरजः क्षुण्णं वस्त्रपूतः प्रयत्नतः ।

क्षीरन्तु समभागेन मासमेकं नियोजयेत् ॥ ३८१ ॥

वर्षेणाम्बो गमनरहितो भक्तमातङ्गगामी

मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुश्रावी ।

षण्डः पुत्री भवति पलितो नीलजीभूतकेशो

जीर्णो दन्ताः पुनरपि दृढा वज्रदेहा भवन्ति ॥ ३८२ ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वा वा भोजयेन्नरः ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षार भाविता घृतभर्जिताः ॥ ३८३ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैर्षिणा ।

जेतुं श्वासं क्षयं शोथं हिक्कां कासं गलग्रहम् ॥ ३८४ ॥

अर्शांश्च ग्रहणीरोगं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।

वैस्वर्यं पीनसं शोथं गुल्मवातबलासकम् ॥ ३८५ ॥

सिन्धूत्यशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैर्षिणा ॥ ३८६ ॥

ग्रीष्मे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतां मध्वावनद्धास्वरे

सार्द्धं शर्करया शरदमलया शुण्ठ्या तुषारागमे ।

पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजिता

राजन् भुङ्क्ते हरीतकीं प्रतिदिनं नश्यन्तु ते व्याधयः ॥ ३८७ ॥

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुङ्क्ते च विभीतकम् ।

भुङ्क्ते तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यमलकानि च ॥ ३८८ ॥

प्रयोजयेत् मासमेकं त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजराव्याधिरेव च ॥ ३८९ ॥

विडङ्गासनधात्रीणां चूर्णं लोहरजो घृतम् ।

एतत्संप्राश्य वृद्धोऽपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ ३८० ॥

कृमिघ्नमलका पथ्या कृष्णालोहरजो घृतम् ।

तैलान्वितं रजो लीढा जरया नाभिभूयते ॥ ३८१ ॥

मासं वचाञ्चाप्युपसेष्यमाना क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।

भवन्ति रक्तोभिरघृष्टरूपा मेधाविनो निर्मलवर्यवाचः ॥ ३८२ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्तिः यः सोमराजीं नियतञ्च खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलं द्वितीयं स सोमराजीव वपुर्विधत्ते ॥ ३८३ ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्ट्वा पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।

मासत्रयं तत्त्रिगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः सः पुनर्नवः स्यात् ॥ ३८४ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ३८५ ॥

पतावरीमुण्डतिकागुडूची सहस्त्रिकर्णा सह तालमूली ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्त्या सर्पिर्मधुभ्यां सततं विलिङ्घ्यात् ॥ ३८६ ॥

जरारुजासृत्युविमुक्तदेहो भवेन्नरः कान्तिबलादियुक्तः ।

विभाति देवोपम एव नित्यं शुद्धामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥ ३८७ ॥

पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखास्वना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथास्ववृष्टिः ॥ ३८८ ॥

आभाञ्च सोमराजीञ्च समभागविचूर्णिताम् ।

नरः क्षीरेण संपीत्वा स कृशः स्थूलतां व्रजेत् ॥ ३८९ ॥

देहकम्पे च शोषे च योगमेतत् प्रयोजयेत् ।

मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥

मेधावी स्मृतिमांश्चैव बलीपलितनाशनः ॥ ४०० ॥

अश्वगन्धातसीशुण्ठी निर्गुण्डीमागधी तथा ।

षड्भाऽपराजिताञ्चैव समभागानि कारयेत् ॥ ४०१ ॥

कर्षेकं भक्षयेन्नित्यं पयसाम्नं पिबेदनु ।

सन्धिवातं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥

रसायनमिदं प्रोक्तं बलीपलितनाशनम् ॥ ४०२ ॥

वृद्धदारकमूलम् योजयेन्मधुसर्पिषा ।

सप्ताहात् क्षीरभक्ताशी किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०३ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेत्प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।

यथेष्टाहारचारोऽपि महस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ४०४ ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ।

मधुना त्वश्ववेगः स्याद्वरिष्टः स्त्रीसहस्रगः ॥ ४०४ ॥

अयं मन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा वाऽभिमन्त्रणे ।

ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फलसि
देहि रुद्रस्य वचनेन स्वाहा ।

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाभयाशुण्ठिशतावरी समा ।

घृतेन लीढा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैश्चोक्तमहस्रधारिणम् ४

ब्राह्मीवचाभयावासा पिप्पली मधुसंयुता ।

अस्य प्रयोगात्सप्ताहात् किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०७ ॥

पञ्चाङ्गमिन्द्राशनश्लक्ष्णचूर्णं पलाष्टकं सप्त मितापलानि ।

मितार्द्धमानं मधु तस्य चार्द्धं घृतं क्षिपेत्सर्वमिदं विमिश्रम् ॥ ४०८ ॥

कृत्वा नरो मामचतुष्टयं यत् पयोऽन्नभक्षी पयसा च भुङ्क्ते ।

विहाय रोगान् समलान्मनीषी जीवेश्विरं यौवनसंस्थितश्रीः ४०

द्रोणीमार्द्रपलामस्य सपिधानं निरूपितम् ।

धात्रीफलसहस्रेण नीरुजा ब्रह्मदारुणी ॥ ४१० ॥

नीरम्भं निर्दहेन्मन्दं गोमयस्य च वङ्किना ।

स्निग्धमामलकं क्षुण्णं पश्चादुद्धृत्य चूर्णकम् ॥

शौण्डीतण्डुलचूर्णानामप्येवाढकमंयुतम् ॥ ४११ ॥

तत्तुल्येन शिलार्धे च विडङ्गस्याढकेन च ।

सर्पिर्मात्तिकतैलानां माढकानां पृथक् पृथक् ॥ ४१२ ॥

तत्संस्थाप्य त्रिसप्ताहं सुभाण्डे घृतभाविता ।

ततोऽग्निबलमालोक्य प्रयुञ्जीत यथाविधि ॥ ४१३ ॥

एतद्रसायनं श्रेष्ठं महामुनिनिषेवितम् ।

अनेनाष्टशतं पूर्णं वपुस्तिष्ठति निर्जरम् ॥ ४१४ ॥

अङ्गानाञ्च न शैथिल्यं न च लावण्यशून्यता ।

जायते न च वैकल्य मिन्द्रियाणां कदाचन ॥ ४१५ ॥

कासश्वासातिसारज्वर पिङ्गककटीकुष्ठमेदोविकारान् ।

मूत्राघातोदरार्शः श्वयथुगलशिरः स्नावशूलाक्षिरोगान् ॥ ४१६ ॥

ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोः ।

तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पौतमन्ते निशायाः ॥ ४१७ ॥

अम्लसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।

वातपित्तकफान् हत्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ४१८ ॥

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनस वैस्वर्य्य कासशोथघ्नम् ।

रजनीक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ४१९ ॥

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ४२० ॥

अम्लदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशाङ्कवक्त्रः पलितैर्विहीनः ।

पेड़ौका विनाशः कमलास्यगन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥ ४२१ ॥

तत्त्रिफलाम्बु निशिस्थं बलीपलितहरं दृष्टिजननञ्च ।

प्रसृतत्रयं प्रपेयं नासिकरन्ध्रेण नैशिकं तोयम् ॥ ४२२ ॥

दुर्नामश्वासकासज्वरवमथु तृषापाण्डुता नेत्ररोगान्

हिक्काकुष्ठातिसारभ्रममदसदृशाजीर्णशूलप्रदोषान् ।

तृष्णाशूलास्रपित्तं ज्वरविगतजरारोचकानाह वातान्

हन्यादेतानवश्यं मधुनि परिगता पूतना चाम्लपित्तम् ॥ ४२३ ॥

इति मधुहरीतकी ।

अथः पलं गुग्गुलुरत्र योज्यं पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।

पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥४॥

इति लोहगुग्गुलुः

त्रिकण्टविदारिनिस्तुष तिल बहुपत्री रजश्चतुःप्रस्थम् ।

भस्मातकप्रस्थयुतं तत्समानं गुडूच्याश्च ॥ ४२५ ॥

पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दशवह्नि ।

द्विगुणवाराही सप्त दशगुण शर्करा सष्टता च ॥ ४२६ ॥

खादेद्यथाग्निर्हन्तुं रोगानीकं क्षयं कासम् ।

अश्मर्युदरकुष्ठबलीपलितपीनसाम्ब्यम् ॥ ४२७ ॥

नरसिंहसदृशविक्रममन्यान्यप्यभिवाञ्छितानि लभते ।

बलवर्णस्वरकान्ति पुष्ट्युत्साहसत्वसंयुक्तम् ॥ ४२८ ॥

उपयुञ्ज्य चूर्णमिदं सर्वरोगहरश्च नरसिंहाख्यम् ।

पुत्रान् जनयति वीरान् नरसिंहपराक्रमानरोगान् ॥४२९॥

वाराहमूर्ध्ववत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ।

भिषजा तदलाभेऽपि चर्मकारालुको मतः ॥ ४३० ॥

इति नरसिंहचूर्णम्

अश्वगन्धापलं त्रिंशच्चूर्णयित्वा विचक्षणः ।

वृद्धदारकचूर्णेन समभागन्तु कारयेत् ॥ ४३१ ॥

स्थापयित्वा घटे दिव्ये सपिपा परिभाविते ।

कर्षमेकं समश्नीयाच्चूर्णस्य पयसा सह ॥ ४३२ ॥

अवाहिकस्य स्वेदस्य परिहारो न विद्यते ।

करोव नित्यं स्रवति सर्वदोषविवर्जितम् ॥ ४३३ ॥

तेजसा प्रभवत्युग्रो रश्मिवानिव भास्करः ।

भवत्येव चतुर्मासैर्बलीपलितवर्जितः ॥ ४३४ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं चूर्णम्

वृद्धदारुत्रिवृद्धन्ती कदम्बार्जुनगोचुराः ।

बाध्यालकाजकर्णौ च वाजिगन्धा शतावरी ॥ ४३५ ॥
 कार्पासी पृश्निपर्णी द्वे वङ्गिष्वैवापराजिता ।
 कञ्चुकी तालमूली च वृहत्पत्नी पलाशिका ॥ ४३६ ॥
 ग्रन्थिकं चित्रकं चैव विश्वेदेवा वचामृता ।
 वाणपुष्पी च पाठा च विम्बीवरुण एष च ॥ ४३७ ॥
 शिग्रुः कुलिशभृङ्गी च मुण्डी च कोकिलाख्यकः ।
 अर्कक्षीरं शताह्वा च वचाचव्यफलत्रिकम् ॥ ४३८ ॥
 यवानौ चाजमोदा च द्विजैरं धान्यतण्डुलाः ।
 विडङ्गमुस्ततालीशं निशे लवणपञ्चकम् ॥ ४३९ ॥
 एलापुष्करनागाह्व त्वक्पत्रं हस्तिपिप्पली ।
 फलीकुष्ठं शटी रेणु जलहिङ्गु सवालकम् ॥ ४४० ॥
 पापाणभेदो वृक्षास्त भद्रोत्कटवितुन्नकः ।
 पलिका भागतो ग्राह्या गुडूचीविश्वदारुकात् ॥ ४४१ ॥
 मुह्योपलाशमृत्युपर्श्वं शिखरीविडकं कणा ।
 स्वर्जिका यावशूकाख्या चैषां क्षारः पलोन्मितः ॥ ४४२ ॥
 अभ्रकस्य पलान्यष्टौ चत्वारि गन्धकस्य च ।
 पलद्वयरसं ग्राह्यं लोहं चाष्टपलं तथा ॥ ४४३ ॥
 गवाक्षी भृङ्गकेशी च शालिष्व केशराजकम् ।
 माणकन्दः कटिल्लश्च दहनो हस्तिकर्णकः ॥ ४४४ ॥
 भस्मातमुसलीशुण्ठी त्रिफला वज्रवल्लरपि ।
 एषां रसे पृथग्लोहं पुटयेन्मर्दयेत्तथा ॥ ४४५ ॥
 ग्रन्थिमान्मारिषश्चैव क्षारं वृहत्तिका तथा ।
 उत्कटो लोहितो वङ्गि माणो बाणरसैः शुभैः ॥ ४४६ ॥
 पुटयेदभ्रकञ्चैव मयसश्च यथाविधिः ।
 काकमाचिकपिण्डेन पयसा संयुतेन च ॥ ४४७ ॥
 यावत्पिण्डो भवेत्तावच्छास्त्रविमृदुवङ्गिना ।

एकीकृत्य शुभे भाण्डे स्थापयेत् रसगोपितम् ॥ ४४८ ॥
 सर्पिषा मकरन्देन भक्षयेत्प्रत्यहं तु तत् ।
 अनुपिवेत्पयः क्षीरं यूपं मांसरसं तथा ॥ ४४९ ॥
 भोजनं चाग्निसापेक्षं कार्यश्चैव सहं तथा ।
 विहितञ्च मितं चाद्यादौषधे पाकमागते ॥ ४५० ॥
 आहारेण समं कार्यं नित्यमेवाल्पवर्द्धना ।
 अग्निवृद्धिकरः कार्यो रोगाणां चापहारकः ॥ ४५१ ॥
 वाते पित्ते कफे शूले हृद्रोगे श्वासकासयोः ।
 क्षये च विविधे घोरे शोथे चैवाङ्गसङ्क्रमे ॥ ४५२ ॥
 आमवाते त्रिकशूले सक्तिशूले च सर्वगे ।
 अम्लपित्ते सशूले च शोथे सर्वोदरे तथा ॥ ४५३ ॥
 अयमेव हितो नित्यं शुक्रवृद्धिकरः परः ॥ ४५४ ॥

इति वृद्धदारुककल्प

जगति ज्योतिष्मती प्रसिद्धगुणिनी, तस्यास्तैलं निष्क-
 यित्वा जीर्णपुराणशाल्यन्नेन मत्स्यण्डिमधुरेण पाणितल-
 संवृद्ध्या प्रत्यहं भक्षयेच्च वर्द्धयेत्पलं यावत् नातः परतरं विवृ-
 कार्थ्या मांसस्थितिश्चैषा पलमप्युत्तममात्रा हुतभुग्वलानुरो-
 भिषजा नानुकल्पनीया एवं तैलादृकमुपयुज्य महाबलो मा-
 प्राणः षोडशवर्षाकृतिर्नीरोगो भवति ।

इति ज्योतिष्मतीतैलपानविधिः

विडङ्गसारो मेघाख्यो रक्तवर्णिरकृष्णरः ।
 हस्तिकर्णः सितार्कस्तु श्वेतवर्षासमुद्भवम् ॥ ४५५ ॥
 वाकुचीमुण्डिकाभृङ्गो राजको वृद्धदारकः ।
 गुडूच्यतिबला राम्ना तालमूली शतावरी ॥ ४५६ ॥
 पिण्डारकश्चैडगजो वैडालः केशराजकः ।

एकैकं पलमेतेषां ग्राह्यं समधुना घृतम् ॥ ४५७ ॥
 रसस्यैकं पलं ग्राह्यं लोहस्य पलविंशतिः ।
 चत्वारिंशत्तथाभ्रस्य शुल्बं चापि चतुष्पलम् ॥ ४५८ ॥
 गन्धकस्य पलान्यष्टौ षट्पलानि मनःशिला ।
 स्वर्णमाक्षिकस्य चत्वारि षट्पलानि शिलाजतोः ॥ ४५९ ॥
 त्रिफलात्रिकटूनाञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।
 सर्वाण्येतानि संचूर्ण्य घृतेन मधुना सह ॥ ४६० ॥
 स्निग्धभाण्डे समालोड्य स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 भक्षयेत् क्रमयोगेन लोहं सर्वरसायनम् ॥ ४६१ ॥

इति लोहरसायनम् ।

पारदं विधिना शुद्धं पलद्वितयसम्मितम् ।
 चतुष्पलं लोहचूर्णं चतुर्विंशपलं सिता ॥ ४६२ ॥
 मनोह्वा गन्धपाषाणं हरितालञ्च शुद्धकम् ।
 कासीसं हिङ्गु कुष्ठञ्च वचोशीररसाञ्जनम् ॥ ४६३ ॥
 सारं खरिदवृक्षस्य जातीफलसमन्वितम् ।
 द्विपलं सूक्ष्मचूर्णन्तु सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ ४६४ ॥
 गगनाद्विपलं कृष्णास्त्रोहवत्पुटितात् क्षुतात् ।
 शशस्त्रोक्तपृथगुद्दिष्टैः संयुज्य विधिनोचितम् ॥ ४६५ ॥
 त्रिंशच्च त्रैफले तोये प्रस्थेन सर्पिषा सह ।
 शृङ्गवेररसप्रस्थं निष्क्राथ्य वक्ष्यमाणकैः ॥ ४६६ ॥
 त्रिवर्णोदितचित्तञ्च चास्थिसंहारसूरणम् ।
 नागवर्षः सगोधूम भूमिकूष्माण्डतण्डुलाः ॥ ४६७ ॥
 सौभाञ्जनं तालमूली मोरटं शङ्खपुष्पिका ।
 पृथगष्टपलञ्चैषां वारिद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४६८ ॥
 अष्टभागावशिष्टेन कषायं कारयेत्सुधीः ।
 मधुनो द्वात्रिंशत्पलं क्षिपेत्तत्र सुशौतले ॥ ४६९ ॥

त्रिकटु त्रिफला सिन्धु विडं सौवर्चलं तथा ।

टङ्गणी यावशूकश्च सुरदारुपरम्पराः ॥ ४७० ॥

अम्लवेतसमृद्धीका सहार्द्रमधुयष्टिका ।

शृङ्गो दुरालभा मुस्तं विडङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ४७१ ॥

जीरकश्च सधन्याकं चूर्णं पलाईकं पृथक् ।

दासरसायनं प्रोक्तं नराणां हितकाम्यया ॥ ४७२ ॥

न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारयन्त्रणे ।

अन्नपानानि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ॥ ४७३ ॥

तानि प्रकृतिभेदज्ञो बुद्धिपूर्वं प्रदापयेत् ।

सर्वव्याधिहरञ्चेतत् स्वस्थास्वस्थहितं मदा ॥ ४७४ ॥

इति दासरसायनं लो३

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यज्ञोद्देशास्त्रमतिगहनम् ।

तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्वक्ष्यामः ॥ ४७५ ॥

मने मुनिः स्वतन्त्रे भूयः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक् ।

सबहुप्रयामदोषादूर्ध्वं न पलत्रयोदशकात् ॥ ४७६ ॥

तत्रायमि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ।

लोहाक्षिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका ॥ ४७७ ॥

मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ।

त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीयं लोहपाकार्थम् ॥ ४७८ ॥

सर्वत्रायः पुटने यथैषां मशरावसंख्यानाम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाकार्थं काथमादेयम् ॥ ४७९ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽभ्रसां शरावैश्च ।

त्रयाद्येकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्तव्यम् ॥ ४८० ॥

तत्राष्टमो विभागः शेषः काथस्य यत्नतः स्याप्यः ।

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ ४८१ ॥

पाकार्थं तु त्रिफला भागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुससं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४८२ ॥

तत्र चतुर्थी भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥ ४८३ ॥

पाकार्थमश्मसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकाधिकैरधिकम् ॥ ४८४ ॥

पञ्चपलादिमात्रा तदलाभे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ ४८५ ॥

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

अन्यान्यपि देयानि पलाशस्य च बीजानि ॥ ४८६ ॥

जातीफलजातीकोषैलाकङ्गोलकलवङ्गानाञ्च ।

सितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान् पयसा समानि स्युः ।

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता ह्यन्ये यथा प्रकृतिः ॥ ४८७ ॥

कालायसदोषहृते जातीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य ।

क्षेपः प्रज्ञानुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ॥ ४८८ ॥

कान्तिक्रामकमेकं निःशेषदोषमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं यथा प्रकृतिः ॥ ४८९ ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ ४९० ॥

इति साध्यसाधनविधिः ।

गजकर्णपत्रमूलैः शतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।

आद्यस्थालीपाकं दद्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ४९१ ॥

इति स्थालीपाकभेषजानि ।

त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशर शतावरिकाकन्दमाणसहजरसैः ।

भस्मातककरिकर्ण कृदमूलपुनर्नवा स्वरसैः ॥ ४९२ ॥

इति पुटभेषजानि । इति नागार्जुनी लिङ्गः ।

समूलपत्रामुत्पाठ्य ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।

उलूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ४८३ ।
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भेषजानि च पेष्याणि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ ४८४
 हरिद्रामलकं कुष्ठं त्रिवृतां सहरीतकीम् ।
 एतेषां पलिकान् भागाच्छेषांस्तु कार्षिकान् विदुः
 पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करं वचा ।
 सर्वमेतत्समालोद्य शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ ४८६ ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ ४८७ ॥
 हन्याष्टादश कुष्ठानि क्षर्शांसि षड्विधानि च ।
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ४८८ ।
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ४८९ ॥

इति सारस्वतं ६

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाशतावर्थ्यभयामहौषधैः
 घृतं विपक्वं पिबतां प्रशस्तं वचस्तु येषां विकलश्च जातम्

इति गुडूचादि ४

यत्कन्दनालदलकेसरवह्निपक्वं
 नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
 सर्पिस्तुष्कबलयं सहिरण्यपात्रं
 मध्यं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ५०१

इति चतुष्कुबलयष्टं

आजं पयः शृङ्गवेरं वचाशिशुहरीतकी ।
 पिप्पल्यो मरिचं पाठा सैन्धवं दशमं घृतम् ॥ ५०२ ॥
 शृङ्गवेरादयो भागा लवणान्ताः पलाष्टकम् ।
 चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५०३ ॥

एतन्नाशितमात्रेण किन्नरैः सह गीयते ।

जङ्गदम्बकत्वं पानादेव प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नष्टञ्च स्मरते ग्रन्थं श्रुतिश्चाप्युपजायते ।

एतत्सारस्वतं नाम स्मृतिमेधाविवर्द्धनम् ॥ ५०५ ॥

इति द्वितीयसारस्वतं घृतम् ।

मण्डूकीं सवचां सशङ्खकुसुमां सब्रह्मसौवर्चलाम् ।

गुञ्जां श्वेतवतीं शतावरियुतां ब्राह्मीं गुडूचीं तथा ॥ ५०६ ॥

पिष्टांशैः पलिकैरिमानि विधिवद्द्रव्याणि प्रस्रावयेत् ।

सर्पिष्प्रस्थमथाढकेन पयसा युक्तिं पचेत्पाचनम् ॥ ५०७ ॥

नाम्नाष्टाङ्गमिदं विदेहरचितं ख्यातं पिबेद्यो घृतम्

स श्लोकस्य सहस्रमेकदिवसेनैवाखिलं धारयेत् ।

अक्षीणाप्रतिहीनवाचि मधुरस्पष्टाभिधायी सदा

लोके शुक्रवृहस्पतिसमनृणां पूज्यश्च नित्यं सदा ॥ ५०८ ॥

इति अष्टाङ्गमङ्गलं घृतम् ।

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।

सहिद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥ ५०९ ॥

आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानामविधारणम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानि च वर्जयेत् ॥ ५१० ॥

न केवलं दीर्घमथायुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गतिं स दिव्यां मुनिसेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ५११

इति वङ्गसेनसङ्कलितः रसायननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वाजीकरणाधिकारमाह ।

रक्तेन कुणपं श्लेष्म वाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ १ ॥

कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यन्तु त्रिदोषं मूत्रविड्निभम् ।
 तेष्वद्याच्छुक्रदोषांस्तान् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥ २ ॥
 क्रियाविशेषैर्मतिमां स्तथैवोत्तरवस्तिभिः ।
 पाययेत्सरुजं सर्पिर्भिषक् शोणितशोषिणाम् ॥ ३ ॥
 धातकीपुष्पखदिर दाडिमार्जुनसाधितम् ।
 कुणपाख्ये पिवेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥ ४ ॥
 ग्रन्थिभूते पिवेत्सर्पिश्चित्तकोशीरहिङ्गुभिः ।
 सिग्धं वान्तविरिक्तञ्च निरुहमनुवासितम् ॥ ५ ॥
 योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।
 विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥ ६ ॥
 स्त्रौणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु ।
 कुर्यात्कल्कमिमञ्चापि पथ्यानां वमनानि च ॥ ७ ॥
 ग्रन्थिभूते पिवेत्पाठां व्रूषणं वृक्षकाणि च ।
 दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जस्तुल्ये तथार्त्तवे ॥ ८ ॥
 पिवेद्भद्राश्रयः काथं चन्दनकाथमेव च ।
 शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवधारणम् ॥ ९ ॥
 योगैः समस्तैः सघृतैस्तैले पूपालिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा नीत्वाऽनुशर्करामधुना पयः ।
 नरश्चटकवद्गच्छेद् शतवारं निरन्तरम् ॥ १० ॥
 चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥
 सर्पिः क्षौद्रयुतं लीढ्वा दश गच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ११ ॥
 एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिभ्यां युक्तं लीढ्वा पयः पिवेत् ।
 एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यते ॥ १२ ॥
 विदारीकन्दकल्कञ्च घृतेन पयसा नरः ।
 उदुम्बरसमं खादेद्दृढोऽपि तरुणायते ॥ १३ ॥

अश्वत्थफलशुङ्गाग्रमूलं त्वग्निः शृतं पयः ।
 पीत्वा सशर्करञ्चैव वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १४ ॥
 स्वयं गुप्ताखुखसयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।
 पयसा च नरः पीत्वा धातो न हि क्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 माषाणां पलमेकस्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 तं लीढानुपिवेत् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः ॥ १६ ॥
 कर्षं मधुकचूर्णन्तु घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
 पयोऽनुपानं यो लिह्यात् स गच्छेद्दश चाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 गृष्टीनां वृद्धवत्सानां माषवर्णभृतां गवाम् ।
 यत् क्षीरं तत्प्रशंसन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुलैकं स्यादेकं गव्यस्य सर्पिषा ।
 पक्ता पूपालिकां खादेत् बह्व्यः सूर्यस्य योषितः ॥ १९ ॥

इति पूपालिका ।

दध्नीर्द्धाढकमीषदस्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः
 प्रस्थं क्षौद्रपलं पलञ्च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्माषकम् ।
 अक्षाङ्गं मरिचाद्विडङ्गत इह द्वौ माषकावेकतः
 कृत्वा शुक्लपटाच्छनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ २० ॥
 मृद्गाण्डे मृगनाभिचन्दनरसस्पृष्टेऽगुरुधूपिते
 कर्पूरेण सुगन्धितां तदखिलां संलोढ्य संस्थापयेत् ।
 या पीता मधुरस्वरेण सुरसा सेयं रसाला तथा
 ख्याता मन्मथदीपनी सुरचिता कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २१ ॥

इति रसाला ।

शुभेऽङ्गि देशसम्भूतं पलशतं सम्यगश्वगन्धायाः ।
 पुष्पेऽहनि संक्षुप्तं द्रोणेऽभसि पचेत् सुविद्वान् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वाष्टभागशेषं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।
 हे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य शुद्धमांसस्य ॥ २३ ॥

सर्पिः प्रस्थमथैकं मेध्यं गोपयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।
 कल्कानक्षसमांशानूङ्घ्रमतः संप्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥
 काकोली द्वे मृद्वी द्वे मेदे जीरकं स्वयं गुप्ताम् ।
 ऋषभकमेलं मधुकं मृद्वीकां शूर्पपर्णीञ्च ॥ २५ ॥
 जीवन्तीं सोपकुल्यां बलां विदारीं शतावरीञ्चापि ।
 दत्त्वा सम्यग्विपचेत्सर्पिरथोद्धृत्य पीत्वा च ॥ २६ ॥
 मधुशर्करयोः कुडवं दत्त्वा भाण्डे स्थितं मृदितम् ।
 लीढ्वा तत्पाणितलं यथेष्टाहारमश्नीयात् ॥ २७ ॥
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रिया ह्रीनमांसाश्च ।
 प्राश्य प्राप्नुयुः सद्यो पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ २८ ॥
 उपयुज्य सर्पिरेतत्सप्ततिवर्षोऽपि युवेव भूत्वा ।
 बहुशः स्त्रियोऽभिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ २९ ॥
 पुत्रार्थिनी च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं प्रयोगादश्वगन्धायाः ॥ ३० ॥
 उपयुक्ते यः पुरुषस्त्रिमासं सार्धमासं वा
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां तृप्तिम् ॥
 खालित्यबलीपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् ॥ ३१ ॥
 वातव्याधिभिरार्त्तास्तथैव हृद्वस्तिशूलार्त्ताः ।
 भुञ्जानाः सर्पिरिदं नरा नौरोगा भवन्तीह ॥ ३२ ॥
 एवं जगद्धितार्थं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ।
 श्रेष्ठं वाजीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमश्विभ्याम् ॥ ३३ ॥

इति वृद्धदश्वगन्धाद्यष्टमः

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं दुग्धञ्चैवाढकं द्वयम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्याच्छनेर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३४ ॥
 त्रिकटुकं चतुर्जातं विडङ्गं जातिपत्रकम् ।
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा वृद्धदारुकम् ॥ ३५ ॥

पल्लैकञ्च प्रदातव्यं लोहं वङ्गं तथाभ्रकम् ।
 प्रस्थाङ्गं माक्षिकं दद्यात् प्रस्थाङ्गं शर्करां शुभाम् ॥ ३६ ॥
 सर्वमेतद्विनिक्षिप्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 द्वौ कालौ भक्षयेन्नित्यं समीच्याग्निबलं यथा ॥ ३७ ॥
 अर्द्यं वातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं कटिग्रहम् ।
 शोषसन्धिगतं वातमस्थिभङ्गञ्च गृध्रसीम् ॥ ३८ ॥
 अग्निदोषञ्च त्वग्दोषं पाददोषं तथैव च ।
 गर्भप्रसवजान्दोषानामगर्भस्रवाञ्च यत् ॥ ३९ ॥
 पाण्डुत्वमामवातञ्च शुक्रदोषञ्च षण्डताम् ।
 सर्ववातान्निहन्येतद्यथा सिंहो गजानिव ॥
 अश्वगन्धादिविख्यातं सर्ववातरुजापहम् ॥ ४० ॥

इति अश्वगन्धादि घृतम् ।

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे शृतम् ।
 रेतः शुद्धिकरं तच्च शस्तं चाप्यार्त्तवार्त्तिषु ॥ ४१ ॥
 यद्वयं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् ।
 तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ ४२ ॥
 क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तदुभावः क्लीव्यमुच्यते ।
 तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ ४३ ॥
 तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि कृते ।
 ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लीव्यं समुपजायते ॥
 द्वेषस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लीव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ४४ ॥
 अन्वैरन्तोष्णलवणैरतिमात्रेण सेवितैः ।
 सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लीव्यं तस्मात् प्रजायते ॥ ४५ ॥
 अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ४६ ॥
 महता मेढुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ।

वीर्यवाहिशिराच्छेदात् मेहनानुव्रतिर्भवेत् ॥ ४७ ॥

बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।

षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत् शुक्रसम्भनिमित्तकम् ॥ ४८ ॥

जन्मप्रभृति यत् क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ४९ ॥

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्ववेत् ।

साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ ५० ॥

नरो वाजीकरान्धत्ते सम्यक् शुद्धो निरामयः ।

आसप्ततिं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं षोडशात् ॥ ५१ ॥

न तु वै षोडशादूर्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुकोटविजर्जरम् ।

धृतमाशु विशीर्यत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ ५३ ॥

शोथकामज्वरार्शांसि स्वरकाश्यातिपाण्डुताः ।

अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्च क्षयकादयः ॥ ५४ ॥

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।

स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ५५ ॥

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः ।

सर्वर्तुषु नरो ग्रीष्मे पक्षाद्योषां भजेद्बुधः ॥ ५६ ॥

म्लानिः अमञ्च दौर्बल्यं धात्विन्द्रियबलक्षयः ।

क्षयवृद्धपटंगाद्या रोगाद्यातीव दुर्जयाः ॥

अकालमरणञ्च स्याद्भजतः स्त्रियमन्यथा ॥ ५७ ॥

रजस्वलामकामाश्च मलिनामप्रियामपि ।

वर्णहीणां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ५८ ॥

होनाङ्गीं मलिनां ह्येषां योनिदोषसमन्विताम् ।

स्वगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥

सन्ध्ययोः पूर्वकाले च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ ५९ ॥

रजस्वला गतवतो नरस्यासंयतात्मनः ।
 दृष्ट्यायुस्तेजसां हानि रधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ६० ॥
 लिङ्गिनीं गुरुपत्नींश्च स्वगोत्रामथ पर्वसु ।
 वृद्धां वा सम्ययोद्यापि गच्छन् प्राप्नोति संक्षयम् ॥ ६१ ॥
 वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलगुणान्वयाम् ।
 अभिकामोऽभिकामाख्यां हृष्टो हृष्टामलङ्घिताम् ॥
 सेवेत प्रमदां नित्यं वाजीकरणसेवनः ॥ ६२ ॥
 स्नानं सशर्करं क्षीरं मांसं भोज्याश्च गौडकाः ।
 सुजलं स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हितानि तु ॥ ६३ ॥
 स्त्रीष्वक्षयं सृगयतां वृद्धानां च रिरंसताम् ।
 क्लीवानामल्पशुक्राणां योगा वाजीकरा हिताः ॥ ६४ ॥
 इक्षुरगोक्षरकः शतमूली वानरिनागबला च ।
 चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्व गृहे प्रमदाशतमस्ति ६५
 माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 पथ्या शिलाजतुविडङ्गघृतानि लिङ्घ्यात् ।
 एकाधिविंशति महानि गदार्दितोऽपि
 चाशोतिकोऽपि रमयेत्प्रबलो युवेव ॥ ६६ ॥
 गवां विरुद्धवत्सानां मिदं पयसि पायसम् ।
 गोधूमैस्तत्सिताक्षौद्र सर्पिर्मिश्रं सुशीतलम् ।
 भुक्त्वा वाप्यतिजीर्णोऽपि दशदारा व्रजत्यपि ॥ ६७ ॥
 पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
 साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ ६८ ॥
 वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तितिलान् ।
 यः खादेत्स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६९ ॥
 कुक्षीरकूर्मनक्काणा मण्डान्येवं हि भक्षयेत् ॥ ७० ॥
 चञ्चाटचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ।

शतावर्युच्चटाचूर्णं पेयमेव सुखास्बुना ॥ ७१ ॥
 घृतलिप्तं माषविदलं दुग्धे सिद्धं सिताज्यसंयुक्तम् ।
 भुक्तं तदेव कुरुते रमणशक्तिं शतयोषित्सु ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकात्मगुप्तानां बीजचूर्णं सशर्करम् ।
 क्षीरेण यः पिबेद्दच्छेदश्वारं निरन्तरम् ॥ ७३ ॥
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृथमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति शतावरीष्ट

माषाणामात्मगुप्तानां बीजानामाढकत्रयम् ।
 जीवकर्षभकौ मेदे वीराष्टष्टौ शतावरी ॥ ७५ ॥
 मधुकं चाश्वगन्धा च साधयेत् कुडवोन्मितम् ।
 तथैवास्मिन् घृतप्रस्थे द्रव्यादशगुणं पयः ॥ ७६ ॥
 विदारिणो दशप्रस्थं प्रस्थमिच्छुरसस्य च ।
 दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥ ७७ ॥
 शर्करायास्तुगाक्षौर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चतुष्पलांश्चात्र पिप्यत्याश्च द्वयं पलम् ॥ ७८ ॥
 पलपूर्वमता लौढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
 यदीच्छेदक्षयं शुक्रं शेषस्योत्तमं बलम् ॥ ७९ ॥

इति माषवृष्ट

गोधूमाश्च पलशतं निःक्वाथ्य सलिलाढके ।
 पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ ८० ॥
 गोधूमं युञ्जातफलं माषद्राक्षापरुषकम् ।
 काकोलीक्षीरकाकोली विदारी च शतावरी ॥ ८१ ॥
 अश्वगन्धा सखर्जूरा मधुकं त्रूषणं सिता ।
 भस्मातकं चात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥
 घृतप्रस्थं पचेदेवं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

मृद्वग्निनाथ सिद्धेऽस्मिन् द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥ ८३ ॥

त्वगीला पिप्पलीधान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य मिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

दत्त्वेक्षुखण्डमालोद्य विधिवद्विनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥ ८५ ॥

केवलं वा पिबेदस्य पलमात्रं प्रयत्नतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

बल्यं परं वातहरं शुक्रसञ्जननं परम् ।

परमोजःकरञ्चैव पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८७ ॥

वातपित्तहरं वृष्यं पित्तगुल्महरं परम् ।

मूत्रकच्छप्रशमनं वृद्धानां चापि शस्यते ॥ ८८ ॥

पलद्वयं तदग्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा ह्यनुपिवेत्पयः ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं चैव गोधूमाद्यं रसायनम् ॥ ९० ॥

जलद्रोणे तु गोधूमकाथे तच्छेषमाढकम् ।

युञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ॥ ९१ ॥

इति गोधूमाद्यं घृतम् ।

जीवन्म्यतिबलामेदा काकोलीद्वयजीरकैः ।

साभयातिक्ता कृष्णा काकनासारसायनैः ॥ ९२ ॥

स्वयङ्गुप्ता शटी भृङ्गी जीरकं शारिवाहयैः ।

सहाचरवराविश्वपिप्पलीमूलभर्जनैः ॥ ९३ ॥

पिष्टैस्तेलं घृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन च ।

दत्त्वानुवासनैर्ज्ञेयं शुक्राग्निबलवर्धनम् ॥ ९४ ॥

हृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।

मस्यैः पानैश्च संयुक्तं मूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ९५ ॥

इति जीवन्म्यमकम् ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कलीकृतम् ।
 प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तप्ते निधापयेत् ॥ ८६ ॥
 त्वक्पत्रधान्यकव्योष जीर्णकैलार्द्रकं पलम् ।
 षड्यन्याचव्यमातङ्गं पिप्पलीशृङ्गवेरकम् ॥ ८७ ॥
 शृङ्गाटकं कशेरुश्च प्रलम्बं तालमस्तकम् ।
 चूर्णीकृतं पलांशश्च गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ८८ ॥
 शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत् ।
 कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ८९ ॥
 कृशानां हृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 प्रमदासु प्रमत्तानां ये च स्युः क्षौणरेतसः ॥ ९० ॥
 क्षयेण च गृह्येतानामेतच्च भेषजं मतम् ।
 कामं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति कूर्दिमरोचकम् ॥
 गुडकूष्माण्डकं ख्यातमग्निभ्यां समुदाहृतम् ॥ ९१ ॥

इति गुडकूष्माण्डकम्

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं तर्पणं गुरु ।
 हृषणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ९२ ॥
 अभ्यङ्गाच्छादनस्नानगन्धमाख्यविभूषणैः ।
 गृह्यशय्यामनसुखं वीमोभिर्विदितैः प्रियैः ॥ ९३ ॥
 विहङ्गानान्तु तैरिष्टैः स्त्रीणां वाऽऽभरणस्वनैः ।
 संवादनैर्वरस्त्रीणां मिष्टानाञ्च वृषायते ॥ ९४ ॥
 सुरूपा यौवनावस्था लक्षणैर्वा विभूषिता ।
 या वश्या शिञ्जिता चैव सा स्त्री वृष्यतमा स्मृता ॥ ९५ ॥
 जरया वृत्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
 नराणां मरणं शस्त मभिघातादसेवनात् ॥
 क्षयाद्वायादधिस्रावात् स्तोकात् स्त्रीदोषकर्षणात् ॥ ९६ ॥

द्रीढ्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ।

क्लैवं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ १०७ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः वाजीकरणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्नेहपानाधिकारमाह ।

तत्र प्रथमरोगाऽनुत्पादनक्रममाह ।

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्वा मात्राकालविचारवित् ॥ १ ॥

तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वस्थान् न परिहार्यं च ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं हितम् ॥ २ ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानामभावश्च शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता शमी सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४ ॥

मतिश्च वै कर्मसुखानुबन्धे सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपः सत्यरतोवयोगो यस्यास्ति तन्नाभिभवन्ति रोगाः ॥ ५ ॥

अर्थष्वलभ्येषु कृतप्रयत्नः कृतादरो नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगा स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ७

नागरो नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृतेष्ववहितो भवेत् ॥ ७ ॥

इति रोगानुत्पादनप्रकरणम् ।

वमनं रेचनं नस्यं निरुद्धश्चानुवासनम् ।

ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥

आपो यथा विरुध्यन्ते स्निग्धाप्तान्नादयत्नतः ।

तथा संशोधनद्रव्यैः स्निग्धत्कोष्ठात्कफं नयेत् ॥ ८ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुष्माम् पूज्यते चिरम् ॥ १० ॥

कट्यूहजङ्घपादस्थे वाते स्नेहं विशेषतः ।

पिवेत्प्राग्भोजनाज्जन्तुः कट्यादीनां मलापहम् ॥ ११ ॥

पिवेत्संशोधनादूर्ध्वं मूर्ध्वजतृनिले गदे ।

बलितेनेन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं चोपजायते ॥ १२ ॥

पक्षाघातं सहृद्रोगं मेव्यमानं निहन्ति च ।

सहान्नेनाशिनः स्नेहो बलवर्णकरः परः ॥ १३ ॥

सोपानकलघी कोष्ठे निरामे वीक्ष्य पावकम् ।

पाययित्वा भिषक स्नेहं कटूणां वारि पाययेत् ॥ १४ ॥

यथा दोषं यथा कालं यथा व्याधिर्यथा बलम् ।

स्नेहं पक्वमपक्वं या पाययित्वा चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सर्पिः शरदि पातव्यं वसामञ्जा च माधवे ।

तैलं प्रातृषि नात्युष्णं शीते स्नेहं पिवेन्नरः ॥ १६ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेषु शस्यते ।

वसामञ्जमि मण्डस्तु सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ १७ ॥

ऋते भस्मातकस्नेहात्तत्र तोयं सुशीतलम् ।

त्रिकर्पादर्धकर्मण वृद्धिः सार्धपलं तथा ॥ १८ ॥

ततः कर्षाभिवृद्धिश्च भवेद्यावत्पलत्रयम् ।

ततोऽपि च पलार्धेन वृद्धिर्यावच्च षट्पलम् ॥ १९ ॥

मात्रेयं स्नेहपानस्य जघन्यमध्यमोत्तमाः ॥ २० ॥

एकाहमुत्तमा पेया त्र्यहमेव तु मध्यमा ।

स्नेहमात्रा यथायोगं सप्ताहन्तु कनीयसी ॥ २१ ॥

अहोरात्रेण सहती जीर्यत्यङ्गि तु मध्यमा ।

दिनार्धे चापराः तिस्रः स्नेहमात्राः प्रमाणतः ॥ २२ ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।

देयं बहुकफे तैलं व्योषच्चारसमायुतम् ॥ २३ ॥
 शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ।
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ २४ ॥
 पिबेत्पित्तकफे चोष्णं स्नेहमूर्च्छादृषापहम् ।
 शीतं वातकफार्तस्य गौरवारुचिशूलकृत् ॥ २५ ॥
 स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमोमूर्च्छारुचिस्तमः ।
 परिषिञ्च्योऽप्यमुष्णाद्भिर्जीर्णस्नेहो यतो नरः ॥ २६ ॥
 यवागूं प्राशयेदुष्णां कृतां षष्टिकतण्डुलैः ।
 अल्पस्नेहं विलेपोच्च जीर्णस्नेहे सुखोदनम् ॥ २७ ॥
 वृद्धस्य स्नेहसिद्धेन यूषेणाल्पशृतेन वा ।
 पिबेत्संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितम् ॥ २८ ॥
 मिद्धार्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ।
 स्नेहमात्मनः क्लेशसहो दृढकाले च शीतले ॥ २९ ॥
 अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ।
 द्रव्याढ्यमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ॥ ३० ॥
 नातिस्लिग्धमसङ्कीर्णं सुस्नेहं पातुमिच्छता ।
 पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा ॥ ३१ ॥
 सप्तरात्रात् परं स्नेहं सात्म्यभावाय कल्पते ।
 मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसंवया ॥
 स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ३२ ॥
 मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यते ।
 विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिणीणेन वामयेत् ॥
 ततः स्नेहं पुनर्दद्यात्सुकोष्ठाय देहिने ॥ ३३ ॥
 स्नेहाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
 तमोक्षारी भवेच्छुद्धो रुचिरन्नं भवेत्प्रति ॥ ३४ ॥
 स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।

एवं चानुपशाम्यन्तं स्नेहसुणाम्बुनोद्धरेत् ॥ ३५ ॥
 स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कथानपि ।
 दृष्णालुं चोष्णकाले च सहभक्तेन पाययेत् ॥ ३६ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्राण्य मांसरसान् स्नेहान् पेया वा स्नेहभर्जिताः ।
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजः सद्यः स्नेहन मुच्यते ॥ ३८ ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।
 दध्नी रसं मारगुडं पीत्वा स्निह्यति मानवः ॥ ३९ ॥
 सर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहन मुच्यते ॥ ४० ॥
 शर्कराघृतसंसृष्टे दुह्याद् गां कलसेऽथवा ।
 पाययेदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥
 विवर्जयेत् स्नेहपान मजीर्णी तरुणज्वरौ ।
 दुर्बलोऽरोचको स्थूलो मूर्च्छार्तो मदपौडितः ॥ ४२ ॥
 कृर्द्याभिभूतस्तृषितः अन्तःपानक्लमान्वितः ।
 वस्तिदत्तो विरिक्तश्च वान्तो यद्यापि मानवः ॥ ४३ ॥
 अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवेदेषां नृणां नानाविधो गदः ॥ ४४ ॥
 गदा वा कृच्छ्रतां यान्ति न सिध्यन्ति तथा पुनः ।
 उष्णोदकोपचारौ स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ ४५ ॥
 वेगरोधनव्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
 वर्जयेत्प्रयतो नित्यं सेवयेच्छयनासनम् ॥ ४६ ॥
 स्नेहं पीत्वा पुनः स्नेहं प्रतिभुञ्जानमेव च ।
 स्नेहपथ्यापचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ४७ ॥
 पुरीषं अनित्यं रुच्यं वायुरप्रगुणो विटम् ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ४८ ॥
 वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहितम् ।
 मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ४९ ॥
 पाण्डुता सदनं तन्द्रा पुरीषस्य विपक्वता ।
 उत्क्लेशो जाड्यमरुचिः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५० ॥
 मिथ्याहारादिना लोके स्नेहः पीतो ज्वरादिकृत् ।
 प्रकुर्यात्क्षुण्णं तत्र मलं ज्ञात्वा विरेचितम् ॥ ५१ ॥
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरति स्नेहस्य रुक्षणम् ।
 श्यामाककोरदूषान्न तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ ५२ ॥
 शीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 इन्द्रियो मन्दज्वरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ५३ ॥
 स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।
 बलं स्नेहसमिद्भिश्च समायातः सुदुर्बलः ॥ ५४ ॥
 स्नेहे व्यायामसंशीत वेगाघातप्रजागरान् ।
 दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रुक्षान्नञ्च विवर्जयेत् ॥ ५५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः स्नेहपानाधिकारः समाप्तः ।

अथ स्वेदाधिकारमाह ।

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चैवापि देहिनाम् ।
 शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥ १ ॥
 पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाद्युपद्रवाः ।
 सम्यक् प्रजाताऽकाले च पश्चात् स्वेद्यैव यत्नतः ॥ २ ॥
 स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्थ्यशसस्तथा ।
 अश्मर्या चातुरो जन्तुः शेषांश्चास्त्रे प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥
 स्नेहक्लिन्नशरीराय तैलाभ्यक्ताय देहिने ।

दोषादार्त्तवकालज्ञो घनस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 नानभ्यक्ते नापि चास्त्रिग्धदेहे स्वेदो योज्यः स्नेहवह्निः कथञ्चित् ।
 दृष्टं लोके काष्ठमस्त्रिग्धमाशु गच्छेद्भृङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ ५ ॥
 मांसमाषतिलादीनां वालुकानामथापि वा ।
 कुम्भोपिण्डेष्टकास्वेदान्नायः प्रस्तरसङ्करात् ॥ ६ ॥
 वातघ्नैर्दशमूलैर्वा शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
 वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ॥
 मध्यमं वह्णौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ ७ ॥
 स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदः कफावृते ।
 निवातगृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ ८ ॥
 उपनाह्वाह्वयक्रोधभूरिपानक्षुधातपाः ।
 स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणावृते ॥ ९ ॥
 सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णोऽस्ने वा च कारयेत् ॥ १० ॥
 व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महावले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ११ ॥
 सवले रुक्षणः स्वेदो रुक्षस्त्रिग्धः कफानिले ।
 कफमेदोवृते वाते सेवेत् कोष्ठां गृहं रविम् ॥ १२ ॥
 तत्र तापोऽस्य स्वेदो विशेषतः श्लेष्मघ्नो । उपनाहस्वेदो वातघ्नः
 अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति कफमेदोऽन्विते वायौ
 निवातगृहातपगुरुप्रावरणादिभिः स्वेदमुत्पादयेदिति ।
 स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लिप्ताः ।
 सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥ १३ ॥
 शीतशूलव्यपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
 सञ्जाते मार्दवे देहे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १४ ॥
 अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक् प्रसादं
 भक्त्यद्वां स्रोतसां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां

सन्धीन् स्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥ १५ ॥

स्वेदसावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वमार्दवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्निग्धे लक्षणं प्राहुरेतत् मिथ्यास्निग्धे व्यत्यये नैतदेव ॥ १६ ॥

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहदृष्ट्याक्लमाश्च ।

अतिस्निग्धे सन्धिपीडादृष्ट्या च क्रियां शीतां तत्र कुर्याद्विधिज्ञः ॥ १७ ॥

अतिस्निग्धनराणाञ्च शीताम्बुप्राशनं हितम् ।

स्नानमुष्णाम्बुना चापि ह्यनभिष्यन्दि भोजनम् ॥ १८ ॥

पाण्डुर्महीरक्तपित्ती तृषार्त्तः क्षामो जीर्णो चोदरार्त्तो विषार्त्तः ।

दृक्कुर्यात्तर्तो गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्या यस्य मर्त्योऽतिसारी ॥ १९ ॥

स्वेदादेषां यान्ति देहा विनाशश्चासाध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ।

स्वेदैः साध्यौ दुर्वलाजीर्णभक्तौ यदि स्यातां स्वेदनीयौ ततस्त्वौ ॥ २० ॥

इति वक्रसेनसङ्कलितः स्वेदाधिकारः समाप्तः ।

अथ वमनाधिकारः ।

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट् काले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

कफे कफोत्सवने चापि वमनं मम्रशस्यते ॥ २ ॥

वामयेदतिसारार्त्तं मधःपित्तास्ररोगिणाम् ।

ग्रन्थिमेहापचीकुष्ठश्लीपदोन्मादरोगिणः ॥ ३ ॥

समस्तदोषपरीसर्प श्वासकासोर्ध्वरोगिणः ।

नवज्वरगृहीतश्च हृत्सासार्त्तं विशेषतः ॥ ४ ॥

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ ५ ॥

रुचे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरे च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं वर्चोऽभिधाते न च वामयेत् ॥६॥
 एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।
 अत्युत्थणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्युना ॥ ७ ॥
 अवम्यावमनात् क्रोधात् कृच्छतां यान्ति देहिनः ।
 असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्त्वतिसृताः ॥ ८ ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 जिताः संशोधनैर्येतु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ९ ॥
 योऽखिलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्क्षिप्य देहिनः ।
 स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १० ॥
 निशि सुप्तश्च पूर्वाह्ने जीर्णाहारकृते क्षणम् ।
 वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ॥
 कण्ठं गन्धर्वनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषग् ॥ ११ ॥
 ललाटं वमतः पंसः पार्श्वौ हस्तेन बोधयेत् ॥ १२ ॥
 कफश्च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्वमेत् ।
 सस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १३ ॥
 पानद्रव्यरमस्योक्तः स्वरसः पलमिष्यते ।
 वमनं रेचनं चाक्षं स्नेहादिशमनं परम् ॥ १४ ॥
 काथ्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा जलादके ।
 अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥
 यष्टीमधु वचा कुष्ठं बीजानां कुटजस्य च ।
 कल्केरालोक्ष निम्बस्य कषायं पाययेद्भिषक् ॥ १६ ॥
 प्रवृत्तलालाह्वसासं वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थ राठकल्कयुतं पिबेत् ॥
 यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ॥ १७ ॥
 निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुसिन्धूत्थम् ।
 मधुयुतमेतत्पानं कफपरिपूर्णाशये शस्तम् ॥ १८ ॥

तण्डुलसलिलनिपिष्टं यः पीत्वा वमति नरः पूर्वाह्णे ।
 फलिनीवल्कलकल्कं हरति गदं कफपित्तमारुजम् ॥ १८ ॥
 आटरूषवचानिम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ।
 काथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिक्कन्मदनान्वितम् ॥ २० ॥
 जीमूतकफलेच्छाकु कुटजाः कृतवेधनः ।
 धामार्गवश्च संयोज्यः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ २१ ॥
 मदनफलमज्जसिद्धं क्षीरं दधितां गतं तत्समं वा ।
 वमनाय कफप्रसेके वमनं कफेषु च प्रयुञ्ज्यात् ॥ २२ ॥
 तत्र सुकुमारं कर्शं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु
 क्षीरदधितक्रयवागूनाम् अन्यतमेनाकण्ठं पाययित्वा वामयेत् ।
 कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिः कण्डूश्च दुर्वामितलिङ्गमाहुः ।
 पित्तातियोगश्च विसंज्ञताश्च हृत्कण्ठपौडामपि चातिवान्ते ॥ २३ ॥
 पित्ते कफस्यानुगुणं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।
 लघौ च देहे कफसंश्रये च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २४ ॥
 पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।
 द्वित्रीन् सविट्कानपनौय वेगान् ज्ञेयं विरेके वमने तु पीतम् २५
 सम्यग्वान्तं चैनमभिवीक्ष्य स्त्रैहिकवैरेचनिकोपशमनौया-
 नामन्यतमं धूममाकण्ठं सामर्थ्यतः पाययित्वा आचारिक-
 मुपदिशेत् ।
 वान्त्यर्थमौषधे पीते वान्तिर्भवति नो यदि ।
 पिबेद्वात्रीकशानिम्बकषायमुष्णवारिणा ॥ २६ ॥
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिसेवनः ।
 पिबेत्कटुरसैर्मण्डं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
 वमनेऽतिप्रवृद्धे च हृदयं कार्यं विरेचनम् ॥ २७ ॥
 सोढारायां भृशं कृद्यां मूर्च्छायां यासमुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।

निःश्रिताञ्च तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ २९ ॥

ततोऽपराह्णे सुविशुद्धदेहं मुष्णाभिरग्निः परिषिक्तगात्रम् ।

कुलत्थमुद्गाढकजाङ्गलानां यूषैरसैर्वाप्युपभोजयेत्तम् ॥ ३० ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं चीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ३१ ॥

धान्यकल्केन संशुद्धा नागरेण समन्विता ।

सुलघ्नी दीपनी पेया वातरक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्षमाणो भक्ति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३४ ॥

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।

गुरुत्वकण्डूग्रहणौप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥ ३४ ॥

क्लिन्ने तरौ पुष्पफलप्रवाला यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ।

तथा हृते श्लेष्मणि कूर्दितेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ॥ ३५ ॥

वमनादिविधानेषु यावत्कालस्तु गच्छति ।

तावद्धि परिहर्तव्यं शीततोयातिमैथुनम् ॥ ३७ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः वमनाधिकारः समाप्तः ।

अथ विरेचनाधिकारमाह ।

ऋतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत् ।

अन्यदात्ययिके काले शोधनं शीलयेद् बुधः ॥ १ ॥

पित्तं विरेचनं युञ्ज्याद्दोषे पित्तोत्खणेऽपि च ।

पित्तमत्युत्खणीकृत्य स्नेहे स्वेदे कृते सति ॥ २ ॥

वमने च कृते पूर्वं ततः समग्विरेचयेत् ।

अन्यथा योजितं कुर्यान्मृदाग्निं गौरवारुची ॥ ३ ॥

पित्ताधिको मृदुः कोष्ठः पयसापि विरिच्यते ।
 वातेन श्लेष्मणा क्रूरो दुर्विरेच्यः स उच्यते ॥ ४ ॥
 समदोषो मध्यमः साधारण इति । तत्र मृदौ मृद्वौ मात्रा
 क्रूरे तीक्ष्णा मध्ये मध्यमा कर्तव्येति ।
 मृदुमध्यक्रूरकोष्ठे कर्षमर्द्धपलम्पलम् ।
 उष्णोदकानुपानन्तु पलं द्वे च पलत्रयम् ॥ ५ ॥
 तदर्द्धम्पाययेच्चूर्णं मनुपानञ्च तादृशम् ।
 काथे काथविधिः कार्यस्तदर्द्धः स्वरसोऽपि च ॥
 पित्तं दद्यात्तथा स्नेहं पलाद्विं पलमेव वा ॥ ६ ॥

इति विरेचनमात्रा ।

यथा वमने प्रसेकीषधपित्तानिलाः क्रमेणायान्ति तथा
 विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा इति ।

स्नेहस्वेदावकृत्वाग्रे यस्तु संशोधनं पिबेत् ।
 दारु शुष्कमिवानाम्य तद्देहमतिपातयेत् ॥ ७ ॥
 स्नेहस्वेदैः प्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिता ।
 दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुं विरेचनैः ॥ ८ ॥
 शारदे सौक्ष्म्यतैक्ष्ण्यग्राहा विकाशित्वाद्विरेचनम् ।
 वमनं च हरेद्दोषं सम्यगुक्तं तथान्यथा ॥ ९ ॥
 यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।
 गुणोद्रेकाद्भजेदूर्ध्वं मपक्वं भेषजं पुनः ॥ १० ॥
 मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेर्दत्तं सम्यग्विरेचनम् ।
 न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिमात्रप्रधावितम् ॥ ११ ॥
 तृप्तत् सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः ।
 वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १२ ॥
 पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं स्नादुक्काथादिभिः पिबेत् ॥ १३ ॥
 भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिमण्डितातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ।

पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तां पित्तगदी सुशीताम् १४

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।

मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ १५ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।

क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥ १६ ॥

लिह्याद्गुदेन गुटिकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ।

कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरभगन्दरान् ।

हृत्पित्तानपि चाप्येतन्निरुपायं विरेचनम् ॥ १७ ॥

त्रिफलाक्वाथमूत्रैश्च सव्योषं कफपीडितः ।

क्षणाशुण्ठीत्रिवृत्क्षार चूर्णं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ १८ ॥

एतद्विरेचनं मुख्यं सर्वश्लेष्मविकारिणाम् ॥ १९ ॥

शर्कराक्षौद्रमयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ॥ २० ॥

पथ्यासैन्धवक्षणाणां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

विरेकः सर्वदोषघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ २१ ॥

त्रिवृत्पिप्पलिसिन्धूत्यैरन्वितं गुग्गुलुं पिबेत् ।

फलत्रिककषायेण रेचनं सर्वदोषनुत् ॥ २२ ॥

पिप्पलीनागरक्षार श्यामास्त्रिवृतया सह ।

लेहयेन्मधुना माडं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ २३ ॥

हरीतक्यास्तु कर्षाडं कर्षाडं त्रिवृतस्तथा ।

शीताम्बुना समम्पिष्ट्वा भर्जयेत्सर्पिषा मनाक् ॥ २४ ॥

तद्रव्यं शीतलं ज्ञात्वा सिताकर्षणं योजयेत् ।

भुक्त्वा विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ २५ ॥

इति एतावत्येकदिनमात्रा ।

हरीतकीभिः कथितं सुवीरं दन्त्यग्निक्षणाविडचूर्णयुक्तम् ।

विरेचनं वा रुवुतैलमिश्रं निरत्ययं योज्यमथामयन्नम् ॥ २६ ॥

त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 समृद्धीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २७ ॥
 त्रिवृददुरालभामुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहं शीतलञ्च घनात्यये ॥ २८ ॥
 त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृतां हवुषां दन्तीं सप्तलां कटुरोहिणीम् ॥ २९ ॥
 स्वर्णक्षीरोच्च कम्पिलं गोमूत्रे भावयेत्तदाहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहा ॥ ३० ॥
 सक्षौद्रां शर्करां पक्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।
 दद्याच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
 लिङ्घ्यात्तं मात्रया लेहमीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३१ ॥
 अभयापिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त विडङ्गामलकानि च ॥ ३२ ॥
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ ३३ ॥
 मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥ ३४ ॥
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ ३५ ॥

पाण्डुत्वकासविषमज्वरवाक्लिसादान्
 जङ्घोरुपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ।
 दुर्नाममण्डलभगन्दरशोफगुल्मान्
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकुच्छान् ॥ ३६ ॥
 प्लीहाक्षिरोगयक्ष्मदश्मरिकुष्ठमेहान्
 हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।
 अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य-

मायुष्करं पलितनाशनमस्त्रिदृष्टम् ॥ ३७ ॥

इति अभयाद्यो मोदकः ।

विडङ्गमारामलकाभयानां पलं पलं स्यात्त्रिदृष्टस्त्रयश्च ।

गुडस्य षड्द्वादशभागयुक्ता मानेन त्रिंशद्गुटिका विधेयाः ॥ ३८ ॥

निवारणे यक्षवरेण सृष्टः समाणिभद्रः किल शाक्यभिचवे ।

अयं हि कुष्ठक्षयकासनाशनो भगन्दरप्लीहगुदोदरार्तिजित् ॥ ३९ ॥

यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी ह्यनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥

इति माणिभद्रमोदकः ।

गुडस्याष्टपलं पथ्या विंशतिः स्युः पलानि च ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षाः पिप्पलीत्रिवृतोर्दशः ॥ ४० ॥

कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।

सङ्घादेदुष्णसेवी चाहारे निर्यन्त्रणास्त्वमी ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डु रोगार्शः कुष्ठनाशनाः ॥ ४१ ॥

विरेकायौषधं पीतं न सम्यग्यदि रेचयेत् ।

पिवेदुष्णाम्भसा तत्र मैन्धवं दोषशान्तये ॥ ४२ ॥

इति गुडायामोदकः ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूर्विण्मूत्रसङ्गाश्च न सद्विरिक्ते ।

मूर्च्छागुदभ्रशकफातियोगाः शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु लालालघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ।

गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तमनुजं व्यवस्येत् ॥ ४४ ॥

मन्दान्निमत्तौणमसद्विरिक्तं न पाययेत्तद्विवसे यवागूम् ।

क्षौणं तृषात्तं सुविरेचितञ्च तन्वीं सुखोष्णां लघु पाययेत्ताम् ॥ ४५ ॥

छर्दितोक्तं क्रमं सर्वं धूपं मुक्ता प्रयोजयेत् ।

शोणितस्रावसंशुद्धिस्त्रेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४६ ॥

वह्निर्यस्य ततो मन्दः स्याद्वैद्यस्तमुपाचरेत् ।

मद्यपो वातपित्ताग्नौ योऽल्पपित्तकफाश्रयः ॥ ४७ ॥

पेयादिरहितस्तस्य तर्पणादिक्रमं दिशेत् ।

आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णैः रेचयेद्धीनरेचितम् ॥ ४८ ॥

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥ ४९ ॥

सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ५० ॥

कल्कं शाल्मलीमूलस्य मस्तुना सह संपिबेत् ।

गङ्गाप्रवाहतुल्यं हि नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥ ५१ ॥

अञ्जनं चन्दनोशीरं मज्जाम् च अतियोगनुत् ।

लाजचूर्णैः पिबेन्मन्यमतियोगहरं परम् ॥ ५२ ॥

दधारनालधात्री चूर्णयुताः शक्तवः प्रलेपेन ।

सन्तापारुचिदृष्ट्या वमनविरेकातियोगहराः ॥ ५३ ॥

क्षीणत्रयोरः क्षतबालवृद्धा दीनोऽथ शोषी भयशोकतप्तः ।

शान्तस्तृषार्त्ता परिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चासृक् ५४

नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवज्वरी या च नवप्रसूता ।

शल्यादिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्येत्वनुपस्कृताश्च ॥ ५५ ॥

अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहा विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।

विरेचनेर्यान्ति नरा विनाशमन्नप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ ५६ ॥

नचातिस्निग्धकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

दोषाः प्रच्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ ५७ ॥

विषाभिघातपिडिका शोफपाण्डुविसर्पिणः ।

नातिस्निग्धा विशोध्या स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥ ५८ ॥

विरूक्षस्नेहसात्मान्तु भूयः संस्नेह्य रेचयेत् ।

तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति श्लथबन्धनाः ॥ ५९ ॥

बुद्धेः प्रसादम्बलमिन्द्रियाणां धातोः स्थिरत्वं ज्वलनाभिवृद्धिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः प्रकुर्व्याद्विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

यथौदकानां स्थिरजङ्गमानां जलेऽपनीते ध्रुवमेव नाशः ।

पित्ते हृतेत्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां ध्रुवमेव नाशः ॥ ६१ ॥
 सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृद्धन्ती सचिक्कम् ।
 तच्चूर्णं गुडसम्मिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ६२ ॥
 एतद्गुडाष्टकं चूर्णं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 शोथोदावर्तगुल्मघ्नं प्लीहपाण्डामयापहम् ॥ ६३ ॥
 पश्चाद्विरिक्तो वान्तश्च ततश्चापि निरुहणम् ।
 निरुद्धस्वनुवास्यः स्यात् सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ६४ ॥
 कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ।
 मासं परिहरेज्जन्तुर्यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ ६५ ॥
 क्रोधायासौ मैथुनञ्च दिवास्वप्नोच्चभाषणे ।
 पानं यानासने स्थानं चिरञ्चक्रमणं हिमम् ॥ ६६ ॥
 सम्भोगतोययोः सेवा प्रवातातपयोस्तथा ।
 विरुद्धाध्यशनासात्म्यं भोजनानि विशेषतः ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः विरेचनाधिकारः समाप्तः ।

अथ वस्तिकर्माधिकारमाह ।

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।
 संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥
 समुद्धते वायुवेगे नान्या वस्तिमृते क्रिया ।
 पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ २ ॥
 वाते बातोल्बणे व्याधौ वस्तिः शस्तः स च त्रिधा ।
 निरुद्धोन्वासनाख्यश्च लिङ्गे चोत्तरसंज्ञितः ॥ ३ ॥
 कषायक्षीरतो वस्तिर्निरुहः स निगद्यते ।
 यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासनसंज्ञकः ॥ ४ ॥

वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ।

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ ५ ॥

निरूहो दोषहरणाद्रोहणादथवा तनोः ।

आस्थापयेद्वयो देहं यस्मादास्थापनः स्मृतः ॥ ६ ॥

निशानुवासनात् स्नेहोऽन्वासनश्चानुवासनः ॥ ७ ॥

विरिक्तसम्पूर्णहिताशनस्य आस्थाप्य शय्यामनुदीयते यत् ।

तदुच्यते वाप्यनुवासनञ्च तेनानुवासश्च बभूव नाम ॥ ८ ॥

उत्कृष्टावयवे दानाद्वस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात् परम् ॥ ९ ॥

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट्प्रसृतास्ततः ।

प्रसृतं वर्द्धयेद्दूर्द्ध्वं द्वादशाष्टादशावधि ॥ १० ॥

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृतं परम् ।

यथायथं निरूहस्य पादोमात्रानुवासने ॥ ११ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरीति कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ १२ ॥

षट्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मृगकर्कभ्युसतीनवाहि छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि चापि ॥ १३ ॥

यथा वयोऽङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकामुखानि ॥ १४ ॥

स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

जारहवो माहिषहारिणौ वा स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥ १५ ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तः सुमृदुस्तु सिद्धः ।

नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ १६ ॥

नेत्राभावे हिता नाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।

वस्त्यभावे हितं चर्म वस्त्रं वापि हितं घनम् ॥ १७ ॥

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं कलाय यवरम्भ्रुकम् ।

अङ्गुले कर्णिकायुक्तं मुखे वृत्तं समं मृदु ॥ १८ ॥

इति नेत्रपरिमाणविधिः ।

विरेचनाद्वते सप्तरात्रे जातबलाय वै ।

कृताहाराय सायाह्ने वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ १९ ॥

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

तदर्धेन च हीनस्य त्रिधा मात्रानुवासने ॥ २० ॥

प्रसृतस्य पलाद्धेन पलस्य पितुना तथा ।

तदर्धस्यार्धकर्षेण वृद्धिः कार्या यथा क्रमम् ॥ २१ ॥

षट्पलं त्रिपलं सार्धम्पलं पूर्णं यथा भवेत् ॥ २२ ॥

देवदारुवचारास्त्रा शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

अवचूर्णम्प्रदातव्यं षट्चतुर्दशमाषकैः ॥ २३ ॥

यद्वा सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतम् ।

चूर्णं माषं पले स्नेहे सिन्धुजम्भशताह्वयोः ॥ २४ ॥

क्षीरं न चेद्द्वैतरणं प्रदाय द्वाह्वेत्त्रह्वे वाप्यनुवासनीयः ॥ २५ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत् ।

अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥ २६ ॥

प्रसृतं वामपार्श्वेन कृतान्नमनुवासयेत् ॥ २७ ॥

वामाश्रया हि ग्रहणोगुदञ्च तत्पार्श्वमंस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

लीयन्त एवम्बलयश्च तस्मात्सव्ये च पार्श्वे हितवस्तिदानम् ॥ २८ ॥

प्रसारितैकजङ्गेन कार्याऽन्योपरिकुञ्चिता ।

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणे नावपीडयेत् ॥ २९ ॥

तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ।

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदमं बद्धं हस्तमकम्पयन् ॥ ३० ॥

पृष्ठवंशम्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ।

नातिवेगं नातिमन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ॥ ३१ ॥

सावशेषमकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरुहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ॥ ३२ ॥
 शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्ग्रीष्मवनागमेषु ॥ ३३ ॥
 स्नेहवस्त्रिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
 स्नेहवीर्य्यन्तथा दत्ते देहं नानुविसर्पति ॥ ३४ ॥
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं प्रसर्पति ॥ ३६ ॥
 आकुञ्चयेच्छनैस्त्रींस्त्रीञ्च कथिबाहु ततः परम् ।
 ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 स्फिजोच्चैनं ततः श्रोणीं शय्यां त्रींस्तूत्तिपेद्बुधः ।
 एवं प्रणिहिते वस्त्रौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ ३८ ॥
 स्वास्तीर्णं शयने काम मासीताचारिके ततः ।
 कूर्परे जानुनी चैव कुर्यात्क्षीणि गतागतम् ॥ ३९ ॥
 पाणिपादबले चास्य हन्तव्ये मुष्टिना तदा ।
 त्रिकसञ्चालनं चापि कुर्याद्धारत्रयं ततः ॥ ४० ॥
 भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ।
 यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 नित्यमेकान्तरे वापि दोषकायान्यपेक्षया ॥ ४१ ॥
 स्नेहेन पाष्णग्रङ्गुलिपिण्डकाद्या ये चापि गात्रावयवा रुगार्ताः ।
 तांश्चावमृद्नीत सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कतौपधानः ॥ ४२ ॥
 अनुवासिताय दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।
 धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥
 पित्तोत्तरे कटूष्णान्भस्तावन्मात्रं पिबेदनु ।
 स्नेहाक्षीर्णं शमयति श्लेष्माणं तद्भिन्नं च ॥ ४४ ॥
 पवनस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।

काथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशूण्ठीजलं पिबेत् ॥ ४५ ॥

यस्यानुवासनो दत्तः सकृदत्र अमं व्रजेत् ।

अत्युष्णो वातिशीतो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ ४६ ॥

अमात्रोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्बहुभेषजः ।

तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यति तिष्ठति ॥ ४७ ॥

त्रौन्यस्य यामाननुवर्तते च स्नेहो नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ॥ ४८ ॥

अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।

स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥

रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन्वाप्यनुवासनान् ।

दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पञ्चान्निरूहयेत् ॥ ५० ॥

न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।

सूक्ष्मत्वात् शून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्ध्वमधो नयेत् ॥ ५१ ॥

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।

वाते तु चैकादशधा पुनर्वा वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ ५२ ॥

सदानुवासयेद्भुक्तं सार्द्रपाणिं नरं भिषक् ।

ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुप्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥ ५३ ॥

न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।

मन्दं मूर्च्छाञ्च जनये द्विधास्नेहः प्रयोजितः ॥ ५४ ॥

स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवाभ्यसेच्चिरम् ।

स्नेहात्पित्तकफोत्क्लेशौ निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ ५५ ॥

तस्मान्निरूढोऽनुवास्यो निरूह्यश्चानुवासितः ।

नैवं पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥ ५६ ॥

निरूहशोधितैर्मार्गैः स्नेहः सम्यग्विसर्पति ।

अपेतसर्वदोषासु नाडौष्विव बहिर्जलम् ॥ ५७ ॥

अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।

कुप्यद्भिस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥ ५८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
 सर्वोऽस्यो वाहृतो रौच्यादुपेक्षः संविजानता ॥ ५८ ॥
 अनायाम्नामहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।
 स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥
 कुष्ठक्रमुककल्कान् पाययेत्तक्रसंयुतम् ।
 श्रीणाग्रात्तैक्ष्णाग्रात् सरत्वाच्च वस्तिं तस्यानुलोमयेत् ॥
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वातानुलोमनम् ॥ ६१ ॥
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाधाने शूलं श्वासश्च जायते ॥ ६२ ॥
 प्रकाशयगुरुत्वञ्च तदा दद्यान्निरूहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥ ६३ ॥
 भयोन्माददृषाशोषाजीर्णाकाचप्रमेहिनः ।
 मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्यकासश्वासक्षयातुराः ॥ ६४ ॥
 शोषभ्रममदच्छर्दियुताः वस्त्यसहाऽबलाः ।
 नास्थाप्या नानुवास्याश्च वातरोगादृते नराः ॥ ६५ ॥
 उदरी च प्रमेहो च कुष्ठो स्थूलश्च मानवः ।
 अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥ ६६ ॥
 अनेन विधिना सप्त तथाष्टौ वा नवैव वा ।
 विधेया वस्त्यो नृणामन्तरान्तर्निरूहणम् ॥ ६७ ॥
 विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।
 दाहक्लमपिपासार्त्तिकरश्चाप्यनुवासनः ॥ ६८ ॥
 मानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वा ।
 ओषचोषो विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ६९ ॥
 शङ्खस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 मुखे सर्वेन्द्रियाणां वाप्युपलेपोऽवसादनम् ॥ ७० ॥
 स्नेहगन्धिं मुखश्चापि कासश्वासावरोचकाः ।

अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥ ७१ ॥
 गले निष्पीड्य तत्राशु कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ।
 . कार्यं नस्यं सुतीक्ष्णञ्च तीक्ष्णं वापि विरेचनम् ॥ ७२ ॥
 उत्क्लेशो ग्लानिरङ्गस्य सादः पर्वव्यथारुचिः ।
 निरेति स्नेहसंमिश्रं पुरीषं बहुशो मृदु ॥ ७३ ॥
 र्षत्स्थौल्यं भवेत् कुक्षि गुदवङ्गणवस्तिषु ।
 स्निग्धस्यैतानि लिङ्गानि जानौयादनुवासने ॥ ७४ ॥
 जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहप्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ७५ ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्गणौ ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कोष्ठस्थमनिलं जयेत् ॥ ७६ ॥
 बलवर्णौ च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 रसं चतुर्थो रक्तान्तु पञ्चमः स्नेहयेदपि ॥ ७७ ॥
 षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः स्निह्यति सप्तमः ।
 अष्टमो नवमश्चास्थि तथा मज्जानमेव च ॥ ७८ ॥
 एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ।
 अष्टादशाष्टादशकान् यो वस्तीनां निषेवते ॥
 यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७९ ॥
 स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।
 वीतपाप्मा श्रुतधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ८० ॥
 आपादतलमूर्ध्वास्थान् दोषान् पक्वाशयस्थितः ।
 वीर्येण वस्तिरादत्ते मेषादित्यो रसानिव ॥ ८१ ॥
 पक्वाशयाद्वस्तिवीर्यं स्वदेहमनुसर्पति ।
 वृक्षमूले निषिक्ताना मपाम्पूर इव द्रुमम् ॥ ८२ ॥
 स चापि वस्तिः सहसा केवलः समलोऽपि वा ।
 प्रत्येति वीर्यं त्वनिलै रपानाद्यैः प्रणीयते ॥ ८३ ॥

मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्याद्रीलच्छदः कोमलपल्लवश्च ।
 काले बृहत्पुष्पफलानुबन्धस्तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ८४ ॥
 मुग्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च केचित् ये पङ्गवो येऽपि च भग्नगात्राः ।
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ८५
 आग्लापिते प्राग्ग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
 एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ य आमयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ८६ ॥
 याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भश्च विन्दन्ति नृभिः समेताः ।
 क्षौणेन्द्रिया ये च नरा कृशाश्च वस्तिः प्रशस्तः परमो हि तेषु ८७
 उष्णाभिभूतेषु तथातिशीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
 तत्प्रत्यनीकेऽथ समुक्तयुक्त्या सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य दद्यात् ॥ ८८ ॥
 न बृंहणीयान्विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
 कुष्ठप्रमेहादिषु मेढ्रगेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ८९ ॥
 क्षौणक्षतानामविशोधितानां न शोषिणां नो कृशदुर्बलानाम् ।
 न मूर्च्छितानां विदधीत वस्तिं येषाञ्च दोषाः पुनरुद्धृगाः स्युः ९०
 शाखागतान् कोष्ठगतांश्च रोगान्धमेक्षि सर्वावयवार्द्धगांश्च ।
 ये सन्ति दोषा न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ९१
 विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां वातापहः सौख्यकरश्च यस्मात् ।
 यस्मान्न वातैकसमाश्रयाणां वस्तिं विना भेषजमन्यदस्ति ॥
 यस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥ ९२

गुडूच्येरण्डपूतौक भार्गीवृषक रौहिषम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासा पलोन्मितान् ॥ ९३ ॥

यवमाषातसीकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ।

चतुर्द्रीणेऽम्भसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ ९४ ॥

पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमेतच्चि सर्ववातविकारनुत् ॥ ९५ ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां आवर्णीं मधुकं बलाम् ।
 जीवकर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरौम् ॥ ८६ ॥
 स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
 पिष्टा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तु चतुर्गुणे ॥ ८७ ॥
 वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
 मूत्ररेतोरजो दोषान् हरेत्तदनुवासनात् ॥ ८८ ॥

इति जीवन्त्याद्यं यमकम् । इत्यनुवासनवस्तिविधिः ।

अथ निरुहविधिमाह ।

निरुहवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ ८९ ॥
 वातव्याधावुदावर्त्तं वातासृग्विषमञ्जरे ।
 मूत्रकृच्छ्रोदरानाह मूत्रदोषाश्मरीषु च ॥ ९० ॥
 वृद्धासृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरुहणम् ।
 शूलेऽपि पित्ते हृद्रोगे योजयेद्द्विधिवद् बुधः ॥ ९१ ॥
 मधुस्त्रेहनकल्काख्याः कषाया वा मताः क्रमात् ।
 त्रीणि षड्द्वादश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ ९२ ॥
 पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे चैव चतुष्टयम् ।
 षट्त्र्योणि द्वादशत्र्योणि कफे चापि निरुहणम् ॥ ९३ ॥
 नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।
 प्रधानमृदास्तरणोपपन्नं प्राक् शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ ९४ ॥
 प्रक्षिप्य वस्ती मथितं खजेन सुवद्धपुच्छानननिर्वलीकम् ।
 अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय गृह्णीत वैद्यो निजसव्यहस्ते ॥ ९५ ॥
 तैलाक्तगण्डं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्त्तं शयने ममुष्यम् ।
 समे सुदेशे नतशीर्षकञ्च नात्युच्छ्रितोनास्तरणोपपन्ने ॥ ९६ ॥
 सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहञ्च भुजोपपन्नम् ।
 निष्कुप्य सव्येतरमस्य सक्थि वामं प्रसार्य प्रणयेच्च वस्तिम् ॥ ९७ ॥

स्निग्धं गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धैर्जनैरक्षितपृष्ठवंशम् ।

आकम्पनावेपनलाघवादीन् पाण्योर्गुणीश्चापि हि दर्शयद्भिः ॥ १०८ ॥

प्रपौड्य चैकग्रहणेन दत्ते नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

तिर्यक् प्रणीते न गता च धारा गुदं प्रणश्येच्चलिते च नेत्रे ॥ १०९ ॥

दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु ।

शीतस्तु विष्टभ्य करोति दाहं मूर्च्छाञ्च तापन्त्वतिमात्रमुष्णः ॥ ११० ॥

स्निग्धोऽग्निनाशं पवनं विरुक्षस्तथाल्पमात्रोऽलवणस्त्वयोगम् ।

करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ १११ ॥

दाहातिसारी लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात् सुयुक्त्या सममेव दद्यात् ।

विड्वातवेगञ्च विधार्य दत्ते निष्कृष्यमुक्ते प्रणयेच्च शेषम् ॥ ११२ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं स्नेहैर्निरुहयेत् ।

अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽङ्गि निरुहयेत् ॥

मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते निरुहन्तु समाचरेत् ॥ ११३ ॥

सव्यं प्रसारयेत् सकथि दक्षिणञ्चोपकुञ्चयेत् ।

मध्याङ्गे सुमना जीर्णे निरन्नो वाग्यतो नरः ॥ ११४ ॥

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ११५ ॥

ततो नेत्रमपनीय त्रिंशन्मात्राः पीडनकालादवेक्ष्योत्तिष्ठ
इति आतुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुत्कटकं वस्तेरागमना-
प्रेति निरुह प्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तो भवति ।

यावत्प्रत्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालञ्च सा मात्रा परिकीर्तिता ॥ ११६ ॥

अनेन विधिना दद्याद्वस्तिं वस्तिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्हतः ॥ ११७ ॥

सम्यग्निरुदलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

अपि हीनं क्रमं कुर्यान्नैव कुर्यादतिक्रमम् ।

विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो मतः ॥ ११८ ॥

मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः ।

तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु ध्रुवं हन्यादलीजसी ॥ ११९ ॥

सस्नेह एकः पवने निरुहौ द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।

त्रयः समूत्राः कटुकोणरूक्षाः कफे निरुहान् न परे विधेयाः ॥ १२० ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्रमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।

प्रत्यागते कोणजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ॥ १२१ ॥

जीर्णे च सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवास्यः परिवृंहणार्थम् ।

निरुहणार्द्धागमनेन तैलेनाम्बानिलघ्नौषधसाधितेन ॥ १२२ ॥

दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन तालं स्नेहस्य शीघ्रागमनाय वैद्यः ॥ १२३ ॥

अल्पाल्पवेगोविड्वातहीनो हीननिरुहणः ।

मूर्च्छाशूलकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः ॥ १२४ ॥

यस्य मूत्रं पुरौषञ्च कफो वायुश्च गच्छति ।

क्रमेण लघुता चैव सुनिरुद्धः स मानवः ॥ १२५ ॥

सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नातं भुक्तारमौदनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२६ ॥

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।

रमौदनोऽनुशस्तश्च तदहश्चानुवासनम् ॥ १२७ ॥

सम्यग्निरुद्धं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् ।

अल्पस्नेहं जाङ्गलेन रसेनार्द्धन्तु भोजितम् ॥ १२८ ॥

याजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणं स्नेहवस्तिना ।

पश्चादग्निबलं ज्ञात्वा पवनस्य विचेष्टितम् ॥

अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधोयते ॥ १२९ ॥

द्व्यहे त्र्यहे चाङ्गथ पञ्चमे च दद्यान्निरुह्यादनुवासनञ्च ॥ १३० ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।

आस्थापने स्नेहवस्ती सम्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥

अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरुहं शोधनेर्हरेत् ।
 निरुहैरेव मतिमान् चारमूत्रास्त्रसंयुतैः ॥ १३२ ॥
 विगुणानिलविष्टम् चिरं तिष्ठन्निरुहणम् ।
 शूलारतिज्वराटोपान्मरणञ्च प्रपद्यते ॥ १३३ ॥
 न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।
 आमं तदुच्चरेद् भुक्तं छर्दिं वा जनयेद् भृशम् ॥ १३४ ॥
 कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभोजिने ॥ १३५ ॥
 आवस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरुहणम् ।
 मलेऽपक्वष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ १३६ ॥
 अतिप्रपीडितो वस्तिः प्रक्रम्यामाशयं गतः ।
 वातेरितो नासिकाभ्यां सुखतो वा प्रपद्यते ॥ १३७ ॥
 छर्दिहृत्लासमूर्च्छादौन् प्रकुर्याद्वाहमेव च ।
 तत्र तूर्णं गलापौडं प्रकुर्यादवधूननम् ॥ १३८ ॥
 शिरःकायविरेकी च तीक्ष्णैः सेकांश्च शीतलान् ।

अथ द्वादशप्रसृतानाह ।

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ १३९ ॥
 एकौभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।
 संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ १४० ॥
 वितरेच्च तथा वापमन्तेद्विप्रसृतोन्मितम् ।
 एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ १४१ ॥
 धारयेदौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।
 न करोति च सौमन्तं सुनिरुहः प्रयोजितः ॥ १४२ ॥

इति निरुहणविधिः ।

वातघ्नौषधनिःक्वाथाः सैन्धवप्रसृता युताः ।
 साम्नाः सुखोष्णा देयाः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥ १४३ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथः काकोल्यादिसमायुतः ।

विधेया वस्तयः पित्ते सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ १४४ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।

सक्षौद्रमूत्रा देयाः स्युर्वस्तयः कुपिते कफे ॥ १४५ ॥

शर्करेक्षुरसक्षौद्र घृतयुक्ताः सुशीतलाः ।

क्षौरिष्ठक्षकषायाब्धाः वस्तयः शोणिते हिताः ॥ १४६ ॥

प्रियङ्गादिगणकाथा अम्बुष्ठादिसमायुताः ।

सक्षौद्राः सघृता वापि वस्तयो ग्राहिणो हिताः ॥ १४७ ॥

विदारौरावतीशेलु शाल्मलीधन्वनाङ्गुराः ।

क्षौरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलवस्तयः ॥ १४८ ॥

वाराहमाहिषौरभ्र वैडालैण्यकौक्कुटम् ।

सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १४९ ॥

मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥ १५० ॥

इति पिच्छिलवस्तयः ।

दद्यादनुत्क्लेशनं पूर्वं मध्यं दोषहरं पुनः ।

पञ्चात्संशमनीयञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥

एरण्डमूलं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।

हपुषाफलकल्कञ्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥ १५२ ॥

इत्युत्क्लेशनवस्तिः ।

शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं पलमेव च ।

सकाञ्चिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ १५३ ॥

इति दोषहरवस्तिः ।

प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।

सक्षौरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥ १५४ ॥

शोधनद्रव्यनिःकाथास्तत्कल्कैः स्नेहसैन्धवैः ।

युक्त्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ १५५ ॥

इति शोधनवस्तिः ।

त्रिफलाकाथगोमूत्रैः क्षौद्रचारसमायुताः ।

ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ १५६ ॥

इति लेखनवस्तिः ।

वृंहणद्रव्यनिःक्वाथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।

सर्पिर्मांसरसोपेताः वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥ १५७ ॥

इति वृंहणवस्तिः ।

शताह्वा शिग्रु सिद्धार्थ वक्राक्रौञ्चवचाघनैः ।

राठेन्द्रयवसिन्धूतैः पिष्टैर्वस्तिः प्रकल्पितः ॥ १५८ ॥

दशमूलैरसक्षौद्र तैलकाञ्जिकयोगतः ।

शोधनो दोषनाशाय पुष्टिवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १५९ ॥

चत्वारो मदनाः पिष्टाः क्षौद्रतैलचतुष्पलम् ।

कुडवं मांसनिर्य्यासाहृत्त्वाहं रुचकाद्भवेत् ॥ १६० ॥

बलवर्णकरो वस्तिर्बुधो मांसबलप्रदः ।

वातशोषितदेहानां वृंहणः स्थैर्यकारकः ॥ १६१ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्ब रास्नासप्तच्छदान्भसः ।

चत्वारः प्रसृता ह्येको घृतात्सर्षपकल्कतः ॥

निरुहः पञ्चतक्तोऽयं मेहाभिष्यन्दनाशनः ॥ १६२ ॥

विडङ्गात्रिफलादन्ती मुस्ताखुपर्णिकास्तथा ।

कषायाः प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ॥

विडङ्गादिकषायेण निरुहः कफनाशनः ॥ १६३ ॥

इति विडङ्गादिनिरुहः ।

मधुतैलात् प्रकुञ्चाः षट् षट् चैरण्डकषायतः ।

युक्तः सैन्धवकर्षेण शताह्वार्धपलेन च ॥ १६४ ॥

बल्यो बुधो निरुहोऽयं मलहृन्मधुतैलिकः ।

गुल्मोदावर्तवृक्षार्शो मेहहन्ता निरत्ययः ॥ १६५ ॥

एरण्डकाथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् ।

शतपुष्पापलाष्टेन सैन्धवाक्षेण संयुतः ॥ १६६ ॥

बलवर्णकरो वस्तिर्वृष्यो दीपनवृंहणः ।

मेदो गुल्मकमिप्लीह गुदोदावर्तनाशनः ॥ १६७ ॥

मधुतैले समे स्यातां काथश्चैरण्डमूलजः ।

पलाष्टं शतपुष्पाया स्ततोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ॥ १६८ ॥

पलेनैकेन संयुक्तः खजेन तु विलोडितः ।

देयः सुखोष्णो भिषजा मधुतैलिकसंज्ञकः ॥ १६९ ॥

तदेव मधुतैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।

पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥ १७० ॥

चतुष्पलं तु मधुनः तैलस्यापि चतुष्पलम् ।

एरण्डमूलकाथस्य तथा देयं पलाष्टकम् ॥ १७१ ॥

पलाष्टं शतपुष्पाया स्ततोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ।

मदनस्य पलञ्चैकं योज्यं युक्त्या विमर्दयेत् ॥ १७२ ॥

रमचीराम्लमूत्राणां माज्यञ्च पलमात्रकम् ।

खजेनालोडितः कोष्णो मधुतैलिकसंज्ञितः ॥ १७३ ॥

पादहीनोऽपि देयः स्याद्वस्तिर्लेखनवृंहणः ।

दीपनो गाढविट्कघ्नः कृमीणां नाशनः परः ॥ १७४ ॥

पाचनो निष्परिहारः सुखदो निरुपद्रवः ।

पुटकैकप्रदानेन सिद्धोऽयं वस्तिरुत्तमः ॥ १७५ ॥

इति मधुतैलिकनिरुद्धवर्णः

क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।

हृषुषासैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद् यापनः परः ॥ १७६ ॥

इति यापनवर्णः

गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ गुडात्यम्नकयोः पलम् ।

शताह्वासैन्धवे स्याता मक्षमात्रे प्रमाणतः ॥ १७७ ॥

देय ग्रामेऽनिले रुक्षस्तद्वत्तैलपलान्वितः ।

उदावर्त्ते वातकोष्ठे सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ १७८ ॥

इति सिद्धवस्तिः ।

सैन्धवाच्चं समादाय शताह्वाचसमन्वितम् ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावन्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥ १७९ ॥

गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोड्य यत्नतः ।

धस्तूपृतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १८० ॥

शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकच्छच्च दारुणम् ।

क्रिम्युदावर्त्तवातादौन् सद्यो हन्यात्प्रयोजितः ॥ १८१ ॥

इति चारवस्तिः ।

अष्टौ पलानि मूत्रस्य रुक्मायाञ्चतुष्पलम् ।

पलद्वयं तु तैलस्य माक्षिकप्रसृतं तथा ॥ १८२ ॥

रसकक्षीरसौवीर तिलिङ्गीकं पलमप्यलम् ।

गुडादेकं पलं दद्यान्मदनस्य पलं तथा ॥ १८३ ॥

शतपुष्पा वचा रास्ना कुष्ठदारु घनं निशा ।

सिद्धार्थकं विल्वपेशीयवानी सैन्धवं बला ॥ १८४ ॥

कर्षान्वितं श्लक्ष्णपिष्ट खजेनाशु प्रमथ्य च ।

युञ्ज्यान्निरुहवत्प्राञ्चो निरपायं महद्गुणम् ॥ १८५ ॥

मूत्रवस्तिरिति ख्यातः सर्वव्याधिहरः परः ।

इति मूत्रवस्तिः ।

सिन्धूद्वयस्य कर्षमन्त्रिकायाः पलं गुडार्धपलम् ।

सुरभीपयसः कुडवः सर्वैरेतैः कृतो वस्तिः ॥ १८६ ॥

ईषतैलयुतोऽयं भुक्ते दत्ते निहन्ति रोगगणम् ।

कव्युरुष्टशोथं शूलं चामानिलं घोरम् ॥ १८७ ॥

चिरभवमूरुस्तम्भं गृध्रसिरोगं च जानुसङ्कोचम् ।

विषमज्वराणि घोरं क्लेश्यञ्च विनाशयत्याशु ॥ १८८ ॥

वस्तिर्वैतरणोक्तो गुणगणयुक्तः सुविख्यातः ॥ १८९ ॥

भोजयित्वा च सायाह्ने सूर्यस्यायं प्रशस्यते ।

अथ चेद्वलवान् जन्तु रभुक्तापि तदा क्वचित् ॥ १९० ॥

इति वैतरणवस्ति ।

दशमूलौकषायस्य पलान्यष्टौ पलद्वयम् ।

तैलस्य मधुनश्चाथ शताह्वात्तं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥

अक्षश्च सैन्धवस्येष्टं वस्तिरेभिर्महागुणः ।

आत्रेयानुमतो ह्येष भुक्ते योज्यो विचक्षणैः ॥ १९२ ॥

नित्यमेकान्तरं वापि परिहारविवर्जितः ।

सुकुमारेषु वृद्धेषु स्त्रीषु यन्त्रणभीरुषु ॥

दीयमानो निहन्त्याशु दोषानीकान् सुदुस्तरान् ॥ १९३ ॥

वातरक्तं क्षयं कामं कुष्ठञ्च विषमज्वरम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च गुल्मप्लीहहलीमकम् ॥ १९४ ॥

वातपित्तभवान्नोगान् कफजान् माक्षिपातिकान् ।

तान् सर्वान्नाशयत्याशु बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १९५ ॥

नैरुहिकेषु सर्वेषु वस्तिषु प्रवरो मतः ।

शुक्रमञ्जननो वृष्यश्चार्द्धमात्रिकसंज्ञकः ॥ १९६ ॥

शतशः सन्ति निरुहाः सुश्रुतचरकादिमुनिगदिताः ।

भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चार्द्धमात्रेण ॥ १९७ ॥

इति अर्द्धमात्रिकनिरुहः ।

एरण्डमूलं त्रिफला पलांशा कृस्त्रानि मूलानि पलानि पञ्च ।

रास्त्राश्वगन्धा सबलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ १९८ ॥

भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जले द्विकंसे कथिताष्टशेषे ।

पेथ्या शताह्वा हृपुषा प्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ १९९ ॥

रसाञ्जनं वासकवीजमुस्तमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्नृणां लेखनदौपनीयः ॥२००॥

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफावृतं मारुतविग्रहञ्च ।

विण्मूत्रवातग्रहणं सशूलमाधानकं साश्मरिशर्कराञ्च ॥ २०१ ॥

आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ।

इति एरण्डाद्यो निरुहः ।

स्रं हं गुडं मांसरसं पयश्च ह्यम्लानि मूत्रं मधुसैन्धवञ्च ।

एतान्यनुक्तान्यपि दापयेच्च निरुहयोगे मदनात् पलञ्च ॥२०२॥

लवणं कार्ष्णिकं दद्यात् पलमेकन्तु मादनम् ।

दाते गुडः सिता पित्ते कफे मिडार्थकादयः ॥ २०३ ॥

विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षाद्वाढ्याविहः शुक्रबलप्रदञ्च ।

विट्कं स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः ॥२०४॥

ज्वरे कृद्यामतीसारे गूढशल्यादिर्दितेषु च ।

हृदोग्रहे कृताहारे दुर्बले व्याधिकर्षिते ॥ २०५ ॥

क्षौणे रक्तातिसारे च तथा मूर्च्छातिकर्षिते ।

प्रथितानां नराणाञ्च निरुहो न प्रशस्यते ॥ २०६ ॥

पौतस्नेहस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः ।

निरुहितस्य कायाग्निर्मन्दोभवति देहिनः ॥ २०७ ॥

म चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तेर्विवर्द्धते ।

काष्ठैरणुभिरल्पैश्च मन्थुक्षित इवानलः ॥ २०८ ॥

युक्तेऽग्नौ जीवति चिरं रोगी स्याद्विक्लृतिं गते ।

शान्त पञ्चत्वमायाति देहे रक्ष्योऽनलः सदा ॥ २०९ ॥

कालस्तु वस्तिष्वनुयाति यावत्तावद्भवेद्दं परिहारकालः ।

अत्याशनस्थानवचांसि पानं स्वप्नं दिवामैथुनवेगरोधान् ॥

शौतोष्णवातातपशोऽकरोषांस्त्यजेदकालाहितभोजनञ्च ॥२१०॥

इति निरुहकल्पनाविधिः ।

अथ उत्तरवस्तिविधिमाह ।

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
 द्वित्रास्थापनतः शुद्धौ निदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ २११ ॥
 आतुराङ्गुलिमानेन नेत्रन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।
 हृत्तं गोपुच्छवन्मूलं मध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ २१२ ॥
 मिद्वार्थवाहिच्छिद्राग्र हेमरूप्यादिनिर्मितम् ।
 चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ॥ २१३ ॥
 मालतीपुष्पवृन्ताभं कर्तव्यं छिद्रमेव च ।
 मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥ २१४ ॥
 स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्चं चात्र कौर्त्तितम् ॥ २१५ ॥
 पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।
 तदूर्ध्वम्पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २१६ ॥
 निविष्टकर्णिकं मेढ्रे नारीणां चतुरङ्गुलम् ।
 मूत्रस्रोतः परीणाहं मुह्रवाहि दशाङ्गुलम् ॥ २१७ ॥
 तामामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ।
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ।
 विधेयञ्चाङ्गुलञ्चासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥ २१८ ॥
 स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलमस्मितम् ।
 एवं प्रमाणं विहितमर्थात् बुद्धिविकल्पितम् ॥ २१९ ॥
 औरभ्रः शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजितः ।
 तदलाभे नियुञ्जीत गलचर्मं च पक्षिणाम् ॥ २२० ॥
 अथातुरमुपस्रिग्धं सुस्निग्धं प्रथिताशयम् ।
 यवागूं सष्टतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् ॥ २२१ ॥
 निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ।
 स्वभ्यक्तवस्तिमूर्ध्नि तैलेनोष्णेन युक्तितः ॥ २२२ ॥
 ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितः ।

पूर्वं शलाकयान्विस्य मार्गं नेत्रमनन्तरम् ॥ २२३ ॥
 शनैःशनैर्घृताभ्यक्तं निदध्यादङ्गुलानि षट् ।
 ततोऽवपीडयेदस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत् ॥ २२४ ॥
 ततः प्रयोजितस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ।
 पयसा भोजयेदनं यूषैर्मांसरसेन च ॥ २२५ ॥
 अन्नं विधिना दद्यादस्तीं स्त्रीश्चतुरोऽपि वा ।
 ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ २२६ ॥
 स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
 मूत्रकच्छविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ २२७ ॥
 द्यानिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ।
 मूत्रमार्गं पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ॥ २२८ ॥
 उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूर्ध्वजान् वै समाहितः ।
 कन्येतरस्यै कन्यायै तद्वत्सम्यग्निपीडयेत् ॥ २२९ ॥
 त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।
 गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ॥ २३० ॥
 अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसंज्ञके ।
 भूयो वस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनौषधैः ॥ २३१ ॥
 पायौ वस्तिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्मचिकित्से ।
 प्रवेशयेद्वा मतिमान् फलवर्त्तिं तु योनिगाम् ॥ २३२ ॥
 सूत्रैर्विशिष्टान्तां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ।
 पीडयेद्वाप्यधो नाभेर्वस्तेरुपरि वेष्टिताम् ॥ २३३ ॥
 आरग्वधस्य पत्रेण निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
 कुर्यात् गोमूत्रपिष्टेन वर्त्तिञ्चापि ससैन्धवाम् ॥ २३४ ॥
 मुद्गैलासर्षपसमां प्रविभिद्य वयांसि च ।
 वस्ते रागमनार्थाय तां निदध्याच्छलाकया ॥ २३५ ॥
 आगारधूमवृहतीफलपिप्पलीसैन्धवैः ।

त्रिवृताशुक्तगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥ २३६ ॥

दह्यमाने भिषग्वस्तौ पायौ वस्तिं प्रदापयेत् ;

क्षौरिवृक्षकषायेण पयसा शौतलेन च ॥ २३७ ॥

शर्करामधुमिश्रेण शौतेन मधुकाम्बुना ।

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजा रुजः ।

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ २३८ ॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां कष्टं शान्तिं याति चासृग्दरञ्च ।

मूत्राघातं मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनेर्दोषाश्चापराऽपातसंज्ञम् ॥ २३९ ॥

शुक्राघातं शर्करामश्मरीञ्च शस्त वस्तो वङ्गणे मेहने च ।

घोरानन्यान् वस्तिजातांश्च रोगांश्चार्त्तमेहादुत्तरो हन्ति वस्तिः ॥ २४० ॥

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गञ्च व्यापदः क्रम एव च ।

वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य समानं स हवस्तिना ॥ २४१ ॥

घृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठमन्निभा ।

मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ २४२ ॥

इत्युत्तरवस्तिविधिः ।

इति वङ्गसेनमुद्रितः वस्त्यधिकारः समाप्तः ।

अथ धूमपानाधिकारमाह ।

प्रायोगिकः कामहरश्च धूमो वैरेचनः स्त्रैहिकवामनीयी ।

पञ्चप्रकारा गदिताश्च धूमाः सिद्धान्तविद्धिर्मृनिभिश्च वैद्यैः ॥ १ ॥

एलादिना कुष्ठनतोऽङ्गितेन क्षौम प्रलिप्याङ्गुलकाष्टमाना ।

प्रायोगिके वर्त्तिरियञ्च नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ २ ॥

वृहत्पयो त्र्यषणं शृङ्गी सेङ्गुदो त्वङ्मनःशिला ।

एषा कामहरा वर्त्तिर्नेत्रं षोडशकाङ्गुलम् ॥ ३ ॥

शिरोविरेचनेवर्त्तिर्नेत्रं हस्तामितं सतम् ॥ ४ ॥

स्निग्धसंज्ञैर्मधूच्छिष्टस्त्रेहगुग्गुलुसर्षपैः ।

स्रैहिके वर्त्तिरेभिस्तु नेत्रं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ॥ ५ ॥

वामनीये तु वल्लूरस्त्रायुस्थिखुरचर्मभिः ।

वर्त्तिदशाङ्गुलं नेत्रं धूमः पञ्चविधो मतः ॥ ६ ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिः अतन्द्रितः स्नेहाक्तां
प्रदीप्तायां वर्त्तिं स्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन तं पिबेत् पूर्वं नासिकाभ्यां पुनः पिबेत् ।

मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतञ्च नासया ७ ॥

यो वमेन्नस्यतो धूमं नस्यपीतं मुखेन वा ।

स नेत्रकर्णनासास्यसंश्रयान् लभते गदान् ॥ ८ ॥

तत्र प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छासान् आददीत मुखनासिका-
भ्याञ्च पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति । मुखनासाभ्यां पीतं स्रैहिकं
यावदशुप्रवृत्तिरिति । नासिकाभ्याञ्च पीतं वैरेचनिकमादोष-
दर्शनात् । मुखेनैव कासान्तकरो ग्रासान्तरेषु च । वामनी-
यञ्च मुखेनैव तिलतण्डुलकृतां यवागूं पीत्वा वामनीयो यथा
योगम् ।

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लाघवं शिरसः शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

वाधिर्यमाभ्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतञ्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ १० ॥

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥

तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ । तत्र योगे रोगोपशमन-
मिति । अतियोगे तालुशोषपरिदाहपिपासामदमूर्च्छाकर्ण-
स्वेददौर्वल्यमिति ।

स्रैहिकं धूमकं दोषे वायौ पित्तानुगे यदि ।

शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरुक्षणम् ॥ १२ ॥

न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ।
 न रक्ते न विषे नाक्तो नाशक्तो न च गर्भिणी ॥ १३ ॥
 न श्मनं न मदं नामं न पित्तं न प्रजागरे ।
 न मूर्च्छाभ्रमदृष्टासु न क्षौणे नापि च क्षते ॥ १४ ॥
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न वा स्नेहश्च मार्त्तिकम् ।
 धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्तः क्रुद्ध एव च ॥ १५ ॥
 न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यऽभिहते न च ।
 न शङ्कं न रोहिण्यां न रोगे च महात्यये ॥ १६ ॥
 एषु धूममकाले च मोहात्पिबति यो नरः ।
 रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥
 तत्र शोकश्मभयामर्षाण्यविपरक्तपित्तमदमूर्च्छादाह
 पिपासा पाण्डुरोगतालुशोषर्क्षार्दिमूर्द्धाभिघातोद्गारमहोदराध्मा
 नाध्ववातात्तं बाल वृद्धदुर्बलाविरिक्तास्थापित-जागरित-गर्भिणी
 रुक्तक्षतक्षौणे मधु-घृतदधि-दुग्धमत्स्यमद्ययवागूपीताल्पकफाश्च
 धूमं न संवर्तन्ति ।

गौरव । शरनः शूलं पीनसाङ्घावभेदकी ।
 कर्णाक्षिशूल कामश्च हिक्काश्वासो गलग्रहः ॥ १८ ॥
 दन्तदाह्न्यमासावः श्रावघ्राणाक्षिदोषजः ।
 पूतिस्रावश्च र्क्षार्दिश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ १९ ॥
 अनुमन्याग्रहः कण्डूः क्लमयो मुखपाण्डुता ।
 श्लेष्मप्रमेका वश्वय्यं गलगुण्ड्यपजिह्विका ॥ २० ॥
 खानित्य पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।
 क्षवथश्चातितन्द्रा च बुद्धिर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २१ ॥
 धूमपानात्प्रशाम्यान्त बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरारुहकपालानामिन्द्रियाणां रसस्य च ॥ २२ ॥
 न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्युर्ध्वजत्रुजाः ।

धूमरिक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २३ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नान्द्रियवाङ्मनाः ।
 दृढकेशहिजश्मश्रुः प्रसन्नविशदाननः ॥ २४ ॥
 प्रयोगपानं तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः ।
 स्नात्वा भुक्त्वा समुत्थित्य चत्वा दन्तान्निष्ठ्य च ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जननिद्रान्तं चात्मवान् धूमपो भवेत् ।
 वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥ २६ ॥
 अङ्गुष्ठपरिणाहेन मध्य स्थूलोऽन्तयोस्तनुः ।
 पङ्भागो धूमनेत्रस्य वर्त्त्या मानं प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 ऋजुत्रिकोणकलितकोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेत्रममद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥ २८ ॥
 गरावसम्पुटयुतं व्रणधूमं नयेद्व्रणे ।
 धूमनेत्रेण मतिमान् वेदना स्नावशान्तये ॥ २९ ॥

इति बह्वर्सेनमङ्कलितः धूमपानाधिकारः समाप्तः ।

अथ कवलाधिकारमाह ।

चतुर्धा कवलः स्नेहो प्रमादो शोधिरोपणी ।
 स्निग्धाणः स्नेहिको वात स्वादुशोतः प्रसादनः ॥ १ ॥
 पित्तं कटुस्त्वलवर्णः रूक्षः संशोधनः कफे ।
 कषायतिक्तमधुरः कटुको रोपणी व्रणे ॥ २ ॥
 वचा त्रिकटुकैश्चैव सिद्धार्थः कल्कपेषितैः ।
 तैलमूत्रसुरायुक्तैर्मधुनान्यतमेन च ॥ ३ ॥
 सहितैः स्निग्धमृदितस्निग्धभालकपालकः ।
 मुखे गृहीत्वा कवलं मात्रयाऽनन्यमानसः ॥ ४ ॥

तिष्ठेद्यावन्मुखं पूर्णं स्नावय घ्राणचक्षुषोः ।
 ततस्त्यक्त्वाऽपरो ग्राह्यो यावदाऽऽदोषसंचयः ॥ ५ ॥
 एवं स्नेहपयः क्षौद्ररसमूत्रास्त्रसंयुताः ।
 कषायोष्णोदकाभ्याश्च कवला दोषतो हिताः ॥ ६ ॥
 मुखं सञ्चार्यते यातु सा मात्रा कवले स्मृता ।
 असञ्चार्या तु सा मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥
 तावद्धारयितव्योऽनन्यमनसाऽनुव्रतदेहेन यावद्दोषपरि-
 पूर्णकपोलत्वं नासास्रोतो नयनपरिप्लवश्च भवति तदा विमो-
 क्तव्यः । पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य आशुद्धिलिङ्गमिति ।
 व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।
 इन्द्रियाणां प्रमादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ८ ॥
 ह्रीर्न जाड्यकफोत्क्लेशा वरसञ्ज्ञानमेव च ।
 अतियोगे मुखे पाकः शोषस्तृष्णारुचिः क्लमः ॥ ९ ॥
 शोधनीये विशेषेण भवन्त्येतत्तु लक्षणम् ॥ १० ॥
 तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
 सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥
 कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्तितः ।
 विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥
 कल्कोरसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।
 अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं मुखरोगिषु ॥ १३ ॥
 तस्य योगातियोगश्च कवलोक्तं विभावयेत् ।
 तान्येव शमयेद् व्याधीन् कवलोऽयं प्रयोजितः ॥ १४ ॥
 दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः कवलाधिकारः समाप्तः ।

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शोऽवपोडश्च नस्यं प्रधमनं तथा ।

शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

हारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ २ ॥

श्रौषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति
नस्यं तद्विधिविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्विधिविध-
पि पञ्चधा । तद्यथा,—प्रतिमर्शो विरेचन विकल्पोऽव-
वपोडः प्रधमनं चेति ।

ये तु वातात्मका रोगाः शिरःकम्पदितादयः ।

शिरसस्तर्पणं तेषु नस्यकर्म प्रशस्यते ॥ ३ ॥

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्या श्लेष्मिका ये शिरोगदाः ।

शिरोविरेचनं तेषु नस्यकर्मप्रशस्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षरमक्षीर घृतमांसरमान् पृथक् ।

क्षीणानां नस्यतो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

वातपैत्तिकेषु वातपित्तहरद्रव्यमिडेन स्नेहेनेति ।

यथा दोषोदये काले रोगिणो नावनं भिषक् ।

शरदमन्तयोः स्वस्थं पूर्वाह्णे संप्रयोजयेत् ॥

वर्षाषु शिशिरे ग्रीष्मे सायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायौ गर्भिणौ स्नेहो-
कमद्यद्रवपीतोऽजीर्णो दत्तर्वास्तः क्रुद्धो गरात्तस्तृष्णाभ-
भूतोवालावृद्धः श्रान्तोवेगावरार्धतः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च
नस्यकर्माहं इति । तस्य स्नेहननस्यस्य प्रमाणमष्टौ
वन्दवः प्रदेशिनी पर्वद्वयनिःसृता प्रथममात्रा द्वितीया-
त्रितीया चतुर्थी पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिमात्रा यथाबलं
योज्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते व्यभ्रं
काले पाणितापोपस्वेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातप-

रजोहीनवैश्मनि उत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किं
 त्रलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्य
 न्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णा
 तप्तं रजत-सुवर्ण-ताम्र-मृत्पात्र-शुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्त
 पिचुना वा सुखोष्णमद्भुतं विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । यद्
 नेत्रेण प्राप्नोति तथा प्रयतेत इति ।

स्नेहेन मिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भाषेत न कुप्येत न ब्रूयान्न हसेत्तथा ॥ ७ ॥

एवं हि विहितः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ।

ततः कासप्रतिश्याय शिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥ ८ ॥

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेत् द्रवम् ।

पञ्चमसदशैव स्युर्मात्रा नस्यविधारणे ॥ ९ ॥

उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्लान्तगं द्रवम् ।

वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत्सम्मुखं न हि ॥ १० ॥

ललाटस्वेदनं कुर्याद्यदि नो वहिराव्रजेत् ॥ ११ ॥

नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधादिकं त्यजेत् ।

शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोक्ता नो वाक्शतं नरः ॥ १२ ॥

तथा तैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ।

व्यवभुक्तवते नस्यं करस्विन्नाय दापयेत् ॥ १३ ॥

स्नेहस्य विन्दवो ह्यष्टौ प्रदेया नस्यकर्मणि ।

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥

द्वात्रिंशद्विन्दवश्चापि शुक्तिरित्यभिधीयते ।

हे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च ज्ञेया तु कुशलैर्नरैः ॥ १५ ॥

चत्वारो विन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथा बलम् ।

शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वजत्रुविकारिणाम् ॥ १६ ॥

शिरोऽभिघाते त्वरुचौ स्वरभङ्गे गलग्रहे ।

कासे नासामयेऽपत्यां नस्यं देयं विरेचनम् ॥ १७ ॥

शिरीषशिग्रुसिन्धूत्य रुचकतूषणादयः ।

हिंवाद्वर्करमासैव प्रयोज्या नस्यकर्मणि ॥ १८ ॥

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नावबोधनम् ।

विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ १९ ॥

लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंक्षयः ।

चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ २० ॥

कण्डूप्रदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः ।

हौने विशुद्धे शिरसि लक्षणं सम्प्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥

मस्तुलुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ २२ ॥

हौने विशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।

सम्यग्नियोजिते वापि सर्पिर्नस्ये नियोजयेत् ॥ २३ ॥

प्रतिमर्शस्तु चतुर्दशसु कालेषूपदेयो भवति । तद्यथा,
प्रत्योत्थितेन प्रक्षालितमुखेन गृहान्निर्गच्छता व्यवायव्याया-
माध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता कूर्दित-
धना दिवास्वप्नोत्थितेन सायं चेति ।

ईषदुत्सिञ्चितः स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥ २४ ॥

उत्सिञ्चन्न पिबेत् स्नेहं निष्ठौवेन्मुखमागतम् ।

क्षीणे तृणास्य शोषार्त्ते बाले वृद्धे च युज्यते ॥ २५ ॥

तेन रोगाः प्रशम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ।

इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ २६ ॥

हनुदन्तशिरोग्रीवा त्रिकबाह्वरसां बलम् ।

बलीपलितखालित्य व्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥ २७ ॥

तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसाम् ।

दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥ २८ ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

श्लेष्मस्थानां विरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥ २९ ॥

अवपीडः प्रधमनं ह्येतावपगौ स्मृतौ ।

शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु देयौ यथायथम् ॥ ३० ॥

कल्कोक्ततादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।

अवपीडः स निर्दिष्ट स्तीक्ष्णद्रव्यसमृद्धवः ॥ ३१ ॥

षडङ्गुलादिद्विवक्त्राया नाडौचूर्णं तथा धमेत् ।

तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरमङ्गये ।

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ ३३ ॥

शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।

भौरुस्तीक्ष्णशालानां नस्यं स्नेहनमिष्यते ॥ ३४ ॥

गलरोगे मन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।

मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ ३५ ॥

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विमंजेषु च दीयते ।

चूर्णं प्रधमनं धीरेस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ ३६ ॥

वैरेचनं नस्यं यथा ।

नस्यं स्याद्दृग्दृशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।

जलपिष्टेन तेनाक्षि कर्णनामाशिरोगदाः ॥

मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठगाः ॥ ३७ ॥

मधुकमारकुण्ठाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।

नस्यं कोणजलैः पिष्टं दद्यात् भक्ष्याप्रबोधनम् ॥ ३८ ॥

रोहितमव्यपित्तेन भावितं मरिचं वचाः ।

कटफलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः ॥ ३९ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः नस्याधिकारः समाप्तः ।

अथ स्वस्थवृत्ताधिकारमाह ।

उश्यायात्मवता ब्राह्मे स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।

धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याऽऽसप्तमं कुलम् ॥ २ ॥

कनिष्ठाग्रसमस्थूलमायतं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातरुत्थाय मतिमान् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

करञ्जकरवीरार्क मालतीककुभाशनाः ।

खटिराम्नातकौ शुद्धौ सहकारकपित्तकौ ॥ ४ ॥

शस्यन्ते दन्तधावना ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ५ ॥

आयुर्यशोबलं वर्णं प्रजापशुवसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

इत्यादि श्रुतिवाक्येन गृह्णीयात् सुवनस्पतिम् ॥ ६ ॥

द्वादशाङ्गुलमाद्यानां क्षत्रियाणां दशाङ्गुलम् ।

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ ७ ॥

दन्तकाष्ठन्तु नारीणां विधिवच्चतुरङ्गुलम् ।

तदग्रेण शनैर्दन्तान् घर्षयेत्तानपीडयन् ॥ ८ ॥

निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।

निरस्य शुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ९ ॥

मुखवैरस्य वैगन्ध्यं शोषजाद्यापहं सुखम् ।

दृढीकरञ्च दन्तानां स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ १० ॥

विष्मूत्राखिलदोषधातुशमनाकाङ्क्षान्नपाने रुचिः

भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्नावधीते सुखम् ।

गृह्णीते विषयान् यथास्वमुचितान् वृत्तानतो वृत्तितः

स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ११ ॥

दध्याज्यादर्शसिद्धार्थविल्वगोरोचनास्रजाम् ।

दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तमशुभापहम् ॥ १२ ॥

पञ्चरात्राक्षश्मश्रु केशलोमानि कर्तयेत् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं सम्प्रसाधनम् ॥

पौष्टिकं धन्यकायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ १३ ॥

उत्पाटयेन्न लोमानि नामायास्तु कथञ्चन ।

दृष्टिदौर्बल्यतिमिरमभीक्ष्णोद्धरणाद्भवेत् ॥ १४ ॥

ताम्बूलपत्रसत्कारं पूगाढ्यञ्च कफापहम् ।

चूर्णं कफानिलहरं खदिरः कफपित्तनुत् ॥ १५ ॥

संयोगतो दोषहरं कान्तिसौष्ठवकारकम् ।

पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते वान्ते श्रान्ते च मानवे ॥ १६ ॥

ताम्बूलञ्च विषात्तानां मूर्च्छाक्षयास्रपित्तिनाम् ।

रूक्षदुर्बलमत्तानामहितं चास्यशोषिणाम् ॥ १७ ॥

देहदृक्केशदन्ताग्नि श्रोत्रवर्णबलक्षयः ।

शोषः पित्तानिलास्रं स्यादतिताम्बूलभक्षणात् ॥ १८ ॥

पर्णमूले वसेदग्राधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनो ॥ १९ ॥

आयुरग्रे यशोमूले मध्ये लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।

तस्मादग्रञ्च मध्यञ्च मूलं पर्णं विवर्जयेत् ॥ २० ॥

केशभूमिगतान्नोगाच्छिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ।

केशानां मृदुतां स्नेहमक्षिशान्तिं करोति च ॥ २१ ॥

करोति शिरसस्तृप्तिं केशानां दृढतामपि ।

तर्पणं चेन्द्रियाणाञ्च दत्तोऽभ्यङ्गस्तु मूर्ध्वनि ॥ २२ ॥

केशप्रसाधनो केश्या रजो जन्तुमलापहा ।

हनुमन्या शिरः कर्णं शूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ २३ ॥

अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातविनाशनः ।

धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदा ॥ २४ ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
 दृष्टिप्रसादनं हृद्यं रक्तोष्णं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २५ ॥
 निद्राप्रदो देहसुखश्चक्षुषः पादरोगहा ।
 पादत्वग्मृदुकर्त्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक् प्रसादकरं तथा ॥ २७ ॥
 तन्द्रापाप्मोपशमनं तुष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 तच्चार्तिमारज्वरितकर्णशूलार्दितादिषु ।
 आघ्नानारोचकाजीर्णं भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ २९ ॥
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ।
 वृष्यं मौगम्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ॥ ३० ॥
 सौमनस्य मलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ३१ ॥
 पद्मलं विशदं कान्त्य मङ्गणोरञ्जितमञ्जनम् ।
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेन्निर्मलताकरम् ॥ ३२ ॥
 चक्षुष्यं स्पर्शनार्हं पदयोर्व्यसनापहम् ।
 वल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ३३ ॥
 घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ३४ ॥
 सुखस्थानप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ।
 अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ३५ ॥
 अग्निर्वातकफस्तम्भशैतवेपथुनाशनः ।
 आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ३६ ॥
 आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
 शक्त्यायुः शुक्रसत्त्वौजस्तेजसां च विवर्द्धकः ॥ ३७ ॥
 अपि शाकं जलस्निग्धं लवणस्नेहभर्जितम् ।

बुभुक्षितस्य कल्पं स्यात् स्वादु स्याद्दृढं तथा ॥

तत्तु षड् रससम्पन्नं मन्दान्नेर्भोजनञ्च यत् ॥ ३८ ॥

क्षत्सम्भवति जीर्णेषु मलदोषरसेषु च ।

उचितोऽनुचितो वापि सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९ ॥

यः प्रमादः परोऽन्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः ।

रमस्याञ्जलयस्तत्र नव देहेषु देहिनः ॥ ४० ॥

रक्तस्याञ्जलयस्त्वष्टौ शकृतः सप्त सर्वशः ।

पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट्कफस्य प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

मूत्रस्य विद्याञ्चत्वारो वमायाश्चाञ्जलित्रयम् ।

हावञ्जली मेदसस्तु मज्जस्यैवाञ्जलिर्मतः ॥ ४२ ॥

शुक्रस्याप्यञ्जलिर्ज्ञेयो मस्तिष्कस्यौजसस्तथा ।

चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ ४३ ॥

हावञ्जली प्रसूतायास्तन्यस्यापीह योषिताम् ।

एवं तस्य परं मान मनिर्देश्यं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥

प्रमाणमेतद्भातृनामदृष्टानामुदाहृतम् ।

होनाः स्वेन प्रमाणेन विविधाश्चापि धातवः ॥

योजयन्ति विकारैश्च दोषा वृद्धाः क्षयप्रदाः ॥ ४५ ॥

बालव्यजनमोजस्यं मत्तिकादीन् व्यपोहति ॥ ४६ ॥

मेवेत विषयान् काले मृक्त्वा तत्परतां वशी ।

नातिजागरणं निद्रां सर्वभूतहितैषिताम् ॥ ४७ ॥

देवगोब्राह्मणार्थ्यगुरुवृद्धान् सदार्चयेत् ॥ ४८ ॥

चतुष्पथनमस्कृत्ता दाता यष्टा प्रियंवदः ।

क्रुडानामनुनेता च दीमानामनसूयकः ॥ ४९ ॥

आश्वामकश्च भीतानां बन्धुवत्सर्वदेहिनाम् ।

रागद्वेषनिदानानां हस्ता धर्मपरायणः ॥ ५० ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवो समीक्ष्यकारी विषयेष्वमक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपमेवी च भवत्यरोगः ॥ ५१ ॥
 पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।
 स्वामिनं सर्वभावेन पुण्यश्लोकममायया ॥ ५२ ॥
 भुञ्क्ष्व वास्तूकशकेन तक्रं सलवणं पिब ।
 राजन् ! हरीतकीं भुञ्क्ष्व नश्यन्तु भवतो गदाः ॥ ५३ ॥
 न वेगान्धारयेद्बीमान् वातविण्मूत्ररेतसाम् ।
 जृम्भाकासक्षवोद्गारश्वासदृष्णावमीक्षुधाम् ॥ ५४ ॥
 धारितेष्वेषु जायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ।
 धार्यो वेगस्तु शस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ ५५ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 अनुजायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु तुल्यताम् ॥ ५६ ॥
 स्त्रियं श्रियं धनञ्चापि परस्याभिलषेन्न हि ।
 न कुर्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिवाहयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि यत् ।
 अहिंसा सततं कार्या धार्या चेतस्यऽनित्यता ॥ ५८ ॥
 हिताभिर्जुहुयान्नित्यं मन्तरग्निं समाहितः ।
 अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ५९ ॥
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
 अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६० ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
 तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ६१ ॥
 मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्ध सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।
 ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतान्ति रोगाः ॥ ६२ ॥
 अर्थेष्वलभ्येष्वक्तप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।
 जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ॥ ६३ ॥
 कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरौरणे ।

शस्यते त्रिष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रदुष्यति ॥ ६४ ॥

अशाकभोजी घृतमत्ति योऽन्धसा पयोरमान् सेवति नातियोऽन्धः ।

निरामभुग्वातकृतां विदाहिनां न च प्रभुग्जौर्णभुगल्परुक्मः ॥ ६५ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ६६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः अनागतामयप्रतिषेधाधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुरो वृष्यो बल्यो धातुविवर्द्धनः ।

अम्लोरमोमतो हृद्यः क्लेदी दीपनपाचनः ॥ १ ॥

दीपनो ज्वरहृणाघ्न स्तिक्तः शोधनरोपणः ।

पोडनो लेखनः स्तम्भी कषायो ग्राहिरोपणः ॥ २ ॥

रसवीर्यविपाकानामाश्रयाद्द्रव्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरसंश्लेषादितरेषां प्रधानता ॥ ३ ॥

मतिक्ललवणं कुष्ठं स्वल्पवातविषापहम् ।

स्वादपाकरसो ज्ञेयः स्तगरः कुष्ठवदगुणैः ॥ ४ ॥

बल्याश्वगन्धा वातघ्नी कामश्वासक्षये हिता ।

देवदारु भवेत्तद्वत्कामश्वासमयापहम् ॥ ५ ॥

मोक्षां लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।

वातपित्तहरा बल्या वृथा मन्दाहिणी बला ॥ ६ ॥

श्रीफलैरण्डमूलानि शूले वातकफोल्बणे ।

पृश्निपर्णी स्थिरा चैव पित्तश्लेष्मातिमारिणाम् ॥ ७ ॥

वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् ।

चक्षुषं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ८ ॥

क्लीवेरं कृदिहृत्तास तृणातीसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपनं हृद्यं शूलघ्नं विश्वभेषजम् ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मुस्तं पित्ताऽविरोधि च ।
 पिप्पली ग्रीहगुल्माशी जठरेषु विधीयते ॥ १० ॥
 दीपनी पाचनी हृद्या नात्युष्णा कटुका मता ।
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तलं कफवातजित् ॥ ११ ॥
 संग्राहि रोचनं मुस्तं दीपनं दोषपाचनम् ।
 मतिक्तातिविषा मोक्ष्णा संग्राहिण्यामपाचनी १२ ॥
 गुडचो वातपित्तघ्नो मेहघ्नो पाचनी मरा ।
 कृदिकुष्ठज्वरश्वास कामारोचकनाशिनी ॥ १३ ॥
 किराततिक्तकस्तिक्तो रक्तपित्तज्वरापहः ।
 यावद्गुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ता भृनिम्बवत्सरा ॥ १४ ॥
 किराततिक्तवत् क्षये त्रायमाणादुरालभे ।
 कफवातज्वरकृदि कृम्यरोचकनाशने ॥ १५ ॥
 कफपित्तहरो तिक्ता वरिष्ठखदिरद्रुमी ।
 तृणारोचकवीमर्ष कण्डूकुष्ठविनाशनी ॥ १६ ॥
 वासकः कामवैश्वर्य रक्तपित्तकफापहः ।
 सेव्यः पित्तकफस्वेद दाहदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ १७ ॥
 कफवातहरो पथ्या बुद्ध्यायुः स्वरवर्द्धनी ।
 विबन्धश्वासकासास्रहिकामारुचिनाशिनी ॥ १८ ॥
 कफवातहरं केश्यमक्षमक्षिबलप्रदम् ।
 वयसः स्थापनं हृद्यं शस्तमामलकं त्रिषु ॥ १९ ॥
 ककुभो भग्नरुग्घातो कटरो दन्तदार्यकृत् ।
 कण्डूरोगापचीषिल्ले विशेषाद्रजनो हिता ॥ २० ॥
 तद्वह्वीं विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशिनी ।
 पार्श्वरुक्कासश्वासास्रि हिक्काघ्नं पौष्करम्मतम् ॥ २१ ॥

मूलं कर्कटकस्यापि शृङ्गीकुक्ष्यनिले हिता ।
 जीरकैलाहयं पृथ्वी चव्या दीपनपाचनी ॥ २२ ॥
 भेदनं पिप्पलीमूलं दीपनं शूलनाशनम् ।
 कट्फलो मुखरोगघ्नः कासश्वासकफापहः ॥ २३ ॥
 कर्पूरः शीतलः पाके चक्षुष्यः कफनाशनः ।
 सुगन्धिः कटुको हृद्यः कंकोलः कफवातजित् ॥ २४ ॥
 तद्वाज्जातीफलं प्रोक्तं लवङ्गकुसुमानि च ।
 चक्षुष्यं मधुरं सेव्यं पुण्डरीकं च शस्यते ॥ २५ ॥
 कुङ्कुमं तूष्णवीर्यं स्याद्वातघ्नं विषनाशनम् ।
 नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ २६ ॥
 कण्डूघ्नं रोचन हृद्यं वृष्यं चैवाद्रकं स्मृतम् ।
 स्निग्धं तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धजित् ॥ २७ ॥
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।
 कटुश्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकं हितम् ॥ २८ ॥
 आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
 सा शुष्का मधुरा पाके तृष्णादाहरुजापहा ॥ २९ ॥
 जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः क्षमिवातकफापहः ।
 सुरभिर्दीपनो हृद्यो मुखवैशद्यकारकः ॥ ३० ॥
 कफानिलविषश्वास कासदौर्गन्ध्यनाशनः ।
 पित्तहृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥
 कफघ्ना लघवस्तीक्ष्णा वीर्योष्णाः पित्तवर्द्धनाः ।
 कटुतिक्तरमाश्चैव सुमुखार्जकभूस्तृणाः ॥ ३२ ॥
 कटुः सत्त्वारमधुरः शिथुस्तिक्तोऽतिपिच्छिलः ।
 मधुशिथुः परस्तिक्तः शोषघ्ना दीपनः कटुः ॥ ३३ ॥
 हंसः स्वादुरसं प्रोक्तं वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।
 अम्लस्तिक्तरसः प्रोक्तो रजतोऽम्लरसः पुनः ॥ ३४ ॥

कृष्णायः पाण्डुरोग्नं पित्तलं चापि तदगुणम् ।
 स्रोतोर्जं रक्तपित्तघ्नं तद्वत्काञ्चनगैरिकम् ॥ ३५ ॥
 सौवीरमञ्जनं पथ्यं परं दृष्टिप्रसादनम् ।
 विलायनं विशेषेण चक्षुष्यं त्रपुसीमकम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्ते क्षतीरस्के शस्तं खर्जूरमस्तकम् ।
 विदारिकन्दो वृष्यश्च वातपित्तहरस्तथा ॥ ३७ ॥
 माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।
 मकन्दलसुनोऽत्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥ ३८ ॥
 चक्षुष्यं सैन्धवं वृष्यं विशेषात् शमनं स्मृतम् ।
 सौवर्चलं विबन्धघ्नं मुष्णं हृच्छूलनाशनम् ॥ ३९ ॥
 उषां शूलहरं तीक्ष्णं विडं वातानुलोमनम् ।
 रुचकं वह्निक्वत्तीक्ष्णं सामुद्रं क्लेदनं गुरु ॥ ४० ॥
 हृत्पाण्डुररोगघ्नो यवक्षारोऽतिदीपनः ।
 दहनो दीपनस्तौक्ष्णः स्वर्जक्षारोऽतिदीपनः ॥ ४१ ॥
 अग्निदीप्तिकरस्तौक्ष्णः क्षार उच्यते ॥ ४२ ॥
 या गन्धं केतकीनां बहति परिमलं वर्णतः पिञ्जराभा ।
 स्वादे तिक्ता कटुर्वा परिलघुतुलिता मर्दिता चिक्कणाभा ॥
 भस्मत्व नैति दग्धा क्किमिक्किमि कुरुते चमगन्धाहुतान्ते ।
 सा शुद्धा शोभनीया वरतनुमृगजाराजयोग्यप्रशस्ता ॥ ४४ ॥
 करनलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः
 पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं महद्भिः ।
 भवति यदि सरक्तं तज्जलं पीतवर्णं
 न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽसौ विकारः ॥ ४४ ॥
 सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् ।
 करमर्दफलाकारा द्राक्षा सा मध्यमा स्मृता ॥ ४५ ॥
 उन्नमा सैव विज्ञेया या भवेद्गोस्तनाकृतिः ।

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं चोत्तमं मतम् ॥ ४६ ॥
 हरिद्राकुङ्कुमाभा तु श्रेष्ठा पीता तु मध्यमा ।
 अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः ॥ ४७ ॥
 खण्डश्च विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
 रुद्रपुष्पसुमङ्गाशा मनोह्रा चोत्तमा मता ॥ ४८ ॥
 श्वेतचन्दनमत्यन्तं श्रेष्ठं गुरु सुगन्धि च ।
 सुवर्णकविकं ज्ञेयं धातुमाक्षिकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
 श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं यत्क्षिप्रं न विशीर्यति ।
 तोयपूर्णे कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्द्धते ॥ ५० ॥
 स्निग्धः काञ्चनमङ्गाशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
 नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ ५१ ॥
 शृङ्गो दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।
 गुग्गुलुः स तु विज्ञेयः पुराणो वीर्यवर्जितः ॥ ५२ ॥
 शशिकान्तनिभं श्रेष्ठं तथा स्फटिकमन्निभम् ।
 कर्पूरं स्निग्धमत्यर्थं मुद्गतुल्या हरेणुका ॥ ५३ ॥
 समं शुभ्रं गुरु स्निग्धं फलं जात्याः प्रशस्यते ।
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ५४ ॥
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता मुस्तमानूपमश्रवम् ।
 अविकारा लघुदीर्घा लताकस्तूरिका मता ॥ ५५ ॥
 मरलत्वक् क्वविज्ञेया नलिकाश्वत्थपिच्छिला ।
 सुगन्धि गुरु रुक्षश्च सुरदारु प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥
 मरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च मनोहरम् ।
 मृगशृङ्गनिभं कुष्ठं शिरोच्छेदे वचारुणा ॥ ५७ ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिमङ्गाश मुत्तमं ग्रन्थिपर्णकम् ।
 सुसूक्ष्मकमरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकतिः ॥
 काकतुण्डनिभः स्निग्धः श्रेष्ठः स्यादगुरुर्गुरुः ॥ ५८ ॥

वर्तुला मांसला स्वच्छा श्रेष्ठा पूतिः प्रकीर्तिता ।
 सुगन्धि शीतं चोशीरं कीर्तितं गन्धकर्मणि ॥ ५८ ॥
 वराहमूर्ध्ववत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ।
 भिषजा तदलाभे तु चर्मकारालुको मतः ॥ ६० ॥
 सूक्ष्मास्थिमांसला पथ्या सर्वकर्मणि सम्प्रता ।
 क्षिप्तान्धमि च या मज्जेद्भक्ष्यातक्यभया च सा ॥ ६१ ॥
 एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रवरो गुणः ॥ ६२ ॥
 अक्षोड़कञ्च वातामं मुञ्जातो भिषुकस्तथा ।
 पारावतं पीलुफलं लवलीफलमेव च ॥
 नामान्येतानि सर्वाणि प्रसिद्धान्युक्तनामभिः ॥ ६३ ॥

अथ प्रतिनिधिद्रव्याधिकारमाह ।

शक्रद्रसो गोमये स्याच्चन्दने रक्तचन्दनम् ।
 सिद्धार्थे सर्षपः प्रोक्तः सैन्धवं लवणे मतम् ॥ ६४ ॥
 मधु यत्र न विन्देत तत्र जीर्णगुडो मतः ।
 क्षीराभावे भवेन्क्षौद्रो रसो मासूर एव वा ॥ ६५ ॥
 वराहकान्तकाभावेस्तम्भने विकसा मता ।
 चित्रकाभावतो दन्तीक्षारः शिखरिजोऽथवा ॥ ६६ ॥
 दद्यात्कङ्कुष्ठकं वैद्यः सुवर्णक्षीर्यभावतः ।
 अभावादम्लवेत्रस्य पक्वं चुक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
 अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।
 रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते ॥ ६८ ॥
 नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ।
 रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्वधाः ॥ ६९ ॥
 श्रीखण्डचन्दनाभावे देयं कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ ७० ॥

रुचकाभावतो दद्यात्सवणं विडमुत्तमम् ।
 शल्लक्यभावतो देयं शिखिपिच्छञ्च तद्गुणम् ॥ ७१ ॥
 अभावे हिङ्गुपत्रास्तु हिङ्गु तद्गुणकारकम् ।
 ऊषरा भावतो देयं लवणं पांशु पूर्वकम् ॥ ७२ ॥
 अन्योन्याभावतोऽन्योऽन्यं देयं वैद्येन जानता ।
 सिताभावे भवेत् खण्डः शाल्यभावे च षष्टिकः ॥ ७३ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।
 तत्र लौहेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ७४ ॥
 तालौशपत्राभावे तु स्वर्णताली प्रशस्यते ।
 अभावान्नागपुष्पस्य पद्मकेसर मुच्यते ॥ ७५ ॥
 सौराष्ट्राभावतो ज्ञेया कठिनी गुणकारिणी ।
 अभावे लज्जणायास्तु नीलकन्दशिखा मता ॥ ७६ ॥
 यूथिकाभावतो ज्ञेया जाती तद्गुणकारिणी ।
 मयूराभावतो दद्याच्छहंसाखुकानपि ॥ ७७ ॥
 कर्कोलाभावतो जाती शस्ता तस्या अभावतः ।
 नवङ्गकुसुमं देयं यतो दृष्टं तदर्थकृत् ॥ ७८ ॥
 बन्धूकाभावतो देयं पुष्पं पुन्नागसम्भवम् ।
 वकुलाभावतो देयं कङ्कारोत्पलपङ्कजम् ॥ ७९ ॥
 मार्जिकस्यायभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगेरिकम् ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम् ॥ ८० ॥
 दारुहरिद्राभावे तु हरिद्रा दीयते बुधैः ।
 अहिम्नाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 तुम्बुरुतैलाभावे तु हितमारुष्करं तथा ।
 यदा न पोष्करं मूलं कुष्ठं योज्यं तदा बुधैः ॥ ८२ ॥
 लाङ्गल्यभावतो वङ्गपत्री दद्याद्विषग्वरः ।
 असम्भवे तु द्राक्षायाः काश्मर्याः फलमिष्यते ॥ ८३ ॥

अथोरभावे पुष्पन्तु मधुकस्य समीरितम् ।
 न भवेद्दाडिमं यत्र वृक्षाक्षं तत्र योजयेत् ॥ ८४ ॥
 चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृते ।
 अभावे पृश्निपर्ण्यास्तु सिंहपुच्छौ विधीयते ॥ ८५ ॥
 मूलाभावे त्वचं ग्राह्यं लता जिङ्गिन्यसम्भवे ।
 नते तगरपादौ स्यादभावे कुष्ठमिष्यते ॥ ८६ ॥
 युञ्जातः पश्चिमे ख्यातं ग्राह्यं तालस्य मस्तकम् ।
 भस्मातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ८७ ॥
 रसवीर्यविषाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च ।
 युञ्ज्यात्तद्विधमन्यत्तु द्रव्यज्ञानविशारदः ॥ ८८ ॥

इति द्रव्यस्य भावाभावौ

पयः सपिः प्रयोगे च गन्धमेव प्रशस्यते ।
 मूत्रे गोमूत्रमप्येवं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ८९ ॥
 मारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचस्तथा ।
 फलन्तु दाडिमादीनां पटोलादेश्छदस्तथा ॥ ९० ॥
 महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।
 तेषान्तु बल्कलं ग्राह्यं कृस्वमूलानि कृत्स्नशः ॥ ९१ ॥
 कुर्मपृष्ठवदाकारा मध्ये निम्ना समा चला ।
 दुर्गन्धा शब्दसंयुक्ता शिला नेष्टा तु पेषणे ॥ ९२ ॥

इति वङ्गसेनसंज्ञितः प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रव्यगणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरापुनर्नवैरस्य शङ्खसर्पपत्नीवकाः ।
 खदंद्वाभीरुलाङ्गूली विदारीहंसपादिकाः ॥ १ ॥
 वृहत्पृश्निपर्णी च विश्वे देवा महाबला ।

महाशृगालविन्ना च वृश्चिकाली महासहा ॥
 शोषगुल्मानिलश्वासकासपित्तहरो गणः ॥ २ ॥
 आरग्वधो निशास्वष्टा करकस्तापसद्रुमः ।
 क्षुद्रश्वेता महाश्वेता वृश्चिकालीत्ययं गणः ॥
 व्रणकुष्ठविषश्वास कृमिमेदः कफापहः ॥ ३ ॥
 सुरसाकाममर्दश्च फणिज्जार्जकभूस्तृणम् ।
 निर्गुण्डीसुरसाफञ्जी कुलाहलसुगन्धिकाः ॥ ४ ॥
 क्षवकः कालमालश्च क्षवपुष्टिः प्रचौवलः ।
 विडङ्गः काकमाचौ च मरिचो मूषिकर्णिका ॥ ५ ॥
 सुपर्णी चेति वर्गोऽयं कृमिश्लेष्मविनाशनः ।
 कामारुचिप्रतिश्याय श्वासहा व्रणशोधनः ॥ ६ ॥
 कुष्ठकं त्रिफलाराठं वृश्चिकाग्निः स्रुहीपयः ।
 वातारिरप्यपामार्गो मेदोऽर्शोऽश्मरिमेहहा ॥ ७ ॥
 पिप्पल्यग्निवचावासा कालग्रन्थिकमुस्तकम् ।
 भार्गोमूर्वा महानिम्बं पाठायष्टौ च सर्षपाः ॥
 हिङ्गुतिक्ता विडङ्गश्च वातश्लेष्महरो गणः ॥ ८ ॥
 पलाचक्राह्वकौन्तीत्वक् पत्ररोमाह्वरोचकाः ।
 चण्डाश्वफलपुन्नाग टारुमर्जरसो नतम् ॥ ९ ॥
 शक्रशुक्तिटधिध्याम कुन्दुरुव्याघ्रहस्तजाः ।
 पलादिः पिङ्काकण्डूविषानिलकफान्तकृत् ॥ १० ॥
 वचाजलजदेवाह्वा नागगातिविषाभयाः ।
 हरिद्राद्वययष्ट्याह्व कलशीकुटजोद्भवा ॥ ११ ॥
 वचाहरिद्रादिगणौ वातातीसारनाशनौ ।
 मेदः कफाण्यपवन स्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ १२ ॥
 मूर्वाघण्टामृताराठ पाठाभूनिम्बकूलकाः ।
 करञ्जवरशैरीय सुषवी सकटिक्लकाः ॥

मेहकुष्ठज्वरच्छर्दि विषश्लेष्महरो गणः ॥ १३ ॥
 सालस्थन्दनकालीय धवसर्जार्जुनासनाः ।
 शिरीषशिशपाभूर्ज खदिरं चन्दनद्वयम् ॥ १४ ॥
 कदरो वाजिकर्णश्च करञ्जः केम्बुकोऽगुरु ।
 गण्डोऽयं कफपाण्डुत्व कुष्ठमेहविनाशनः ॥ १५ ॥
 वारुणीतगराभीरुविल्वजातौविषाणिकाः ।
 मैरेय वृहतीयुग्म दर्भपूतीकशिशपाः ॥ १६ ॥
 जयाग्निमन्यविल्वान्नि नक्तमालाग्निमोरटाः ।
 वर्गोऽन्तर्विद्रधिश्लेश मेदो गुल्मशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १७ ॥
 वौरवृक्षोऽग्निमन्यश्च काशवृक्षादनीकुशाः ।
 मोरटेन्दौवरीसूर्यभक्तादण्डकगोक्षुराः ॥ १८ ॥
 वसुको वसिरो दर्भ मैरेयाश्मकभेदकाः ।
 अश्मरीशर्कराक्तत्स्र मारुतार्त्तिहरो गणः ॥ १९ ॥
 रोध्रद्वयप्लवाशोक जम्बूशैलेय बालुकाः ।
 कदम्बो जिङ्गिणी चैव श्रीपर्णी च बहुस्रवा ॥ २० ॥
 वर्गो लोध्रादिको नाम्ना कफमेदोविशोषणः ।
 पानदोषहरो बल्यः स्तम्भोऽसर्वविषापहः ॥ २१ ॥
 अर्कालर्केन्दुपुष्पी च करञ्जो नागदन्तिका ।
 रास्त्रामधुकमायूरपाद एष गणः शुभः ॥
 मेदः कफाक्षपवन स्तन्यदोषविनाशनः ॥ २२ ॥
 श्यामादन्तौद्रवन्ती च यवाश्यामामृतामृताः ।
 सप्तला शङ्खिनौ श्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः ॥ २३ ॥
 कम्पिल्लकः करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ।
 उदावर्त्तोदरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ २४ ॥
 वृहतीधातकीपाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।
 दीपनीयो वृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ २५ ॥

पटीलं चन्दनं मूर्वा पाठातिक्तामृताघनः ।
 पित्तश्लेष्मानिलहृदि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ २६ ॥
 काकोल्यौ मधुकं शृङ्गी मेदे ह्ये जीवकर्षभौ ।
 प्रपौण्डरीकमृद्धीका ऋद्धिहृष्टौ तुगासहा ॥ २७ ॥
 पयस्या पद्मकं क्षिन्नेत्येष वर्गोऽतिहृंहणः ।
 स्तन्यञ्च जीवनीवृत्तः पित्तास्रानिलनाशनः ॥ २८ ॥
 उषमैश्वकाशीम हयहिङ्गुशिलाजतु ।
 तुत्यकं चेति मेदोघ्नः शर्कराश्मरिहृहणः ॥ २९ ॥
 सारिवापद्मकोशीर मधुकं चन्दनद्वयम् ।
 काश्मरीमधुकं चेति सारिवादिरयं गणः ॥ ३० ॥
 रक्तपित्तं विहृत्याशु तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ।
 तीव्रपित्तज्वरामर्दं सर्वदाहविनाशनः ॥ ३१ ॥
 अञ्जनं फलिनीमांसी पद्मोत्पलरमाञ्जने ।
 एलामधुकनागाह्वा विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ ३२ ॥
 परूषो दाडिमं द्राक्षा काश्मरी काकजं फलम् ।
 राजादनं मधात्रीकं कतकेन समन्वितम् ॥ ३३ ॥
 परूषकादिको नाम्ना गणो वातामयापहः ।
 हृद्यो रुचिप्रदस्तृष्णा मूत्रदोषविनाशनः ॥ ३४ ॥
 प्रियङ्गु-समङ्गा-धातकीलोभपुष्पागचन्दनकुचन्दनमोचरमा-
 ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्गो दीर्घमूला चेति ।
 अश्वठाधातकीलोभ समङ्गापद्मकेसरम् ।
 मधुकारलुविल्वञ्च गणौ मुनिभिरीरितौ ॥ ३५ ॥
 प्रियङ्गुश्वष्टकादौ च पक्वातीसारनाशनी ।
 मन्थानीयो हितौ पित्ते व्रणानां चातिरोपणौ ॥ ३६ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ मधुकप्लवतिन्दुकाः ।
 प्रियालवदरीपार्थ नन्दीवृक्षान्नजम्बलाः ॥ ३७ ॥

पलाशोऽरुष्करः श्वेतं लोभ्रं जम्बूरयं गणः ।
 पित्तासृग्मेहनुद ब्रण्यो योनिदाहनिवारणः ॥ ३८ ॥
 गुडूचीनिम्बधान्याक मधुकं चन्दनान्वितम् ।
 तृष्णादाहारुचिर्दृढं सर्वज्वरहरो गणः ॥ ३९ ॥
 उत्पलं कुमुदं पद्मं कङ्गारं लोहितोत्पलम् ।
 मधुकं चेति पित्तास्र विषर्द्धिहरो गणः ॥ ४० ॥
 मुस्ता पाठा हरिद्रे द्वे तिक्ता हैमवतीव चा ।
 द्रवन्त्यतिविषा कुष्ठं भस्मातकफलत्रयम् ॥ ४१ ॥
 सास्वष्टं चेति वर्गोऽयं कफरोगनिषृदनः ।
 शोधनः पाचनः स्तन्यो योनिदोषहरो गणः ॥ ४२ ॥
 अक्षधात्रभया हन्ति त्रिफला विषमज्वरम् ।
 चक्षुष्या दीपनी पित्त कुष्ठमेहकफान्तकृत् ॥ ४३ ॥
 आमलक्यभयाकृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफघ्नश्च भेदो दीपनपाचनः ॥ ४४ ॥
 त्रपुताम्रमयः सीम हेमरूप्यश्च तन्मयः ।
 वर्गश्च शूलहृद्रोगपाण्डुमेहगदापहः ॥ ४५ ॥
 लाक्षारिवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छ-

दमालत्यस्त्रायमाणा चेति ।

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ।
 कुष्ठकृमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ ४६ ॥
 विल्बोऽग्निमन्यः श्योनाकः श्रीपर्णीपाटलामहत ।
 दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 पृश्निपर्णी स्थिरा चैव बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 वृंहणं कफवातघ्नं पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥ ४८ ॥
 विदारीसारिवाक्काग शृङ्गीवत्सादनी निशा ।
 कृच्छ्रपित्तानिलहरं वल्लीजं मूलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥

गृध्रनखो श्वदंष्ट्रा च शैरेय करमर्दिका ।

एतच्छृङ्गानिलौ हन्ति कण्टकं मूलपञ्चकम् ॥ ५० ॥

कुशः काशद्वयं दर्भं नलश्चेति तृणोद्भवम् ।

पित्तञ्जच्छहरं पञ्च मूलं वस्तिविशोधनम् ॥ ५१ ॥

एतैस्तैलानि सर्पींषि प्रलेपं पानकान्यपि ।

गणैर्विभज्य कुर्वीत यथाविधि भिषग्वरः ॥ ५२ ॥

एकद्विद्रव्यहोत्रोऽपि क्रियायोग्यो बृहद्गणः ।

हृत्वा तु तत्समं द्रव्यं मथ योज्योऽल्पभेषजः ॥ ५३ ॥

इति वङ्गमीनसङ्कलितः द्रव्यगणाधिकारः समाप्तः ।

अथ संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारमाह ।

मदन-कुटज-जोमूतेष्वाकुधामार्गवलोध्र-कृतवेधन-सषप-
विडङ्ग-पिप्पली-करञ्जप्रपुष्पाटकोविदारपीलुकर्चूरनतकटुभरा-
रिष्टाश्वगन्धाजगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेता शतपुष्पाविम्बीव-
चैर्वाकचित्रा चेत्यूर्ध्वभागहराणीति । तत्र कोविदारपूर्वाणां
फलानि कोविदारादीनां मूलानि । तिवृच्छ्यामादन्ती-
द्रवन्तीसप्तलाशङ्गिनीविषाणिकागवाक्षीकृगलान्त्रीस्रुहोसुवर्ण-
क्षीरीचित्रककिणिह्रीकुशकाशतिल्वक-कम्पिल्लकचम्पकरम्पक-
पाटलाप्रगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गलपूतीका-
रग्वधमहावृक्षसप्तकृदार्कज्योतिष्मती चेत्यधोभागहराणि ।
तत्र तिल्वकपूर्वाणां मूलानि तिल्वकादीनां पाटलान्तानां
त्वचः । कम्पिल्लकफलरज इति । पूगादीनामेरण्डान्तानां
फलानि । पूतीकारग्वधयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ।
कोशातकीसप्तलाशङ्गिनीदेवदालीकारवेत्तिका चेत्युभयतो

संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः । ८७८

भागहराणि एषां स्वरसा इति । पिप्पलीविडङ्गापामार्ग-
शिग्रुशिरीष-सिद्धार्थकमरिचकरवीरविम्बीगिरि-कर्णिकाकिणि-
हीवचा-ज्योतिष्मती-करञ्जाकालर्कलसुनातिविषा-शृङ्गवेरताली
मतमाल-सुरसार्जकेङ्गुदीमेष-शृङ्गी-मातुलुङ्गीमुरुङ्गी-पीलुजाती-
मालतालमधूकलाचाहिङ्गुलवणमद्यगोशकृद्रसमूत्राणि चेति
शिरोविरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि करवीरादी-
नामर्कान्तानां मूलानि तालीसपूर्वाणां कन्दाः । ताली-
सादीनामर्जकान्तानां पत्राणि । इङ्गुदीमेषशृङ्गोस्त्वक् मातु-
लुङ्गीमुरुङ्गीपीलुजातीनां पुष्पाणि । मालतालमधूकानां
माराः । लाक्षाहिङ्गुनिर्यासी । लतणानि पार्थिवविशेषाः ।
मद्यमासवसंयोगाः । गोशकृद्रसमूत्रे मलाविति ।

संशमनानि षत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ।

तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा वरुणमेषशृङ्गीबलातिबलातग-
रार्तगलकच्छुराश्लकीकुवेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्य-वत्सा-
दनौखदंष्ट्राश्मभेदकालर्कार्कशतावरी-पुनर्नवावसुकवसिरकर्वर-
भार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि वि-
दारिगन्धादिश्च द्वे चाद्यं पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो
वर्गः । चन्दनकुचन्दनक्रीवेरीशौरमञ्जिष्ठापयस्याविदारौशता-
वरीगुन्द्राशेबालकङ्गारकोकनटोत्पलकदलीदूर्वाप्रभृतीनि का-
कोल्यादिः सारिवादिन्यग्रोधादिरुत्पलादिस्तृणपञ्चमूलमिति
समासेन पित्तसंशमनो वर्गः । कालौयकागुरुतैलपर्णीकुष्ठ-
हरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलरास्नाप्रकीर्योदकीर्योङ्गुदीसुमनः
काकादनौलाङ्गुलकीहस्तिकर्णमुञ्जातताललामज्जक-प्रभृतीनि
वल्लीकण्टकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्वृहत्यादिवेचादिमेष्ककादिः
सुरमादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ।
काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्जाशालिषष्टिकयवगोधममाष-

शृङ्गाटक-कशेरुकत्रपुसैर्वारिकालावुकालिन्दक-कर्कारुककतको-
 द्यालुकप्रियाल-पुष्कर-बीजकाश्मर्यमधुकद्राक्षाखर्जूरतालनारि-
 केलेक्षुविकार-वलाति-बलात्मगुप्ताविदारौपयस्यागोक्षुरक-क्षीर-
 कक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डकप्रभृतीनि समासेन मधुरो-
 धर्गः । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्नातककपित्थकरमर्दवटर-
 कोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्बभयपारावतवेतफलल-
 कुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्त-सौवीरकतुषोदक-धान्या-
 म्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्गः । सैन्धवसौवर्चलविडपाक्य-
 रोमकसामुद्रकपक्लिमयवक्षारोषरसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
 लवणो वर्गः । पिप्पल्यादिः सुरसादिर्मधुशिशुमूललसुनसुपुङ्ख-
 शीतशिव-कुष्ठदेवदारुहरेणुकावलाजफल-चण्डागुग्गुलुमुस्ताना-
 ङ्गलकीशुकनाशापीलुप्रभृतीनि शालसारादिषु प्रायशः कटुको
 वर्गः । आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डकपर्णीवेतकरौरहरिद्रा-
 दयेन्द्रयववरुणस्वादकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयशङ्खिनी द्रवन्ती-
 त्रिवृत्कृतवेधनकर्कोटककारवेल्लकवार्त्ताककरौरकरवौरसुमनः-
 शङ्खपुष्पापमार्गत्रायमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीपुनर्नवावृश्चि-
 कालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तको वर्गः । न्यग्रो-
 धादिरम्बुशदिः प्रियङ्गादिलोधादिस्त्रिफलाशल्लकीजम्बा-
 म्नास्थितिन्दुकादीनि कतकशाकफलपाषाणभेदकवनस्पति-
 फलानि आमलक्यादिः शालसारादिषु प्रायशः कोविदार-
 कुरुवकजीवन्तीचिल्लीपालङ्गीसुनिषस्प्रभृतीनि नीवारचण-
 कादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः । पिप्पलीपिप्पली-
 मूलचव्यचित्रक-शृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदा-भस्मात-कास्थि-
 हिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयो वर्गः ।

इति दशसेनसङ्कलितः सर्वाधनसमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ ऋतुचर्याधिकारमाह ।

भूवाष्पान्मोघनिःस्यन्दात्पाकादस्त्राज्जलस्य च ।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ १ ॥
तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यते ।
उदमन्यं दिवास्वापमवश्यायं नदीजलम् ॥ २ ॥
व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
दिव्यं कथितकूपोत्थं वाप्यं मारसमेव वा ॥ ३ ॥
प्रातृषि व्याकुले वज्री भोज्यमक्लेदि वातजित् ।
परिशुष्कं लघु स्निग्ध मुष्णाम्ललवणञ्च यत् ॥ ४ ॥
प्रायोऽन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतञ्च घनोदये ।
पुनः संरक्षता चाग्निं यवगोधूमशालयः ॥ ५ ॥
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ।
पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमेव वा ॥ ६ ॥
मविषप्राणिविषमूत्र लालानिष्ठीवनादिभिः ।
मदाप्लुतं तदा तोयं नवकं विषमन्निभम् ॥ ७ ॥
वायुना विषजातेन तत्पूर्वेण च धर्षितम् ।
वर्ज्यं सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विपश्चिता ॥ ८ ॥
सोपदंशं निषेवेत माध्वीकारिष्टमाधवम् ।
पिबेत्प्रातृषि धीरोऽल्पं रात्रौ तदपि वर्जयेत् ॥ ९ ॥
निरूहैर्वस्त्रिभिश्चान्यै रथान्यैर्मरुतापहैः ।
कुपितं शमयेद्दातं वार्षिकं वा चरेद्बिधम् ॥ १० ॥
भूयो वर्षासु सयोगो गङ्गायां दक्षिणे तटे ।
ततः प्रातृष्य वर्षाख्या वृतू तेषां प्रकीर्त्तितौ ॥ ११ ॥
तस्या एवोत्तरे देशे बहुशो हिमसङ्कुले ।
भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिराबुभौ ॥ १२ ॥

ततो व्यतीते वर्षर्तौ नीलमेघावगुण्ठिते ।
 व्योम्नि प्रसन्नदिष्णार्गे लब्धप्रसरभास्करे ॥ १३ ॥
 शक्रस्त्वलब्धसन्दर्शं जातमाममदस्ततः ।
 आक्रामति रवेर्लक्ष्मीं तिरस्कृत्य घनाम्बलान् ॥ १४ ॥
 द्राक्षेक्षुक्षीरसेवी च भवेत्तत्र नराधिपः ।
 वर्षासूपचितं चित्तं निर्हरेच्च विरेचनैः ॥ १५ ॥
 तिक्तसर्पिः प्रयोगैर्वा शिराणां चापि मोक्षणैः ।
 दिवासूर्यांशुसन्तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ १६ ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितमम्बु यथामृतम् ॥ १७ ॥
 शारदानि च माल्यानि वामांसि विविधानि च ।
 इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः कथितं पयः ॥ १८ ॥
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ १९ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चाग्रं विमर्गादनयोर्बलम् ।
 शरद्वसन्तयोर्मध्यं ह्रीनं वर्षानिटाघयोः ॥ २० ॥
 शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्रा द्रव्यगुरुत्तमः ॥ २१ ॥
 स यदा नेम्बनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनस्त्यतो वायुः शीते शीतः प्रकुप्यति ॥ २२ ॥
 तस्मात्तृषारममये स्निग्धास्त्वलवणान् रसान् ।
 श्रोटकानूपमांसानाम्मेध्यानामुपयोजयेत् ॥ २३ ॥
 विलेशयानां मांसानि प्रसंहानां मृतानि च ।
 भक्षयेन्मदिरां मीधु मधुरान्नं पिवेन्नरः ॥ २४ ॥
 गोरमानिक्षुविकृतीर्वसातैलं नवीदनम् ।
 हेमन्ते भजतस्तोय मुष्णमायुर्न ह्यीयते ॥ २५ ॥

शस्ता रसाला हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।
 चौल्लकौशेय संवीत स्वाशये कुथकास्तृते ॥ २६ ॥
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो निर्वाते भूमिगह्वरे ।
 शयीत शयने चापि सुविस्तीर्णे मनोरमे ॥ २७ ॥
 तत्रापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः खलङ्कताः ।
 रमयेत्तु यथाकामं बलादपि मदोत्कटाः ॥ २८ ॥
 प्रवातं प्रमिताहार मुदमन्यं हिमागमे ।
 वर्जयेच्छीतसंस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २९ ॥
 एष एव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि सदा बुधैः ।
 हेमन्तशिशिरी तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ॥ ३० ॥
 रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ।
 तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३१ ॥
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ।
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ॥
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३२ ॥
 वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगां स्ततः प्रकुरुते बह्वन् ॥ ३३ ॥
 तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादौनि कारयेत् ।
 गुर्वस्त्रस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ३४ ॥
 यष्टिकान्वा नवाञ्छालीन् मुद्गनीवारकोद्रवान् ।
 लावादिविष्किररसैर्दद्याद्भृष्टैश्च युक्तिः ॥ ३५ ॥
 पटोलनिम्बवार्त्ताकैस्त्रिक्लैश्चान्यैर्हिमात्यये ॥ ३६ ॥
 शुचिशुक्लाम्बरधरसन्दनागुरुधूपितः ।
 पीनस्तनोरुजघनां रूपयौवराशालिनोम् ॥ ३७ ॥
 काननेषु विचितेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 कामयेद्यावदुत्साहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

व्यायाममञ्जनं धूपं तीक्ष्णञ्च कषलग्रहम् ।
 तैक्ष्णययुक्तांश्च सर्वान् वा सेवेत कुसुमागमे ॥ ३८ ॥
 मयूखैर्जगतस्तेजो ग्रीष्मे यत् पीयते रविः ।
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ४० ॥
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
 घृतम्पयः सशाख्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ ४१ ॥
 व्यायाममुष्णमायासं मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांश्चापि गुणोद्भिक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारसमन्वितान् ।
 प्रातराशं पिबेत्तक्रं न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४३ ॥
 यवगोधूमविकृतौष्णालींश्च विविधानपि ।
 प्रसहानूपमांसानि वृथास्यन्यानि यान्यपि ॥ ४४ ॥
 मद्यमल्पं न वा योज्यमथवा सुबह्वदकम् ।
 लवणान्मृकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा शीतगृहे निद्रां निशि सोमांशुशीतले ।
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवातं हर्म्यमस्तके ॥ ४६ ॥
 व्यजनैः पाणिभस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
 सेव्यमागो भजेदस्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ४७ ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ४८ ॥
 व्यायाममातपं यासं व्यवायं चान्न वर्जयेत् ।
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ४९ ॥
 सरांसि वाप्यः सरितो वनानि रुचिराणि च ।
 चन्दनानि जलार्द्राश्च स्रजश्च कमलोच्चलाः ॥ ५० ॥
 तालवृन्तानि नीहारास्तथा शीतगृहाणि च ।
 घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ ५१ ॥

ऋत्वोरन्त्यादिमसाहात् ऋतुमन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यः सेवनैयः परः क्रमात् ॥ ५२ ॥
 मतां वृत्तोपपन्नेन विधिना वर्तते च यः ।
 घोरान् ऋतुक्तान् दोषान्नाप्नुयात् स कदाचन ॥ ५३ ॥
 कार्तिकस्य दिनान्यष्टौ तथाग्रहायणस्य च ।
 यमदंष्ट्रा इति प्रोक्ता स्वल्पाहार्यत्र जीवति ॥ ५४ ॥
 वर्षासु मद्यमल्पं वा समन्तादुदकं पिबेत् ।
 उष्णमेव वसन्ते च कामं ग्रीष्मेषु शीतलम् ॥ ५५ ॥
 हेमन्ते च वसन्ते च शीतमिष्टं पिबेन्नरः ।
 शृतशीतपयो ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् ॥ ५६ ॥
 नित्यं वर्षागमस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलम् ।
 अतिस्निग्धकटुप्रायं हितमम्भो घनक्षये ॥ ५७ ॥
 समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
 प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

इति बङ्गसेनमङ्कलितः ऋतुचर्याधिकारः समाप्तः ।

अथ धान्यवर्गाधिकारमाह ।

रूक्षः शालिस्त्रिदोषघ्नस्त्रिणामेदो निवारणः ।
 महाशालिः परं वृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा ॥ १ ॥
 शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्ना मधुरो गौरयष्टिकः ।
 किञ्चिद्धीनो सितस्तस्मात्परोऽयं रसपाकतः ॥ २ ॥
 दम्भायामवनौ जाताः शालर्यो लघुपाकिनः ।
 कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ ३ ॥
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।
 किञ्चित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥ ४ ॥

कैदारा मधुरा वृथा बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।

ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ ५ ॥

रोप्यातिरोप्या लघवः शौघपाका गुणोत्तराः ।

विदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥ ६ ॥

शालयो दग्धरूढा ये रुक्षास्ते वद्ववर्चसः ।

श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ॥ ७ ॥

तद्विप्रियङ्गुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्तिताः ।

बहुमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥ ८ ॥

सूपानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ।

हरितास्तैवपि वरा आढकी कफपित्तनुत् ॥ ९ ॥

रुक्षः कषायो विषदोषशुक्र बलासदृष्टिचयकृद्दिदाही ।

कटुर्विपाके मधुरस्तु शिखिः प्रभिन्नविण्माकृतपित्तलघु ॥ १० ॥

उष्णः कुलत्यो रमतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

कुष्ठाश्मरीगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पौनसकासहन्ता ॥ ११ ॥

आनाहर्मदो गुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।

बलामहन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्य उक्तः ॥ १२ ॥

दन्त्योऽग्निर्मधाजननोऽल्पमूत्रः स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरु

तिलेषु सर्वेष्वमितः प्रधानो मध्यः सितो हौनतरास्तथान्ये ॥ १३ ॥

पाके रमे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ।

स्निग्धोऽणुतीक्ष्णः कफवातहन्ता तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ १४ ॥

माषो गुरुर्भिन्नपुगीपमूत्रः स्निग्धोऽतिवृथ्यो मधुरोऽनिलघ्नः ।

सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाहलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ १५ ॥

अवृथ्यः श्लेष्मपित्तघ्नो राजमाषोऽनिलार्तिष्ठत् ।

अवलाजः मैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ १६ ॥

काकाण्डीमात्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।

मसूरा मधुराः पाके आहिणो रुचशीतलाः ॥ १७ ॥

भकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ।

चणकाश्च मसूराश्च षण्डीकाः सहरेणवः ॥ १८ ॥

गुरवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ॥ १९ ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

व्रणोऽतिपथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रवृद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ २० ॥

स्त्रैर्याग्निमेधास्वरवर्णकञ्च सुपिच्छिलः स्थूलविलेपनश्च ।

मेदोमरुत्तृशमनोऽथ रूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ २१ ॥

एतैर्गुणैर्हीनतरांश्च किञ्चिद्विद्याद्यवेभ्योऽतियवानशेषैः ॥ २२ ॥

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहारी सन्धानकृच्छ्रैश्च हरः मरश्च ॥ २३ ॥

तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ।

अनार्तवव्याधिहरमपथ्यागतमेव च ॥ २४ ॥

अभूमिजं नवं चापि धान्यं न गुणवत् स्मृतम् ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥ २५ ॥

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ २६ ॥

इति बद्धसेनसङ्कलितः शिम्बिधान्यशुकधान्यवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ मांसवर्गाधिकारमाह ।

संग्राही दीपनः शीतः कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ १ ॥

ईषद्गुरुस्तु मधुरो वृष्यो मेधोऽग्निवर्द्धनः ।

तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ २ ॥

रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।

कफोत्थेषु च रोगेषु मदे वाते च शस्यते ॥ ३ ॥

वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निबलवर्धनाः ।
 लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ॥ ४ ॥
 कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः ।
 मयूरः स्वरमेधाग्नि दृक्श्रोत्रेन्द्रियटाढ्यर्कृत् ॥ ५ ॥
 स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ।
 वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तददग्राभ्यो गुरुर्मतः ॥ ६ ॥
 मृगाः सर्वप्रकाराश्च पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
 किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ७ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तामृक् कफवातहा ।
 संग्राही रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥ ८ ॥
 मधुरोऽमधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।
 शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ९ ॥
 कषायः स्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ।
 रक्तपित्तप्रशमनो विशदोऽपि कषायकः ॥ १० ॥
 कषायो मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ।
 कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्धनः ॥
 मन्त्रिपातहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्लः ॥ ११ ॥
 प्रमहाश्लोषगुल्मार्शो ग्रहणीदोषिणां हिताः ।
 सर्वदोषहरास्तेषां मेदस्तु बलदूषकम् ॥ १२ ॥
 वृषमिहकपिव्याघ्र भाममार्जारमूषिकाः ।
 तरक्षु कुररश्येन शशघ्नोजम्बुकादयः ॥ १३ ॥
 गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।
 स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यावकारिणाम् ॥ १४ ॥
 नकुलः शल्लकीगोधा शशश्चापि भुजङ्गमाः ।
 श्वासकामानिलहरा भूशयाः कफपित्तलाः ॥ १५ ॥
 कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणी मतः ॥ १६ ॥
 महिषो गवयः खड्गो वराहश्चमरो रुरुः ।
 आनूपाः मधुरा बल्या गुरुस्निग्धाः कफप्रदाः ॥ १७ ॥
 नातिस्निग्धाश्चमर्यस्तु मदपित्तकराः स्मृताः ।
 कृगलस्त्वनभिष्यन्दी तथा पीनसनाशनः ॥ १८ ॥
 वृंहणं मांसमौरभं पित्तश्लेष्मकरं गुरु ।
 मेदः पुच्छोद्भवं वृष्य मौरभ्रसदृशं गुणैः ॥ १९ ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
 गव्यं अमात्यग्निहितं दुष्पाकमनिलापहम् ॥ २० ॥
 औरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् ।
 हंसकारण्डवक्रौश्च मङ्ग, भस्त्राह्वारसाः ।
 नन्द्यावर्त्ता बलाकाश्च श्लेष्मला गुरवः प्लवाः ॥ २१ ॥
 मत्स्यः कर्कटकः कूर्मः शिशुमारोऽथ शुक्लयः ।
 शङ्खाश्च गुरवः स्निग्धाः शीता वृष्या जलेशयाः ॥ २२ ॥
 मामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
 उष्णा वातहरा वृष्या वर्चश्लेष्मविवर्द्धनाः ॥ २३ ॥
 बलावहा विशेषेण मत्स्याशित्वात्समुद्रजाः ।
 समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद् गुणोत्तराः ॥ २४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्ग्रहितः मांसवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ फलवर्गमाह ।

पाठामूर्वाशटीशाकं वास्तूकं सुनिषण्णकम् ।
 विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं मार्कवं चिक्षिवास्तुकम् ॥ १ ॥
 संग्राही क्षवकः प्रोक्तः स्निग्धः पञ्चाङ्गुलः सरः ।
 भ्रिण्टी वत्सादनौ फल्ग्वी वातघ्नी लघुदीपनी ॥ २ ॥

काकमाचौ त्रिदोषघ्नी स्तन्या वृष्या कलस्त्रिका ।
 चाङ्गेरी कफवातघ्नी सार्षपं सर्वदोषकृत् ॥ ३ ॥
 सार्षपं च सकौसुभं राजिकैकान्तपित्तला ।
 नाडीकः कफवातघ्नः कटुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥
 सतीनशाकं श्लेष्मघ्नं त्रैपुटं वातकृन्तनम् ।
 श्रीहस्तिनी सपत्नूरा मूत्रलाश्मरिभेदिनी ॥ ५ ॥
 कालशाकन्तु कटुकं दीपनं कफशोथजित् ।
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मृत्युघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ६ ॥
 रूक्षो विषमदघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरोऽमधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ७ ॥
 वर्षाभ्वी कफवातघ्नी हृत्तौ शोफोदरेऽर्शसि ॥ ८ ॥
 कटुतिक्तरसा हृद्या रोचना वह्निदीपनी ।
 सर्वदोषहरी लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ ९ ॥
 महत्तदुगुरुविष्टम्भि तीक्ष्णामामञ्च दोषलम् ।
 तदेव संहसिद्वन्तु वातनुत्कफपित्तजित् ॥ १० ॥
 शुष्कन्तु शोथशमनं गरदोषहरं लघु ।
 विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ ११ ॥
 पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरन्ते लघवः प्रदिष्टाः ।
 तेषान्तु पुष्पं कफवातघ्नं फलं निहन्यात्कफमारुतो च ॥ १२ ॥
 रक्तपित्तहरी शोषकुष्ठघ्नी हिलमोचिका ।
 कफापहं शाकमुक्त वरुणप्रपुनाटयोः ॥ १३ ॥
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुर्पिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसोऽथ त्रयः ।
 वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिमन्थानकरो रसोनः ॥ १४ ॥
 हृद्रोगजीर्णज्वरकुत्तिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोषान् ।
 दुर्वांसकुष्ठानिलमादजन्तु समीरणश्वासकफांश्च हन्ति ॥ १५ ॥
 नात्युष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।

बलावहः पित्तहरोऽथ किञ्चित्पलाण्डुरग्नेश विवृद्धिकारी ॥१६॥
स्निग्धोऽथ रुच्यः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदाता ।
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥१७॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।

कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥१८॥

श्रंसनं कटुकं पाके कफघ्नमनिलापहम् ।

शोथघ्नमुष्णवीर्यञ्च पत्रं पूतिकरञ्जजम् । १९ ॥

वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुका रसपाकतः ।

विटाहिनो नातिबलाः सकषाया विरुक्षणाः ॥ २० ॥

कफशोणितपित्तघ्नं रोचनं कारवेल्लकम् ।

कारवेल्लकवज्ज्ञेयं फलं कर्कोटकस्य च ॥ २१ ॥

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य विरचनम् ॥ २२ ॥

पित्तनुत्तेषु कूष्माण्डं बालं मध्यं कफापहम् ।

शुष्कं लघूष्णं सक्षारं दौषघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ २३ ॥

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।

बालं सनीलं त्रिपुमं तत्तु पित्तहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥

तत्पाण्डुकफक्लज्जीर्णमम्लं वातविनाशनम् ।

एवार्कं सकर्कारुसंपक्वं कफवातजित् ॥ २५ ॥

सक्षारं मधुरं रुच्यं तच्चोक्तं नातिपित्तलम् ।

सक्षारमधुरं भेदि शीर्णवृन्तं कफापहम् ॥ २६ ॥

कण्डूकुष्ठकमिध्नानि कफपित्तहराणि च ।

फलानि वृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७ ॥

कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।

वार्त्ताकुदौपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ॥ २८ ॥

अत्यर्थमधुरा रुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कटी ।

कर्कन्धुकोलवदरमल्लं वातविनाशनम् ॥ २८ ॥
 पक्कं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ।
 पुराणं तट्प्रशमनं अमघ्नं दीपनं परम् ॥ ३० ॥
 मौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ।
 आमं कपित्थं वैश्वर्यं ग्राहि मधुरवातलम् ॥ ३१ ॥
 कफानिलहरं पक्कं मधुरानुरसं गुरु ।
 दोषलं पित्तकृत्पाण्डु जम्बीरमतिपित्तलम् ॥ ३२ ॥
 गुल्मवातकफश्वासकासघ्नं बीजपूरकम् ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 वातपित्तहरं मांसं त्वक्स्निग्धोष्णानिलापहा ।
 अत्यर्थमधुरा रुच्या पित्तघ्नौ मधुकर्कटी ॥ ३४ ॥
 पित्तमारुतकृद्दालं पित्तलं बृहकेशरम् ।
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ॥ ३५ ॥
 कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ।
 पित्ताविरोधिसम्पक्कमास्त्र शक्रविवर्धनम् ॥ ३६ ॥
 वृंहणं मधुर बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ।
 आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं कफवर्धनम् ॥ ३७ ॥
 विदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ।
 अम्लं तृष्णाहरं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ॥ ३८ ॥
 हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ।
 गरदोषहरं नौपं प्राचीनामलकं तथा ॥ ३९ ॥
 वातापहं तिल्लिङ्गीक मामं पित्तबलासकत् ।
 ग्राहि सन्दीपनं हृद्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥ ४० ॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्बुफलमुच्यते ।
 अम्बिकायाः फलं तद्वत् पक्कं भेदि तु केवलम् ॥ ४१ ॥
 अम्लं समधुरं हृद्यं वृष्यमेतत्तु रोचनम् ।

वातघ्नं दर्जरं प्रोक्तं नागरङ्गफलं गुरु ॥ ४२ ॥
 कषायानुरसं चैषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनम् ॥ ४३ ॥
 द्विविधं तत् विज्ञेयं मधुरं वास्त्वमेव च ।
 त्रिदोषघ्नन्तु मधुरमस्त्रं वातकफापहम् ॥ ४४ ॥
 अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष न्यग्रोधानां फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्रानि वातलानि गुरुणि च ॥ ४५ ॥
 वृत्तमायुष्करं स्वादु पित्तघ्नं शोषवह्निहृत् ॥ ४६ ॥
 अत्यस्त्रं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफवातजित् ॥ ४७ ॥
 आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
 विपाके गुरु सम्यक् मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४८ ॥
 मधुरं च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि चालुकम् ।
 स्थिरीकरञ्च दन्तानां वाकुलं फलमुच्यते ॥ ४९ ॥
 अत्यस्त्रमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ।
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात्परुषकम् ॥ ५० ॥
 तदेव मधुरं पक्वं वातपित्तनिवर्हणम् ।
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५१ ॥
 पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफहरं परम् ।
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ॥ ५२ ॥
 कटुतिक्तकषायोष्णं बालं विल्वमुदाहृतम् ।
 तदेव विद्यात्सम्यक् मधुरानुरसं गुरु ॥ ५३ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत्यूतिमारुतम् ।
 पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादु हिमं गुरु ॥ ५४ ॥
 मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ।
 रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ५५ ॥
 फलं स्वादुरसं चैव तालजं गुरुपित्तजित् ।

तद्वीजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ५६ ॥
 हृद्यं मूत्र विबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ।
 केश्यं रसायनं मेध्यं काशमर्यफलमुच्यते ॥ ५७ ॥
 क्षतक्षयापहं हृद्यं वृंहणं तर्पणं गुरु ।
 स्निग्धं वृष्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ ५८ ॥
 वृंहणीयमहृद्यञ्च मधुककुसुमं गुरु ।
 वातपित्तप्रशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ५९ ॥
 कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।
 हृद्यं सुगन्धि साम्लञ्च लवलीफलमुच्यते ॥ ६० ॥
 शमीफलं गुरु स्वादु रुक्षोष्णं कफनाशनम् ।
 गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमम् ॥ ६१ ॥
 करञ्जकिंशुकारिष्ट फलं जतू प्रमेहनुत् ।
 प्रियानमज्जामधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ ६२ ॥
 वैभीतको मदकरः कफवातविनाशनः ।
 कषाय मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥
 तृणाकुर्यान्निलघूश्च तद्वटामलकस्य च ।
 वी ॥ पूरकसम्पाको मज्जाकोशास्त्रसम्भवः ॥ ६४ ॥
 स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ।
 शीतं कषायमधुरं टङ्गं मारुतकृद् गुरु ॥ ६५ ॥
 यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ६६ ॥
 धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमपि प्रमोह्यात् ।
 आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद्ब्रह्ममनस्यबुद्धिः ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेनमुद्रितः फलवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारमाह ।

वातश्लेष्महरश्चैव रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यमुष्णाम्बु प्रशस्यते ॥ १ ॥

घृतः सुविमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ।

स्निग्धः सुप्रसृतस्तूष्णो विशदस्यौदनो लघुः ॥ २ ॥

शीतलं तर्पणं हृद्यं मधु अमहरं परम् ।

लघुद्रुतविपक्वन्तु सद्योऽन्नं वारिभावितम् ॥ ३ ॥

त्रिदोषकोपणं रुच्यं मलकान्मूत्रशोधनम् ।

स्वादुमेदः कफोत्क्लेदि वार्यन्नं निशि संस्थितम् ॥ ४ ॥

मधुरं शीतलं सान्नं तृणाघ्नं दीपनं परम् ।

आमघ्नन्तर्पणं हृद्यं घोलभक्तं रुचिप्रदम् ॥ ५ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं पाचनं परम् ।

विशेषादामवातघ्नं लवणं काञ्जिकार्द्रकम् ॥ ७ ॥

दीपनं तर्पणं रुच्यमामघ्नमनुलोमनम् ।

मन्दाग्नीनां सदा पथ्यं विल्वं काञ्जिकसंस्थितम् ॥ ८ ॥

कषाय मधुरो रुच्यः शीतः पाके कटुर्लघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गयूषोत्तमो मतः ॥ ९ ॥

सुस्निग्धो निस्तुषो भृष्ट ईषत् सूषो लघुर्मतः ।

माषः समधुरो रुच्यो विदाही चाण्डपित्तकृत् ॥ १० ॥

वातघ्नो दीपनश्चैव चान्नीभाषो गुरुः सरः ।

स्निग्धं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥ ११ ॥

वातपित्तहरं वृष्यं पुष्टिकृद्वलवर्धनम् ।

कफमेदोऽनिलहरं सरं सुलघु दीपनम् ॥ १२ ॥

वार्त्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।

हितं ततो गुरुतरं सतैलं लवणान्वितम् ॥ १३ ॥

वृद्धं कूष्माण्डकं स्विन्नं घृतभृष्टं सुपाचितम् ।

पक्वं चिञ्चाफलं तक्रगुडयुक्तं सुभावितम् ।

त्रिकटुत्रिसुगन्धिभ्यां मोदितं दोषनाशनम् ॥ १४ ॥

सुस्विन्नमण्णौ घृतपाचितञ्च गुडान्वितं क्षीरविलोडितञ्च ।

त्रिजातयुक्तं च सकेसरं च दुग्धाम्रमेतत्परिकीर्तितञ्च ॥ १५ ॥

वृष्यञ्च पुष्टिञ्च करोति कान्तिं निषेव्यमाणं बलमादधाति ॥ १६ ॥

लघवो वृंहणा रुच्याच्छर्दिघ्ना रागखाण्डवाः ।

रसाला पाचनी वृष्या वातहृत् सगुडं दधि ॥ १७ ॥

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वृंहणा वातनाशनाः ।

वातपित्तहरो वृष्यो घृतपूरोऽग्निनाशनः ॥ १८ ॥

वृंहणा ससिता भक्ष्या बल्याः पित्तानिलापहाः ।

पिशितैर्वेशवाराद्यैः सम्पूर्णा गुरुतर्पणाः ॥ १९ ॥

वैटला श्लेष्मला ज्ञेया गुरवो भिन्नवर्चसः ।

वातपित्तहरा वर्णा दृष्टिदा घृतपाचिताः ॥ २० ॥

भक्ष्यास्तैलकृता दृष्टिवातघ्नाः पित्तकोपनाः ।

तोयेनान्नेडिता भक्ष्याः स्विन्नाश्चाभ्रमि दुर्जराः ॥ २१ ॥

गुरवो वृंहणा वृष्या ये च क्षीरोपमाधिताः ।

अत्युष्णा मण्डलाः पक्षाः शीतला गुरवो मताः ॥ २२ ॥

लज्जाच्छर्दिहराः शीता वृष्या गुर्वी च शष्कुली ।

पिष्टकं गुरुविष्टम्भि विदाहि कफपित्तलम् ॥ २३ ॥

कपालाङ्गारपक्वाः स्युः किञ्चिन्नघुतराश्च ते ।

कुष्माघा वातला रुक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ २४ ॥

शक्तवो वातला रुक्षा वातवर्चोऽनुलोमिनः ।

तपेर्यास्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्यो बलाश्च ते ॥ २५ ॥

मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणी रक्तपित्तघ्ना स्तृणाकुर्दिज्वरापहाः ॥ २६ ॥
 पूषका वा यवैर्घोलमोदकाः पित्तनाशनाः ।
 विष्टम्भी पयसा बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥ २७ ॥
 कफपित्तकरा बल्या कशरानिलनाशिनी ।
 पाचनो दीपनः पथ्यो मण्डः स्वाङ्गुष्टतण्डुलैः ॥ २८ ॥
 लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ २९ ॥
 वातानुलोमनी लघ्वी सोष्णा तन्वी ज्वरापहा ।
 ग्राहिणी तर्पिणी हृद्या विलेपी बलवर्द्धिनी ॥ ३० ॥
 शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्योऽन्नाश्च दुर्जराः ।
 दाडिमामलकैर्यूपो वङ्गिकृदातपित्तहा ॥ ३१ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय कफघ्नो मूलकैः कृतः ।
 यवकोलकुलत्थानां यूपः कण्ठोऽनिलापहः ॥ ३२ ॥
 कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरिचाज्जिचित्तकैः ।
 कफवातहरो ह्येष खण्डो दीपनपाचनः ॥ ३३ ॥
 प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ।
 रक्तपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रोचनी पाचनी हृद्या साम्ना वातकफापहा ।
 जम्बीरसाधिता चैव कलम्बी च निगद्यते ॥ ३५ ॥
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचनं वातकोपनम् ।
 वार्त्ताकं दीपनं हृद्यं तिन्तिडीगुडसाधितम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्तहरं रुच्यं स्नेहेन परिभावितम् ।
 वातपित्तहरं बल्यं रोचनं वङ्गिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 संग्राहि पुष्टिदं ज्ञेयं कदलीमूलसाधितम् ।
 कुमिकुष्ठहरं रुच्यं हरिद्रानाडिकायुतम् ॥ ३८ ॥

सुगन्धि मधुरं सान्त्वं दुर्जरं तक्रभावितम् ।
 रुच्यं वातहरञ्चैव मागरङ्गस्य केसरम् ॥ ३९ ॥
 ईषत्तिकं सुमधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 वार्त्ताकं कटुकं पाके सतीनदलसाधितम् ॥ ४० ॥
 वातलं रोचनं हृद्यं कलायदलसाधितम् ।
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचनं कण्ठशोधनम् ॥
 वातघ्नं दुर्जरं चैव नष्टक्षीरप्रसाधितम् ॥ ४१ ॥
 दुर्जरा मधुरा रुच्या वटका माषकादिभिः ।
 चिञ्चाफलेन संसिञ्चा रोचनाश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥
 कफवातहरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरितानां हितं मांसं पटोलफलसाधितम् ॥ ४३ ॥
 रक्तपित्तविसर्पघ्नं कुष्ठमेहज्वरापहम् ।
 रोचनश्च विशेषेण वेत्ताग्रपरिसाधितम् ॥ ४४ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरकुष्ठहरं मांसं क्लृप्तवार्त्ताकुसाधितम् ॥ ४५ ॥
 कफपित्तप्रशमनं ज्वरकुष्ठविनाशनम् ।
 कृमिमेहहरं हृद्यं मांसं केम्बुकसाधितम् ॥ ४६ ॥
 कफवातहरं हृद्यं तृणारोचकनाशनम् ।
 अमघ्नं तर्पणं मांसं सिद्धं वटरशुण्ठकैः ॥ ४७ ॥
 आर्द्रामामलकैः सिद्धं त्रिदोषशमनं लघु ।
 ज्वरहृच्चाममेदोघ्नं मांसं वक्त्रिप्रदीपनम् ॥ ४८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मनुलोम्यग्निदीपनम् ।
 गलरोगप्रशमनं शुष्काम्बुफलसाधितम् ॥ ४९ ॥
 रुच्यं प्रीतिकरं हृद्यं मांसमास्त्रेण साधितम् ।
 कफपित्तप्रशमनं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ५० ॥
 अग्निसन्दीपनं मांसं कारवेल्लकसाधितम् ।

कफवातहरं हृद्यं दीपनं चानुलोमनम् ॥ ५१ ॥
 रोचनं बलकृन्नांसं बालमूलकसाधितम् ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य वातेनाभिहतस्य च ॥ ५२ ॥
 रुच्यं पुष्टिकरं हृद्यं मृगमांसं हितं नृणाम् ।
 वातहृद्गलगण्डास्यरोगशोथविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 स्नेहनं रोचनं दीप्यं मांसं दाधिकमुच्यते ।
 मांसन्तु कफपित्तघ्नं तोडकादिकसाधितम् ॥ ५४ ॥
 कासश्वासहरं हृद्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णदम् ।
 हृद्यं वातहरं रुच्यं वृष्यं पुष्टिबलप्रदम् ॥ ५५ ॥
 श्रेष्ठं पथ्यतमं मांसं करमर्दकसाधितम् ।
 शूलघ्नं दीपनं मांसं सिद्धं चिञ्चाफलेन तु ॥
 कफपित्तहरं रुच्यं बालचिञ्चाकसाधितम् ॥ ५६ ॥
 रुच्यं कफानिलहरं विबन्धानाहभेदनम् ।
 शूलघ्नं दीपनं हृद्यं पक्वचिञ्चाफलेन तु ॥ ५७ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यमर्शः कुष्ठविनाशनम् ।
 विबद्धमौषन्मधुरं मूलकैः सह जाङ्गलम् ॥ ५८ ॥
 वातश्लेष्मानिलहरं मेहकुष्ठविषापहम् ।
 धातूनां वृंहणं वृष्यं करीरैः सह साधितम् ॥ ५९ ॥
 गुरुर्विपाके मधुरो रुच्यो मांसवटः स्मृतः ।
 उदावर्त्तानिलहरो हृद्यो मूलकसाधितः ॥ ६० ॥
 कफपित्ताविरोधी स्याद्वातार्त्ताकेन प्रसाधितः ।
 पिष्टः सिद्धः पटोलस्य पत्रैः जीर्णज्वरापहः ॥ ६१ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यो ग्रीष्मसुन्दरसाधितः ।
 त्रिदोषकोपनं सर्वं पूतिमांसं प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 कफपित्तहरं हृद्यं दीपनं कृमिनाशनम् ।
 मांसं वङ्गिकरं विद्यादार्द्रकेण प्रसाधितम् ॥ ६३ ॥

अथ समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारमाह ।

गुरवो वृंहणाः सर्वे मत्स्याः शुक्रबलप्रदाः ।
 विपाके मधुरासोष्णा कफपित्तविवर्धनाः ॥ १ ॥
 दोष्माग्नीनां हिताः पंसां मैथुनप्रतिषेविनाम् ।
 मत्स्याटं नाभिबाधन्ते रोगा वातसमुद्भवाः ॥ २ ॥
 मधुरो वृंहणो वृणो वातहा वृद्धिदीपनः ।
 दग्धमत्स्यो रुचिकरो जम्बीरपरिभावितः ॥ ३ ॥
 दग्धमत्स्यो भवेच्छ्रेष्ठो बलपुष्टिविवर्धनः ।
 क्षतक्षीणाश्च ये केचित् ये भग्ना जर्जरीकृताः ॥ ४ ॥
 दग्धमत्स्या हितास्तेषां सतैललवणान्विताः ॥ ४ ॥
 हृद्यः प्रीतिकरो रुच्यो वातहृज्ज्वराम्बकः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पुष्टिकृत् बलवर्धनः ॥
 अत्यग्नीनां नृणां शस्तः सस्नेहः शाकमत्स्यकः ॥ ५ ॥
 विपाके मधुरो हृद्यो विष्टम्भी वातकोपनः ।
 रोचनस्तु विशेषेण मूलकेन प्रसाधितः ॥ ६ ॥
 आरवेतैः सिद्धमत्स्य आमवातविनाशनः ।
 कटौशूलहरः सम्यग्विड्बिबन्धोऽर्शसां हितः ॥ ७ ॥
 कफवातहरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 आरनालशृतो मत्स्यो हृद्यश्चैव गुणोत्तरः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 अम्लेस्तु संस्कृतो मत्स्यो विबन्धानिलनाशनम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भी रोचनो हृद्यो राक्षमाघप्रसाधितः ।
 कफघ्नः पित्तशमनो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्धनः ॥ १० ॥
 शोथसंशमनश्चैव मत्स्यो वार्त्ताकुसाधितः ।
 अम्लीकया शृतो मत्स्यो विबन्धानाहशूलनुत् ॥ ११ ॥

दधितक्रारनालैश्च सिद्धा मत्स्या रुचिप्रदाः ॥ १२ ॥
 त्रिदोषशमनी हृद्या रुच्या पुष्टिविवर्द्धिनी ।
 मधुरा कटभी प्रोक्ता सतीनदलसाधिता ॥ १३ ॥
 वातहा रोचनो हृद्यः पालङ्ग्येन प्रसाधितः ।
 वातघ्नो गुरुरुच्यस्तु मत्स्यघण्टो बलप्रदः ॥ १४ ॥
 विष्टम्भी भिन्नवर्चास्तु शाकघण्टो बलप्रदः ।
 रोचनो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नः शीर्णवृन्त्युक् ॥ १५ ॥
 मूत्रलो गुरुपाकश्च कथितो दधिमत्स्यकः ।
 कफपित्तहरो रुच्यः कर्कोटेन प्रसाधितः ॥ १६ ॥
 कर्कटी मधुरा हृद्या रुच्या मत्स्येन साधिता ।
 कफपित्तहरी रुच्या निम्बेन परिपाचिता ॥ १७ ॥
 मधुरो रोचनो हृद्यो मत्स्यः कूष्माण्डघण्टितः ॥ १८ ॥
 मूत्रला भिन्नविट्का च गुर्वी रुच्या कफापहा ।
 अलावूर्मधुरा प्रोक्ता निर्गुण्डीसाधिता बुधैः ॥ १९ ॥
 रोचनः कफपित्तघ्नः कम्बुनाडीप्रसाधितः ।
 रोचनः कफहृत् ज्ञेयः कूष्माण्डाग्रप्रसाधितः ॥ २० ॥
 कषाय ईषन्मधुरो रुच्यो हृद्यः कफापहः ।
 तृष्णाघ्नो गुरुपाकश्च कदलीनाडिका शृतः ॥ २१ ॥
 कफघ्नः कटुकः पाके पिच्छिलो दीपनः परम् ।
 रुच्यः पित्तहरो ज्ञेयः पिप्पलीनाडिका शृतः ॥ २२ ॥
 मधुरो रोचनो हृद्यो दृष्टिवर्द्धिविनाशनः ।
 ज्ञेयः सिद्धफलेनैव साधितः कृमिवर्द्धनः ॥ २३ ॥
 वातघ्नो मधुरो हृद्यो रोचनः शिखिसाधितः ॥ २४ ॥
 कफपित्तहरस्तिक्तो रोचनस्तु विशेषतः ।
 शुष्कपत्रेण मत्स्यान्नः सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 अर्शोघ्नो दीपनो ग्राही रुच्यो मधुरपाकतः ।

कफवातामशूलघ्नश्चाङ्गेरीतक्रसाधितः ॥ ३७ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यो रुच्यो वातानुलोमनः ।
 कफवातहरः सास्त्रस्तिग्निङ्गीकप्रसाधितः ॥ ३८ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यः स्वादुक्कहातकोपनः ।
 विपाके दुर्जरः प्रोक्तो राजिका परिसाधितः ॥ ३९ ॥
 अम्लः सुमधुरो हृद्यो रोचनश्चाग्निवर्धनः ।
 वातानुलोमनश्चैव मत्स्यशुक्रेण साधितः ॥ ४० ॥
 मधुरो दुर्जरः प्रोक्तो मत्स्यः कूष्माण्डशुण्ठकैः ।
 गुर्वी विपाके मधुरा वटिका वा कृता स्मृता ॥ ४१ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो बलकृत्पित्तकारकः ।
 क्षये क्षीणे मद्यपाने त्रिषु मत्स्यः सदा हितः ॥ ४२ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यः शूलघ्नो रक्तनाशनः ।
 वातघ्नो मधुरः प्रोक्तो मत्स्यः कञ्चटसाधितः ॥ ४३ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नो रोचनस्तथा ।
 दीपनो वातहा ग्राही हृद्यः कञ्चटघण्टिकः ॥ ४४ ॥
 शूलघ्नो दीपनो हृद्यः कफवातामनाशनः ।
 संग्राही च विशेषेण पाठापत्रेण साधितः ॥ ४५ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यः कासमर्दकसाधितः ।
 कफपित्तहरो हृद्यो मूलिकाशुण्ठिसाधितः ॥ ४६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः समख्यश्चनगुणाधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रवद्रव्याधिकारमाह ।

तन्नादी तीक्ष्णममाह ।

पानादिष्वव्यक्तं सुशीतं तर्पनाशनम् ।

अच्छं लघु च हृद्यं च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १ ॥

नादेयं वातलं रुक्षं दीपनं लघुलेखनम् ।
 नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरुकफावहम् ॥ २ ॥
 तृष्णाघ्नं दीपनं हृद्यं कषायं मधुरं गुरु ।
 ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३ ॥
 वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलम् ॥ ४ ॥
 चौक्ष्यमग्निकरं रुक्षं मधुरं कफपित्तकृत् ।
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ ५ ॥
 सक्षारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं वक्त्रिदीपनम् ।
 मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदं मतम् ॥
 वैकिरं लघु सक्षारं कफघ्नं वक्त्रिदीपनम् ॥ ६ ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् ।
 तद्वत्पाक्वलमुद्भिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥ ७ ॥
 सामुद्रमुदकं क्लिष्टं लवणं सर्वदोषकृत् ।
 अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ ८ ॥
 परिदोषैरसंयुक्तान्निरवद्यं तु जाङ्गलम् ।
 पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्धनम् ॥ ९ ॥
 दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ॥ १० ॥
 नद्यः शोत्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता यास्यामलोदकाः ।
 गुर्व्यः शैबालसंछन्नाः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥ ११ ॥
 प्रायेण नद्यो मरुषु सुतिक्तलवणान्विताः ।
 लघ्व्यः सुमधुराश्चैव पौरुषेयावलेहिताः ॥ १२ ॥
 दिवार्ककिरणैर्जृष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।
 अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ १३ ॥
 गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।
 बल्यं रसायनं नेत्रं पात्रापेक्षि ततःपरम् ॥ १४ ॥
 मूर्च्छापित्तास्रदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

क्षमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमभ्रः प्रशस्यते ॥ १५ ॥

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।

आधाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥

हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥

कफमेदोऽनिलघ्नञ्च दीपनं वस्तिशोधनम् ।

कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं निशि ॥ १७ ॥

अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ क्षये ।

मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥

व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १८ ॥

चन्द्रकान्तमणिः स्पृष्टः शुभ्रैश्चन्द्रांशुभिर्निशि ।

यन्मञ्चेन्निर्मलं वारि तद्विद्यादमृतोपमम् ॥ १९ ॥

स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

वृथं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ २० ॥

इति तीर्थवर्ग

अथ क्षीरवर्गमाह ।

अल्पाभिष्यन्दि गोक्षीरं गुरु स्निग्धं रसायनम् ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ २१ ॥

अल्पास्त्रुपानव्यायाम कटुतिक्ताऽशनैर्लघु ।

आजं शोषज्वरश्वास रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ २२ ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनाञ्च तद्धितम् ॥ २३ ॥

रूक्षोष्णमौषल्लवणमौष्टं सन्दोपनं लघु ।

शस्तं वातकफानाह कृमिशोथोदरार्शसाम् ॥ २४ ॥

नारीणां मधुरं क्षीरं कषायानुरसं हिमम् ।

नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ २५ ॥

कषायतिक्तानुरसं कासशोथज्वरापहम् ।
 श्रीरभ्रं मधुरं स्निग्धं मुष्णं पित्तकफापहम् ॥ २६ ॥
 पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।
 तदेवोष्णं लघुतरं तदभिष्यन्दि चाशृतम् ॥ २७ ॥
 वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमामं तद्वि गुणोत्तरम् ।
 धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥
 अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च तत् ।
 वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च पर्युषितं भवेत् ॥ २९ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

अथ दधिवर्गमाह ।

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
 वातापहं पवित्रञ्च गव्यं दधि रुचिप्रदम् ॥ ३० ॥
 दध्याजं कफवातघ्नं लघु पाके क्षयापहम् ।
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् ॥ ३१ ॥
 विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
 बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ॥ ३२ ॥
 विपाके कटु सत्तारमल्लं भेद्यौष्टिकं दधि ।
 वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्युदराणि च ॥ ३३ ॥
 चक्षुष्यमग्निदोषघ्नं दधि नाय्या गुणोत्तरम् ।
 लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥ ३४ ॥
 रसे पाके च मधुरं कषायं वातपित्तनुत् ।
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं दधि ॥ ३५ ॥
 पीनसे चातिसारे च शीतकै विषमज्वरे ।
 अरुचौ मूत्रकच्छे च काशे च दधि शस्यते ॥ ३६ ॥
 शरद्वर्षावसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ३७ ॥

वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं वातपित्तकृत् ।
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ॥ ३८ ॥
 शृतचीरात् यत् जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
 वातपित्तहरं वृष्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ ३९ ॥
 दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 वङ्गेर्विवर्द्धनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ ४० ॥
 दधित्वमारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 वृष्णाक्षमहरं मस्तु लघुस्रोतो विशोधनम् ॥ ४२ ॥

इति दधिवर्गः ।

अथ तक्रवर्गमाह ।

ग्रहणीदोषशोफार्शो ग्रहातीमारगुल्मनुत् ।
 त्रिदोषशमनं तक्रमुद्धृतस्त्रेहमादिशेत् ॥ ४३ ॥
 शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेष्वामयेषु च ।
 मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशम्यते ॥ ४४ ॥
 वातेऽम्लं मैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
 पिवेत्तक्रं कफे वापि व्योषक्षारममायुतम् ॥ ४५ ॥
 न तु तक्रं क्षते दद्यान्मोक्षकाले न दुर्बले ।
 न मूर्च्छाभ्रमटाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४६ ॥
 ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
 गुरुः किलाटोऽनिलहा पंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ४७ ॥
 मधुरौ वृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पौषमोरटौ ॥ ४८ ॥

इति तक्रवर्गः ।

अथ नवनीतवर्गमाह ।

नवनीतं नवं ग्राहि हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 क्षयारुच्यर्दितप्लीह ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ४९ ॥

क्षीरोद्भवं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ।
 स्मृतिबुद्धग्निशुक्रौजः कफमेदो विशोधनम् ॥ ५० ॥
 विपाके मधुरं सर्पिर्वातपित्तविकारनुत् ।
 गव्यं मेध्यञ्च चक्षुष्यं तत्संस्काराक्षिदोषनुत् ॥ ५१ ॥
 अपस्मारगरोन्माद मूर्च्छाघ्नमनवं घृतम् ।
 अजावोनान्तु सर्पींषि विद्यात् स्वक्षीरवद्गुणैः ॥ ५२ ॥

इति घृतवर्गः ।

अथ तैलवर्गमाह ।

क्षिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्ट मथितक्षतपिञ्जिते ।
 भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविस्लिष्टदारिते ॥ ५३ ॥
 तथाभिहतनिर्भग्न मृगव्याघ्रादिभिः क्षते ।
 मेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तद्वहस्तिषु पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ५५ ॥
 क्लमिघ्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।
 कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदीपनम् ॥ ५६ ॥
 विपाके कटुकं तैलं कौसुमं सर्वदोषकृत् ।
 क्षौमं तैलमचक्षुष्यं पित्तकुहातनाशनम् ॥ ५७ ॥
 फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि तानि च ।
 गुणात्कर्म च विज्ञाय फलेस्तान्यपि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥
 यावन्तः स्यावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ५९ ॥

इति तैलवर्गः ।

अथ मधुवर्गमाह ।

त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं मेध्यं शंसन्ति वातलम् ।
 हिक्काश्वासकृमिकृदि मेहदृष्णा विषापहम् ॥ ६० ॥

भेदः स्थौल्यापहं याहि पुराणमतिलेखनम् ।

दोषत्रयहरं पक्वमाममम्बुश्च दोषलम् ॥ ६१ ॥

इति मधुवर्गः ।

अथैश्वर्यगमाह ।

इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।

स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः गुरवो मूत्रलाहिमाः ॥ ६२ ॥

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवर्हणः ।

वक्त्रप्रच्छादनो हृद्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ ६३ ॥

गुरुर्विदाही विष्टभी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ ६४ ॥

मूलाग्रजस्तु जग्धादिपीडनाम्लसङ्करात् ।

किञ्चित्कालविष्टृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ६५ ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बलकम्पूत्रशोधनम् ।

नातिश्लेष्मकरः स्निग्धः सृष्टमूत्रशकद्गुडः ॥ ६६ ॥

पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातहासृक्प्रसादनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमो मतः ॥ ६७ ॥

खण्डं वृष्यं सरं स्निग्धं स्वादसृक् पित्तवातजित् ।

वातपित्तप्रशमनी रक्तपित्तहरी सिता ।

कुर्दातीसारहृत्प्रोक्ताह्लादिनी मधुशर्करा ॥ ६८ ॥

इतीश्वर्यग

अथ मद्यवर्गमाह ।

सर्वम्यत्तकरं मद्यमम्बुं रोचनदीपनम् ।

भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ ६९ ॥

काशार्थो ग्रहणीरोग मूत्राघातानिलापहा ।

स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा दीपनहृहणी ॥ ७० ॥

रक्तपित्तकरास्तीक्ष्णाः सुक्तासीवीरजातयः ।

पित्तदाहनुदो वाग्ने स्थिताः शीतकराः स्मृताः ॥ ७१ ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ मूत्रवर्गमाह ।

गोमूत्रं कटु, तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वाच्च वातलम् ।

लघुन्मिदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ ७२ ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्यापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७३ ॥

हृत्सासोदरगुल्मेषु कुष्ठमेहविशद्विषु ।

आनाहशोथाष्ठौलास्तु पाण्डुरोगेषु माहिषम् ॥ ७४ ॥

कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं छाग मीषन्मारुतकोपनम् ॥ ७५ ॥

प्लीहोदरहरं श्वासशोथवर्धोपहे हितम् ।

सक्षारतिक्तकटुकमुष्णं वातक्षमाविकम् ॥ ७६ ॥

दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातरेतोविकारनुत् ।

आश्वं कफहरं रुक्षं क्षमिदद्भुविनाशनम् ॥ ७७ ॥

सतिक्तलवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

गररेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं कठररोगनुत् ।

दीपनं गार्दभं मूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

शोथकुष्ठोदरोन्नाद मारुतक्षमिनाशनम् ।

अर्थोन्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ८० ॥

इति मूत्रवर्गः ।

इति वज्रसेनसहस्रितः द्रवद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथारिष्टाधिकारमाह ।

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमास्त्रुदा यथा ।
 ख्यापयन्ति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पञ्चताम् ॥ १ ॥
 तानि सौक्ष्मात्प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ।
 अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते सुभूर्धोर्न त्वसम्भवात् ॥ २ ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यत्वारिष्टं पुरःसरम् ॥ ३ ॥
 ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।
 रसायनपरैर्जाप्यं तत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥
 असिद्धिं प्राप्नुयात्सोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।
 तस्माद्यत्नेनारिष्टानि लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥
 वैद्यारिष्टानि सिद्धयर्थं भविष्यं मरणं स्फुटम् ।
 कथयन्त्यातुरगतं शुभञ्चाशुभमेव च ॥ ६ ॥
 नक्षत्रोद्भवपीडा च यथाकालं विपच्यते ।
 अरिष्टपाकन्तु तथा ब्रुवते बह्वो जनाः ॥ ७ ॥

अथ दूतलक्षणमाह ।

दूतस्य गच्छतो वैद्य मानेतुं रोगिणः कृते ।
 प्रदीप्तं शोभनं प्रोक्तं सौम्यं न शकुनं शुभम् ॥ ८ ॥
 उत्तमस्यापि नीचोऽपि नीचस्याप्युत्तमो जनः ।
 नरो विवृतवेपथुश्च न दूतः शुभशूचकः ॥ ९ ॥
 पाषण्डाश्चमवर्णानां सवर्णः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १० ॥
 नपुंसकः स्त्रीबह्वोऽनेककार्याभिसूचकाः ।
 पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरेवाससः ॥ ११ ॥
 चार्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्धतवाससः ।

रुक्तानिष्ठुरवक्तास्त्वमङ्गल्याभिधायिनः ॥ १२ ॥
 न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकला रौद्ररूपिणः ।
 क्किन्दन्तस्तृणकाष्ठानि सृशन्तो नासिकास्तनम् ॥ १३ ॥
 वस्त्रान्तागामिकाकेशनखरोमदशासृशः ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १४ ॥
 कपालोपलभस्मास्त्रि तुषाङ्गारकराश्च ये ।
 विलिखन्तो महीं केचिन्मुञ्चतो लोष्ट्रभेदिनः ॥ १५ ॥
 तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।
 फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥ १६ ॥
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणौ तथा ।
 काष्ठोपानश्चर्महस्ता विकृता व्याधिपीडिताः ॥ १७ ॥
 वामाचारा रुदन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
 याभ्यां दिशि प्राञ्चलयो विषमैकपदस्थिताः ॥ १८ ॥
 दैन्यमाङ्गल्यचिह्नानि दधतश्चापराख्यपि ।
 दक्षिणाभिमुखं देशे मलिते क्रूरकर्मणि ॥ १९ ॥
 ज्वालयन्तं पठन्तं वा क्षुरकर्मणि चोद्यतम् ।
 भूमौ शयानं नग्नं वा वेगोत्सर्गेषु वा शुचिम् ॥ २० ॥
 प्रकोर्णकेशमभ्यक्तं क्लिप्तं क्लान्तमथापि वा ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २१ ॥
 पित्रे च ऋतिकाय्ये वा तथा चोत्पातदर्शने ।
 मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च सम्ययोः कृत्तिकासु च ॥ २२ ॥
 आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ।
 चतुर्थ्याञ्च नवम्याञ्च षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २३ ॥
 स्विन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २४ ॥

ते वातकफरोगेषु कर्मसिद्धिकरा मत्ताः ।
 रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु विशेषतः ॥
 पूजिता गलरोगे च वैद्यं दूता उपागताः ॥ २५ ॥
 शुक्लवामो गौरशुचि श्यामा वा प्रियदर्शनाः ।
 स्वस्यां जातौ स्वगोत्रे वा दूताः कार्यकराः स्मृताः ॥ २६ ॥
 अव्यङ्गाः पटवो दूताः शुभ्रलेपाखरस्रजः ।
 हृषवाजिसमारूढाश्चारुचेष्टाः सुजातयः ॥ २७ ॥
 भिषजः समये प्राप्ताः सजौवदिशमाश्रिताः ।
 जनसंख्याः प्रशस्ताः स्याद् रोगिणः सुखहेतवः ॥ २८ ॥
 यस्यां प्राणानिलो वाति सा नाडी जीवसंयुता ।
 दिग्विभागोऽपि तस्यायुः सजौवः स निगद्यते ॥ २९ ॥
 स्वस्थं प्राप्नुस्वमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ।
 उपमर्षन्ति ये वैद्यं ते च कार्यकराः स्मृताः ॥ ३० ॥

इति द्रुतलक्षणानि ।

अथ ब्रह्मलक्षणमाह ।

वैद्यस्य गच्छतः कर्तुं चिकित्सां रोगिणी भवेत् ।
 सिद्धिदं शकुनं मौम्यं दीप्तं नैव प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
 मांमोटकुम्भातपत्रविप्रवारणगोहृषाः ।
 शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ ३२ ॥
 स्त्रीपुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानाः खलङ्कताः ।
 कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिको मोदका दधि ॥ ३३ ॥
 हिरण्याक्षतदूर्वाश्च रत्नानि सुमनो नृपः ।
 अप्रशान्तोऽनलो वाजी चाषो हंसः शिखी तथा ॥ ३४ ॥
 भवन्ति दर्शनादेव भिषजः कार्यसिद्धिदा ।
 ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरथस्वनाः ॥ ३५ ॥
 सिंहगोहृषनादोऽखङ्गे पितं गजहं हितम् ।

शस्तं हंसरुतं नृणां वाचश्च हृदयप्रियाः ॥ ३६ ॥
 पत्रपुष्पफलोपेताः सक्षीरा नीरुजो द्रुमाः ।
 आश्रिता वा नभो वेश्म ध्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३७ ॥
 दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३८ ॥
 दक्षिणाहामगगनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ।
 भासकौशिकयोश्चैवं नोभयं शशमर्पयोः ॥ ३९ ॥
 दर्शनं वा रुतं वापि न गोधाकुकलासयोः ।
 ग्रन्थर्वुदादिषु सदा छेदशब्दः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ।
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दश्च पूजितः ॥ ४१ ॥
 दीर्घनस्यञ्च वैद्यस्य यात्रायां नैव पूजितम् ।
 वैद्यासनावसादोवा आतुरो वाप्यधोमुखः ॥ ४२ ॥
 वैद्यसम्भाषणाङ्गानि कुड्यमास्तरणानि च ।
 प्रमृज्याद्वा धुनीयाद्वा कंरौ पृष्ठं शिरस्तथा ॥ ४३ ॥
 हस्तं चाकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ।
 न स सिद्धयति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४४ ॥
 वैद्यं यश्चोन्मुखं पृच्छेत्पाणिं वा स्वाङ्गमातुरः ।
 भूयः संपूज्यते यस्य गृहे वैद्यः स सिद्धयति ॥ ४५ ॥
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य भुवं तस्माद् दूतादीलक्षयेद्भिषक् ॥ ४६ ॥

इति शकुनलक्षणानि ।

अथ दुःस्वप्नानाह ।

स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ।
 पश्यन्ति सुहृदो यांस्तु स्वप्नान् स्वयमथापि वा ॥ ४७ ॥
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ।

मार्जारकपिशार्दूल शृगालैर्नारकेण च ॥ ४८ ॥

तरक्षोहासृगाभ्याश्च भल्लूकेन शुनापि वा ।

वराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ॥ ४९ ॥

कृष्णा रक्ताम्बरधरा हसन्ती रक्तमूर्ध्वजा ।

यं चाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥ ५० ॥

अन्यावसायिभिर्यो वा कथ्यते दक्षिणामुखः ।

परिष्वजेयुयं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥ ५१ ॥

आघ्रायते यस्य मुहुः श्वापदैर्विकृताननैः ।

पिबेन्मधु च तैलं वा यो वा पङ्केऽवसीदति ॥ ५२ ॥

पङ्कप्रलिप्तगात्रो वा नृत्येद्वापि हसेत्तथा ।

निरम्बरश्च यो रक्तां शिरसा धारयेत् स्रजम् ॥ ५३ ॥

यस्य वंशोनलो वापि तालो वोरसि जायते ।

यं मत्स्यादिर्गसेत् यो वा नीरेऽम्नौ वा विलीयते ॥ ५४ ॥

उच्चादधः पतेद्यस्तु श्वापदैर्वा निहन्यते ।

ह्रियते स्रोतभा यो वा यो वा मोहमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ।

पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ॥ ५६ ॥

यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ।

यस्य हृदिर्विरैको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥ ५७ ॥

शाल्मलीं किंशुकं यूषं वल्मीकं पारिभद्रकम् ।

पुष्पाक्षं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥ ५८ ॥

कर्पासतैलपिण्याक लोहानि लवणं तिलान् ।

लभेताश्नाति वा पक्वं मांसं यस्य पिबेत्सुराम् ॥ ५९ ॥

यः स्वप्नेषु नरः पश्येत् रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।

कृष्णांश्च विकृतान्वाङ्मन्दण्डपाशधरानपि ॥ ६० ॥

कुर्वतो भर्त्सनं त्रासं दक्षिणाशं समाश्रितान् ।

स स्वस्थो लभते रोगं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥ ६१ ॥
 यथास्वं प्रकृतिं स्वप्नो विस्मृतो विहितस्तथा ।
 चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६२ ॥
 ज्वरितानां शुना सख्यं शोषिणां कपिभिस्तथा ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतै रपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥ ६३ ॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६४ ॥
 पिपासा श्वासयोष्मद्व्यां शष्कुल्याश्चैव भक्षणम् ।
 हृदिद्राभक्षणं वापि यद्भवेत्पाण्डुरोगिणः ॥
 रक्तपित्ती पिबेद्यस्तु शोणितं स विनश्यति ॥ ६५ ॥
 क्रव्यादाक्रमणं श्मशानगमनं पातस्तथोश्वादधो-
 रक्तस्रग्वसनं विवाहकलहौ क्षीरं विरेको वमिः ।
 बन्धं लोहकपर्दलाभनटनं पङ्कान्मसोर्मस्जनं
 दन्ताक्षिग्रहफादचर्मपतनं स्वप्ने गदादिप्रदम् ॥ ६६ ॥
 स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ।
 दद्यान्माषांस्तिलांस्त्रौहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ॥ ६७ ॥
 जपेद्वापि शुभान्मन्त्रान् गायत्रीन्त्रिपदीं तथा ।
 दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्नान्ध्यायेत्युनः शुभम् ॥ ६८ ॥
 जपेद्वा न्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 नचाऽऽचक्षीत कस्मैचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥ ६९ ॥
 देवतायतने चैव वसेद्रात्रित्रयं तथा ।
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥ ७० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
 देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुष्टुदो नृपान् ॥ ७१ ॥
 समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७२ ॥

युद्धे चात्मजयं दृष्ट्वा नरः सुखमवाप्नुयात् ।
 तुरगो वृश्चिको भृङ्गो मक्षिकाश्च जलौकसः ॥
 स्वप्ने दशन्ति यं तस्य धनारोग्ये विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥
 मांसं मद्यं स्रजः श्वेत वासांसि च फलानि ।
 लभेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७४ ॥
 वीणाद्यादर्शसुश्वेतवसनातपवारणम् ।
 गुर्वङ्गणादिभोगो यः सोऽर्थदो गदनाशनः ॥ ७५ ॥
 विषस्यापक्वमांसस्य गवादीनां विशेषतः ।
 भक्षणं विडिलेपश्च रोदनं मरणं निजम् ॥
 दृष्ट्वा जागरणं कुर्यादर्थलाभाय रोमहृत् ॥ ७६ ॥
 नदीनदसमुद्राश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥
 वृषाश्वगजसौधाय नौ शैलार्द्रवनस्पतीन् ।
 आरोहेद्भयलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥
 इत्यादिकान् शुभान् स्वप्नान् दृष्ट्वा फलसमृद्धये ।
 स्तुत्वा देवान् द्विजातिभ्यो दद्यात् स्वर्णं च भोजनम् ॥ ७९ ॥
 भूयो दृष्टश्रुतध्याताऽनुभूतेष्टैकगोचराः ।
 स्वप्नो निरर्थकाजीर्णोच्छिष्टभावादिसम्भवः ॥ ८० ॥

इति स्वप्नप्रकरणम् ।

अथ काण्डशानम् ।

अकस्माच्छीलविकृतिरकस्माद्वपुरुत्तमम् ।
 अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ ८१ ॥
 शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
 तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ८२ ॥
 व्यञ्जनानि सुतो विद्या बुद्धिर्मदो धनं यशः ।
 स्रल्ये वयसि यस्यैतत् न स जीवेश्विरन्नरः ॥ ८३ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो मेधाबलमनुत्तमम् ।
 भजन्ति वा निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ८४ ॥
 शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानसतो बह्वन् ।
 समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निष्ठुरान् ॥ ८५ ॥
 तान् स्वरान्नावगृह्णीते गृह्णीते चान्यशब्दवत् ।
 ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति च ॥ ८६ ॥
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।
 यश्चाकस्माच्च शृणुते स गतायुरिति स्मृतः ॥ ८७ ॥
 यस्तूष्णसमये शीतं मुष्णं जानाति शीतके ।
 सञ्ज्ञातशीतपिटको यश्च दाहे न पीयते ॥
 दाहार्त्तो यश्च रोमाञ्ची पञ्चत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ८८ ॥
 उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यश्च शीर्षेण वेपते ।
 प्रहारं नाभिजानाति स याथायममन्दिरम् ॥ ८९ ॥
 पांशुनेवावकीर्णानि यस्तु गात्राणि मन्यते ।
 नानावर्णाश्च राग्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥ ९० ॥
 स्नानानुलिप्तं यं वापि सेवन्ते नीलमङ्गिकाः ।
 सुगन्धिर्वाति चाकस्मान्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ९१ ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं सुरभिं तथा ।
 विपरीते न गृह्णाति भावान्यस्योपसेवितान् ॥ ९२ ॥
 क्रमोपयुक्ताश्च रसा यस्य दोषाभिहृदये ।
 यस्य दोषाग्निसात्म्यश्च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ॥
 यो वा रसाच्च संवेत्ति तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ९३ ॥
 शृणोत्या पीडिते कर्णे न यो धुकधुकध्वनिम् ।
 यो वा गन्धं न गृह्णाति शान्तदीपस्य मानवः ॥ ९४ ॥
 दिवाज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 चन्द्रं सूर्यमिवाचष्टे सूर्यं वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ९५ ॥

अमेघोपप्लवे चापि शक्रचापतडिद्विगुणान् ।
 तडिद्वन्तो मितान् वापि निर्मले गगने घनात् ॥ ८६ ॥
 विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम् ।
 यस्यानिलं मूर्त्तिमन्त सन्तरिक्षे च पश्यति ॥ ८७ ॥
 उष्णशैतादिकान् भावान् कालावस्थादिशस्तथा ।
 विपरीते न गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥ ८८ ॥
 धूमनोहारवासोभिराहूतामित्र मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं यो वाप्लवमिवान्धमि ॥
 भूमिमष्टादशाकारां रक्षाभिर्यश्च पश्यति ॥ ८९ ॥
 अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव विष्णोरपि पदवयम् ।
 न पश्येत् स गतायुः स्याच्चतुर्थम्यातृमण्डलम् ॥ ९० ॥
 रमञ्जारुन्धती ज्ञेया ज्ञाणाय च ध्रुवं विदुः ।
 भ्रुवोर्मध्यं पदं विष्णोस्तारकामातृमण्डलम् ॥ ९१ ॥
 ज्योत्स्नादर्शोणातोयेषु कायां यस्य न पश्यति ।
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विक्लतां बान्धसत्त्वजाम् ॥ ९२ ॥
 श्वकाककङ्कशुभ्राणां प्रेतानां यत्तरत्नसाम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विक्लतामपि ॥ ९३ ॥
 क्लीत्रियौ नश्यतो यस्य बद्धिर्मैधा स्मृतिस्तथा ।
 अकस्मात् यं भजन्ते च स परासुरसंशयम् ॥ ९४ ॥
 यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तबोद्धुं न शक्नोति ।
 उभौ वा जास्रवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ९५ ॥
 आरक्ता दृशना यस्य श्यावा वाथ पतन्ति च ।
 खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ९६ ॥
 अकस्माद्दहनं यस्य कुङ्कुमाभं प्रजायते ।
 अङ्गकम्पो गतिभ्रंशो यदि वा स न जीवति ॥ ९७ ॥
 पीयते कुण्डली यस्य नाभिस्थाहारबन्धना ।

दह्यते यस्य चाहारः स वर्षेण मृतिं व्रजेत् ॥ १०८ ॥
 अकस्माद्यः कृशः स्थूलो भवेत् स्थूलोऽथवा कृशः ।
 प्रकृतिं वा त्यजेच्छीघ्रमष्टमासाम् स जीवति ॥ १०९ ॥
 कृष्णास्तच्चावलिप्ता च जिह्वाशूना च यस्य वै ।
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसूम् ॥ ११० ॥
 कुटिला स्फुटिता वापि प्रसुप्ता यस्य नामिका ।
 भग्ना विस्फुरिता वापि स परासुरसंशयम् ॥ १११ ॥
 केशाः सौमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।
 लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि स परासुरसंशयम् ॥ ११२ ॥
 न धारयति यः शीर्षन्नाहृत्यत्रमास्यगम् ।
 नखाङ्गुलित्रयं चापि दन्ताः शुष्यन्ति यस्य च ॥
 एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा स परासुरसंशयम् ॥ ११३ ॥
 बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधिगच्छति ।
 उत्थाप्यमानो बहुशः स परासुरसंशयम् ॥ ११४ ॥
 उत्तानः सर्वदा शैते पादौ विकुंकते च यः ।
 विप्रसारणशीलो वा स परासुरसंशयम् ॥ ११५ ॥
 शीतपादकरोच्छ्वासश्चिक्छ्वासश्च यो भवेत् ।
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यः स परासुरसंशयम् ॥ ११६ ॥
 निद्रा न ह्रियते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।
 मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ११७ ॥
 खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ।
 पुरुषस्या विषार्त्तस्य स परासुरसंशयम् ॥ ११८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शीथः पादसमुद्भवः ।
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु गृह्यजो मुखजो हयम् ॥ ११९ ॥
 अतीसारो ज्वरो ह्रिक्का कृदिः शूलाङ्गमिदम् ॥
 कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं परित्यजेत् ॥ १२० ॥

स्नेहोदाहस्य बलवान् हिक्का ग्रासस्तथैव च ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जीत न संशयः ॥ १२१ ॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सर्वश्चाक्षि निमज्जति ।
 मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२२ ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽसूभ्यः खिद्यते चरणी तथा ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ १२३ ॥
 अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
 यस्याकस्मात् स विज्ञेयो गन्ता वै यमशासनम् ॥ १२४ ॥
 पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धाद्य ये नराः ।
 पूतिगन्धाद्य ये चाति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ १२५ ॥
 अत्रातिसारग्रोथाः सूर्यस्यान्योऽन्यावसादिनः ।
 प्रक्षीयबलमांसस्य स न शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२६ ॥
 यूकाललाटमायान्ति बलिं नाग्नन्ति वायसाः ।
 येषां चापि रतिर्नास्ति गतास्ते यममन्दिमम् ॥ १२७ ॥
 क्षौबस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
 अन्नपानैर्न शाम्येते तस्य मृत्युरपस्थितः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकाधिरः शूलं कोष्ठं शूलञ्च दारुणम् ।
 पिपासा बलहानिद्य तस्य मृत्युरपस्थितः ॥ १२९ ॥
 निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।
 उत्पद्यते च वा यस्य सहसा स विनश्यति ॥ १३० ॥
 न चाक्षरबलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ।
 नासाभङ्गो भवेद्यस्य सप्तरात्रं स जीवति ॥ १३१ ॥
 चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।
 प्रक्षीयबलमांसस्य लघ्वन्तद्गतायुषः ॥ १३२ ॥
 यस्याण्डे निर्गते मेदुसुक्षिप्तमथवाग्नया ।
 अचिरान् कालज्ज्ञानं मासं भूभिर्चिरादपि ॥ १३३ ॥

भामण्डलं न पश्येद्यो मार्जिते नयने नरः ।

विकृतं वायुं सम्पश्येत् स गतायुरिति ध्रुवम् ॥ १३४ ॥

भ्रुवौ केशाः ससीर्मन्ताः सावर्त्ता अपि मृत्यवे ।

कपोतो वायसो गृध्रः काकोलो यस्य मूर्धनि ॥

क्रव्यादो वापि लीयेत षण्मासायुः स उच्यते ॥ १३५ ॥

व्याप्यते पांशुवर्षेण काकपक्षैश्च ताद्यते ।

स्वप्नेऽपि यो नरस्तस्य मृतिर्मासचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥

यस्याभिषिक्तमात्रस्य हृदि नीरं प्रशुष्यति ।

पिबन्तोऽपि जलं शोषः स्याद्दशाहं स जीवति ॥ १३७ ॥

स्थापयित्वा करं भूमौ निरुन्ध्यान्मध्यमाङ्गुलिम् ।

प्रहरेण भवेन्नृत्युर्यद्युत्तिष्ठेदनामिका ॥ १३८ ॥

मध्याह्ने विमलेऽम्बरे दिनमणेर्विम्बं जले निर्मले

पश्येत्पात्रगते यदा गदयुतः पूर्णस्तदा स्याच्छुभम् ।

हौनं दक्षिणपश्चिमोत्तरपुरोभागेषु मासैः क्रमात्

षट्त्रिंशेऽकमितैर्दिनैश्च दशभिश्चिह्नं सधूमं दिनात् ॥ १३९ ॥

हस्तयोः पादयोश्चापि कनिष्ठायाश्च मन्थयः ।

चत्वारो यस्य भिद्यन्ते तुल्यं मासात्स मृत्युभाक् ॥ १४० ॥

कपोलमांसविच्छेदो मृत्युः स्यात्पञ्चरात्रतः ।

चञ्चुर्नासिकयोर्मध्ये स्याद्दशाभावेन पञ्चमे ॥ १४१ ॥

मृत्युः स्यादथ गात्राणां स्तब्धत्वादेकवासरे ।

ललाटस्य त्रिरेखाणां नाशामृत्युरहस्यये ॥ १४२ ॥

सप्ताहामृत्युरङ्गस्य शीततार्क्ष्यस्य चोष्णता ।

अकस्माद्दृष्टं ह्रिस्वं पञ्चामृत्युप्रदं भवेत् ॥ १४३ ॥

ग्रीवायाः स्कन्धयोर्नाड्योर्विच्छेदादपि पञ्चतः ।

अकस्मात् कृष्णरेखा स्यात्त्रिह्याया यदि मध्यतः ॥

हृदो वा दन्तसन्दंशस्तदा मृत्युस्त्रिरात्रतः ॥ १४४ ॥

रात्राविन्दुवधं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् ।
 अमेघे विद्युतं पश्यन् स्फुरन्तीं दक्षिणाश्रिताम् ॥
 जले चेन्द्रधनुर्जीवेद् द्वित्रिमासान् सं मानवः ॥ १४५ ॥
 दिवाच्छायां न यः पश्ये दुष्कायाः पतनं तथा ।
 हंसकाकमयूराणां पश्येदेकत्र मिलनम् ॥ १४६ ॥
 चन्द्रद्वन्द्वं द्विसूर्यं वा स्वशिरोज्वलनं तथा ।
 गन्धर्वनगरं वापि वृक्षाग्रे शिखरे गिरौ ॥ १४७ ॥
 पश्येत्तत्र पिशाचानां रूपमन्यच्च भीषणम् ।
 प्रकम्पितो भृशं चैव मूर्च्छितो वा भवेन्मृदुः ॥ १४८ ॥
 कर्दमूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम् ।
 प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने दशमासान् स जीवति ॥ १४९ ॥
 कण्ठीष्ठतालुरसना दन्तं यस्य पृथक् पृथक् ।
 शयत्यभौक्ष्यं षणमासात्तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १५० ॥
 ममर्षिचन्द्रनक्षत्रदिशां रात्रावदर्शनात् ।
 कलङ्गरहितं चन्द्रं सूर्यं रस्मिविवर्जितम् ॥ १५१ ॥
 अग्निं तेजोविहीनञ्च सोमश्चाप्यपरश्मिकम् ।
 रात्रौ सूर्यं दिवा चन्द्रं स्वनेत्रे ज्वलनं तथा ॥ १५२ ॥
 नाभौ हिक्कां गुदे राजीं वर्णमप्युपमं मुखे ।
 गण्डेऽतिरिक्तपिङ्कां गात्रे वर्णविचित्रताम् ॥ १५३ ॥
 हृदये स्फुरणं चाशु प्रकम्पमथ तालुति ।
 चन्द्रकिट्टं रविकिट्टं पश्येद्भूमौ तथाम्बरे ॥
 आत्मनैव हि यः पश्येन्मृत्युं त्रिपक्षतः ॥ १५४ ॥
 मूत्रशुक्रपुरीषाणि तुल्यकालं पतन्ति चेत् ।
 वर्षामृत्युर्भवेत्तस्य भेषजादिक्रिया वृथा ॥ १५५ ॥
 कर्णयोर्यदि नो शब्दस्तर्जनीभ्यां निरुद्धयोः ।
 जायते प्राप्तकालस्य लक्षणं तत्समादिशेत् ॥ १५६ ॥

सर्वाङ्गशीतलत्वञ्च दशाहान्मरणं वदेत् ॥ १५७ ॥
 कर्दमे पांशुदेशे वा पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 खञ्जपादोदये नूनं मृत्युर्मासचतुष्टयात् ॥ १५८ ॥
 श्रुतिबाधिर्यतो मृत्युश्चतुर्मासान्तरे भवेत् ।
 स्वस्थेन्द्रियस्य पततो मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥ १५९ ॥
 भ्रूमध्ये ज्योतिषो दृष्टौ द्विमासाद्यमदर्शनम् ।
 एकमासात्तथा मृत्युर्धर्षणे गोलकक्षयात् ॥ १६० ॥
 जिह्वाया अपवृत्तौ च दशाहान्मृत्युसङ्गमः ।
 दक्षिणाशां गतां छाया मात्मनो यदि पश्यति ॥
 अद्यैव मृत्युरस्माकमिति पश्येदनित्यताम् ॥ १६१ ॥
 स्वस्थस्य स्थूलजिह्वा चेन्निःस्पर्शा रसवर्जिता ।
 यावत्पञ्चदिनं मृत्युः पञ्चाशद्विवसेऽथ वा ॥ १६२ ॥
 अम्लादित्वञ्च रसतो नीलादित्वञ्च वर्णतः ।
 विकारे शुक्रमूत्राणां षण्मासाद्यमदर्शनम् ॥ १६३ ॥
 युगत्रिपञ्चधारं वा वज्रावर्त्तिसुगन्धि वा ।
 मूत्रं यस्य भवेत्तस्य मृत्युः षण्मासमध्यतः ॥ १६४ ॥
 स्थिरत्वेऽपि स्वदेहस्य तच्छाया चञ्चला यदि ।
 चतुर्मासात् भवेन्मृत्युरित्यागमविदो विदुः ॥ १६५ ॥
 ज्वरो यस्य तु पूर्वाह्णे शृष्ककासश्च दारुणः ।
 बलमांसविहीनस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६६ ॥
 ज्वरो यस्याऽपराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६७ ॥
 प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कथ्यते शुना ।
 स घोरं ज्वरमासाद्य सद्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६८ ॥
 सहसा ज्वरसन्ताप स्तृणामूर्च्छा बलक्षयः ।
 विशेषणं च सन्धीनां सुमूर्षुरपजायते ॥ १६९ ॥

गोसर्गं वदनात् यस्य स्वेदः प्रप्यवते भृशम् ।

लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७० ॥

देवद्विजसुहृद्द्वैद्यगुरुन् यो हेष्टि यस्य वा ।

मज्जन्यप्सु, शकच्छेषरेतांसि स न जीवति ॥ १७१ ॥

इत्यादिलक्षणेर्ज्ञात्वा मरणं समुपस्थितम् ।

लोकद्वयसुखप्राप्त्यै धर्ममेव समाचरेत् ॥ १७२ ॥

सौम्याकारेन्द्रियः श्रोतो द्रष्टा वक्ता च विन्दति ।

सम्यक् स्पर्शं रसं गन्धं रोगी रोगात्प्रमुच्यते ॥ १७३ ॥

स्वल्पो ज्वरो भवेद्यस्य जिह्वा भवति कोमला ।

उष्णो पादो तथा पाणी स रोगी सुखमाप्नुयात् ॥ १७४ ॥

ज्वरः स्वेदविहीनः स्यात् कण्ठः कफविवर्जितः ।

नामामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगी स जीवति ॥ १७५ ॥

भवेन्निद्रासुखं यस्य स्मृतिभ्रंशो न जायते ।

नाकारवर्णहानिः स्यात् स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७६ ॥

यस्यादरो भवेद्द्वैद्ये प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।

पथे रुचिः सृष्ट्वा धर्मे स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७७ ॥

इत्यादिनक्षत्रैर्वैद्यः साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।

आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७८ ॥

इति कावचज्ञानम् ।

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रुद्धे च धूम्राभे नयने स्तब्धचञ्चले ।

तथाभ्यन्तरकृष्णाभे भवतो वातरोगिणः ॥ १७९ ॥

पित्तरोगे तु पीताभे नीले वा रक्तवर्णके ।

सन्तप्ते भवतो दीपं सहेते नावलोकितुम् ॥ १८० ॥

ज्योतिर्हीने च शुक्लाभे जलपूर्णे सगीरवे ।

मन्दावलोकने नेत्रे भवतः कफकोपतः ॥ १८१ ॥

तन्नामोष्ठाकुले श्यामे निर्भुम्ने रुक्षरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८२ ॥
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८३ ॥
 एकंदृष्टौ यदा नेत्रे स्वाधीनं न च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवतः क्षणादेव निमीलिते ॥ १८४ ॥
 सततोन्मीलिते नेत्रे यदा नित्यं निमीलिते ।
 विलुप्तकृष्णतारे च भ्रमद्भ्रमोग्रतारके ॥ १८५ ॥
 बहुवर्णे च भवतो विज्ञातानेकचेष्टिते ।
 नेत्रे मृत्युं कथयतो रोगिणो नात्र संशयः ॥ १८६ ॥
 सौम्यदृष्टौ प्रसन्नाभे प्रकृतिस्थे मनोरमे ।
 नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिश्च रोगिणः ॥ १८७ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुखं रुद्धं स्तब्धं वक्त्रं गतप्रभम् ।
 पित्तकोपे भवेद्रक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८८ ॥
 कफकोपे गुरु खिग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।
 त्रिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्यात् द्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८९ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

अथ जिह्वपरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्तेव स्फुटिता मधुरा भवेत् ।
 स्तब्धावर्णेव हरिता खिद्धा लालां प्रमुञ्चति ॥ १९० ॥
 पित्तकोपे तु रक्ताभा तिक्ता दग्धेव जायते ।
 जिह्वा दाहान्विता विद्धा कण्टकैरिव सर्वतः ॥ १९१ ॥
 कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनी ।
 सुस्थूलकण्टकोपेता क्षारा बहुकफावहा ॥ १९२ ॥
 दोषद्वये द्विदोषोक्तलक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना द्विदोषे स्वाद्विस्तृतानेकलक्षणा ॥ १८३ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

अथ मूत्रपरीक्षा ।

रात्रेश्चतुर्थयामस्य घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाप्य रोगिणं वैद्यो मूर्त्तोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥ १८४ ॥

आद्यन्तधारां सन्त्यज्य मध्यमां काचभाजने ।

कारयेत्कांस्यपात्रे वा कुर्यात्पात्रं पटावृतम् ॥ १८५ ॥

ततः सूर्योदये जाते प्रकाशे सति भाजने ।

स्थितं मूत्रं समालोक्य कुर्यात्तस्य परीक्षणम् ॥ १८६ ॥

वाते तोयसमं मूत्रं रुक्षं बहुतरं भवेत् ।

रक्तवर्णं भवेत्पित्ते पीतं वा स्वल्पमेव च ॥ १८७ ॥

कफे श्वेतं घनं मूत्रं स्निग्धं सञ्जायते तथा ।

द्विदोषे द्वन्द्वचिह्नं स्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे ॥ १८८ ॥

सुलक्षितं गृहीतं यन्मूत्रं घर्मे निधाय तत् ।

तैलविन्दुं क्षिपेत्तत्र निश्चले वैद्यसत्तमः ॥ १८९ ॥

जायन्ते बहुदा यत्र विकारः सोऽस्ति पित्तलः ।

रुक्षञ्च श्यामलच्छायं वाते मूत्रं प्रजायते ॥ २०० ॥

तरोमुपरि बध्नाति तैलविन्दुस्तथात्र वै ।

मूत्रं श्लेष्मणि जायेत समं पल्लववारिणा ॥ २०१ ॥

मूत्रेण सार्द्धमिलितस्तैलविन्दुः प्रजायते ।

सिद्ध्यर्थतैलसदृशं मूत्रं वै पित्तमारुते ॥ २०२ ॥

श्वेतधारा मद्धाधारा पीतधारा तदा ज्वरः ।

रक्तधारा ज्वरे दीर्घे कृष्णा च मरणाय वै ॥ २०३ ॥

श्लेष्मवाते भवेन्मूत्रं कान्जिकेन समस्तथा ।

पाण्डुरं श्लेष्मपित्ते च पीतञ्चैव परीक्षयेत् ॥ २०४ ॥

सन्निपाते च यन्मूत्रं कृष्णं तल्लक्षयेद् बुधः ।

- काञ्चिकेन समं मूत्रं मातुलुङ्गसमप्रभम् ॥ २०५ ॥
 पानीयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०६ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लववारिणा ॥ २०७ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीरामं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 बदन्ति तदतीसारलिङ्गं तस्मिन्नेवेदिनः ॥ २०८ ॥
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकणोपमम् ।
 आमवातवशान्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०९ ॥
 मलेन पीतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 पीत्वर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सबुद्बुदम् ॥
 तदप्यमाध्यमादिष्टं सङ्घिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २१० ॥
 अजीर्णेन भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तथारुणम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रमजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २११ ॥
 मूत्रन्तु कृष्णतां याति क्षयरोगे तथा किल ।
 क्षयरोगे यदा श्वेतमसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२ ॥
 पीतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूपजलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१३ ॥
 ऊर्ध्वं नीलमधोरक्तं रुधिरं प्रजायते ॥ २१४ ॥
 प्रवर्तते यदा मूत्रं म्लिग्धं तैलसमप्रभम् ।
 आहारादुदरं तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१५ ॥
 ऊर्ध्वं पीतमधोरक्तं मूत्रं चेद्रोगिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसम्भूतं सन्निपातं वदेद्भिषक् ॥ २१६ ॥
 यस्येक्षुरससङ्काशं मूत्रं नेत्रे च पिञ्जरे ।
 रसाधिक्यं विजानीयात्तद्वृत्तं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१७ ॥

रक्तं स्वच्छञ्च यन्मूत्रं तज्ज्वराधिक्यलक्षणम् ।
 धूम्रवर्णं यदा मूत्रं ज्वराधिक्यं तदादिशेत् ॥ २१८ ॥
 कृष्णमच्छञ्च जानीयात् सन्निपातज्वरोद्भवम् ।
 उपरिष्ठात्पीतवर्णमधःकृष्णं सबुद्धदम् ॥
 मूत्रं प्रभूतदोषेण संशयो नात्र कश्चन ॥ २१९ ॥
 आपीतफेनरक्ताद्यमसितेक्षुरसोपमम् ।
 पित्ते कफेऽनिले मूत्रे निरामे च ज्वरे भवेत् ॥ २२० ॥
 यदा प्रसारमाप्नोति तैलं क्षेमं तदादिशेत् ।
 विन्दुरूपं यदा तैलममाध्वत्वाय रोगिणः ॥ २२१ ॥
 प्रसरेत्पूर्वदिग्भागे पश्चिमे वा तथोत्तरे ।
 तैलविन्दुस्तदा रोगविमुक्तिं रोगिणो दिशेत् ॥ २२२ ॥
 दक्षिणस्यामर्थशाने आग्नेये नैऋते तथा ।
 वायव्ये चापि दिग्भागे प्रसरन्मृत्युसूचकः ॥ २२३ ॥
 निमज्जति यदा मूत्रे भ्रमदा नैव सर्पति ।
 तदारिष्टं विजानीयाद्रोगिणो नात्र संशयः ॥ २२४ ॥
 तैलप्रसारणाम्मूत्रे विकृताकारमूर्त्तयः ।
 हलकूर्मखरोष्ट्रादेर्भवन्ति मृतिसूचकाः ॥ २२५ ॥
 यदि मूत्रगते तैले हंसकृत्वादिकं भवेत् ।
 रोगी रोगविमुक्तः स्यात्तदायुश्चाप्नुयाच्चिरम् ॥ २२६ ॥
 इति मूत्रपरीक्षा ।

इति वज्रसेनसंहितः परिष्ठाधिकारः समाप्तः ।

अथ दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारमाह ।

पचन्नामं वह्निद्रव्यदीपनं तद्यथा मिसिः ।

पचत्यामन्नं यत् कुर्व्यादनसं तच्च पाचनम् ॥

नागकेसरवह्निद्याश्चित्तो दीपनपाचनः ॥ १ ॥
 न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्धतान् ।
 समीकरोति यत् स्नेयं शमनस्तद्यथामृता ॥ २ ॥
 कृत्या पाकमूलानां यद्भित्वा बन्धमधो नयेत् ।
 तच्चानुलोमनं स्नेयं यथाऽप्रोक्ता हरीतकी ॥ ३ ॥
 पक्ताव्यं यदपक्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।
 नयत्यधः संसनस्तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥ ४ ॥
 मलादिकमबद्धं यद्बद्धं वा पिण्डितमूलैः ।
 भित्त्वाधः पातयति तद्भेदनं कटुको यथा ॥ ५ ॥
 विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतान्नयेत् ।
 रेचयत्यपि तत् स्नेयं रेचनं त्रिहृता यथा ॥ ६ ॥
 अपक्वपित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।
 वमनं तद्वि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥ ७ ॥
 स्थानाद्वहिर्नयेदूर्ध्वं मधो वा मलसञ्चयम् ।
 देहे संशोधनस्तस्याद्देवदालीफलं यथा ॥ ८ ॥
 श्लिष्टान् कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्वलात् ।
 छेदनस्तद्यथा क्षारो मरिचानि शिलाजतु ॥ ९ ॥
 धातूमूलान्वा देहस्य विशोथोक्तेस्त्रयेश्च यत् ।
 लेखनस्तद्यथा क्षौद्रन्नीरमुष्णं वचा यवाः ॥ १० ॥
 दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्भवशोषकम् ।
 ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥ ११ ॥
 रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वात्तुपाकाच्च यद्भवेत् ।
 स्तम्भकत् स्तम्भनस्तस्याद्यथा टुटुकवत्सकौ ॥ १२ ॥
 रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।
 यथामृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥ १३ ॥
 यस्माद्भव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरश्च तत् ।

यथा नागवलाद्याः स्युर्वीजश्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥
 यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्वाच्छुक्रलक्ष तदुच्यते ।
 यथाश्वगन्धामुशली शर्करा च शतावरी ॥ १५ ॥
 प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।
 दुग्धं माषाश्च भक्तात फलमन्नाऽऽमलानि च ॥ १६ ॥
 प्रवर्त्तनी स्त्रीशुक्रस्य रेचनं वृद्धतीफलम् ।
 जातीफलं स्तम्भनं स्यात् कालिन्दं क्षयकारि च ॥ १७ ॥
 देहस्य सूक्ष्मकिद्रेषु विशेत्तत्सूक्ष्ममुच्यते ।
 तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बस्तैलं रुवूझवम् ॥ १८ ॥
 पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकश्च गच्छति ।
 व्यवायि तद्यथाभङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥ १९ ॥
 सन्धिवन्धांस्तु शिथिलान् यत्करोति विकाशि तत् ।
 विश्लेष्यीजश्च धातुभ्यो यथाक्रममुक्ककोद्रवी ॥ २० ॥
 बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।
 तमोगुणप्रधानश्च यथा मद्यसुरादिकम् ॥ २१ ॥
 व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मकेदि महावहम् ।
 आम्लेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥
 निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसञ्चयम् ।
 निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥
 पैच्छित्स्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्धा रसवहाः शिलाः ।
 घृते यद्गौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥ २४ ॥

इति वज्रसैनसङ्ग्रहितः दीपनपाचनादिवर्धनाधिकारः समाप्तः ।

